

Періодичне видання

**НАУКОВІ ЗАПИСКИ**  
**Тернопільського національного**  
**педагогічного університету**  
**імені Володимира Гнатюка**

Серія:  
**ІСТОРІЯ**

Випуск 2

ТЕРНОПІЛЬ  
2010

УДК 93  
ББК 63  
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету  
імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль:  
Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2010. – Вип. 2. – 328 с.

Друкується за рішенням вченої ради Тернопільського національного  
педагогічного університету імені Володимира Гнатюка  
від 23.11.2010 р. (протокол № 4).

### Головний редактор

*Іван Зуляк*

- доктор історичних наук, професор

### Редакційна колегія:

*Микола Алексієвець*

- доктор історичних наук, професор

*Леся Алексієвець*

- доктор історичних наук, професор

*Микола Бармак*

- доктор історичних наук, професор

*Лев Баженов*

- доктор історичних наук, професор

*Елла Бистрицька*

- доктор історичних наук, професор

*Петро Брицький*

- доктор історичних наук, професор

*Олександр Добржанський*

- доктор історичних наук, професор

*Степан Качараба*

- доктор історичних наук, професор

*Павло Коріненко*

- доктор історичних наук, професор

*Микола Литвин*

- доктор історичних наук, професор

*Віктор Савенко*

- кандидат історичних наук, доцент

*Борис Савчук*

- доктор історичних наук, професор

*Олексій Сухий*

- доктор історичних наук, професор

### Рецензенти:

*Іван Патер*

- доктор історичних наук, професор

*Костянтин Кондратиюк*

- доктор історичних наук, професор

*Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету  
імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія затверджено постановою ВАК України  
як фахове видання зі спеціальності "Історичні науки" від 10.03.2010 р. № 1-05/2.*

У збірнику наукових праць історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка та інших вузів України друкуються матеріали оригінальних досліджень, що охоплюють широке коло проблем історії України, української історичної біографістики, всесвітньої історії, джерелознавства й історіографії, історії культури, а також уміщено методологічні проблеми наукових досліджень, рецензії та огляди.

Для науковців, краєзнавців, викладачів, аспірантів та студентів і тих, хто цікавиться історією України та зарубіжних країн.

*Редакційна колегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.  
За зміст публікацій, достовірність фактів, цитат тощо відповідальність несуть автори.*

© Тернопільський національний педагогічний університет  
імені Володимира Гнатюка, 2010



---

## **Розділ 1. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ**

УДК 94 (447)

Микола Бармак

**ТРАНСФОРМАЦІЇ В СИСТЕМІ СУДОУСТРОЮ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVIII СТ.**

*Розглянуто питання впровадження російської системи судочинства та судустрою на землях Правобережної України наприкінці XVIII ст., описано найхарактерніші риси судової системи Речі Посполитої, розкрито політику Катерини II та Павла I у цій сфері.*

*Ключові слова:* судустрій, судочинство, Правобережна Україна, Річ Посполита, Російська імперія.

Російська імперія, приєднавши у XVIII ст. землі Правобережної України, отримала у спадок складну систему судустрою й судочинства, що увібрала в себе елементи різних історичних епох та тих держав, яким належали ці території. Часто судові органи дублювали функції, юрисдикція різних судів поширювалася на одні й ті ж справи, нерідко апеляційні та касаційні функції реалізовували ті ж суди, що винесли рішення у справі, чітко не окреслювався порядок виконання постанов та рішень суду, відсутнім було й розмежування повноважень між судовою та адміністративною владою.

Проблеми становлення та еволюції судової системи Російської імперії, незважаючи на важливість теми, досліджувалися в історіографії не настільки активно, як, наприклад, соціально-економічні питання, земельні відносини чи розвиток національного руху. Розвитку судочинства на Правобережжі з кінця XVIII ст. до 1870 р. присвячена монографія М. Калмакова. Учений вважав, що запровадження російської системи судочинства стало важливим кроком успішної русифікації "ополяченого населення" [29].

У роботі Н. Єфремової [10], на основі аналізу матеріалів законодавства, діловодної документації установ та інших офіційних джерел, досліджуються механізми становлення і розвитку системи судустрою та судочинства у XVIII–XIX ст. як у Російській системі, так і на землях Правобережжя України. Дослідниця з'ясовує також особливості розвитку російської судової системи на українських землях.

Розвиток права, законності, правосуддя упродовж XVIII–XIX ст. в Російській імперії аналізував Р. Уортман у праці "Властители и судьи. Развитие правового сознания в императорской России" [29]. Нововведення в інститутах юстиції учений показує в загальному контексті формування правової культури, системи офіційних й особистих цінностей чиновників, які служили у цій сфері. На думку автора, виникнення незалежних судів і професії юриста було результатом тривалого процесу, який одночасно і відповідав, і суперечив цілям самодержавної влади у Російській імперії.

Найхарактернішими рисами судової системи Речі Посполитої були злиття суду з адміністративною владою та його становість. Судочинство в основному здійснювалося на основі норм Литовських статутів та польських Конституцій (польського законодавства), що визначали також систему судустрою. Існували окремі судові органи для магнатів, шляхти, міського населення, духовництва і селян. На магнатів поширювалася юрисдикція королівського суду. Для шляхти створювались гродські, земські й підкоморські суди [26, с. 227].

Земський суд – шляхетський виборний суд, що складався із судді, підсудка, писаря і коморників. До його компетенції належали усі справи, що стосувалися шляхти, за винятком межових та важливих карних справ [6, с. 793]. Земський суд поширював свою юрисдикцію на цивільні справи, передусім розглядав питання власності майна, спадкоємства або заборгованості [11, с. 64].

Гродський суд провадив кримінальні справи про вбивства, зґвалтування та крадіжки, як наприклад, справи про заволодіння чужою власністю і взагалі порушення права спокійного володіння [6, с. 793].

Підкоморський суд – межовий суд, єдиною функцією якого був розгляд суперечок про межі між маєтками. На початках він складався з представників сторін, пізніше став одноособовим. Суддю (підкоморія) на повіті призначав король. Підкоморій мав право добирати собі помічника-коморника [6, с. 793; 9, с. 2082–2083]. Підкоморій особисто оглядав межі і, вивчивши докази кожної зі сторін, виносив своє рішення.

Скарги на рішення й вироки цих судів на території України з 1578 р. розглядав Луцький трибунал (1589 р. приєднаний до Коронного трибуналу), з 1764 р. – Люблінський трибунал,

найвищий апеляційний суд південної частини Речі Посполитої, Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського, Руського та Чернігівського воєводств.

Судові функції щодо міського населення здійснювали магістрати та ратуші. У містах, що користувалися магдебурзьким правом, діяли лавні суди, а в інших – ратушні суди [26, с. 227–228; 8, с. 1250, 1429]. Копні суди сільської громади існували поряд із домініальними (вотчинними) судами світських і духовних феодалів над кріпосними селянами та іншим підвладними їм особами [6, с. 562; 7, с. 1131; 23, с. 366; 24, с. 471; 25, с. 227].

На Правобережжі до XVIII ст. зберігалися елементи третейського суду, що виник при гетьманському правлінні і якому передавали для розв'язання мирним шляхом цивільні справи. Судові функції здійснювали також козацькі отамани і сільські війти [26, с. 227–228].

Під час "приєднання на вічні часи до імперії" земель Правобережжя імператриця Катерина II пообіцяла зберегти "попередні їх права і привілеї", серед яких було і здійснення судочинства на основі права Речі Посполитої [16]. Імператриця критикувала бюрократичну судову систему з її безкінечними позовами, що існувала у Речі Посполитій. Водночас вона розуміла, що оптимальний варіант, який варто застосувати при запровадженні на цих територіях російської судової системи – багаторівневе та поетапне введення принципів імперського судоустрою та судочинства, бо надто вже очевидними були відмінності в соціально-економічному, релігійному, освітньому рівні новоприєднаних регіонів і центральних російських губерній.

Також і російський імператор Павло I 12 грудня 1796 р. [15] одним із перших своїх указів підтвердив "надання вищезазначеним губерніям попередніх їх прав і привілеїв". Реально виконати ці обіцянки було неможливо. Змінилися історичні реалії, а паралельне існування двох правових систем неминуче призводило до конфліктних ситуацій. Зберегти без змін систему судоустрою та судочинства Речі Посполитої, чужу за суттю російській системі, було неможливо, недоцільно та й цього ніхто не збирався робити. Просто її правовий демонтаж розтягнувся у часі, що пов'язувалося із значними проблемами, що мали формально-юридичний, економічний, кадровий, морально-етичний характер. Ніхто із самодержців навіть не допускав, щоб українські землі належали імперії тільки "номінально", а їх мешканці користувалися б спеціальними правами й привілеями.

Вже на початку 80-х рр. XVIII ст. на територію України, підконтрольну імперії, поширювались чинність "Установлення для управління губерніями" 1775 р., що означало початок запровадження тут російської системи судоустрою, хоча заміна колишніх судових інституцій на нові відбувалася досить тривалий час – майже до середини XIX ст. Оскільки норми "Установлення для управління губерніями" одні раніше, інші пізніше, запроваджувались на правобережні території України, пропонуємо розглянути більш детально структуру та принципи судоустрою, межі підсудності судів різних інстанцій, що вводилися у Російській імперії.

Положення "Установлення про управління губерніями" передбачали створення у кожній губернії таких судових органів: палата кримінального суду та цивільного суду, верхній земський суд, губернський магістрат, совісний суд (усі вони засідали й перебували в губернському місті). У кожному повіті передбачалося заснувати нижній земський та повітовий суди, нижню розправу. Усі ці судові органи засідали й перебували у повітовому місті, де також розміщувалися міський магістрат або ратуша, міський сирітський суд [17, ст. 2–4, 412]. Нижні розправи створювалися або не функціонували залежно від кількості державних селян, і остаточно на українських землях ліквідовано упродовж 1782–1796 рр.

За загальним правилом, у губернії встановлювались дві судові інстанції: нижча – у повіті, вища – в губернському місті, що мало наблизити суд до населення. У зв'язку з прийнятим законодавцем становим принципом організації суду для дворян, створювались повітовий та верхній земський суд.

Повітовий суд був судом нижчої інстанції. Він складався із повітового судді та двох засідателів, які вибиралися дворянством повіту і затверджувалися губернатором. У його компетенцію входили цивільні та кримінальні справи, що стосувалися певного повіту [2; 4; 28]. У відання повітового суду входили також обов'язки, не пов'язані із здійсненням правосуддя. Наприклад, зберігання межових книг, оформлення різних угод, що укладалися на території повіту. Разом із поліцією повітовий суд "вводив у масток" його законного власника. Межі компетенції повітового суду обмежувалися його округом, що, зазвичай, співпадав із територією повіту. Підсудність повітового суду на початках поширювалася на дворян і селян під їхньою юрисдикцією.

Апеляційною та ревізійною інстанціями стосовно повітового суду був верхній земський суд. У губернії, залежно від її розмірів, могло бути декілька таких судів. Повний склад губернського суду нараховував двох голів, кожен із яких призначався імператором з двох кандидатур, запропонованих Сенатом, а також 10 засідателів, які вибиралися кожних три роки дворянством губернії. Цей суд поділявся на два департаменти, до складу кожного з яких входила половина членів загального складу. Першому департаменту доручалося ведення кримінальних справ, другому – цивільних.



Поділ не був жорстким, і у тих випадках, коли один департамент був перевантажений справами, частину із них для провадження передавали до іншого.

Повітові суди, дворянські опіки та земські суди підпорядковувались верхньому земському суду, що розглядав в апеляційному порядку рішення перерахованих органів. Верхній земський суд провадив усі справи зі скаргами та позовами дворян і на дворян, цивільні та кримінальні, а також ті, що стосувалися вотчин, привілеїв, заповітів, права спадкування. До його компетенції належали справи, що стосувалися різночинців, і ті, що скеровувалися з повітових та нижніх судів на апеляції у верхній земський суд.

У випадках невдоволення сторін ухвалою суду, розгляд спірних питань переносився у вищестоящу інстанцію – палату цивільного суду. Кримінальні справи підлягали обов'язковій ревізії палати кримінального суду.

Відповідно до "Установлення для управління губерніями" для міщан створювалися також дві судові інстанції – міський магістрат та губернський магістрат, що також мали статус станових органів. "У містах повинні були залишитися міські магістрати...". Міський магістрат, або ратуша, був нижчою судовою інстанцією для міських мешканців і засновувався в кожному місті. Персональний склад міського магістрату обирався раз у три роки міськими купцями і міщанами. Правосуддя у ньому відправляли два бургомістри і 4 ратмани. Вони могли засідати в половинному складі по чергово. До штату кожного міського магістрату та кожної ратуші обов'язково входили секретар та необхідна кількість канцелярських службовців [14].

Межі підсудності міських магістратів обмежувалися територією міст, у яких вони розміщувалися. Об'єктами підсудності виступали тільки регулярні мешканці, тобто приписані до міста, а не все населення [3]. Ці органи поділялися на три департаменти, один із яких провадив кримінальні справи, а два інші – цивільні [13]. Міські магістрати не мали права ініціативи самостійного порушення справи. Провадження справи розпочиналося після отримання скарги чи позову від приватних осіб, а також за вказівкою вищих інстанцій.

Сирітський суд створювався при кожному міському магістраті "для купецьких і міщанських вдів і малолітніх сиріт". До його складу входили голова – міський голова, два члени міського магістрату і міський староста. Міському сирітському суду доручалася опіка над малолітніми сиротами, маєтками, що залишилися після смерті власників, вдовами та їхніми справами.

Апеляційною та ревізійною інстанціями для міських судів був губернський магістрат. До складу губернського магістрату входили два голови і 6 засідателів. Голови призначалися Сенатом за поданням губернського правління. Засідателі вибиралися мешканцями губернського міста один раз на три роки із купців та міщан міста шляхом балотування. Вибраних кандидатів затверджував губернатор.

При губернському магістраті функціонували прокурор, стряпчі цивільних та кримінальних справ.

Губернський магістрат поділявся на два департаменти: цивільних та кримінальних справ. Обидва департаменти, у випадку нагромадження значної кількості цивільних справ мали однакове право розглядати їх. Губернському магістрату підпорядковувалися міські магістрати, сирітські суди й ратуші, з яких надходили справи в порядку апеляцій. Йому були підвідомчі справи, що стосувалися привілеїв, спірних володінь або "цілого міста", або порушені стряпчими. Кримінальні справи, розглянуті губернським магістратом, підлягали ревізії палатою кримінального суду. У цивільних справах, незадоволені рішенням губернського магістрату, могли апелювати до палати цивільного суду.

Як станові суди для вільних селян у повітах та губерніях засновувалися дві судові інстанції: нижня розправа та верхня розправа.

"Установлення для управління губерніями" передбачало створити у кожній губернії по дві судові інстанції (повітову та губернську) для кожного із трьох станів. Третьою інстанцією, загальною для усіх станів, були палата кримінального та цивільного судів. Палати створювалися як органи, тісно пов'язані з найвищим органом галузевого судового управління, і як місцевий відділ цього відомства [17, ст. 106, 115]. Судочинство у палаті кримінального і цивільного судів здійснювали голова, два радники і два асесори. Усі вони призначалися Сенатом, голову на посаді затверджував імператор.

Палати були колегіальними судовими органами, але не стали судами присяжних західного зразка. Як судові органи, вони займали особливе становище у російській судовій системі. Це пояснюється передусім тим, що фактично вони замінили собою центральні адміністративні й судові інстанції – колегії, ставши на чолі місцевої судової організації. Вищестоящою інстанцією стосовно них був орган вищого суду в імперії – Сенат. Межі підсудності палат визначалися територією губерній, у яких вони створювалися. Від вищестоящих державних органів (імператора, Сенату) ці судові органи отримували повеління у формі указів. Їм же підпорядковувалися установи, що подавали рапорти й донесення [5; 27].

Окрім станових і всестанових загальних органів, судова система Російської імперії доповнювалась особливими судами. До них передусім зараховувався совісний суд, принципи діяльності якого певною мірою відображали співвідношення категорій права і моралі, закону та справедливості і який перебував поза загальною судовою системою. За статусом, совісний суд вважався інстанцією, рівною палатам, верхнім судам, губернським магістратам [17, ст. 63, 396–403, 430]. Вищестоящим стосовно нього були лише імператор та Сенат.

Хоча в "Установленні для управління губерніями" простежується порівняно чітка структура судоустрою, в губерніях українського Правобережжя ця нова система накладалася на колишню, що продовжувала існувати та діяти. Одночасної заміни не відбулося, а обидві структури судоустрою функціонували тривалий час паралельно, навіть можна говорити про асиміляцію деяких елементів. "Установлення про управління губерніями" хоч і стало основним законодавчим актом, який визначав структуру і організацію судових установ, проте чітко не окреслював межі їх повноважень та компетенції. Ці обставини стали однією із причин того, що розгляд справ у судах затягувався. Вони могли пройти до 14 інстанцій, у той час як оптимальним варіантом вважалися три.

Отже, судова система Правобережжя України наприкінці XVIII ст. не була однорідною. Вона включала загальностанові, станові, відомчі, особливі й спеціальні суди. Відповідно до "Установлення про управління губерніями" на українських землях наприкінці XVIII ст. функціонували станові суди: повітовий і верхній земський суд – для дворян, міський і губернський магістрати – для міських жителів, нижня і верхня розправа – для державних селян. Кріпаків судили поміщики. "Установлення про управління губерніями" розмежувало справи кримінальної та цивільної підсудності. Суд кримінальний відділявся від суду цивільного на рівні усіх інстанцій, за винятком нижчих.

Для розгляду деяких цивільних і кримінальних справ про злочини неповнолітніх і божевільних осіб та скарг, у кожній губернії, створювались совісні суди. Крім того, у кожній губернії створювалося дві палати – цивільного і кримінального суду, що були апеляційною і ревізійною інстанціями для усіх судів губернії. Вироки і рішення палат затверджував губернатор, а у найважливіших справах – Сенат. Згідно із положеннями "Установлення про управління губерніями" при створенні нових судових органів використовувався принцип територіальності, формально на місцевому рівні виконавча влада відокремлювалась від судової. До 1796 р. загальна судова система Російської імперії складалася з чотирьох інстанцій. Інформація щодо загальної судової системи Російської імперії (до 1796 р.) подано у таблиці.

| Інстанція | Для однодворців та державних селян       | Для міських жителів   | Для дворян           |
|-----------|------------------------------------------|-----------------------|----------------------|
| перша     | Нижня розправа                           | Магістрат або ратуша  | Суд повітовий        |
| друга     | Верхня розправа                          | Губернський магістрат | Верхній земський суд |
| третя     | Палати кримінального та цивільного судів |                       |                      |
| четверта  | Сенат                                    |                       |                      |

Багато судових інстанцій, створених відповідно до "Установлення для управління губерніями" ліквідовувались за часів правління Павла I. Його уряд вважав, що ця система є бюрократичною. У діяльності судових органів виявилися недоліки, викликані їх багатоступеневою організацією, при якій нижчі суди виявились зайвими, оскільки мали незначну компетенцію. Колегіальний порядок розгляду і вирішення справ міг затягувати їх провадження. Тому верховна влада провела упродовж 1796–1797 рр. заходи, скеровані на скорочення кількості судових інстанцій, внесенні змін у структуру і порядок діяльності судових органів.

При складанні та затвердженні нових штатів губерній, палати кримінального та цивільного судів скасовувались, а замість них у кожній губернії створювались палата суду та розправа, поділена на два департаменти [19]. Апеляції на рішення цих департаментів подавались до Сенату [20]. Ліквідовувались верхня та нижня розправи [18], совісні суди [19], функції губернських магістратів перейняли новостворені у 1800 р. ратгаузи, що складалися як із виборних, так і з призначуваних членів і за своїм складом вважалися змішаними установами. Нижчестоящими, стосовно них, стали повітові магістрати і ратуші, а вищестоящою апеляційною інстанцією – Сенат.

Поряд із згортанням місцевої судової системи, Павло I вжив заходів щодо зміцнення ролі центральної, відновивши діяльність деяких колегій, уповноважених приймати остаточні ухвали з цивільних справ, позов за якими не перевищував 1000 карбованців, при чому без права апеляції [21]. Реформи торкнулися і Сенату. Його адміністративні департаменти реформувались у судові, що свідчило про перетворення його суто у судовий орган, змінено і порядок провадження справ, що значно прискорило їх розгляд.

Зміни у судовій системі під час правління Павла I проводилися в руслі реорганізації усього державного апарату з метою посилення його централізації та бюрократизації [10, с. 151]. Скорочення кількості судових інстанцій не покращило функціонування судочинства в імперії, оскільки нові органи відкрили не всюди, а відкриті виявилися недієздатними. Заходи Павла I виявилися несвоєчасними, бо вони послаблювали діяльність російського місцевого апарату влади [10, с. 151–152]. І, якщо для центральних російських губерній це створювало не так багато проблем, то, наприклад, у правобережних українських землях, що увійшли до складу Російської імперії усього два десятиліття тому, це могло обернутися катастрофою і поставити під загрозу увесь процес формування на цих територіях місцевих органів російської влади, особливо при існуванні паралельно діючих, повністю неліквідованих інституцій колишньої Речі Посполитої.

Указ Павла I від 19 жовтня 1798 р. у трьох повітах (Васильківському, Черкаському та Уманському) Київської губернії ліквідував повітові та підкоморські суди, об'єднавши їх із відповідними судовими органами суміжних повітів: Васильківського з Богуславським, Черкаського з Чигиринським, Уманського із Звенигородським. Це було зроблено у зв'язку з малочисельністю дворян, які формували шляхом виборів особовий склад цих судових установ [12, с. 31].

А. Градовський, аналізуючи скасування Павлом I елементів місцевих, у тому числі й виборних судових посад, зазначав: "Повна диктатура держави... може бути тимчасовим, перехідним фактом, але не може стати постійним явищем. Як наслідок цього, місцеві особливості набули значення знову, а місцеві елементи – організації" [1, с. 84]. Під місцевими особливостями розуміються органи влади, що діяли у неросійських губерніях і, зокрема, на Правобережжі України.

Отже, аналіз виданих верховною владою нормативних актів і судової практики свідчив про те, що у XVIII ст. йшлося про скасування політичної автономії українських земель і здійснювалися спроби пристосувати місцеве право до російської системи, скасування ж автономії права та судоустрою відбулося лише у першій половині XIX ст., коли на територію правобережних українських губерній поширено дію більшості основних російських нормативно-правових актів.

Судова система, що запроваджувалася на українських землях, була найслабшою ланкою усієї системи російського управління на цих територіях, вона не справлялася зі своїми обов'язками. У цьому, очевидно, відіграли роль і паралельне існування російського законодавства, яке неможливо було застосовувати певною мірою, і колишнього польського права, базованого на Литовських Статутах, яке вже не могло самостійно регулювати суспільні відносини у нових умовах, і тривале одночасне функціонування судів Речі Посполитої та Російської імперії.

#### *Список використаних джерел*

1. Градовский А. Собрание сочинений / Градовский А. Д. – СПб., 1899. – Т. 2. 2. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф. 363; Ф. 361; Ф. 359. 3. ДАВО. – Ф. 368. 4. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. 2. 5. ДАЖО. – Ф. 17; Ф. 18. 6. Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні. – Т. 2. – Львів, 1993. 7. Енциклопедія українознавства. – Т. 3. – Львів, 1993. 8. Енциклопедія українознавства. – Т. 4. – Львів, 1993. 9. Енциклопедія українознавства. – Т. 6. – Львів, 1993. 10. Ефремова Н. Судопроизводство в России в XVII – первой половине XIX в. (историко-правовое исследование) / Ефремова Н. Н. – М., 1993. 11. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830 / Когут З. – К.: Основи, 1996. 12. Кривошея І. Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці XVIII – початку XX ст. (за матеріалами Київської губернії): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Кривошея І. І. – Умань, 1997. 13. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1–е, с 1649 по 12 декабря 1825 года. – СПб., 1830 (далі – ПСЗ-1). – Т. XXVII. – № 20143. 14. ПСЗ-1. – Т. XXVII. – № 20314, 20608. 15. ПСЗ-1. – Т. XXIV. – № 18147. 16. ПСЗ-1. – Т. XXIII. – № 17108, 17198. 17. ПСЗ-1. – Т. XX. – № 14392. 18. ПСЗ-1. – Т. XXIV. – № 17594. 19. ПСЗ-1. – Т. XXIV. – № 17702. 20. ПСЗ-1. – Т. XXIV. – № 18177. 21. ПСЗ-1. – Т. XXV. – № 18333. 22. Радянська енциклопедія історії України. – К., 1971. – Т. 4. – С. 227. 23. Радянська енциклопедія історії України. – Т. 1. – К., 1971. 24. Радянська енциклопедія історії України. – Т. 2. – К., 1971. 25. Радянська енциклопедія історії України. – Т. 3. – К., 1971. 26. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАУ у м. Києві). – Ф. 486. – Оп. 1. – Спр. 2980. 27. ЦДАУ у м. Києві. – Ф. 533. – Оп. 1а. 28. Калмаков М. Записка о судебной реформе в западном крае вообще и в частности в Киевской губернии / Калмаков М. М. – К., 1872. 29. Уортман Р. Властители и судьи. Развитие правового сознания в императорской России / Уортман Р. С. // Серия Historia Rossica. – М., 2004.



Николай Бармак

### ТРАНСФОРМАЦИИ В СИСТЕМЕ СУДОУСТРОЙСТВА НА ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЕ В КОНЦЕ XVIII В.

*Рассмотрены вопросы внедрения российской системы судопроизводства и суда-устройства на землях Правобережной Украины в конце XVIII века, описаны характерные черты судебной системы Речи Посполитой, раскрыто политику Екатерины II и Павла I в этой сфере.*

*Ключевые слова: судоустройство, судопроизводство, Правобережная Украина, Речь Посполитая, Российская империя.*

Mykola Barmak

### TRANSFORMATION IN UKRAINE JUDICIARY INTO RIGHT END OF XVIII CENTURY

*The question of Russian judicial system and judicial system on land-Right-Bank Ukraine late XVIII century. Described most characteristic features of the judicial system of the Commonwealth, The policy of Catherine II and Paul I in this area.*

*Key words: judiciary, justice, Bank Ukraine, Rzeczpospolita, Russian Empire.*

УДК 94 (477)

Володимир Брославський

### ВПЛИВ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ДВОРЯНСЬКЕ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ ТА ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У 1793–1830 РР.

*У статті аналізується вплив державної політики Російської імперії на зміни у землекористуванні та землеволодінні дворянського стану на Правобережній Україні упродовж 1793–1830 рр.*

*Ключові слова: дворянське землекористування, землеволодіння, Правобережна Україна, Російська імперія, державна політика.*

Наприкінці XVIII ст. Європу потрясла хвиля кардинальних змін, наслідки яких простежуються й досі. Зокрема, читаючи підручники з історії, ми отримуємо суху інформацію про поділ Речі Посполитої та приєднання значних її територій до сусідніх держав. У той же час дуже мало уваги приділяється відображенню життя населення цих земель. Тому дослідження впливу державної політики на жителів певної території є актуальним.

У цій статті акцентується увага на висвітленні деяких аспектів власності дворянського стану через призму заходів російського уряду на посилення своїх позицій у краї.

Об'єктом нашого дослідження є зміни у землеволодінні та землекористуванні дворянського стану.

Хронологічні рамки дослідження окреслені другим поділом Речі Посполитої у 1793 р. та польським повстанням 1830 р. Територіальні межі охоплюють Правобережну Україну: тодішні Київську, Подільську та Волинську губернії.

Мета нашої роботи полягає у дослідженні регіональних особливостей державної політики Російської імперії на Правобережній Україні у досліджуваній період.

Серед значної когорти науковців, які досліджували соціально-економічні процеси на Правобережжі у першій половині XIX ст. слід відзначити праці таких дослідників, як А. Раєва [36], С. Кавецького [13], В. Шульгіна [49; 50], І. Рудченка [38], В. Антоновича [1], М. Грушевського [8], М. Шульгіна [51], І. Гуржія [9], Е. Сташевського [42], В. Смолія [40], Л. Баженова [2], Г. Марахова [17; 18], Т. Лазанської [16], В. Щербини [53], О. Козій [14], Т. Соловйової [41], В. Шандри [48], О. Бундак [5], В. Орлика [22].

Цінними для розуміння процесів, що відбувалися на Правобережній Україні є дослідження таких польських науковців, як А. Соколовського [60], Ф. Равіти-Гавронського [56; 58], Й. Качковського [55], В. Слівовської [59]. Окремо слід виділити дослідження французького історика

Д. Бовуа [3]. Більш детальний аналіз історіографії проблеми розкрито у дослідженні В. Брославського [4].

Наприкінці XVIII ст. на Правобережній Україні існувала доволі складна система землекористування та землеволодіння, що включала державну, приватну та церковну форми власності. Основу фінансової могутності місцевого дворянства і шляхти забезпечувала земля.

Одним із перших нормативних документів, що регулював життя, зайнятого російськими військами Правобережжя, став указ "Про розпорядження в польських областях зайнятих російськими військами", виданий 8 грудня 1792 р. Ним головнокомандувача російської армії М.Кречетникова зобов'язували усіма можливими способами переконати місцеву польську адміністрацію принести присягу на вірність Російській імперії: грішми, обіцянками чинів і маєтків [19, с. 59–60].

У історіографії поширена думка про те, що наступ на польську шляхту розпочався лише після 1830-х рр. Зокрема, Б.Миронов виділяє два етапи у розвитку Російської імперії: "до та після 1863 р., з перехідним між ними періодом між 1830 та 1863 рр." [20, с. 36–37]. Проте початки конфіскаційного законодавства слід шукати ще наприкінці XVIII ст. 3 травня 1795 р. імператорським указом генерала-губернатору Т.Тутолміну встановлено чіткі правила конфіскації маєтків у поляків, учасників військових дій 1794–1795 р. проти Російської імперії [26]. Є усі підстави стверджувати, що вже наприкінці XVIII ст. царський уряд зосередив свою увагу на поступовому послабленні польсько-шляхетських позицій шляхом зменшення шляхетського та католицького землеволодіння.

На маєтки шляхтичів, підозрюваних у повстанні 1794 р., накладали секвестр, а тих, чию вину доводили – конфісковували. Частина шляхтичів, які боялися втратити свої маєтки через те, що брали участь у збройних сутичках із російськими військами, переоформляли свої володіння на дружин. Для цього відповідні документи, зазвичай, оформлялися за попередні роки: перед поділом Речі Посполитої [23, с. 28–32].

Одночасно влада тиснула на тих землевласників, які не бажали присягати на вірність Російській імперії [21, с. 11]. Маніфестом генерал-губернатора Т.Тутолміна від 16 травня 1795 р. усім, хто не бажав присягати на вірність Російській імперії, надавалось три місяці для того, щоб продати свої маєтки і виїхати за її межі. Нерухомість, яку не встигали продати у зазначений термін, конфісковувалась і передавалась до казни [27].

Використовуючи конфіскації маєтків у учасників повстання, уряд, з одного боку, поповнював державний земельний фонд, а з іншого – давав зрозуміти шляхтичам, що будь-який опір Російській державі – каратиметься. Паралельно з конфіскацією маєтків, йшов процес роздачі значних земельних володінь російським дворянам. Наприклад, 18 серпня 1795 р. Катерина II винагородила свого генерал-фельдмаршала М.Кутузова маєтком, що включав одне містечко та 50 сіл у Радомишльському, Житомирському та Овруцькому повітах [44]. Катерина II у одному із листів до Т.Тутолміна наголошувала на тому, що слід старатися, щоб усі маєтки на Правобережжі знаходилися у руках благонадійних поміщиків [40, с. 167].

Не бажаючи втрачати маєтки, більшість власників підкорилася новій владі, що, як імператорську милість, дарувала їм насильно відібране.

Частина шляхтичів, завдяки особистим зв'язкам з вищими російськими офіцерами, просила прощення й милості у російських монархів [47]. Бажаючи посилити свої позиції на правобережних землях, дворянство, заможних та впливових землевласників, зазвичай, прощали та повертали їм нерухомість.

Однією з умов для володіння шляхтичем земельною власністю, а тим більше кріпаками, було отримання статусу російського дворянина. Для Російської імперії такі поняття, як "дворянин" та "поміщик" (власник помістя) були нероздільні [54, с. 459–461]. У листопаді 1796 р. вийшов указ Катерини II, що мав на меті перевірити права на зарахування шляхти до російського дворянства [6, арк. 121, 151].

Паралельно уряд проводив ревізію прав на володіння маєтками, намагаючись якомога більше землі відібрати у шляхти і віддати у власність російським дворянам. Упродовж 1793–1801 рр., за правління Катерини II та її сина Павла I, на землях Правобережної України значні земельні угіддя роздали російським дворянам. У цей період лише у Подільській губернії маєтки отримали 34 особи [7, с. 5]. Серед російських дворян, які збільшили свої володіння завдяки Катерині II, були А.Безбородько, Н.Новосельцев, Н.Репнін, М.Кутузов та ін. Зазвичай, винагороджувалися наближені до трону дворяни. Так, А.Протасов отримав у дар від Катерини II маєтки з 2007 ревізійними душами, які проживали у одному містечку та 14 селах [19, с. 177–179].

Проте, роздачі на значного впливу на ситуацію у краї не мали. Оскільки немало з пожалуваних російським царедворцям маєтків через шлюби з поляками або шляхом продажу не раз переходили знову в руки поляків. Ті ж маєтки, що збереглися у власності росіян, хоча й складали відносно значні земельні володіння, проте були незначними в загальній кількості польського



землеволодіння. До них належали маєтки князя Лопухіна у Київській губернії та графів Кушелева-Безбородька, Гудовича, Маркова у Подільській [14, с. 26; 15, с. 23–24].

Після смерті Катерини II, у 1795 р. для населення Правобережної України настала нова доба. Прихід до влади імператора Павла I призвів до кардинального повороту в російській як внутрішній, так і зовнішній політиці. На колишніх польських землях, у тому числі на Правобережжі, відновили дію Литовських статутів та Конституції 8 травня 1773 р.

Щоб остаточно узаконити поділ Речі Посполитої, Росія, Пруссія та Австрія 15 січня 1797 р. підписали конвенцію трьох держав "про остаточний поділ Польщі" [10, арк. 59–63]. Хоча Павло I й підписав та ратифікував її, проте сам демонстративно засуджував факт знищення Речі Посполитої [12, с. 183–184; 29]. З перших днів свого царювання він виявив відкрити прихильність до поляків. 29 листопада 1796 р. Павло I своїм указом звільнив усіх польських "політичних злочинців", повернувши окремим із них володіння [28].

Про деяке загравання до польської шляхти свідчать одні з перших указів Павла I. Зокрема, 20–21 листопада 1796 р. видані імператорські укази щодо конфіскованого майна керівника польського військового підрозділу І.Дзялинського та активного учасника польського повстання, одного з авторів Конституції "3 травня" І.Потоцького. Імператор повернув конфісковану власність особам, яких за правління Катерини II називали серед найнепримиренніших та найнебезпечніших ворогів Російської імперії. Маєток І.Дзялинського, що нараховував 1949 душ чоловічої статі, за компенсацію відбирався у графині Катерини Скавронської і повертався дружині Дзялинського – Феліції [19, с. 213–214].

Щодо графа І.Потоцького, то імператор Павло I поступив по-іншому. Усе майно поверталось графу. Якщо ж якась із частин маєтностей графа вже була комусь пожалувана, то за неї призначали компенсацію. Щоб краще прив'язати І.Потоцького до імперії, а згодом й використати у її реформуванні, імператор, ще до повернення маєтностей, пожалував графу тисячу душ у великоросійських губерніях. Такий подарунок отримав й звільнений Т. Костюшко. Проте він відмовився стати російським поміщиком. Тоді, 30 листопада 1796 р., Павло I замість маєтку наказав видати Т.Костюшкові із державної казни 60 тис. крб. [12, с. 185].

Якщо у когось з росіян конфіскували певний маєток і повертали попереднім власником, то відразу ж надавали відповідні компенсації, головним чином у великоросійських чи литовських губерніях. Лише генералу-поручику Т.Тутолміну, через зловживання якого під час його генерал-губернаторства велось слідство, компенсацію призначили пізніше.

Маючи обмежений земельний фонд, Павло I часом жалував маєтності, що перебували в орендному чи позиттєвому володінні. Щоб вступити у володіння, подарованим маєтком, новим власникам доводилось чекати смерті дожиттєвих власників або домовлятися з ними про обмін чи передачу майна.

Одним з перших поляків, який отримав пожалування, став камергер імператора граф А.Ільїнський. Йому Павло I 19 листопада 1796 р. надав у "вічне й спадкове володіння" маєток у 2252 душі у старостві Уланівському Брацлавської губернії [12, с. 194].

Для нових пожалувань Павло I використав частини викупленого казною Поберезького маєтку князя О.Любомирського. Зокрема, колишній секретар короля Станіслава Августа, статський радник Фріз, указами від 11 квітня 1798 р. та 26 травня 1799 р., отримав у спадкове володіння із його складу 311 душ [37, с. 106].

У деяких випадках практикувалась зміна статусу уже наявних маєтків. Наприклад, 30 грудня 1796 р. Павло I надав князю Станіславу Понятовському, племіннику короля Станіслава Августа, староство Канівське й Богуславське у Київській губернії [37, с. 106].

Однією з характерних особливостей правління імператора Павла I було надання ним у приватне чи орендне володіння значної кількості заселених маєтків. За даними В.Семевського, упродовж свого короткого правління, 4 роки та 4 місяці, імператор роздав загалом у великоросійських та малоросійських губерніях 300 тис. душ чоловічої статі. Його ж мати за 33 роки свого правління пожалувала в спадкове володіння близько 425 тис. [39, с. 300]. Як зазначала Ю.Рудакова, у відносних цифрах Катерина II надала земельних володінь у 5,5 разів менше [37, с. 101–102].

Внаслідок поділу Речі Посполитої, нерухома власність частини шляхти опинилася у різних державах. Уряди Австрії, Прусії та Росії, вважаючи, що ці шляхтичі більш схильні до участі у повстанні за відновлення Речі Посполитої, вирішили надалі не терпіти, щоб хтось з їхніх підданих був змішаним підданим. Це положення прописали у статті XI конвенції "про остаточний поділ Польщі". Кожного шляхтича зобов'язали вибрати підданим якого імператора він бажав бути у п'ятирічний термін [29].

Частина польської шляхи, яка постійно проживала за межами Російської імперії й не мала змоги особисто наглядати за маєтками, продавала їх. Зокрема, князь С.Понятовський продав

Корсунський маєток до казни. Ймовірно причиною цього послужило бажання імператора подарувати Корсунський маєток, відомий красою тамтешнього палацу та околиці, своїй тодішній фаворитці Катерині Лопухиній [57, с. 103].

Хоча імператор Павло I милостиво ставився до поляків впродовж усього нетривалого періоду свого правління, проте "польський" маєтковий фонд на території Правобережної України під час його правління зменшився приблизно на 19 тис. душ чоловічої статі [37, 101–107].

Початок правління Олександра I для Правобережної України характерний підпорядкуванням її прикордонних губерній військовим губернаторам. Проте встановлення жорсткого контролю урядом Олександра I над політичним життям Правобережної України поєднувалося з лояльністю до багатих польських землевласників, у яких уряд вбачав свою опору в приєднаному краї.

Користуючись поступливістю царської влади та складним міжнародним становищем, польська шляхта намагалася добитися підтвердження своїх прав на ленні та емфітеутичні маєтки. Наприклад, у 1806 р. Державною радою розглядалось подібне клопотання С.Ворцеля до міністра внутрішніх справ В.Кочубея [52, с. 96–97].

Маніфестом від 12 грудня 1812 р. [32] оголошувалося загальне та часткове прощення всім учасникам війни проти Російської імперії. Якщо ж амністовані впродовж двох місяців не поверталися із-за кордону, їх маєтки підлягали конфіскації.

24 жовтня 1813 р. затверджені правила конфіскації маєтків осіб, які самовільно виїхали за кордон і не повернулися у визначений термін [33]. Ці ж правила регулювали й управління конфіскованими маєтками. З цією метою російський уряд створив губернські комісії, що визначали, який маєток слід конфіскувати, а який залишити власникові. Тиснучи на поляків та шантажуючи їх, російські чиновники отримували за це неمالі хабарі [48].

Фактично період до повстання 1830 р. характерний деяким заграванням із поляками, спробами проводити більш гнучку політику у земельних відносинах. Лише цим можна пояснити указ 25 квітня 1814 р. Ним тодішній імператор Олександр звільняв із полону поляків, які брали участь у боях з російськими військами. Більше того, їм поверталися конфісковані та секвестровані маєтки.

Для визначення законності володіння нерухомою власністю, її прибутковість та обсягу угідь розпочато їх земельний облік. Основну роботу з опису та класифікації усіх земель покладали на експедицію, створену при Головнім квартирі військ. Чиновники Генерального штабу описували приєднані землі, укладали карти з детальною характеристикою земельних угідь. Описувані маєтки ділились на спадкові й жалувані за чином. Проводилось їх розмежування. Для державних маєтків визначалась їх прибутковість. Усі ці заходи скеровувались на збільшення надходжень із краю до імперської казни.

З цією метою імператор наказав генерал-фельдмаршалу, князю М.Репніну розробити правила проведення перевірки державних маєтків на Правобережній Україні. Пропозиції, висловлені князем, знайшли своє відображення в імператорському указі від 10 квітня 1798 р. згідно з поясненнями якого передбачалося проведення перевірки державних маєтків. Для цього створювалися повітові комісії, члени яких присягали, що вони в ході ревізії виступатимуть незацікавленою стороною та діятимуть справедливо. Оскільки вартість маєтку оцінювалась кількістю робочих рук, комісія аналізувала не лише кількість населення маєтку, а й кількість сімей, яку вони складають та платежі, які сплачують [45, арк. 77–82].

Усі ці статті прибутків комісія описувала й вираховувала їх середню ціну, вказувала її у нових інвентарях, які подавалися на розгляд до казенної палати і після розгляду губернатором, затверджувала і встановлювала розмір платежів до казни [45, арк. 81].

Наступним кроком перевірки прав на володіння нерухомими майном став імператорський указ від 13 березня 1805 р. за № 1093. Ним місцеву адміністрацію Правобережжя царський уряд зобов'язував надати інформацію про іноземців, які не маючи офіційного визнання своїх дворянських прав, володіли нерухомим майном на території краю. Особливу увагу чиновників Сенат звертав на необхідність перевірки дворянських документів та їх підтвердження імператором перед записом цих дворян у родовідні книги [46, арк. 1–24].

Так, згідно з даними громадянського департаменту Київського головного суду Київській губернії станом на 22 червня 1805 р. нараховувалося 20 іноземних дворян, які без належного визнання їх дворянства володіли населеними маєтками [46, арк. 26–36].

23 березня 1818 р. Олександр I зобов'язував кріпосників дбати про забезпечення селян необхідною кількістю хліба для харчування та посіву. Також селяни могли вільно продавати власноруч виготовлену продукцію, молоти зерно на жорнах тощо. До порушників указу запроваджувались суворі штрафні санкції аж до конфіскації маєтку землевласника та переведення селян у розряд державних [34].

У кінці XVIII – першій чверті XIX ст. російський уряд продовжував перевірку державних маєтків, що перебували у тимчасовому володінні шляхти. Це зумовлювалось необхідністю унеможливлення перетворення державних маєтків, наданих на правах оренди, у приватні – шляхом продажу, дарування, успадкування та оформлення фіктивних документів щодо власності на них.

Отже, упродовж 1793–1830 рр. російський уряд, маневруючи та заграючи з поляками, зміцнював свої позиції у краї, часто нехтуючи економічними інтересами заради політичних. Це особливо яскраво простежується на землеволодінні та землекористуванні дворянського стану в регіоні.

#### *Список використаних джерел*

1. Антонович В. Монография по истории западной и юго-западной Руси / В.Антонович. – К.: Тип. Н. Давиденко, 1885. – 451 с. 2. Баженов Л. Восстание 1830–1831 гг. на Правобережной Украине: дисс.... канд. ист. наук: 07.00.01 / Баженов Лев Васильевич. – Киев, 1973. – 189 с. 3. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревизор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). / Пер. з франц. З. Борисюк / Даниель Бовуа. – К.: Інтел, 1996. – 416 с. 4. Брославський В. Історіографія аграрної політики російського уряду на Правобережній Україні у 1793–1861 рр. / Володимир Брославський // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф.Зулика І.С. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ, 2009. – Вип.2. – С. 315–321. 5. Бундак О. Аграрний розвиток Волинської губернії в 1795–1861 рр.: дис. ...канд. іст. наук.: 07.00.01 / Бундак Олена Анатоліївна. – Львів, 1999. – 229 с. 6. Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім.В. Стефаника НАН України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр.7286П. – 218 арк. 7. Горенко Л., Присяжнюк Ю. До аграрної історії України: деякі аспекти соціально-економічного розвитку Правобережної України в XIX ст. (історико-економічні дослідження) / Л.Горенко, Ю.Присяжнюк. – Черкаси: Сіач, 1996. – 92 с. 8. Грушевський М. Ілюстрована історія України / М.Грушевський. – Київ: Золоті ворота, 1990. – 524 с. (Репринтне видання 1913 р.). 9. Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. / І. Гуржій. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – 452 с. 10. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф.363. – Оп. 1. – Спр.14. – 498 арк. 11. ДАВО. – Ф.359. – Оп.1. – Спр. 101. – 20 арк. 12. Жукович П. Западная Россия в царствование императора Павла / П. Жукович // Журнал Министерства народного просвещения. – 1916. – Ч. LXIII, июнь. – С. 183–226. 13. Кавецкий С. О лострациях и регулировании казенными именными / С. Кавецкий // Журнал Министерства государственных имуществ. – 1860. – № 2. – С. 15–87. 14. Козій О. Становище польської шляхти на Поділлі: в період між повстаннями 1830–1831 рр. і 1863 років: дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 / Козій Олександр Іванович. – Львів, 1997. – 234 с. 15. Корелин А. Дворянство в пореформенной России 1861–1904: Состав, численность, корпоративная организация / А.Корелин. – М.: Наука. – 1979. – 304 с. 16. Лазанская Т. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостной системы / Т.Лазанская. – К.: Наукова думка, 1989. – 116 с. 17. Марахов Г. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине / Г.Марахов. – К.: Изд. Киев. ун-та, 1967. – 258 с. 18. Марахов Г. Социально-политическая борьба на Украине в 20–40-е гг. XIX века / Г.Марахов. – К.: Вища школа, 1979. – 151 с. 19. Материалы для истории Подольской губернии (1792–1796 гг.). – Вып.1. – Каменец-Подольск: Тип. Подол. губерн. правл., 1885. – 328 с. 20. Миронов Б. Социальная история России периода Империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: В 2 т. / Б.Миронов. – СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. – Т. 1. – 548 с. 21. Никотин И. Столетний период (1772–1872) русского законодательства в возсоединенных от Польши губерниях и законодательство о евреях (1649–1876) / И.Никотин. – Т.1. – Вильна: Тип. А. Г. Сыркина, 1886. – 380 с. 22. Орлик В. Палати державних маєтностей українських губерній у фінансовій політиці Російської імперії / В.Орлик // Український історичний журнал. – 2004. – № 2. – С.113–120. 23. Охотский Ян Дуклан. Рассказы о польской старине. Записки XVIII века / Охотский Ян Дуклан. – СПб.: Тип. П. П. Меркулева, 1874. – Т.2. – 320 с. 24. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-е (далі – ПСЗ-1). – № 18652. 25. ПСЗ-1. – № 17090. 26. ПСЗ-1. – № 17329. 27. ПСЗ-1. – № 17332. 28. ПСЗ-1. – № 17585. 29. ПСЗ-1. – № 17736. 30. ПСЗ-1. – № 18828. 31. ПСЗ-1. – № 23893. 32. ПСЗ-1. – № 25289. 33. ПСЗ-1. – № 25470. 34. ПСЗ-1. – № 27316. 35. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е (далі – ПСЗ-2). – № 11189. 36. Раев А. О продаже государственных имений в России / А.Раев // Журнал Министерства государственных имуществ. – 1859. – № 3. – С.32–93. 37. Рудакова Ю. Основні аспекти земельної політики уряду Павла I на території Правобережної України / Ю.Рудакова // Український історичний журнал. – № 3(462). – 2005. – С.101–110. 38. Рудченко И. Записка о землевладении в Юго-Западном крае / И. Рудченко. – К.: Тип. Г.Т.Корчак-Новицкого, 1882. – 180 с. 39. Семевский В. Пожалование населенных имений в царствование Екатерины II (Очерк из истории частной земельной собственности в России) / В.Семевский // Журнал для всех. – 1906. – № 5. – С. 300. 40. Смолий В. Возз'єднання Правобережної України з Росією / В.Смолий. – К.: Наукова думка, 1978. – 192 с. 41. Соловійова Т. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX ст.: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: спеціальність 07.00.01 "Історія України" / Соловійова Тетяна Миколаївна. – К., 1997. – 21 с. 42. Сташевский Е. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII – первой половине XIX в. / Е.Сташевский. – М.: Наука, 1968. – 484 с. 43. Толстой Д. Римский католицизм в России: Ист. исследование: В 2 т. / Д.Толстой. – СПб.: Тип. Иосафата Огризко, 1876. – Т. 1. – 538 с. 44. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАУ у м. Києві). – Ф.486. – Оп.1. – Спр.2980. – 44 арк. 45. ЦДАУ у м. Києві.



– Ф. 533. – Оп.1а. – Спр. 4. – 424 арк. 46. Там само. – Ф.484. – Оп.5. – Спр.58. – 67 арк. 47. Там само. – Ф. 533. – Оп.1. – Спр.1670. – 10 арк. 48. Шандра В. Генерал-губернатор Д.Г.Бібіков: політичний портрет / В.Шандра // Історія України. – 1997. – № 34. – С. 4, 49. Шульгин В. Юго-западный край под управлением Д.Г.Бибикова. (1838–1853) / В.Шульгин // Древняя и новая Россия. – 1879. – № 5. – Т.П. – С. 5–32. 50. Шульгин В. Юго-Западный край в последнее двадцатипятилетие (1838–1863) / В.Шульгин. – К.: Тип. у-та, 1864. – 254 с. 51. Шульгин М. Дворянське та селянське землекористування в Росії та на Україні. Нарис з історії поземельних відносин / М.Шульгин. – Харків: Книгоспілка, 1927. – 124 с. 52. Щербак Н. Особливості національної політики російського уряду на Правобережній Україні наприкінці XVIII – початку XX ст.: дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01 / Щербак Надія Олександрівна. – К., 2006. – 503 с. 53. Щербина В. Аграрная политика царизма на Правобережной Украине (30 – начало 60 гг. XIX века): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Щербина Владимир Петрович. – К., 1992. – 210 с. 54. Яблочков М. История дворянского сословия в России / М.Яблочков. – Смоленск: Русич, 2003. – 572 с. (Репринтне видання 1876 р.). 55. Kaczowski J. Konfiskaty na ziemiach pod zaborem rosyjskim po powstaniach r 1831 i 1863 / J.Kaczowski. – Warszawa: Nakl. Gebethnera i Wolffa, 1918. – 140 s. 56. Materiały do historyi Polskiej XIX wieku / Zebrał Gawroński F. – Kraków: Gebethnera i S-ka, 1909. – 329 s. 57. Poniatowski S. Pamiętniki synowca Stanisława Augusta / S.Poniatowski. – Warszawa: Pax, 1979. – 164 s. 58. Rawita-Gawronski F. Konfiskata ziemi polskiej przez Rosję po roku 1831 i 1863 / F.Rawita-Gawronski. – Kraków: Nakl. Akademii Umiejętności, 1917. – 140 s. 59. Śliwowska W. Mikołaj I i jego czasy (1825–1855) / W.Śliwowska. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1965. – 262 s. 60. Sokołowski A. Dzieje powstania listopadowego 1830–1831 / A.Sokołowski. – Wiedeń: Nakl. F.Bondego, 1907. – 317 s.

**Владимир Брославский**

### **ДВОРЯНСКОЕ ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНИЕ И ЗЕМЛЕВЛАДЕНИЕ НА ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЕ В 1793–1830 РР. СКВОЗЬ ПРИЗМУ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ**

*В статье анализируются влияние государственной политики на изменения в землепользовании и землевладении дворянского сословия на Правобережной Украине в 1793–1830 рр.*

*Ключевые слова: дворянское землепользования, землевладения, Правобережная Украина, Российская империя, государственная политика.*

**Volodymyr Broslavsky**

### **THE MANORIAL LANDOWNERSHIP AND LAND USE SYSTEM IN RIGHT-BANK UKRAINE IN 1793-1830 IN THE LIGHT OF THE GOVERNMENT POLICY OF THE RUSSIAN EMPIRE**

*The article analyses the influence of the public policy o changes in landownership and land use of the nobility in Right-Bank Ukraine for the period of 1793–1830.*

*Key words: confiscation, lustration, estate, majorat, sequestration.*

**УДК 94 (477.4)+325.52**

**Богдан Луговий**

### **ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ФІНАНСОВОЇ СТРУКТУРИ САМОЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЯН КИЇВСЬКОЇ І ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ**

*У статті проаналізовано процес формування та обсяги позичкового грошового капіталу військових поселен та офіцерського допоміжного капіталу в Київській та Подільській губерніях.*

*Ключові слова: військові поселення, фінансова структура, самозабезпечення, Київська губернія, Подільська губернія.*

На Правобережжі, що в першій половині XIX ст. було сільськогосподарським краєм, визначальні позиції в економічному розвитку займала польська шляхта та єврейське населення. Із переходом регіону до Російської імперії, з'явилася потреба змінити цю ситуацію на користь нової влади. Саме ця причина стала одним із вагомих чинників створення військових поселень на території Київської та Подільської губернії.

Розвиток господарської системи поселень підкріплювався формуванням власних фінансових ресурсів. Фінансові потоки військових поселень становили єдиний загальний капітал. Складовими якого виступали поселенський позичковий та офіцерський допоміжний капітал, артільні кошти нижчих чинів, кошти, виділені державою тощо.

Питання грошових надходжень у фінансову систему військових поселень Київської та Подільської губерній є практично не висвітленими в сучасній історичній науці. Окремі фрагментарні відомості загального характеру містяться у працях Т. Липовської Т. [3], К. Ячменіхіна [14], Т. Кандаурової [2] та ін.

Монографія В. Цубенко висвітлює основні принципи утворення та функціонування офіцерського допоміжного та позичкового грошового капіталу військових поселенців [13].

Першоджерелами досліджуваної проблеми є справи Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (далі – ЦДІАУ в м. Києві).

На початку формування поселенської системи, від конфіскованих маєтків надійшло 511880 карбованців (крб.) сріблом, 1293297 крб. асигнаціями у казну військового відомства. З них 74165 крб. 90 копійок (коп.) сріблом та 48722 крб. 66 коп. асигнаціями виділялось на утримання апарату економічного управління. На різні господарські потреби надавалось 99937 крб. 20 коп. сріблом та 139483 крб. 14 коп. асигнаціями. Сплата земських повинностей становила 25523 крб. 89 коп. сріблом та 124161 крб. 49 коп. асигнаціями, що була частиною загальних коштів. На сплату боргів витрачалось 10280 крб. 81 коп. сріблом та 332103 крб. 85 коп. асигнаціями. Чистий прибуток становив 301972 крб. 58 коп. сріблом та 648825 крб. 9 коп. асигнаціями [11, с. 68].

У кожному окрузі військового поселення існував позичковий грошовий капітал. Обов'язок його накопичення покладался на військових поселенців. Для цього вони сплачували податки і працювали на користь держави. Ще однією статтею надходжень до цього фонду, були кошти, вилучені від продажу майна втікачів, проданого на аукціоні [6, с. 721]. Гроші з позичкового капіталу використовувалися для різноманітних непередбачуваних потреб як особистих, так і громадських. Видавалися вони у формі позики. Особиста позика військовим поселенцям надавалися окружними комітетами за підтвердженням ротних або волосних комітетів про дійсну необхідність у допомозі тому, хто про неї просить, та про здатність його повернути її.

Для військових поселенців існувало два види особистих позик із позичкового грошового капіталу: перший – для забезпечення своїх господарських потреб (купівля худоби, солі, оновлення реманенту та інших необхідних домашніх запасів і речей); другий – для збільшення торгових обігів. Для забезпечення господарських потреб, кожен господар мав право отримати кредит із позичкового грошового капіталу 200 крб. без відсотків, а при особливих трагічних випадках (пожежа, повінь, падіж худоби, неврожай) ще до 200 крб., але вже з них стягували 5 % від суми [9, с. 61–62].

У серпні 1848 року військовим поселенцям-негосподарям дозволялося користуватися позикою з позичкового грошового капіталу на господарські потреби та на розширення торгівлі. Позики військових поселенців для торгових цілей не обмежувалися. Суми визначалися на розсуд окружних комітетів. Право позики для торговельних обігів надавалось тільки тим, хто мав дозвіл на торгівлю від окружного комітету. Усі позики для торгівлі, не залежно від суми, надавалися зі стягненням 6 % [4, с. 517].

Для повернення позичених коштів на господарські потреби військовим поселенцям визначали різні терміни. Кредит до отримання прибутків з власних виробів, надавали на термін 6 місяців. Селянам, які хотіли покращити свої господарські справи, позика надавалась на 1 рік. У випадку, якщо сума кредиту перевищувала 100 крб., то селянин був змушений погасити її впродовж наступного року. На повернення позик для торгівлі встановлювався термін 4 і навіть 2 місяці. Відтермінування виплати за особистими позиками передбачались для боржника у випадках довготривалої хвороби його або близьких родичів; захворювання робочої худоби або її загибелі; неврожаю на одному з полів; знищення посівів градом або дощами; пожежами, повінню. Отже, цей капітал мав працювати на розвиток сільськогосподарської системи та торгівлі у військових поселеннях.

Для офіцерів військових поселень у кожному окрузі створювався окремий допоміжний капітал. Його початкову основу складала сума, одержана шляхом притримання половини надбавки, яку окрім щорічної платні призначали офіцерам. Надалі примножувало цей капітал надходження сум, що становили третину основного штатного окладу молодших офіцерів, яких переводили в обер-офіцери. Кожен мав право користуватися його допомогою і відсотками на відповідну суму [10, с. 30].

У військових поселеннях ще одним видом капіталу були артільні гроші, що належали нижчим чинам. Кошти у випадку втечі солдата переходили у загальну артільну суму. Вони не поверталися навіть у випадку, коли втікача знаходили. До 1849 року, якщо втікач був одружений, то ці кошти переходили дружині та дітям. Згідно з наказом від 20 листопада того ж року гроші в будь-якому випадку родичам не віддавали, вони переходили в економічну суму, якщо вона була наявна в роті,



або в загальну артільну суму. Ще одним джерелом поповнення фінансів округів були грошові стягнення. Штрафи у військових поселеннях було явищем досить звичним. Так, селяни сплачували штраф за те, що худоба вільно ходила вулицями міст військового відомства. Розмір стягнення становив 5 коп. сріблом за велику рогату худобу та 1 коп. – за дрібну. Накладались також штрафні санкції на поселення за неохайне утримання дворів у місті Умані.

Матеріально-продовольчою базою військових поселень були господарські установи або "майновий капітал". До нього належали запасні зернові крамниці і запаси фуражу. Причиною їх створення стала неможливість господарів повністю забезпечити харчами із власних запасів військовослужбовців та фуражем їх коней. З цієї ж причини запроваджувалися також громадські посіви та сінокоси у військових поселеннях [1, с. 460].

Зернові крамниці створювались з метою забезпечення належних умов зберігання збіжжя, що до певного часу було у скиртах на токах у незадовільних умовах. При такому способі зберігання воно псувалося. З 1845 року на поселення покладалися додаткові обов'язки обмолоту, помолу на муку та транспортування його у зернові крамниці [5, с. 427–428].

Це ще більше ускладнювало становище поселення і забиало час, необхідний для ведення свого господарства. Для держави було вигідно створення запасних крамниць, оскільки їх існування значно полегшувало утримання військовослужбовців. Запаси цих установ створювались працею селян, однак право розпоряджатися ними належало державі, а не селянинові.

Організуючи запасні крамниці, керівництво округів прагнуло щорічно забезпечувати харчами нижчих чинів, кантоністів, круглих сиріт, а коней і волів фуражем. Їх запаси щороку поповнювались з нового врожаю. Ці резерви у випадку неврожаю повинні були забезпечити продуктами харчування усі квартируючі в окрузі війська. Тоді ж надавали необхідну кількість насіння для засіву державних полів, а також виділяли зерно для допомоги поселенням на харчування їх родин та засіву полів. У кожній запасній крамниці зберігались запаси у такій кількості, щоб у разі потреби можна було видати по 2 четверті (148 кг) пшениці та по 2 четверті вівса на кожну особу, закріплену за певною установою [14, с. 240].

Корпусні командири здійснювали періодичні перевірки запасів крамниць, прагнули забезпечити регулярне надходження зерна, його розподіл та облік наявних залишкових запасів. Про причини перевірки та її результати звітували вищому керівництву. Із цих крамниць у 1854 році відправлено для військ діючої армії муки 10000 четвертей (741 т), крупи – 937 четвертей (69 т), вівса і ячменю – 22000 четвертей (1631 т), а загалом – 32937 четвертей (2441 т) [10, с. 30].

Крім цих крамниць, кожного військового поселення зобов'язували мати річний запас зерна на власному току. 20 серпня 1848 року затверджувались правила видачі зерна військовим поселенням із резервних зернових крамниць. Військовим поселенням, що втратили весь або частину свого врожаю від граду або сарани, видавалися кількість зерна, необхідна для того, щоб прогодувати поселення і його постояльця до нового врожаю.

Для того, щоб поселення отримав зерно із запасів, йому потрібно було подати дані про розміри і причини втрат у комітет округу. Усі дані округів подавали головному начальнику округів. Хліб видавали снопами, щоб поселення сам міг обмолотити, а соломі, що залишалася, використати для годівлі худоби. Насіння на посіви видавали за умови повернення такої ж кількості з нового врожаю. Зерно, яке видавали на харчування, не повертали. Нагляд за поверненням хліба здійснювало місцеве керівництво.

Під постійним контролем Міністерства військових поселень перебувало використання та приріст грошових і майнових капіталів військових поселень, а саме: розподіл зерна із резервних зернових крамниць та запасів фуражу, законність видатків із резервних і допоміжних капіталів та реальні підстави, збільшення грошових капіталів за рахунок використання їх у кредитних установах [8, с. 154].

Поселенська грошова казна поповнювалась надходженнями з різноманітних джерел. Міністерство фінансів виділяло суму за продаж ниток у поселеннях, що входили до складу військових округів. Сюди ж надходили суми з повинностей, що їх виконували військові поселенці, а також відсотки з капіталів, що зберігалися у державних кредитних установах.

Цей загальний капітал використовувався у двох напрямках. Перший напрямок – утримання департаменту військових поселень, корпусу інженерів, що йому належав, і загалом на утримання і облаштування округів військових поселень. Другим напрямком було утримання квартир для квартируючих військ. Усі видатки здійснювались за щорічними кошторисами, що їх затверджував імператор [9, с. 48–49]. З 1851 р. зменшувалися видатки округів військових поселень кавалерії. При цьому скасовувалася низка посад, а також зменшувалась кількість нижчих чинів-інвалідів, які служили, тимчасових робочих рот тощо [7, с. 23].

Упродовж існування військово-поселенської системи у Київській та Подільській губерніях створено певну господарсько-матеріальну базу. Доцільно охарактеризувати її напередодні



ліквідації на прикладі 1-го округу. У поселеннях 1-ї волості 1-го (Уманського) округу знаходилося 9 державних будівель, 10 економічних приміщень, 29 конфіскованих та покинутих будинків і 712 будинків військових поселенців.

У 2-ій (Бабанській) волості цього ж округу було 24 державних, 9 економічних будівель, 31 конфісковане приміщення і 547 будинків поселенців.

У 3-ій (Війтівській) волості 1-го Уманського округу знаходилося 13 державних і 9 економічних будівель, 18 – конфіскованих та 687 будинків військових поселенців.

Як свідчать статистичні дані, 1-а (Уманська) волость мала найбільшу кількість військово-поселенських будинків – 712 одиниць, у 2-ій (Бабанській) волості найбільше було державних – 24 і конфіскованих приміщень – 31 шт. Загалом у 1-му (Уманському) окрузі було 46 державних і 28 економічних будівель, 78 отриманих в результаті конфіскації і 1946 військово-поселенських будинків [10, с. 10–12].

Людські ресурси 1-го (Уманського) округу становили 8871 чоловіків та 8274 жінки. Господарів 1-го розряду нараховувалося 1536, а господарів 2-го розряду – 1846 осіб. Негосподарів було 3870 осіб. В окрузі проживала 491 вдова. Дітей чоловічої статі проживало 3874, а жіночої – 4400. Кантоністів було 129 (9 – старшого віку, 75 – середнього і 45 – молодшого віку). Не поселених нижчих чинів нараховувалося 70 чоловік. Інвалідів, які служили, налічувалося 218, а тих, що не служили – 170 осіб. Особовий склад тимчасової робочої роти становив 225, а тимчасової інженерної роти – 200 працюючих. Не поселених і не строєвих нижчих чинів в окрузі було 34. Нижчих чинів кантоністського батальйону нараховувалося 12 осіб [12, с. 242–243].

У 1-му (Уманському) окрузі найбагатші господарі 1-го розряду у своїх господарствах утримували по 4 коней, 30 волів, 12 корів та іншої худоби та 34 вівці. Господарі 2-го розряду мали по 2 коней, 2 волів, 20 овець, 6 корів та іншої худоби. У звичайних господарів 1-го розряду було по 1 коневі, 6 волів, 6 корів та іншої худоби і 20 овець, а у господарів 2-го розряду – 2 волів, 2 корови та 4 овець. При 1-му (Уманському) окрузі знаходився парк волів, у якому нараховувалося 233 тварини. Загалом в 1-му окрузі було 326 коней, 5003 воли, 4158 корів та іншої худоби і 16100 овець [12, с. 225–229].

Для кращого розуміння ефективності розвитку та діяльності господарської системи військових поселень доцільно порівняти вказані дані з аналогічними показниками станом на 1836 р. У процесі конфіскації здійснювались описи маєтків з рухомим та нерухомим майном. Так, на цій території у той час нараховувалося 380 коней, 2075 волів, 2221 корів та іншої худоби, 5866 овець [11, с. 264–274]. Показники кількості поголів'я худоби значно зросли за період функціонування військових поселень. Проте це не стосувалося чисельності коней.

Фінансова частина ресурсів військових поселень накопичувала певні кошти в процесі функціонування військово-поселенської системи у Київській та Подільській губерніях. На кінець першого кварталу 1857 року позичковий грошовий капітал військових поселенців 1-го (Уманського) округу становив 3560 крб. 23 коп. (із врахуванням відокремленої волості) [12, с. 234].

Офіцерський допоміжний капітал 1-го (Уманського) округу на квітень 1857 року налічував 9062 крб. 47  $\frac{3}{4}$  коп. сріблом та у білетах [12, с. 234]. У 1858 році він дещо збільшився і вже становив 9449 крб. 58 коп. [10, с. 31]. Загальний капітал 1-го (Уманського) округу складався з низки фінансових надходжень і становив 13098 крб. 23  $\frac{1}{2}$  коп. – готівкою та 6548 крб. 83 коп. – у білетах [12, с. 244].

Відокремлена волость 1-го (Уманського) округу в усіх звітах виписувалася окремо, але в кінцевому результаті усі її показники заносилися до загальних характеристик цієї військово-адміністративної одиниці. Вона за статистичними даними нічим не поступалася іншим, проте загальна кількість державних будинків тут перевищувала інші показники і становила 25 одиниць, а економічних будівель налічувалося 10, конфіскованих – 22 і поселенських – 573.

Населення відокремленої волості 1-го (Уманського) округу нараховувало 2548 чоловіків та 2529 жінок. Господарі 1-го розряду становили приблизно  $\frac{1}{5}$  населення і їх було 534 особи, а господарів 2-го розряду – 506 осіб. Негосподарів було 1225. В окрузі проживало 179 овдовілих жінок. Дітей чоловічої статі нараховувалося 991 особи, а жіночої – 1329. Кантоністів було 6 (4 – середнього і 2 – молодшого віку).

Кількість непоселених нижчих чинів становила 17 осіб. Інвалідів, які служили, налічувалося 77 осіб, а тих, що не служили, – 53 особи. Особовий склад тимчасової роти становив 77, а тимчасової інженерної роти – 70 працюючих. Кількість непоселених і нестроєвих нижчих чинів у волості була незначною і налічувала 13 осіб [12, с. 242–243].

У відокремленій волості нараховувалося 48 коней, 1574 воли, 1417 корів та 5401 вівця [12, с. 230]. Прибутки відокремленої волості 1-го (Уманського) округу становили окремий потік зі своїми

фінансовими надходженнями 3636 крб. 49  $\frac{1}{2}$  коп. – готівкою та 2770 крб. 96  $\frac{3}{4}$  коп. – у білетах, який входив в загальний капітал округу [12, с. 244].

Військові поселення у Київській та Подільській губерніях були неоднаковими, як за кількістю господарських будівель, так і, відповідно, жителів. Найбільше військово-поселенських будівель було в 3-му (Ладизинському), а найменше – 1-му (Уманському) окрузі. На 4-й (Меджибіжський) округ припадала найбільша кількість споруд, що були конфісковані або викуплені від попередніх власників – 138. У 2-му (Маньківському) окрузі було найбільше державних, а в 3-му (Ладизинському) – економічних будівель. Загалом в усіх округах військових поселень цього регіону було 484 державних, 660 економічних, 473 від попередніх власників та 12266 військово-поселенських будинків [10, с. 10–19].

Отже, Києво-Подільське військово поселення, як і усі інші, працювало на покращення рівня сільськогосподарського виробництва. Більш досконалі методи ведення господарства спочатку давали кращі результати. Однак вони не змогли знівелювати таких явищ, як плановість, адміністративний метод управління, незацікавленість поселян у покращенні результату своєї праці. Не покращували цю ситуацію і численні повинності та обов'язки, покладені на селян: перевезення лісу, зерна, фуражу, боєприпасів, армійського спорядження тощо.

Керівництво старалося створити належні умови для ефективного ведення господарства. Для покращення породи поселенської худоби закуповувалася племінна. Запроваджувалися нові додаткові види діяльності: бджільництво, шовківництво, вирощування тютюну. Для збільшення загальних державних капіталів дозволялося поселянам на певних умовах займатися торгівлею.

Проте в рамках військових поселень та при обмеженій специфіці товарного виробництва цей вид діяльності не давав у казну очікуваних прибутків. Тому землеробство та скотарство і надалі залишалися основними видами діяльності у поселенській системі. Такий широкий спектр господарських занять призводив до відсутності часу для якісного виконання усіх цих робіт. У результаті чого і спостерігається низька ефективність та занепад поселенських господарств загалом.

Із початку створення цієї системи значну увагу приділяли матеріальним коштам для забезпечення квартируючої армії, поселенських господарств та управлінського апарату. Основними видами накопичення були: поселенський позичковий капітал, офіцерський допоміжний та артільні кошти нижчих чинів. Ці фінансові ресурси доповнювалися значними матеріальними резервами. Йдеться про господарські і негосподарські будівлі, запаси зерна, фуражу тощо. Ці грошові та матеріальні фонди використовувалися для підвищення ефективності господарства поселенців, а також надання допомоги їм у разі неврожаю, природної стихії, загибелі худоби та ін. Накопичення та використання цих резервів відбувалося під пильним наглядом вищого керівництва округів.

В економічному плані господарство військових поселень не змогло розвиватись та функціонувати ізольовано. Воно переживало аналогічні процеси, як і економіка країни загалом. У останнє десятиліття свого існування економічна сфера військових поселень переживала кризу, зумовлену стагнацією самої імперії. Ситуацію погіршували часті неврожаї, епідемії та масова загибель худоби. Значною мірою підірвала сили поселенського господарства Кримська війна.

#### *Список використаних джерел*

1. Из записок сенатора А.Я. Стороженка. Военные поселения кавалерии в Херсонской и Екатеринославской губерниях // Киевская старина. – 1884. – Т. 10. – С. 447–477.
2. Кандаурова Т. Экономическая система округов военных поселений кавалерии: статистический анализ массовых источников / Кандаурова Т.Н. // Круг идей: традиции и новации. Труды Четвертой конференции ассоциации "История и компьютер". – М., 1997. – С. 175–182.
3. Липовская Т. Социально-экономическое положение военных поселян на Украине: Учебное пособие / Липовская Т.Д. – Днепропетровск: ДГУ, 1982. – 84 с.
4. О дозволеннии пользоваться ссудою из заемного денежного капитала округов военных поселений, военным поселянам нехозяевам // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1849. – Т. XXIII. – Отделение первое. – 1848. – № 22506. – С. 517.
5. О запасах хлеба и фуража в округах военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1846. – Т. XX. – Отделение первое. – 1845. – № 19053. – С. 425–428.
6. О причислении к заемному денежному капиталу денег, выручаемых продажей с публичного торга имуществ бежавших военных поселян // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1851. – Т. XXV. – Отделение первое. – 1844. – № 24438. – С. 721.
7. О сокращении расходов по ведомству Департамента Военных Поселений // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1852. – Т. XXVI. – Отделение второе. – 1851. – № 25615. – С. 20–24.
8. Свод Военных постановлений. Ч. 1. Образование военных учреждений. – СПб., 1838. – 408 с.
9. Свод Военных постановлений. Ч. 4. Устав хозяйственный. К. 1. О заготовлении снабжении. – СПб., 1839. – 556 с.
10. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАУ у м. Києві). – КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 111. – Арк. 44 к.
11. ЦДАУ у м. Києві. – Ф. 445. – Оп. 1. – Спр. 2. – 620 арк.
12. Там само. – Спр. 208. – Арк. 1–311.
13. Цубенко В. 3 історії військово-господарських формувань в Україні: Новоросійське (Херсонське) військово поселення кавалерії. 1817–1857 рр. / Цубенко В.Л. – Одеса: "Optimum", 2006. – 218 с.
14. Ячменихин К. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия / Ячменихин К.М. – Чернигов: Сіверянська думка, 2006. – 444 с.

Богдан Луговой

### ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФИНАНСОВОЙ СТРУКТУРЫ СЕЛСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО САМООБЕСПЕЧЕНИЯ ВОЕННЫХ ПОСЕЛЕНИЙ КИЕВСКОЙ И ПОДОЛЬСКОЙ ГУБЕРНИЙ

*В статье проанализирован процесс формирования и объемы заемного денежного капитала военных поселений и офицерского вспомогательного капитала в Киевской и Подольской губерниях.*

*Ключевые слова:* военные поселения, финансовая структура, самообеспечение, Киевская губерния, Подольская губерния.

Bogdan Lugovyy

### HISTORICAL ASPECTS OF FINANCIAL STRUCTURE OF SELF-SUPPLYING OF MILITARY SETTLEMENTS OF KYIV AND PODILLYA TOWNS

*The process of formation and siege of borrowed capital of military settlements and the officer's capital are analysed in the article.*

*Key words:* military settlements, financial structure, self, Kiev province, Podolsky province.

УДК 94 (477)

Оксана Гомотюк

### ОСНОВНІ ВЕКТОРИ НАУКОВИХ СТУДІЙ УКРАЇНСЬКОГО ЕТНОСУ В УМОВАХ ІМПЕРСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ КОНСТРУКЦІЙ (XIX СТ.)

*У статті проаналізовано концептуальні погляди провідних українських вчених, що сприяли науковій систематизації знань про Україну та українців і зробили вагомий внесок в опрацювання його теоретичних і методологічних основ. У цьому контексті простежено роль наукових осередків та інституцій, їхніх друкованих органів.*

*Ключові слова:* наукові засади, наукові центри, наукові товариства, інтегрованість, самобутність.

Ретроспективні дослідження українського етносу дають можливість формувати інтегральну наукову систему інформації про Україну та українців, є надзвичайно важливими для руху, визначення його вектору, позиціонування українства у світі та досягнення взаєморозуміння у власному суспільстві у контексті визначення спільних орієнтирів та пріоритетів. Становлення наукового знання про український етнос перебувало у залежності від комплексу зовнішніх та внутрішніх чинників. Зовнішні аспекти, пов'язані із суспільно-політичною ситуацією, що виступала впливовим чинником для постановки відповідних ідеологем і визначала траєкторію руху. Один із провідних німецьких істориків XIX ст. Генріх фон Трайтшке писав: "З тих часів як існує світ, у бурхливі періоди його буття історик завжди називався безпартійним тільки в одному випадку: коли він лежав у могилі" [1, с. 29]. Тому ретроспективний погляд на час становлення українознавства дозволяє говорити про значні політичні зміни, що відбулися з Україною – поступове і тотальне винищення української козацької еліти, нівеляція українських здобутків, ослаблення Речі Посполитої у результаті бойових дій із козаками, що дозволило поділити українські землі між Російською та Австрійською імперіями.

Так, інкорпорація українських земель до Російської та Австрійської імперій супроводжувалася змінами не лише у політичній формі, але й зобов'язувала до змістових змін, а саме у векторі трансформації самосвідомості, ідеологічних настанов, переорієнтації еліти на нові політичні та інтелектуальні осередки. Зокрема, аналізований процес безпосередньо пов'язується із діяльністю археографічних комісій, що мали політичне завдання – пояснення минулого неросійських етносів з позицій "єдиної і неділимої Росії". Нагадаємо, що відродження Києва у другій половині XIX ст. було наслідком політики російського уряду перетворити колишній центр "міст руських" на осередок русифікації українців, поляків, євреїв "Південно-Західного краю".

У теоретичних конструкціях російської історіографії утвердилася думка про єдину "русскую" державу, започатковану у Києві, що неперервно продовжувала своє існування під владою однієї династії, змінюючи місце розташування. Ця схема, започаткована російським істориком



М. Карамзіним, автором "Истории Государства Российского", продовжена В. Ключевським, С. Платоновим, проводила тяглість від розселення слов'ян на східноєвропейській рівнині через Київську державу до другої половини XIII ст., князівства Володимиро-Суздальського, Московського царства, Петербурзької імперії XVII–XIX ст. У такому контексті історія українців та білорусів була лише окремими епізодами у формі Галицько-Волинського князівства, Великого князівства Литовського, декількох сторінок із козащини. Означений підхід позначився на розвитку української історичної науки, що відповідно впливало на джерелознавчі та історіографічні аспекти доби.

З іншого боку, процес формування наукових знань про український народ у історичних джерелах досить активно відбувався у контексті наукових напрямків європейської історіографії. Очевидно, це є підтвердженням тези про найбільш європеїзований східноєвропейський народ – українців. Розвиток українознавства не міг не відчувати впливу романтичної парадигми в історіографії, коли загальний огляд минулого зміщувався у бік вивчення етнічних, соціальних особливостей кожного народу, об'єданого єдиним духом. Саме пошук у минулому прихованих структур свідомості, що найбільше проявлялися у мові, звичаях, ритуалах, культурі, релігії спровокував кристалізацію нової історичної свідомості, що вплинула на позиціонування українознавства. Романтична історіографія поставила на перше місце історію власного народу, знаходячи особливі, самобутні риси його соціокультурного та суспільно-політичного життя, що у свою чергу викликало особливу увагу до історичного джерела.

Процес розвитку наукових знань про Україну та українців слід аналізувати у тісному взаємозв'язку з історіографією, джерелознавством, археографією, розвитком українознавства та суспільно-політичною ситуацією загалом. На початку XIX ст. найперше, що необхідно було зробити, це відокремитись від поглядів російської та польської інтелектуальної еліти про минуле, сучасне українського народу. Інше важливе завдання – створення власної парадигми, що відповідала б основним традиціям, тенденціям розвитку національного буття та здобула належний рівень у світовій інтелектуальній думці. Українські прогресивні погляди початку XIX ст., вивчення яких дасть змогу зрозуміти тенденції наступних десятиліть, зазнали значного впливу європейського романтизму, особливо тих його представників, які основний акцент робили на понятті "народ-нація", виступали проти національного гніту. В Україні ці філософські засади продовжували формуватися крізь призму народницьких ідей і виявились у посиленому інтересі до національної самобутності, вітчизняної історії, утвердженні вільної особистості та яскраво простежувалися у середовищі освітянської спільноти та у засобах інформації.

Основні складові німецької класичної філософії мали творче застосування на українському інтелектуальному ґрунті у Харківському університеті, заснованому в 1805 р. з ініціативи відомого українського вченого і громадського діяча В. Каразіна (1773–1842 рр.). Борець за реформу освіти Російської імперії, у своїх працях наголошував на колоніальному становищі України. За цю "провину" навіть про смерть ученого охоронці імперії не спромоглися офіційно згадати [2], бо, як зауважував біограф В. Анастасевич, В. Каразін "...занадто наблизився до полум'я та обпалив собі крила, занадто довірився царському двору..." [3, с. 71–76].

Пропозиція першого ректора цієї найвищої освітньої установи в Україні професора І. Рижського до Імператорської академії наук опублікувати один із літописів Слобідського краю, "...писаний мовою [українською – авт.], яка давніше тут уживалася, а в останні роки сильно змінюється і з великими кроками наближується до великоросійської" [2, с. 238], дала поштовх до українознавчих студій харківських учених. Подвижницька діяльність харківської еліти у напрямку поширення рідної мови, історії, культури, реабілітації власного імені, що розпочалась з початком заснування Харківського університету стимулювала археографічну працю. Слід зауважити, що з огляду на нав'язану російську схему розвитку історичних подій практично до другої половини XIX ст. українськими науковцями більша увага приділялася добі козащини, ідеалізованої усною народною творчістю.

Згідно з задумом міністра освіти Російської імперії С. Уварова, вищі навчальні заклади мали "виховати" у юнацтва "общий дух русского народа" [2]. Місія виховання польської молоді покладалася на Київський університет. Як зазначав М. Грушевський, "...на сих офіційних підвалинах ... почали відроджуватися традиції старої української культури, соціальні й політичні змагання, перервані і придавлені, але не викоринені..." [4, с. 30–41]. Першим ректором і першим деканом історико-філологічного факультету цього найвизначнішого наукового осередку України був М. Максимович (1804–1873 рр.). Найбільшою заслугою вченого було те, що він зрозумів важливість моменту, перетворив кафедру російської словесності у кафедру українознавства, ставши на початку єдиним її викладачем, а згодом, за словами М. Драгоманова, "...целым ученым историко-филологическим учреждением, и вместе с тем – живым народным человеком" [4, с. 30].

Особливістю наукових дискурсів ученого було утвердження їхньої української складової. В українознавчій науці він постав прихильником романтизму і народницького напрямку. Стартовою точкою для наукового українознавства стало видання "Малороссийских песен" у 1827 р., які "були епохою" [4, с. 27]. Значна заслуга М. Максимовича в аргументованій критиці антинаукових теорій "общерусскости", що позбавляла українство права на існування і на давньоруську спадщину й мову. У праці "История древней русской словесности" (1839 р.) здійснено ґрунтовний аналіз джерел київської доби до XIV ст. Хоча М. Максимович був прихильником спільності походження української, російської та білоруської мов, ознака єдності була запорукою того, як вважав учений, що вона є давньою і утворилася не в період середньовіччя і не від змішування російської та польської мов [5, с. 409].

Як засвідчив аналіз археографічних публікацій, серед вузлових тем було походження Давньоруської держави. Її розробка розпочалася дослідженнями "Откуда идет Русская земля, по сказаниям русским" (1837 р.), "О древней епархии Переяславской" (1858 р.) та ін. У статті "Нечто о земле Киевской" М. Максимович звернув увагу на різні періоди національної історії [6, с. 5]. Можна дискутувати з позицій сьогодення щодо хронологічних меж започаткування Київської держави, литовсько-руського періоду, проте вчений виокремив основні віхи, поворотні події, звернув увагу на тяглість, наступність української історії на підставі опрацювання археографічних джерел.

Відаючи данину долі та значенні козацтва для України та українців, М. Максимович подав віршований переклад "Слова о полку Ігоревім" новою українською і російською мовами. Захист давності і самостійності української мови спонукав ученого до глибоких студій. Так, значна заслуга М. Максимовича у започаткуванні наукових підходів в українській археографії. Він був видавцем "Повісті минулих літ", "Руської правди", багатьох інших унікальних пам'яток. Значну роль у справі розвитку археографічних досліджень відіграв альманах "Киевлянин" (1840–1841 рр.), завданням якого, за твердженням науковця, було дослідження історії Києва, Південної Русі – Київської та Галицької [7, с. 97].

Важливим для українознавства є те, що вперше українське буття почали досліджувати як окреме, як таке, що має право на самостійність, а М. Максимович, базуючись на реальних можливостях, "влучав у питання найбільш актуальні" [4, с. 36], прокладаючи шлях до їхнього майбутнього наукового вирішення. Зауважимо, що у середині та другій половині XIX ст. тематика досліджень проблем етногенезу українського народу, самобутності й окремішності його буття значно розширилася, спровокована до певної міри появою версії М. Погодіна про етнODEMOґРАФІЧНІ наслідки для Середнього Подніпров'я ординського завоювання Київської Русі – зникнення корінного руського населення, одна частина якого перебіта кочівниками, інша рятувалася втечею до Польщі, інша емігрувала у Північно-Східну Русь.

Згідно з цією теорією, населення Подніпров'я у наступних століттях сформовано внаслідок змішування утікачів у західноруські та польські землі з половцями, печенігами та ін. Саме М. Максимович переконливо аргументував хибність поданих думок. У серії листів до М. Погодіна "Про уявне запустіння України і Батисве нашесть і заселення її новоприйшлим народом" (1857 р.), "Про десять міст і деякі села давньої України" (1854 р.), "До історії малоросійської мови" (1856 р.) та ін. українознавцем аргументовано доведено повну безпідставність теорії запустіння України у XIII ст. "Народ український, так само як волинський і галицький, зменшувався сотнями і тисячами від боїв з татарами, від їхнього хижацького полону; однак народонаселення України, рівно ж Волині і Галича, все ж існувало по-давньому, як існує досі в давніх містах і селах, примножуючись і новопоселеними" [8, с. 3].

Слід підкреслити, що археографічні матеріали того часу, що проливали світло на існування українського етносу, вирішували важливі проблеми не лише у контексті доказовості неперервності і тяглості життя на рідній землі, але й робили наголос на самобутності українського народу, його мови. У цьому напрямку показовою є діяльність і М. Костомарова, видатного діяча вітчизняної, російської та європейської науки, у творчому доробку якого близько 300 наукових, публіцистичних і літературних розвідок. Вчений був фундатором народницької течії в українській науковій думці XIX ст., не даремно ж в російській історіографії його оцінено родоначальником "українського буржуазного націоналізму" [9, с. 77].

Перші творчі спроби зроблено у галузі літератури, а істориком заявив себе у 40-х рр. XIX ст. працями "Перші війни малоросійських козаків з поляками" і "Русько-польські вельможі", у яких зроблено спробу обґрунтувати права українського народу на автономне життя. У 1847 р., будучи вже обраним ад'юнктом-професором кафедри російської історії Київського університету, вчений видав книгою уривки лекцій за назвою "Слов'янська історія", що стала легальним маніфестом кирило-мефодіївців [10, с. 126]. Характерно, що основна увага зосереджувалась не на історії держави, а народу. У своїй "Автобіографії" вчений пояснює це тим, що "...державна була більш випадковим

наслідком завоювань, аніж необхідним вислідом географічних та етнографічних особливостей народного життя" [11, с. 474].

Учений був автором "Книги буття українського народу", у якій визначив "...федеративный строй как самое счастливое течение общественной жизни славянских наций". Майбутнє України дослідник убачав у тому, що вона буде "непідлеглою Річчі Посполитій" [12, с. 57]. Важливим було те, що кирило-мефодіївці першими почали стверджувати, що українська культура заслуговує на підтримку і власний розвиток, а не є частиною загальноросійської [13, 187]. Проблема самобутності українства розв'язується шляхом аналізу специфічних рис українства, наприклад, присутність у його історії вільного козацтва (що підтверджує загальну думку про те, що лівова частка студій, публікацій документів до кінця XIX ст. приділялася козацькій добі – автор), яке примножується, що веде до того, що Україна "...не мала б ... над собою ні царя, ні пана, опріч Бога єдиного, і дивлячись на Україну, так би зробилось і в Польщі, а там і у других слов'янських краях" [12, с. 50].

Політичні переконання не завжди мали сприятливий ґрунт для реалізації, але заняття науковою працею частково компенсували цю прогалину. У 1859 р. на запрошення Петербурзького університету М. Костомаров "зайняв" кафедру російської історії. Петербурзький період у часі збігся із перетворенням російської столиці на центр українського культурного і громадського життя, у якому зібралася вся українська еліта. Її громадським осередком була редакція журналу "Основа", у якому друкували матеріали з історії, історіографії, етнографії України, археографії, художню літературу. Одне з центральних місць у розвитку українофільського петербурзького руху 60-х років XIX ст. посідав М. Костомаров, який "...зворушив думки про народоправство, про союзність (федералізм), про мужицтво (чернь)" [14]. Важливими публікаціями вченого цього періоду були "О федеративном начале Древней Руси", "Две русские народности", "Черты южнорусской истории", які збагачували українознавство науково обґрунтованими твердженнями про самостійність історичного курсу українського народу, його самобутній та окремішній шлях розвитку у світовій історії. Праця дослідника "Две русские народности" залишалася, за оцінкою М. Грушевського, Євангелією українського націоналізму [15, с. 84], започатковуючи студії над українською національною вдачею.

Незважаючи на імперсько-шовіністичні замахы російського уряду про заборону українського слова, за редакцією М. Костомарова упродовж 1863–1864 рр. видруковано 12 томів "Актов Южной и Западной России", у яких уперше опубліковано значну кількість джерельного матеріалу з українознавства. Археографічна праця спонукала до глибоких роздумів. Так, у "Чертах южнорусской истории" М. Костомаров розпочав історичний дискурс з антів, аналізу устрою полян, волинян, древлян, процесів державотворення у Київській Русі, яку науковець вважав історією українського народу. Учений відобразив окремі аспекти з історії Галицько-Волинського князівства [16, с. 8–108]. Подіям періоду середньовічної історії приділив увагу автор при написанні історичних портретів князів і праведника Теодозія Печерського [17]. У контексті аналізу історичної ролі постаті князя К.Острозького структуровано подано історію Литовсько-Руської держави, зроблено наголос на етапі початку XIV ст. – 1385 р., коли її можна вважати українською [18, с. 160–193]. Заслужують на увагу методи наукового дослідження. Як зауважував М. Костомаров, справжня любов історика до своєї Вітчизни може виявлятися лише у строгій повазі до правди [19, с. 591].

З точки зору об'єктивності підходив науковець до змалювання політичних портретів визначних особистостей української історії, важливих подій буття українського народу з метою написати повну історію України. І хоча М. Костомаров вважав центральним компонентом українознавства історію, проте висловлював методологічні міркування щодо взаємодії його окремих складових. Учений наголошував, що етнограф має бути сучасним істориком, а історик у своїх студіях повинен викладати стару етнографію [20, с. 353].

Фундаментальні студії з української мови започатковано О. Потебнею, який наголошував на тому, що різні мови – це різні способи мислення, засуджував двомовне виховання дітей, що утруднювало досягнення цілісності світоспоглядання, заважає науковій абстракції [21], будь-які зміни мови створюють цілком нові комбінації уявлень і думок [22, арк. 214 зв]. Учений уперше ввів у науковий обіг термін "денаціоналізація", застерігав від небезпеки втрати рідної мови взагалі і українців зокрема. Денаціоналізація, на думку науковця, була шкідливою не лише для тих, кого денаціоналізують, а й самих денаціоналізаторів та культури взагалі. "Народність, що поглинається іншою, вносить у цю останню ростки розкладу, які ... справляють політичні наслідки тим швидше, чим численнішою і морально дужою та своєрідною є знищувана народність, і навпаки" [23]. Проте багато ідей мислителя не сприймали у тогочасному позитивістському науковому середовищі, його концепції стали зрозумілими в XX ст., а більшість із суджень є актуальними й донині. М. Грушевський вважав О. Потебню глибоким майстром у діалектології та фонетиці, в символіці і поетиці, незрівняним мислителем у галузі лінгвістичної психології [24]. Зазначимо, що значною



заслугою мовознавця було створення наукової школи, котра формувала вчених, вихованців Харківського університету: Д. Овсянника-Куликовського, М. Сумцова, О. Ветухова, В. Харцієва та ін.

Жорстка урядова регламентація стала перешкодою для впровадження українознавчих курсів і студій у нововідкритому (1865 р.) Новоросійському університеті в Одесі, де не було навіть кафедри історії України. Проте професорському складу вдалось досягти певних результатів. Історичний процес розглядався як частина загальноросійського, але праці науковців університету складають особливу цінність у контексті використання нового археографічного матеріалу, насичені цікавою інформацією про місце слов'янства у християнському світі.

Вузлові питання етногенезу українства, походження мови, особливості національної культури хвилювали українців Галичини. Я. Головацький, перший завідувач кафедри української мови та літератури Львівського вищого навчального закладу – першого класичного університету на українській території, членом громадсько-культурного угруповання "Руська трійця", аналізував проблеми походження мови. У цьому контексті найважливішими були праці: "Розправа о язиці южноруськім (малоруськім) і його наріччях" (1849 р.), у співавторстві "Хрестоматія церковнослов'янська і давньоруська" (1854 р.), 4-томний збірник "Народные песни Галицкой и Угорской Руси" (1878 р.) та ін. [25, с. 99].

У становленні гуманітарних студій брав участь Чернівецький університет, утворений у 1875 р., у якому розпочато навчання у складі теологічного, юридичного, філософського факультетів. Хоча сорок чотири роки основною формою викладання була німецька мова, більшість професорсько-викладацького складу – це німці, вихідці з провідних університетів Австрії та Німеччини, значно меншу кількість становили румуни, євреї, словени, чехи, поляки, українці, але на філософському факультеті поряд із філософією вивчали філологію, історію, науково-природничі дисципліни; історію України викладали німецькою мовою, не виокремлюючи з історії Східної Європи. Окремі спроби опрацювання місцевої історії знаходимо у представника старшого покоління буковиназнавців Ф. Ціглауера. Він намагався обґрунтувати право Австрії на Буковину, пропагуючи цивілізаторську місію австрійської монархії на приєднаних землях. Тобто вплив цієї ж великодержавної тенденції спостерігався у західноукраїнських наукових колах, але цінним був багатий фактичний матеріал, що висвітлював історію Буковини.

Українознавчі студії були в полі зору австрійського історика та етнографа Р. Кайндля, який визначив своїм завданням ознайомити Європу з українцями [26], ставши найвідомішим істориком Буковини початку ХХ ст. Мислитель оприлюднив дискурси "Історія міста Чернівці" (1908 р.), тритомну "Історію Буковини" (1888–1893 рр.), "Рутени на Буковині" (1907–1911 рр.). Так, важливі регіональні краєзнавчі дослідження вперше науково аргументували автохтонність населення цього регіону України. Оригінальністю вирізнялася розвідка "Гуцули" (1894 р.), що стала першою працею, у якій проаналізовано походження назви, побут, громадське життя цієї групи українців [27, с. 25]. На рахунок Р. Кайндля і дискурси з історії німецького права у Галичині, що стали "найважливішим здобутком, який дали німці східним краям" [28, арк. 280]. Незважаючи на українознавчий характер праць Р. Кайндля, його попередника Ф. Ціглауера та інших, у їхніх дослідженнях простежуємо ідеалізацію політики Австрії.

Тематика окремішності і самотності українського народу простежується в історіографічних та археографічних дослідженнях випускника Чернівецького університету, українського ученого-філолога С. Смаль-Стоцького (1859–1939 рр.), який у 1885 р. очолив кафедру української мови і літератури. З іменем науковця пов'язано становлення та розвиток досліджень у галузі української мови та літератури. Поворотне значення мали праці С. Смаль-Стоцького про походження української мови. Мислитель дійшов висновку, що не було спільної "праруської мови" для українців, росіян і білорусів, це лише штучний вивір російських філологів як переконував автор української граматики. У його доробку міститься також "Історія Буковинської Русі" (1897 р.), у рецензії на яку С. Томашівський, підкреслював, що Буковина випередила Галичину своєю першою "суцільною історією" [29, арк. 110].

Однією з особливостей українознавчої думки як у Східній, так і Західній Україні була причетність літераторів, письменників, художників, композиторів до напрацювань у цій сфері, власне, як і вплив самих українознавців на вироблення пріоритетних ідейних напрямків художньої творчості та громадського життя. Так, П. Куліш закликав берегти пам'ять народу, "дорожити всяким уламком, всяким клептиком паперу, який носить відбиток минувшини" [30, с. 355]. Обопільне взаємозбагачення яскраво репрезентували такі постаті, як Т. Шевченко, П. Куліш, Леся Українка, І. Франко, І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко та ін. Зокрема, на творчість Т. Шевченка значно вплинули поряд із західноєвропейською історіографією такі особистості, як М. Максимович, М. Костомаров, М. Іванішев та ін. Водночас творчість Т. Шевченка мала значний вплив на ідейну

орієнтованість багатьох поколінь українських науковців. Саме його поезія відновила історичну пам'ять, перетворивши її на предмет гордості.

Повертаючись до дослідницької праці в університетських центрах, у яких вивчався етногенез українства, обґрунтовувалася самотність українського народу. Зазначимо, що вдавалося вирішувати означені питання у рамках інших офіційних установ. Так, незважаючи на зволікання офіційної влади, у 1843 р. з метою довести "російськість" Південно-Західного краю шляхом опублікування архівних матеріалів та історичних пам'яток вирішено створити Тимчасову комісію до розбору давніх актів при Київському військовому, Подільському і Волинському генерал-губернаторстві. Комісію урочисто відкрито 8 грудня 1843 р. До роботи у ній залучалися високоосвічені науковці, зокрема, такі відомі вчені та громадські діячі, як В. Домбровський, В. Іванішев, П. Куліш, Т. Шевченко, В. Антонович, М. Грушевський. Вони визначали не лише наукову, а й національну суть археографічної комісії, адже кожен своєю діяльністю сприяв поступу українознавства загалом [31, с. 159–160].

Активну участь у діяльності комісії як збирач та дослідник актових книг, що відображали правові норми тогочасного суспільства та їхню реалізацію, брав В. Домбровський. Цей напрямок продовжив М. Іванішев – дослідник джерел юридичних норм, автор ґрунтовних праць з історії права в Україні. Саме він опрацював проект створення архіву давніх актів у Києві (1852 р.), який заклав основи архівної справи в Україні. Спочатку видання носили назву "Памятников, издаваемых Археографическою временною комиссиею для разбора древних актов". Тут вперше апробовано нові принципи, що згодом стануть звичним явищем у публікаціях другої половини XIX ст.

Джерельному матеріалу передувала дослідницька розвідка автора на основі існуючих досліджень вітчизняних та іноземних вчених. Дослідницька діяльність комісії була своєрідною лабораторією для вчених-українознавців, а колективна праця у ній формувала якісно нове покоління дослідників.

Науковим наставником архіву і головним редактором комісії впродовж 20 років був В. Антонович. "Архив Юго-Западной России", який видавала комісія, крім наявності значного масиву матеріалів, сприяв створенню важливих монографічних досліджень з історії юридичних та економічних відносин, історії церкви та культурного буття. В. Антонович особисто зібрав близько 8000 документів [32, с. 89], започаткував археографічні коментарі до публікації джерел. Публікація документальних матеріалів з різних сфер розвитку українського суспільства слугувала постановці і розробці інтеграційних проблем українознавства, популяризації знань про буття і обряди українців, їх соціально-економічне, культурне та релігійне життя, розкривали багату культурно-історичну спадщину українства з його прагненням до волі, самотності і самореалізації. Хоча перші видання комісії (ініціатива друкування перших томів документального матеріалу належала М. Максимовичу) презентували релігійно-національну тематику українського буття XVI–XVIII ст., соціально-економічне життя українців, розвиток великого землеволодіння на Україні у зазначений час та події національно-визвольної революції, не приділяючи належної уваги давньоісторичним та ранньосередньовічним часам, але стали серйозною науковою школою для українознавців. У цьому інтелектуальному середовищі дедалі ширше утверджувалась думка, що факти – конкретні, стабільні, незмінні, об'єктивні – містяться на поверхні першоджерела [33, с. 6].

Проте їхню достовірність треба підтвердити науковими методами. Обстоюючи цю думку, М. Максимович висловився за критичний підхід до писемних пам'яток та літератури. Як зауважував І. Крип'якевич, "...до своєї праці Максимович приступає як філолог, з філологічними методами едіція, інтерпретація і критика..." [34, 9]. Філологічний підхід до вивчення документів був основною умовою наукового дослідження, оскільки давав змогу "...знати правду, чи його дані вірні і повні" [34, с. 10].

Цікавою для осмислення українського буття у ранньосередньовічний період є сьома частина "Архиву ...", що представляла інформацію про колонізацію Правобережної України до кінця XVII століття. Її три томи вийшли за редакцією М. Володимирського-Буданова. Археографічний матеріал прослідковував об'єктивний стан речей щодо залюдненості української території. Густота населення, географічний розподіл, етнографічний та соціальний склад підтверджували автохтонність українського Правобережжя.

Процес пошуку і публікації документальної спадщини сприяв кристалізації принципів і методів наукового осягнення джерельної інформації, а колективна праця у комісії сформувала якісно нове покоління дослідників. Розшук, огляд, систематизація створених у різний час пам'яток, за різних історичних та політичних обставин потребував солідної теоретичної та методологічної підготовки, розуміння важливості того чи іншого джерела, визначення його автентичності, походження та значення для українознавства. Якщо на першому етапі існування комісії пошук проводився інколи при допомозі чиновників, що не мали досвіду подібної роботи, і критерієм відбору "цінності"

джерела слугувала його політична доцільність і "давність", то наприкінці XIX ст. головну роль у цій справі стали відігравати учені-джерелознавці, проводячи наукову експертизу пам'яток, їх інтерпретацію.

Заслугою комісії у сфері українознавства було виокремлення тих документальних джерел, що відображали насамперед українську історію, створювали можливість правової реконструкції українського історичного процесу. Значно зросла археографічна культура систематизації та публікації джерельного матеріалу, став обов'язковим науковий супровід віднайдених документів, підготовка коментарів і вступних статей до кожної частини тому, кожен із яких будувався за проблемно-хронологічним принципом, мав чітко визначену структуру.

До українознавчих заслуг археографічної комісії слід віднести утвердження нового кола джерел. Це пояснюється тим, що наукове товариство передбачало основну мету – видання не того, що попадеться під руку, а те, що проливало світло на українську історію. Значним збагаченням стало використання актового матеріалу, котрий можна вважати першоджерелом "першої руки". Цей пласт матеріалу слугував найповнішим джерелом із внутрішньої, особливо юридичної, соціальної і економічної сторін українського буття. Комісія опублікувала багато невідомих українських літописів. Зокрема, вирізнялися видання цієї джерельної продукції В. Антоновича, О. Левицького. Нагромадження значної кількості матеріалу, що не стосувався визначеної проблематики "Архива...", зумовило у 1911 р. появу нової форми археографічних публікацій за назвою "Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России". Загалом у першій половині XIX ст. упродовж 17 років побачили світ 7 томів документальних джерел, 4 томи українських козацьких літописів і одна археографічна праця – альбом "Древности" [35, с. 76].

Видавнича діяльність комісії стимулювала археологічні розкопки, сприяла розвитку спеціальних історичних дисциплін: палеографії, генеалогії, картографії, топоніміки. Започаткована та науково організована широкомасштабна публікація джерельної бази з історії і культури України, дала поштовх до створення нових українознавчих осередків. Звичайно, умови діяльності наукових товариств відрізнялися від офіційних, що проявлялося насамперед у можливості доступу до джерельної інформації у відомчих архівах. Але саме товариствам випала відповідальна місія започаткувати науково-академічні основи українознавчих досліджень, вивести їх на рівень синтезу. Науковці підходи у пошуку, опрацювання та публікація джерел, оволодіння новими способами і методами пізнання характеризували діяльність перших наукових товариств, заснуванню яких сприяли переважно науковці передових університетів.

До них слід віднести Історичне товариство Нестора Літописця (ІТНЛ), засноване у Києві 1873 році з ініціативи М. Максимовича. Аналіз видань ІТНЛ засвідчує, що українознавча робота концентрувалась у таких напрямках: археографія, історія, археологія, філологія, культура тощо. Науковці продовжували удосконалювати методику опрацювання археографічного матеріалу – актових книг, договорів, грамот, універсалів, з'ясування походження джерела, достовірність змісту. Так, І. Каманін вказував на необхідності серйозної наукової експертизи джерел з метою виявлення фальсифікатів. В. Іконников опрацював питання теорії та методики вивчення і класифікації історичних джерел, дослідження літописів, хронографів, житія святих. Щодо житій святих, то вони вперше починають використовуватись як джерело у монографічних дослідженнях другої половини XIX ст. і у публікаціях ІТНЛ зокрема. [36, с. 92–94] З 1890 року видання документального матеріалу стало одним із принципів українознавчої діяльності товариства. Результати археографічної роботи концентрувалися у формі спеціальної рубрики "Матеріали" у кожному збірнику, а також дописувачі до "Чтений" паралельно зі своїми розвідками публікували археографічний додаток. У такий спосіб І. Каманін, М. Довнар-Запольський, О. Левицький, О. Лазаревський та інші відкрили для українознавства значний пласт джерельної спадщини Київської Русі, польсько-литовської доби. Дипломатичні контакти Київської Русі з державами Західної Європи документально репрезентували Ф. Фортинський, А. Воронов. М. Довнар-Запольський досліджував і оприлюднив "Договор рады Великого Княжества Литовского с польским королем Сигизмундом-Августом". Матеріали товариства дозволяють виокремити новизну підходів його членів до трактування етнічності українських земель, оскільки археографічні публікації охоплювали більшу частину території України.

Члени ІТНЛ виявляли дедалі більшу зацікавленість питаннями теорії та методології наукового пізнання, об'єктивного висвітлення подій, переймалися позитивістським розумінням історичного процесу. Тематика повідомлень та розвідок стосувалася усіх найважливіших періодів української історії. Значна увага приділялась питанням походження слов'янства, виникнення назви "Русь", появи міста Києва, ролі норманського чинника в українській історії. В. Пархоменко у своїх дослідженнях "Новий етап у вивченні давньоруської історії", "Питання про княжі династії у давній Русі" обґрунтував причини зародження Давньоруської держави, аналізував соціально-економічний та політичний розвиток слов'ян. Суспільний лад, давньоруське право, історія церкви стало



предметом наукового розгляду інших членів товариства. Дипломатичні контакти Київської Русі вивчали Ф.Фортинський, А. Воронов, Л. Добровольський. І. Каманіну належить значна частина розвідок з історії церкви. О. Левицький досліджував документи з історії церковного життя, зокрема перебігу перемовин та результатів домовленостей, що увійшли в історію як Кревська унія [37, с. 29–44].

Вагома роль у розвитку наукових студій належить Південно-Західному відділу імператорського російського географічного товариства, що розпочало діяльність з 13 лютого 1873 року. Незважаючи на російську "оболонку", цей відділ зібрав навколо себе все, "що було живим і допитливим у тодішньому українському суспільстві, і обіцяв багато чого", – підкреслював М. Грушевський у розвідці "Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви в них основних питань українознавства" [38, с. 33].

Товариство зуміло оприлюднити значний пласт українознавчої інформації, що презентувала духовну культуру, її особливості, охоплюючи усю територію України. Важливим для наукових студій було проведення географічних розвідок і етнографічних експедицій, дослідження етнічних кордонів українців, їх історичної території побутування. Так, за редагуванням П. Чубинського вийшло сім томів досліджень побуту, звичаїв, говірок, вірувань українців. Також опубліковано епохальне видання – два томи "Исторических песен малорусского народа с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова" у 1873–1874 роках, що звернуло увагу вченої європейської спільноти на українство. Поява історичних пісень, упорядкованих М. Драгомановим та В. Антоновичем стала етапною подією у науково-культурному відродженні українців. Відокремлення українства у часі і просторі від найближчих сусідів давало об'єктивні підстави на окремішнє і самостійне існування.

Чимало цінної археографічної інформації подано у матеріалах найстарішого – Одеського товариства історії та старожитностей, заснованого у квітні 1839 року [39, с. 270]. Початок раннього залізного віку на території України, пов'язаний з виникненням найдавніших племінних союзів та рабовласницьких держав, появою писемних відомостей про південну частину українських земель, населену киммерійцями, скіфами, сарматами, греками презентує друкований орган товариства, що почав виходити з 1844 року під назвою "Записки императорского Одесского общества истории и древностей". Прикметно, що члени товариства намагалися охопити своєю дослідницькою діяльністю весь період існування цивілізації на теренах Південної України і Криму. Хоча авторські версії членів товариства окремих проблем українського буття не витримали перевірки часом, перебували під впливом офіційної російської історіографії та безцінним залишився чималий корпус археографічного матеріалу Південної України, введений у науковий обіг, переклади з німецької, латинської, турецької мов.

Акумуляція джерельного матеріалу була позитивною рисою діяльності багатьох осередків, що значну увагу приділяли формуванню власних документальних колекцій та наукових архівів. Документальні зібрання входили до складу бібліотеки товариства (Одеське товариство історії і старожитностей, Історичне товариство Нестора-літописця), або рукописного відділу музею ("древлехранилища"), створеного товариством (церковно-історичні і археологічні товариства, Київське товариство старожитностей і мистецтва), або становили власне науковий архів (Київський відділ воєнно-історичного товариства). Документальні матеріали, зібрані науковими товариствами, були різноманітні за змістом, охоплювали територію України у всіх її етнографічних межах, сприяли комплексному вивченню окремих регіонів, збагатили інформацію про складний і динамічний процес формування українського етносу, його стосунки із зовнішнім світом.

До цього процесу долучилися і губернські вчені архівні комісії (ГВАК). Їх інституційне оформлення російською владою передбачало впорядкування архівної справи на місцях і одночасно дало шанс для дослідження українського етносу. Губернські вчені архівні комісії: Таврійська у Симферополі (1887–1923 рр.), Чернігівська (1896–1919 рр.), Херсонська (1898–1910 рр.), Полтавська (1903–1919 рр.), Катеринославська (1903–1916 рр.), Київська (1914–1916 рр.), Харківська (1915–1916 рр.), Подільський та Волинський відділи Київської ГВАК (1915–1916 рр.) зосереджували свою діяльність на відборі документів для зберігання, створення архівів, пошуку, виявлення, зібрання історичних джерел, відбору для публікації, підготовку до видання та ін. Видавничу діяльність розпочато не в усіх перелічених комісіях, оскільки тільки Катеринославська, Полтавська, Таврійська та Чернігівська мали друковані органи, а інші так і не розпочали видавничої діяльності за відсутності коштів.

Останні десятиріччя XIX ст. свідчили помітні зміни у розвитку археографії, історіографії, українознавства загалом, які пов'язуємо із постаттю В. Антоновича, його школи. Вони полягали у розширенні тематичного поля наукових студій на князівській та литовській часи, що свідчило про інший формат погляду у минуле українського народу. У контексті розвитку теорії та методики

археографії – відпрацьовувалися методики пошуку, відбору, оцінки, описування давніх актів, принципів їх публікацій, вироблялися підходи до понятійно-категоріального апарату археографії.

Заслугою В. Антоновича вважаємо й те, що він зумів згуртувати обдарованих молодих науковців, залучити їх до регіональних досліджень. Зокрема, Д. Багалій і П. Голубовський описували історію Сіверщини, М. Грушевський аналізував історичний розвиток Київської землі з містом Києвом, О. Андріяшев та П. Іванов досліджували Волинь, В. Ляскоронський – історію Переяславщини, О. Грушевський – Турово-Пинське князівство, М. Довнар-Запольський – Кривицьку та Дреговицьку землі, В. Данилевич – Полоцьку землю, Н. Молчановський – Поділля, М. Дашкевич та І. Линниченко – Галичину [40, с. 204].

Це були регіональні монографічні дослідження, однак вони заклали наукові підвалини для синтетичної праці з історії України, без них була б неможлива й наукова схема, створена М. Грушевським. В. Антонович зумів "відвоювати" Правобережну Україну від польських зазіхань. Археографічні публікації, фольклорні, етнографічні, археологічні, історичні студії науковця комплексно збагачували знання про український народ, окреслювали важливі проблеми українознавства, давали відповіді на найболючіші питання українства. Базуючись на дослідженнях М. Костомарова, М. Максимовича, М. Іванішева, В. Антонович започаткував народницький напрям, ставши засновником української національної історіографії.

Варто зазначити, що у становленні В. Антоновича як ученого значну роль відіграв М. Іванішев. Зокрема, його археографічна методика, побудована на комплексному підході, заснована на класичних принципах європейської джерелознавчої практики, була прогресивним явищем того періоду. Діяльність М. Іванішева справила помітний вплив на становлення В. Антоновича як історика-документаліста, одного із творців цієї наукової школи. Від нього В. Антонович перейняв і розвинув на українському ґрунті метод критичного аналізу документальних джерел, специфіку опрацювання актового матеріалу, об'єктивність при аналізі історичних явищ. "З Антоновичевих часів закріплюється в нашій історіографії оця нова традиція документалізму...", – зазначав О. Гермайзе [41, с. 36].

Постійне введення нових архівних матеріалів шляхом пошуку давніх актів у Київському центральному архіві, у рукописному відділі бібліотеки Осолінських у Львові, а також в архівосховищах Кракова, Відня, Риму та інших міст, вдумливе групування фактологічного матеріалу, порівняльний аналіз пам'яток давнини дало результати. Відомий історик Д. Дорошенко у статті "Розвиток науки українознавства у XIX – на початку XX ст. та її досягнення" наголошував на тому, що за В. Антоновича розпочався найбільший розквіт наукової діяльності [42, с. 292].

За участю ученого оприлюднено "Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей" (1874 р.), "Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной России" (1888 р.), "Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси" (1890 р.). Кожну публікацію супроводжував коментар ученого, джерелознавчий аналіз. Уважність до документальної точності, ілюстративної доповненості, текстуальної чіткості, зрозумілості матеріалів історичних джерел дала змогу вченому зробити висновок про корінні зміни в українському суспільстві під впливом Польщі.

Важливим було те, що науковець, на основі студій українсько-польських відносин, зумів спростувати ідею "про культурницьку місію польської аристократії" на Волині, Поділлі та Київщині, що нібито полягала у поширенні західноєвропейської цивілізації й героїчній обороні українських земель від турецько-татарської навали. Власне, культурницька місія зводилась до соціального, національного, релігійного гноблення українців. Слід погодитися з О. Оглоблиним, що В. Антонович був першим науковим істориком Правобережної України, відвоювавши її від Польщі [43, с. 201]. Під впливом В. Антоновича Київ перестав бути польським і хоча не став остаточно українським, судячи з мови, але й не був російським.

З іменем В. Антоновича пов'язаний ще один українознавчий проект – "Київська старовина". Надзвичайно значної уваги у часописі надавалося археографічному супроводу у публікації джерельного матеріалу, який був на належному рівні та відповідав традиціям розвитку історичної науки того часу. До прикладу, публікація М. Литвина "Отрывки о нравах татар, литовцев и московитян" розпочиналася передмовою В. Антоновича із детальним аналізом палеографічних особливостей оригіналу, часу написання, характеристики особи автора, обґрунтуванням принципів передачі тексту. Слід відзначити й наявність науково-довідкового апарату, що презентували підрядкові коментарі із зауваженнями у тексті та поясненнями іменних та географічних ознак дійових осіб та територій.

На сторінках часопису, що безперечно свідчило про загальний рівень розвитку археографії, джерельні публікації займали близько третини загального обсягу і представляли досить широку палітру основних видів актових та наративних джерел: накази, грамоти, реєстри, ордери, листування, документи приватних архівів, спомини з помітною перевагою джерел особового

походження. І хоча тематично джерельний комплекс матеріалів, оприлюднених у "Київській старовині" стосувався суспільно-політичного та соціально-економічного життя України XVII–XIX ст., вони свідча про позитивні тенденції у розвитку української гуманітарної науки.

Шляхом громадської та науково-літературної діяльності творча українська еліта намагалася утверджувати самобутність українського народу і його культури серед світової та європейської громадськості, бо енциклопедичні видання тогочасної Європи не мали інформації про Україну. І. Франко один з перших заповнив ці сторінки. Зокрема, метою його розвідки "Українсько-руська (малоруська) література" (1898 р.) було подати "...якнай докладнішу інформацію ширшим слов'янським колам про нинішній стан, доробок і головні напрями малоруського національного розвитку... і показати, чим цей розвиток може бути цікавий для решти слов'ян" [44, с. 74–75].

Це було дуже важливо в умовах, коли робилися спроби довести, що "...ніякої українсько-руської літератури немає, а є тільки жменька фантастів-письменників" [44, с. 76]. Слід наголосити на тому, що саме І. Франко аргументував, що малоруська література не тотожна великоруській, вона є та існуватиме окремо. Як література самобутнього народу, за прикладом І. Котляревського, вона увібрала спочатку європейський дух, "проціджений великоруським цідилком", але невдовзі після наполеонівських війн сама нав'язала прямі і жваві контакти із Західною Європою і стала за формою, мовою і змістом літературою європейською, у ній помітне відлуння тих принципових питань індивідуального і громадського життя, які хвилювали душу тогочасної цивілізованої людини, і вона з власного ґрунту, з народного життя намагалася надати їм оригінальну форму і знайти на них оригінальну відповідь [44, с. 84].

Багатоаспектні праці І. Франка – мислителя, ученого і письменника, дослідника давньої літератури і народної словесності, історії України та її літератури, етнографії, економіки, філософії, що збагатив наукову і духовну скарбницю українознавства. Проаналізовано праці І. Франка, котрі сприяли утвердженню самобутності українського народу і його культури в контексті світової та європейської цивілізацій, зумовивши вивчення національної історії в етнічній єдності, тяглості і самобутності. Система наукових поглядів дослідника сформувалася в процесі вивчення історії українського народу, його культури і духовності від найдавнішого періоду до сучасної йому доби. Досліджено внесок ученого в розвиток етнографічного, філологічного компонентів українознавства; вперше звернено увагу на розвідки І. Франка щодо динаміки кількісних і якісних змін у складі та структурі галицького населення, його соціально-економічного, культурного і духовного життя.

Особливої уваги в утвердженні ідеї самобутності українства, її наукової аргументації заслуговує діяльність Наукового товариства імені Шевченка (НТШ) у Східній Галичині. Національний рух перед початком Першої світової війни набув тут масовішого характеру, хоча провід був не настільки численним і зводився до декількох сотень осіб, загалом як і у Наддніпрянській Україні, бо у 1903 р. на відкриття пам'ятника І. Котляревському всю українську інтелігенцію вмістили у двох вагонах одного потяга. Ситуація особливо вирізнялася в останній третині XIX ст., коли під тиском Емського указу чимало діячів Наддніпрянської України перебувало у Східній Галичині. На думку С. Єфремова, "...Галичина зробилась вікном для цілої України... до 1906 р., а великою мірою й потім до самого початку світової війни року 1914" [45, с. 342]. Візитною карткою НТШ стала "Історія України-Руси" М. Грушевського, побудована на принципово іншій схемі, аніж нав'язувалася російською історіографією. Однак це є предметом глибокої і окремої розвідки з огляду на важливість змін в українській науці за керівництва та діяльної участі в роботі НТШ фундатора українознавства.

Таким чином, українська гуманітаристика у середині та другій половині XIX ст. зробила важливий і впевнений крок в утвердженні самобутності українства, виокремлення із російського та польського наукового поля, незважаючи на несприятливу політичну та економічну ситуацію у рамках політичних конструкцій двох імперій, що відповідно заслуговує на повагу і шану.

#### *Список використаних джерел*

1. Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія: Посібник для студентів історичних спеціальностей університетів / Леонід Зашкільняк. – Львів: ПАІС, 2007. – 312 с.
2. Сірополко С. Історія освіти в Україні / Сепан Сірополко / Укр. Вільний Ун-т; Друзі т-ва ім. І. Ващенко – К.: Наукова думка, 2001. – 912 с.
3. Гончарук П. Участь кирило-мефодіївців у діяльності Київської Тимчасової комісії для розгляду давніх актів / Гончарук П. // Київська старовина. – 1995. – № 6. – С. 71–76.
4. Грушевський М. "Малоросійські пісні" Михайла Максимовича і їх роль у розвитку українознавства / Грушевський М. // Народна творчість та етнографія. – 1996. – № 5–6. – С. 30–41.
5. Максимович М. История древней русской словесности: Собр. соч. / Максимович М. – К., 1880. – Т. III. – 620 с.
6. Максимович М. Нечто о земле Киевской / Максимович М. // Украинец. – 1864. – № 1. – С. 3–15.
7. Бойко Н. Михайло Максимович – навіки з рідним краєм / Бойко Н. – Черкаси: Брама, 2004. – 247 с.
8. Максимович М. У попуках омріяної України: Вибрані українознавчі твори / Упоряд. і вступ. ст. В. Короткого. – К.: Либідь, 2003. – 359 с.
9. Астахов В. Курс лекций по русской историографии / Астахов В. И.



- Харків: Из-во Харків. ун-та, 1962. – Ч. II. – 324 с. 10. Замлинський В. Микола Костомаров: "Наша Південна Русь має скласти окреме, громадянське ціле..." / Замлинський В., Левенець Ю. // Віче. – 1994. – № 12. – С. 126–138. 11. Костомаров Н. Исторические произведения. Автобиография / Костомаров Н. / Примеч. И. Л. Бутича. – 2-е изд. – К.: Изд-во при КГУ, 1989. – 734 с. 12. Костомаров М. Книга Битія Українського народу / Костомаров М. – Нью-Йорк: Наша Батьківщина, 1967. – С. 50–57. 13. Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX – початок XX ст.) / Левенець Ю. – К.: Стилюс, 2001. – 585 с. 14. Драгоманов М. Шевченко, українофіли й соціалізм / Драгоманов М. // Драгоманов М. Вибране ("...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні") / Упоряд. та автор іст.-біограф. нарисів Р. С. Міпчук; Прим. Р. С. Міпчука, В. С. Шандри. – К.: Либідь, 1991. – 683 с. 15. Грушевський М. Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства / Грушевський М. // Український історик. – 1989. – Т. 26. – Числа 1–3 (101–103). – С. 82–91. 16. Костомаров Н. Черты южнорусской истории // Костомаров М. И. Исторические произведения. Автобиография / Примеч. И. Л. Бутича. – 2-е изд. – К.: Изд-во при КГУ, 1989. – 734 с. 17. Костомаров Н. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей / Костомаров Н. – М.: Мысль, 1991. – 616 с. 18. Костомаров М. Князь Константин Константинович Острожский / Костомаров М. // Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография / Примеч. И. Л. Бутича. – 2-е изд. – К.: Изд-во при КГУ, 1992. – С. 160–193. 19. Костомаров Н. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей / Костомаров Н. – М.: Мысль, 1991. – 616 с. 20. Костомаров Н. Об отношении русской истории к географии и этнографии / Костомаров Н. // Исторические монографии и исследования Николая Костомарова. – СПб.: Изд. Д.Е. Кожанчикова, 1867. – С. 353–377. 21. Лозко Г. Мова і національна психологія / Лозко Г. // Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького / Ред. кол.: Ю. І. Римаренко та ін. – К.: Генеза, 1996. – С. 93–94. 22. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДАУ у м. Львові) – Ф. 401. Оп. 1. – Спр. 99. – 224 арк. 23. Національна соромливість. Мовний аспект (Ю. Римаренко) // Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького / Ред. кол.: Ю. І. Римаренко та ін. – К.: Генеза, 1996. – С. 769. 24. Грушевський М. Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства / Грушевський М. // Український історик. – 1989. – Т. 26. – Числа 1–3 (101–103). – С. 82–91. 25. Стеблій Ф. Сподвижник Маркіяна Шапкевича: Яків Головацький – діяч українського національного відродження / Стеблій Ф. / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, Шапкевичівська комісія; Б-ка Шапкевичівчани. – Львів, 2004. – 93 с. 26. Кордуба М. Розвідки д-ра Раймунда Фридриха Кайндля з етнографії руської / Кордуба М. // Записки НТШ. – 1896. – Т. 11. – С. 1–10. 27. Чернівецький університет. Нарис / Ред. кол.: В. К. Боролук (відп. ред.) та ін. – Львів: Вища школа, Вид-во при Львів. держ. ун-ті, 1975. – 192 с. 28. ЦДАУ у м. Львові. – Ф. 401. – Оп. 1. – Спр. 70. – 352 арк. 29. Там само. – Спр. 109. – 191 арк. 30. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 452. – 37 арк. 31. Коцур А. Українська історична думка та формування центрів українознавства Наддніпрянщини в I-й половині XIX ст. / Коцур А. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. – Тернопіль: Вид-во Терноп. держ. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка, 2002. – Вип. I. – С. 159–167. 32. Журба О. Київська археографічна комісія, 1843–1921. Нарис історії та діяльності / Журба О. І. – К., 1993. – 187 с.; Тимошик М. Видавничу діяльність Київської Археографічної комісії / Тимошик М. // Київська старовина – 2002 – № 5 – С. 80–87. 33. Пронштейн А. Вопросы теории и методики исторического исследования: Учеб. пособ. для вузов по спец. "История" / Пронштейн А., Данилевский И. – М.: Высшая школа, 1986. – 207 с. 34. Крип'якевич І. Українська історіографія XVI–XVIII в. / Крип'якевич І. – Львів: Наклад Філософичної громади, 1923. – 150 с. 35. Тимошик М. Видавничу діяльність Київської археографічної комісії / Тимошик М. // Київська старовина. – 2002. – № 5 – С. 80–87. 36. Гуров С. О житиях святых как историческом источнике. История мысли. Историография / Гуров С. И. – М., 2002. 37. ЦДАГОУ. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 442. – 315 арк. 38. Наріжний С. Історичне Товариство Нестора Літописця в Києві / Наріжний С. // Український історик. – 1975. – № 1–2. – С. 29–44. 39. Наріжний С. Одеське товариство історії й старовини. Видання українського історико-філологічного товариства в Празі / Наріжний С. – Прага, 1941. – 22 с.; Сірополко С. Історія освіти в Україні / Сірополко С. – К., 2001. – С. 270. 40. Оглоблин О. Володимир Антонович та його історична школа // Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали / Оглоблин О. / Укр. іст. т-во, Укр. вільна академія наук у США, Історична секція; Ред. Л. Винар. – Нью-Йорк–Київ–Торонто, 1995. – 419 с. 41. Гермайзе О. Б. Антонович в українській історіографії / Гермайзе О. В. // Україна. – 1928. – Ч. 5. – С. 17–24. 42. Дорошенко Д. Розвиток науки українознавства у XIX – на початку XX ст. та її досягнення / Дорошенко Д. // Українознавство: Хрестоматія – посібник: У 2 кн. / Упоряд. В. С. Крисаченко. – К.: Либідь, 1997. – Кн. 2. – С. 286–309. 43. Оглоблин О. Володимир Антонович та його історична школа // Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали / Укр. іст. т-во, Укр. вільна академія наук у США, Історична секція; Ред. Л. Винар. – Нью-Йорк–Київ–Торонто, 1995. – 419 с. 44. Франко І. Українсько-руська (малоруська) література / Франко І. // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 41. – С. 74–75. 45. Єфремов С. Історія українського письменства / Єфремов С. – К.: Феміна, 1995. – 685 с.

Оксана Гомотюк

### ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ НАУЧНЫХ СТУДИЙ УКРАИНСКОГО НАРОДА В УСЛОВИЯХ ИМПЕРСКИХ ПОЛИТИЧЕСКИХ КОНСТРУКЦИЙ (XIX ВЕК)

*В статье проанализированы взгляды украинских ученых на формирование целостного синтетического знания об Украине и украинцах, выделены ведущие тенденции и наиболее характерные особенности периода середины и второй половины XIX ст. в обосновании идеи самостоятельности украинского народа, самобытности его языка, истории и культуры, который связан с деятельностью университетских центров и научных обществ.*

*Ключевые слова: научные основы, научные центры, научные общества, интегрированность, самобытность.*

Oksana Homotuk

### BASIC DIRECTIONS OF SCIENTIFIC STUDIOS OF THE UKRAINIAN PEOPLE IN THE CONDITIONS OF IMPERIAL POLITICAL CONSTRUCTIONS (XIX CENTURY)

*The considerable part of article is the analysis of conceptionable researches of Ukrainian history, culture and ethnography founders who favoured to the scientific substantiations of knowledges about Ukraine and about Ukrainians as distinctive, separate, independent and united nation. The contribution of the leading Ukrainian ethnographers is looked into forming the paradigm of Ukrainian ethnographical option and the role of the scientific centres and institutions are retraced and their printed parts on the territory of Ukraine.*

*Key words: university's centres, science associations, scientific grounds, integrant, distinctive, separate, independent.*

УДК 94 (477)

Олег Пилипишин

### ФОРМУВАННЯ ЮЛІАНА РОМАНЧУКА ЯК ОСОБИСТОСТІ, КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНЬОГО ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОГО ДІЯЧА У 60–80-Х РР. XIX СТ.

*У статті проаналізовано формування Юліана Романчука як особистості, культурно-просвітнього та громадсько-політичного діяча у 60–80-х рр. XIX ст.*

*Ключові слова: Юліан Романчук, громадсько-політичний діяч, культурно-просвітній діяч, Східна Галичина, Галицький сейм.*

Актуальність досліджуваної проблеми характеризується тим, що в українській історичній науці до сьогодні постать Юліана Романчука вивчена доволі фрагментарно.

Новизна статті полягає у тому, що автором зроблено спробу цілісного аналізу постаті відомого українського громадсько-політичного та культурно-просвітнього діяча.

Об'єктом дослідження виступають соціально-політичні, громадські та культурно-просвітні чинники, поширені у Східній Галичині того часу.

Предметом дослідження – формування Юліана Романчука як громадсько-політичного та культурно-просвітнього діяча.

Мета статті – дослідити формування Юліана Романчука як особистості, громадсько-політичного та культурно-просвітнього діяча.

Завдання дослідження ґрунтуються на тому, щоб охарактеризувати процес формування і становлення Ю. Романчука, дослідити громадсько-політичне зростання і вплив тих чинників, що сприяли цьому процесу, проаналізувати його внесок у політичне та культурно-просвітній рух Східної Галичини.

Історіографія досліджуваної проблеми на сьогодні характеризується окремими публікаціями, що стосуються як народовецького руху у Східній Галичині, так і окремо постаті Юліана Романчука. Ще за життя Ю. Романчука з'явилися перші публікації про нього. Зокрема, розкрито його діяльність

як віце-президента австрійської палати депутатів [3]. У статті Я. Семеновича охарактеризовано громадську працю Ю. Романчука [4].

С. Перський згадує про нього у контексті культурно-просвітнього руху, його вплив на становлення "Просвіти" [5] і власне уже Ю. Романчук, у зв'язку з 60-ти річчям товариства, аналізує початки заснування цієї української інституції [6].

Парламентсько-політичну діяльність Ю. Романчука відображено К. Левицьким [10; 13]. Деякі його виступи, як депутата Галицького сейму, подано у газеті "Діло" [14–15].

Серед сучасних дослідників його постаті можна назвати І. Чорновола [1] та Ю. Плекана [2].

Як свідчить аналіз історіографії праць, на сьогодні постать Юліана Романчука не досліджено повною мірою, тому виникла необхідність цілісного і комплексного наукового дослідження, розкривши його формування як особистості, громадсько-політичного та культурно-просвітнього діяча.

Юліан Романчук – довголітній політичний провідник галицьких українців, визначний громадський та культурно-освітній діяч (педагог, письменник та журналіст). Народився 24 лютого 1842 р. у селі Крилос біля Галича, у родині вчителя. Його батько, Семен Романчук, син міщанина зі Збаража, був народним учителем. Мати – дочка священика з родини Глинських. Її рідні брати – Михайло й Теофіл Глинські були на той час знаними патріотами.

У 1847 р. родина переїхала на проживання до села Дуліби біля Стрия. У цьому ж селі Юліан закінчив перші три класи народної школи, а до четвертого класу батько, усвідомлюючи як багато освіта значить у житті людини, віддав його на навчання до Стрия.

Восени 1852 р. Ю. Романчук розпочав навчання у Станиславівській гімназії, у якій він закінчив перші два класи. Третій – сьомий класи гімназії він закінчив у Львові з відзнакою у 1860 р.

У гімназії він належав до числа кращих гімназистів. У шостому класі вже видавав шкільну газету трьома мовами – німецькою, польською і українською. У восьмому класі заснував самоосвітню організацію, до якої належали гімназисти з інших міст й листувалися між собою. Основна тематика кореспонденції – це зацікавленість народними справами, зокрема, питаннями окремішності українського народу від польського та російського й використання народної мови у літературі [3, с. 11].

Своїми здібностями Ю. Романчук привернув увагу університетських професорів. Деякі з них радили йому готувати себе до праці на кафедрі грецької мови. Однак він пожертвував науковою кар'єрою заради громадсько-політичного життя [3, с. 6].

На початку 60-х рр. XIX ст. закладаються основи українського національного розвитку, до формування якого безпосереднє відношення мав і Юліан Романчук. У 1863 р. він закінчив філософський факультет Львівського університету й розпочав роботу на посаді заступника учителя спочатку в німецькій гімназії, а з 1868 р. в українській гімназії, з 1877 р. – професор Академічної гімназії у Львові, у якій пропрацював до 1900 р., до виходу на пенсію [3, с. 5].

Ще студентом університету він належав до гуртка молоді, яка збиралися на квартирі у К. Сушкевича і обговорювала народні проблеми. Окрім того, на засіданнях "Галицько-Руської Матиці" у 1864–1865 рр. захищав рідну мову [4, с. 478].

У січні 1868 р. о. Степан Качала запропонував на основі законів про товариства з 1867 р. заснувати українське товариство, що поставило б собі за мету розвивати народну просвіту у моральному, матеріальному і політичному напрямках через видавництво практичних книжок, брошур тощо [5, с. 18].

8 грудня 1868 р. утворено товариство "Просвіти". На установчих зборах першим головою обрано А. Вахнянина, а до управи увійшли О. Борковський, І. Комарницький, М. Коссак, М. Михайляк, О. Партицький, Ю. Романчук, К. Сушкевич, К. Устиянович [5, с. 24].

Ю. Романчук був одним із авторів нового статуту товариства, 11 лютого 1869 р. він, як секретар "Просвіти", підготував відозву щодо підтримки товариства усім українським громадянством [5, с. 31].

Ю. Романчук вважав, що тогочасна українська інтелігенція більше дбала про своє кількісне зростання, підняття літератури до європейського рівня, заснування театрів, шкіл, а не про народну просвіту, що виступала основою тогочасного розвитку народу [5, с. 32].

У 1869 р. Ю. Романчук, О. Партицький і А. Вахнянин входять до комісії з укладення українських шкільних підручників у крайовій шкільній раді. Виконуючи функції члена комісії, він готував новий етимологічний правопис, що найкраще відповідав потребам народної мови. Також ним було підготовлено українську читанку для четвертого класу народної школи і українські читанки для першого і другого класу гімназії. Крім того брав участь в укладенні інших шкільних підручників [5, с. 32].

У 1873 р. Ю. Романчук став одним з засновників Товариства ім. Т. Шевченка, що згодом перетворилося у наукове. Упродовж 1873–1878 рр. редагував газету "Правда" [6, с. 35].



Як політичний лідер, Ю. Романчук почав формуватися у 1870 р., коли польські політичні діячі намагалися добитися більших прав для Галичини, прагнули заручитися підтримкою ще й українців. Позиція Ю. Романчука проявилася у тому, що він особисто вважав, що поляки спочатку повинні забезпечити дотримання прав для українців [7, с. 2].

У 1871 р. москвофіли утворили товариство "Руская рада", що займалося політичними питаннями. До цього товариства від часу його заснування належав і Юліан Романчук. З часом молодша генерація українців захотіла самостійно впливати на політику "Рускої ради". Представники львівських, тернопільських і подільських українців-народівців запропонували прийняти в члени товариства більше як 30 своїх товаришів з метою спільної організації для захисту прав народу [8, с. 341].

Однак керівництво "Рускої ради" боялося втратити провідну роль у товаристві і відмовило їм. 27 листопада 1879 р. відбулися загальні збори, на яких виступив Ю. Романчук, вимагаючи прийняти нових членів до товариства і змінити його політичну ідеологію [3, с. 14].

Ці пропозиції були відхилені, однак Ю. Романчук усвідомив, що москвофільська орієнтація не відповідала потребам українського народу, позаяк нехтувала його вимоги. Власне цей й послужило підставою для формування власних політичних структур, передусім заснування політичного часопису [9, с. 152].

Напередодні описаних подій, він, а саме 1 жовтня 1879 р., розпочав видавати популярну політичну газету "Батьківщина" з метою активізації політичного серед широких народних верств [10, с. 178]. У ній пропагувалося гасло праці для українського народу та згоди і єдності у суспільстві. Видання відзначалося рішучими політичними статтями, що подобалися як селянам, так і інтелігенції. У передовиці першого номера газета закликала український народ до боротьби з поляками за утвердження свого національного "Я". Якщо ж у цій боротьбі українці програють, то втратять все що мають: "цѣлу нашу батьковщину, нашу землю, нашу худобу, нашу хату, нашу одѣжу, нашу вѣру и нашу мову – и мы мусимо тогда цѣлкомъ погибати!" [11, с. 1].

Ю. Романчук редагував газету до 1887 р. При "Батьківщині" він видав серію із семи брошур. У 1880 р. – "О опытахъ и кураторахъ" Стефана Тихого, "Новый податокъ грунтовый", 1881 р. – "Войскова такса", 1884 р. – "Про вывращеніе подѣльскихъ" – всь Харка Тарана, "О пожарахъ" Стефана Тихого, "Про выборы до Сойму", "Про выборы до Рады державной" [4, с. 479].

"Батьківщина" служила основою для майбутнього видання газети "Діло". У грудні 1879 р. В. Барвінський і Д. Гладилевич проводили нараду українців Львова й околиць у приміщенні "Руської бесіди" під патронатом Ю. Романчука за участі 36 осіб [12, с. 2].

Усі присутні підтримали необхідність видання нової газети, тільки частина учасників вважали її дочасною і радила краще підготуватись до її виходу, щоб не скомпрометувати себе. До останніх належав і Ю. Романчук. Деякі з присутніх вважали, що це пов'язано з можливою конкуренцією "Батьківщині". Про ситуацію, що склалася так писав Є. Олесницький: "Знаючи велику чесність Романчука, не підозрівав його в чомусь подібному; на мій погляд причиною його становища було те, що він з природи усе був дуже осторожний і нерішучий – і тому волів не зачинати зовсім, як іти на напевне" [9, с. 153].

В. Барвінський пообіцяв, що редагуватиме газету "Діло" безкоштовно до того часу, доки видання не матиме 300 передплатників. Саме така кількість була необхідною для покриття витрат на її видання. "Діло" почало виходити з 1 січня 1880 р., а кількість передплатників перевершила сподівання, у першому ж місяці складала 400 осіб [9, с. 153]. Поява "Діла" була справжнім переломом у народовецькому русі, який значно зміцнився і здобув багато прихильників.

Вплив Ю. Романчука був досить вагомим і у 1883 р. він стає кандидатом у депутати до Галицького сейму від Калуського округу. До речі, особисто він тричі зустрічався зі своїми виборцями, пояснював їм основні засади своєї політичної програми [3, с. 10–11].

Незважаючи на те, що до Галицького сейму обрали дев'ять українських депутатів, спільний клуб очолює С. Качала, передові позиції посідає Ю. Романчук. Поляки ж маючи за собою переважну більшість, поводитися так, ніби ні українців, ні українських питань взагалі не існувало. Власне, заслуга Ю. Романчука полягала у тому, що він піднімає питання українського шкільництва [13, с. 50].

17 жовтня 1883 р. Ю. Романчук виступав з промовою про нагальні потреби українського народного шкільництва. У 1884 р. він вимагав зміни крайового закону про мови викладання у народних і середніх школах, пропонував у змішаних громадах відкривати школи для різних національних меншин, а у паралельних класах середніх шкіл запровадити викладання українською мовою на вимогу батьків не менше як 25 учнів [7, с. 2].

Значну частину часу він працював не як депутат сейму. Власне йому належить ідея проведення народних віч у повітах з одночасним звітом депутатів про свою роботу. Віча влада

сприймала як заколот і бунт. Ю. Романчук вперше розпочав їх проведення у 1884 р. в Калуші, пізніше організовував у Долині, за ініціативи О. Огоновського та І. Франка проходило віче в Гусятині, Копичинцях, скликане М. Січинським [9, с. 189].

Юліан Романчук поклав початок масовому вічевого руху, який згодом став звичайним явищем українського політичного життя. Окрім проведення віч, з 1888 р. Ю. Романчук організував повітові зібрання у Косові, Коломиї, Станиславові, на яких обговорювалися в основному економічні питання.

У 1885 р. відбувалися вибори до Державної ради у Відні. У цей час митрополитом у Львові був Сильвестр Сембратович, який повністю підтримував уряд та поляків і, відповідно, користувався їхньою підтримкою. Особисто призначав кандидатів, лояльних до поляків та уряду. У ході виборчого процесу митрополит став основною причиною боротьби між українцями, які підтримували його і були проти нього. До речі, така ситуація була вигідною для поляків.

Ю. Романчук був кандидатом у депутати в окрузі Калуш – Долина – Бібрка, йому протистояв митрополичий кандидат о. Яків Сінгалевич. Через численні порушення й фальсифікації у процесі виборів, депутатом став останній. Це викликало численні обурення у Східній Галичині, позаяк Юліан Романчук на той час був уже визначним українським політиком у Галицькому сеймі.

Усвідомлюючи складність ситуації, Ю. Романчук у 1885 р. засновує політична організація народовців "Народну раду" за підтримки Омеляна та Олександра Огоновських, В. Нагірного, О. Стефановича, І. Белея, К. Левицького, С. Качали, І. Борискевича, Й. Заячківського, М. Січинського, П. Лінинського, О. Барвінського, М. Бучинського.

24 жовтня 1885 р. "Діло" помістило відозву під назвою "Русини Галицької Землі" і статут політичного товариства, що в основному спирався на національну програму "Головної Руської Ради" з 1848 р. та народовецьку ідеологію 1860-х рр. [8, с. 342].

Її основною метою був розвиток української народності, відмінної від польської та російської, на основі рівноправності, гарантованої конституцією, захист прав й інтересів українського народу в політичних, культурних, суспільних та економічних питаннях [10, с. 219].

Перші загальні збори "Народної ради" відбулися 2 лютого 1888 р. На них проголошено програму щодо політичного становища українців й задекларовано те, що українці – це окрема нація від поляків та росіян, яка бажає жити у мирі злагоді з іншими націями, підтверджено право українців вимагати поділу Галичини на Західну (польську) і Східну (українську) [10, с. 219].

Заснування "Народної ради" мало вагоме значення для подальшого розвитку українського національного життя, свідчило про політичні та ідеологічні розходження народовців та москвофілів. До речі, починаючи з часу проголошення політичної програми "Народною радою" між ними були лише тимчасові політичні компроміси, однак спільних інтересів не було.

Даючи інтерв'ю газеті "Діло" від 21 січня 1886 р., Ю. Романчук оцінював майбутні перспективи розвитку українського народу. Зокрема, він вважав, що українців повинні об'єднати для подальших національних змагань з метою досягнення самостійності як поляки, росіяни і чехи, наголошував на мирному способі розв'язання поставлених завдань [14, с. 2].

Звичайно, що міркування Ю. Романчука носили певною мірою мрійливо-романтичний характер, далекий від об'єктивної реальності. У тогочасних умовах здійснити мирний перехід до здобуття незалежності було практично неможливим. Однак, варто віддати йому належне. Позаяк саме Ю. Романчуку належать думки й висловлювання, що дійсно визначили перспективу розвитку українського національного поступу.

Активно продовжував працювати Ю. Романчук і у Галицькому сеймі. Він домагався відкриття українських народних шкіл та гімназій і 25 червня 1888 р. робить третє подання з цього питання, вимагаючи, щоб у гімназіях Станиславові, Коломиї, Тернополі та Бережан паралельно функціонували українські класи, учительські семінарії були україномовними, у Тернополі, Коломиї, Стрию, Городенці, Яворові і Снятині утворено чотирикласні україномовні народні школи [15, с. 2].

Постійне наполягання на виконанні вимог цього подання, змусило депутатів Галицького сейму у Перемишлі відкрити українські класи при гімназії, а з 1888 р. утворити власне і саму гімназію. На той час це була найперша чимала заслуга Ю. Романчука та його однодумців [7, с. 2].

До того часу україномовна гімназія діяла тільки у Львові і поляки виступали проти відкриття українських навчальних закладів. Відкриття гімназії у Перемишлі свідчило про перелом ситуації на користь українців, позаяк відкрито українські гімназії у Коломиї, Тернополі, Станиславові [3, с. 17]. Звичайно, що це було заслугою політичної діяльності Ю. Романчука.

Важливою проблемою, що вимагала вирішення – було мовне питання. На той час сесії сейму розпочиналися з промов намісника й маршалка краю, що виголошували їх виключно польською мовою. Проти цього у 1885 р. виступив від імені українських депутатів Юліан Романчук, вимагаючи, щоб вони промовляли і українською мовою.

Під час сеймової сесії, що тривала упродовж 24 листопада 1887 р. – 21 січня 1888 р., Ю. Романчук знову звертається до намісника та маршалка краю з вимогою виголошувати промови при відкритті сейму і українською мовою. Маршалок відповідав йому, що, згідно з регламентом сесії, повинен виголошувати промову польською мовою. Натомість, Ю. Романчук запропонував змінити сеймовий регламент, що призвело до того, що при відкритті чергової сесії, і намісник, і маршалок краю виголошували промови також українською мовою [10, с. 212].

Отже, формування Юліана Романчука як особистості відбувалося у складних тогочасних умовах, викликаних протистоянням між народовцями і москвофілами. Усвідомлюючи перспективи розвитку українського народу, Ю. Романчук сприяв організаційному становленню культурно-просвітніх структур, виданню національної преси, утворенню народних шкіл, гімназій тощо. Для захисту політичних прав українців, Ю. Романчук утворив "Народну раду", мирним способом намагався розв'язати нагрілі соціальні проблеми.

#### Список використаних джерел

1. Чорновол І. Юліан Романчук – сеньйор українських політиків. Режим доступу: – <http://www.ji.lviv.ua/ji-library/lviv2/chornovol.htm>.
2. Плекан Ю. Українські депутати австрійського парламенту (XIX – поч. XX ст.) // Режим доступу: – <http://kolomyia.org/histpub/historypub54.htm>.
3. Юліан Романчук – перший український віцепрезидент австрійської палати послів / Юліан Романчук. – Львів, 1913. – С. 5, 6, 10–11, 14, 17.
4. Яр Семенович. Юліан Романчук // Зоря. – 1892. – С. 478, 479.
5. Перський С. Популярна історія Товариства "Просвіта" / Степан Перський. – Львів, 1932. – 268 с.: іл.
6. Товариство "Просвіта" в перших числах свого розвитку / Просвіта за шістьдесят літ. Ювілейний альманах. – Львів, 1928. – 292 с.: іл.
7. Юліан Романчук – заступник руского народа. – Львів, б.р. – С. 2.
8. Барвінський Ол. Спомини з мого життя. Друга часть / Олександр Барвінський – Львів, 1913. – 350 с.
9. Олесницький Є. Сторінки з мого життя. І частина (1860–1890) / Олесницький Є. – Львів, 1935. – 252 с.
10. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848 – 1918. Перша часть / Кость Левицький. – Львів, 1916 – 1927. – Кн. 1 – 2. – 736 с.
11. До дѣла! Водь редакцій // Батьковщина. – Число 1. – 1 жовтня 1879. – С. 1.
12. Левицький К. Видавництво "Діла" // Діло. – 14 січня 1928. – С. 2.
13. Левицький К. Українські політики. Силуети наших давніх послів і політичних діячів. Ч. I / Кость Левицький. – Львів, 1936. – 139, [1] с.
14. Разговоръ съ проф. Романчукомъ // Дѣло. – 21 сѣчня 1886. – С. 2.
15. Внесеніе пос. Романчука // Дѣло. – 15 (27) вересня 1888. – С. 2.

**Олег Пилипшин**

#### **ФОРМИРОВАНИЕ ЮЛИАНА РОМАНЧУКА КАК ЛИЧНОСТИ, КУЛЬТУРНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬНОГО И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОГО ДЕЯТЕЛЯ В 60–80-Х ГГ. XIX В.**

*В статтє проанализировано формирование Юлиана Романчука как личности, культурно-просветительного и общественно-политического деятеля в 60–80-х гг. XIX в.*

*Ключевые слова: Юлиан Романчук, общественно-политический деятель, культурно-просветительный деятель, Восточная Галичина, Галицкий сейм.*

**Oleg Pylypyshyn**

#### **FORMATION YULIAN ROMANCHUK AS INDIVIDUAL, CULTURAL AND EDUCATIONAL AND PUBLIC-POLICY MAKERS IN 60–80 RR. NINETEENTH CENTURY**

*The article analyzes the formation of Yulian Romanchuk as individual, cultural and educational and socio-political figure of 60 – 80's of the nineteenth century.*

*Key words: Julian Romanchuk, social and political activist, cultural and educational leader, Eastern Galicia, Galician Sejm.*



УДК 352. 07: 342 (477.83/.86) "18–19"

Микола Іваник

## ОСОБЛИВОСТІ ЗАПРОВАДЖЕННЯ СИСТЕМИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У ГАЛИЧИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

*У статті простежується процес створення органів місцевого самоврядування у Галичині доби австро-угорського конституціоналізму. Аналізується сфера компетенції та особливості виборчого законодавства в контексті національного складу населення Галичини.*

*Ключові слова: система місцевого самоврядування Галичини, друга половина ХІХ ст., Австро-Угорщина, австро-угорський конституціоналізм.*

Проблема реформування системи місцевого самоврядування залишається актуальною для України і сьогодні. Виклики сьогодення вимагають від української влади швидких і результативних дій зі створення дієвого механізму управління на місцях, його оптимізації та підвищення ефективності. Лише така система місцевого самоврядування, що ґрунтується на глибоких історичних традиціях українського народу та здатна відповідати викликам часу, може забезпечити стабільний розвиток держави, гармонізувати інтереси центральних та місцевих органів влади, створити додаткові стимули для розвитку регіонів.

Україна має свій, унікальний досвід розвитку самоврядних інституцій. У другій половині ХІХ ст. в Наддніпрянщині, що належала Російській імперії та в Галичині, що в статусі автономної провінції входила до складу Австрійської, а згодом Австро-Угорської імперії, запроваджувались самоврядування. Особливий інтерес для дослідників становить Галичина, у якій органи самоврядування мали значно більше прав, у порівнянні з Наддніпрянською Україною.

Історіографія проблеми є обмеженою. Серед польських дослідників цією темою займалися Т. Пілат [13], В. Левицький [15], П. Гурський [9]. В Україні окремі аспекти проблеми розглядалися у працях сучасних дослідників М. Мудрого [2], В. Кіселичника [3].

Мета цієї статті є окреслення концептуальних засад, на яких ґрунтувалось самоврядування у Галичині в другій половині ХІХ ст., простежити особливості процесу його запровадження, виявити позитивні та негативні наслідки проведених реформ.

Глибокі соціально-економічні та політичні потрясіння 1848–1849 рр. в Австрійській імперії ознаменували собою початок тривалого процесу реформ, що у кінцевому підсумку докорінно змінили обличчя Габсбургської імперії. Перша половина ХІХ ст., що відзначалась постійним коливанням офіційного Відня між спробами проведення ліберальних реформ та поверненням до абсолютистських форм управління, у підсумку закінчилась скасуванням панщини, а з другої половини століття створенням дуалістичної Австро-Угорської імперії, набуттям селянством статусу окремого стану, здобуттям ним політичних прав. Зазнала змін і система управління багатонаціональною країною. Однією з фундаментальних реформ, що торкнулась підвалин державного устрою імперії, стало запровадження системи місцевого самоврядування. Слід зазначити, що у цій сфері суспільних перетворень Австро-Угорщина просунулась значно далі від своїх сусідів – Росії та Пруссії, у яких спостерігались подібні процеси. Ступінь децентралізації влади на місцях та її самостійності у вирішенні місцевих проблем виявились значно вищими.

1848 р. докорінно змінив систему місцевої судової та адміністративної влади. До революційних подій 1848–1849 рр. судові та адміністративні функції у Галичині виконували магістрати у містах з власною юрисдикцією, на решті територій власники доміній – великих земельних маєтків. Кожен власник такої окремої адміністративної одиниці, що уособлювала собою поєднання власності та влади, виконував судові та поліцейські функції у межах своїх володінь.

Як вже зазначалось, юрисдикція доміній поширювалась на місцеву адміністрацію та судочинство. Домінікальній владі підпорядковувалась місцева поліція, збір і стягнення податків, утримання конскрипційних книг, допомога у проведенні рекрутських наборів, а також виконання усіх доручень окружної влади. Щодо місцевого населення, то власники доміній наділялися правом примусу до виконання певних доручень аж до арешту терміном до 7 днів чи примусовими роботами. У сфері судочинства домінікальній владі підпорядковувались цивільні справи, що стосувались усіх підданих, за винятком шляхти та духовництва, а також окремі види кримінальних справ.

Виконувати свої функції міг або сам власник домінії, або за погодженням з окружною владою призначений ним спеціальний чиновник – мандатар. Судові функції у домініях виконували як мандатари, так і їх заступники – юстиціари. У містах влада зосереджувалась у руках магістрату та міського відділу з контролюючими функціями. У селах та містечках, що знаходились на території

доміній, з-поміж місцевого населення обирали так звану "громадську старшину" в особі вїйта та присяжних. Проте вони не мали власної сфери повноважень та виконували лише доручення домінікальної влади [13, с. 6–10].

Першим кроком на шляху реформи діючої моделі місцевого управління став так званий "провізоричний громадський закон", виданий урядом 17 березня 1849 р. Він містив низку теоретичних положень, на яких мало базуватись самоврядування на території усієї держави. Крім того, закон передбачав проведення у територіальних громадах виборів до місцевих органів влади. Закон передбачав чіткий поділ повноважень громади на власні й доручені. Згідно з його положенням, створювались повітові та окружні органи самоврядування [8, с. 227–289].

Таким чином, закон передбачав можливість залучення до вирішення місцевих справ населення. До того ж він окреслив триступеневий устрій самоврядування – громадське, повітове та окружне.

Після поразки революції, у жовтні 1849 р. дію закону призупинили, а в Галичині для його впровадження взагалі нічого не зробили.

Лише на початку 60-х років XIX ст. центральний уряд у Відні зайнявся врегулюванням відносин у сфері самоврядування. Підштовхувала його до цього й позиція крайових сеймів. Зокрема, у квітні 1861 р. Галицький сейм дав доручення крайовому відділу підготувати проект закону про устрій громад. 14 червня 1861 р. у австрійському парламенті прем'єр-міністр Антон Шмерлінг представив на розгляд проект громадського закону. При цьому він заявив: "Теза громадського закону з 1849 р. про те, що підставою вільної держави є вільна громада беззастережно відповідає правді" [11, с. 275]. Невдовзі, 5 березня 1862 р. виданий громадський закон, який окреслив устрій громад у межах усієї імперії [1, арк. 7–9]. Він носив обмежений характер і на його основі Галицький крайовий сейм прийняв низку крайових законів, що повністю регламентували діяльність органів місцевого самоврядування усіх рівнів у Галичині.

Після ухвалення Галицьким сеймом упродовж 19–22 березня 1866 р. урядових проектів законів про громади, панські маєтки та повітове представництво та відповідних виборчих ординацій, 12 серпня 1866 р. вони були затверджені у Відні [5, с. 59–87]. У наступні роки запроваджено самоврядування у галицьких містах. 13 березня 1889 р. для 30-ти найбільших міст Галичини прийняли окремий закон та затвердили відповідну виборчу ординацію [6, с. 81–120]. Решта менших галицьких міст та містечок отримали самоврядування 3 липня 1896 р. [7, с. 195–232].

Особливістю Галичини було те, що на її території існували одиничні громади. Така територіальна громада охоплювала одне, зрідка два села. Організацію її самоврядного життя регламентував закон від 12 серпня 1866 р. Згідно з його положеннями колективним ухвалюючим і контролюючим органом була громадська рада. Складалася вона з радних, обраних на цю посаду під час виборів. Громадська рада обиралась терміном на 6 років. Кількість радних залежала від кількості населення певного села і могла становити від 12 до 48 осіб. Одночасно обирали їх заступників. Виконавчим органом ради була громадська старшина, до складу якої входили вїйт і два присяжних. Вони також обирались терміном на 6 років.

Громадські ради мали дві сфери повноважень: власну – у рамках якої вони вирішували місцеві проблеми, і доручену, коли виконувались доручення адміністративної влади. Саме доручена сфера діяльності громадської ради становила більшу частину її обов'язків і була доволі обтяжливою, оскільки витрати на виконання доручень державних адміністративних органів покривались з власного бюджету громади. До доручених обов'язків відносились такі, як допомога громади в оголошенні різноманітних постанов та розпоряджень адміністративної влади, збиранні податків, сприянні поліції, організації та забезпеченні військових постів, проведенні виборів тощо.

До сфери власних повноважень громади входили такі питання як: розпорядження громадським майном; утримання та будівництво місцевих доріг, мостів, вулиць, площ; нагляд за дотриманням громадського порядку; опіка над бідними. Крім того, вона мала значний вплив на шкільництво, що частково фінансувалось з її бюджету.

Отже, громадська рада мала досить широкі повноваження і при фаховому веденні справ приносила значну користь, сприяла покращенню життя в громаді. Ще одним важливим наслідком реформи стало остаточне відокремлення громади від доміній, оскільки останні перетворились на окремі адміністративні одиниці – двірські обшари.

На найнижчому ступені самоврядування знаходились також міські ради, діяльність яких регламентували закони від 1889 та 1896 рр. Їх тексти практично ідентичні, за винятком декількох положень. Крім того, устрій самоврядування у містах базувався на тих самих принципах, що і в селах. Міські і сільські громади мали спільну виборчу ординацію. Ухвалюючим і контролюючим органом у містах була міська рада. Чисельність ради у містах, що підлягали дії закону від 1889 р., а це 30 великих галицьких міст, становила 48 осіб. У решті менших міст і містечок чисельність радних



становила від 24 до 48 осіб, в залежності від кількості населення певного міста. Крім того, тут у радах, без вибору, могли брати участь вірилисти. Цього не дозволялось у великих містах. У містах, у яких діяв закон від 1889 р., виконавчим органом міської ради був магістрат, очолюваний бургомістром. До складу магістрату входили заступник бургомистра та, переважно, три асесори. У менших містечках міський уряд іменувався "громадською зверхністю" і складався з начальника, його заступника та від двох до п'яти асесорів. Усі вони мали бути членами міської ради. Виборча ординація для сіл і міст була спільною.

В окрему територіально-адміністративну одиницю був виділений Львів. Для міста, як столиці провінції, прийняли окремий статут [14, с. 121–167]. Згідно зі статутом чисельність міської ради становила 100 осіб. Міські радні обирали президента, першого віце-президента та не більше 20 міських делегатів. Радні, президент та віце-президент обирались терміном на 3, а делегати на 1 рік. Вибір президента міста вимагав затвердження імператора. Після затвердження, президент, у присутності радних, складав присягу перед намісником Галичини. Мовою урядування визначалась польська, проте передбачалось, що на письмове звернення українською мовою відповідь повинна бути українською. До складу магістрату входили: президент, віце-президент, міські делегати, радники магістрату та допоміжні урядовці.

Президент, віце-президент, та міські делегати одночасно залишались членами міської ради. Намісник Галичини мав право розпуску ради. Рада збиралася на засідання в разі необхідності, для проведення якого достатньо було присутності 40 радних. Закон про вибори передбачав певні обмеження для громадян. Право обирати мали міські громадяни, приналежні до громади та особи, які володіли майном на території громади. Крім того право голосу мали державні установи, корпорації, фундації, промислові, кредитні та сільськогосподарські спілки, головні офіси яких знаходились у Львові і які сплачували податок. Міськими радними могли бути лише чоловіки віком від 30 років. Жінки могли брати участь у виборах лише за посередництвом чоловіків чи довірених осіб. Діяв високий майновий ценз. Останні довоєнні вибори до міської ради відбулися 16 січня 1913 р. Лише 15800 мешканців з більш ніж 200 тис. мали виборче право. Після включення Галичини до складу Польщі, статут продовжував формально діяти до 1933 р. Лише після прийняття польським сеймом закону "Про часткову зміну устрою самоуправління в Польщі" від 13 березня 1933 р., статут втратив чинність, хоча деякі його положення діяли до початку війни. Слід зазначити, що в Галичині подібний статут мав лише Краків.

Запровадження системи громадського самоврядування мало позитивне значення для місцевого населення, оскільки передбачало його участь у вирішенні місцевих справ. Проте влада подбала про забезпечення інтересів заможних верст населення. Основу виборчого права складала куріальна виборча система. Виборче право було обмеженим, нерівним, безпосереднім, таємним (у деяких випадках – відкритим) і непропорційним. Право брати участь у виборах до самоврядних установ мали усі громадяни, які досягли 21 року. Право бути обраним членом ради мали громадяни, які досягли 25 років. Крім вікового цензу, діяв ще ценз осідлості та майновий ценз. Нерівність виборчого права полягала у тому, що усі виборці поділялись на так звані курії – "виборчі групи". Приналежність до тієї чи іншої курії залежала від розміру сплачуваного податку. Крім того, членами сільської чи міської громадської ради без вибору могли бути так звані "вірилисти", якщо сума сплачуваного ними податку становила не менше 1/6 частини від загальної суми податків. Ці положення виборчої ординації ставили заможні верстви населення у привілейоване становище.

На другому ступені структури самоврядної організації знаходилося самоврядування на рівні повітів. Базувалось воно на крайовому законі від 12 серпня 1866 р. Кожен повіт мав два самоврядних органи – повітову раду і повітовий відділ. Повітова рада була ухвалюючим і контролюючим органом. Її чисельність становила 26 осіб. Під час виборів до повітових рад, подібно як і до сільських чи міських, діяла куріальна система. Структура повітової ради базувалась на засаді так званого "представництва інтересів". Закон виділяв 4 групи таких інтересів: велика земельна власність; велика промисловість, торгівля та гірництво; міські громади; сільські громади. Саме розмір сплачуваного податку визначав кількість членів повітової ради, які представляли у ній інтереси тієї чи іншої групи. Разом з тим, закон забороняв мати такий групі більш ніж 12 представників у раді.

Вибори до повітової ради в перших двох групах відбувались безпосередньо й індивідуально, а у третій та четвертій – посередньо. Тобто, лише члени сільських та міських рад мали право брати участь у виборах повітових радних. Повітова рада обирала серед своїх членів голову ради і його заступника. Обирався також повітовий відділ – виконавчий орган ради. Обрання також проводилося серед членів ради. Вибори проводились таким чином, що кожна група інтересів обирала по одному члену повітового відділу. Додатково повітові радні спільно обирали ще двох членів відділу. Таким чином, чисельність відділу становила 6 осіб і очолював його голова повітової ради.



Обсяг діяльності повітової ради був подібним до обсягу діяльності громадської сільської чи міської ради з тією різницею, що вона не мала дорученого обсягу діяльності. Повітова рада та відділ обирались терміном на 6 років. На повітову раду покладалися також контролюючі функції стосовно рад нижчого рівня, тобто сільських і міських. Характеристика законів, що регламентували формування та діяльність повітових рад та відділів, дає підстави зробити висновок про те, що і на цьому рівні створювались умови для переваги в цих органах поляків. Такі чинники, як збереження куріальної системи виборів, опосередкованість виборів в третій та четвертій групах робили неможливим здобуття більшості в цих органах українцями. Самоврядування на рівні округів так і не було запроваджено.

Характерною рисою адміністративного устрою провінції після проведеної реформи стало те, що на її території виникли так звані "двірські обшари" – значні поміщицькі землеволодіння, що не підлягали юрисдикції місцевих самоврядних органів. Вони займали 42,3 % її території [12, s. 6–7]. І хоча лише 4 % населення Галичини проживало на території таких володінь [12, s. 14–17], їх чисельність практично дорівнювала чисельності сільських громад. Налічувалось близько 5400 двірських обшарів та 6000 сільських громад [10, s. 199]. На територіях цих володінь функції органів місцевого самоврядування виконували їх власники або призначені ними довірені особи. Двірські обшари мали певні привілеї, звільнялися від сплати місцевих податків.

Проведена реформа безумовно була позитивним явищем, проте мала і суттєві недоліки. Основним з яких було проведення реформ, надавши громадам значні повноваження у вирішенні місцевих справ, влада не подбала про фінансове забезпечення їх діяльності. Фінансове становище абсолютної більшості громад було вкрай важким і до реалізації навіть дрібних місцевих проектів без державної допомоги вони були непридатні. Ще одна об'єктивна причина заважала громадам повною мірою користатись своїми повноваженнями, а саме відсутність кваліфікованих кадрів у громадах. Більшість вїтів у сільських громадах були неписьменними.

Таким чином, запроваджена у Галичині система органів громадського самоврядування, незважаючи на свою недосконалість та дискримінаційний характер, тим не менше створила умови для активної участі українського населення у громадських справах. Самоврядування сприяло залученню українського населення до участі в політичному житті, перетворилось на вагомий чинник стримування асиміляційних процесів.

Разом з тим з'явився ще один аспект цієї проблеми, а саме – українсько-польське суперництво за вплив у самоврядних органах. Особливо це стосувалося сільських громад, у яких перевага українців була вагомою. У містах, з їх польсько-єврейською більшістю, українці не мали можливості впливати на міське життя.

Перетворившись на важливий чинник українсько-польських стосунків у рамках австрійського державного організму, самоврядування і після розвалу Австро-Угорщини та відновлення польської державності залишилось ареною українсько-польських протиріч, що поступово набирали форми міжнаціонального конфлікту.

#### *Список використаних джерел*

1. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 152.
2. Кіселичник В. розробка і надання Львову у 1870 р. статуту на міське самоврядування / В. Кіселичник. // *Lwów: miasto-społeczeństwo-kultura*. – Kraków. T. 2, 1998. – S. 125–131.
3. Мудрий М. Місцеве самоврядування в Галичині в контексті українсько-польських взаємин (друга половина століття) / М. Мудрий // *Україна в минулому*. – К., Львів: Інститут української археографії, 1996. – Вип. 9. – С. 77–102.
4. Панейко Ю. Теоретичні основи самоврядування / Ю. Панейко. – Мюнхен: Biblos, 1963. – 135 с.
5. *Dziennik ustaw i rozporządzeń krajowych dla królestwa Galicyi i Lodomerji wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem* (далі – D.U.Kr.). – R. 1848–1916. – Kraków, 1866. – Cz. XI. – Nr. 19. 6. D.U.Kr. – 1889. – Cz. VII. – Nr. 24. 7. D.U.Kr. – 1896. – Cz. VIII. – Nr. 51. 8. Grzybowski K. *Galicia 1848–1914. Historia ustroju politycznego na tle historii ustroju Austrii* / Grzybowski K. – Kraków, Wrocław, Warszawa: Wwo PAN, 1959. – 322 s.
9. Górski P. *Samorząd gminny* / Górski P. – Kraków, 1907. – T. II. – 356 s.
10. *Historia państwa i prawa Polski. 1918–1939*. – Warszawa: PWN, 1962. – Cz. I. – 416 s.
11. Panejko J. *Ustrój samorządu terytorialnego w Polsce* / Panejko J. // Jaworski W. *Projekt konstytucji*. Cz. II: Załączniki. – Kraków: Leon Frommer, 1928. – S. 275–329.
12. Pilat T. *Tablice statystyczne o stosunkach gminnych w Galicji* / Pilat T. – Lwów, 1877. – S. 6–7, 14–17.
13. Pilat T. *Pogląd historyczny na urządzenia gminne w Galicji* / Pilat T. – Lwów: Nakładem Wydziału Krajowego, 1878. – 46 s.
14. *Statut miasta Lwowa z 14 października 1870 r.* // D.U.Kr. – 1870. – Cz. XXII. – Nr. 79. – S. 121–167.
15. Lewicki W. *Samorząd gminny w Galicji i dzieje jego reformy* / Lewicki W. – Lwów, 1888. – 200 s.

Николай Иваньк

### ОСОБЕННОСТИ ВНЕДРЕНИЯ СИСТЕМЫ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ В ГАЛИЧЕНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

*В статье исследуется процесс создания органов местного самоуправления в Галичине эпохи австрийского конституционализма. Анализируются полномочия и особенности избирательного законодательства в контексте национального состава населения Галичины.*

*Ключевые слова: система местного самоуправления Галичины, вторая половина XIX века, Австро-Венгрия, австро-угорский конституционализм.*

Mykola Ivanyk

### PECULIARITIES OF THE ESTABLISHMENT OF A LOCAL SELF-GOVERNMENT SYSTEM IN GALICIA IN THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY

*The article deals with the process of the establishment of local self-government bodies in Galicia during the Austrian constitutionalism period. The domain of competence and the electoral legislation peculiarities in the context of the Galician population ethnic composition have been analyzed.*

*Key words: local government of Galicia, the second half of the nineteenth century, Austria-Hungary, Austria-Hungary constitutionalism.*

УДК 94 (477)

Світлана Джафарова

### ВПЛИВ ІВАНА ФРАНКА НА РОЗВИТОК НАУКИ У НТШ

*У статті автор розглядає вплив І. Я. Франка на розвиток українознавчої науки в НТШ, аналізує основні тенденції її поступу.*

*Ключові слова: Іван Франко, наука, НТШ, українознавство, наукові видання.*

Іван Франко – неординарна особистість серед величних постатей української нації. Сфера його діяльності вражає своєю різноманітністю та глибиною. Це водночас мислитель, філософ, літературознавець, мовознавець, історик, соціолог, економіст, поет, прозаїк, критик, активний громадський та політичний діяч. Про що б не писав цей велет думки і слова, він завжди проявляв глибокі знання та професіоналізм. Його праці висвітлювали найбільш болючі питання розвитку українського народу та Української держави.

У творчому житті І. Я. Франка помітне місце займає діяльність в українознавчому науковому осередку – Науковому товаристві ім. Т. Шевченка (НТШ). До активної діяльності у товаристві мислитель долучився у досить зрілому віці, саме тоді, коли він вже був знаним письменником та громадським діячем. Двадцять плідних років (1895–1916 рр.) свого життя він присвятив НТШ, за цей час проявив себе і як активний учасник організаційного плану, і як науковий діяч.

Для того щоб належно оцінити внесок І. Франка у розбудову товариства та збагнути його вплив на методологічні та історіософські орієнтири наукової спільноти, спробуємо оцінити суспільно-політичну ситуацію, у якій працювали фундатори української науки. Так, після "весни народів" 1848 р., у Австрії наступила реакція. Австрійський уряд дав багато обіцянок українцям, які так і не були здійснені. Тому вже після поразок у війні з Пруссією (1863 р.) певна частина галичан звернула свої погляди на Росію і поряд із течією народництва сформувалось так зване "москофільство". Одним з його фундаторів став професор Я. Головацький [1, с. 7]. Це аж ніяк не слугувало розвитку української мови у сфері ділового спілкування, оскільки у тогочасному інтелігентному середовищі Східної Галичини практикувалась староруська мова, або так зване "язичіє", що створювало штучний бар'єр між народними масами та інтелігенцією.

Саме в такій атмосфері молодий І. Франко став співробітником журналу "Друг", що на той час був єдиним часописом, у якому міг розмістити свої праці учень-гімназист. Ретроспективний погляд на історію українського буття переконує нас у тому, що до найгостріших проблем України та світового українства, належала проблема мови. На прикладі процедури видання творів у згаданому

виданні, що часто супроводжувалася суперечками із редакцією, що намагалась правити вірші молодого поета, розуміємо, про що йшлося. Один із біографів митця оцінює ситуацію так: "Франко глибоко вивчав Шевченкову мову, яка стала зразком для нього при написанні власних творів. Перші свої твори він писав мовою забарвленою "язичієм", але близько до народної мови української. Він прагнув опанувати літературну українську мову" [2, с. 42]. Уже з молодих років майбутній українознавець розумів, що спотворення рідної мови веде до деградації та асиміляції національної інтелігенції та розпорошення народу, і тому прагнув якнайбільше писати українською мовою, хоча вільно володів багатьма іншими. Ця ідея стане провідною в українознавчій діяльності вченого, що розпочалася надзвичайно швидко.

Зазначимо, що до безпосередньої діяльності у НТШ І. Франко як літератор співпрацював із товариством. У 1876 р. друкарня НТШ опублікувала альманах "Дністрянка", який впорядковував І. Франко разом з іншими діячами, та його першу збірку віршів "Письма Івана Франка. І. Балади і розкази" [3, с. 37]. Надалі Франкові переклади класиків літератури також виходили з друкарні Товариства ім. Шевченка. Певний час свої твори він друкував у часописі "Зоря". З вересня 1885 р. І. Франка запросили працювати на тимчасову посаду робочого директора. На сторінках журналу друкувалися його літературно-критичні, етнографічні праці, а також драма "Украдене щастя", повість "Захар Беркут". У листі до О. Кониського І. Франко писав, що буде, "скільки мога, старатись поставити "Зорю" так, щоб вона була і справді європейською по провідним думкам та поглядам, і справді нашою українською по реальному змісту, по мові, і по духу" [4, с. 488–489]. І справді, завдяки його зусиллям до співпраці із журналом залучались такі провідні українські письменники, як О. Пчілка, О. Маковей, У. Кравченко, котрі також пропагували рідне слово у своїх творах.

І лише матеріальна скрута, відсутність засобів до існування підштовхнули І. Франка до співробітництва з польськими виданнями. З 1887 р. він стає одним із членів редакційної комісії "Kurjer Lwowski" [5, с. 107]. "Побили горщики" І. Франко та редакція після славнозвісної гнівної статті "Поет зради", що вийшла 1897 року, про А. Міцкевича, у якій Іван Якович зазначив, що поет в своєму творі прославляє зраду. Одночасно із роботою в "Kurjer Lwowski" він редагував і впорядковував літературні збірки "Веселка" (1887 р.), жіночий альманах "Перший Вінок" (1887 р.), "Товариш" (1888 р.). З вірогідністю можна сказати, що на момент тісної співпраці із Товариством ім. Шевченка, І. Франко своєю невтомною і плідною працею на ниві українознавства посів чільне місце серед галицьких діячів.

Упродовж активної наукової діяльності мовознавча проблематика займала провідне місце у його творчості. У теорії української літературної мови І. Франко відомий своїми глибокими студіями, серед яких – "Літературна мова і діалекти" (1907 р.), "Етимологія і фонетика в южноруській літературі" (1894 р.), "Причинки до української ономастики" (1906 р.). Зокрема, у статті "Літературна мова і діалекти", аналізуючи українські діалекти і говірки, учений зазначав, що кожен, хто бажав друкованим словом звертатись до народу, повинен починати із книжкових традицій Т. Шевченка, І. Котляревського, Марка Вовчка. Будучи ревним захисником рідного слова, він вважав, що "літературна мова, мова школи, церкви, уряду і письменства робить ся справді репрезентантною національної єдності, спільним і для всіх діалектів рідним огнивом, що сполучує їх в одну органічну цілість" [6, с. 227].

Акцентуючи увагу на вивченні рідної мови, І. Франко розумів, що формування літературної, наукової української мови пов'язано із структуруванням нації як окремої усвідомленої єдності із відповідною колективною ідентичністю.

Варто зауважити, що науковець дивився у перспективу, оскільки розумів, що з плином часу, з розвитком прогресивних технологій, модернізацією суспільства загалом виникнуть деякі зауваги щодо адекватного реагування мови на потреби суспільства. Актуальними залишаються його настанови: "Кожна літературна мова доти жива і здібна до життя, доки має можливість з одного боку всисати в себе всі культурні елементи сучасності, значить, збагачувати ся новими термінами та висловами відповідними до прогресу сучасної цивілізації, а з другого боку доки має тенденцію збагачувати ся чимраз новими елементами з питомого народного життя і з відмін та діалектів народного говору" [6, с. 226].

Майже через двадцятиліття після створення за ініціативою О. Барвінського та О. Кониського Товариство імені Шевченка було реорганізоване у НТШ. Потреба належного розвитку української науки спонукала до змін організаційного характеру, до яких долучився Іван Якович. І. Франко був одним із активних членів НТШ та брав участь у розробці трьох статутів – 1892, 1898 та 1904 років. З приводу зміни статусу товариства на одному із зібрань журналу "Правда" ще у 1886 р. він спілкувався на цю тему з О. Кониським "... конечно треба вже раз переименити товариство на институцию справді наукову, і д. Барвінський, одинокий між нами член товариства, заявив готовність на найближчих загальних зборах виступити з проектом реорганізації товариства. Ми взяли



давнішній статут, і я почав розбирати поодинокі його параграфи та висказувати, як би, по моїм поглядам повинно виглядати реорганізоване товариство" [7, с. 173]. Пізніше, вже у співавторстві із О. Кониським та О. Барвінським І. Франко розробив проект нового статуту, проте, у 1890 р. його не затвердили через внутрішні суперечки й через труднощі у підготовці до виходу першого тому "Записок НТШ".

Нелегким був шлях самого ученого у товаристві. Так, саме тоді, коли відбувалися дискусії навколо нового статуту, І. Франко ініціював спробу стати членом НТШ, проте, його кандидатура не отримала підтримки [8, с. 104].

У березні 1892 р. новий статут прийнято загальними зборами товариства. Він не цілком задовільняв І. Франка, оскільки той вважав, що "мало статут і регулямент НТШ відповідають справді науковому характері інституції". Статут оформив поділ на секції, визначив галузеві напрямки, засвідчив науковий характер інституції, однак, вчений не погоджувався із розміром членських внесків, диференціацією за науковим доробком та планованою роботою секцій [7, с. 175–178].

Що ж до участі у розробці наступного статуту, то і цей процес не обійшовся без втручання І. Франка. Упродовж 1895–1896 рр., беручи до уваги факт наукової діяльності товариства, деякі із активних діячів почали висловлювати думки про невідповідність діючого статуту наміченим векторам діяльності товариства. Тому в 1896 р. була створена спеціальна комісія, до складу якої входили І. Франко, К. Левицький й С. Федак. Її завдання полягало у розробці нового варіанту статуту [9, с. 2]. Згідно з проектом статуту пропонувалася нова категорія дійсних членів без оплати внесків за наукову працю, члени товариства з минулих років називалися звичайними і платили річні внески, а майбутні дійсні члени мали право вирішувати наукові питання товариства і могли бути членами його наукових секцій.

Новий статут вдалося прийняти лише 2 лютого 1898 р. на зборах товариства. Проект, зачитаний І. Кукурудзом, не викликав заперечень щодо найбільш дискусійного питання про звичайних членів. Ю. Герич зазначав, що згідно з ним дійсні члени (науковці) не платили б внесків і займалися науковою працею, а звичайні отримували б право активного і пасивного вибору до виділу, наукових секцій, право вирішального голосу на загальних зборах і дорадчого голосу на засіданнях [10, с. 54–55].

Та все ж статут 1898 р. не створив сприятливої атмосфери і співпраці в НТШ. Тому 31 січня 1890 р. ухвалено зміни до статуту. Дійсні члени вбачали неточність у розмежуванні адміністративних і наукових справ як перепони до наукової праці, втручання виділу у роботу секцій. У 1904 р. І. Франко подав "Мотиви до проектованої зміни статуту", у котрих наголошував на необхідності змінити статут. Із 42 параграфів запропонованого проекту 30 були прийняті без змін, статут із незначними доповненнями було прийняли. Товариство діяло на його основі аж до 1939 р.

Зауважимо, що науковою діяльністю в НТШ займалися три секції – історико-філософська, філологічна, математично-природописно-лікарська. Окремі комісії вже були створені для розгляду вужчих питань (етнографічна, бібліографічна та ін.). Так, 1895 рік знаменував собою створення археографічної комісії НТШ, яку М. Грушевський очолював до 1914 р. Варто підкреслити, що такі науковці, як М. Грушевський та І. Франко, розуміли політичні завдання археографічних комісій, створених у Росії, що були зобов'язані пояснювати минуле неросійських етносів з позицій "єдиної і неділимої Росії".

Означену проблему опублікування джерел, археографічна комісія вирішила по-іншому, започаткувавши серії публікацій: "Жерела до історії України-Руси", "Пам'ятки українсько-руської мови і літератури". Українознавчі дослідження цього періоду перебували на вищому щаблі розвитку завдяки концентрації наукових сил в межах НТШ, комплексному підходу до їхньої організації, впровадження нових методів наукового пізнання і створення археографічної бази українознавчих студій. Пошук, огляд, систематизація створених у різний час пам'яток, за певних історичних та політичних обставин потребував солідної теоретичної та методологічної підготовки, розуміння важливості того чи іншого джерела, визначення його автентичності, походження та значення для українознавства.

У цьому напрямку виокремимо діяльність І. Франка. Комісія видала перший том "Пам'яток...", що містили його "Апокрифи і легенди з українсько-руських рукописів" зі вступною розвідкою, які вийшли в п'яти томах з чотирма передмовами. М. Грушевський з приводу початку археографічного проекту згадував: "Було се під осінь 1894 р., коли я приїхав до Львова на початок університетського року, щоб розпочати свій перший курс історії України, і в скриньці на листи... знайшов я одного дня жмуток кольорових оправків, записаних характеристичним, рогатим письмом покійного (спогади написані вже після смерті І. Франка), що стало таким знайомим і близьким мені з роками. Се був проспект видання корпусу апокрифічної і легендарної літератури в НТШ. Кілька днів по тім, давши мені роздумати над справою, покійний відвідав мене й ширше розвинув свій план" [11, с. 202].

Тексти І. Франко брав з українсько-руського ґрунту, при чому вибирав не найстаріші редакції, а наймолодші. Із скрупульозністю він переписував дослівно всі тексти, а у примітках зазначав походження апокрифів, подавав свої коментарі [12, с. 155]. "Апокрифи..." містили історії про життя Марії та Ісуса, як з Старого, так і з Нового Заповіту, і видавались на упродовж 1896–1910 рр.

У 1897 р. вийшов другий том "Жерел...", у яких друкувались матеріали економічного, соціального, політичного характеру. У контексті розвитку теорії та методики археографії спостерігаємо, що особливістю археографічної роботи під керівництвом М. Грушевського та І. Франка було відстоювання об'єктивності історичних джерел, збереження автентичності, дослідження родоvodu. Процес пошуку і публікації документальної спадщини сприяв кристалізації принципів і методів наукового осягнення джерельної інформації, а колективна праця у комісії сформувала якісно нове покоління дослідників. За редакцією М. Грушевського до 1914 р. вийшло 11 томів "Жерел...", а за редакцією І. Франка 7 випусків "Пам'яток...", що видавались, незважаючи на високу собівартість. Слід підкреслити, що в археографічних матеріалах того часу досліджувались важливі проблеми не лише у контексті доказовості неперервності і тяглості життя на рідній землі, але й робився наголос на самотності українського народу, його мови.

Вплив І. Франка на наукову діяльність НТШ аналізуємо крізь призму керівництва роботою філологічної секції, яку він очолював майже 15 років – з березня 1898 р. [13, арк. 6]. Лише нетривалий час організаційної кризи 1901–1903 рр. головував О. Колеса. Як представник цієї секції у 1897 р. І. Франко входив до президії НТШ. У 1899 р. він увійшов до першого корпусу членів-засновників, а з 1904 року став почесним членом НТШ. Завдяки провідному становищу в українській науці Харківський університет в 1906 р. надав йому титул почесного доктора.

Зауважимо, що чимало філологічних праць надруковано у "Записках", у "Збірнику філологічної секції", у яких І. Франко багато уваги приділяв і розробці науково-літературних питань. Так, у статті "Українсько-руська (малоруська) література" (1889 р.) з нагоди 100-літнього ювілею української літератури, котрий відзначали у Галичині, мав на меті подати "якнайдокладнішу інформацію ширшим слов'янським колам про нинішній стан, доробок і головні напрями малоруського національного розвитку...", показати, чим цей розвиток може бути цікавим також для решти слов'ян і не тільки протистояв запереченням, "що ніякої українсько-руської літератури нема, а є тільки жменька фантастів-письменників", а й довів, що малоруська література існує окремо, а не ідентична малоруській [14, с. 76].

Детально проаналізувавши розвиток південно-руської літератури, науковець підкреслює, що вже у XVI–XVIII ст. самостійно розвивались дві незалежні течії, одна з яких включала такі пам'ятки, як "Слово о полку Ігоревім", Волинський літопис, твори І. Вишенського, Ю. Рогатинця, П. Могили, а інша вже містила літературні пам'ятки властиві лише "північній Русі", і тому про єдину великоруську літературу говорити недоречно. Саме у другій половині XVIII ст., зазначає І. Франко, сформувався народний стиль у літературі, яким, зокрема, написана "Енеїда" І. Котляревського, оповідання Г. Квітки-Основ'яненка, вірші П. Гулака-Артемовського, що продовжували традиції українського народу. "Література, – вважав І. Франко, – щоб не стати одноманітним наслідуванням різномірних чужих взірців, а бути органічним виявом духовних потреб і культурних інтересів, мусить мати ширший, ніж провінційний інтерес" [14, с. 79]. Представниками саме такої літератури він вважав Т. Шевченка, Марка Вовчка, П. Мирного, Ю. Федьковича.

У "Записках" упродовж 1895–1897 рр. друкувався один з найвідоміших творів І. Франка – "Варлаам і Іосафат", який зробив вагомий внесок у розвиток літератури ("Записки", ст. 8, 10, 18, 20). За це дослідження вчена рада Віденського університету у червні 1893 р. присвоїла йому ступінь доктора філософії [15, с. 80]. Далі видавались його "Слово о Лазаревім воскресені" (ЗНТШ, тт. 35, 36), "Карпато-руське письменство XVII–XVIII ст." (ЗНТШ, тт. 37, 38), "Теорія історії літератури та її розвій" (ЗНТШ, т. 89). Також Іван Якович написав багато студій і причинок до біографій Т. Шевченка, С. Руданського, Ю. Федьковича, Марка Твена, В. Гюго, С. Тургенєва [16, с. 148].

До заслуг мислителя відносимо не лише відстоювання самотності української мови та літератури, але й вплив на становлення наукових засад цих сфер знань. Так, в українознавчій праці, опублікованій російською мовою, "Южнорусская литература" [17, с. 101], І. Франко виділив в історії літератури три періоди: перший – до середини XIV ст., другий – з другої половини XIV ст. до кінця XVIII ст., третій – епоха національного відродження. Найбільше уваги він приділив 90-м рр. XIX ст., підкресливши поживлення літературного руху в Східній Галичині, пов'язане із реорганізацією Товариства імені Шевченка у наукове. Апробацію ці ідеї отримали ще тоді, коли І. Франко був доповідачем курсів українознавства, що відбувались під патронатом Товариства прихильників української науки, літератури й штуки і були організовані М. Грушевським у липні 1894 р. На цих курсах учений ознайомлював слухачів з розвитком української літератури від найдавніших часів і до кінця XIX ст. [18, с. 15].

Теоретико-методологічні проблеми розвитку науки були предметом постійного студіювання у франкових дискурсах. Так, у праці "Наука і її взаємини з працюючими класами" він підкреслював, що наука повинна вчити нас пізнавати закони природи і вміти ними користуватися, справжня наука не повинна прирівнюватись до шарлатанства чи до фантазій. "Є дві сторони науки: знання і праця..", – каже І. Франко, .., – і кожна з них має право на існування [19, с. 32]. Із всього загалу він виділяв фізичні та антропологічні науки, серед перших бачив математику, фізику, біологію, а в іншій групі – логіку, психологію, історію, етнологію, суспільну економію та етику. Для нього мета науки одна – з'єднати і ошчасливити усіх людей.

Слід віддати належне І. Франку, який з концептуальною чіткістю розмежовував народознавство та українознавство. Зокрема, у "Найновіших напрямках в народознавстві" – лекції виголошеній у лютому 1895 р. на першому зібранні народознавчого товариства у Львові, він підкреслював, що народознавство – це течія етнології, науки про етнічні спільноти, а українознавство – сфера, до якої входили б такі науки, як політична історія, історія наук, історія державотворення, історія країни. У народознавстві він виділяв дві школи: антропологічну та міграційно-історичну і наголошував на комбінації цих методів на практиці. І. Франко зазначав, що "пізнати народ – то значить пізнати людей, що мешкають на певній території, а також пізнати їхнє нинішнє і минуле становище, їхні фізичні і розумові особливості, їхні інститути й економічне становище, їхні торговельні відносини й інтелектуальні зв'язки з іншими народами" [20, с. 254–267].

Незважаючи на певний спротив членів товариства, І. Франко не покинув думки працювати на благо української науки в рамках НТШ. М. Грушевський згадував, що "коли став відомий мій перехід до Львова, рішив його використати, вірно вгадавши, що сам сей мій перехід, як людини нової й галицькими рахунками не зв'язаної, а узброєної так би сказати – всеукраїнським мандатом, фактично порушить галицькі межі й перегороджі, і спеціально Наукове Товариство, де я перед усім муситиму працювати, не вдержиться в своїх традиціях" [21, с. 6].

Самобутність української культури І. Франко мав змогу досліджувати крізь призму інших українознавчих студій. Так, у 1898 р. на засіданнях філологічної та історико-філософської секцій І. Франка обрали головою новоствореної етнографічної комісії, яку він очолював до 1900 р., упродовж 1908–1913 рр. Активна співпраця І. Франка з В. Гнатюком позитивно вплинула на розвиток українознавчої науки. Разом вони уклали програму "В справі збирання етнографічних матеріалів", у котрій зазначили питання, якими повинні займатися збирачі етнографічних матеріалів.

За ініціативи етнографічної комісії проведено декілька експедицій для збирання етнографічних матеріалів. У 1900 р. І. Франко, М. Павлик, О. Роздольський, О. Колесса побували у Стрийському та Городоцькому повітах Східної Галичини. У 1904 р. І. Франко з експедицією побував на Бойківщині, потім і на Гуцульщині [22, с. 28]. З експедицій привозили не тільки зразки усної народної творчості, а й предмети побуту, зразки одягу, прикраси. Удвох з В. Гнатюком вони організували збір експонатів для музею НТШ, видавали спеціальні звернення "квестіонари", у яких зазначали, що саме потрібно збирати (писанки, вишивки, рукописи, одяг, предмети побуту і т. д.). Узагальнення етнографічної роботи в Галичині І. Франко зробив в статті "Огляд праць над етнографією Галичини в XIX віці", що містить фольклорні описи [23, с. 233].

"Етнографічний збірник" – періодичне видання, одним із засновників і редакторів якого був Франко, почав виходити з 1895 р. Тут були опубліковані "Людові вірування на Підгір'ю" (1898 р.) – записи про народний календар, "Галицько-руські народні приповідки" (з 1901 по 1910 рр.). Разом із Ф. Вовком видавали "Матеріали до українсько-руської етнології" із 1899 р. [24, с. 125]. Ще з гімназійних років Іван Якович почав цікавитися різними етнографічними матеріалами рідного народу, а з часом це захоплення зростало, і він залучає до нього вже своїх друзів і знайомих. Відомості про це знаходимо у його листах до Ольги Рошкевич, в яких він просить занотовувати різні метричні відомості, повір'я щодо новонароджених, побут жителів с. Лолін [25, с. 85, 100–101, 127, 164–165]. Також необхідно підкреслити, що значний обсяг зібраного матеріалу письменник зумів використати при написанні публіцистичних статей, віршів, повістей, оповідань чи поем.

Окрім науково-організаційної роботи І. Франко займався і видавничими питаннями. Важлива сторінка в українознавчій діяльності І. Франка – праця у щомісячнику "Літературно-науковий вісник", який суттєво вплинув на розвиток національного відродження у XX ст. І. Франко присвятив йому майже 10 років свого життя (1898–1907 рр.). У 1897 р. М. Грушевський запропонував перетворити "Зоря", яку видавало товариство у 1885–1897 роках, на "Літературно-Науковий Вісник. Ось як він висловився з цього приводу: "З кінця 1897 р. підніс я справу зреформування ілюстрованого тижневика "Зоря" на літературно-науковий місячник; проект був прийнятий виділом НТШ і з 1898 р. почав виходити Літературно-науковий Вісник, в число редакторів вступив від початку і я (заразом з Маковеєм і Франком, пізніше з Гнатюком і Франком)" [26, с. 13]. Причини такого рішення знаходимо у І. Кокурудза: "Далі виділ, набравши переконання, що дотеперішня літературна часопись "Зоря"



вже не задовольняє більше розвинених культурних і просвітницьких потреб рускої суспільности, постановив на пропозицію голови професора Грушевського перемінити "Зоря" на місячник, об'ємом вдвоє більший, що містив би в собі оригінальну і перекладну белетристику та огляд літературного і культурного життя русинів і інших народностей. Такий місячник під назвою "Літературно-науковий Вісник" вже став виходити з новим 1898 роком під колективною редакцією О. Борковського, М. Грушевського, О. Маковея, І. Франка" [27, с. 5]. Нове видання замінило і часопис "Життя і слово", яке видавав І. Франко.

"Літературно-науковий вісник" видавався на високому рівні і містив твори, статті, критичні замітки, рецензії не тільки галичан, а й наддніпрянців. Редакція всіляко намагалася обманути цензуру і, незважаючи на заборону у Росії (1901 р.), часопис і надалі продовжував закликати до національної єдності: "Редакция відразу покляла собі метою – здобути для нового видання доступ у Росію і в тій цілі не пускати нічого такого, що в иньшій формі, принаймні російською мовою, не могло б перейти через російську цензуру" [28, с. 38].

Видавцям потрібно було всіляко викручуватись у підборі матеріалу, хоч це було і нелегко, та за третину року російська цензура забракувала лише три статті, та й то лише ті, що стосувалися галицьких справ. Журнал складався з трьох розділів: наукового, публіцистичного та "Хроніки і бібліографії". З перших днів виходу часопису І. Франко розміщував на його сторінках свої праці: історичні дослідження, критичні статті, рецензії, прозу та поезії. Зокрема, уривок з поеми "Мойсей", повісті "Великий шум", "Перехресні стежки", вірші, які увійшли до збірки "Мій Ізмарагд" та інші. Як підрахував А. Франко, загалом близько 350 рецензій статей та художніх творів [24, с. 125]. Залучивши до співпраці з журналом Лесю Українку, Олену Пчілку, А. Кримського, М. Старицького, І. Франко намагався розшукати і нові таланти, надаючи місце на сторінках журналу авторам-початківцям [29, с. 17].

Саме період діяльної участі у роботі НТШ І. Франка був часом найвищого розквіту його творчості. У часі вони збіглися з періодом відродження в розвитку й організації українського національного життя у Східній Галичині, у чому є значна заслуга І. Франка. Відомий галицький адвокат С. Баран, безпосередній укладач заповіту І. Франка, зазначав, що "свідомі українські селянські маси вважали Франка за свого духовного провідника і раді були бачити його в лавах своїх політичних вибранців на посаді посла до австрійського парламенту". У 90-х рр. він двічі подавав свою кандидатуру на посла та щоразу зазнавав поразки [30, с. 18]. Того ж таки 1895 р. відбулася і невдала спроба габілітації.

Так, праця українського Каменяря на науковій ниві гідно оцінювалася сучасниками, що, зокрема, виявилось у святкуванні 25-річної літературної діяльності І. Франка у 1898 р. ювілей відзначали досить урочисто, про що згадував В. Гнатюк [31, с. 222]. Молодь разом із членами НТШ зібрали 2000 корон (кор.) – небувало на ті часи суму – і вручили ювілярові. Тоді ж таки вийшла приурочена до свята праця М. Павлика "Спис творів І. Франка за перше 25-ліття його літературної діяльності 1874–1898", альманах "Привіт д-ру І. Франку", збірка нот до його віршів. Підсумовуючи свою працю на науковій ниві, І. Франко, відзначав: "Дехто звиняв мене тим, що важкі обставини життя, konieczність заробітку спонукували мене кидатись на різні поля. Але мені здається, що тут більше причинилася моя вдача, те гаряче бажання – обняти цілий круг людських інтересів" [32, с. 88]. НТШ не залишило без уваги хворого І. Франка, і у 1909 р. загальні збори НТШ призначили йому пенсію у розмірі 200 кор. А на 40-літній ювілей літературно-наукової праці Товариство випустило два томи "Записок" (117–118 тт.) із статтями 25 українських та зарубіжних вчених.

Всебічність та багатогранність його діяльності належно оцінена подвижниками українознавства. Влучно зауважив професор Олександр Колеса: "Не можна відділювати поета від повістярка, беллетриста від ученого, літературного критика і публіциста від історика літератури і фольклориста, – бо всюди, в усіх родах його творчості і громадянської діяльності проявляються ті самі головні пружини й розгінні сили його психічної динаміки... У Франка було бажання бути цілим, повним, освіченим, живим, діяльним, зв'язаним усіма нервами із сучасним життям свого народу, його потребами, задачами, змаганнями, – запал до науки, до знання, до розуміння здобутків вселюдського духа і загальнолюдської культури, щоб перенести їх до рідного краю, защепити їх тут" [33, с. 260].

Так, І. Франко завжди намагався йти власним шляхом, не повторюючи когось, мав свій підхід до творів науки, намагаючись дослідити і дати висновки про такі літературні твори і явища фольклору, які раніше не досліджувались. Малодосліджені або й зовсім залишені без уваги етнографічні та літературні праці перетворювались на широку панораму культурного життя українського народу. Українська мова, український дух, українські традиції були найбільшими орієнтирами його життя. Таким чином, внесок І. Франка у розвиток першої українознавчої установи

є неоціненним, йому належить беззаперечна заслуга у виробленні й обстоюванні тих науково-теоретичних та організаційних принципів роботи, що визначали діяльність НТШ.

#### Список використаних джерел

1. Мандрика М. Шевченко й Франко / М. І. Мандрика. – Вінніпег: УВАН, 1957. – 24 с.
2. Басс І. Іван Франко: біографія / І. І. Басс. – К.: Наукова думка, 1966. – 256 с.
3. Возняк М. Титан праці / М. С. Возняк. – Л.: Вільна Україна, 1946. – 96 с.
4. Франко І. Лист до О. Кониського від 5 листопада 1884 р. / І. Я. Франко // Зібрання творів: В 50 т. – Редкол.: Є. П. Кирилюк (голова) та ін. – Т. 48. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 488–489.
5. Верверс Г. Участь І. Франка у польській пресі 80–90-х рр. XIX ст. / Г. Д. Верверс // І. Франко і питання українсько-польських літературно-громадських взаємин 70–90-х рр. XIX ст. – К.: АН УРСР, 1957. – Розд. 3. – С. 103–170.
6. Франко І. Літературна мова і діалекти / І. Я. Франко // Літературно-науковий вісник. – 1097. – Т. 37. – С. 225–230.
7. Франко І. З поля нашої науки / І. Я. Франко // Зібрання творів: В 50 т. – Редкол.: Є. П. Кирилюк (голова) та ін. – Т. 46. – Кн. 2. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 166–179.
8. Хроніка НТШ. – 1892. – Ч. 4. – С. 104.
9. Незвичайні загальні збори 8 грудня 1896 р. // Записки НТШ. – 1896. – Т. 14. – С. 2.
10. Герич Ю. Статуту Наукового товариства ім. Шевченка / Ю. Герич // Український історик. – 1973. – № 1–2. – С. 43–64.
11. Грушевський М. Апостолові праці / М. С. Грушевський // Спогади про І. Франка. – Л.: Каменяр, 1997. – С. 199–220.
12. Кисілевський К. Наукові праці І. Франка / К. Кисілевський // Відбитка. – 1958. – С. 143–164.
13. Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 6. 14. Франко І. Українсько-руська (малоруська) література / І. Я. Франко // Зібрання творів: В 50 т. – Редкол.: Є. П. Кирилюк (голова) та ін. – Т. 41. – К.: Наук. думка, 1984. – С. 74–100.
15. Франко А. Діяльність Івана Франка в Науковому Товаристві ім. Т. Шевченка / А. Франко // Визвольний шлях. – 2006. – № 7–8. – С. 74–91.
16. Кисілевський К. Наукові праці І. Франка / К. Кисілевський // Відбитка. – 1958. – С. 143–164.
17. Франко І. Южнорусская література / І. Я. Франко // Зібрання творів: В 50 т. – Редкол.: Є. П. Кирилюк (голова) та ін. – Т. 41. – К.: Наук. думка, 1984. – С. 101–161.
18. Винар Л. Галицька доба життя М. Грушевського (1894–1914) / Л. Винар // Український історик. – 1967. – № 1–2 (13–14). – С. 5–22.
19. Франко І. Наука і її взаємини з працюючими класами / І. Я. Франко // Зібрання творів: В 50 т. – Редкол.: Є. П. Кирилюк (голова) та ін. – Т. 45. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 24–40.
20. Франко І. Найновіші напрямки в народознавстві / І. Я. Франко // Зібрання творів: В 50 т. – Редкол.: Є. П. Кирилюк (голова) та ін. – Т. 45. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 254–267.
21. Грушевський М. В десятиліття смерті Франка. Апостолові праці / М. С. Грушевський // Україна. – 1926. – Кн. 6. – С. 3–20.
22. Ломова М. Етнографічна діяльність І. Франка / М. Т. Ломова. – Відп. ред. К. Г. Гуслистий. – К.: АН УРСР, 1957. – 120 с.
23. Возняк М. З діяльності Івана Франка як фольклориста / М. С. Возняк // З життя і творчості І. Франка. – К.: Видавництво Академії наук УРСР, 1955. – С. 220–245.
24. Франко А. Науково-організаційна діяльність І. Франка в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка / А. Франко // Українське літературознавство. – 1993. – Вип. 58. – С. 121–131.
25. Франко І. Лист до О. Ропкевич від поч. червня 1878 р.; Лист до О. Ропкевич від 14 серпня 1878 р.; Лист до О. Ропкевич від 10 листопада 1878 р.; Лист до О. Ропкевич від 6 квітня 1879 р. / І. Я. Франко // Зібрання творів: В 50 т. – Редкол.: Є. П. Кирилюк (голова) та ін. – Т. 48. – К.: Наук. думка, 1986. – 767 с.
26. Грушевський М. Автобіографія / М. С. Грушевський. – Л., 1906. – 31 с.
27. Кокорудз І. Секретарське справоздане з діяльності виділу НТШ за рік 1897 / І. Кокорудз // Записки НТШ. – 1898. – Т. 21. – Кн. 1. – С. 3–7.
28. Франко І. Заборона Літературно-наукового Вістника в Росії / І. Я. Франко // Літературно-науковий вісник. – 1901. – Т. 16. – С. 35–39.
29. Маляренко Л. І. Франко редактор / Л. І. Маляренко. – Л.: Видавництво Львів. ун-ту, 1970. – 114 с.
30. Баран С. З моїх спогадів про І. Франка. В 36-ті роковини з дня смерті / С. І. Баран. – Мюнхен: Видання "Українських вістей", 1952. – 59 с.
31. Гнатюк В. І. Франко і Наукове товариство імені Шевченка / В. І. Гнатюк // Спогади про І. Франка. – Л.: Каменяр, 1997. – С. 199–220.
32. Возняк М. Титан праці / М. С. Возняк. – Л.: Вільна Україна, 1946. – 96 с.
33. Колеса О. Наукова діяльність І. Франка / О. Колеса // Літературно-науковий вісник. – 1913. – Т. 63. – С. 260–267.

**Светлана Джафарова**

#### ВЛИЯНИЕ ИВАНА ФРАНКО НА РАЗВИТИЕ НАУКИ В НОШ

*В статье автор рассматривает влияние И. Я. Франко на развитие науки украиноведения в НОШ.*

*Ключевые слова: Иван Франко, наука, НОШ, украиноведение, научные издания.*

**Svitlana Dzhafarova**

#### THE INFLUENCE OF IVAN FRANKO ON THE SCIENCE DEVELOPMENT AT THE SCIENCE ASSOCIATION OF TARAS SHEVCHENKO

*In this article the author deals with the problem of the influence of Ivan Franko on the science development at the science association of Taras Shevchenko.*

*Keywords: Ivan Franko, science, Shevchenko Scientific Society, Ukrainian scientific publications.*



УДК 94 (477)

Віра Шумська

## ОХОРОНА ЗДОРОВ'Я В ТЕРНОПОЛІ І ТЕРНОПІЛЬСЬКОМУ ПОВІТІ У 1772–1918 РОКАХ

*У статті проаналізовано стан охорони здоров'я населення Тернополя і Тернопільського повіту під час його перебування під владою Австрійської та Австро-Угорської імперій.*

*Ключові слова: охорона здоров'я, медичне обслуговування, санітарний стан, інфекційне захворювання, епідемії.*

Досліджуючи історію рідного краю, ми намагаємося відтворити минуле у всій багатогранності. Тому цілком закономірною є зацікавленість його соціальною сферою, бо саме вона разом із економічними та політичними чинниками характеризує ступінь розвитку кожного суспільства. Крім того, отримавши уявлення про умови життя та охорону здоров'я мешканців Тернополя і Тернопільського повіту у період, коли українські землі перебували у складі Австро-Угорщини, можемо провести деякі паралелі із сьогоденням.

Об'єктом цього наукового дослідження є сфера охорони здоров'я міста Тернополя і Тернопільського повіту у 1772–1918 роках, тобто під час його перебування під владою Австрійської та Австро-Угорської монархій.

Предмет дослідження – соціально-економічні, санітарно-гігієнічні процеси, що відбувалися у Тернополі і Тернопільському повіті упродовж досліджуваного періоду.

У пропонованій статті поставлено мету всебічно проаналізувати тогочасні проблеми сфери охорони здоров'я у Тернополі і Тернопільському повіті.

Метою продиктовані основні завдання: шляхом аналізу статистичних даних та архівних матеріалів охарактеризувати санітарний стан міста Тернополя і повіту, доступ його мешканців до кваліфікованої медичної допомоги, а також виявити причини виникнення частих епідемій інфекційних захворювань та високої смертності населення у кінці XVIII – на початку XX століття.

Хронологічні рамки дослідження зумовлені часом перебування Східної Галичини у складі Австрійської та Австро-Угорської імперій.

Потрібно констатувати, що до останнього часу ця тема не привертала до себе належної уваги дослідників. Із фундаментального видання "Історія міст і сіл УРСР. Тернопільська область" [8], що вийшло у 1973 році можна почерпнути деякий фактичний матеріал, який стосується цього дослідження, проте події у ньому трактуються з позицій радянської історичної науки, що є ідеологічно і методологічно застарілим.

У 1996 році виданий збірник статей під редакцією професора О. Голяченка "Лікарі Тернопільщини. Хронологія імен та фактів", який вмістив праці З. Баб'яка [1], Є. Бойчука [3], М. Паскара [9] та інших викладачів Тернопільської державної медичної академії ім. І. Горбачевського і був їх першою спробою дослідження історії розвитку медицини на Тернопільщині. У збірнику зібрані деякі факти про лікарів, заснування та діяльність лікувальних закладів у різні періоди на території краю.

Вагомими з точки зору інформативного матеріалу є праці Л. Бойцун "Тернопіль у плині літ. Історико-краєзнавчі замальовки" [2] та І. Дуди "Тернопіль. 1540–1944. Історико-краєзнавча хроніка. Частина I." [7]. Не менш цінну інформацію із історії Тернополя та Тернопільського повіту, почерпнуто із польських, українських, німецьких джерел та різних латиномовних текстів, містить книга тернопільських краєзнавців О. Гаврилюка, І. Крочака, В. Окаринського та О. Петровського "Тернопіль/Tarnopol: історія міста" [10].

Відомості про санітарно-гігієнічні заходи, що проводилися у Тернополі і Тернопільському повіті у кінці XIX – на початку XX століття, подають матеріали санітарно-адміністративного підвідділу Тернопільського магістрату [4–6] та звіти дирекції вищої Тернопільської гімназії [15].

Різноманітні статистичні збірники [11–14] містять дані про кількість лікарень, аптек на території Тернопільського повіту, лікарів, фармацевтів, акушерів, які перебували на державній посаді або займалися приватною практикою, а також про кількість народжень і смертей від різних захворювань в останній чверті XIX століття.

Внаслідок першого поділу Речі Посполитої у 1772 році більша частина Тернопільщини потрапила під владу монархії Габсбургів. На той час Тернопіль і Тернопільський повіт знаходився у стані глибокого соціально-економічного та культурного занепаду, основними причинами якого були постійні національні та релігійні утиски місцевого українського населення з боку пануючої польської аристократії та важкий соціальний гніт селян з боку дідачів. Застійні явища у розвитку сільського



господарства і промисловості призвели до зубожіння основної маси населення у селах та містах усієї Східної Галичини.

Складні умови проживання, нестача повноцінного харчування, теплого одягу та взуття, важка виснажлива праця, антисанітарія, зумовлювали часті захворювання людей та поширення епідемій небезпечних інфекційних хвороб (особливо у містах) і, як наслідок – високу смертність. Зокрема, від епідемії холери 1770 року загинула половина мешканців Тернополя [2, с. 357]. Новий австрійський уряд, як і до того польський, мало переймався охороною здоров'я населення східногалицького краю і зовсім не виділяв коштів із державної скарбниці для проведення елементарних санітарно-гігієнічних заходів на його території, будівництво та утримання лікарень і т. д. У містах турбота про санітарію, як і про інші аспекти міського життя (стан доріг, освітлення вулиць, освіту та ін.), входила в обов'язки магістрату. У селах, де проживала більшість населення, цими проблемами не займався ніхто.

У штат Тернопільського магістрату вперше введено посаду міської акушерки у 1828 році, а міського лікаря – у 1831 році [2, с. 59]. У червні 1831 року, коли Тернопіль охопила епідемія азіатської холери, місцева влада намагалася зупинити поширення хвороби, провівши деякі карантинні заходи: швидше завершили навчальний рік, відмінено служби у церквах та костелах, закладено шпиталь і холерний цвинтар. У вересні пошесть було зупинено, проте вона забрала життя 10 % населення міста [10, с. 72]. Очевидно, саме ці події змусили магістрат запровадити посаду міського лікаря. А до цього часу міщани лікувалися тільки у приватних лікарів і перша згадка про них датується 1830 роком – прізвища лікаря Массинга та аптекаря Фукса зустрічаються у зверненні до цісаря з проханням відкрити у місті гімназію [1, с. 7].

У листопаді 1835 року у Тернополі і Тернопільському повіті поширилася нервова пропасниця, на яку хворіли в основному діти та підлітки. Тільки у самій гімназії захворіло 63 учні. Обов'язки окружного лікаря тоді виконував Людвік Беррес [7, с. 57]. У 1837 році в Тернополі розпочато будівництво лікарні, що тривало понад 20 років, оскільки велося виключно за кошти самих міщан. У 1851 році в місті діяли вже 3 шпиталі: військовий, цивільний та єврейський (із 1836 р.) [7, с. 68].

У часи австро-угорського панування, принаймні до кінця XIX ст., органи влади не здійснювали належного контролю за дотриманням порядку і чистоти на міських вулицях. Так, за свідченням сучасників, у 1865 році більшість вулиць Тернополя і Тернопільського повіту були у занедбаному стані: у багні і канавах, із стікаючими струмками нечистот, якими під час відлиги та дощів постійно заливало колодязі. Така антисанітарія спричиняла масові захворювання і, відповідно, високу смертність серед міської бідноти. Хроніка свідчить, що у березні цього року щодня вмирало до 10-ти жителів Тернополя [7, с. 77]. Не дивно, що у 60–70-ті роки XIX століття місто пережило дві епідемії холери.

У 1883 році в Тернополі реформували фундацію під назвою "Заведеніє фундації Константина князя Острозького в Тарнополі" та створили міський комітет для будівництва власного будинку для утримання хворих і перестарілих міщан. У 1886 році відбулося урочисте відкриття так званого "заведенія", у будівлі якого тепер функціонує сучасний шкірвендиспансер по вул. кн. К. Острозького [2, с. 91].

1887 рік в відзначений сумнозвісною подією – епідемією віспи, від якої у Тернопільському повіті померло 4785 осіб [7, с. 109]. Збереглися відомості, що у зв'язку із поширенням цієї хвороби серед гімназистів у Тернопільській гімназії призупинено навчання упродовж 27 жовтня – 2 листопада 1887 року з метою дезінфекції приміщення [15, с. 83].

У 1889 році в місті було засновано так звану "касу хорих" – заклад, що займався медичним обслуговуванням і соціальним забезпеченням міщан, консультаціями матері та дитини [7, с. 111], а у 1890 році – відкрито 2 аптеки, у яких працювало 3 фармацевти [1, с. 8]. На травень 1898 року припало завершення будівництва міського загального шпиталю на 92 ліжка і павільйону на вулиці Шпитальній (зараз там знаходиться 1-а міська лікарня) [7, с. 113].

Однак, у цей період кваліфіковану медичну допомогу могли отримати тільки заможні люди, оскільки коштувало це доволі дорого. Наприклад, за операцію з видалення апендициту платили 200–300 золотих ринських, за більш складну – до 1000 золотих; одне рентгенівське просвічування коштувало 30 золотих, переривання вагітності – 100 золотих. Прийом у лікаря коштував 5 золотих, виклик додому – 10 золотих вдень і 20 – вночі. Виїзд у село до хворого, в залежності від відстані, коштував у середньому 20–50 золотих, вночі – вдвічі більше [9, с. 34–35].

Згідно з даними, статистики у 90-х роках XIX ст. на весь Тернопільський повіт була тільки одна гмінна лікарня на 75 ліжок і витрати на її утримання становили 11501 золотих щороку [14, с. 39]. У 1894 році на державній посаді був лише 1 лікар, а 15 лікарів практикували приватно. Акушерок нараховувалось 26, з яких 5 перебували на державній посаді. Ветеринарів було 2, з яких 1 – на державній службі [11, с. 33]. Отже, у Тернопільському повіті на 7,5 тис. осіб припадав 1 лікар, 1

акушерка на 115 народжень, 1 аптека на 30 тис. осіб [14, с. 36]. До речі, в інших повітах ситуація була ще складнішою.

Наслідком такого ставлення австро-угорського уряду до охорони здоров'я була висока смертність населення. Зокрема, у Тернопільському повіті упродовж 1881–1890 років в середньому щороку померло: від віспи – 123, від кору – 116, від скарлатини – 144, від тифу – 197, від дизентерії – 90, від коклюшу – 253, від дифтерії – 318 осіб [13, с. 88]. Згідно з даними того ж джерела, у 1890 році віспа забрала 12, скарлатина – 40, тиф – 226, дизентерія – 248, кір – 116 людських життів [13, с. 88].

Надзвичайно високою була і дитяча смертність. Так, тільки у Тернополі упродовж 1884–1893 рік народилося 5433, а померло 4208 дітей [14, с. 25]. У цілому повіті за цей період із більше 54 тис. новонароджених відразу ж померло понад 5 тис., упродовж першого року життя – 14 тис. дітей [14, с. 88]. На 1890 рік смертність немовлят становила 259,9 на тисячу живонароджених. До 6 років доживало 56,3 % дітей або кожна друга дитина. Основною причиною смерті дітей були гострі інфекційні захворювання. Від них щорічно помирало більше 1000 осіб, тобто 25 % від всіх померлих.

Згідно зі статистикою, у 1890 році на території Тернопільського повіту проживало: сліпих – 122, глухонімих – 95, психічно хворих – 52 та розумово відсталих – 23 особи [1, с. 8]. Це дані про осіб, яким надавалася медична допомога, і тому вони були офіційно зареєстровані, а фактично їх було набагато більше.

На 1900 рік у Тернопільському повіті було зафіксовано 5752 народження і 3564 смерті [11, с. 19]. У самому ж Тернополі в цей рік смертність перевищила народжуваність [8, с. 71].

Матеріали санітарно-адміністративного підвідділу магістрату м. Тернополя свідчать про те, що на межі ХХ ст. на території нашого міста уже проводилися деякі заходи для запобігання масовим інфекційним захворюванням серед населення. Наприклад, у справі 452 із фонду Тернопільського міського магістрату Державного архіву Тернопільської області подано списки дітей 1886–1896 років народження, які потребували прищеплення від віспи [4, од. зб. 452]. У цьому ж фонді збереглися розпорядження Тернопільського міського староства та донесення міської поліції про проведення заходів у боротьбі з епідемією холери у 1894–1895 роках [5, од. зб. 455]. Незважаючи на це, епідемії небезпечних інфекційних захворювань у наступні роки все ж таки траплялися досить часто. Зокрема, це стосується в основному епідемій скарлатини, жертвами якої у 1899, 1900, 1902, 1908, 1911 роках стали в основному діти та шкільна молодь. Очевидно, що причиною масових захворювань було важке економічне становище більшості мешканців міста. Так, у 1905 році "Батьківська спілка" у Тернополі, провівши лікарські обстеження 884 дітей шкільного віку, виявила невтішну картину. А саме: серед них у так званих "кутках" мешкали 25 %, перебували у темних кімнатах – 32 %, у вогих приміщеннях – 51 %, не мали теплої сніданку – 31 %, залишалися без опіки батьків упродовж дня – 43 % [7, с. 135].

Проте у першому десятилітті ХХ століття, порівняно з минулими роками, стан охорони здоров'я у Тернополі і Тернопільському повіті наших теренах дещо покращився. У Тернопільському повіті функціонувало 2 лікарні – одна державна на 100 ліжок та приватна єврейська [12, с. 49]. У 1908 році у повіті працювало 29 лікарів, з них 13 були на державній посаді, акушерством займалися 72 особи, з яких 37 були на державній службі. Також держава оплачувала працю 5 аптекарів із 7 помічниками [12, с. 56]. Про деякі зміни на краще також свідчать збережені у Державному архіві Тернопільської області циркуляри та оголошення староства міського магістрату за 1914 рік про необхідність дотримання санітарних правил для запобігання інфекційних захворювань [6, од. зб. 462].

Та поступ у цій сфері виявився дуже короточасним, оскільки вже з перших днів серпня 1914 року Тернопільщина була втягнена у круговерть війни. У 1917 році І. Горбачевський, уродженець Збаражчини, відомий вчений-біохімік, ректор Карлового університету в Празі, зумів організувати у складі австро-угорського уряду перше в світі Міністерство народного здоров'я і став його міністром. Однак, аналізуючи стан справ відомства, він змушений був констатувати жакливу ситуацію у Східній Галичині, що під час Першої світової війни була охоплена епідеміями та потерпала від нестачі лікарень, лікарів та ліків [3, с. 76].

Отже, відсталість Тернополя і Тернопільського повіту в економічному відношенні, недостатня увага з боку австро-угорської влади до розвитку його соціальної сфери, а також події, пов'язані із Першою світовою війною, були основними причинами незадовільного стану охорони здоров'я у місті Тернополі в період його перебування у складі Австрійської та Австро-Угорської імперій.

#### *Список використаних джерел*

1. Баб'як З. Тернопіль / З. Баб'як // Лікарі Тернопільщини. Хронологія імен та фактів. Під ред. проф. О. Голяченка. – Тернопіль: "Лілея", 1996. – С. 7–19.
2. Бойцун Л. Тернопіль у плинні літ. Історико-краєзнавчі замальовки / Любомира Бойцун. – Тернопіль: Джура, 2003. – 392 с.
3. Бойчук Є. Монастирищина / Є. Бойчук // Лікарі Тернопільщини. Хронологія імен та фактів. Під ред. проф. О. Голяченка. – Тернопіль: "Лілея", 1996. – С. 75–85.
4. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. 33. – Оп. 1. – Од. зб. 452.
5. ДАТО. –



Ф. 33. – Оп. 1. – Од. зб. 455. 6. Там само. – Од. зб. 462. 7. Дуда І. Тернопіль. 1540–1944. Історико-краєзнавча хроніка. Частина І. / І. М. Дуда – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2010. – 296 с. 8. Історія міст і сіл УРСР. Тернопільська область. – К., 1973. – 640 с. 9. Паскар М. Бережанщина / М. Паскар // Лікарі Тернопільщини. Хронологія імен та фактів. Під ред. проф. О. Голяченка. – Тернопіль: "Лілея", 1996. – С. 34–42. 10. Гаврилук О. Тернопіль/Тамополь: історія міста / Олег Гаврилук, Ігор Крочак, Володимир Окаринський, Олександр Петровський. – Тернопіль: Астон, 2010. – 216 с.; іл. 11. Podręcznik statystyki Galicyi. – T. 7. Cz. 1. – Lwów, 1903. 12. Podręcznik statystyki Galicyi. – T. 10. – Lwów, 1913. 13. Powiat Tamopolski pod względem geograficzno-statystycznym przez Władysława Satkego // Rocznik Kółka Naukowego Tamopolskiego za rok 1895. III. – Tamopol, 1896. – S. 67–228. 14. Rocznik statystyki Galicyi. – Rok V. – Lwów, 1898. 15. Sprawozdanie dyrekcji c.k. wyższego gimnazjum w Tamopolu za rok szkolny 1888. – Tamopol, 1888. – 102 s.

**Вера Шумская**

### **ЗДРАВООХРАНЕНИЕ В ТЕРНОПОЛЕ В 1772–1916 ГОДАХ**

*В статье проанализировано состояние здравоохранения населения Тернополя во время его пребывания под властью Австрийской и Австро-Венгерской империй.*

*Ключевые слова: здравоохранение, медицинское обслуживание, санитарное состояние, инфекционное заболевание, эпидемии*

**Vira Shumska**

### **HEALTH PROTECTION IN TERNOPIL IN 1772–1916**

*The article deals with the analysis of health protection in Ternopil during the period of its subjugation to Austrian and Austro-Hungarian empires*

*Key words: health protection, medical service, sanitary conditions, infectious disease, epidemics.*

**УДК 94:505.8(477.83/.86)“18/19”:328(436)**

**Igor Salamaха**

### **ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОХОРОНИ ІСТОРИЧНИХ ПАМ'ЯТОК У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ АВСТРО-УГОРСЬКИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

*Стаття присвячена проблемі правового регулювання охорони історичних пам'яток у Східній Галичині згідно з нормами австро-угорського законодавства ХІХ – початку ХХ ст. Описуються та аналізуються відповідні закони, прийняті віденським урядом.*

*Ключові слова: історичні пам'ятки, Східна Галичина, австро-угорське законодавство, охорона історичних пам'яток, правове регулювання.*

З кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. уряд Австрійської імперії серйозно зацікавився станом збереження історичних пам'яток. У зв'язку з цим в різний час ним було видано низку законів та декретів, що мали на меті вберегти від знищення окремі категорії історичних пам'яток.

Актуальність теми даного дослідження полягає у тому, що у сучасному світі проблема збереження історичної спадщини набуває все більшої популярності. Автор ставить за завдання дослідити подібні процеси на західноукраїнських землях у ХІХ – на початку ХХ ст., у період, коли уряди та громадянські більшості європейських держав лише прийшли до усвідомлення необхідності збереження пам'яток минулого для майбутніх поколінь.

Мета цієї статті – дослідити правове регулювання охорони історичних пам'яток у Східній Галичині у ХІХ – на початку ХХ ст.

Проблема правового захисту історичних пам'яток у Східній Галичині досі не знайшла відображення в українській історіографії, хоча джерельна база цієї проблеми доволі об'ємна і навіть частково опублікована [2; 4–6]. Це передовсім закони та декрети австро-угорського уряду, розпорядження міністерства освіти та віросповідань, відозви до населення імперії тощо. Однак матеріал цей здебільшого не опрацьований і наразі вимагає сучасного трактування та аналізу.

Перші законодавчі акти австрійських імператорів, пов'язані з охороною пам'яток, датувались ХVІІІ ст., і стосувались випадково знайдених пам'яток. З метою поповнення придворних музейних



колекцій, австрійські правителі видавали укази, згідно з якими вони мали право на деяку частину знайдених предметів, виготовлених з цінних металів.

Через деякий час це право монарха розширили низкою декретів, виданих у вигляді привілеїв для тогочасних музеїв, що зобов'язували місцеву адміністрацію повідомляти привілейовані музеї про кожну знахідку, і не лише з дорогоцінного металу. А ті могли скористатись правом, наданим у декретах, першопокупця знайденого предмету за найнижчою ціною.

Особи, які знайшли такі предмети, мали повідомляти місцеву владу про відкриття. У випадку недонесення, знайдений предмет конфісковувався. Ці закони знайшли своє відображення у 398–401 параграфах цивільного кодексу від 1811 р., у яких йшлося про необхідні дії у разі віднайдення так званого "скарбу" і офіційно діяли до 1846 р. [1, с. 3–4]

Параграф 398-й згаданого кодексу стверджував, що гроші, прикраси та інші коштовності, власника яких не можна визначити з причини, що вони лежали у сховку довгий час, називаються скарбом. Про віднайдення такого скарбу необхідно негайно повідомити крайову владу [2, с. 1933].

Наступний параграф (399-й) зазначав, що частина віднайденного скарбу належить тому хто знайшов його, частина – власнику землі, частина – державі [2, с. 1933–1934; 3, арк. 28 зв].

У 400-му параграфі зазначалося, що хто під час віднайдення скарбу допустить незаконних дій (не повідомить про знахідку, шукали скарб без відома чи згоди власника землі, або приховає віднайдений) його частка віднайденного скарбу переходить донощику, а в разі його відсутності – державі. Надвірний декрет від 12 жовтня 1821 р. підтверджував це положення, додавши, що ігнорування обов'язкового повідомлення влади має бути покаране згідно з 400-м параграфом цивільного кодексу [2, с. 1934; 3, арк. 28 зв].

Що до 401-го параграфу, то він визначав частку скарбу, що належала робітникам, які знайшли його під час земляних робіт [2, с. 1934].

Австро-угорський уряд швидко переконався у тому, що ці закони приносять більше шкоди, ніж користі. Особи, які знайшли яку-небудь річ, з метою уникнення виплати однієї третьої її вартості державі, намагались якнайшвидше їх позбутись за найменшу платню, переховували або, щонайгірше, переплавляли чи переробляли їх, змінюючи попередній вигляд [1, с. 4–5].

З метою запобігання таким фактам, видано декрет від 15 червня 1846 р., згідно з яким держава відмовлялась від своєї частки у знайдених скарбах, скасовувала положення про обов'язкове надсилання знайдених предметів до привілейованих музеїв та продаж їх за найнижчою ціною. Однак вона зберегла положення про обов'язкове повідомлення місцевої влади щодо знайденої пам'ятки, навіть конфіскації знайдених речей. Це робилось для того щоб музеї якомога швидше дізнавались про віднайдені скарби і мали змогу їх викупити чи придбати [1, с. 4–5; 3, арк. 28 зв].

Особливу увагу австрійський уряд звертав на те, щоб запобігти вивезенню історичних пам'яток за кордон. Це сталося одразу ж після наполеонівських воєн. Згідно з умовами Віденського конгресу 1815 р. до складу Австрійської імперії увійшли землі колишньої Венеціанської республіки. У цій області існувало законодавство, видане урядом республіки, а також у часи французької окупації, категорично забороняло під страхом суворих покарань вивезення історичних пам'яток за кордон. Деякі венеціанські закони австрійський уряд не лише не відмінив, а доповнив зміст, поширив їхню дію на інші провінції імперії [1, с. 5–6].

Так, 28 грудня 1818 р. видано декрет, у якому заборонялось вивозити за кордони імперії "картини старожитності рукописи кодекси інкунабули і взагалі будь-які предмети мистецтва та літератури володіння які приносять державі честь і хвалу". За порушення цього закону передбачалась конфіскація предмету, а в разі вивезення, винуватець карався штрафом у розмірі подвійної вартості вивезеної речі. Цим же декретом дозволявся продаж пам'яток всередині імперії, а також їх перевезення з однієї провінції до іншої [1, с. 6–7; 4, с. 3730–3731].

Однак декретом від 3 квітня 1827 р. згаданий документ змінили у той спосіб, що кожен, хто хотів вивезти пам'ятку за кордон, повинен повідомити про це намісництво, а те, у свою чергу, на правах першопокупця, могло викупити найбільш цінні предмети або надати таке право одному з музеїв [1, с. 7].

Нерухомі пам'ятки в Австрійській імперії були до 1851 р. позбавлені юридичної опіки. Адже усі згадані документи стосувались лише рухомих пам'яток. Однак під тиском широкої громадської думки, авторитетних мистецьких та наукових діячів, які домагались від держави узаконення опіки, цісар 31 грудня 1850 р. видав декрет про утворення центральної комісії для вивчення і збереження історичних будівель, що повинна опікуватись стародавніми будівлями та іншими нерухомими пам'ятками [1, с. 10–11]. Спершу вона підпорядковувалась міністру торгівлі, промисловості та громадських будівель, а в 1860 р. перейшла під контроль Міністерства освіти та віросповідань [1, с. 11–12].

Декрет містив статут новоутвореної організації. Згідно з положеннями нового декрету, президент центральної комісії призначався цісарем з поданнями міністра торгівлі, пізніше міністра

освіти та віросповідань, а для охорони пам'яток в окремих провінціях імперії запроваджувався інститут консерваторів та кореспондентів, їй підпорядковані. Передбачалось для кожного коронного краю призначення по одному консерватору.

У 1873 р. центральну комісію реорганізували, а її повноваження розширили. Зокрема, сфера її діяльності поширилась не лише на нерухомі старожитності, а на усі пам'ятки, що знаходились у державній та громадській власності. Однак пам'ятки, що перебували у приватній власності і надалі залишилися поза її контролем [1, s. 13]. Усі старожитності, якими вона мала опікуватись, поділялися на три групи. До першої відносили речі доісторичних часів та предмети стародавнього класичного мистецтва, до другої – пам'ятки архітектури, різьби та малярства, від середньовіччя аж до кінця XVIII ст., до третьої – письмові та архівні пам'ятки.

Згідно з положеннями нового статуту, центральна комісія складалася з трьох секцій: археологічної, пам'яток архітектури і мистецтва та секції архівних пам'яток. Кожна з них мала опікуватись однією з трьох наведених груп пам'яток [5].

Як і раніше, центральна комісія підпорядковувалась міністру освіти та віросповідань. Це передбачалося другим параграфом її статуту. Центральна комісія складалася з президента та 12–15 осіб, які одночасно мали входити до однієї з трьох секцій (§ 4). Членами організації мали право бути лише загальнонавчені та авторитетні спеціалісти з галузі археології, історії мистецтва. На цю посаду (на п'ятирічний термін) їх призначав міністр освіти та віросповідань за поданням президента центральної комісії [5].

Президента ж організації призначав сам цісар, за поданням міністра освіти та віросповідань. Його обов'язок полягав у головуванні на усіх засіданнях. У разі відсутності президента, на його прохання, засідання мав вести один з членів комісії, надсилати ухвали центральної комісії з власними коментарями міністру освіти і отримувати від нього розпорядження (§ 7) [5].

Кожна секція організації мала автономний статус, і її члени збирались окремо. Коли справа стосувалась загальних питань президентом скликалось спільне засідання усіх членів центральної комісії.

Дев'ятий параграф статуту присвячувався охороні пам'яток історії та мистецтва в окремих провінціях імперії та діяльності консерваторів. Зокрема, у ньому зазначалось, що консерватори "є головними помічниками Центральної комісії" і повинні дбати про її інтереси в дорученому їм окрузі. Залежно від напрямку їх діяльності, вони офіційно мали належати до однієї з трьох секцій. Статутом передбачалось, що окремі секції центральної комісії у Відні мали право контактувати з консерваторами окремих країв лише через центральний орган комісії [5].

Консерватори призначались міністром освіти та віросповідань терміном на п'ять років з кандидатур, запропонованих центральною комісією. Здебільшого на цю посаду у кожній провінції імперії призначались місцеві жителі, добре обізнані з культурою та традиціями свого краю. Цікавим є і той факт, що у згаданому декреті цісаря навіть містився заклик якомога активніше залучати до пам'яткоохоронної діяльності представників усіх країв, що входили до складу Австро-Угорщини [5].

Дванадцятий параграф статуту регулював порядок призначення та діяльності кореспондентів центральної комісії. Згідно з його положеннями, завданням чиновників було інформування комісії про стан справ та проведення наукових досліджень у провінції, допомагаючи таким чином консерваторам. Кореспонденти призначались власне центральною комісією на необмежений термін [5].

У статуті зазначалося, що центральна та місцева влада повинна сприяти центральній комісії у її роботі. Причому не лише на її вимогу, а й без будь-яких звернень з її боку. Мається на увазі обов'язковість втручання органів влади, коли йшлося про загрозу існування конкретної історичної пам'ятки. Останнє положення мало декларативний характер і рекомендаційну форму. Насправді воно далеко не завжди виконувалось. У той же час звернення пам'яткоохоронних органів до місцевої або центральної влади за допомогою були доволі частими, оскільки центральна комісія не мала достатніх повноважень, їх могли видати лише органи влади.

Варто відзначити, що майже одразу, після утворення центральної комісії та запровадження інституту консерваторів, до усіх органів місцевої влади надсилалися спеціальні урядові інструкції, у яких повідомлялось про утворення нової організації та наказувалось сприяти її роботі. Заради справедливості варто відзначити, що на перших порах органи влади, часто не виконували цю інструкцію, і консерватори неодноразово скаржились до центральної комісії на випадки ігнорування повітовою владою їхніх звернень щодо руйнації пам'яток. Незабаром співпраця між консерваторами та органами влади налагодилась і загалом давала непогані результати.

Цісарський декрет про реорганізацію центральної комісії зі статутом цієї організації був чинним до 1911 р. Окрім нього впродовж наступних кількох років уряд видав ще декілька додаткових правових приписів, що доповнювали згаданий декрет. Так, 26 листопада 1874 р. видано



розпорядження міністра освіти та віросповідань зі статутом діючої консерваторської комісії (Geschattsordnung) [1, s. 15].

Через декілька днів, 4 грудня 1874 р. вийшло нове розпорядження цього ж міністра, у якому містилась інструкція для трьох секцій, що входили до структури комісії. Так, зокрема, у § 5 інструкції зазначалось, що секція, переконавшись в історичній цінності якої-небудь будівлі, повинна робити все можливе аби запобігти її нищенню або небажаному продажу. Секція мала отримати плани цієї архітектурної пам'ятки з метою її детального вивчення [4, s. 3734].

14 вересня 1875 р. з'явилося ще одне міністерське розпорядження з детальною інструкцією для консерваторів. У ній перераховувалися обов'язки консерватора та його повноваження. Так, зокрема у ньому повторювалось положення про право консерватора звернутись за допомогою до місцевої влади. У разі ігнорування його звернень, консерватора зобов'язували звернутись до центральної комісії. У випадках, коли справа не терпіла зволікань, консерватор мав право звернутись безпосередньо до намісника краю. Після чого обов'язково мав підготувати у цій справі детальний звіт для центральної комісії.

Тринадцятий параграф інструкції зазначав, що коли у консерваторському окрузі знаходилася певна стародавня будівля, що є у громадській власності, консерватор повинен слідкувати, щоб вона не була розібрана місцевими жителями на будівельний матеріал. Також консерватор мав запобігати різним небажаним перебудовам. У разі виникнення подібної небезпеки для будівлі, консерватор мав негайно повідомити про це центральну комісію, а у разі особливої небезпеки для пам'ятки – звернутись за допомогою до органів місцевої влади або безпосередньо до намісництва [4, s. 3735].

Коли консерватора ставили до відома про те, що планувалася реставрація певної пам'ятки, він повинен був добитись, щоб плани реставрації надіслали центральній комісії на затвердження (§ 23 згаданої інструкції). При чому не було різниці, чи ця пам'ятка перебуває у громадській, чи приватній власності [4, s. 3735–3736].

Аналізуючи положення інструкції центральної комісії для крайових консерваторів, можна висловити припущення, що вона ставила діяльність крайових чиновників під повний контроль Відня. Насправді галицькі консерватори далеко не завжди дотримувались приписів згаданої інструкції і своїми діями часто демонстрували більшу незалежність. Контакти їх з представниками місцевої влади та намісництвом були дуже частими, а до центральної комісії консерватори звертались лише у найбільш важливих справах.

Вони вважали, що звертатись до центральної комісії за дозволом чи порадою щодо кожної історичної пам'ятки є недоцільно. Про це вони не раз писали чиновникам комісії у Відень. Центральна комісія з розумінням ставилась до їхніх зауважень, і, зазвичай, дозволяла певну "самодіяльність" галицьких консерваторів.

Варто відзначити, що згадані декрети та розпорядження діяли до початку 10-х рр. XX ст. Саме тоді, 31 липня 1911 р. цісар своїм декретом затвердив новий статут центральної комісії. Через два дні, 2 серпня 1911 р. вийшло відповідне розпорядження міністра освіти та віросповідань, у якому містився статут реформованої організації [6]. Згадані документи докорінно змінювали пам'яткоохоронну систему імперії, що існувала від 1873 р.

Згідно з положеннями нового статуту, центральна комісія і надалі підпорядковувалась міністерству освіти та віросповідань, якому щороку подавала розширений звіт про свою діяльність.

Очолював реформовану центральну комісію протектор, призначений цісарем, який представляв її інтереси перед імператором. Безпосереднє керівництво центральної комісії у складі президента та двох віце-президентів перебувало у Відні. Їх також призначав цісар за поданням протектора з кандидатур, запропонованих міністром освіти та віросповідань [6].

Сама ж організація складалась з ради пам'яток та Державної ради пам'яток. Перша складалась з п'ятдесяти найбільш авторитетних у галузі охорони пам'яток осіб, колишніх консерваторів, відомих архітекторів і збиралась принаймні щорічно, виконуючи роль дорадчого органу у складі центральної комісії. Члени ради пам'яток призначались на 5 років протектором. Кожен край був представлений декількома членами. Пропорційно це представництво залежало від чисельності населення та значимості певного краю [6].

Членство у раді пам'яток було почесним, тобто його члени не отримували за свою роботу платні. Президент центральної комісії головував на зборах. У разі необхідності він мав право з членів ради утворювати експертні комісії для детального вивчення певної проблеми. Кожен член ради згідно зі статутом мав право вносити свої пропозиції чи міркування щодо певної пам'ятки [6].

Державна рада пам'яток складалась з державних чиновників, спеціалістів у галузі історії мистецтва, архітектури та права, а також з генеральних консерваторів, які мали представляти усі краї, що входили до складу імперії. Згідно з положеннями нового статуту центральної комісії, саме цей орган контролював усі пам'яткоохоронні процеси, що відбувались у державі. Його чиновники



призначались міністром освіти та віросповідань за поданням президента центральної комісії, який попередньо узгоджував ці кандидатури з протектором. Для більш ефективної роботи Державної ради пам'яток передбачалось створення значного штату персоналу, який мав виконувати допоміжну роботу: фотографування, створення картотеки тощо. Чисельність чиновників та допоміжного персоналу визначалася міністром освіти та віросповідань після попередніх консультацій з президентом центральної комісії [6].

Обов'язок генерального консерватора полягав у нагляді за діяльністю крайових консерваторів та участю в обговоренні найбільш важливих питань, пов'язаних з пам'ятками того краю, інтереси якого він представляв [6].

У кожному краї або окрузі для нагляду за історичними пам'ятками центральна комісія призначала по два державні консерватори, спеціалісти з історії мистецтва та архітектора, які замінювали усі дотеперішні пам'яткоохоронні органи у провінції. При них перебував значний допоміжний персонал чиновників для фінансової та канцелярської роботи. Посада державного консерватора оплачувалась з державного бюджету. Однак повноваження нових чиновників обмежувалось у порівнянні з можливостями дотеперішніх консерваторських управ. Зокрема, їх позбавляли права видавати дозволи на розбирання пам'яток. Це стало привілеєм центральної комісії, вона розглядала кожен такий випадок окремо. Крім цього, у всіх найбільш важливих питаннях, пов'язаних з охороною пам'яток, консерватори не могли діяти без попереднього погодження з Віднем [6].

Згідно з положенням нового статуту, почесних консерваторів мали замінити так звані "опікуни пам'яток", яких призначав особисто сам протектор. Вони мали допомагати державним консерваторам у роботі, повідомляючи їх про відкриття або загрозу руйнації окремих пам'яток, а також про все, що пов'язувалось з охороною старовини [7, с. 3]. Новий статут зберігав також посаду кореспондента центральної комісії.

На відміну від декрету 1873 р., новий закон централізовував систему охорони пам'яток, зосереджуючи повний контроль за всіма пам'яткоохоронними процесами у Відні. Він викликав неоднозначну реакцію прихильників розширення автономії коронних країв. Наведений закон не одразу вступав у дію, а окремі його положення взагалі не втілювались у життя. Однією з причин був початок Першої світової війни. Таким чином, процес правового захисту історичних пам'яток в Австро-Угорщині пройшов тривалий шлях розвитку і перервався у зв'язку з початком Першої світової війни.

#### *Список використаних джерел*

1. Demetrykiewicz W. Opieka prawna w Austrii dla zabytków sztuki i pomników historycznych / Demetrykiewicz W. – Kraków, 1885. – 28 s. 2. Kasperek J. R. Zbiór ustaw i rozporządzeń administracyjnych w królestwie Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskiem / Kasperek J. R. – T. 3. – Lwów, 1885. – 756 s. 3. Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф. 616. – Оп. 1. – Спр. 8. – 112 арк. 4. Kasperek J. R. Zbiór ustaw i rozporządzeń administracyjnych w królestwie Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskiem / Kasperek J. R. – T. 5. – Lwów, 1885. – 643 s. 5. Rozporządzenie ministerstwa wyznań i oświecenia z dnia 21 lipca 1873, dotyczące się nowego statutu dla komisji centralnej do badania i zachowania zabytków sztuki i pomników historycznych. № 131. // Dzennik ustaw państwa królestw i krajów w radzie państwa reprezentowanych. – Zsz. XLVIII. – Wiedeń, 1873. – S. 561–563. 6. Reskrypt Ministerstwa wyznań i oświaty z dnia 2 sierpnia 1911, dotyczący Najwyższego statutu c. k. Komisji centralnej dla pieczy nad zabytkami. № 153 // Dzennik ustaw państwa królestw i krajów w radzie państwa reprezentowanych. – Zsz. LXIV. – Wiedeń, 1911. – S. 490–492. 7. Reorganizacja opieki nad zabytkami // Słowo Polskie. – 31 sierpnia 1911. – № 406.

**Игорь Саламаха**

#### **ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ОХРАНЫ ИСТОРИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ В ВОСТОЧНОЙ ГАЛИЧИНЕ АВСТРО-ВЕНГЕРСКИМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВОМ В XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.**

*Статья посвящена проблеме правового регулирования охраны исторических памятников в Восточной Галичине согласно нормам австро-венгерского законодательства XIX – начала XX в. Описываются и анализируются соответствующие законы, принятые Венским правительством.*

*Ключевые слова: исторические памятники, Восточная Галичина, австро-венгерское законодательство, охрана исторических памятников, правовое регулирование.*



Ihor Salamakha

## LEGAL REGULATION OF THE HISTORICAL MONUMENTS PROTECTION IN THE EASTERN GALICIA BY THE AUSTRIAN LEGISLATION IN THE 19TH – BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

*The article is dedicated to the issue of the legal regulation of the historical monuments protection in the Eastern Galicia under the norms of the Austrian legislation in the 19th – beginning of the 20th century. The corresponding laws adopted by the Austrian government are described and analyzed.*

*Key words: historical monuments, Eastern Galicia, Austrian-Hungarian law, protection of historical monuments, the rule of law.*

УДК 94 (477)

Юрій Древницький

## ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛОДИМИРА СТАРОСОЛЬСЬКОГО В УСДП НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

*У статті висвітлено партійно-політичну діяльність В. Старосольського в Українській соціал-демократичній партії Галичини і Буковини, показано його роль у посиленні національних та автономістських тенденцій у внутріпартійній еволюції.*

*Ключові слова: Володимир Старосольський, партійно-політична діяльність, Українська соціал-демократична партія, "молоді", езекутивний комітет.*

На межі ХІХ–ХХ ст. відбулася політизація українського національного руху, формування модерних політичних партій. На зміну "ері священиків" прийшла "ера адвокатів", що означало вихід на провідні позиції української світської інтелігенції. У жовтні 1890 р. виникла перша галицька партія – Русько-українська радикальна партія (РУРП), а вже згодом у її середовищі відбулася поляризація сил. Нечисленна група марксистів, що виділилася з радикальної партії, заснувала у вересні 1899 р. Українську соціал-демократичну партію (УСДП). Водночас більш національно орієнтована частина радикалів зблизилася з народовцями, що дало підґрунтя для створення в грудні 1899 р. найчисленнішої політичної партії в Галичині – Української національно-демократичної партії (УНДП).

"Праве" крило народовського табору, що схилялося до продовження компромісу з поляками, відомого в історії як "нова ера" (1890–1894 рр.), заснувало в 1896 р. Католицький русько-народний союз (КРНС) – українську партію клерикального спрямування.

В українському русі Галичини початку ХХ ст. виникла фактично двопартійна система, у якій провідна роль центристської УНДП стимулювалася й зрівноважувалася опозицією лівої Української радикальної партії (УРП, таку назву в 1899 р. отримала колишня РУРП). Щодо інших двох партій – УСДП і КРНС, то вони відігравали більш другорядну роль у партійно-політичному житті, поступалися за впливами націонал-демократам і радикалам. Усі новостворені партії стояли на спільній платформі політичної самостійності України, що давало підстави для формування широкої політичної коаліції у період Української революції [1, с. 78].

Галицьке москвофільство (русофільство) дедалі більше втрачало свої позиції в Галичині національно-державницькому табору, перетворилося у відверто реакційну силу в українському національному русі, що пішла на союз із польською крайовою владою.

Метою статті є аналіз діяльності В. Старосольського у внутріпартійній еволюції Української соціал-демократичної партії на початку ХХ ст.

Основними джерелами для написання статті стали документи Центрального державного історичного архіву України у Львові та матеріали періодичних видань, у яких представлено матеріали про діяльність УСДП, організацію та хід передвиборчих кампаній.

Значний обсяг інформації, що стосується діяльності В. Старосольського в УСДП зазначеного періоду знаходиться у працях сучасних дослідників соціал-демократичного руху О. Жерноклеєва та І. Райківського. Вказаними авторами у співавторстві в 2004 р. видано працю про найвидатніших діячів УСДП під назвою "Лідери західноукраїнської соціал-демократії. Політичні біографії" [6], у якій серед десяти найбільш відомих діячів УСДП, подано нарис з життя і діяльності В. Старосольського. Політичний портрет В. Старосольського відображається в окремій статті названих авторів [8].

Політична діяльність В. Старосольського упродовж більш як трьох десятиліть (до 1939 р.) тісно пов'язувалася з галицькими соціал-демократами. Перебування в молодіжних організаціях "Січ", "Академічна громада", "Молода Україна", участь у селянському страйку 1902 р. визначалися зростаючим зацікавленням соціал-демократичною ідеологією. Знайомства і дружні відносини з Л. Ганкевичем, М. Галущинським, Є. Косевичем визначили подальше входження В. Старосольського до складу УСДП. Однак, партійна робота для нього на перших порах не була визначальною, значно більшу увагу він приділяв освіті (проходив наукове стажування у Берліні (1905–1906 рр.), Граці (1907 р.) і Гейдельберзі (1908, 1911–1912 рр.)) та професійній діяльності (мав адвокатську практику упродовж 1902–1909 рр.). Більш логічно вести мову не про партійну роботу В. Старосольського, а про окремі періоди її активізації.

Серед колишніх "молодих" радикалів сформувалося середовище лідерів, які впродовж тривалого часу керували УСДП – Микола і Лев Ганкевичі, Семен Вітик та ін. Згодом до нього увійшов і В. Старосольський. Процес ідейно-організаційного становлення УСДП затягнувся до 1903 р., коли відбувся перший партійний з'їзд. Та й у наступні роки вплив партії на політичне життя був незначним. Один із лідерів УСДП В. Левинський писав: "До 1907 р. партія наша як така давала дуже слабкі ознаки свого життя. Про самостійну роботу в партії не було бесіди. Партія існувала більше на папері, як фактично" [2, арк. 15]. Ю. Бачинський, характеризуючи тогочасну ситуацію, писав, що УСДП "своє жите зазначувала лише видаванем партійного органу, двотижневика "Воля" і українськими промовами в більш урочистих хвилях" [3, с. 6].

На етапі становлення особливістю розвитку УСДП була нерівноправність у стосунках між польськими й українськими соціал-демократами, що проявилось "у засиллі польської мови у профспілках, касах хворих, пресі, у виборах до парламенту польських соціал-демократів голосами українських робітників" [4, с. 118]. До 1907 р. партія існувала як складова Польської соціал-демократичної партії Галичини і Сілезії, що, в свою чергу, була федеративною частиною Соціал-демократичної робітничої партії Австрії.

На перших порах класовий підхід був визначальним у роботі загальноєвропейської соціал-демократії, однак, починаючи з 1905–1906 рр., все активніше проявлявся національний компонент. В УСДП це стало помітно через конфлікт "старих" і "молодих" членів партії, останні прагнули до самостійності партійної організації [5, с. 60–65].

Володимир Темницький, майбутній голова партії (з 1914 р.), один із лідерів "молодих", характеризуючи відносини між польськими та українськими соціал-демократами, писав 10 березня 1907 р. у листі до А. Шмигельського: "І справді ті відносини не були коректні... але рішили старатися сі відносини змінити, укр. соц. дем. партію відірвати від польської, поставити її самостійно на ноги. Се... бурилося в партії цілі два роки... Одверто виступити ми не могли, бо не було у нас до того сил, тим більше, що в такому разі ми мали би проти себе не тільки польську партію, але і своїх старших товаришів. З одвертим виступом ми рішили здержатися до пори, поки осядуть в Галичині люди, на котрих ми числили, і тоді ми будемо могли розпочати роботу як слід" [6, с. 199; 7, арк. 16 зв].

Приводом до розколу з польськими соціал-демократами стала низка інцидентів у виборчій кампанії до австрійського парламенту 1907 р., що наглядно продемонструвало ігнорування поляками національних інтересів українців (свідченням цього стало висунення виключно польських кандидатів у міських округах). Навіть "старі" лідери УСДП Микола Ганкевич та Семен Вітик, які тісно співпрацювали з ППСД і ставили українську партію у зв'язок і залежність від неї, гостро відреагували на позицію поляків. Суть конфлікту полягала не стільки в образі інтересів окремих діячів, скільки в прагненні поляків повністю підпорядкувати собі робітниче середовище Галичини, залишивши українцям роботу на селі. За таких умов "старі" лідери, щоб не втратити підтримку, змушені були домовлятися з "молодими".

Компроміс був закріплений львівською конференцією УСДП 17–18 лютого 1907 р., що остаточно ліквідувала розкол від II з'їзду партії 27–28 січня 1906 р., а на львівській партійній конференції 12–13 червня 1907 р. завершилося ідейно-організаційне становлення УСДП. Під тиском "молодих" конференція внесла зміни до партійного статуту, що передбачали створення партійних комітетів не тільки в селах, але й у містах, а також ухвалила резолюцію з вимогою поділу Галицького коронного краю на дві автономні частини – українську та польську, що теж суперечило позиції ППСД [8, с. 138].

Однак, це не поклато край конфліктній ситуації, у наступні роки полеміка навколо потреби усамотійнення соціал-демократичної організації не вщухала. На IV з'їзді УСДП 3–4 грудня 1911 р. визрів черговий конфлікт. С. Вітик і М. Ганкевич провели на засідання осіб, які не мали права голосу, що дало змогу з їх допомогою прийняти ухвалу проти більшої самостійності УСДП. Це викликало невдоволення частини депутатів з'їзду, що призвело до сецесії 32 членів партії.



Очолювана С. Вітиком та М. Ганкевичем частина УСДП надалі залишалася секцією Польської соціал-демократичної партії [9, с. 107]. Розкол у середовищі українських соціал-демократів зберігся до березня 1914 р., коли на V з'їзді партії відбулося об'єднання [4, с. 119].

В умовах ідейно-організаційного становлення УСДП і гострої внутріпартійної боротьби В. Старосольський став членом партії у березні 1903 р. [10, с. 87]. Разом із ним до УСДП вступили "молодоукраїнці" Т. Мелень, В. Темницький, Є. Косевич. Їх прихід до активної діяльності у партії в 1905–1907 рр. на тлі прискорення процесів національно-політичного відродження українського народу і загострення українсько-польського протистояння у Східній Галичині призвів до посилення національного елементу в ідеології УСДП.

В українській соціал-демократії виникла нова, національна течія "молодих" або "автономістів". Стоячи на позиції ухвал Вімберського конгресу 1897 р. щодо національної самостійності партійних організацій, "молоді" прагнули виходу УСДП з-під впливу польської соціал-демократії, перетворення її на самостійну, впливову політичну силу [5, с. 60, 65]. Розширення сфери свого впливу на українське промислове робітництво мало, на переконання "молодих", швидко розв'язати "балаканку про polskość miast, polską stolicą kraju і т. п." ("твердження про польськість міст", "польську столицю краю" – Ю. Д.) [8, с. 137; 7, арк. 19]. Боротьбу за міста як стратегічно важливі центри індустріального суспільства, молоде покоління українських соціал-демократів розглядало у контексті політичного відродження української нації, що мало на меті створення незалежної національної держави з соціалістичним ладом [6, с. 199].

Повернення В. Старосольського до Східної Галичини наприкінці травня 1906 р. після стажування у Берлінському університеті посилило позиції "молодих" всередині УСДП. На короткий (всього декілька місяців) період, він разом із Володимиром Левинським, Левком Ганкевичем та ін., став одним із лідерів "молодого" національного крила української соціал-демократії [8, с. 137] та відповідальним редактором часопису "Земля і воля". Зокрема, В. Старосольський підписав за редактора понад 20 номерів (№ 31–51) газети за 1907 р., замість С. Вітика, обраного депутатом і, що зміг займатися редагуванням [11, с. 3].

Межевими в історії УСДП стали події виборчої кампанії до австрійського парламенту першої половини 1907 р. Уже в січні того року ускладнилися взаємини з польськими соціал-демократами, зумовлені некоректною поведінкою поляків щодо одного із "старих" лідерів і засновників УСДП, водночас активного діяча ППСД М. Ганкевича. Спочатку його висунули кандидатом одного з львівських округів, а потім зняли. Польські соціал-демократи мотивували свою позицію тим, що М. Ганкевич – українець, а міські округи Східної Галичини є польськими. Справа набула широкого резонансу в суспільстві, викликала обурення як самого М. Ганкевича, так і у лавах УСДП, що спонукало до розриву з польською соціал-демократією і, паралельно, до пошуку компромісу з "молодими" [8, с. 137].

Значну роль у порозумінні фракцій всередині УСДП, консолідаційних процесах та здійснених у зв'язку з цим організаційних заходах відіграв В. Старосольський. Як представник "автономістів" він разом з Л. Ганкевичем взяв участь у переговорах із лідерами "старих" (Т. Меленем, І. Возняком) у січні 1907 р. За результатами домовленостей В. Старосольський увійшов до складу редакції головного органу партії – газети "Воля" [2, арк. 24–27], а у березні 1907 р. його вперше обрано до складу новоствореного Львівського міського партійного комітету УСДП. Комітет прийняв рішення, що українські робітники сплачуватимуть членські внески не ППСД, як це було дотепер, а національній частині партії [12, с. 2].

Свідченням зростання впливу В. Старосольського у партійно-політичному житті стало рішення виконавчого комітету (ЕК) УСДП про включення його у виборчу кампанію. У лютому 1907 р. В. Старосольський став кандидатом у депутати по 22-му виборчому округу (Бережани – Підкамін'я – Ходорів – Берездівці – Рогатин). Характерно, що проти його кандидатури не заперечував народний комітет УНДП [13, с. 2], що свідчило про підтримку націонал-демократами лінії на незалеження української соціал-демократії від польської.

У березні 1907 р. В. Старосольський розпочав активну роботу в окрузі, успішно провів декілька масових віч на Бережанщині (Бережани, Рогатин, Підвисоке та ін.), на яких представив виборцям свою програму, за свідченням місцевої преси, користувався неабиякою популярністю [12, с. 2]. Однак 10 квітня 1907 р. ЕК УСДП прийняв його заяву про зняття кандидатури на користь старшого за віком й авторитетнішого М. Ганкевича. У заяві В. Старосольський пояснив свій вчинок наступним чином: "Зараз по розписанню виборів до нового парламенту звернулись виборці міського виборчого округу Бережани – Підкамін'я – Ходорів – Берездівці – Рогатин до найвидатнішого члена нашої партії М. Ганкевича, щоби станув в тім окрузі кандидатом на посла. На жаль, тов. М. Ганкевич мусів тоді задля порятунку здоров'я, підтятого великою працею для народу – виїхати з краю. Тоді то я

зважився стати перед вами. Та ось наспіла радісна вістка, що М. Ганкевич здоровий повертає назад до нас" [13, с. 2].

Втім, через місяць, 14 травня поточного року ЕК змушений був зняти і М. Ганкевича, мотивуючи це незадовільним станом його здоров'я. Загалом на виборах 1907 р. УСДП здобула 28607 (8 %) голосів, відданих за український політичний табір у Галичині. Це оцінювалося як успіх молодого партії. Депутатами від УСДП стали тоді С. Вітик і Я. Остапчук [8, с. 139].

Після нетривалої участі у виборчій кампанії, В. Старосольський продовжував партійну діяльність. Зокрема, брав участь у гуртуванні молодого інтелігенції, яка співчувала ідеям соціал-демократії. Ще 22 березня 1907 р. у Львові відбулись перші загальні збори товариства української соціалістичної інтелігенції "Вільна громада". В. Старосольський виступив з годинною промовою про історію соціал-демократичного руху, його завдання в організації молоді. Учасники зборів обрали його головою товариства. У діяльності товариства брали участь галичани М. Січинський, А. Чернецький, наддніпрянські емігранти Д. Донцов, М. Залізняк, В. Дорошенко [8, с. 137–138]. У листопаді 1907 р. мандат В. Старосольського на керівництво товариством продовжили на наступний термін [14, с. 4].

В. Старосольський виступав на робітничих зібраннях українською мовою, що було одним з аспектів боротьби молодого опозиції за розширення впливу на робітничі маси. Водночас він проявляв зацікавлення становищем місцевого селянства за рахунок якого намагався розширити електоральну підтримку української соціал-демократії. Зокрема, на конференції УСДП 12–13 червня 1907 р. В. Старосольський виголосив доповідь під назвою "Робота на селі". На його думку, вирішення аграрного питання можливе лише шляхом ліквідації великої земельної власності й передачі землі в руки селян. Це мало стати першим пунктом аграрної програми партії на найближчу перспективу. Окрім того, він підняв питання про створення профспілкової організації сільськогосподарських робітників і боротьби за права малоземельних, захисту їх від експлуатації. У виступі В. Старосольського наголошувалося на необхідності поширення освіти на селі, що мало поєднуватися з пропагандою соціалістичних ідей: "Без освіти ніхто не може бути правдивим соціалістом, бо соціальна демократія усю програму свою і працю основує на науці... Нам треба старатися, щоб не тільки маси йшли за нами, але й щоб кожна одиниця була свідомо освітчена" [15, с. 3].

Отже, через просвітницьку діяльність В. Старосольський мав на меті поширювати серед місцевого селянства соціалістичні ідеї. Для досягнення цієї мети ще у березні 1906 р. партійний з'їзд УСДП прийняв рішення не обмежувати участь соціал-демократів в існуючих українських просвітніх організаціях, передусім "Просвіті", водночас започаткував створення власного культурно-просвітнього товариства українських робітників "Воля" [15, с. 3]. В. Старосольський брав участь у створенні місцевих осередків "Воли". Так, відомо про його поїздку до Станиславова в серпні 1907 р. на відкриття місцевої філії товариства. Виступаючи з цієї нагоди, він особливо наголосив на потребі створення української соціалістичної бібліотеки [11, с. 3]. У виступі В. Старосольського містився заклик до активізації роботи партії серед селянства. На його думку, робота в сільській місцевості повинна переслідувати одну мету – "сільський робочий народ з міським пролетаріатом в одну політичну силу. Се мусить статися, бо лишень тоді робочий народ зможе добути переважаючу більшість і рішальний політичний вплив" [15, с. 4].

В. Старосольський брав активну участь у молодіжному русі, у якому були сильні позиції соціал-демократів. Як представник УСДП, був учасником Першого з'їзду студентів вищих навчальних закладів Австрії та Росії у Львові в липні 1909 р., докладав зусиль для організації студентської молоді у боротьбі за відкриття українського університету [16, с. 3]. Не обмежуючи себе функціями одного з лідерів "молодого" крила партії, В. Старосольський надавав юридичну допомогу членам УСДП, що отримували консультації безкоштовно [17, с. 2]. Однак, уже наприкінці 1907 р. він відійшов від активної партійної роботи. Це пов'язувалося передусім із науковими стажуваннями в Грацькому (1907 р.) та Гейдельберзькому (1908, 1911–1912 рр.) університетах, а також посиленням його уваги до мілітарних молодіжних організацій, що набирали популярності у той час.

У 1908–1909 рр. В. Старосольський працював в очолюваній ним "Вільній громаді" та товаристві "Воля", зокрема, виступав з науковими доповідями у філіях. Водночас він не брав безпосередньої участі в з'їздах УСДП 1909, 1911 та 1914 рр. В. Старосольський був відсутній і на з'їзді партії 5–6 серпня 1917 р. у зв'язку з перебуванням в легіоні УСС, однак надіслав учасникам вітальну телеграму [18, арк. 11; 19, арк. 3].

Не згадується прізвище В. Старосольського і у списках делегатів від "молодого" крила партії, що в грудні 1911 р., опинившись у меншості, демонстративно залишили з'їзд УСДП, започаткувавши тим самим новий розкол партії. Щоправда, М. Стахів вказував на причетності

молодого політика до спричинення сецесії 32 представників "молоді" на IV з'їзді 3–4 грудня 1911 р. [8, с. 139; 9, с. 107].

Зв'язок В. Старосольського з партією та членство у ній не викликають сумніву. Більше того, саме він разом з Ю. Бачинським у червні 1912 р. підписав від імені "молодих" в УСДП спільну політичну заяву трьох провідних галицько-українських партій (національно-демократичної, радикальної і соціал-демократичної) із закликом до рішучої боротьби за український університет. Певну роль відіграв В. Старосольський у подоланні розколу в УСДП, про що свідчить лист Т. Меленя М. Ганкевичу від 27 січня 1914 р. Спільне засідання ЕК "молодих" з представниками "старих", на якому вдалося досягти угоди про ліквідацію розколу, відбулося 18 січня 1914 р. у помешканні В. Старосольського [8, с. 139].

Таким чином, на початку XX ст. партійна діяльність В. Старосольського не була надто насиченою, значно поступалася навчанню та професійній роботі. Однак йому судилося стати одним із лідерів "молодого" крила УСДП, що привнесло в ідеологію партії важливий національний компонент.

В умовах загострення українсько-польських суперечностей, В. Старосольський намагався поєднати у своїй діяльності національну ідею й соціальну справедливість в контексті марксистських постулатів. Він закликав до співпраці українських і польських соціал-демократів у боротьбі за соціалістичні ідеали, незалежну Українську соціалістичну державу. Зусилля В. Старосольського скеровувалися на піднесення національної свідомості серед українського робітництва, що стало соціальною базою УСДП.

В. Старосольському належала важлива роль в організаційному становленні Української соціал-демократичної партії, що відбувалося шляхом поступового усамостійнення від польської соціал-демократії в рамках загальноавстрійської Соціал-демократичної робітничої партії Австрії.

У 1907 р., в умовах виборчої кампанії до австрійського парламенту, польська й українська соціал-демократії зіткнулись у міських виборчих округах Східної Галичини у боротьбі за електоральну підтримку. Усвідомлюючи слабкість позицій УСДП в Галичині через малочисельність українського робітничого класу, В. Старосольський був ініціатором посилення просвітницької роботи серед селянства. Однак, культурно-просвітницькому товариству "Воля", активним членом якого був В. Старосольський з 1906 р., не вдалося розгорнути широку діяльність через вузьку соціальну базу, обмеженість кількості членів.

Початок XX ст. (до 1914 р.) варто розглядати як початковий, у багатьох аспектах підготовчий етап у політичній діяльності В. Старосольського. Активний студентський лідер у минулому, він завдяки хорошим професійним та організаторським здібностям увійшов до когорти чільних східногалицьких політиків молодшого покоління.

#### *Список використаних джерел*

1. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.: навч. посіб. / Ярослав Грицак. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.
2. Центральний державний історичний архів у м. Львові (далі – ЦДІАУ у м. Львові). – Ф. 387. – Оп. 1. – Спр. 43. – 115 арк.
3. Бачинський Ю. Взаємні відносини соціал-демократичних партій, української і польської, в Східній Галичині / Ю. Бачинський. – Львів: Друкарня Уділова, 1910. – 31 с.
4. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.) / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.
5. Жернокієв О. Українська соціал-демократія в Галичині: нарис історії (1899–1918) / Олег Жернокієв. – [2-е вид., доп.] – К.: Основні цінності, 2000. – 168 с.
6. Жернокієв О., Райківський І. Лідери західноукраїнської соціал-демократії. Політичні біографії / Олег Жернокієв, Ігор Райківський. – К.: Основні цінності, 2004. – 283 с.
7. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2472. – 29 арк.
8. Жернокієв О., Райківський І. Володимир Старосольський: політичний портрет (до 125-річчя від дня народження) / Олег Жернокієв, Ігор Райківський // Людина і політика. – № 5. – 2003. – С. 135–150.
9. Стахів М. Проти хвилі. Історичний розвиток українського соціалістичного руху на західних українських землях / М. Стахів. – Львів: Накладом Соймового клубу УСРП, 1934. – 136 с.
10. Кресіна І. Свідомість і воля – основа нації / Ірина Кресіна // Розбудова держави. – 1998. – № 1–2. – С. 85–92.
11. Загальні збори товариства "Воля" у Станиславові // Земля і воля. Орган української соціальної демократії для робочого люду. – 1907. – 22 серпня. – С. 3.
12. 3 передвиборчого руху // Земля і воля. Орган української соціальної демократії для робочого люду. – 1907. – 5 квітня. – С. 2.
13. Наша кандидатура // Земля і воля. Орган української соціальної демократії для робочого люду. – 1907. – 28 березня. – С. 1, 3; 1 травня. – С. 2.
14. Віче українських студентів // Земля і воля. Орган української соціальної демократії для робочого люду. – 1907. – 21 листопада. – С. 4.
15. Конференція української соціалдемократичної партії // Земля і воля. Орган української соціальної демократії для робочого люду. – 1907. – 22 червня. – С. 2–4.
16. З'їзд української академічної молодіж // Земля і воля. Орган української соціальної демократії для робочого люду. – 1909. – 16 липня. – С. 3; 23 липня. – С. 1–2.
17. Товариство "Воля" у Львові // Земля і воля. Орган української соціальної демократії для робочого люду. – 1909. – 16 січня. – С. 2.
18. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 360. – Оп. 1. – Спр. 53. – 46 арк.
19. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 360. – Оп. 1. – Спр. 55. – 18 арк.



Юрій Древніцкий

### ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ВЛАДИМИРА СТАРОСОЛЬСКОГО В УСДП В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

*В статье отражена партийно-политическая деятельность В. Старосольского в Украинской социал-демократической партии Галичины и Буковины, показана его роль в усилении национальных и автономистских тенденций во внутрипартийной эволюции.*

*Ключевые слова: Владимир Старосольский, партийно-политическая деятельность, Украинская социал-демократическая партия, "молодые", исполнительный комитет.*

Yuriy Drevnitskyi

### ACTIVITY OF VOLODYMYR STAROSOLSKYI IN USDP IN BEGINNING OF XX AGE

*In the article party political activity is reflected V. Starosolskyi in Ukrainian social democratic party of Galichyna and Bukovyna, his role is rotined in strengthening of national and autonomy tendencies in an inner-party evolution.*

*Key words: Volodymyr Starosolskyi, party-and-political activity, Ukrainian social democratic party, "youths", ekzekutiv committee.*

УДК 94 (477)

Наталія Захарчин

### ПОЛІТИЧНА ПОЛЕМІКА В РОСІЙСЬКІЙ ПРЕСІ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ПОЗИЦІЙ РОСІЙСЬКОЇ ГРОМАДСЬКОСТІ ДО ІДЕЇ СТВОРЕННЯ ХОЛМСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

*У статті аналізується російська періодика, зокрема, висвітлення на сторінках преси Російської імперії початку XX століття ідеї виділення Холмщини і Підляшшя з Царства Польського та утворення з них окремої Холмської губернії.*

*Ключові слова: Холмщина, Підляшшя, Холмська губернія, російська преса, Російська імперія.*

Питання про виділення Холмщини і Підляшшя в окрему Холмську губернію перебувало у полі зору науковців, політичних діячів, дослідників у кінці XIX – на початку XX століття. Проте наразі не можна говорити про вироблену концепцію цілісного сприйняття "холмського питання". Не було науковцями здійснено й спроби розглянути холмське питання через призму його висвітлення тогочасними російськими періодичними виданнями. Разом з тим розгляд полеміки у російських колах стосовно "холмського питання" дає можливість адекватно оцінити політичну боротьбу, що велася навколо питань етнічного розмежування на початку XX ст.

Аналізуючи стан наукової розробки теми, відзначимо, що на сьогодні в українській історичній науці недостатньо праць, у яких би знайшла місце цілісна оцінка російської громадсько-політичної думки у її ставленні до виділення з Королівства Польського у складі Російської імперії окремої Холмської губернії, корінне населення якого складалося в основному з православних українців. Натомість є багато робіт, у яких висвітлено певні періоди розвитку Холмщини і Підляшшя в історичній ретроспективі. До таких слід віднести праці Ю. Гаврилюка, Г. Купріяновича, М. Рошенка, Ю. Макара та інші. Відтак недостатня вивченість питання дає підстави до його перспективного дослідження.

Об'єктом дослідження виступає російська громадсько-політична думка, зокрема російська преса початку XX століття.

Предметом дослідження є еволюція російської громадсько-політичної думки у питанні виділення Холмщини і Підляшшя в окрему Холмську губернію

У 1909 р. холмське питання активізувалося у періодичних виданнях Російської імперії. Як і більшість російських газет, "Московские ведомости" заявили про своє позитивне ставлення до законопроекту. Газета з осудом писала про впливи Польщі на "Західну Русь": "На Холмську Русь поляки претендують як на свою корінну (нібито) область, в якій більшість населення – польсько-католицьке" [3, с. 2]. На інших українських територіях, – писала газета, – поляків приблизно 20 %, однак, в Холмщині і Підляшші, де вони колись були меншістю, тепер дві третини населення стали католиками. Це ж загрожувало всьому "Південно-Західному краю" [3, с. 2]. Ці польські впливи слід обмежити створенням Холмської губернії.

Газета засуджувала затягування розгляду законопроекту, критикувала Державну Думу за те, що вона розглядає першими питання, що не були корисними для держави, стверджувала, що її дописувачі давно зрозуміли важливість захищення "руського" народу від польського окатоличення і ополячення, яке здійснюють ксьондзи і поміщики польського походження "або ще гірше – руського, але ті, що віддали свої маєтки в управління жидам та полякам" [12, с. 3]. Критиці піддавалися державні установи, що нібито сприяли тому, щоби така ситуація на Холмщині і Підляшші зберігалася й надалі. Це означало, що доля Холмщини і Підляшшя потрапила у залежність від політики "партійних комбінацій та особистих інтересів державних пілотів" [12, с. 3].

Газета, однак, звертала увагу на те, що створення губернії, адміністративне відокремлення Холмщини і Підляшшя від польського масиву, не зможе допомогти православ'ю як панівній конфесії. Адже українське населення краю перебувало під економічним впливом поляків, оскільки їм належали майже усі землі. Поміщики цим безроздільно користалися, примушуючи селян переходити в іншу віру, а далі і на зміну національності. Не були винятком селяни, священики, чиновники, які не протистояли польським впливам, а навпаки, проявляли певну зацікавленість у мирі з поляками, "від яких сподіваються усіляких матеріальних благ", так само, у Петербурзі "знайдеться не одна сильна рука, щоби ублажити покоряючого і приборкати непокірних стосовно польських забаганок" [12, с. 3]. Газета пропонувала значно піднести роль православної церкви у житті краю, передусім провести відбудову православних храмів або ж побудувати нові; заборонити будівництво нових католицьких костелів на території православних поселень та заборонити пропаганду римо-католицизму; встановити урядову опіку над православними регіону. "В Холмщині руський і православний – цілковито невід'ємні. Загубивши рідну віру, "русский" (...) губить і свою національність" [12, с. 3]. Отже, щоби забезпечити міцність "русской державности" на Холмщині і Підляшші, передусім слід православну віру населення.

У міру наближення до розгляду питання про виділення нової губернії газета все частіше піддавала критиці протести польських кіл, давала поради, як з ними боротися. Сподівання поляків, що нові голова ради міністрів і міністр внутрішніх справ будуть мати іншу точку зору щодо виділення; залучення ними на свій бік інших народів (зокрема угорців) [21, с. 1], їхні погрози вийти із Державної Думи, якщо законопроект буде прийнятий [29, с. 1], польські демонстрації протесту у Галичині [31, с. 2], на думку багатьох авторів і самої редакції, тільки підтверджують той факт, що виділити регіон в окрему губернію слід якнайскоріше. Це рівно ж потрібно зробити з метою заспокоєння угорців і поляків, а також для подальшої спокійної роботи Державної Думи [21, с. 1].

Отже, газета виступала за створення Холмської губернії, незважаючи на виступи і протести польських кіл, розуміючи цей законодавчий крок як допомогу православним у регіоні та збереження єдності Російської імперії.

Аналогічну до "Московських відомостей" позицію щодо Холмського питання та українсько-польських відносин в Галичині займало ще одне офіційне періодичне видання Росії – "Голос Москвы". Заохочуючи швидший розгляд законопроекту у Державній Думі, газета висловлювала сподівання, що він має усі шанси бути схваленим, називала його особливо потрібним "руському" населенню регіону, що терпить постійний релігійний гніт від більш розвинутої в економічному відношенні польської нації і поволі перетворюється на поляків. "Голос Москвы" звертався до національних почуттів "русских". "Головною ціллю нового законопроекту стає саме охорона корінного руського населення краю від насильницького навернення у католицизм і наступного за ним ополячення. Уряд повинен подати йому руку допомоги для збереження недоторканності національних особливостей, релігії і життєвого укладу" [4, с. 2].

Холмське питання аналізувала й московська газета "Русские ведомости". Внесення законопроекту на розгляд Державної Думи оцінювалося газетою як не актуальне, бо нібито є більш важливі, "органічно" потрібні для Росії, законопроекти, що потребують негайного розгляду. Законопроект нічого не дає для польського населення Холмщини і Підляшшя. "Зрозуміло, що він направлений не на користь поляків, але набагато менше зрозуміло, чиї інтереси він захищає" [20, с. 2]. Принаймні для місцевого населення, яке не належить до польської нації, він, за оцінкою "Русских ведомостей", нічого суттєвого принести не може. Висловлювалось подивування, що законопроект підтримують українські кола. Мовляв, створення Холмської губернії не допоможе у розвитку української культури. Якщо українські кола в цьому зацікавлені, то слід було б робити втручання скоріше у регіонах, де проживає більшість українців: "...здавалося би, забезпечення цих інтересів повинно виявитися передусім не тут, а у районах, заселених суцільно малоросами" [20, с. 2], бо саме в них найбільш яскраво виявив себе російський націоналізм, обмежуючи українців у всьому – і у мові, і у літературі, школі. Виділення ж Холмщини і Підляшшя, якщо і передбачає захист інтересів, то хіба це інтересів чиновників, які займуть тут нові посадові місця. Нову бюрократичну армію, як і завжди, годуватиме русифікаційна політика уряду [20, с. 2].



Газета апелювала до міфічних "колишніх" урядових осіб, які нібито в минулому відмовлялися від таких змін і виступали проти створення губернії з огляду на значні матеріальні витрати. Значна небезпека прихована також в тому, що схвалення законопроекту викличе "розпалювання національної ворожнечі і поглиблення тої прірви, яка фатально розділяє Царство Польське і решту Росії" [20, с. 2].

Отже, "Русские ведомости" визнавали існування на Холмщині і Підляшші, окрім поляків, також й не "руського" населення, а саме українського. У той же час газета заперечувала можливість захисту українських інтересів шляхом створення Холмської губернії. Українцям не доводиться сподіватися на розвиток культурного життя у майбутній губернії, оскільки, як і в всій Україні, так і у цьому регіоні, уряд Росії не дозволить найменших проявів "українськості". Законопроект небажаний і через те, що він скерований на обмеження прав польського населення Холмщини і Підляшшя. Відтак він викличе вороже ставлення польської народності до усього російського, до усіх росіян.

Агресивно налаштованою проти польських претензій на Холмщину і Підляшшя була газета монархічної партії Російської імперії "Русское собрание" – "Окраины России". На її сторінках викладав свої погляди на холмське питання академік О.Соболевський. Насамперед він піддав критиці визначення етнографічного характеру регіону, зроблене польським політичним діячем, депутатом Державної Думи Л. Димшею у книзі "Холмский вопрос". Все сказане у книзі про корінне населення було, на думку академіка, не зовсім правдою. Адже і (білі) хорвати, і бужани, які заселяли регіон у давнину, є абсолютно визначеними у етнографічному плані, як племена руського народу, про що Л. Димша, не згадував. Критикував О. Соболевський визначення польським політиком мови місцевого населення як "простого язика". О. Соболевський визнає, що, на жаль, така мова існує всюди, вона не є літературною мовою, але на ній розмовляють найчастіше неосвічені люди. Твердження ж Л. Димши про те, що якщо на Холмщині співають польські пісні, і це є ознакою польської народності, теж не можна приймати за правду. За такою аргументацією татарів також можна назвати росіянами, через те, що вони співають російські пісні. "Простий говір" – "не що інше, як місцеві говори малоруського наріччя" [26, с. 115–117].

"Окраины России", можливо більше, ніж інші газети, критикували польських депутатів Державної Думи, які виступали проти створення нової губернії. Холмщина і Підляшшя, стверджувала газета, є "руськими" землями, Росія – держава "русская". Таким чином, не може бути жодних перешкод для кращого укладу життя у "руському" регіоні. Колись і поляки визнавали руський характер краю, тепер, однак, вони змінили свою позицію. "Але хіба правда потрібна полякам, які засідають у Державній Думі, – їм потрібно, щоби відродилася польська державність" [9, с. 650].

Політику русифікації газета називала вигідною державі, бо вона, наприклад, припинила ополячення білорусів. Від політики русифікації державі не слід відмовлятися у будь-якому випадку й надалі [10, с. 665–667], бо й в таких місцевостях може статися те, що відбулося на Холмщині і Підляшші у XIX–XX ст., де менш культурно розвинуте корінне населення колонізувалося.

Для зміцнення й відновлення "русскости" краю, газета пропонувала, по-перше, збільшення кількості "руських" шкіл; по-друге, введення на Холмщині і Підляшші, заселених як католиками, так і православними, обов'язкової загальної освіти; по-третє, створення розгалуженої мережі шкіл для охоплення усіх населених пунктів регіону. Залучення "підростаючого православного покоління через школу у церкву врятує не тільки його віру православному, але й народність руську" [1, с. 90].

Називаючи законопроект засобом відродження "холмського руського народу на його історичних самобутніх началах" [7, с. 265], газета засуджувала втручання до його обговорення інших слов'янських країн і народів [8, с. 65–67]. Газета висловлювала своє вдовolenня тим, що всупереч волі поляків законопроект прийняла Державна Дума, а згодом Державна рада. Для "Окраин России" цього було достатньо, щоб довести, що, Холмщина і Підляшшя – "русская земля" була і нею залишилася [7, с. 267].

Виступаючи за цей законопроект, "Окраины России", піддавали критиці польську політику на Холмщині і Підляшші. У той же час становище вказаного регіону, умови життя українського населення на початку XX ст. видавців газети не цікавили. Вони, правда, не забували заявляти, що під етнографічним кутом зору корінне "русское" населення, це "плоть от плоти и кость от кости русского народа" [11, с. 252].

"Це виділення одвічно руського краю з меж Царства Польського здійснюється заради польських інтересів", – так резюмувало суть обговорення питання у російських колах петербурзьке консервативне "Новое время" [25, с. 2]. Часопис пов'язував виділення губернії із передбачуваним запровадженням самоуправління у Царстві Польському. А оскільки адміністративно до нього належали не тільки етнічні польські землі, а й "русские", їх слід якнайскоріше відокремити і приєднати до решти російських губерній. Незважаючи на постійний наплив польського населення, "русские" землі не колонізувалися. При творенні Холмської губернії до неї не повинно відійти



жодного клаптика польської території, навпаки, більш як "100 000 колишніх уніатів, які ще не втратили до кінця усвідомлення свого руського походження, залишаться за межами проєктованої губернії" [25, с. 2]. І хоча поляки не бажали цього виділення, його здійснили без їх участі.

Свою думку щодо відокремлення Холмщини і Підляшшя з Царства Польського на сторінках "Нового времени" нерідко висловлював відомий російській діяч, історик і публіцист, професор Іван Філевич. Становище, у якому опинилося населення Холмщини і Підляшшя на початку XX ст. – це "наймитство (батрацтво – Н.З.) частини руської землі у межах руської держави" [28, с. 3].

На думку І.Філевича, вимагало негайних і кардинальних змін. Прохання про зміну становища Холмщини і Підляшшя, – писав він, – холмські селяни висловили ще у 1905 р. І їх слід враховувати. Загалом автор засуджував протести як російських, так і польських політиків у цьому питанні. Адже на Холмщині сталася національна катастрофа. Жителі, які ще на початку XX ст. були православними, у 1905 р. стали не лише католиками, але й полонізувалися. На думку І. Філевича, такі новонавернені "поляки" сприятимуть знищенню Холмської Русі. Мету винародовлення шляхом переходу у католицизм польські політики заперечували, незважаючи на дійсність. Ось чому створення Холмської губернії не вважали штучною проблемою. Вона "природно виникає усюди, де існують умови, подібні умовам холмського життя" [27, с. 3].

Деякі матеріали "Нового времени" пояснювали виникнення ідеї створення губернії тим, що російські урядовці не зумівши "обрусити" Варшаву, вирішили компенсувати антиполонізаційним заходом на Холмщині і Підляшші [6, с. 4]. Часопис запитував, чому ж "ліві" у Думі, які виступають за самовизначення націй, не хочуть надати такого права руському населенню Холмщини і Підляшшя, що було колись завойоване Польщею. "Те, у чому вони відмовляють живій державності (російській – Н.З.), вони дають державності давно мертвій" [6, с. 4].

Втім, суть питання була глибшою. Виділення потрібне не через ополячення простого населення краю, а для відновлення "руського" національного обличчя бодай адміністрації Привіслянських губерній [6, с. 5]. У зв'язку з полонізацією адміністрації Царства Польського, склалася прикра ситуація у регіоні проживання "руських". "Складається національна безпорадність і безпритульність сотень тисяч руського селянства у губерніях, які все ж таки називаються руськими" [6, с. 5].

Один з публіцистів "Нового времени" Михайло Меньшиков писав, що упродовж століття Російська держава у польській політиці виявляла невігластво і нестачу національної свідомості. Саме це стало причиною того, що холмське питання виступало на перший план. Тепер же, розуміючи важливість моменту, у підтримці відокремлення Холмщини і Підляшшя необхідно стояти твердо аж до кінця його вирішення. Автор робив застереження, що якби йшлося про утилки національних прав поляків, він би першим став на їх захист. "Виділення ж Холмської губернії є не напад на Польщу, а захист від неї. Не ми у даному випадку хочемо когось ополячити, а наш, руський, православний край хочемо врятувати від ополячення і від жакливого католицького гніту" [5, с. 4]. Ополячення є ганебним для росіян як правлячої нації явищем, яке реалізує підкорена нація поляків. Росія має бути "очищена і від польського нашестя, від усіх випадково збережених його різновидів" [5, с. 4]. Саме в такому дусі автор закликав Державну Думу вирішувати холмське питання.

У грудні 1911 р. "Новое время" публікувало низку матеріалів про протести польського населення Львова проти намірів Росії створити Холмську губернію. Переповідалися описи львівських демонстрацій у австрійських виданнях, що на думку "Нового времени", подавалися часто необ'єктивно. Поляки ж, виступаючи на подібних демонстраціях, розраховували на відсутність самосвідомості деяких членів Державної Думи, а отже і на їх підтримку. У перших статтях писали, що нема потреби звертати увагу на такі акції протесту [2, с. 2–3], але у подальших матеріалах з'явилася зовсім інша тональність. Висувалися вимоги до австрійських органів "закликати до порядку" "розгнздану польську владу", формулювалися деякі погрози безпосередньо самим полякам, як наприклад: "Поляки не повинні забувати, що подальше існування загиблої Польщі наполовину залежить від benevolentia Росії. Чи не досить терпіти нахабні і підлі знущання пп. поляків?" [32, с. 6].

На польські протести у Львові реагували практично усі російські органи преси. Санкт-Петербурзький "Свет" засуджував польські демонстрації, що можуть призвести до загострення і без того непростих відносин між Австро-Угорщиною і Росією. Усі австрійські посилення на Віденський трактат 1815 р., який, мовляв, не можна порушувати, не мають під собою жодних підстав. Імператору Олександрю I надано право самому визначити східні кордони Царства Польського, отже, Росія могла набагато раніше "у порядку верховного управління" вирішити виділення Холмщини і Підляшшя [23, с. 1]. Усі повідомлення про оголошення трауру поляками у зв'язку зі створенням Холмської губернії, свідчили про заклик до заколоту. На жаль, до цього провокували поляків і російські кадети, які підштовхували їх до таких дій [24, с. 1].

Своєрідно реагувала на польські виступи в Австро-Угорщині газета північної столиці імперії "Россия". Вона засуджувала як польські демонстрації у Львові, так і антипольські демонстрації у Києві. Якби не були мотиви у демонстрантів, вказані питання не могли вирішуватися за допомогою вуличних скандалів [18, с. 2]. Втім, редакція "России" не мала жодних сумнівів щодо характеру виступів у Австро-Угорщині. Усі вони, на думку журналістів, носили однозначно "антирусский характер" [19, с. 1]. Газета застерігала австро-угорську владу, що антиросійські демонстрації можуть призвести до серйозних політичних ускладнень [19, с. 1].

Цікаво відзначити, що "Свет" у своїй оцінці польських виступів протесту вбачав зв'язок зі сформованим так званим "австро-угорсько-румунсько-турецьким союзом", або навіть змову проти Російської імперії [22, с. 1]. Найкращим виходом з такої ситуації газета бачила якнайшвидше схвалення холмського законопроекту в Державній Думі.

Автор "Света", який підписав статтю "Два націоналізми" криптонімом Н.Ч-ев, вказував на безпідставність кадетської інтерпретації подій навколо Холмщини як боротьби двох націоналізмів – польського і російського. Він погоджувався з тим, що "російські націоналісти перекутили і понівечили національну ідею" [30, с. 2]. У холмському питанні мова йшла не про боротьбу між російським і польським націоналізмами, а між прихильниками "єдиної і неподільної" та сепаратистами. Ними були поляки, які не могли собі навіть уявити, "що руська держава і руський народ хочуть дивитися на їхні, польські землі, як на невід'ємну російську власність" [30, с. 2].

Отже, боротьба ця була протистоянням передусім двох розумінь державності. Насправді ж справа виділення Холмщини і Підляшшя полягала навіть не у цій боротьбі, а у тому, чи мали право поляки взагалі говорити про свою державність. "У цій суперечці руські люди завдають удари не почуттям польського націоналізму, а облудним польським державно-правовим ідеям, їх шовіністичним фантазіям, їх мріям про Польщу, як державну одиницю" [30, с. 2]. "Свет", таким чином, навіть не допускав можливості відновлення польської державності.

Виділення Холмщини і Підляшшя в окрему губернію беззастережно підтримувала й "Россия". У цьому вона бачила захист інтересів місцевого "исконно руського" населення від польсько-латинського засилля [16, с. 2]. Польських політиків газета критикувала за те, що вони заперечували "єдність і неподільність тієї частини руської землі, яку вони настирливо пропонують називати землею польською" [17, с. 1]. Якщо б законопроект міг реально зашкодити російським інтересам, його прихильники обов'язково звернули б на це увагу. Проти виділення можна виступати лише у випадку висунення пропозицій інших ефективних заходів проти колонізації і окатоличення регіону. Однак, російські противники законопроекту таких пропозицій не вносили, тим самим вони уподібнювались польським депутатам, які не захищали ані російських, ані загальнодержавних інтересів [17, с. 1].

Критикуючи законопроект, кадетська "Речь" стверджувала, що законопроект не був достатньо підготовлений. Найбільше цим були вражені депутати "Польського кола". В інтерв'ю газеті, польські депутати, і зокрема депутат В. Жуковський, наголошували на тому, що на Холмщині і Підляшші, живуть 350 тисяч поляків, що проти відокремлення виступали попередні генерал-губернатори Привіслянського краю [14, с. 4].

Проти відокремлення Холмщини і Підляшшя виступив на сторінках "Речи" професор О. Погодін. Він висловлював сподівання, що законопроект, буде відхилений і не відбудеться "ломки", бо не зрозуміло, "в ім'я чого і на користь кого" вона має відбутися [13, с. 2]. У разі, прийняття законопроекту це могло погіршити російсько-польські взаємини.

Висновок "Речи", на нашу думку, був цілком об'єктивним: і противники, і прихильники законопроекту вбачали у ньому лише свої політичні інтереси [15, с. 2].

Підсумовуючи полеміку у російській пресі навколо ідеї створення Холмської губернії, зазначимо, що російська громадсько-політична думка у своєму ставленні до законопроекту виявилась диференційованою в залежності від підходу тих чи інших сил до офіційної лінії уряду, до бачення ролі польсько-російського порозуміння, визнання чи не визнання української національної самобутності і національних прав українців.

Особливе роздратування правих сил Росії викликало "австрійське втручання", під яким слід розуміти не лише активізацію польської громадськості на теренах Австро-Угорської імперії, але й зацікавлення питанням галицьких українців. Побіжно відмітимо достатньо поважний рівень дискусії на сторінках російської партійної преси, коли для обґрунтування тієї чи іншої точки зору запрошувалися не лише російські чи польські політики і журналісти, але й науковці, університетська професура та інші.

#### *Список використаних джерел*

1. Piadesideria Холмской Руси по отношению к начальному обучению в ней / А.Б. // Окраины России. – С-Петербург. – 1911. – № 6. 2. Австрия и Холмская Русь // Новое время. – СПб. – 1911. – № 12836. 3. Вольнец А. Польский натиск на Западную Русь / Вольнец А. // Московские ведомости. – 1909. – № 20. 4. Выделение



Холмщины // Голос Москвы. – 1911. – № 273. 5. Меньшиков М. Отстаивайте Россию / Меньшиков М. // Новое время. – 1911. – № 12830. 6. Новое время. – 1911. – № 12828. 7. П.К. Разрешение вопроса о Холмщине // Окраины России. – С-Петербург. – 1912. – № 18. 8. П.К. Руки прочь // Окраины России. – 1912. – № 5. 9. П.К. Холмский вопрос в Государственной Думе / П.К. // Окраины России. – 1911. – № 48. 10. П.К. Холмский вопрос и политика "обрусения" / П.К. // Окраины России. – 1911. – № 49. 11. П.К. Холмщина выделена / П.К. // Окраины России. – 1912. – № 17. 12. Пасхалов К. Холмская волокита / Пасхалов К. // Московские ведомости. – 1911. – № 236. 13. Погодин А. Из новой литературы по холмскому вопросу / Погодин А. // Речь – 1911. – № 8. 14. Поляки и Холмская Русь // Речь. – 1909. – № 126. 15. Речь. – 1911. – № 326. 16. Россия. – 1911. – № 1851. 17. Россия. – 1911. – № 1853. 18. Россия. – 1911. – № 1863. 19. Россия. – 1911. – № 1868. 20. Русские ведомости. – 1911. – № 272. 21. Русская Холмщина и польско-венгерский союз // Московские ведомости. – 1911. – № 246. 22. Свет. – 1911. – № 266. 23. Свет. – 1911. – № 322. 24. Свет. – 1911. – № 339. 25. Славянский обзор // Новое время. – 1909. – № 11897. 26. Соболевский А. Русские Холмщины в польском освещении / Соболевский А. // Окраины России. – 1911. – № 8. 27. Филевич И. Холмский вопрос / Филевич И. // Новое время. – 1911. – № 12826. 28. Филевич И. Холмщина / Филевич И. // Новое время. – 1909. – № 12108. 29. Холмский законопроект в Государственной Думе // Московские ведомости. – 1911. – № 262. 30. Чев Н. Два национализма // Свет. – 1911. – № 317. 31. Эммаусский Х. Галиция и Холмщина / Эммаусский Х. // Московские ведомости. – 1911. – № 297. 32. Янчевецкий Д. Оскорбление русского орла / Янчевецкий Д. // Новое время. – 1911. – № 12837.

**Наталья Захарчин**

### **ПОЛИТИЧЕСКАЯ ПОЛЕМИКА В РОССИЙСКОЙ ПРЕССЕ КАК ЗЕРКАЛО ОТНОШЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ОБЩЕСТВЕННОСТИ К ИДЕЕ ОБРАЗОВАНИЯ ХОЛМСКОЙ ГУБЕРНИИ**

*В статье анализируется российская периодика, в частности, освещение на страницах прессы Российской империи начала XX столетия идеи отделения Холмщины и Подляшья от Царства Польского и образования из них отдельной Холмской губернии.*

*Ключевые слова:* Холмщина, Подляшье, Холмская губерния, российская пресса, Российская империя.

**Natalia Zakharchyn**

### **POLITICAL DISPUTE IN THE RUSSIAN PRESS AS A REFLECTION OF THE RUSSIAN PUBLIC'S ATTITUDE TOWARDS THE IDEA OF ESTABLISHING Kholm PROVINCE**

*This article analyses the Russian periodicals, particularly in the press of the Russian empire of the early XXth century reveals the idea of separating the Kholm province and Podlyashya from the Polish realm and formation of the independent Kholm province.*

*Key words:* Kholmschyna, Podlyashya, Kholm province, Russian periodicals, Russian empire.

**УДК 94 (477)**

**Валентин Терещенко**

### **СПІВПРАЦЯ СЕЛЯНСЬКОГО ЗЕМЕЛЬНОГО БАНКУ ТА ЗЕМСТВ У РОКИ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ**

*У статті аналізуються основні напрямки співпраці земств та Селянського банку в роки століпінської аграрної реформи.*

*Ключові слова:* Селянський банк, земства, століпінська аграрна реформа, відрубів, селянство.

На початку XX ст. однією з найсерйозніших проблем сільськогосподарського виробництва Російської імперії була низька агрокультура селянських господарств. В українських губерніях ця проблема значною мірою спричинена гострим селянським малоземеллям. Запровадження передових технологій було неможливим без розширення площі селянських наділів. Уряд П. Століпін пов'язував вирішення аграрної кризи з масовим переходом до приватних форм селянського господарювання – хуторів та відрубів. Проте сама по собі зміна форми господарювання ще не гарантувала переходу до передових методів сільгоспвиробництва. Тому



реформа в сфері землевпорядкування та селянського землекористування супроводжувалась заходами, скерованими на розвиток агрокультури.

Метою цієї публікації є висвітлення спільних заходів земств та Селянського земельного банку, скерованих на кредитну підтримку селянських господарств та поширення передових методів господарювання.

Звичайно діяльність як Селянського банку, так і земств та їх вплив на розвиток селянських господарств неодноразово ставали предметами наукових досліджень. Проте їх співпраця щодо розвитку агрокультури та кредитування селянства рідко потрапляла у поле зору дослідників. У вітчизняній історіографії окремі аспекти такої співпраці висвітлено в роботах С. Погребинського та А. Опрі, Л. Ігнатової [1–3]. Основним джерелом для підготовки цієї публікації стали документи Селянського земельного банку, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві.

Селянський поземельний банк засновали у 1882 р. Його діяльність була різноплановою: він не тільки надавав кредити, але й купував землю у поміщиків і перепродував її селянам, крім того здійснював посередництво при купівлі селянами землі у поміщиків. Кредити Селянського банку мали цільовий характер – тільки на купівлю землі. Банк обслуговував виключно селян.

Уряд П. Столипіна намагався повною мірою використати можливості цієї іпотечної установи для поширення індивідуального селянського господарства, а також залучити земства до реалізації цієї мети. Тому потрібно було організувати тісну співпрацю земств і Селянського банку.

Перші кроки в цьому напрямку здійснив ще уряд С. Вітте. 16 листопада 1905 р. міністр фінансів В. Коковцов звернувся до повітових земств з пропозицією надати сприяння в роботі Селянського банку. На думку В. Коковцова, повітові земські управи в цьому плані могли: давати відповіді на запити Селянського банку і скеровувати його операції у малоземельні або безземельні регіони, надавати консультації щодо доцільності купівлі банком маєтків та щодо прийнятних цін на них, допомагати селянам при оформленні документів з укладення угод з Селянським банком.

У свою чергу міністр фінансів пропонував представникам земств відкритий допуск на засідання Ради Селянського земельного та Дворянського земельного банків при розгляді питань про купівлю-продаж Селянським банком поміщицьких маєтків. При цьому представники мали отримати право відхиляти угоди [4, арк. 199].

Земства в Україні швидко відреагували на звернення В. Коковцова і у відповідь розробили свої пропозиції щодо реорганізації діяльності Селянського банку. У відповідь на звернення міністра фінансів, вже 12 грудня 1905 р. Константиноградські повітові земські збори висловили пропозиції сприяння роботі Селянського банку в створенні при земствах спеціальних нотаріатів для оперативного оформлення угод між селянами та Селянським банком, посад урядових землемірів, наданні прав земствам визначати максимум землі у кожній конкретній місцевості, що могла бути зосереджена в одних руках, зниження банківського відсотку за кредитом до 3 % [4, арк. 199].

Останню вимогу активно підтримали інші земства. На початку 1906 року на екстремому земському зібранні Катеринославського повіту обговорювалася проблема купівлі землі малоземельними селянами. Внесені пропозиції полягали у зменшенні відсотка на позику до 3 %, збільшенні термінів повернення позики на 150 років. [3, с. 118–119]. У листі правлінню Селянського та Дворянського банків Кобелякська повітова земська управа від 4 травні 1906 р. відзначала що "купівля Банком землі у поміщиків по високим ціна та високі банківські відсотки для позичальників можуть в майбутньому створити важке становище для селянства" [4, арк. 75].

На думку земства, єдиним виходом зі становища, який би враховував як інтереси поміщиків, так і селян, була купівля банком поміщицької землі за завищеними цінами з одночасним зниженням банківських відсотків для селян-позичальників. Представники земств усвідомлювали, що їх пропозиції були не вигідними для Селянського банку та Державного казначейства: "можливо зниження відсотку спричинило би деякі втрати для Державного казначейства, але питання малоземелля є питанням державної ваги і для його вирішення не можна зупинятись перед витратами" [4 арк. 75].

Ідея зниження річних платежів позичальників Селянського банку до 3 % була підтримана весною 1906 р. на зборах Роменського та Одеського земств. Ізюмське земство погодилось з пропозицією міністра фінансів сприяти роботі Селянського банку за умови реального доступу представників земства на засідання ради банку [4, арк. 199, 228, 269].

Як показали подальші події, міністерство фінансів та правління Селянського банку не підтримало пропозицію земств щодо зниження банківського відсотку, оскільки це означало додаткове навантаження на бюджет та погіршило б фінансове становище банку. Більше того, у грудні 1911 р. річні платежі позичальників суттєво підвищились.

На практиці співпраця Селянського банку та земств відбувалась у декількох напрямках, у тому числі в справі кредитування селянських господарств. Кредитна діяльність земств і Селянського банку значною мірою доповнювали одна одну. Банк зосереджувався на видачі значних довготермінових позик на купівлю землі, земства намагались забезпечити селян дрібним короткотерміновим кредитом для вирішення поточних господарських проблем.

Земства ще перед реформою здійснювали спроби надання кредитної підтримки селянам. "Закон про позики та допомогу з коштів казни при землевпорядкуванні" зобов'язував комітет з землевпорядних справ надавати позики (в особливих випадках безоплатну допомогу) губернським та повітовим земствам, іншим установам для організації меліорації, розвитку вогнестійкого будівництва у селянському господарстві [5, с. LXIX]. На відміну від землевпорядних комісій, земства видавали позики та грошову допомогу на переселення й організацію вогнестійкого господарства не тільки одноосібникам, але й селянським общинам [5, с. 200].

Земство використовувало також власні кошти для кредитування селянського господарства. У 1904 р. земствам надавалось право утворювати земські каси [6, арк. 115]. Земства створювали спеціальні фонди для дрібного сільськогосподарського кредиту селянам. Зокрема, у 1912 р. такі фонди в Україні мали Полтавське (близько 500 тис. карбованців (далі – крб.) та Таврійське (близько 170 тис. крб.) земства [7, с. 447]. Фінансові ресурси земств були обмежені, відповідно обсяги кредитувань сільського господарства були незначними. За підрахунками О. Опрі, земства упродовж січня-липня 1908 р. видали в Україні на агрономічні зміни лише 85040 крб. [2, с. 114]. У 1915 р. в Херсонському земстві для видачі позик та допомоги на покращення системи рілляництва було виділено тільки 1114 крб. [8, с. 80]. Земства намагались розширити кредитування сільського господарства через створення земських банків, як, наприклад, Полтавське земство, однак дозволу не отримало [9, с. 138].

Недоліком земського кредиту були високі відсотки з короткотермінових позик. Зокрема, Чернігівське земство видавало позики під 8 %, Волинське – 9 %, Харківське – 18 % [2, с. 116]. Земства встановлювали високі відсотки через постійну нестачу власних коштів.

В умовах аграрної кризи, деякі земства в Україні намагались боротись доступними їм засобами з селянським безземеллям та малоземеллям. Ще у 1881 р. Полтавське земство створило спеціальний Олександрівський фонд для купівлі з торгів поміщицьких маєтків з метою перепродажу їх безземельним та малоземельним селянам. Допомогою земства могли скористатись полтавські селяни, наділи яких не перевищували 6 десятин. Цей фонд функціонував і в роки столипінської реформи. Діяльність Полтавського земства могла стати суттєвим доповненням, чи навіть альтернативою, ліквідаційної діяльності Селянського банку в регіоні, проте на практиці фінансові можливості земства були обмежені.

У 1911 р. Олександрівський фонд Полтавського земства становив 675179 крб. [9, с. 138]. При тогочасному рівні цін на землю (у середньому 325 крб. за 1 десятину [10, с. 172]) земство могло купити за ці кошти лише приблизно 2077 десятин (дес.) землі. Тим часом Селянський банк володів значно більшими можливостями – у попередньому, 1910 р. у Полтавській губернії він продав селянам 36351 дес. землі і видав позики на суму 745290 крб. [10, с. 174]. Кредитна діяльність земств обмежувалась дрібними сільськогосподарськими кредитами, тому Полтавське земство не могло видавати селянам іпотечний кредит для купівлі землі. Як наслідок, часто селяни не мали достатньо власних коштів, щоб купити землю у земства навіть на пільгових умовах, Полтавське земство у деяких випадках вимушено було не продавати свої маєтки, а здавати їх в оренду, також на пільгових умовах [9, 138]. Іншим напрямком співпраці Селянського банку і земств були заходи, скеровані на розвиток агрокультури селянських господарств, передусім хуторів і відрубів, утворених на банківських землях.

На думку правління Селянського банку, головною перешкодою для покращення агрокультури, зокрема, для переходу від трипільля до багатопільля, були відсутність належних знань у селян та висока вартість насіння технічних культур, передусім конюшини. У зв'язку з цим серед хуторян поширювались сільськогосподарські газети, журнали та брошури [11, арк. 61–64]. Для підвищення ефективності селянського господарства, агрономи місцевих земств організовували бесіди, читання, курси, виставки та показові ділянки для ознайомлення хуторян та відрубників з передовими методами ведення сільського господарства [12, с. 48]. Забезпечення хуторян та відрубників насінням здійснювали земства, що видавали сортове насіння у кредит або продавали за зниженими цінами [13, с. 168].

Знищення черезсмужня та поява багатопільної системи на банківських землях були основними умовами для використання нових сільськогосподарських машин та удосконалення інвентарю. До реформи сільськогосподарські машин використовувались тільки передовими поміщицькими господарствами. Утворення приватних селянських господарств в роки реформи

супроводжувалось різким зростанням попиту на сільськогосподарську техніку з боку хуторян та відрубників. Як наслідок збільшився імпорт сільськогосподарських машин. Упродовж 1905–1911 рр. імпорт скиданих сільгоспмашин зріс на 49,4 %, молотарок – на 68,7 %, простих машин – на 205,1 %, зросло внутрішнє виробництво (в усій імперії капітали акціонерних товариств з випуску сільськогосподарської техніки у 1905–1911 рр. зросли з 4,4 до 26,3 млн крб.) [1, с. 40].

Проте ні збільшення імпорту, ні розвиток вітчизняного виробництва не могли повністю задовольнити попит на сільськогосподарську техніку з боку новоутворених приватних селянських господарств. Оскільки мережа комерційних та заводських складів не могла повністю забезпечити доступ селян до сільгоспмашин, земства почали розповсюджувати їх серед селян через свої власні склади. Найбільш активну діяльність у цьому напрямку зосереджено в Україні – тут функціонувало 84 % усіх земських складів [1, с. 39]. Для того, щоб зробити сільськогосподарську техніку на складах більш дешевою, а відповідно – більш доступною, земства купували її безпосередньо у іноземних виробників зі знижкою до 30 % вартості [14, с. 175].

Основною перешкодою на шляху поширення нових сільськогосподарських знарядь, була нерозвиненість їх виробництва на місцях. Не тільки з повітових, але й губернських центрах торговий обіг земських складів продажі сільськогосподарського інвентаря був обмежений і недостатній. Іншою проблемою була нестача коштів у хуторян на купівлю обладнання [11, арк. 61].

Селянський банк та місцеві земства проводили активну роботу для вирішення цих проблем. Зокрема, сприяли створенню пільгових умов для селян при купівлі сільськогосподарської техніки через земські склади. Спочатку оплачувалось лише 10 % вартості товару, інші кошти вносились покупцем рівними долями упродовж 8 років [1, с. 41]. Крім того, земства здавали сільськогосподарське обладнання в оренду за незначну плату тим селянам, які не змогли його придбати.

Земські прокатні станції організовувались з таким розрахунком, що кожна з них охоплювала район з однією тисячею хуторів та відрубів [13, с. 168]. Діяльність Селянського земельного банку та земств сприяло тому, що незважаючи на труднощі, обсяги використання сільськогосподарських машин та удосконалених інструментів упродовж реформи неухильно зростали. Про це свідчать матеріали урядового аналізу новоутворених господарств, проведеного Головним управлінням землевпорядкування та землеробства восени 1913 року. Було досліджено 22399 новоутворених приватних господарств у 12 повітах імперії [15, 3]. Серед проаналізованих 12 повітів, з них 3 відносились до українських губерній – Богодухівський (Харківська губернія), Кременчуцький (Полтавська губернія), Бердянський (Таврійська губернія). Матеріали аналізу свідчили про зростання кількості практично усіх видів сільськогосподарського знаряддя та машин (сох, плугів, залізних борін, сівалок, жнивварок, віялок, молотарок) на новоутворених хуторах та відрубках у трьох повітах українських губерній (Бердянський, Богодухівський, Кременчуцький).

На усіх приватних господарствах в Бердянському повіті з моменту їх організації і до часу перевірки вартість наявних сільськогосподарських машин зросла на 22,8 %, у Богодухівському повіті – на 43,7 %, Кременчуцькому повіті – на 30,5 %. Якщо виокремити господарства, створені на землях Селянського банку, то тут обсяги зростання вартості наявної сільськогосподарської техніки були значно вищими – у Бердянському повіті – 146 %, у Богодухівському – 193 %, у Кременчуцькому – 83 %.

Отже, сільськогосподарська техніка найшвидше поширювалась у "банківських" господарствах значною мірою завдяки співпраці банку і земств. Існували проекти поглиблення такої співпраці. Недоліки у роботі Селянського банку зумовлювали потребу в подальшому реформуванні системи державного іпотечного кредиту.

У зв'язку з цим упродовж 1909–1913 рр. виникла низка проектів реорганізації діяльності державних кредитних установ. Зокрема, пропонувалось надати земствам право перепродувати селянам поміщицьку землю та видавати іпотечні позики, доповнюючи цим ліквідаційну діяльність Селянського банку [16, с. 82].

Проте досвід роботи Олександрівського фонду Полтавського земства показав, що без фінансової підтримки з боку держави земства не спроможні сформувати земельний фонд, співрозмірний тому, яким володів Селянський банк. Ідея розширення кредитної діяльності земств та покладення на них завдань, що відносились до компетенції Селянського банку, викликала серйозну дискусію і не була підтримана в урядових колах. Нагадаємо, уряд не дозволив Полтавському земству створити свій власний банк [9, с. 138].

Противники запровадження земського іпотечного кредиту відзначали, що земство з своєю природою повинно бути конструктивною опозицією уряду, тому воно ніяк не може бути повноцінним провідником урядової аграрної політики. Крім того відзначалось, що "фінанси нашого земства ніколи не були в чудовому стані" [6, арк. 12]. Тому в урядових колах такі проекти не знайшли підтримки.



Таким чином, співпраця земств і Селянського банку відбувалась в декількох взаємопов'язаних напрямках. Земства займалися дрібним короткотерміновим кредитуванням селянських господарств на вирішення поточних господарських потреб. Земські кредити були доповненням діяльності Селянського банку, який видавав виключно довготермінові іпотечні позики на купівлю землі.

Іншим напрямком спільної роботи було забезпечення хуторських і відрубних господарств на землях Селянського банку сільськогосподарською технікою, у тому числі в кредит. Земства здійснювали просвітницьку роботу щодо поширення агрономічних знань серед клієнтів банку. Внаслідок співпраці земств і банку, хутори і відруби на банківських землях були в цілому краще забезпечені сільгосптехнікою та швидше запроваджували агрокультурні удосконалення, ніж інші категорії селянських господарств. Проте результати спільних заходів земств і банку могли бути кращими за умови вирішення ряду проблем. Царські уряди до кінця не довіряли органам місцевого самоуправління, вбачаючи в них осередки опозиційності. Тому встановлювались законодавчі перепони для розширення сфери діяльності земств, у тому числі в сфері сільськогосподарського кредитування. Крім того, бюджети земств були доволі слабкими. Ці обставини значно обмежували для земств можливості впливу на агрокультуру селянських господарств.

На відміну від земств, Селянський банк володів значними фінансовими ресурсами, але результати його діяльності були доволі неоднозначними. Уряд і Правління Селянського банку майже не враховували побажання земств щодо реформування діяльності банку. Так само були відкинуті проекти розширення кредитної діяльності земств. Тому співпраця земств та Селянського банку на практиці мала доволі обмежений характер, потенційні можливості взаємодії цих установ не були повною мірою реалізовані.

#### *Список використаних джерел*

1. Погребинський О. Столипінська реформа на Україні / Погребинський О. – Бм.: Пролетар, 1931. – 127 с.
2. Опря А. Роль Крестьянского поземельного банка в проведении столыпинской аграрной реформы на Украине (1906–1916 гг.): дис... канд. ист. наук: 07.00.02 // Опря А. В. – Днепропетровск, 1982. – 191 с.
3. Ігнатова Л. Аграрна реформа П. Столипіна та її завдання в Україні (1907–1914 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ігнатова Л. Р. – К., 2002. – 190 с.
4. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДАУ у м. Києві). – КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 357. – 88 арк.
5. Ососов А. Земельный вопрос в 3-й Государственной Думе / Ососов А. – СПб.: Труд и польза, 1912 – 899, ХСІХ с.
6. ЦДАУ у м. Києві. – КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 368. – 335 арк.
7. Ипотечный кредит // Новый энциклопедический словарь (под ред. Арсеньева). – М., б.д. – Т. 18. – С. 445–462.
8. Денежный отчет Херсонской земской управы за 1915 г. – Херсон: Типография Н. Ольховникова и С. Ходинина, 1916. – 54, 96 с.
9. Краснікова О. Кредитна система сільськогосподарського виробництва на Полтавщині в епоху вільного підприємництва (1861–1917 рр.) / Краснікова О. М. // Український селянин: 36. наук. праць. – Вип. 3. (Матеріали III Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії). – Черкаси, 2001. – С. 136–139.
10. Обзор сельского хозяйства в Полтавской губернии (по сообщениям корреспондентов за 1910 г.). – Полтава, 1911. – 215 с.
11. ЦДАУ у м. Києві. – КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 376. – 146 арк.
12. Крот Л. Вплив земських установ Лівобережної України на розвиток індивідуального селянського господарства в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. / Крот Л. М. // Фермерські господарства на Поділлі: історична ретроспектива і сучасний стан: Збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції (22–23 квітня 2003 року). – Кам'янець-Подільський: Абетка – Нова, 2003. – С. 48–54.
13. Гайдай Л. Використання агрономії в селянських господарствах Правобережної України (1906–1914 рр.) / Гайдай Л. І. // Український селянин: 36. наук. праць. – Вип. 3. – Черкаси, 2001. – С. 166–169.
14. Лобас Т. Діяльність земських закладів щодо піднесення рівня сільського господарства (на матеріалах земств Полтавської, Харківської, Чернігівської губерній) / Лобас Т. В. // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: 36. наук. праць. – Вип. 3. – Київ, 2001. – С. 170–180.
15. Землеустроенные хозяйства. Сводные данные сплошного по 12 уездам подворного обследования хозяйственного изменения в первые годы после землеустройства. – Петроград: Изд. Комитета по землеустроительным делам, 1915. – 44, XXXVII с.
16. Обзор Екатеринославской губернии за 1909 г. – Екатеринослав, 1910. – 88 с.

**Валентин Терещенко**

#### **СОТРУДНИЧЕСТВО КРЕСТЬЯНСКОГО ПОЗЕМЕЛЬНОГО БАНКА И ЗЕМСТВ В ГОДЫ СТОЛЫПИНСКОЙ АГРАРНОЙ РЕФОРМЫ**

*В статье рассмотрены основные направления взаимодействия земств и Крестьянского банка в годы столыпинской аграрной реформы.*

*Ключевые слова: Крестьянский банк, земства, столыпинская аграрная реформа, отруба, крестьянство.*

Valentyn Tereshchenko

## COOPERATION PEASANT LAND BANK AND THE BOARD IN PERIOD OF THE STOLYPIN AGRARIAN REFORM

*In the article is analyzed the cooperation of zemstvo's and Peasant bank during the period of P. Stolypin agrarian reform.*

*Keywords: Peasant Bank, zemstvo, Stolypin agrarian reform, cuts, peasantry.*

УДК 929 (477.8)

Оксана Кравецька

## ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ СИДОРА ГОЛУБОВИЧА У 1906–1914 РР.

*Стаття присвячена аналізу політичної діяльності Сидора Голубовича упродовж 1906–1914 рр. Визначено основні напрями та результати партійної роботи в УНДП та парламентської праці у Державній раді у Відні, розглянуто особливості політичної боротьби української репрезентації у представницьких органах влади.*

*Ключові слова: Сидір Голубович, Українська національно-демократична партія, Подільська рада, Державна рада у Відні, Галицький крайовий сейм.*

Серед представників українського громадсько-політичного руху першої чверті ХХ століття важливе місце займає постать Сидора Тимофійовича Голубовича – відомого галицького діяча, члена Української національно-демократичної партії (УНДП) та Української народно-трудової партії (УНТП), депутата австрійського парламенту та Галицького сейму, голови уряду ЗУНР, адвоката. Початок багатогранної суспільної праці С. Голубовича пов'язаний з його роботою у Подільській Раді, і, зокрема, Тернопільській народній організації – повітовому осередку УНДП.

Метою статті є аналіз основних напрямків та результатів партійної та парламентської діяльності С. Голубовича упродовж 1906–1914 рр., а також з'ясування його ролі у складі української репрезентації в представницьких органах влади.

Партійна та парламентська діяльність С. Голубовича практично не відображена в українській історіографії. Лише окремих її аспектів торкався тернопільський дослідник П. Гуцал [24–26] у публікаціях, присвячених життю та діяльності цієї постаті. Деякі сторінки з політичної роботи С. Голубовича висвітлюють праці К. Левицького [29]. Із сучасних дослідників проблеми виділяємо праці М. Кругутяка [28].

Основними джерелами для написання статті стали документи Центрального державного історичного архіву України у Львові (ф. 372 "Охримович Володимир", ф. 348 "Товариство "Просвіта", м. Львів 1868–1939 рр.) та матеріали тогочасної преси ("Подільський голос", "Подільське слово", "Свобода"), у яких представлено матеріали про діяльність УНДП, Подільської Ради, організацію вічевого руху, передвиборчих кампаній на Тернопіллі.

Особливе місце серед періодичних видань займають матеріали про вибори до австрійського парламенту та Галицького сейму. У газеті "Подільське слово" за 1911–1912 рр. подані виступи С. Голубовича у віденському парламенті. Часопис "Свобода" за 1911, 1913 рр. містить біографічні відомості про політика, що публікувалися в ході передвиборчих кампаній, а також загальні відомості про політичні рухи у Східній Галичині на початку ХХ ст.

Сидір Голубович розпочав свою політичну кар'єру в м. Тернополі. Ще у студентські роки, будучи прихильником ідеології УНДП, він жваво реагував на виклики національного руху в краї. Завершивши навчання у Львівському університеті та отримавши ступінь доктора права, молодий адвокат у 1906 р. відкрив власну канцелярію у м. Тернополі [20, с. 4], де й включився у політичне життя міста. Як член УНДП, а згодом і її керівного органу – Народного комітету, С. Голубович брав безпосередню участь у роботі повітової організації партії [3, арк. 3 зв], а також упродовж 1906–1914 рр. був секретарем товариства "Подільська рада" [26, с. 39], заснованого 7 травня 1890 р., що представляло політичні інтереси українців на Тернопільщині. Ці інституції фактично стали осередками УНДП у цьому регіоні.

Згідно з "Інструкцією до переведення народної організації", яку Народний комітет видав у березні 1906 р., чітко регламентувалася структура повітової організації, склад котрої обирався на



повітовому з'їзді делегатів партії та затверджувався Народним комітетом УНДП. До нього входили повітовий організатор, його заступник, секретар та допоміжна повітова рада, що складалася з 5–10 членів і була дорадчим органом, яку повітовий організатор скликав на наради в разі необхідності. У період виборів повітова організація виконувала функції виборчого комітету, який пропонував до затвердження Народному комітетові кандидатуру українського депутата та проводив активну агітацію у виборчому окрузі [1, арк. 20].

Як повітовий організатор, С. Голубович займався питаннями організації політичних віч, на яких порушував актуальні питання суспільно-політичного життя, ознайомлював передовсім українське населення з програмою діяльності УНДП, брав участь у розбудові українських установ у м. Тернополі та селах повіту, здійснював контроль за роботою громадських (сільських) організацій та своєчасним збором партійного податку на Народний повітовий фонд, що мав стати фінансовою опорою партії.

З метою кращої політичної та просвітньої організації Тернопільського повіту, С. Голубович заснував газету "Подільський голос", що була друкованим органом Тернопільської народної організації УНДП і упродовж 1904–1906 рр. виходила за його редакцією та фінансовою підтримкою [19, с. 4]. Це видання, а також наступне – "Подільське слово", у заснуванні якого він також брав участь, відіграли помітну роль у пробудженні національної свідомості українців краю, "ціла народна так просвітна, як і політична робота набрала більшої пляновості і стала ся успішнішою" [17, с. 1].

У 1906 р. С. Голубович був активним учасником та організатором політичного вічевого руху на Тернопільщині, основною вимогою якого було запровадження демократичної виборчої реформи до австрійського парламенту. Так, 31 січня 1906 р. у м. Тернополі відбулося віче, скликане "Подільською радою" та Тернопільською народною організацією, що зібрало близько 8 тисяч українців з різних околиць Західного Поділля. Поряд із виголошеною промовою О. Колесси про справу виборчої реформи до австрійського парламенту, С. Голубович у своїй доповіді різко засудив наклепницькі статті польської преси, що, враховуючи її значні тиражі, намагалася "...кинути кість незгоди між польський та руский нарід, а, особливо, між руских латинників" [16, с. 1].

Віче одностайно ухвалило резолюцію – домагатися загального, рівного, таємного та прямого виборчого права до австрійського парламенту. На ньому також висловлювався рішучий протест проти несправедливого розподілу кількості мандатів для українців, створення нерівномірних за кількістю виборців міських та сільських округів та виняткового для Східної Галичини запровадження двомандатних виборчих округів на основі пропорційного принципу голосування.

Вічевий рух, котрий розгорнувся у 1906 р., зустрів різкий опір з боку польських шовіністично налаштованих політичних кіл, оскільки введення нового демократичного закону загрожувало збереженню "польського стану посідання" у Східній Галичині, який досягався за допомогою куріальної системи. Зокрема, цісарсько-королівське староство у Тернополі, що виступало лише в інтересах польської верхівки, масово забороняло проведення подібного роду заходів у селах повіту, мотивуючи свої дії тим, що український національно-демократичний рух був наскрізь пройнятий антидержавними настроями і міг загрожувати безпеці поляків та євреїв.

Газета "Подільський голос" повідомляла про те, що за два місяці вічевої боротьби, Тернопільське староство надало дозвіл на проведення публічного віча лише у с. Денисові, що відбулося під керівництвом С. Голубовича 14 січня 1906 р. за участю 800 осіб [15, с. 2–3]. Проте, незважаючи на рішучий опір галицької адміністрації, багаточисленні народні збори у складі 400–1000 осіб проводились майже в усіх селах повіту, зокрема у Воробіївці, Струсові, Великому Глубічку, Пронятині, Цеброві, Великому Ходачкові, Глядках, Купчинцях, Чернихові, Кутківцях, Петрикові та ін. [16, с. 2].

Таким чином, демократичний вічевий рух на Тернопільщині, організований національними демократами на чолі з С. Голубовичем, став частинкою небаченого раніше масового загальноімперського руху народів Габсбурзької імперії, в результаті чого центральне керівництво змушене було прийняти 27 січня 1907 р. закон про запровадження загального виборчого права до виборів у австрійський парламент. Незважаючи на те, що реформа не передбачала рівного національного представництва, демократизація виборчого права у Східній Галичині все ж призвела до зростання вчетверо українського парламентського представництва від Східної Галичини та Буковини, що започаткувало якісно новий етап політичної боротьби українців за реалізацію своїх національних інтересів у межах імперії Габсбургів [32, с. 9].

---

\* Подільське слово – українська газета, що виходила у м. Тернопіль упродовж 1909–1912 замість часопису "Подільський голос".



Важливим напрямком партійної діяльності С. Голубовича була участь у розбудові інституційної бази українського громадського життя на Тернопільщині. Виконуючи розпорядження Народного комітету УНДП "До п.т. повітових організаторів..." від 14 березня 1908 р., С. Голубович активно розпочав втілювати у життя "програму органічної праці" суть якої полягала у заснуванні та зміцненні українських установ. У цій програмі зазначалося, що "велике політичне розбурхане народних мас могло би остати безплідним, а навіть здеморалізувати її, коли сил завчасу не використаємо і не звернемо тої енергії народних мас в русло систематичної і тривкої праці над витворенням постійних культурних і економічних інституцій, які послужать на будуче певною точкою опори для дальшої політичної роботи" [2, арк. 18].

На "органічну роботу" Народний комітет УНДП скеровував найбільше зусиль, оскільки вважав її основною підставою подальшого розвитку українського руху, що мало забезпечити зростання авторитету партії та її майбутню перемогу на парламентських виборах [2, арк. 23]. Таким чином, завдяки зусиллям С. Голубовича, у м. Тернополі до початку Першої світової війни, розпочала свою діяльність низка важливих культурно-освітніх та господарсько-економічних установ. Зокрема, С. Голубович був головою місцевих філій товариств "Просвіта", "Сокіл", засновником філії "Сільського господаря" [4, арк. 3], одним із керівників першого на Поділлі "Повітового товариства кредитового", ініціатором створення та довголітнім директором ощадно-кредитного товариства "Народний дім" [19, с. 4].

У створеному на кооперативних засадах банку "Повітове товариство кредитове", селяни одержували до 80 % позик у легкій для сплати формі, що давало їм змогу звільнитися від лихварських боргів і закупити тисячі моргів землі. Значні суми банк виділяв на культурно-освітні та різні благодійні заходи [23, с. 238–239]. У селах повіту з'явилась мережа читальних товариств "Просвіта", при яких організовувались народні бібліотеки, курси для неписьменних, вивчення діловодства при касах системи Райфайзена, хори, оркестри, драматичні гуртки, молодіжні та спортивні товариства "Сокіл", склади для збіжжя, рільничо-промислові спілки, крамниці, позичкові каси та інші заклади, у яких селяни мали можливість придбати за доступними цінами необхідні товари, позичити гроші на різні потреби. Заходами Тернопільської філії "Просвіти", чи при її співпраці, у 1908 р. утворилася низка місцевих економічних та кооперативних установ, зокрема Народний дім у Малому Ходачкові, "Самопоміч" у Чернилові Руському, Народний дім у Кип'ячці та ін. [5, с. 53]. Завдяки такій багатогранній, успішній діяльності С. Голубович здобув собі визнання та авторитет у Тернопільському повіті.

У час політичної діяльності на Тернопільщині (1906–1914 рр.) С. Голубович двічі балотувався у депутати від УНДП до австрійського парламенту. 19 лютого 1907 р. повітовий з'їзд громадських делегатів, скликаний Тернопільською народною організацією, одногolosно затвердив його кандидатуру у виборчому окрузі № 68: Тернопіль–Збараж–Нове Село–Козова. Проте, незважаючи на високий рейтинг на Тернопільщині, він зазнав поразки на виборах 14 травня 1907 р., а мандат здобув представник Української соціал-демократичної партії – Я. Остапчук. Як зазначала тернопільська преса, основною причиною поразки народного кандидата стала недобросовісна провокаційна агітація з боку Я. Остапчука, прибічники котрого за допомогою фальсифікацій, підкупу та компромату, поширюваних головним чином на Збаразчині [18, с. 1].

Прикладом тогочасних підкупів стали "громадські магоричі", що виставлялись для селянства, яке не завжди бачило різницю у політичних програмах національних-демократів, радикалів та соціал-демократів [30, с. 128]. Суттєву роль відіграли махінації поляків, які для збільшення кількості голосів на користь свого кандидата Я. Заморського, до складу виборців часто записували неповнолітніх, злочинців, неіснуючих осіб і навіть давно померлих, а також, маючи у своїх руках політичну владу і економічну силу, могли різними засобами впливати на виборців.

Через чотири роки, у 1911 під час наступної виборчої кампанії у цьому ж окрузі С. Голубович провів чимало зустрічей з виборцями Тернопільського, Збаразького та Козовецького повітів, виступав на багаточисленних вічах у селах: Будиліві, Великих Бірках, Вибудові, Домаморичі, Новому Селі, Малій Плаучі, Малому Ходачкові, Скориках, Таурові, Ценеві та інших [25, с. 53]. У одній із передвиборчих відозв про С. Голубовича йшлося: "Нема майже жадної народної інституції в Тернополи, в якій би др. Ізидор Голубович не вложив своєї праці, – а в многих товариствах, народних акціях і публичних справах наш кандидат був почином і душею. Его розумна рада заважувала всегда там, де розходило ся о наші найважнійші народні справи" [6, с. 1].

3 липня 1911 р. в результаті проведення III туру виборів від сільських округів до Державної ради у Відні, С. Голубовича за кількістю 12601 голосів було обрано депутатом парламенту [7, с. 1, 3], що свідчило про його незаперечний авторитет громадсько-політичного діяча і було визнанням його багаторічної праці на суспільній ниві. Цей мандат він зберігав до 1918 р. Другі вибори до австрійського парламенту, що пройшли в Східній Галичині за новим виборчим законом, принесли

українцям краю 26 мандатів, з яких 24 належали українському національному табору і поділялися таким чином: 18 мандатів одержали національні демократи, 5 – радикали, і 1 – соціал-демократи, 2 – москвофіли [30, с. 177].

16 липня 1911 р. С. Голубович увійшов до складу членів Українського парламентського союзу – української репрезентації у Відні, утвореного з представників трьох окремих клубів: національно-демократичної, радикальної партії та українських депутатів від Буковини [28, с. 495]. Головою союзу обрали К. Левицького, а заступниками Т. Окуневського, М. Василька (від Буковини), М. Лагодинського (від радикалів), секретаря Є. Левицького. Тогочасна українська газета "Свобода" за 1913 р., характеризуючи діяльність українських депутатів у австрійському парламенті, про С. Голубовича зазначала, що він "... в українським клубі дав ся пізнати як оден з ліпших політиків" [20, с. 4].

Як представник української репрезентації у австрійському парламенті С. Голубович, відзначався гострими виступами на захист інтересів галицького селянства. Так, на першому засіданні палати депутатів австрійського парламенту від 17 липня 1911 р. він вніс на розгляд питання допомоги потерпілим від стихійного лиха, що трапилось 3 липня 1911 р. у селах Тернопільського та Бережанського повітів. Наступне внесення він запропонував 28 липня 1911 р., у якому подав детальний опис знищеного стихією майна жителів постраждалих повітів [8, с. 2].

У ході бюджетної дискусії у палаті депутатів від 8 листопада 1911 р. С. Голубович виступив з опозиційною до центрального уряду промовою, у якій в загальних тезах подав вкрай негативне політико-правове становище українського населення Східної Галичини. Політик у різкій формі критикував галицьку адміністрацію та судівництво, що захищали лише польські інтереси і трактували українців як народ нижчого класу [9, с. 2].

Він зазначав, що усі зусилля польських чиновників скеровані лише на те, "щоби Русинів економічно нищити, політично не допускати до жадного впливу, ... витискати руский елемент, а на его місце насаджувати польский" [13, с. 2]. У своїй доповіді депутат також засуджував москвофілство, яке можна ліквідувати лише одним способом, а саме задоволенням культурних, економічних та політичних потреб українського населення краю [29, с. 590]. Такого роду промови українських депутатів сприяли вирішенню фінансових справ у парламенті на користь українців краю та змушували австрійський уряд рахуватися з їх національними інтересами та вимогами.

Наступним питанням, яке піднімав С. Голубович у австрійському парламенті був захист прав української мови у судах краю та інших державних установах. Зокрема, 12 березня 1912 р. він подав запит до прем'єр-міністра графа К. Штірка щодо рівноправності української та польської мов у галицьких судах. Депутат зазначав, що незважаючи на те, що члени Українського клубу вже вносили запит до пана міністра судівництва у цій справі, права мови і далі порушуються [12, с. 3]. Подібного роду запит вносився на розгляд міністра внутрішніх справ та міністра фінансів у справі навмисного усунення українських написів на будинку податкової адміністрації у Тернополі [10, с. 2].

Крім політичних питань, він брав участь і в розгляді господарсько-економічних проблем у парламенті. Важливою справою було обговорення будівництва системи водних каналів. 28 березня 1912 р. на засіданні палати депутатів парламенту, він від імені Українського клубу висловив протест проти прийняття цього закону, бо "під покришкою економічної акції маєсь дати Полякам політичну силу на нашій землі..." [29, с. 610]. Будівництво системи водних каналів, на його думку, мало мати непосильні для держави фінансові затрати, а вигідними вони будуть лише невеликому колу польської верхівки для вивозу нафти, спиритусу та дерева за кордон. Він зазначав, що для українського селянства ці канали "... не принесуть дешевости средств споживчих, економічно сильніші звальять податки на економічно слабших", а тому "...було би се найбільшою несправедливістю накладати величезні кошти будови і удержання каналів на плечі бідного населення" [14, с. 2]. Натомість політик пропонував використати відповідні державні фонди на корисніші для простого населення потреби, а саме будівництво нових доріг, залізниць, регуляцію галицьких рік, меліорацію ґрунтів тощо [29, с. 610].

Користуючись довір'ям та повагою серед своїх виборців, С. Голубович завжди підтримував з ними тісний зв'язок. Упродовж 1911–1914 рр. депутат зустрічався зі своїми виборцями на багаточисленних народних вічах у Золотій Слободі, Тернополі, Збаражі, Новому Селі та інших місцевостях. Особливим був прийом депутата 13 серпня 1911 р. у с. Золота Слобода, де на віче зібралося кілька тисяч селян із різних сіл Козівського судового округу. Почесний кінний ескорт із більш як сотні "соколів" та "січовиків" під спів селянських хорів урочисто вітав С. Голубовича перед в'їздом у село та супроводжував його до Народного дому. Виступаючи перед виборцями, С. Голубович представив їм звіт зі своєї депутатської діяльності та основні напрямки роботи української парламентської репрезентації [8, с. 2].

Подібного роду масові народні віча відбувались у м. Збаражі (27 грудня 1911 р., 10 січня 1912) та у м. Тернополі (10 січня, 27 травня, 30 червня 1912 р.), на яких він порушував питання можливостей польсько-української угоди щодо сеймової виборчої реформи та відкриття українського університету у Львові, проблему компенсаційних відшкодувань уряду товариству "Сільський господар" за невідповідні торговельні угоди з Румунією, справи податкової та водної реформ, проблему поділу крайової шкільної ради на дві окремі секції: руську (для Східної Галичини) та польську (для Західної Галичини) тощо. У своїх виступах С. Голубович закликав представників радикальної партії до об'єднання з УНДП у спільний клуб з метою зміцнення українського представництва у парламенті [11, с. 2; 14, с. 2].

Першочерговим завданням національної політики української парламентської репрезентації С. Голубович вважав справу сеймової виборчої реформи, оскільки "Галицький сойм займає ся лиш одним: кованем все нових кайданів для Русинів" [11, с. 2] і в тому складі не міг розв'язати жодних проблем українського населення. Іншою важливою проблемою тогочасного українського політикуму було відкриття українського університету у Львові, який би мав забезпечити культурні потреби галицьких українців.

Намагання польської більшості Галицького сейму відкласти розгляд цих питань неодноразово викликали зрив обговорення з боку українських депутатів, у якій вони вбачали найбільш дієвий метод, що сприяв би активному втручання офіційного Відня в процес польсько-українських переговорів.

Намагаючись їх відновити, прем'єр-міністр, граф К. Штірк, доручив галицькому намісникові М. Бобжинському виконувати роль посередника та представляти нову національну політику в краї, що дало можливість у січні 1912 р. відновити роботу Галицького сейму, а у квітні поточного року розпочати консультації з приводу відкриття українського університету [32, с. 13]. У результаті проведення переговорів, Українському парламентському союзу неодноразово подавали на розгляд проекти заснування українського університету, проте жоден з них не відповідав вимогам українського представництва [30, с. 185]. Кінцевий (шостий) проект імператорського рескрипту, запропонований у жовтні 1912 р. польськими депутатами, не вказував на Львів, як місцезнаходження майбутнього українського університету, а також підкреслював, що існуючий Львівський університет стане юридично польським не пізніше, ніж у жовтні 1916 р., незалежно від того чи буде створено до того часу окремий український університет. Тому цей проект також був відкинутий Українським парламентським союзом [27, с. 92].

Масовий вічевий рух у Східній Галичині на підтримку виборчої реформи до сейму, а також постійні зриви обговорень українськими депутатами у Державній Раді у Відні змушували прем'єр-міністра К. Штірка восени 1912 р. знову відновити переговорний процес. 17 березня 1913 р. досягнуто польсько-українського компромісу з приводу сеймової виборчої реформи. Проте затвердити законодавчо нову виборчу ординацію не вдалося, що стало причиною розпуску Галицького сейму та призначення нових виборів на кінець червня – початок липня 1913 р.

30 червня 1913 р. за результатами виборів до Галицького крайового сейму, проведених від курії сільських громад\*, що на той час була єдиним представником інтересів українського населення, С. Голубовича обрали депутатом від Збаразького повіту [20, с. 1]. 10 липня того ж року він став членом Українського сеймового клубу, що у складі 31 депутата мав домагатися вирішення найбільш актуальних на той час питань сеймової виборчої реформи та університетської справи [21, с. 1].

З призначенням намісником Галичини В. Коритовського, розпочався новий етап польсько-українських переговорів. Проте, він через відсутність власної концепції міжнародного примирення, потрапив під вплив польських національних демократів, що змушувало українську репрезентацію знову застосувати у Державній раді зриви обговорень [32, с. 14]. С. Голубович був активним учасником цих засідань. Зокрема, на засіданні палати депутатів від 5 листопада 1913 р., при обговоренні фінансового проекту щодо запровадження пропінатії, він виголошував промову тривалістю п'ять годин. У кінці якої депутат зазначав, що "влада є відповідальною за не поладження виборчої реформи" [22, с. 2].

Неефективна діяльність австрійського парламенту та Галицького сейму, а також загострення зовнішньополітичного напруження в сфері австрійсько-російських відносин змусили К. Штірка самостійно виступити посередником у польсько-українських переговорах, в результаті чого

\* Згідно з крайовим статутом і виборчою сеймовою ординацією для Галичини, Галицький крайовий сейм з 1900 р. налічував 161 депутата. З них 9 (вищі церковні ієрархи, ректори Львівського та Краківського університетів) володіли вірчими мандатами, а решту обирали по 4-х куріях: 44 – від великих землевласників, 28 – від міст, 3 – від торгово-промислових палат, 74 – від містечок і сільських громад (Довідник з історії України / за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – Київ, 2001. – С. 143).



наприкінці січня 1914 р. нарешті було досягнуто загального компромісу між усіма фракціями Галицького сейму. Його положення відображалися у новому крайовому статуті та виборчій ординації, ухваленій сеймом 14 лютого 1914 р. [32, с. 14].

Згідно з новою виборчою ординацією, при збереженні куріальної системи, у сільській курії вводилося безпосереднє голосування, а також додавалась нова курія загального голосування. Галицький сейм мав нараховувати 228 депутатів, з яких 62 мандати резервувались за українцями, яким гарантувались постійні місця у робочих комісіях сейму та крайових установах [31, с. 51–52], що обмежувало монополію поляків на політичну владу в краї. Також польські сеймові партії погоджувались на відкриття українського університету, а в новій виборчій ординації призначалось місце для його ректора. Ці досягнення стали безперечним успіхом діяльності української політичної репрезентації, у складі котрої наполегливо працював один із її кращих представників, С. Голубович. Проте реалізацію цих здобутків перервала Перша світова війна.

Отже, С. Голубович відіграв важливу роль у політичному житті Східної Галичини на початку ХХ століття, як діяч УНДП, а незабаром і член її керівного органу – Народного комітету, ставши одним з організаторів діяльності національних демократів на Тернопільщині [24, с. 54]. У віденському парламенті та Галицькому сеймі, спільно з іншими українськими депутатами від Східної Галичини, він вів гостру політичну боротьбу за втілення в життя програмних завдань УНДП, найважливішими з яких були: розширення прав і свобод українського населення, прийняття демократичного закону про вибори до Галицького сейму, заснування українського університету у Львові.

У своїх депутатських доповідях та запитих, депутат також добивався компенсаційної матеріальної допомоги уряду за наслідки стихійних лих, брав активну участь у бюджетних дискусіях, доповідав про порушення прав української мови в адміністративних органах влади, висловлював своє ставлення стосовно реформи водного закону тощо. Завдяки такій успішній політичній діяльності С. Голубович здобув визнання та авторитет серед галицької громадськості.

#### *Список використаних джерел*

1. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАУ у м. Львові). – Ф. 372. – Оп. 1. – Спр. 14. 2. ЦДІАУ у м. Львові, – Ф. 372. – Оп. 1. – Спр. 16. 3. Там само. – Спр. 19. 4. Там само. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 5484. 5. Письмо з Просвіти. – 20 квітня 1909. 6. Подільське слово. – 21 квітня 1911. 7. Там само. – 15 липня 1911. 8. Там само. – 1 вересня 1911. 9. Там само. – 2 грудня 1911. 10. Там само. – 23 грудня 1911. 11. Там само. – 15 січня 1912. 12. Там само. – 2 квітня 1912. 13. Там само. – 16 квітня 1912. 14. Там само. – 1 червня 1912. 15. Подільський голос. – 25 січня 1906. 16. Там само. – 1 лютого 1906. 17. Там само. – 1 лютого 1907. 18. Там само. – 15 травня 1907. 19. Свобода. – 8 травня 1911. 20. Там само. – 3 липня 1913. 21. Там само. – 17 липня 1913. 22. Там само. – 13 листопада 1913. 23. Бойцун Л. Тернопіль у плині літ / Любомира Бойцун. – Тернопіль, 2003. – 391 с. 24. Гуцал П. Сидір Голубович: штрихи до політичного портрета / Петро Гуцал // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 1999. – Випуск 8. – С. 53–55. 25. Гуцал П. Сидір Голубович / Петро Гуцал // Рада: інформ.-метод. вісник. – 2005. – № 6. – С. 52–55. 26. Гуцал П. Українські правники Тернопільського краю: Біографічний довідник / Петро Гуцал. – Тернопіль, 2008. – С. 39–40. 27. Качмар В. За український університет у Львові. Ідея національної вищої школи у суспільно-політичному житті галицьких українців (кінець ХІХ – початок ХХ століття) / Володимир Качмар. – Львів, 1999. – 118 с. 28. Кутутяк М. Історія української націонал-демократії (1919–1929) / Микола Кутутяк. – Т. 1. – Київ–Івано-Франківськ, 2002. – 535 с. 29. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914. З ілюстраціями на підставі споминів та документів. Друга частина / К. Левицький. – Львів, 1927. – 300 с. 30. Сухий О. Галичина: між Сходом і Заходом. Нариси історії ХІХ – початку ХХ століття / Олексій Сухий. – Львів, 1999. – 226 с. 31. Сухий О. Національна ідея в програмах та діяльності українських політичних партій Галичини (кінець ХІХ – початок ХХ століття) / Олексій Сухий. – Львів, 1998. – 132 с. 32. Уська У. Українське питання в Галичині у політиці австрійського уряду в 1907–1914 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. Ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 "Всесвітня історія" / Львів. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2005. – 19 с.

**Оксана Кравецкая**

#### **ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СИДОРА ГОЛУБОВИЧА В 1906–1914 ГГ.**

*Статья посвящается анализу политической деятельности С. Голубовича в 1906–1914 гг. Определены главные направления и итоги партийной работы в УНДП и парламентской деятельности в Государственном Совете в Вене, рассмотрены особенности политической борьбы украинской репрезентации в представительских органах власти.*

*Ключевые слова:* С. Голубович, Украинская национально-демократическая партия, Подольский совет, Государственный совет в Вене, Галицкий сейм.

Oksana Kravetska

#### PUBLIC AND POLITICAL ACTIVITIES OF SYDOR GOLUBOVYCH OF 1906–1914

*The article is dedicated to the analysis of Sydor Golubovych's political management in the period of 1906–1914: the main trends and the results of partial and parliamentary work in the UNDP in State Council in Vienna have been singled out; ukrainian representation peculiarities of political struggle in the representatives of political power have been taken into account.*

*Key words: S. Golubovych, Ukrainian National Democrats Party, Podilska Council, State Council in Vienna, Galytskyi Seim.*

УДК 94 (477)

Igor Соляр

#### КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНИЦЬКИХ ПАРТІЙ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ У 1920-Х РР.

*Розкрито особливості політики польської адміністрації у національно-культурній сфері у Західній Україні в 20-х рр. XX ст., проаналізовано боротьбу українських політичних партій за впливи на культурно-освітні організації краю.*

*Ключові слова: Культурно-просвітницька діяльність, національно-державницькі партії, Західна Україна, польська влада, національні інтереси.*

Ідеї просвіти, рідної школи, захисту національних інтересів українців були об'єднавчими для партій національно-державницького табору: Української народно-трудової партії (УНТП), Української радикальної партії (УРП), Української соціал-демократичної партії (УСДП), Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) (1925), Української соціалістично-радикальної партії (УСРП) (1926 р.).

Мета статті – аналіз культурно-просвітньої діяльності національно-державницьких партій Західної України у 1920-х рр. Її джерельною основою стали матеріали Центрального державного історичного архіву України у м. Львові (ЦДІАУ у м. Львові), державних архівів Івано-Франківської (ДАІФО) та Львівської (ДАЛО) областей, спогади І. Кедрини [1], І. Макуха [2], С. Чернецького [3], матеріали тогочасної періодичної преси.

У сучасній українській історіографії ця проблема є малодослідженою. У наукових працях І. Васюти [4], М. Кугутяка [5], М. Швагуляка [6] охарактеризовано політичні, економічні та культурно-освітні напрями діяльності провідних українських партій. У польській історіографії ці проблеми частково досліджували М. Пап'єжинська-Турек [7], Р. Торжецький [8], Р. Томчик [9] та ін.

Культурно-просвітній рух у Західній Україні становив серйозну небезпеку для владних інституцій Другої Речіпосполитої, що намагалися будь-якими діями призупинити його розгортання й поширення у середовищі українців. Державні владні структури й місцева поліція створювали штучні перешкоди у діяльності Головного віділу "Просвіти", філій і читалень Головної управи Українського педагогічного товариства (УПТ) та ін.

Утворення Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР), злука УНР і ЗУНР виступала свідченням успішного та ефективного розв'язання культурно-освітніх проблем у власній державі. Державний секретаріат ЗУНР та Українська Національна Рада (УНРада), отримавши важелі суспільного впливу, намагались налагодити соціально-економічний та політичний лад у краї. Найважливіші закони щодо організації освіти були ухвалені Державним секретаріатом ЗУНР у 1919 р. З'їзд представників народного учительства Західної України, що проходив 3 лютого 1919 р., розглядав питання організації народного шкільництва та українського учительства. Ухвалений 19 лютого 1919 р. закон "Про основи улагодження шкільництва на Західні області Української Народної Республіки" передбачав, що усі школи стають державними, а учителі, які працюють у них, є державними службовцями. Урядовою та державною мовою в усіх державних школах вважалась українська. Один із параграфів цього закону гарантував неукраїнському населенню краю право на школи з навчанням рідною мовою [10, с. 21–22].

Спробою накреслити основні напрями реформування освіти став з'їзд учителів середніх шкіл, що відбувся 21–23 березня 1919 р. у Станиславові. Він ухвалив резолюції, у яких відзначалось, що "школа має бути національна і має не тільки приготувати до студій на університеті, а до життя і

праці. Вона має бути вільна від всяких односторонніх впливів держави, церкви, політичних партій і суспільних клас" [11, арк. 3–4]. Згідно з резолюціями з'їзду передбачалося поділити середню школу на початкову, однотипну середню школу без класичних мов і різнотипну вищу середню школу (гуманістичну, реальну, модерно-філологічну і технічну). Однак реалізувати їх не вдалося через поразку Української революції.

Попри військовий наступ, українці відчули також культурно-освітню експансію поляків. Досить яскраво це описав І. Герасимович, цитуючи польську пресу: "Про мілітаристичні напади не думаємо, не маємо наміру атакувати наших сусідів із зброєю в руках, однак культурницький цивілізаційний наїзд є дозволений кожному. Такий ідейній праці нічого не можна закинути... Коли в кожній громаді на "кресах", міській чи сільській, знайдеться вчитель поляк-ідейник, який зуміє кресову дітвору вщепити від наймолодших літ переконання, чим вона є чим повинна почуватися, тоді вплив цих нових віток на оточення видасть просто необчислені овочі. Учителя-поляка жде апостольська місія, він же повинен стати місіонером, пропагандистом польської думки на східних окраїнах" [12, с. 4].

Найсильніший колонізаційний наступ українці відчули в культурній площині. Спільно ліквідовуючи українські школи, перешкоджаючи діяльності "Просвіти", УПТ та інших інституцій і культурно-освітніх закладів, польська влада на початку 1920-х рр. здійснювала повну централізацію шкільництва, усунувши вплив громадського чинника. Як згадував один із лідерів УРП І. Макух – "винищити українську інтелігенцію – це було перше завдання польської адміністрації" [2, с. 48].

3 червня 1920 р. у Львові проведено нараду всіх культурно-освітніх, економічних і політичних організацій. Її учасники одностайно зійшлися на тому, що українське громадянство визнало Українське педагогічне товариство (УПТ) національною шкільною владою, усі українські приватні школи мали її підпорядковуватися, жодна приватна школа не могла бути заснована і створена без відома УПТ, питаннями приватного шкільництва мав опікуватися окремий секретаріат, до складу якого секції народної школи і учительських семінарій, середньої школи, фахових шкіл [13, арк. 1].

Цей крок став відправною точкою на шляху до консолідації культурно-освітніх сил заради порятунку, відновлення та організації шкільництва у Західній Україні. Ці ухвали дали змогу товариству очолити усю організаційну, навчально-виховну, фінансово-економічну роботу щодо розбудови української освіти в краї. Запорукою успішної діяльності товариства стало об'єднання навколо нього найкращих представників української інтелігенції цієї доби – М. Галущинського, О. Макарушки, О. Терлецького, І. Крип'якевича, І. Герасимовича, Д. Коренця, К. Малицької та інших, які виступили організаторами і натхненниками відновлення діяльності УПТ на початку 1920-х рр.

"Просвіта", УПТ "Рідна школа", "Луг", "Сільський господар", виконували важливу місію щодо залучення української громадськості до відновлення своєї праці з пропаганди державницької ідеології та виховання національної свідомості українців. У цьому важливому процесі, незважаючи на перешкоди польської влади, товариству допомагали партії самостійницької орієнтації – УНТГ, УРП, УСДП тощо. Для вироблення спільної політичної лінії усіх національних сил краю скликалися міжпартійні з'їзди у 1921–1922 рр., у яких брали участь представники "Просвіти", а також Головної управи УПТ.

Стан українського шкільництва та польська шкільна політика з подачі керівних органів УПТ стали невід'ємною складовою численних протестів та звернень уряду ЗУНР, Західно-Українського товариства Ліги Націй (ЗУТЛН), політичних партій краю до Ліги Націй, інших міжнародних організацій, урядів і парламентарів країн світу. Із заявами протесту проти приєднання Східної Галичини до Польщі виступили президент УНРади Є. Петрушевич, УР у польському сеймі та сенаті, політичні партії, "Просвіта".

Найактивніші і найдіяльніші політичні сили розпочали вічеву акцію, наслідком якої були резолюції з протестом проти усіх розпоряджень, що обмежували права українців, та вимогою їх скасування. Представники українського населення, обрані вічами, особисто вручали ухвалені резолюції повітовій польській владі і кураторам, звертались з протестами до міністерства освіти і віросповідання Польщі.

Польська держава проводила дискримінаційну асиміляційну політику, тому просвітний рух став впливовим чинником національної консолідації українства.

Незважаючи на перешкоди влади у відновленні просвітніх осередків, у 1922 р. діяло 63 філій і 882 читальні. Згідно зі статистичними даними, упродовж 1923–1927 рр. щодня відновлювалася або утворювалася одна читальня, до 1930 р. функціонувало 87 філій [14, с. 101].

21 травня 1923 р. у Львові відбувся з'їзд УНТГ, який не оминув обговорення культурно-освітницьких проблем. Із аналізом стану шкільництва в краї виступив голова "Просвіти" (1923–1931 рр.) М. Галущинський, який наприкінці роботи з'їзду зачитав резолюції у шкільній справі. У них Народний з'їзд стверджував, що тимчасовий закон про устрій шкільної влади, ухвалений польським сеймом у 1921 р., не є обов'язковим для Східної Галичини, протестував найрішучіше проти



нав'язування цього статуту українцям, не даючи їм змоги в жодній шкільній установі відстоювати свої інтереси. Він захищав українське шкільництво на українських землях [15, с. 123–124].

Народний з'їзд агітував українське громадянство до активної участі в діяльності культурних, освітніх, гуманітарних і спортивних установах. У 9 пункті резолюції наголошувалося на заснуванні дитячих садків до опіки над школами і до жертвності з метою заснування й утримання приватних шкіл, а в позашкільній діяльності – "до поборювання змагань та усування всіх тих признаков психіки народу, що є вислідом вікового рабства українського народу" [16, с. 54].

З'їзд УРП, що відбувся 6 квітня 1924 р., закликав українське громадянство до захисту українського шкільництва, утворення окремої установи, що мала б опікуватися шкільництвом.

Проте ідея утворення окремої центральної установи з проблемами шкільництва залишилась не реалізованою. Наступний з'їзд УРП, що відбувся 1 лютого 1925 р. в Станисловові, уже про неї мову не вів, а лише стверджував у своїх резолюціях, що українське шкільництво нищить шкільна влада усіма можливостями.

Проблема відносин "Просвіти", УПТ і духовенства була актуальною як для УРП, так і її друкованого органу "Громадського голосу". Критикуючи розбещеність, ворожість духовенства, "Громадський голос" підкреслював, що: "Багато духовенства ставиться байдуже до рідної школи так само, як до всіх народних справ, а дуже поважне число духовних – вороже і то на стільки вороже, що має відвагу прилюдно (як ось на головних зборах УПТ, та на численній анкеті університетській) виступати проти рідної школи, коли вона їм не по нутру". Причину цієї ворожості автор бачив у вихованні священників у духовних семінаріях, де "очищують молоді душі з усіх народніх, українських ідеалів та наливають отрутою" [17].

Однією з позитивних тенденцій політичного життя Західної України стало утворення 11 липня 1925 р. УНДО внаслідок злиття УНТП, УПНР та національної групи Української парламентської репрезентації (УПР) [18]. Новоутворена партія, у відозві від 11 липня 1925 р., пояснювала свою основну політичну лінію – здобуття самостійної, соборної Української держави та підкреслювала, що "...від нинішнього дня весь український національний табір виступає як одна цілість, стає в одній оборонній і боєвій лаві, в одній суспільній фаланзі" [19]. УНДО своїми політичними акціями виражало не лише свої вузькопартійні, а загальнонаціональні інтереси, на відміну від інших партій Західної України. Його впливи посилювалися серед "Просвіти", УПТ "Рідна школа", "Сільського господаря" та інших інституцій.

У відповідь на асиміляційний наступ влади, УНДО розгорнуло в краї масштабну антиполонізаційну акцію. Провід партії звертався до українського населення з пропозицією масового виступу на захист рідної школи. 28 серпня 1925 р. на засіданні президії центрального комітету і представників освітніх установ опрацьовано програму дій, що передбачала організацію народних віч проти полонізації українських шкіл.

Уже 30 серпня 1925 р. у Львові відбулося народне віче на захист української школи, на якому виступив В. Целевич. Наступного дня націонал-демократи провели протестаційне віче у Тернополі. Від УНДО на ньому виступили М. Струтинський, С. Баран, від УРП – Д. Ладика. Загалом варто відзначити, що проблема українського шкільництва, культурно-освітні питання були на порядку денному керівних органів УНДО. УНДО зараховувало "Просвіту", "Рідну школу" до національного доробку. "Можуть нам наші зовнішні вороги відобразити самостійність, відобразити державні школи, замкнути доступ до урядів і т. д., але як "Просвіта", "Рідна школа" будуть успішно виконувати свої завдання, народ наш не щезне з лиця землі" [20, арк. 3–4].

УНДО, згідно зі своєю програмою, захищало внутрішню автономію "Просвіти", "Рідної школи", її відмежування від політичних партій. Основні заходи культурно-освітньої політики УНДО були випрацьовані на II з'їзді партії у 1926 р. З відповідною доповіддю виступав голова "Просвіти" М. Галущинський. У ній стверджувалося про те, що Польща проводила політику послідовного знищення українського шкільництва. З'їзд звернув увагу українського суспільства на необхідність організації боротьби за рідну школу, її національний зміст. При цьому особливий акцент робився на створенні приватного українського шкільництва, організацію дошкільного і позашкільного національного виховання, матеріальну підтримку освітніх установ [21, арк. 6–7].

На цьому з'їзді М. Струтинський вніс додаткову резолюцію "Про зв'язок преси з центральними українськими установами, у якій Народний з'їзд доручав ЦК УНДО подбати щоб національні культурно-освітні та економічно-фінансові установи своєчасно інформували українську пресу про свою працю та потреби. Ця пропозиція (з поправкою М. Галущинського) була одноголосно підтримана учасниками з'їзду [22].

УНДО, УСРП боролися за домінування у національно-культурних товариствах. 26 грудня 1926 р. відбувся черговий з'їзд УСРП, що покладав на своїх членів обов'язок не допускати до "Лугів", як і

до інших неполітичних товариств ("Просвіта", "Рідна школа") УНДО, засудивши акцію внесення розколу Р.Дашкевичем у роботу "Лугу" [23].

Подокуди представники УСРП виступали з рішучою критикою окремих проявів діяльності "Просвіти".

УСРП мала свій погляд на проведення з'їзду "Просвітою", "Рідною школою" у листопаді 1927 р. Так, соціалісти-радикали вважали, що з'їзди практично не відрізнялися від інших, розкритикували позицію УНДО і виступ його генерального секретаря Володимира Целевича. УСРП звертала увагу в основному на опозиційні виступи, що стосувалися діяльності окремих гуртків проти постанов з'їзду і Головної управи, лояльності щодо польської шкільної влади, міжпартійної боротьби.

УСРП критикувала діяльність керівництва товариства "Просвіти", "Рідної школи" за те, що вони перебувають під впливом УНДО. "Громадський голос" називав їхні управи "ундівсько-клерикальними".

29 листопада 1929 р. відбулися наради УНДО. У доповіді "Організація УНДО" секретаря партії Л. Макарушки визначалося ставлення УНДО до "Просвіти" та інших товариств [24, арк. 9].

У другій половині 1920-х рр. боротьба за впливи у "Просвіті", "Рідній школі" загострилася. Якщо раніше Головна управа складалася з представників УНТП, яку доповнювали предствники УРП і УСДП, то після створення УНДО, як найвпливовіша політична сила в Західній Україні, прагнули отримати контроль над ними, що викликало зрозумілий спротив з боку УСРП, КПЗУ, УПП та інших структур.

5 грудня 1928 р. українські депутати польського парламенту внесли законопроект про мову навчання і загалом про школи національних меншин. УПР також виступила за перебудову шкільної адміністрації та реалізацію закону 1922 р. про український університет у Львові. Про активність українських депутатів може свідчити той факт, що лише упродовж одного засідання сейму 15 травня 1928 р. ними скеровано 17 запитів-інтерпеляцій, що стосувалися закриття українських шкіл та гімназій, переведення українських учителів у інші регіони держави, нищення польською владою організаційних структур "Просвіти" і "Рідної школи" [25, с. 9].

Інші українські політичні партії краю теж прагнули проводити культурно-освітню роботу серед населення. УСДП нейтрально ставилася до діяльності "Просвіти", "Рідної школи". Просвітницьку діяльність партійці обговорили на першій конференції товариства "Робітнича громада" 5 вересня 1927 р. у Львові. У доповіді "Культурно-освітня праця українського пролетаріату в минулому й майбутньому" І. Квасниця підкреслював, що упродовж минулого року виникло 10 гуртків "Робітничої громади", до складу якої вступило 570 членів, найактивніше вона діяла у Дрогобичі й Перемишлі. Доповідач закликав до активізації роботи кожного гуртка. У виступі М. Домбчевського "Культурно-освітня праця серед пролетаріату в Західній Європі" містився заклик до використання досвіду західноєвропейського робітництва.

Учасники конференції одноголосно ухвалили резолюцію, у якій відзначалося, що основним завданням товариства мало бути класове усвідомлення українського пролетаріату. Просвітницька діяльність УСДП, на думку І.Райківського, поєднувала розвиток національної свідомості робітництва з пропагандою соціалістичних ідей. Партія виступала проти співпраці з несоціалістичними товариствами [25, с. 9].

Таким чином, культурно-просвітницька діяльність політичних партій Західної України сприяла захисту національно-культурних інтересів краю. Питання розвитку шкільництва, культурно-освітніх установ були складовою розв'язання українського питання в міжвоєнний період ХХ ст. Гостре міжпартійне протистояння у другій половині 1920-х рр. викликане боротьбою лівих та лівоцентристських партій за впливи у "Просвіті", "Рідній школі" з одного боку, а з іншого – це перешкоджало виконанню національно-культурними товариствами їхньої основної мети і створювало прецедент для адміністративних репресій проти його низових осередків.

#### *Список використаних джерел*

1. Кедрин І. Життя-події-люди. Спомини і коментарі / Кедрин І. – Нью Йорк: Видавничка кооператива "Червоної калини", 1976. – 724 с.
2. Макух І. На народній службі. Спогади / Макух І. / Серія "Спадщина". – Київ, 2001. – 572 с.
3. Чернецький А. Спомини з мого життя / Чернецький А. / Серія "Спадщина". Кн. 15. – Київ: Основні цінності, 2001. – 168 с.
4. Васюта І. Політична історія Західної України (1918–1939 рр.) / Васюта І. – Львів: Каменяр, 2006. – 335 с.
5. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939) / Микола Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1993. – 204 с.
6. Швагуляк М. Партійні поділи і загальнонаціональні інтереси. Проблема політичної консолідації українського національного руху Галичини (1919–1939) / Швагуляк М. // Сучасність. – 1994. – № 2. – С. 77–82.
7. Papierzynska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej. 1922–1926 / Papierzynska-Turek M. – Krakow, 1979. – 390 s.
8. Torzecki R. Kwetsia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929 / Torzecki R. – Krakow, 1989. – 258 s.
9. Tomeczyk R. Ukrainkie zjednoczenie narodowo-demokratyczne. 1925–1939 / Tomeczyk R. – Szczecin, 2006. – 336 s.
10. Ступарик Б. Національна школа: витоки, становлення / Ступарик Б. – Київ, 1998. – С.21–22.
11. Центральний державний історичний архів у



Львові (далі – ЦДАУ у м. Львові). – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 83. – Арк. 3–4. 12. Герасимович І. Збройна культурна війна / Герасимович І. – Л., 1925. – С. 4. 13. ЦДАУ у м. Львові. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 1. 14. Звіт з діяльності товариства "Просвіта" за час від 1-го січня 1929 до 30 червня 1930 р. – Львів, 1931. – 103 с. 15. Кутутик М. Історія української націонал-демократії / Микола Кутутик. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 123–124. 16. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У дев'яти томах. – Т. 7. – Київ, 2001. – С. 54. 17. Громадський голос. – 2 лютого 1924. 18. Діло. – 13 липня 1925. 19. Діло. – 2 вересня 1925. 20. ЦДАУ у м. Львові. – Ф. 344. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 3–4. 21. Державний архів Львівської області. – Ф. 271. – Оп. 2. – Спр. 456. – Арк. 6–7. 22. Діло. – 28 листопада 1926. – С. 6. 23. Діло. – 18 травня 1928. 24. ЦДАУ у м. Львові. – Ф. 344. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 9. 25. Райківський І. Українська соціал-демократична партія (1928–1939). – Івано-Франківськ, 1999. – С. 9.

**Игорь Соляр**

### **КУЛЬТУРНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ НАЦИОНАЛЬНО-ГОСУДАРСТВЕННИЧЕСКИХ ПАРТИЙ ЗАПАДНОЙ УКРАИНЫ В 1920-Х ГГ.**

*Раскрыты особенности политики польской администрации в национально-культурной сфере в Западной Украине в 20-х гг. XX века, проанализированы борьбу украинских политических партий за влияние на культурно-образовательные организации края.*

*Ключевые слова: культурно-просветительская деятельность, национально-государственные партии, Западная Украина, польские власти, национальные интересы.*

**Igor Solyar**

### **CULTURAL AND EDUCATIONAL ACTIVITIES NATIONAL-STATE POLITICAL PARTIES IN WESTERN UKRAINE IN 1920**

*The peculiarities of Polish administration policy in the national cultural institutions in Western Ukraine in the 20's of the twentieth century, analyzed the struggle of Ukrainian political parties for the impacts on cultural and educational organizations edge.*

*Keywords: Cultural and educational activities, national and state parties, western Ukraine, the Polish government, national interests.*

**УДК 94 (477)**

**Олена Санира**

### **ОРГАНІЗАЦІЯ ВІЙСЬКОВИХ ГОСПІТАЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ ТА ЇХ МАТЕРІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ (1918–1920 РР.)**

*У статті висвітлюються історичні обставини та характер організації військових госпіталів УГА у 1918–1920 рр. під час бойових дій в Східній Галичині та в Наддніпрянщині, забезпечення їх санітарним обладнанням та медикаментами.*

*Ключові слова: Українська Галицька Армія, медична служба, шпиталь, комендант, лічниця.*

Запорукою ефективної бойової діяльності Української Галицької Армії (УГА) у 1918–1920 рр. було налагодження функціонування медичної та санітарної служби, які в умовах масових епідемічних захворювань та ускладнення матеріально-технічного постачання збройних сил нерідко відігравали ключову роль у результатах воєнних дій.

Історія медичної служби УГА є недостатньо досліджена в українській військовій історіографії. Відсутність узагальнюючих наукових робіт, так і конкретних досліджень організаційних аспектів діяльності цієї важливої структури національних збройних сил періоду української революції.

Першими і фактично єдиними дослідниками цієї проблематики були безпосередні учасники національно-визвольних змагань, які писали свої праці з урахуванням особистого досвіду: В. Щуровський [4] та В. Трембіцький [1; 25–27]. Поза увагою дослідників опинилася значна джерельна база спогадів вояків та старшин УГА, які брали участь у бойових діях на території Східної Галичини та Наддніпрянщини: Є. Бородієвича [20], І. Велигорського [7], В. Галана [13], В. Демчука [16], В. Кривокульського [2], О. Лазурка [9; 11], А. Назара [5], Я. Солтикевича [14] та



С. Сулятицького [17]; мемуари генерала-лікаря Я. Окуневського [24], архівні [3; 22–23] та опубліковані документи [12; 18; 21], матеріали преси [10; 15].

Метою статті є дослідження та висвітлення історичних обставин й характеру організації військових госпіталів УГА, забезпечення їх обладнанням та медикаментами.

Медична та санітарна служба УГА мала розгалужену систему надання лікарської допомоги. За визначенням В. Трембіцького, медичні служби за функціями поділялися на такі види: надання першої допомоги (перев'язочно-лікарська) при фронтовій лінії чи державному кордоні; при транспортних засобах (перевезення військових частин до чи від фронту); в міських лікарняних осередках чи міських госпіталях [1, с. 17]. Саме військові госпіталі несли найбільше навантаження та відповідальність за видужання особового складу УГА.

Під час українсько-польських боїв у Львові у листопаді 1918 р. важкопоранених з усього фронту медчастини "Першої помочі" доставляли до гарнізонної лічниці на Личаківській, де їх лікували декілька днів [2, с. 15]. Після чого, хворих перевозили на повозках до санітарного поїзда Українських Січових Стрільців (УСС), який доставляв поранених українських вояків до лікарень у загір'ї: у Бережани, Підгайці чи Тернопіль [2, с. 15]. Для дотримання санітарних норм та здоров'я особового складу у час листопадових боїв в розпорядженні українського війська були дві спеціальні пральні машини ("машини до прання"), що залишилися ще від австрійської армії. Українське командування вимагало від особового складу щотижневої заміни спідньої білизни. До прання білизни залучили вояків, нездатних до служби зі зброєю [3, с. 18]. Після відступу збройних сил ЗУНР зі Львова перші військові госпіталі організовано заходами військової групи "Схід" у Перемишлянах та Ожидові [4, с. 277].

У деяких містах в розпорядження українського війська дісталися колишні австрійські військові госпіталі ("лічниці"). Таким чином, у листопаді 1918 р. організовано госпіталь ("полеву лічницю") у Сокалі. Цей медичний заклад постав на місці колишнього австрійського військового госпіталю. Австрійська медична служба залишила на місці все необхідне: ліжко, постіль та білизну. Андрій Назар, якому доручено було організувати роботу госпіталю писав: "При помочі дібраних людей уладив я кімнату недужих в салі польського "Сокола", а коли цілий будинок забрали на квартири для стрільців, провізоричну лічницю перенесено до приватного дому близько "Червоної Школи" (так звали хлопячу виділову школу)" [5, с. 5]. Коли прибуло більше хворих та поранених, постала необхідність розширити госпіталь. Тоді його перенесено до більшого будинку жіночої школи. Тут влаштували госпіталь з операційним залом і аптекою. Загальна кількість місць у лікарні сягнула двохсот лікарняних ліжок [5, с. 5]. Під натиском польського війська українські підрозділи були змушені відступати. Тоді госпіталь перенесли до с. Тартаків, що на 9 км на схід від Сокаля. Госпіталь в Тартакові облаштували в маєтку місцевого поміщика ("дідича") Урбанського. Однак один відділ госпіталю в цивільній лікарні Соколя було залишено на місці. Коли збільшився наплив хворих та поранених до Тартакова, військова адміністрація госпіталю була змушена зайняти додатково будинок місцевої школи. Після перших випадків епідемічних захворювань вояків, одну кімнату з більше десяти ліжками призначили для "тифозних" [5, с. 5]. Цей госпіталь невдовзі отримав статус "Полевої лічниці 5-ої Сокальської бригади".

У прифронтовій смузі госпіталі виконували функції польових, а далі від фронту, запасних госпіталів. Поранених і хворих, після надання першої допомоги, перевозили до найближчого госпіталю, розташованого, звичайно, при залізничному сполученні [4, с. 277].

У січні 1919 р. командування УГА провело реорганізацію збройних сил. Відповідно змінено і систему організації медичної служби й статус госпіталів. Військові госпіталі поділялись на польові, запасні й окружні. Польові мали руховий характер, їх місце розташування та кількість змінювалися в залежності від координат та потреб фронту. Запасні розташовувалися в більших населених пунктах загір'ї. Окружні госпіталі обслуговували гарнізон центру військового округу й приймали до себе хворих та поранених з польових та запасних госпіталів у випадку їх переповнення [4, с. 278–279].

Приміщення та обладнання військових госпіталів не було типовим чи стандартним. Окремі госпіталі мали відповідний лікарський персонал і повне обладнання, навіть з рентгеном й були розташовані у спеціальних будівлях зі значною кількістю лікарняних ліжок. Обслуговуючий персонал складався зі відповідно навчених військових санітарів, "сестер служебниць" та "сестер жалібниць". Поряд з тим діяли й госпіталі, організовані, поспіхом, що не мали найнеобхіднішого обладнання та забезпечення.

За даними В. Щуровського після реорганізації УГА у її розпорядженні були такі госпіталі:

1. Бережани – комендант Осип Ковшевич, а потім Теодозія Туна).
2. Броди (комендант Бінневальд і Кумін).
3. Давидів (комендант Тадей Яцик, пізніше – Кость Гнідий).

4. Дрогобич (комендант Микола Терлецький, Кельнер, Вітлін, медики Микола Ваврик, Яків Нагляр, К. Гаврилів, Я. Рудницька, і лікарі-консультанти: Козловський, Пельчар і Еліясевич).
5. Золочів (Мойсей Рібенфельд, Богдан Питлик і медик Тимко Кульчицький).
6. Камінка СтрумILOва (командант Володимир Білозор, лікарі Дезидерій Сприс і Богдан Чабан).
7. Красне, відсильний пункт (комендант медик Марія Гіжовська, від квітня 1919 р. Микола Терлецький).
8. Ожидів (комендант Вол. Свідерський і медик Марія Гіжовська).
9. Перемишляни (комендант Франц Білобран і медик В. Банах).
10. Радехів (комендант О. Подолинський і медик Р. Мотлюк).
11. Самбір (комендант Ол. Манацький, пізніше Юл. Шипайло і лікарі: Г. Глянц, Цюк, Юліян Фастман, медики: З. Паук, М. Козіцький, І. Гоцький, М. Літинський і Н. Хомишин).
12. Сокаль (командант М. Музика, а згодом С. Сосенко і медик С. Кривокульський).
13. Станиславів (мав два госпіталі: комендантом першої був Осип Маланюк, а другої Теофіл Бардах. Лікарі: О. Прийма, Мих. Козак, Микола Дикий, О. Кос і Мондшайн та медики: Леонтій Максимонько, Н. Полотнюківна і Селянська).
14. Стрий (комендант Амброзій Целевич, Е. Гайдукевич і М. Сеген);
15. Тернопіль (комендант Осип Ямполь і Тит Бурачинський).
16. Ходорів (комендант Ст. Гасюк, Кость Морозовський і медичка Вол. Львівна).
17. Чортків (комендант Гафлицький і медик О. Чайківський) [4, с. 279–280].

Можемо припустити, що перелік, поданий В. Щуровським, відобразив госпіталі, що діяли на початку 1919 р. До цього списку не увійшли військові медичні заклади, організовані пізніше й цивільні ("загальні") лікарні, що також приймали хворих та поранених вояків. Тому доповнимо перелік медичних закладів, що були у розпорядженні УГА на підставі інших джерел.

У Бережанах був військовий та загальний шпиталі [6, с. 198]. Військовий госпіталь діяв і в Городенці. Українська військова команда намагалася організувати військовий шпиталь в місті щойно тоді, коли вже декілька українських вояків захворіли на плямистий тиф. Для хворих виділили одну, спеціально обладнану кімнату, в приміщенні школи імені Святого Антонія [7, с. 11]. Польовий госпіталь військово-оперативної Групи "Глибока" розташовувався у поміщицькому дворі с. Глибока. Його комендантом був сотник-лікар д-р Стефанович. Пізніше обов'язки коменданта виконував санітарний поручник Павло Цимбалістий [8, с. 13].

У Дрогобичі окрім військового госпіталю [9, с. 23], діяв також протиепідемічний шпиталь Червоного Хреста. У розпорядженні українського війська були також загальні шпиталі у Заліщиках та Жовкві. У Коломиї діяло три шпиталі: загальний, військовий венеричний госпіталь та запасний госпіталь. У Стрию поранених вояків УГА приймав хірургічний шпиталь [10, с. 1].

Санітарний шеф УГА мав до розпорядженні два санітарні поїзди, один поїзд УСС, другий поїзд НКГА. Обидва санітарних поїзди складалися зі зручних, відповідно облаштованих пультманівських вагонів з операційним залом, з вагоном для коменданта, для санітарів, вагоном-кухнею і складом. Окрім цих тих двох санітарних поїздів, обладнаних з певним комфортом, санітарний шеф УГА мав у своєму розпорядженні ще один санітарний поїзд, що складався зі звичайних вагонів, відповідно перероблених для розміщення носилок з раненими чи хворими. У ньому був також вагон для коменданта поїзду, вагон-кухня та вагон-склад. Тим поїздом відвозили поранених з-під Львова до госпіталів у Підгайцях та в Бережанах [2, с. 16].

Весною 1919 р. УГА внаслідок масованого польського наступу почала відступ у східному напрямі. Постало питання евакуації військових медичних частин й відповідно стаціонарних госпіталів. Під час відступу, Дрогобицький військовий госпіталь евакуювали до Борщева. Ом. Лазурко, четар-фармацевт УГА, пригадував: "Дрогобицька лічниця в Борщеві помістилася в поверховім домі гімназії. Ця лічниця була одна з більших, до якої з цілого майже фронту, значно тоді стисненого, переважно ранених та хворих. В домі дрогобицької лічниці мав свою канцелярію Сан. Шеф УГА. Зі збільшуванням стану хворих, занято під лічницю ще три дома" [11, с. 26].

Евакуйовано було й госпіталь з Тартакова. Усе майно завантажили на підводи, окремо помістили хворих та поранених і госпіталь рушив у східному напрямку. Після Чортківської офензиви польову лічницю 5-ї Сокальської бригади розформували [5, с. 5].

Евакуацію проводили поспішно, при недостатчі транспортних засобів. Були змушені залишитися в місці госпіталі в Бережанах, Коломиї, Самборі, Станиславові, Тернополі та Чорткові [2, с. 16]. Відступ війська та медичних частин УГА за Збруч був напруженим та виснажливим для хворих та персоналу госпіталів. Ом. Лазурко описав картину переходу госпіталів так: "Дня 18. липня, походом у двох валках, гостинцем через цілу ніч, дісталися ми з трудом до Кам'янця. Тут застали ми й інші лічниці на возах, різні частини УГА та збігів. Розуміється ніяка з наших лічниць не мала змоги працювати. Хворі валялися в болоті або в поросі. Тоді і я з братом спав у дезинфекторі. Хто



міг переспався на підлозі у якій-небудь хаті, дехто в сінях або коморі бо Камянець був переповнений. На другий день, с. є. 20 липня ми приїхали до Китайгороду. Тому, що ніяким чином ні способом не могли наші коні витягнути тяжко напружених возів до міста, що положені на високій скалі, ми полишилися під горою та розбрилися по хатах" [11, с. 26].

Спочатку госпіталь тимчасово розмістили у місцевій майстерні з вичинки шкіри ("гарбарні"), де були незадовільні санітарні умови. Врешті санітарний шеф УГА домігся організації у Кам'янці на Поділлі військового госпіталю, спроможного розмістити більше ста хворих чи поранених. Лікарня розташувалася у приміщенні розграбованої крамниці. Згодом до госпіталю вдалося долучити приміщення міської в'язниці та розташованого за декілька кілометрів від міста цукрового заводу ("цукроварні"). Тоді ж до головного госпіталю УГА включили так званий "Шпиталь Ягольниця", що також евакуювався з Галичини [11, с. 26]. 4 серпня 1919 р. об'єднаний госпіталь вирушив з хворими та обладнанням ближче до фронту. Розташувався 7 серпня того ж року у поміщицькому дворі с. Отроків: "Під лічницю лишився напів збережений, камінний дім з частинно виламаними рамами й потовченими шибамі вікон" [11, с. 26–27]. Разом з іншими підрозділами армії госпіталі не знали куди поміститися [12, с. 19]. Тривалий час не було реальних можливостей розпочати їх лікарську діяльність.

Врешті-решт в районі Поділля, за даними В. Трембіцького, медична служба УГА організувала чотири запільні та полкові лікарні, що розташувалися в більших залізничних вузлах (Вінниця та Жмеринка) та в містах Білозубі, Браїлові, Барі та Гнівані [1, с. 18]. Трохи точнішу інформацію подав у своїй публікації В. Щуровський. Він стверджував, що за Збруч перейшли усього три повні польових госпіталі, кожен на 250–300 хворих і чотири госпіталі, у яких перебувало 100–120 хворих бійців [4, с. 282].

Госпіталі УГА розташувалися у районах дислокації своїх корпусів. У вересні 1919 р. розміщення військових госпіталів УГА в Наддніпрянщині мало такий вигляд:

Польовий госпіталь № 1 (комендант сотник д-р Володимир Білозор і лікарі д-р Микола Терлецький та санітарні четарі Роман Мотлюк і Марія Гіжовська). Цей госпіталь був створений на базі об'єднання лікарняних установ з Радехова і Камінки Струмилової.

Польовий госпіталь № 2 (комендант, сотник Франц Білобран, медик Володимир Банах).

Польовий госпіталь № 3 розташувався в Гнівані (комендант, сотник Юліан Шипайло, після його смерті в грудні 1919 р. сотник Микола Терлецький і Кость Гнідий).

Польовий госпіталь 1-ої Бригади УСС розташувався у містечку Браїллів (комендант, Володимир Свідерський, медики Роман Гаванський і Ол. Перфецький).

Запасний госпіталь № 1, створений із матеріальної частини колишнього дрогобицького госпіталю розташувався у м. Вінниця у так званих "кримських казармах" (комендант, Осип Ямполер і допоміжні лікарі Гайнріх Глянц – хірург, Амброзій Юркевич, Дезидерій Сприс, Шпоннер – хірург і санітарні поручники Я. Нагляр і Корнило Гаврилів).

Запасний госпіталь № 2 розміщений в Жмеринці (комендант, сотник Мойсей Рібенфельд, Богдан Питлик і медик Тимко Кульчицький).

Запасний госпіталь № 3 в Бірзулі (комендант, сотник Ярослав Лопатинський).

Запасний госпіталь № 4 розташований в м. Бар (комендант, сотник Степан Гасюк і Себастьян Мантель). У Вінниці, в будинках жіночої гімназії примістилася теж евакуйований госпіталь з Золочева. Комендантами тут були Дезидерій Сприс і Юда Маврикій [4, с. 282–283]. Відомо, що військовий шпиталь УГА діяв також у Тульчині [13, с. 118].

У містечку Привороття, біля Кам'янця Подільського, розташувався військовий госпіталь при вишколі корпусу УСС. Комендантом госпіталю був Ярослав Солтикевич, медик Станіслав Цибульський [14, с. 5–9].

Бійців УГА обслуговував також госпіталь Українського Червоного Хреста, комендантом якого був отаман Денис Новак і лікар Микола Сисак [15, 5]. Відомо також, що 61-й польовий госпіталь Червоного Хреста діяв у Старокостянтинові [8, с. 198].

Санітарно-гігієнічні та матеріальні умови для госпіталів у різних місцевостях Наддніпрянщини були неоднаковими. Зокрема, створений у м. Вінниця шпиталь санітарної місії для боротьби з пошестей в Україні розташували у приміщенні місцевої жіночої гімназії. Як пригадував о. Володимир Демчук: "До кількох днів шпиталь був готовий на прийняття хворих. На I поверсі розставлено в сімох салях гарні вигідні пружинові ліжка, а на долині приміщено склад санітарного приладдя, кухню, мазничку та канцелярію. Зачалася праця" [16, с. 8]. Цей госпіталь був обладнаний також лабораторією з двома мікроскопами для дослідження крові та дезінфекторами [16, с. 10]. У місті Гнівань, де був розквартирований 1-й Гуцульський курінь, "Військова лічниця містилася у стайнях цукрового заводу, де по обох боках стайні була розстелена солома, а серединою був вільний прохід. Хворі стрільці лежали битком наче снопи і чим гуще тим краще, бо це була зима, а



покривал не було" [17, с. 109]. Евакуйований з Вінниці шпиталь санітарної місії перевезли до Тирасполя, де його розмістили у розбитих казармах старої тираспольської фортеці [16, с. 10]. В умовах воєнних дій усі лікарні поміняли свій статус з цивільного на військовий [18, с. 219]. Госпіталі були переповнені хворими [19, с. 2].

Санітарні поїзди УГА з території ЗУНР не могли дістатися Наддніпрянщини через наступ польського війська. Однак, відомо, що діяв бригадний санітарний поїзд (комендант О. Перфецький) і забирав хворих до польового госпіталю УСС у Браїлові або до госпіталів у Жмеринці [4, с. 284]. На залізничному шляху поміж Бердичевом і Чудновом курсувала так звана "санітарна летучка", що здійснювала оперативне перевезення поранених і хворих (комендант, сотник-лікар В. Щуровський) [20, с. 73].

З самого початку державотворення Західно-Української Народної Республіки та організації УГА необхідно було вирішувати питання забезпечення медикаментами цивільних лікарень та військових госпіталів. Головна проблема полягала у тому, що в Галичині, на Східному фронті Першої світової війни з 1918 р. масштабних військових дій фактично не велося. Тому майже весь лікарсько-медичний запас австрійської армії був сконцентрований переважно на фронтовій лінії, що проходила через Балкани (Македонія, Албанія), Альпи та на італійському фронті. Тому новопосталий ЗУНР у спадок залишилося не так багато стратегічних військових припасів [1, с. 16]. Наприклад у Сокалі австрійські військові медики залишили після себе тільки дві скрині ліків та перев'язочний матеріал [5, с. 5]. Питання медикаментів обговорювали на засіданні УНРади в Станіславові 7 лютого 1919 р. Депутат із Чортківщини Остап Юрчинський поставив питання про отримання дезінфекційних препаратів з Києва [21, с. 192].

Забезпеченням госпіталів ліками та обладнанням займався Державний секретаріат внутрішніх справ ЗУНР [22, арк. 2–7]. Закупівлі ліків та медикаментів здійснювалися переважно через посольства та дипломатичні представництва в Австрії, Чехо-Словаччині та Угорщині [23, арк. 3–5]. У Австрії, генерал-лікар Ярослав Окуневський пригадував, що відбувалася закупівля з рознарядки Державного секретаріату військових справ ЗУНР, за фінансової підтримки Миколи Василька: "Дивлюся – запотребовання на цілі шпиталі, на ліки, на інструменти, на санітарний матеріал, на вербовання лікарів і т. д., підписані полковником д-ром Андрієм Бурачинським. Дальше письмо від міністра здоров'я д-ра Куровця, де описуються страшні санітарні відносини між населенням і знов запотребовання. Реферую. "Все те конечно, дістати все те можна, навіть досить дешево із повоєнних складів Австрії, але на це треба мільонів. Як можете мені їх дати, то буде можна вислати за кілька тижнів". Перший раз я побачив Василька, що звичайно був дуже повздержливий, як він вибухнув гнівом. "Та що вони гадають ті панове в Станіславові, що Відень все їм ще мама! Чи гадають, що я тут друкую австр. корони?" Видкося, що таких запотребовань, як оце моє, прийшло до посольства багато з інших департаментів у Станіславові. На другий день закликав мене знову Василько, дав мені чек до банку на один мільон. "Більше не маю, – казав – закупіть, що знаєте і зможете і висилайте".

Звідки Василько добув ті гроші, а то була в той час висока сума, не знаю. Знаю, що зі Станіславова до посольства ніякі гроші не приходили. За ті гроші закупив я в Австрійським Червонім Хресті два цілком улаштовані епідемічні шпиталі і вислав їх в Україну, перший для Гал. Армії в Кам'янці, а другий, як Гал. Армія уже пішла в розтіч, за дозволом през. Петрушевича, українському Червоному Хресту в Києві" [24, с. 974–975].

Найголовнішими були головний санітарний склад армії розташований у Станіславові та санітарний склад начальної команди УГА, розташований у Ходорові. Під час відступу весною 1919 р. обидва склади опинилися в Чорткові, де їх було об'єднано. Начальником обидвох медичних складів став підполковник-аптекарь УГА М. Білінський [9, с. 22–23].

О. Лазурко, пригадував, що він доставляв медикаменти в Борщеві у різний спосіб: "За ліками їздив я до Чорткова в Гол. Сан. Склад підводою. Ліки яких не доставало, доповняв обміною за інші, нам непотрібні, або за гроші (австрійські) в цивільних лікарнях, борщівській або озерянській" [9, с. 24].

Під час відступу УГА з території ЗУНР, багато санітарного майна залишено у Галичині, а багато знищено у часі евакуації. Санітарний склад виїхав з Ходорова в напрямку Чорткова у 17 залізничних вагонах. Для перевезення майна через Збруч треба було бодай 600 підвод, однак, з великими зусиллями вдалося придбати тільки 60. Частину складу розібрали відступаючі військові відділи, але все ж значна частина санітарного майна дісталася в руки поляків. Залишили на місці частину свого обладнання в Східній Галичині й евакуйовані госпіталі [4, с. 282]. Забезпечення госпіталів в Наддніпрянщині було ще слабшим ніж у Галичині, кількість лікарень значно менша, а наплив хворих та поранених безупинно зростав.

Причиною недостатньої кількості ліків та медикаментів були реквізиції німецьких військ у період правління гетьмана Павла Скоропадського. Німці в Наддніпрянщині залишили для населення тільки третю частину тих ліків, що знайшли на складах та аптеках. Опісля реквізиції проводили "і другі, чужі і свої війська" [18, с. 219]. Як відзначав В. Трембіцький, основною причиною катастрофічного браку медикаментів в українському війську була неприхована санітарна блокада України: "Антанта вірила в реальність відродження нової російської імперії і допомагала Денікінові а не УНР. Так прийшло внаслідок антантської політики і її допомоги союзній "білій" Росії до блокади Української Республіки мілітарно та навіть санітарно якнайбільш негуманним способом у воєнних діях. Антантська блокада заіснувала як зброя проти сепаратизму в Росії, який загрожував існуванню російської імперії, як протизаги до Великої Німеччини. А тому, що Україна становила ядро господарського потенціалу старій Росії, вона стала центром уваги в російській політиці на сході Європи.

Антантсько-французська санітарна блокада привела до того, що навіть в Румунії вона зуміла контролювати доставку медичних припасів (не кажучи вже про зброю), для України крізь прикордонні станиці Румунії на р. Дністрі в Атаках на Резіні" [25, с. 60].

Частково цю санітарну блокаду вдалося прорвати завдяки зусиллям Міжнародного Червоного Хреста. Ця організація зуміла надати вагомому допомогі хворим УГА. Делегат Фрік посприяв переїздові в Україну поїзда з медикаментами та обладнанням для УГА на Поділлі. Цей шпитальний поїзд допоміг деякою мірою не тільки УГА, але всій армії УНР в її боротьбі з висипним тифом [26, с. 14]. Поїзд, що складався зі 72 вагонів ("возів") навантажених санітарним приладдям, ліжками та медикаментами прибув на залізничний вокзал у Вінниці близько 15 листопада 1919 р. [16, с. 8].

Окрім медикаментів хворих необхідно було годувати висококалорійною їжею. У Сокалі про продовольство для госпіталю подбала повітова команда. Харчі доставляв також міський комітет пань. Комітет збирав у навколишніх селах і привозив для госпіталю овочі, хліб та молочні продукти [5, с. 5]. Особливо дорогі продовольчі товари були в Наддніпрянщині. Якщо в Галичині фунт (російський) м'яса коштував 20 гривень, то в Кам'янці на Поділлі за таку ж вагу треба було заплатити вже 60 гривень [11, с. 29].

Після відступу УГА з Наддніпрянщини у 1920 р. її санітарне та медичне майно частково попало в руки більшовиків, а частинно було забране польськими військами. Лише незначна частина медичного обладнання Першого польового госпіталю перейшла в розпорядження УНР, а її лабораторію перевіз В. Білозор до Львова, де вона стала основою для створення лабораторії при Науковому товаристві імені Шевченка [4, с. 285]. Подібно до санітарного майна УГА, до поляків разом з військовими формаціями армії УНР перейшли їх санітарні частини зі своїм медичним обладнанням та медикаментами.

#### *Список використаних джерел*

1. Трембіцький В. Санітарно-медична справа в Україні. Санітарно-червоно-хресна служба в Галицькій державі / Трембіцький В. // Вісті комбатанта. – Торонто; Нью-Йорк, 1975. – Ч. 2. – С. 16–25.
2. Кривокульський В. Санітарна частина УГА. / Кривокульський В. // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1938. – Лютий. – Ч. 2. – С. 15–16.
3. Державний архів Львівської області. – Ф. 257. – Оп. 1. – Спр. 29.
4. Щуровський В. Медична і санітарна Служба / Щуровський В. // Українська Галицька армія. У 40-річчя її участі у Визвольних Змаганнях (Матеріали до історії) / Видав хорунжий УСС Дмитро Микиток. – Вінніпег, 1958. – С. 271–285.
5. Назар А. Сторінка до історії V Сокальської Бригади. Полева лічниця в Сокалі / Назар А. // Літопис Червоної Калини. – 1938. – Грудень. – Ч. 12. – С. 5.
6. Сварник Г. Архівні та рукописні збірки Наукового Товариства ім. Шевченка в Національній бібліотеці у Варшаві. Каталог-інформатор / Галина Сварник. – Варшава; Львів; Нью-Йорк, 2005. – 352 с.
7. Велигорський І. Організація військового шпиталю в Городенці / Велигорський І. // Літопис Червоної Калини. – 1938. – Квітень. – Ч. 4. – С. 11–12.
8. Р.П. Дещо з історії III Групи "Тлибока" VIII. Самбірської Бригади // Літопис Червоної Калини. – 1934. – Ч. 9. – С. 11–15.
9. Лазурко О. Дещо із санітарних відносин УГА (Спомин) / Лазурко О. // Український Скиталець. – Відень, 1923. – 1 квітня. – Ч. 7. – С. 22–25.
10. Стрілець. – Стрий, 1919. – 1 мая. 11. Лазурко О. Дещо із санітарних відносин УГА (Спомин) / Лазурко О. // Український Скиталець. – 1923. – 15 травня. – Ч. 9–10. – С. 26–29.
12. Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1974. – 325 с.
13. Галан В. Батерія смерті / Галан В. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1968. – 240 с.
14. Солтикевич Я. Привороття. Записки лікаря УСС про один фрагмент трагедії УГА / Солтикевич Я. – Торонто, 1955. – 29 с.
15. Український Прапор. – Відень, 1920. – 18 липня.
16. Демчук В. Санітарна Місія для поборення пошестей на Україні. Спомин / Демчук В. // Літопис Червоної Калини. – 1939. – Червень. – Ч. 6. – С. 8–11.
17. Сулятицький С. 1-й Пробоевий Гудульський Курінь / Сулятицький С. // Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участі у Визвольних Змаганнях в 1918–1920 рр. Матеріали до історії / Видав хорунжий УСС Дмитро Микиток. – Вінніпег, 1960. – Т. II. – С. 107–112.
18. Жакхливий Документ про трагедію України 1919–1920 р. // Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участі у Визвольних Змаганнях в 1918–1920 рр. – Т. I. – С. 217–221.
19. Епізод з весни 1920 р. // Український Скиталець. – 1923. – 15 лютого. – Ч. 4. – С. 1–3.
20. Бородисевич Е. В чотирикутнику смерті. Причинки до трагедії УГА на Великій Україні (із воєнного записника



3-тій бригади) / Бородисевич Е. – Нью Йорк: Говерля, 1975. – 86 с. 21. Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали у 5-ти томах / Керівник роботи і відповідальний редактор Олександр Карпенко. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. – Т. 2. – 712 с. 22. Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО України) – Ф. 3982. – Оп. 1. – Спр. 5. 23. ЦДАВО України. – Ф. 3982. – Оп. 1. – Спр. 4. 24. Окуневський Я. Микола Василько. Сильветка // Добржанський О. В., Старик В. П. Бажаємо до України! – Одеса: Маяк, 2008. – С. 973–976. 25. Трембіцький В. Санітарна блокада України 1919 року / Трембіцький В. // Вісті комбатанта. – Торонто; Нью Йорк, 1973. – Ч. 5–6. – С. 59–66. 26. Трембіцький В. Червоно-хресні взаємини з сусідніми державами / Трембіцький В. // Вісті комбатанта. – 1973. – Ч. 4. – С. 8–14.

**Елена Сапіга**

### **ОРГАНИЗАЦИЯ ВОЕННЫХ ГОСПИТАЛЕЙ УКРАИНСКОЙ ГАЛИЦКОЙ АРМИИ И ИХ МАТЕРИАЛЬНОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ (1918–1920 ГГ.)**

*В статье высветлены исторические обстоятельства и характер организации военных госпиталей УГА в 1918–1920 гг. во время боевых действий в Восточной Галичине и в Надднестрянщине, обеспечение их санитарным оборудованием и медикаментами.*

*Ключевые слова:* Украинская Галицкая Армия, медицинская служба, госпиталь, комендант, лечница.

**Olena Sapiga**

### **ORGANIZATION OF COMBAT HOSPITALS OF UKRAINIAN GALYCIAN ARMY AND THEM FINANCIAL PROVIDING (1918–1920)**

*In the article historical circumstances and character of organization of combat hospitals of UGA light up in 1918–1920 during battle actions in East Galychyna and Naddnipyrianschyna, providing of them by a sanitary equipment and medicines.*

*Key words:* Ukrainian Galycian Army, medical service, hospital, commandant, lichnytsya.

**УДК 94 (477)**

**Володимир Місько**

### **ДІЯЛЬНІСТЬ МІСЦЕВОЇ ПОЛІЦІЇ У ЗДІЙСНЕННІ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ПОЛЬЩІ ЩОДО ЛІВОРАДИКАЛЬНОГО РУХУ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ (1919–1926 РР.)**

*У статті досліджено особливості діяльності місцевої польської поліції упродовж 1919–1926 рр. у здійсненні державної політики Польщі щодо ліворадикального руху в Західній Україні. Проаналізовано та систематизовано основні заходи силових структур у Західній Україні стосовно представників та прихильників комуністичної ідеології.*

*Ключові слова:* польська поліція, ліворадикальний рух, Західна Україна, арешт, стеження.

Поліція відігравала важливу роль у становленні та утвердженні Другої Речі Посполитої. Вона мала широкі повноваження у підтриманні внутрішньої безпеки та збереженні територіальної цілісності Польщі. Діяльність місцевої польської поліції у Західній Україні скеровувалась на боротьбу із ліворадикальним рухом, оскільки він уособлював національно-визвольні прагнення українців. У цьому контексті актуальності набуває дослідження особливостей використання польською владою органів поліції упродовж 1919–1926 рр. у здійсненні державної політики щодо ліворадикального руху.

Окреслена тема не ставала предметом наукових студій українських істориків. Поряд з тим історію ліворадикального руху після 1991 р. фактично не досліджували. Упродовж останніх років спостерігається зацікавлення істориків цією проблематикою. Проте фактографічні напрацювання залишаються на рівні 1989–1990 рр. Це свідчить про необхідність ідеологічно незаангажованого вивчення ліворадикального руху на сучасному етапі розвитку історичної науки.

З огляду на це основу нашого дослідження становлять тогочасні українські періодичні видання [8–12; 18–19; 22–30; 32–36; 39] та архівні матеріали [5; 14–16; 31; 37; 40], які відображають заходи місцевої польської поліції щодо ліворадикального руху в Західній Україні.



Праці польських істориків Т. Дабковського [1] та А. Чойновського [3] розкривають окремі аспекти національно-визвольного руху українців і ставлення польського уряду до національних меншин.

У сучасних польських історичних дослідженнях В. Шлєжинського [2], Ч. Бжози і А.-Л. Сови [4] відображено процес становлення польської поліції, їх структуру та компетенцію у питаннях внутрішньої безпеки.

Радянська історіографія, незважаючи на ідеологічні нашарування, є важливою джерельною базою у дослідженні окресленої проблематики. Проте у цій науковій студії вона представлена тільки працями Ю. Сливки [6], І. Андрухів [17] та збірниками документів і матеріалів [7; 38], які відзначаються багатством фактичного матеріалу.

Об'єкт дослідження становлять суспільно-політичні процеси міжвоєнного періоду в Західній Україні, що відображають впровадження державної політики польської влади у відношенні до ліворадикального руху.

Предмет наукового дослідження – діяльність місцевої поліції у контексті здійснення державної політики Польщі щодо ліворадикального руху в Західній Україні упродовж 1919–1926 рр.

Хронологічні межі дослідження відображають становлення та утвердження польської влади в Західній Україні з 1919 р. до "травневого" перевороту 1926 р.

Мета дослідження – з'ясувати особливості використання польською владою органів поліції у реалізації державної політики щодо ліворадикального руху в Західній Україні.

Завдання наукового дослідження полягають у визначенні особливостей становлення польської поліції у міжвоєнній Польщі та її значення для реалізації політики польської влади щодо ліворадикального руху, аналізі та систематизації основних заходів місцевої польської поліції у Західній Україні щодо представників та прихильників комуністичної ідеології.

У Східній Галичині місцева польська адміністрація урядувала з усією суворістю воєнного часу. Відповідно до її розпоряджень заборонялася діяльність низки українських культурно-освітніх та громадських організацій і видань українських часописів, розпочалась хвиля арештів працівників редакцій. 7 березня 1919 р. Рада Міністрів Польщі запровадила спеціальну посаду генерального делегату уряду для Східної Галичини [1, с. 14].

З точки зору зміцнення державності Другої Речі Посполитої найбільшу небезпеку становила діяльність комуністичних організацій. Поряд з тим внутрішній безпеці могли загрожували окремі організації національних меншин [2, с. 256]. Саме тому місцева влада намагалася утвердити польську державність у Східній Галичині за допомогою поліційно-репресивного апарату. Активно поборюючи усі національно-визвольні рухи українців [3, с. 30].

На польську поліцію покладали завдання охорони внутрішньої безпеки та підтримки громадського порядку. Вона підпорядковувалася місцевим державним адміністраціям або воєводам і старостам. Поліційний апарат формувалася з трьох відділів: загального, слідчого і політичного. До компетенції останнього відносили збір інформації суспільно-політичного характеру, відстеження діяльності усіх політичних партій, навіть проурядових, а особливо тих громадських чи політичних організацій, які загрожували безпеці та державному устрою Польщі [4, с. 100].

Зрештою система польського управління передбачала тотальне стеження одного посадовця за іншим. Кожен із них мав своїх інформаторів, завдання яких полягало у повідомленні не тільки про суспільно-політичні процеси, а й про діяльність інших посадових осіб [5, арк. 1].

У Західній Україні місцева поліція формувалася із поляків, як виняток до найнижчої і середньої ланки могли потрапити представники національних меншин. Загальна чисельність польської поліції, за твердженнями польських істориків Ч. Бжози та А.-Л. Сови, становила понад 49 тис. осіб станом на 1923 р. На 500 городян припадав 1 поліцейський, у сільській місцевості співвідношення було відповідно 1000 до 1 [4, с. 101–102].

Восени 1920 р. після відступу Червоної армії з території Західної України польська поліція розпочала нову хвилю переслідування учасників та прихильників ліворадикального руху. Упродовж осені 1920 р. заарештовано понад 100 тис. осіб у Східній Галичині [6, с. 69].

У наступні роки масові показові арешти представників та прихильників ліворадикальної ідеології стали невід'ємним атрибутом боротьби польської влади з національно-визвольним рухом у Західній Україні.

У результаті конфіденційної розвідки дирекція поліції у Львові встановила, що 30 жовтня 1921 р. у одному із приміщень собору св. Юра мала розпочатися крайова конференція Комуністичної партії Східної Галичини (КПСХ). Оточивши будівлі зазначеної установи, поліція виявила місце проведення конференції, провела у ньому обшук та заарештувала 27 осіб, делегатів конференції. Окрім того провела обшуки у помешканнях затриманих [7, с. 179–180].

Упродовж осені 1923 р. польська поліція провела низку арештів на території Тернопільського воєводства за антидержавну діяльність. 26 вересня 1923 р. арештовано селянина М. Білого з Великої Березовиці, 10 жовтня 1923 р. — О. Ліщину, голову читальні "Просвіти" з Плотичі. Пізніше М. Білого відправили до Львова, а М. Ліщину відпустили аж 30 грудня 1923 р. Подальші арешти за злочин, встановлений § 58 (що трактувався як злочин головної зради і передбачав застосування смертної кари — В.М.) кримінального кодексу, відбулися у листопаді 1923 р. за дорученнями Тернопільського начальника слідчої експозитури, комісара Кудеревіча. Тоді заарештували В. Котика, п'ятнадцятилітнього хлопця, учня II класу гімназії з с. Кобиля Збарзького повіту, учителя семінарії, В. Іваницького з с. Застіночного Теребовлянського повіту, П. Яцківа із с. Зубова Теребовлянського повіту, С. Ясінювського з с. Кобиля. Їх звинувачували у тому, що у 1922 р., під час навчання у Тернополі, вони належали до комуністичної організації, що ставила собі за мету відокремлення Західної України від Польщі [8, с. 3–4].

У квітні 1924 р. польська поліція напередодні католицького Великодня провела масові арешти на Волині серед селян та інтелігенції. Агенти польської поліції буцімто викрили антидержавну змову, що мала комуністичний і терористичний характер на території Луцького, Рівненського, Острозького, Кременецького, Дубненського повітів. Українські депутати польського сейму стверджували, що це провокація, у в'язниці опинилися більше сотні українців [9, с. 1–2].

Улітку 1924 р. в Глушкові Городенківського повіту польська поліція арештувала кількох господарів за комуністичну агітацію та приналежність до антидержавних організацій, і намагалася через насилля, змусити арештантів зізнатися у злочині головної зради [10, с. 4].

24 червня 1924 р. поліція арештувала 17 осіб із Чесників Бережанського повіту, яким інкримінували злочин головної зради, оскільки вони передплачували газети "Земля і воля", "Нова культура", читали "Комуністичний маніфест", "Комуністичний процес" та інші. Окрім того усі вони були членами осередку Української соціал-демократичної партії (УСДП) в Чесниках [11, с. 3].

На початку вересня того ж року місцева польська поліція провела масові арешти в Луцьку та Дубно. У Луцьку заарештували 40 осіб, хоча 20 затриманих незабаром звільнили. Їх усіх звинувачували у приналежності до Комуністичного союзу молоді Західної України (КСМЗУ) [12, с. 5].

Відомий польський політик Т. Голувко домагався заборони проведення масових арештів на Волині, оскільки вважав, що вони породжують "народних месників". Окрім того, тривале утримання політичних в'язнів, зазвичай, закінчувалося рішенням суду про їх звільнення за відсутністю доказів. У такий спосіб він критикував дії місцевої поліції, яка здійснила низку масових арештів на початку 1925 р. [13, с. 28].

Очевидно, що проведення польською поліцією масових арештів серед західноукраїнської громадськості означали рішучу боротьбу з ліворадикальним рухом. Поряд з цим, арешти пересічних осіб, які здебільшого не мали нічого спільного з ліворадикальними структурами, відображали намагання влади позбавити ворожу ідеологію суспільної підтримки.

Місцева польська поліція займалася відстеженням активних учасників ліворадикального руху. Усім поліційним постерункам розсилали списки осіб, підозрюваних у комуністичній пропаганді чи причетності до більшовицької армії, з детальними фізичними характеристиками і описом їх діяльності. Водночас поліційні відділи на місцях отримували інструкції з ведення спостереження та повідомлення у разі виявлення зазначених осіб [14, арк. 7–8]. Таким чином, були заарештовані лідери організації єврейської молоді "Поалей Ціон" М. Тененбаум та М. Фрідмен, оскільки займали окремі посади в місцевих органах державної влади Галицької радянської соціалістичної республіки (ГРСР) [14, арк. 28].

20 вересня 1924 р. Міністерство внутрішніх справ Польщі надіслало на адресу тернопільського воєводи інформацію про членів Комуністичної партії Західної України (КПЗУ). У документі зазначалося: "...А. Янг працює на заводі у Львові, Я. Хлонь — один із організаторів II з'їзду КПЗУ, перебуває за дорученням партії у Гданську. Т. Баршовські після "святоюрського" процесу виїхав на радянську Україну. А. Лангет, Ч. Гросерова і колишній посол С. Круліковський перебувають у Берліні. І. Сеник працює у Відні в комуністичній міжнародній організації. Й. Кролик працює адміністратором у державній друкарні у Харкові. О. Піскевич-Ярославський і В. Попіль вступили до вищої партійної школи у Харкові. М. Теслюк працює у Тернопільському окружному комітеті КПЗУ, нещодавно отримав відпустку і поїхав до Харкова" [15, арк. 122].

9 вересня 1925 р. Тернопільським управлінням державної поліції розіслано усім повітовим старостам та постерункам поліції інформацію про те, що 20 осіб за сприяння депутатів сейму Х. Приступи, О. Скрипи, А. Пашука виїхали до Харкова для проходження дев'ятимісячної комуністичної підготовки при університеті "Артема". У інструкції вміщено поіменні списки зазначених осіб з характеристиками росту, кольору волосся, тілобудови та домашніми адресами. Наголошено



на необхідності розвідати і повідомити про їх повернення та здійснювати особливий контроль при перетині ними кордону [16, арк. 93].

12 грудня 1925 р. у таємному листі начальнику окружної поліції, станіславівський воєвода повідомляв про те, що упродовж 11 – 28 жовтня поточного року відбувався крайовий з'їзд КПЗУ в Москві і в цьому зібранні брали участь делегати з території воєводства. Оскільки про них нічого не відомо: ні їх прізвищ, ні псевдонімів, а був тільки частковий опис їх зовнішнього вигляду, воєвода наказував провести розслідування, ідентифікувати зазначених осіб, з'ясувати прізвища, псевдоніми, місце проживання та встановити за ними нагляд [17, с. 109].

Окрім того, польська поліція відстежувала зв'язки ліворадикального руху Західної України з більшовицькими структурами радянських України та Російської Федерації, арештовувала окремих їхніх представників, розкривала конспіративні способи ведення комуністичної агітації та систему фінансування ліворадикальних структур у Західній Україні [14, арк. 10].

Особливо пильною роботою щодо виявлення діячів ліворадикального руху відзначалися поліцейні відділи прикордонних територій. 5 липня 1922 р. під час допиту в поліції, Н. Ломакін виказав 15 осіб єврейської національності віком від 16 до 27 років, що проводили підпільну комуністичну діяльність. З його слів встановлено детальну схему підпільної роботи та складено опис фізіологічних характеристик зазначених осіб [14, арк. 32].

Поряд з цим траплялися випадки арештів мешканців прикордонних територій, які, очевидно, не мали ніякого відношення до ліворадикального руху. Для прикладу, Анна і Розалія Королі з Гусятина арештовані 30 серпня 1922 р. за те, що контактували із червоноармійцем [14, арк. 44].

11 травня 1926 р. Заліщицьке староство інформувало Тернопільське воєводське управління безпеки про затримання Г. Кейвана під час перетину радянсько-польського кордону. Заарештованого підозрювали у комуністичній пропаганді, оскільки у нього під час обшуку виявили агітаційну літературу [15, арк. 67].

Польська влада остерігалася усього, що мало відношення до комуністів. Урочисто вітаючи повернення до Варшави польських репатріантів, згодом польська поліція з-поміж прибулих арештувала декількох осіб під приводом шпигунства на користь СРСР [18, с. 4].

Як бачимо, що відстеження учасників ліворадикального руху було важливим напрямком у діяльності польської поліції у Західній Україні. Детальна інформація про представників, структуру та діяльність ліворадикальних організацій, якою володіла місцева поліція, свідчить про залучення значної кількості функціонерів та агентів польської поліції для боротьби з ними. Утримання державою значної кількості поліцейного апарату відображало усвідомлення владою небезпеки для існування Польщі з боку ліворадикального руху.

У поліції використовували практику об'єднання в одне провадження декількох справ, що насправді не мали між собою нічого спільного. У лютому 1924 р. поліція заарештувала українських студентів, серед них: Д. Грицьківа, С. Коцюбу, М. Кушніра, Л. Мидловського. Їх звинувачували за §§ 58 б), ц) і 59 б) карного закону та об'єднали зі справою арештованих членів комуністичних організацій, переважно єврейської національності. Арештованим закидали, що вони упродовж 1923–1924 рр. разом з іншими комуністами на території Західної України створили таємні комуністичні організації, що мали за мету насильну зміну форми правління і введення шляхом революції диктатури пролетаріату при одночасному відокремленні західноукраїнських земель від Польщі. Поширювали комуністичну ідеологію, тим самим збільшуючи небезпеку громадянської війни всередині держави. Проте газета "Діло" висловлювала сумніви стосовно приналежності арештованих у цій справі до ліворадикального руху [19, с. 3].

Конституція Польської держави проголошувала свободу думки, зібрань, союзів, друку, недоторканість житла тощо, усі ці права фактично існували формально, коли йшлося про ліворадикальний рух. Польська поліція переслідувала усі партійні та громадські організації, що перебували під впливом комуністичної ідеології.

19 грудня 1923 р. Міністерство внутрішніх справ Польщі ухвалило рішення про ліквідацію УСДП у зв'язку з виразно комуністичним напрямом діяльності як самої партії, так й організацій і товариств, які перебували під її впливом [20, с. 139–140].

Постійних переслідувань зазнавали профспілки, кооперативи і культурно-освітні установи, різні організації допомоги політ'язням. У 1923–1924 рр. в Луцьку заборонили 7 українських видань, а у Львові – низку українських видань, серед яких газети "Земля і воля", "Вперед" [21, с. 4–9]. Під час їх закриття поліція проводила обшуки редакцій та арештовувала відповідальних за видання осіб [22, с. 1].

Під переслідування потрапляли й українські освітні установи. Приводом для їх ревізій та арештів керівників слугувала передплата комуністичних періодичних видань [23, с. 3, 24, с. 3]. У більшості випадків результати обшуків були негативними, проте закінчувалися короткотерміновим



арештом керівників та членів освітніх організацій, під час яких, застосовуючи насилля, польська поліція намагалася "вибити" зізнання у комуністичній діяльності. Вочевидь, утримання у поліцейських застінках українців мало позбавити їх бажання не тільки брати участь у цих структурах, а й зберігати комуністичну літературу.

Представників польської поліції уповноважували затримувати та обшукувати осіб, запідозрених у симпатіях чи приналежності до ліворадикального руху. Арештованих били та піддавали тортурам, змушуючи зізнатися в комуністичній діяльності та виказати спільників [25, с. 2–3].

22 травня 1924 р. польська поліція заарештувала двох членів УСДП І. Стецишина і О. Федуня за розповсюдження заборонених брошур та відозв. Упродовж тижня рідні арештованих розшукували їх [26, с. 4].

У липні 1925 р. польська поліція в Тернополі заарештувала М. Рапапорта, якого звинувачували у розповсюдженні комуністичних листівок під час проведення віча у будинку Міщанського братства на вулиці кн. Острозького. Затриманий був добре відомий у поліції як активний комуніст. Окрім того, під час обшуку помешкання затриманого встановлено, що він належав до СКМЗУ, брав участь у таємних зібраннях, на яких поширював комуністичну ідеологію та основи організаційної й конспіративної діяльності. Поліція також з'ясувала, що М. Рапапорт був добре знайомий з відомими комуністичними діячами М. Коцюбою, Т. Ланесом, Л. Аптовідзером, А. Галічером та іншими [15, арк. 102–102 зв].

Очевидно, діяльність польської поліції базувалася на широких повноваженнях при переслідуванні ліворадикального руху. Закономірно, що це мало відлякувати пересічних громадян від участі у громадських чи політичних організаціях, які перебували під впливом комуністичної ідеології.

На Волині місцева польська поліція зіткнулася із озброєними повстанськими загонами, управління якими здійснював закордонний відділ Комуністичної партії більшовиків України (КП(б)У) [13, с. 16]. На початку 1920-х рр. їх кількість активно зростала, вони користувалися авторитетом серед місцевого населення і своїми діями дискредитували польську адміністрацію та поліцію [27, с. 11; 28, с. 4].

У квітні 1924 р. польська поліція провела вдалу акцію, у результаті якої виявили і арештували близько 50 повстанців, що діяли в Дубненському та Острозькому повіті та інших прикордонних територіях [29, с. 2]. Польська преса характеризувала цей рух як бандитизм. Проте сеймовий клуб УСДП стверджував, що він насправді є наслідком недалекоглядної політики польського уряду на кресах [30, с. 3].

У листопаді-грудні 1924 р. місцева поліція на Волині заарештувала декількох осіб за участь в Українській червоній повстанській армії. Справи затриманих передали до військово-польового суду, проте стараннями адвокатів та депутатів польського сейму їх передали на розгляд Рівненського окружного суду [31, арк. 1].

Польська влада збільшувала кількість поліції у прикордонних територіях. Станом на 1924 р. кількість прикордонної поліції становила 20 % від загальної кількості. Того ж року утворено Корпус охорони прикордоння (КОП), який перебрав на себе повноваження прикордонної поліції [4, с. 101].

Повстанський рух на Волині став відображенням національно-визвольних прагнень українців. З огляду на це, місцева адміністрація використовувала усі можливості поліції та інших силових відомств для утвердження державності на "східних кресах".

Польська поліція перешкоджала проведенню масових заходів за ініціативою ліворадикальних організацій, особливо коли йшлося про відзначення 1 травня. Так, у Львові на площі Госєвського, під час робітничого мітингу за участю профспілок та представників УСДП, виникли заворушення, в результаті яких поліція провела низку арештів [32, с. 4].

Одночасно на робітничій маніфестації 1 травня 1924 р. у Варшаві поліція заарештувала 36 комуністів, яких звинувачено в "антидержавній діяльності", а саме: за несення таблиць і прапорів з неприємними гаслами та розповсюдження комуністичної літератури [33, с. 4].

Проте найдраматичніші події розгорнулися у Заболотіві. Місцевий староста перекрив дороги, що вели до містечка і викликав значну кількість поліції та війська. Під час масових заворушень вони відкрили вогонь [34, с. 1], у результаті чого загинули четверо селян віком від 18 до 28 років, 50 селян отримали важкі поранення і не змогли покинути місце події. Значно більше виявилось травмованих осіб, проте вони намагалися покинути місце проведення мітингу, оскільки остерігалися за своє життя [35, с. 2–3]. Під час цих подій польська поліція заарештувала 171 особу, 104 з них згодом відпустили [36, с. 2]. Селяни с. Стецева, підбурені комуністичними агітаторами, намагалися відбити у поліції заарештованих [34, с. 1].

У зв'язку з подіями у Заболотіві, сеймова фракція УСДП подала до Міністерства внутрішніх справ спеціальну інтерпеляцію, у якій вимагала суворо покарати винних і надати компенсацію родинам загиблих, а також покаліченим [37, арк. 5].

31 березня 1926 року в Стрию польська поліція розстріляла організовану ліворадикальними організаціями демонстрацію безробітних, у результаті чого загинуло 13 демонстрантів [38, с. 73].

Окрім того, польська влада на місцях чинила перешкоди у діяльності українських депутатів польського сейму. У Львові під приводом несправності закрили замовлену залу, де мало відбутися віче депутатів УСДП. А у Бориславі перед проведенням депутатського віча поліція арештувала кільканадцять осіб і розігнала його учасників [39, с. 3].

У вересні 1924 р. слідчий відділ поліції у Хелмі, прокурори окружних судів у Любліні та Замостю зверталися до маршалка сейму із проханням надати дозвіл на арешт українського депутата О. Скрипи [40, арк. 64–65, 68–70, 77–78]. 23 жовтня 1924 р. аналогічне звернення надіслано уже Міністерством справедливості Польщі [40, арк. 104].

Як бачимо, польська поліція використовувала будь-які засоби для придушення та розповсюдження впливу ліворадикального руху у Західній Україні.

Упродовж 1919–1926 рр. органи поліції відігравали важливу роль у становленні Польської держави. На місцеву польську поліцію покладали особливі функції у здійсненні державної політики щодо ліворадикального руху в Західній Україні. Вони полягали у нагляді за діяльністю громадських й політичних організацій, які знаходилися під впливом комуністичної ідеології та відстеженні їх учасників. Окрім того, поліція проводила масові арешти, забороняла діяльність цих організацій, закривала періодичні видання та перешкоджала поширенню їхнього впливу серед громадськості краю.

Отже, діяльність місцевої польської поліції у Західній Україні базувалася на широких повноваженнях та значній кількості поліцейського апарату, а система тотального стеження передбачала залучення розгалуженої мережі агентів поліції. Також упродовж 1919–1926 рр. поліція становила потужний державний механізм, який відповідав за внутрішню безпеку та мав сприяти утвердженню польської влади в краї. З огляду на це, діяльність органів польської поліції у 1926–1939 рр. становить перспективу подальших досліджень.

#### *Список використаних джерел*

1. Dabkowski T. *Ukraiński ruch narodowy w Galicji Wschodniej 1912–1923* / T. Dabkowski. – Warszawa: Instytut Krajow Socjalistycznych Polskiej Akademii Nauk, 1985. – 326 s.
2. Śleszyński W. *Bezpieczeństwo wewnętrzne w polityce państwa polskiego na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej* / W. Śleszyński. – Warszawa, Instytut Studiów Politycznych PAN, Instytut Historii Uniwersytetu w Białymstoku, Oficyna Wydawnicza Rytm, 2007. – 400 s.
3. Chojnowski A. *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939* / A. Chojnowski. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1979. – 262 c.
4. Brzoza C., Sowa A. L. *Historia Polski 1918–1945* / C. Brzoza, A. L. Sowa/. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2009. – 754 s.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 6. – Оп.1. – Спр.184. – 18 арк.
6. Сливка Ю. *Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення* / Ю. Сливка. – Львів: Видавництво університету, 1979. – 254 с.
7. *Історія Львова в документах і матеріалах* // Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1986. – 414 с.
8. Все ще § 58 з.к. // Діло. – 3 лютого 1924. – С. 3–4.
9. На соймовій арені. Внесення і інтерпеляції // Діло – 31 травня 1924. – С. 1–2.
10. Дописи // Діло. – 17 серпня 1924. – С. 4.
11. Тюремщина // Діло. – 2 липня 1924. – С. 3.
12. Арешти в Луцьку // Діло. – 26 вересня 1924. – С. 5.
13. Mędrzecki W. *Województwo Wołyńskie 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych* / W. Mędrzecki. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk – Łódź, 1988. – 203 s.
14. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. 231. – Оп. 1. Спр. 1. – 44 арк.
15. Там само – Спр. 743. – 124 арк.
16. Там само – Спр. 133. – 126 арк.
17. Андрухів І. *Невідома сторінка революційної боротьби* / І. Андрухів // Український історичний журнал. – 1989. – №11. – С. 109–111.
18. Арештування серед реємігрантів // Діло. – 6 травня 1924. – С. 4.
19. *Справа арештованих українських студентів* // Діло. – 4 травня 1924. – С. 3.
20. Демчишак Р. *Національне питання в діяльності українських політичних партій Західної України соціалістичного спрямування: 1920–1930-ті роки* / Р. Демчишак // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 110. Вип. 97. Політологія. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – С. 137–141.
21. *Домагаємося звільнення політичних в'язнів!* // Внесок, поставлений у соймі дня 17 березня 1925 р. – Львів: Накладом Якова Войтюка, 1925. – 19 с.
22. *Нова хвиля ревізій* // Діло. – 2 лютого 1924. – С. 1.
23. *Ревізія та арешти на Холмщині* // Діло. – 8 жовтня 1924. – С. 3.
24. *Переслідування освітнього руху* // Діло. – 11 квітня 1924. – С. 3.
25. *Після трагічної події* // Діло. – 11 квітня 1924 р. – №80. – С. 2–3.
26. *Практики львівської поліції* // Діло – 30 травня 1924. – С. 4.
27. *3 польських справ* // Діло. – 17 квітня 1924. – С. 2.
28. *Поворот отамана Мухи* // Діло. – 7 травня 1924. – С. 4.
29. *3 польських справ* // Діло. – 24 квітня 1924. – С. 2.
30. *Комунікат соймового клубу УСДП* // Діло. – 5 жовтня 1924. – С. 3.
31. ЦДАГО України. – Ф. 6. – Оп.1. – Спр.193. – 29 арк.
32. *1-ий травня у Львові* // Діло. – 4 травня 1924. – С. 4.
33. *1-ий травень у Варшаві* // Діло. – 6 травня 1924. – С. 4.
34. *Кривавий май у Заболотіві* // Діло. – 8 травня 1924. – С. 1.
35. *Кривавий день в Заболотіві* // Діло. – 11 травня 1924. – С. 2–3.
36. *Заболотівська трагедія* // Діло – 4 червня 1924. – С. 2.
37. Державний архів Львівської області. – Ф. 11. – Оп. 29. – Спр. 3609. – 10 арк.
38. *Боротьба трудящих Прикарпаття за своє визволення і возз'єднання з Радянською Україною* // Документи і матеріали. 1921–1939. –



Станіслав: Станіславське обласне видавництво, 1957. – 317 с. 39. Репресії проти УСДП // Діло. – 31 липня 1924. – С. 3. 40. ЦДАГО України – Ф. 6. – Оп.1. – Спр.52. – 334 арк.

Владимир Мисько

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МЕСНОЙ ПОЛИЦИИ В РЕАЛИЗАЦИИ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ ПОЛЬШИ ОТНОСИТЕЛЬНО ЛЕВОРАДИКАЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ В ЗАПАДНОЙ УКРАИНЕ (1919–1926 РР.)**

*В статье исследовано особенности деятельности местной польской полиции в период 1919–1926 гг. в реализации государственной политики Польши относительно леворадикального движения в Западной Украине. Проанализировано и систематизировано основные мероприятия силовых структур в Западной Украине относительно представителей и сторонников коммунистической идеологии.*

*Ключевые слова:* польская полиция, леворадикальное движение, Западная Украина, арест, слежение.

Volodymyr Misko

**THE ACTIVITY OF THE LOCAL POLICE IN THE EXECUTION OF THE POLISH STATE POLICY CONCERNING LEFT RADICAL MOVEMENT IN WESTERN UKRAINE (1919–1926)**

*In the article the peculiarities of the activity of the local Polish police during 1919–1926 in the execution of the Polish state policy concerning left radical movement in Western Ukraine are examined. The main actions of the power structure in Western Ukraine concerning the representatives and the supporters of the communist are analyzed and systematized.*

*Key words:* the Polish police; left radical movement, Western Ukraine, arrest, spying.

УДК 94(477.82)1920/1930:271.22(477)

Вікторія Ткачук

**РОЛЬ НАЦІОНАЛЬНО-ЦЕРКОВНОГО РУХУ ПРАВОСЛАВНИХ УКРАЇНЦІВ ЗАХІДНОЇ ВОЛИНИ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ (1920–1930-ті РР.) У ФОРМУВАННІ МОДЕРНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ**

*У статті висвітлюється питання розгортання національно-церковного руху в православній церкві міжвоєнної Польщі. Зокрема, проаналізовано основні його етапи, що ілюструють поступові якісні зміни у ствердженні національної ідентичності православних волинян та дають можливість простежити тенденції консолідації представників української нації у межах міжвоєнної Польської держави.*

*Ключові слова:* національно-церковний рух, православ'я, національна свідомість, Західна Волинь, польський уряд.

Процес державотворення – явище складне й багатовекторне. Навіть після проголошення державної незалежності, українське суспільство розбудовує власну націю. Вагому, хоча далеко не однозначну роль у націотворчому процесі впродовж віків відігравали православна релігія та церква як суспільна інституція.

На особливу увагу заслуговує роль православної церкви у суспільному житті українців Західної Волині впродовж міжвоєнного періоду (1920–1930-ті рр.). За незначних (з історичного погляду) двох десятиліть, перебуваючи під владою Другої Речі Посполитої, корінне населення регіону продемонструвало невпинне зростання самосвідомості, що на церковно-релігійному ґрунті творило масовий український національний рух.

Сучасне українське суспільство з цих історичних подій може винести цілу низку уроків патріотизму і релігійності. Міжетнічні, національні, внутрішньоцерковні, міжконфесійні, державно-церковні проблеми міжвоєнної Західної Волині рефлексують у сьогодення. Тому їх вивчення і врахування причинно-наслідкових зв'язків є важливим завданням для істориків, соціологів,



політологів, психологів. Наукове опрацювання історичного досвіду має стати підґрунтям для нинішнього державотворчого процесу і пересторогою щодо помилок минулого.

Розвиток національно-церковного руху в міжвоєнній Західній Волині знайшов певне відображення й оцінку в працях українських та зарубіжних авторів. Це питання аналізували у своїх дослідженнях, що стосуються проблем націотворення, науковці Я. Грицак [1], І. Лисяк-Рудницький [2], Г. Касьянов [3], М. Грох [4], Е. Сміт [5] та ін.

Основою глибокого дослідження національно-релігійних процесів у міжвоєнний час стали праці з етноконфесійної проблематики Н. Стоколос [6], С. Здіорука [7], релігієзнавчі студії А. Колодного [8], Л. Філіпович [9], етнополітичні та політологічні – С. Макаруча [10], В. Гона [11].

Досліджуючи проблеми українсько-польських взаємин у міжвоєнний час, не оминули увагою церковно-релігійного життя православних волинян М. Кучерепа [12], В. Менджецький [13], С. Стемпень [14]. У контексті вивчення історії православної церкви цією темою цікавилися В. Борщевич [15–16], М. Папєжинська-Турек [17] та ін. Однак проблематика національно-церковного руху православних українців Західної Волині ще містить низку нез'ясованих питань.

Тому, спираючись на певне коло джерел та наукової літератури, автор має мету: на основі комплексного дослідження міждисциплінарних наукових напрацювань змодельовати цілісну картину національно-церковного руху православних українців Західної Волині у 1920–1930-х рр.

Завдання дослідження – визначити чинники, що впливали на процес формування та розгортання українського національного руху саме на церковно-релігійному ґрунті, окреслити етапи цього руху, що ілюструють поступові якісні зміни у ствердженні національної ідентичності православних волинян, простежити тенденції національно-церковного руху щодо консолідації української нації у межах тогочасної Польської держави.

Очевидно, що вивчення явища націотворення вимагає визначення таких понять, як етнос і нація та пов'язаних з ними форм ідентичності. Розглядаючи різноманітні підходи щодо пояснення феномену етнічного та національного, стикаємося з неможливістю розмежування цих понять. У найрізноманітніших визначеннях вони, зазвичай, мають спільні складники: групову назву, зв'язок з певною територією, історичну пам'ять, спільну мову та елементи культури, почуття солідарності.

Цікаву інтерпретацію цих понять пропонує С. Осовський. Він стверджує існування двох рівновартісних, незалежних одна від одної форм ідентифікації із середовищем – "батьківщиною". Перша – "особиста батьківщина" – безпосередні особисті стосунки, прив'язаність до середовища, певний уклад життя. Вона стосується, зазвичай, невеликої території, знаної безпосередньо, людського колективу, у якому більшість знають один одного. Інший тип зв'язку спостерігається при самоототожненні особи з більшою територією і ширшою групою людей. На переконання особи, тут вона належить до конкретної людської спільноти – нації. Цей ширший простір самоідентифікації С. Осовський називає "ідеологічною вітчизною" [13].

Фактично усі дослідники приходять до висновку, що поняття "етнос" і "нація" є відображенням різних періодів розвитку одного явища – свідомості (ідентичності). "Перетворення етносу в націю відбувається шляхом зростання і поглиблення його самосвідомості. Пасивна етнічна самосвідомість розвивається в активну національну. Етнічна свідомість, опираючись на консервативний механізм традиції, забезпечує збереження і передачу з покоління в покоління етновизначальних рис матеріальної та духовної культури, мови, ментальності тощо. Етнос на відміну від нації не усвідомлює свою єдність в межах власної етнічної території, має несформовані національні інтереси, а тому нездатний створити незалежну національну державу" [18].

Сучасні дослідження стверджують нерозривний зв'язок між націотворенням та модернізаційними процесами в суспільстві. У процесі переходу від маломобільного й малоосвіченого суспільства до мобільнішого і освіченішого відбувається "національна мобілізація" суспільства – на основі етнічних спільнот формуються модерні нації [3, с. 117–118]. Е. Сміт, окрім модернізації, виділяє низку зовнішніх чинників, що породжують зміни у змісті етнічної ідентичності. Це "війни і завоювання, вигнання і поневолення, доплив іммігрантів та релігійне навернення" [5, с. 35]. Усі ці чинники мали вплив на українську спільноту досліджуваного періоду.

Можна стверджувати про те, що після подій Української революції 1917–1921 рр. українська нація вже сформувалася і навіть змогла створити власну державу. Досліджуючи філософію українського буття, до цього ж висновку приходять О. Мостяєв. Він виділяє в українському суспільстві цього періоду низку ознак: упродовж XIX ст. стандартизується літературна національна мова, формується національна історія, українська філософська думка; на українських землях, що до революції входили до Російської імперії, існував спільний економічний простір; УНР утвердила українців як політичну націю: створено законодавчу основу для єдиних юридичних прав і обов'язків, здійснено спроби уніфікації територіально-адміністративного устрою країни; в країні існувала, нехай

і сільська за формою, але спільна для переважної більшості українців масова культура [19]. Усе це – ознаки модерної нації.

Поразка революції 1917–1921 рр. перекреслила значну частину цих здобутків і суттєво позначилася на свідомості українців. Серед провідних українських діячів прискорився поділ національних поглядів на радикальні та демократичні. Селянство ж, змучене нестабільністю, втрачало інтерес до патріотичних гасел. На думку В. Менджецького, воно "відрікалося від будь-якої національної ідеології, повертаючись до самовизначення "тутешні, мужики, православні" [13]. Така форма ідентифікації підкреслювала споконвічний тісний зв'язок етнічного і релігійного в житті українського народу.

У первісних суспільствах релігія була найсуттєвішою формою прояву етнічного, відмінного від уявлень інших етносів. Це стосується в подальшому й християнства, що, залишаючись єдиним догматично, в усіх інших проявах для кожного народу стає самобутнім.

Після хрещення Русі почалася адаптація християнства, набуття ним українських етнічних ознак. Відбувається утвердження православної, так згодом і унійної (постання Української греко-католицької церкви) традицій у християнстві. Обидві церкви, попри їхні внутрішньоконфесійні особливості та територіальну локалізацію, стали центрами інтеграції українського етносу, складовими частинами його духовності й відіграли свою роль у процесі націотворення. Особливо це підтверджує міжвоєнна доба (1920–1930-ті рр.), що стала періодом справжнього концентрату суспільних трансформацій, зумовлених зміною територіальної карти Європи.

Це стосується й теренів Західної Волині, що потрапили під владу новоствореної Польської держави. При цьому українське населення змогло зберегти тут ознаки модерної нації: воно компактно проживало на своїй історичній території, було суспільно структурованим, мало усталену мову, культуру, історичні традиції, сповідувало власну релігію. Однак на початку XX ст. Волинь залишалася одним із найбільш економічно відсталих регіонів. Виробництво на 93,3 % було сільськогосподарським. У 1930-х роках інтелігенція становила близько 2 % усього українського населення у Польщі, з них на Волині – лише 16–17 % від загальної кількості [14, s. 112].

На думку Я. Грицака, низький рівень модернізації українського селянства (у тому числі й волинського – В. Т.) у Російській імперії мав також позитивні моменти. Зокрема, він дезактивував проникнення русифікаційних впливів у це середовище [1, с. 12]. Проживаючи у світі "особистої батьківщини", українське селянство не відчувало потреби у постійному підтвердженні своєї етнонаціональної окремішності. Це пояснюється й особливостями української ментальності. Серед них дослідники виділяють "інтроверсивність вищих психічних функцій у сприйнятті навколишньої дійсності, що виявляється у зосередженості особи на фактах і проблемах внутрішнього, особистісно-індивідуального світу" [20, с. 108]. Серед найдорожчих цінностей світу українство безпомилково визначало релігію і землю як втілення духовного і матеріального.

Друга Річ Посполита була так званою "католицькою державою", а волинське населення традиційно православним. Згідно з переписом 1921 р. українцями себе визнали 68,4 % населення Волині, православними – 74,2 % [21, с. 135–138]. Отже, можна говорити про те, що конфесійна приналежність волинян ототожнювалася з національною. Панівне положення Російської православної церкви в імперії Романових позначилося на волинських землях широкою мережею православних парафій. Згідно з даними Волинського воєводського управління у 1921 р. на Волині діяло 799 православних парафій із загальної кількості 1169 таких парафій в усій Польщі [22, к. 3]. Вони адміністративно об'єднувалися у Волинську єпархію.

Якщо розглядати церковно-релігійне життя православних українців Волині у міжвоєнну добу з погляду націогенези, то його можна поділити на чотири періоди, що позначилися низкою подій, що так чи інакше впливали на усвідомлення українською православною громадою своєї "ідеологічної Батьківщини", ототожнення себе з українською нацією, культурою, укладом життя, з власною релігією.

Перший період охоплював 1921–1925 рр. На нашу думку, це був час так званого "пробудження". Стосовно цього етапу не можна ще говорити про церковно-культурний рух православних волинян як оформлене національно-церковне явище. Рівень національної свідомості залишався низьким. Розуміння церкви зводилося до задоволення релігійних потреб і збереження традицій через власну парафію. Однак характерною і дуже важливою ознакою цього періоду було прискорене поповнення інтелігентського прошарку волинського суспільства і згуртування його на церковному ґрунті.

Як зазначав С. Стемпень, поповнення рядів інтелігенції на Волині прискорилося зі зростанням "інтелігентського руху на користь українізації Православної церкви" [14, s. 120]. Дослідник звертав також увагу на активне проникнення селян до інтелігентського прошарку, значну динаміку його розвитку поряд із пришвидшенням процесу урбанізації [14, s. 115].

Одним із джерел поповнення лав інтелігенції було духовенство. На думку В. Борщевича, важливу роль у цьому процесі відіграли волинські священнічі династії [16, с. 88]. Поповнювала інтелігентський прошарок і Кременецька духовна семінарія. Вона, за словами І. Власовського, покликала до життя молоду генерацію українського національно свідомого духовенства. [23, с. 104–105]. Це було рядове парафіяльне духовенство, яке здебільшого зберігало українські етнонаціональні традиції в православній церкві й користувалося довірою парафіян.

У першій половині 1920-х рр. на території Польщі осіло близько 15 тис. українських політичних емігрантів [14, с. 118], з яких принаймні третина репрезентувала інтелігенцію. Частина УНРівської еміграції оселилася в Західній Волині й присвятила себе праці на духовному поприщі. Серед них священники П. Ведибіда-Руденко, Я. Костецький, В. Варварів, П. Пащевський, П. П'ятаченко, Л. Воронюк, І. Губа, П. Сікорський та ін. Ще одна частина українських емігрантів стала авангардом формування українського політичного табору в Польщі. На Волині у різний час діяло понад 20 політичних угруповань, які більшою чи меншою мірою залучалися у національно-церковну діяльність. Особливо активними на церковній ниві були представники лояльного табору. Вони вважали, що союз Ю. Пілсудського і С. Петлюри (1919–1920 рр.) сприятиме подальшій взаємовигідній співпраці з поляками. Цей табір представляли П. Певний, М. Ковальський, С. Тимошенко, О. Алмазов. Сюди входили також Є. Богуславський, М. Тележинський, С. Скрипник, І. Власовський, які мали богословську освіту та інші.

На нашу думку, вибір саме церковної сфери для ствердження національних ідей був не випадковим для українських емігрантів у Західній Волині, а зумовлювався належною оцінкою значення релігії та церкви для української громади, особливостями внутрішньоцерковного устрою Волинської єпархії, конфесійною та національною політикою урядів Польщі тощо. Варто звернути увагу й на те, що церква належить до суспільних інституцій, для яких радикалізм є несприйнятним. І це певним чином теж було підґрунтям для угодівських позицій.

Отже, колишні діячі Української Народної Республіки політично та національно виступали активною силою. Основне завдання вони вбачали у зміцненні національної свідомості волинян. Для цього використовувався феномен історичної пам'яті. Історична аргументація національних домагань українців – нав'язування до апостольських соборних традицій в Українській православній церкві ще до підпорядкування її Московським патріархатом у 1686 р., відновлення цих традицій у XVIII ст. на українських землях у складі Польщі – стало гаслом українського національно-церковного руху на Волині у міжвоєнний час.

З перших повоєнних років у православній церкві в Польщі розпочалися кардинальні організаційні зміни – налагодження відносин із державною владою, організаційне становлення Волинської єпархії, проблеми щодо проголошення автокефалії тощо. Проте церковне життя на такому суспільному рівні мало цікавило православного селянина. Піднесенню рівня національної свідомості українців Волині сприяла політика польської влади у релігійній сфері. Вона вже у перші повоєнні роки низкою реформ ініціювала втручання в "особисту батьківщину" волинської української громади. Порушення її внутрішнього комфорту викликало стрімкий процес ототожнення з "ідеологічною батьківщиною". Таке явище етнополітологи називають етнополітичною поведінкою – реакцією спільноти на оцінку свого становища у певних суспільно-політичних умовах. При цьому механізм виникнення такої реакції уподібнюють дії взаємозалежних історіософських дефініцій "виклику" та "відповіді" [11, с. 20].

Польська влада почала реалізацію політики щодо православних волинян із посягання на найдорожче, сакральне. Саме так розцінювались її наміри спільно з римо-католицькою церквою (далі – РКЦ) відібрати у православних вірних їхні святині. Згідно з розпорядженням комісара східних земель від 12 травня 1919 р. усі православні храми, перероблені зі скасованих римо-католицьких костелів і каплиць, передавалися римо-католицькому духовенству. Згідно зі списком, складеним католицькою єпархіальною курією у 1921 р., у тій частині Луцько-Житомирської єпархії, що перейшла під владу Польщі, тобто на Волині, ревіндикації (поверненню – В. Т.) мали підлягати 34 православні об'єкти, у тому числі й монастирі [24, к. 98].

З боку православного населення та кліру відбирання святинь трактувалося як удар по православію – не лише матеріальний, а й моральний, а то і як акт католицького фанатизму. Ревіндикації, що охопили Волинь, спричиняли постійні конфлікти між православними й католиками. Зрештою виникла настільки загрозлива ситуація, що задля уникнення подальших ускладнень, ревіндикації було припинено [25, к. 174].

Подібну реакцію викликали намагання уряду провести скорочення кількості православних парафій, наміри впровадження до церковного вжитку григоріанського календаря, спроби парцеляції (переділу) церковних земель на користь осадництва. Протести української громади Волині були настільки активними, що влада змушена, принаймні офіційно, припинити впровадження цих реформ.



Цей період ознаменувався також і певними, хоча й формальними, кроками щодо українізації церковного устрою. Г. Касьянов зазначав, що коли "для державних націй питання стандартизації мови було лише частиною процесу впорядкування, зміцнення та стабілізації системи суспільних, культурних зв'язків всередині нації, то для бездержавних народів "мовне будівництво" перетворювалося на революційне гасло" [3, с. 114].

У цей час прийнято низку церковних рішень щодо українізації церковного устрою. Їх порушувала церковна влада. Ці правові акти мали лише декларативний характер. Вважаємо, що цим проросійська православна влада намагалася утвердитися в очах своїх вірних у нових, неприйнятних для неї політичних умовах. Насправді ж національна незрілість та низька суспільна активність вірних давали змогу церковній владі нехтувати законними вимогами українізації. Тут її дії збігалися з негативним ставленням польської влади до національно-церковних домагань українців, що була стримуючим чинником щодо українізації. Як наслідок, до середини 1920-х рр. богослужіння українською мовою відправлялися лише приблизно у 20 парафіях Волинської єпархії [15, с. 45].

Травневий переворот 1926 р. і прихід до влади Ю. Пілсудського ознаменували початок наступного періоду в житті православних волинян-українців. Він тривав до кінця 1920-х рр. Новий уряд обіцяв підтримку національно-церковним прагненням українців в обмін на політичну співпрацю. На Волині позицію уряду на посаді волинського воєводи представляв Г. Юзевський. Така співпраця, хоч і була дуже поміркованою, усе ж позначилася певними успіхами для українців. У цей час волинська українська інтелігенція починає активно виконувати свою місію "будителя нації". Український національно-церковний рух починає набирати організаційних форм.

Осередком руху стає м. Володимир-Волинський, а на чільне місце в осередку висувається активний громадський діяч, просвітянин А. Річинський. Він гуртує навколо себе свідомих церковників, які не лише виголошують актуальні гасла, а й намагаються надавати безпосередню допомогу парафіянам у їхніх домаганнях. Вони вивчають ситуацію у парафіях, звертаються з проханнями українізації богослужінь до духовної консисторії, митрополита, президента Речі Посполитої. Саме А. Річинський у 1926 р. висуває ідею скликання православного церковного з'їзду для вирішення релігійних проблем у Волинській єпархії. За підтримки польської влади такий з'їзд відбувся у червні 1927 р. у м. Луцьку. Через заборону митрополита, волинське духовенство не взяло участі у з'їзді. Тому прийняті рішення в справі українізації та демократизації церковного устрою стали своєрідною програмою боротьби національно-релігійного руху з церковною владою, проросійським духовенством та асиміляційними діями з боку римо-католицької церкви (РКЦ) та Польської держави [26, арк. 24–28].

Помітну роль у пробудженні національної та віросповідної ідентичності відіграла низка громадських віч, що після Луцького з'їзду скликалися у містах воєводства. На цих вічах інтелігенція інформувала волинян про ухвалені рішення, обґрунтовувала їх історичну правомірність та потребу втілення для православної громади. Таку ж роль починають відігравати й періодичні видання – "Рідна церква", "Українська нива", "На варті", "Духовний сіяч".

Діяльність інтелігенції принесла результати. Про зростання національної свідомості українців Західної Волині яскраво свідчать результати проведеного у 1927 р. плебісциту щодо мови богослужінь. Згідно з ним, 572 сільські громади Волині висловилися за українську мову [23, с. 56].

Важливим явищем цього періоду став перехід православних українців до вищого рівня усвідомлення церковних проблем: окрім суто парафіяльних, їх дедалі більше починають цікавити загальноцерковні питання. Зокрема, це стосувалося проблеми невизначеності правового статусу Автокефальної православної церкви у Польщі (далі – АПЦП), що не могла повноправно боронити своє майно. Ця проблема загострюється наприкінці 1920-х рр., коли РКЦ знову почала реалізацію ревіндикаційних планів. У листопаді 1929 р. католицькі єпископи подали до суду цивільні позови проти АПЦП про повернення давніх костелів і монастирів. Загалом було подано 755 позовів [27, к. 282]. Згідно з даними Луцької єпископської курії, 302 об'єкти, що були предметами позовів, знаходилися на Волині [28, с. 6].

Захист власних церков об'єднував українську громаду, змушував шукати витоки проблеми, що, звісно, лежали у площині національної та визнаннєвої окремішності. Розпочалися масові протести проти ревіндикаційних намірів. Особливо сильний супротив викликала звістка про вимоги ревіндикації Свято-Успенської Почаївської лаври. Лише за грудень 1929 р. до президента Речі Посполитої надійшло 53 протести від православних мешканців Волині проти ревіндикації [29, к. 11].

Слід відзначити, що особливістю антиревіндикаційних протестів цього періоду було складання історичних довідок про існування тієї чи іншої церкви задля обґрунтування правомірної приналежності її православної громаді. Такий підхід виконував ще освітню та пам'яткоохоронну функції.

Політична ситуація активізувала соборноправні вимоги, продиктовані потребою внутрішнього впорядкування церковної організації. Загроза ревіндикації змусила православну ієрархію йти на

зближення з українською громадськістю. Наприкінці 1929 р. Синод оголосив про необхідність термінового скликання Помісного собору АПЦП. Не чекаючи порозуміння з державною владою, українці розпочали вибори делегатів на собор. Широка виборча кампанія розгорнулася безпосередньо у парафіях. Відбувалися зібрання, на яких обговорювалися проблеми православ'я.

Масова активізація українського національно-церковного руху на тлі активізації радикального українського націоналізму занепокоїла урядові кола. Скликання собору заборонили. Зупинена польською владою ревіндикаційна акція змінила позицію православної ієрархії у цій справі. Вона відмовилася від ідеї скликання собору: адже це спричинило б широкий доступ української громадськості до церковного управління. Українська громадськість, своєю чергою, була заспокоєна грамотою президента Речі Посполитої від 30 травня 1930 р., у якій говорилося, що "настав час, аби побажання вищих керівників Православної церкви в Польщі, як і всіх горожан Польської республіки православної віри були здійснені, і в Польщі відбувся б, згідно зі святими канонами, Помісний собор" [23, с. 80].

Собор так і не відбувся, справа стала на шлях довготривалих приготувань та переговорів. Проте навіть постійне створювання "передсоборного настрою" було імпульсом для активізації православних волинян.

Третій період розвитку національно-церковного руху на Волині можна окреслити першою половиною 1930-х рр. Цей період у організації національно-церковного життя на Волині характерний провідною роллю Української парламентської репрезентації Волині (далі – УПРВ), що сформувалася після виборів 1930 р. У 1931 р. на базі УПРВ було створено Волинське українське об'єднання (далі – ВУО). Декларація ВУО визначала мету волинської угодовської політичної еліти в церковних справах. У ній зазначалося, що ВУО "прямує до того, аби в Автокефальній Православній церкві в Польщі додержано було всі права соборності, і щоб український нарід мав церковну ієрархію, рідну йому по національності і духу, і щоб Службу Божу правилося на мові, зрозумілій українському народові" [30, с. 3].

З ініціативи УПРВ наприкінці 1931 р. створено "Товариство імені митрополита Петра Могили", що стало своєрідним церковно-громадським центром Волині. Мережа його філій швидко розгорталася у повітових містечках воєводства. У листопаді 1931 р. до його складу входило 167 осіб, а на кінець грудня 1932 р. – 635 [31, арк. 203]. Товариство розгорнуло значну просвітницьку та видавничу діяльність.

Не без допомоги УПРВ, у 1932 р. відбулася висвята на вікарного Луцького єпископа українця – архімандрита Полікарпа (Сікорського). Це поклало початок формуванню української православної ієрархії. Завдяки діяльності єпископа Полікарпа, Луцьк став центром українського національно-церковного руху, який у цей час можна характеризувати як масовий. Таку масовість найбільш виразно засвідчили події вересня 1933 р. у Почаївській лаврі.

Святкування з нагоди ювілею архипастирського служіння митрополита Діонісія перетворилися на антіросійську маніфестацію. Такого напрямку урочистостям надали волинські парламентарі за згодою воеводи Г. Юзевського. Але це вже був не агітаційний виступ лідерів. Це був масовий протест і вимога українського суспільства Волині задовольнити свої національні потреби у православної церкві. Даючи оцінку почаївській маніфестації, митрополит Іларіон (Іван Огієнко) писав: "Можна по-різному дивитися на цю протимосковську маніфестацію, але 15–20 000 учасників говорили про її поважність. Це справді був поважний протест проти московства на Волині, а його розвелось тут аж надто багато" [32, с. 362]. Її підтримка викликала низку народних віч у Волинському воєводстві. Вони відбулися у Рівному, Дубно, Володимирі-Волинському, Межиріччі, Кременці й інших містах та містечках краю.

Дуже швидко почаївська маніфестація принесла позитивні результати. Деяких найбільш запеклих священиків-русофілів переведено за межі Волині. 2 березня 1934 р. на засіданні Священного синоду митрополит Діонісій зрікся керування Волинською єпархією. Із 15 квітня 1934 р. нею почав керувати українець – архієпископ Олексій [12, с. 124].

Факт призначення на Волинь єпископа-українця став ще одним кроком до творення української ієрархії і засвідчив міць українського національно-церковного руху. Архієпископ Олексій відкрито висловився за українізацію церкви у Волинській єпархії. Відразу провівши цілу низку нових призначень та переміщень на посадах і в єпархіальному управлінні, і серед духовенства. Секретарем Волинської духовної консисторії став відомий український громадський діяч І. Власовський. 23 жовтня 1934 р. видано розпорядження про використання української мови у церковній адміністрації і кореспонденції православного духовенства з єпархіальними інституціями [33, с. 2]. Скликання архієпископом Олексієм волинського єпархіального зібрання у січні 1935 р. у м. Кременці стало ствердженням соборноправних традицій в АПЦП. Про це свідчить присутність на зібранні усіх православних депутатів й сенаторів Волині, голови управи "Товариства імені

митрополита Петра Могили" С. Тимошенка та члена управи М. Ханенка, представників Кременецької духовної семінарії, Рівненської та Кременецької українських гімназій та ін. [34, с. 63].

Волинське єпархіальне зібрання 1935 р. можна вважати заключним актом третього періоду розгортання національно-церковного руху українців в Польщі. У цей період усвідомлення національної та віросповідної ідентичності волинян-українців стало масовим явищем, національно-церковний рух мав особливо значні здобутки, заклавши основи української православної ієрархії, створивши громадські інституції, розгорнувши видавничу діяльність, українізувавши церковну адміністрацію. На 1 листопада 1935 р. у Волинській єпархії процес українізації певною мірою торкнувся 423 парафій із усіх 678 парафій єпархії [35, арк. 6–7].

Друга половина 1930-х рр. є останнім – четвертим періодом – національно-церковного руху православних українців Волині. Він, на жаль, не був сприятливим у напрямі примноження здобутків української православної громадськості. Після смерті Ю. Пілсудського (1935 р.) в урядових колах запанували інші погляди щодо вирішення проблеми "східних кресів" і панівного там православ'я. Яскравим проявом зміни політики польського уряду щодо українців Волині стало переведення у квітні 1938 р. волинського воєводи Г. Юзевського на аналогічну посаду до Лодзі й призначення на цю посаду послідовника нової урядової політики О. Гауке-Новака.

Нова урядова політика реалізовувалась двома шляхами. У першому випадку зусилля скеровувалась на полонізацію українського населення та АПЦП. У другому – починалося відкрите, а згодом і насильницьке навернення православних у католицизм. Інший напрям, що активно реалізовувався військовими та польським населенням, набув особливо трагічного для волинян характеру.

Процес українізації АПЦП почав уповільнюватися. Православна ієрархія, бачачи зміну політичної ситуації, почала зміцнювати проросійські позиції і відтягувати з наданням дозволу на українську відправу. На адресу УПРВ стала надходити значна кількість листів від українського православного населення з проханнями про допомогу у вирішенні проблем українізації богослужінь. Проте сам архієпископ Олексій визнавав, що "нині дуже важко повернутися до проведення доукраїнізації Православної церкви, тоді як в попередній період адміністративна влада сама прагнула українізації церковного життя" [36, арк. 31].

У нових політичних умовах українцям удавалося досягти позитивних результатів. Зокрема, у кінці 1938 р. дозвіл на відправу літургій українською мовою отримали парафії с. Кунина Кременецького повіту [37, арк. 10], с. Столпина і с. Арестова Рівненського повіту, с. Івачкова Здолбунівського повіту, с. Сапанова Кременецького повіту, м. Устилугу Володимирського повіту, с. Жабчого Луцького повіту [38]. У матеріалах архіву православної митрополії у Варшаві нумерація сторінок відсутня.

Особливої гостроти у цей час набула проблема ліквідації Кременецької духовної семінарії, що була на Волині єдиним навчальним закладом для релігійної підготовки дітей православних українців. Підготовка кадрів священиків уже від перших років навчання, тобто з 10–11-літнього віку, мала зосереджуватися у польському середовищі. Починаючи з 1935/1936 н. р., семінарія підлягала поступовій ліквідації – не проводилися вступні іспити, закрито перший клас [39, к. 5].

Як писав І. Власовський, вона вже покликала до життя молоду генерацію українського духовенства. Її вихованці, "не піддавались полонізації, – навпаки, у переважаючій більшості вони в старших класах були вже зовсім свідомими українськими патріотами" [23, с. 104–105].

Наприкінці 1930-х рр. наступ на православ'я проявився в акції ревіндикації душ, проведених міністерством військових справ і Корпус охорони прикордоння (КОП). Уже перші кроки реалізації ревіндикаційної акції викликали гостре невдоволення православних волинян. Опір населення покликав за собою репресії з боку виконавців акції. Як писав у рапорті до Кременецької духовної консисторії один із настоятелів парафії: "Нарід стероризовано, нема жодного права, за малу розмову тягнуть на допит і підводять до протидержавного характеру, а для уникнення наслідків радять перемінити віру" [40, арк. 2]. Зміна православної віри на католицизм ототожнювалася зі зміною національності з української на польську.

Незважаючи на репресивний характер ревіндикаційної акції, вона наражалася на загальний опір. Зокрема священик із с. Боложівки Кременецького повіту повідомляв: "Солтис, десятники і військові з багнетами ходять від хати до хати і всіх, кого зловлять, примусово заводять до шкільного будинку, а там вже п. поручник сам відбирає у них підписи. Налякані люди тікають хто куди: в поля, ліси, до міста, аби не бути вдома" [40, арк. 25].

У повідомленні командування Другого військового округу міністру військових справ за 1938 р. про перебіг ревіндикаційної акції повідомлялося про те, що кількість навернених в усій Волині перевищує 12 тис. осіб [41, с. 698]. Проте такі дані викликають сумніви. Населення, яке вдалося насильно навернути і яке документально вже вважалося католицьким, досить часто поверталось



до православної віри або просто й надалі відвідувало православні храми. Зокрема, до православ'я повернулися жителі с. Гриньок Кременецького повіту, с. Буці Здолбунівського повіту, с. Підлужжя Дубнівського повіту та ін. [40, арк. 7, 19 зв]. Силу національної та релігійної стійкості українців яскраво ілюструє такий факт, що коли міністр віросповідань В. Свентославський перебував із візитом у м. Луцьку, до нього зі скаргою щодо релігійного навернення прийшла делегація православних українців. Один із делегатів звернувся до міністра: "Скажіть нам, пане міністре, чи нам треба закопуватися у землю зі своєю вірою? Коли треба, то ми готові" [6, с. 230].

Полонізація й окатоличення українців як нації було для поляків справою непростою, а, найімовірніше, неможливою. Як писав М. Сивіцький: "При Гауке-Новаку кров ще не лилась, але всі ознаки вказували на те, що вибух наближається невблаганно. Народ український Волині дуже швидко ставав нацією, ні в чому не гіршою від польської" [42, с. 195].

Загрозлива ситуація у регіоні, викликана новою урядовою політикою, активізація націоналістичного підпілля дещо охолодили державну владу. Самі організатори ревіндикаційної акції почали критикувати методи її реалізації. На кінець міжвоєнного двадцятиліття уряд навіть спромігся законодавчо визначити правове положення АПЦП. Через початок Другої світової війни застосування цих законів не було перевірене часом.

Аналіз етапів національно-церковного руху православних українців Волині у міжвоєнний час дає можливість зробити певні висновки. В окреслений період цей рух пройшов значну еволюцію, позначившись зростанням національної та релігійної свідомості волинян і ставши явищем не лише безперервним, а й якісно зростаючим. Населення Західної Волині від початку 1920-х рр. до кінця міжвоєнної доби із сірої маси так званих "тутешніх" виросло у свідому українську православну націю. Провідну роль у цьому процесі відіграла інтелігенція.

Відстоювання власних національно-культурних та церковно-релігійних особливостей стало могутнім засобом протидії урядовій політиці національної асиміляції та релігійної інтеграції православних волинян із польською нацією і римо-католицькою церквою.

Якщо взяти за основу визначення С. Здіюрука, згідно з яким "Національною Церквою є Церква будь-якої конфесії, яка функціонує в певний історичний період, опираючись на свою традицію, на означеній території; сприяє, набувши етноконфесійної специфіки, поступу етнокультури, самосвідомості й державницького менталітету даної нації та має значний рівень поширення серед населення країни чи в середовищі конкретної нації" [7, с. 95–96], то проведене дослідження доводить, що у міжвоєнну добу в Західній Волині під владою інонаціональної та іновірної держави було розгорнуто могутній рух за розбудову української національної церкви. Визначальну роль у національно-церковному процесі в Західній Волині відіграв релігійний чинник. Приналежність до православ'я у католицькій державі зміцнювала в українців відчуття окремішності. Захист власної віри, церкви та релігійної культури сприяв консолідації православних волинян-українців як представників модерної української нації. Це явище не обмежувалося Волинським воєводством.

Незважаючи на зусилля польської влади відокремити Західну Волинь від Східної Галичини, "сокальським кордоном" не дало позитивних результатів. Події навколо навернення православних українців у католицизм, руйнування церков на Холмщині й Підляшші зміцнювали ідею соборності і серед українців у Польщі, і серед представників української нації в усьому світі.

#### *Список використаних джерел*

- Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. / Ярослав Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
- Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: у 2-х т. Т. 1 / Іван Лисяк-Рудницький; [пер. з англ. М. Базік, У. Гавриків, Я. Грицака, А. Дециці, Г. Киван, Е. Панкєсвої]. – К.: Основи, 1994. – 554 с.
- Касьянов Г. Теорії нації і націоналізму: монографія / Георгій Касьянов. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.
- Нации и национализм / Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др.; [пер. с англ. и нем. Л. Е. Переяславцевой, М. С. Панина, М. Б. Гнедовского]. – М.: Практика, 2002. – 416 с.
- Сміт Е. Національна ідентичність / Ентоні Сміт; [пер. з англ. П. Таращука]. – К.: Основи, 1994.
- Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.): монографія / Надія Стоколос. – Рівне: РІС КСУ – ППФ "Ліста-М", 2003. – 480 с.
- Здіюрук С. І. Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні XXI століття: монографія / Здіюрук С. – К.: Знання України, 2005. – 552 с.
- Колодний А. Церква в контексті національного самовизначення українців / А. Колодний // Релігія та соціум: наук. журн. Соціол. науки. – Чернівці: Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2008. – № 2. – С. 42–47.
- Філіпович Л. Етнорелігійне самовизначення українців: історичні етапи і характерні риси / Людмила Філіпович // Релігія та соціум: наук. журн. Соціол. науки. – Чернівці: Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2008. – № 2. – С. 68–76.
- Макарчук С. Західна Волинь у 20–30-х роках XX ст. (етносоціальні та політичні відносини в краї) / Степан Макарчук // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. праць. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – Вип. 17. – С. 226–238.
- Гон М. Етнополітична поведінка в умовах перехідного суспільства (Західна Україна 1918 – початку 1930-х рр.) / Максим Гон // Людина і політика: укр. соціал.-гуманіт. наук. журн. – К.: Оранта, 2004. – № 4. – С. 20–33.
-

Кучерепа М. Волинське українське об'єднання (1931–1939 рр.): монографія / Микола Кучерепа, Руслана Давидок. – Луцьк: Настир'я, 2001. – 420 с. 13. Меджецький В. Селяни у націотворчих процесах Центральної і Східної Європи у другій половині XIX – на початку XX століття / Володимир Меджецький // Україна модерна. – Л., 2001. – Ч. 6. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lnu.edu.ua/Subdivisions/um/um6/Statti/4-MEDZHETSKYI%20Volodymyr.htm> – 29.09.2010. 14. Stepień St. Kształtowanie się warstwy iteligenckiej w warunkach braku własnego państwa: Ukraińska inteligencja w Rzeczypospolitej w latach 1918–1939 / Stanisław Stepień // Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych. – Poznań – Warszawa: Wyd-wo Poznańskiego towarzystwa przyjaciół nauk, 2006. – T. LXVI. – S. 111–133. 15. Борщевич В. Українське церковне відродження на Волині (20–40-ві рр. XX ст.): монографія / Володимир Борщевич. – Луцьк: Ред.-вид. від. "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – 254 с. 16. Борщевич В. Православні священичі династії Волині у XX ст. / Володимир Борщевич // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наук. записки Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. – Рівне, 2008. – Вип. 14. – С. 86–92. 17. Papierzyńska-Turek M. Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia: 1918–1939 / Papierzyńska-Turek M. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989. – 484 s. 18. Залізняк Л. Від склавинів до української нації / Леонід Залізняк. – К.: Вища шк., 1999. – 264 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://militaryhistory.narod.ru /natiota4yn.html> – 22.08.2010. 19. Грабовська І. М. Філософія українського буття: монографія / Грабовська І. М., Сметь Т. М., Мостяєв О. І.. – К.: Укр. вид. спілка, 2006. – 295 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.i-c.com.ua/mostyae/buttia.html> – 28.09.2010. 20. Лобань Т. Особливості українського менталітету та його вплив на процес державного будівництва в Україні / Тетяна Лобань // Людина і політика: укр. соц.-гуманіт. наук. журн. – К.: Оранта, 2004. – № 4. – С. 106–112. 21. В. К. Склад населення Волинської єпархії / В. К. // Церква і нарід. – 1937. – 15 лют. – С. 135–138. 22. Archiwum Akt Nowych (далі – AAN), Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (далі – MWR i OP), sygn. 981. Referat wyznania prawosławnego. Informacja wojewody Wołyńskiego: parafje prawosławne na terenie województwa Wołyńskiego. 1921–1935 гг. 23. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: у 4 т., 5 кн. – Т. 4, кн. 2: (20 ст.) / Власовський І. – Нью-Йорк; Бавнд Брук: Українська Православна церква в США, 1975. – 384 с. 24. AAN, MWR i OP. – Sygn. 859. Sprawy ogólne dotyczące rewindykacji świątyń i gruntów pokatolickich będących w rękach Kościoła Prawosławnego. 1918–1935 гг. 25. AAN, MWR i OP. – Sygn. 851. Sprawy o rewindykacji świątyń. 1921–1936 гг. 26. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф. 36. – Оп. 13а. – Спр. 238. – 92 арк. 27. AAN, MWR i OP. – Sygn. 1205. Cerkwie prawosławne – sprawy ogólne. 1919–1938 гг. 28. Monografia stosunków wyznaniowych w województwie Wołyńskim. – Luck: Wołyński urząd wojewódzki, 1936. – 152 s. 29. AAN, MWR i OP. – Sygn. 1230 Ławra Poczajowska sprawa rzekomej rewindykacji Kłostoru – korespondencja i protesty ludności prawosławnej przesyłane do MWR i OP. 1929–1930 гг. 30. Декларация Волинського Українського Об'єднання // Українська нива. – 15 липня 1931. – С. 3–5. 31. ДАВО. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 3. – 280 арк. 32. Ларіон, митрополит. Фортеця православ'я на Волині Свята Почаївська Лавра / Ларіон, митрополит (Іван Огієнко). – Вінніпег: Накладом Видавничої Комісії при Товаристві "Волинь", 1961. – 397 с. 33. Nowy kurs polityki cerkiewnej na Wołyniu // Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1934. – № 49. – S. 2. 34. Wołyńskie zebranie djecejalne // Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1935. – № 6. – 10 lut. – S. 63–64. 35. ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9. – Спр. 2967. – 22 арк. 36. Там само. – Ф. 46. – Оп. 9. – Спр. 4421. – 35 арк. 37. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. 148. – Оп. 5. – Спр. 213. – 13 арк. 38. Archiwum Metropolii Prawosławnej (AMP). – Sygn. R I – 7 C/1093. Akta synodalne. 39. AAN MWR i OP. – Sygn. 1168. Reorganizacja prawosławnych seminariów duchownych w Wilnie i Krzemieńcu, przeniesienie ich do Warszawy. 1935–1936 гг. 40. ДАТО. – Ф. 148. – Оп. 5. – Спр. 191. – 37 арк. 41. Matwiejew G. Akcja "Rewindykacji" na Wołyniu w końcu lat 30-tych XX wieku // Przegląd Wschodni. – 1999. – T. V. – Z. 4 (20). – S. 679–700. 42. Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів: у 3-х т. Т. 1 / Микола Сивіцький; [пер. з пол. Є. Петренка]. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2005. – 344 с.

**Викторія Ткачук**

### **РОЛЬ НАЦИОНАЛЬНО-ЦЕРКОВНОГО ДВИЖЕНИЯ ПРАВОСЛАВНЫХ УКРАИНСКИЙ ЗАПАДНОЙ ВОЛЫНИ МЕЖВОЕННОГО ПЕРИОДА (1920–1930-Е ГГ.) В ФОРМИРОВАНИЯ СОВРЕМЕННОГО УКРАИНСКОЙ НАЦИИ**

*В статье освещаются вопросы развертывания национально-церковного движения в православной церкви межвоенной Польше. В частности проанализированы основные его этапы, иллюстрирующие постепенные качественные изменения в утверждении национальной идентичности православных волынян и дают возможность проследить тенденции консолидации представителей украинской нации в пределах межвоенной Польского государства.*

*Ключевые слова: национально-церковное движение, православие, национальное сознание, Западная Волинь, польское правительство.*



Viktoria Tkachuk

### THE ROLE OF THE UKRAINIAN ORTHODOX NATIONALIST AND CHURCH MOVEMENT IN THE INTER-WAR PERIOD (1920S AND 1930S) IN THE FORMATION OF THE MODERN UKRAINIAN NATION.

*In this article some light is cast upon the the question of the development of the inter-war nationalist and church movement in the Orthodox Church in Poland. In particular, an analysis is made of the stages of this movement, which illustrate the gradual qualitative changes in the assertion of national identity on the part of Orthodox Volhynians, and which make it possible to trace certain tendencies with respect to the consolidation of representatives of the Ukrainian nation within the borders of the Polish state during the inter-war period.*

*Key words: nationalist and church movement, national consciousness, Western Volhynia, Polish government.*

УДК 94 (477.83) "1919/1939"–058.2

Михайло Сеньків

### РОЛЬ "СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАря" У ПОШИРЕННІ АГРОТЕХНІЧНИХ ЗНАНЬ СЕРЕД ГАЛИЦЬКОГО СЕЛЯНСТВА В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1919–1939 РР.)

*У статті доведено, що товариство "Сільський господар" у міжвоєнний період було дієвим засобом поширення передових методів господарювання, агротехнічних знань серед галицького селянства. Воно сприяло піднесенню економіки краю, покращувало добробут хлібороба, підвищувало його агротехнічний та культурний рівень, захищало від полонізації, сприяло формуванню національносвідомих громадян.*

*Ключові слова: товариство "Сільський господар", агротехнічний рівень, методи господарювання, комасація, національна свідомість.*

Впродовж тривалого періоду радянська історіографія грубо фальсифікувала діяльність товариства "Сільський господар", що начебто мало буржуазно-націоналістичний та антинародний характер. На відміну від радянських науковців, історики української діаспори опублікували низку об'єктивних розвідок з досліджуваної проблематики. Найбільшу цінність серед них мають збірник статей "Крайове господарське товариство "Сільський господар" у Львові 1899–1944 рр." [13], а також праця І.Витановича про розвиток української кооперації [4]. Щоправда, вони, головним чином, написані на основі спогадів.

Об'єктивне вивчення досліджуваної проблеми в Україні розпочалося у роки її незалежності. У колективних монографіях "Історія кооперативного руху" [8], "Українські кооператори" [22], а також у працях О.Вербової [3], З.Струк [18–20] та інших, з аналізом розвитку кооперації на західноукраїнських землях побіжно характеризується діяльність товариства "Сільський господар".

Глибоке вивчення проблеми тільки що розпочинається. На сьогоднішній день не має спеціального монографічного дослідження, присвяченого "Сільському господарю". Саме цим визначається актуальність цієї статті.

У 20–30-х рр. XX ст. Західна Україна була у складі Польщі. Українці зазнавали соціального та національного гноблення. Польська влада перетворили край в аграрно-сировинний придаток Польської держави. Розвиток промисловості штучно гальмувався, сільське господарство деградувало. На селі панували злидні. Важкі соціальні умови життя українських селян посилювались національно-політичним безправ'ям, занепадом національної культури. Шукаючи порятунку, тисячі галичан емігрували в Канаду, США, Бразилію, Аргентину та інші країни. У 1921–1939 рр. із Західної України виїхало 175 тис. українців [15, с. 119].

Дієвим засобом захисту інтересів українців стала кооперація, зокрема діяльність товариства "Сільський Господар". Відомий кооператор Ю.Павликовський стверджував: "Важке економічне положення нашого рільника велить нам викресати всю силу, якою розпоряджає нація, щоби подати політичну руку загибаючому рільничому світові. Оборона економічних інтересів нашого рільництва рівняється – якщо глянути на суспільне уверстування нашого народу, – обороні самої нації. Близько дев'ять десятих нашого населення є тісно зв'язані з долею рільництва" [21, с. 342].



Витоки "Сільського господаря" сягають кінця XIX ст. У 1899 р. в Олеську, що на Львівщині, з ініціативи священиків – братів Томи та Юліана Дуткевичів засновано товариство "Сільський господар". Воно ставило своїм завданням підняти рівень рільництва, городництва, садівництва та пасічництва у галицькому селі. У 1904 р. товариство перетворилося на крайове із центром у Львові та правом організації філій у повітових містах.

"Сільський господар" був популярним серед селян і вже на 1913 р. налічував 88 філій, 1325 гуртків і 32 тис. членів. Близько ста діячів товариства працювало безкоштовно, з них – 15 службовців і агрономів [11]. Товариство тісно співпрацювало з кооперацією, що переважно і фінансувала його діяльність. У 1929 році воно було повністю реорганізоване, створено фахові секції: агротехнічну, годівлі свиней, овець, птиці, насінницьку, рибальську, шовківничу та інші. У новому статуті "Сільського господаря" наголошувалося на тому, що основним його завданням є згуртування хліборобів для захисту їх станових інтересів, піднесення економіки, добробуту і культури, розвитку сільськогосподарської науки та освіти.

Товариство захищало господарські інтереси селян на усіх рівнях влади та органів самоврядування, турбувалось про державну допомогу, надавало безкоштовну юридичну консультацію щодо купівлі і продажу землі, нерухомості, одержання кредитів, поширювало передові методи господарювання.

Стрийська філія товариства "Сільського господаря" під керівництвом Є.Олесницького у 1909 р. влаштувала хліборобську виставку, на якій впродовж 18 днів побували селяни-хлібороби з усієї Східної Галичини та гості з Наддніпрянщини. Серед них був "артільний батько" – Микола Левитський, який детально ознайомився з діяльністю сільськогосподарської артілі "Добробут" у селі Дуліби, неподалік Стрия [16, с. 6]. Коломийська філія "Сільського господаря" демонструвала у селах повіту, використовуючи проєкційний апарат, фільми сільськогосподарської тематики [6, с. 386].

Товариство "Сільський господар" формувало зразкові господарства, закладало дослідні поля, розсадники фруктових дерев, розводило племінну худобу, птицю, займалося насінництвом, пропагувало мінеральні добрива та сільськогосподарські машини.

Кількість сільськогосподарської техніки на селі зростала. У Копичинецькому повіті машинні секції при господарсько-споживчих кооперативах мали 43 сівалки, 8 трейлерів, 7 молотарок, моторову молотилку, жниварку, косарку, багато віялок тощо [14, с. 2]. Не менше різної техніки було у Стрийському, Тернопільському та інших округах. У повітах Східної Галичини 1927 р. нараховувалося 17 ланцюгових борін, 32 сівалки, 41 трейлер, 56 молотарок, 3 культиватори, 28 плужків [19, с. 49].

Ринок вимагав доброї якості збіжжя. Польові досліді засвідчили, що найбільше відповідає кліматичним і ґрунтовим умовам Станиславівщини жито "Спельчанське", завезене з Познанщини. З ініціативи "Сільського господаря" його почали засівати селяни с.Іванівки. Воно дало високі урожаї. Передовий досвід швидко поширився на всю округу [19, с. 66].

"Сільський господар" брав активну участь у комасаційній діяльності, що полягала у зведенні розпоршених ділянок землі того чи іншого власника в єдине ціле. При товаристві створили спеціальне "технічне бюро", до якого зверталися селяни, які бажали упорядкувати свої земельні наділи. У 1928 р. оголошено про комасацію сіл Коропуж Рудківського, Макіївці Коломийського, Добрянці і Лисятичі Стрийського, Конюшки Рогатинського повітів та ін. [19, с. 52].

У результаті землевпорядкування селянські наділи стали більшими, що створювало кращі умови для підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, зокрема використання техніки та сівозмін. Водночас з комасацією проводилася меліорація. Завдяки "Сільському господарю" упродовж 1935–1938 рр. осушили майже 8800 га пасовищ і лук у 51 населеному пункті [19, с. 55].

З 1938 р. почали проводити меліорацію тих громадських пасовищ, що перебували у жалюгідному стані: підмоклі, покриті купами кротовиння, порослі маловартісними травами. Уперше це було зроблено у с. Ляхівці Станиславівського воєводства – понад 1000 гектарів стали більш продуктивними. Однак Друга світова війна перервала цей процес, що успішно розвивався у галицькому селі [19, с. 56].

Все ж найважливішим своїм завданням товариство вважало розвиток сільськогосподарського шкільництва. При централі товариства "Сільський господар" у Львові 1928 р. створили секцію сільськогосподарського шкільництва на чолі з Й.Райківським.

Товариство заснувало вищі сільськогосподарські курси у Коршеві біля Коломиї, Янчині Перемишлянського повіту, сільськогосподарські школи у Скнилові біля Львова, у Шибалині Бережанського повіту, Окшові біля Холма, рільничий ліцей у Черниці Жидачівського повіту.

Рільнича школа у Шибалині започаткувала свою діяльність 1932 р. з ініціативи учителя М.Васьківа. До неї приймали хлопців і дівчат з початковою освітою віком 14–19 років. У школі

вивчали загальноосвітні й фахові предмети: математику, українську мову і літературу, історію України, рільництво, годівлю домашніх тварин, городництво, садівництво, куховарство, крій і шиття тощо. 1934–1935 рр. школу реорганізували в однорічну жіночу. Упродовж 1932–1939 рр. Шибалинську школу закінчило 25 юнаків і понад 160 дівчат [2, с. 101–102].

В 1935 р. у с. Черниці відкрили рільничий ліцей з терміном навчання три роки. До нього приймали юнаків із відповідною освітою. Ліцей мав навчальний корпус, інтернат, їдальню, господарські приміщення, підсобне господарство, 120 га ріллі, майже 1,5 га саду, породисту продуктивну худобу. Учні вивчали загальноосвітні й спеціальні дисципліни: ботаніку, зоологію, агрокультуру, годівлю домашніх тварин, ветеринарію, хімію, агротехнологію тощо. Практичні заняття проводилися у господарстві школи, у саду, городі, на пасіці, стайнях, курнику, місцевій кооперативній молочарні [2, с. 102].

За відсутності достатньої кількості сільськогосподарських шкіл з 1932 року товариство організувало хліборобський вишкіл молоді. Якщо він у 1934 р. був лише у 16 повітах, то у 1935 р. – поширився на всю Галичину й Волинь. Завершилася організація хліборобського вишколу молоді створенням 14 вересня 1934 р. у Львові головної секції при товаристві "Сільський господар". Цього ж дня було обрано її раду на чолі з Є. Храпливим [16, с. 7].

Плідно працював хліборобський вишкіл молоді у Болотні, Подусільній, Дусанові, Янчині, Ладанцях Перемишлянського повіту. У зимовий період молодь під керівництвом фахівців освоювала теоретичні знання з агрономії й зоотехнії. Практичні навички юнаки і дівчата одержували весною-літом на батьківських, громадських і церковних дослідних ділянках. Усі прагнули зібрати високий урожай. Восени їхні результати демонструвалися на виставках, що проводилися у Перемишлянах в Народному домі або в районній молочарні, а також у окремих селах [1, с. 420].

На Стрийщині у 1936 року хліборобський вишкіл молоді охоплював 22 села. У Верчанах, Лисятичах, Добрянках, Гірному, Синевидську, Дашаві були створені курси молоді, на яких навчали передових методів господарювання у тваринництві. Восени 1938 року роботу Стрийського хліборобського вишколу молоді перевіряла державна комісія з Варшави. Вона відвідала гурток у с. Стинава Вижна, що не належав до найкращих у краї, однак комісія була здивована його добротною роботою [5, с. 321–332].

З 1935 р. при товаристві "Сільський господар" почала працювати секція сільських господинь, що у багатьох селах за допомогою інструкторів-жінок організовувала курси хатнього господарства, куховарства, кравецтва, птахівництва. На Зборівщині при сільськогосподарських гуртках діяло 53 секції господинь. Вміло було поставлено роботу в селах Велика Плавуча, Озерна, Кабарівці. Зокрема, секція господинь с. Кабарівці за зразкове ведення хатнього господарства отримала нагороду із Львівської Хліборобської палати готівкою 80 злотих і два кубометри дощок на будівництво курників [17, с. 319–320].

У селах Калущини влаштовувалися курси крою, шиття, куховарства, консервування, годівлі курей, свиней, телят, дійних корів. Вони характеризувалися добротною організацією, даючи жінкам необхідні знання для ведення домашнього господарства [7, с. 347].

І це давало свій результат. Відомий кооператор А. Качор писав: "... наше галицьке село напередодні Другої світової війни, змінило свій зовнішній і внутрішній вигляд до невпізнання. Воно не тільки поволі перебудувало свої стайні, обори й подвір'я, але будувало вже кращі, світліші хати, які були зі смаком улаштовані. Багатші селяни розводили великі сади й городи, краще обробляли поля..." [10, с. 72].

У 30-і роки XX ст. товариство перейшло від агротехнічної пропаганди до активної економічної діяльності. "Сільський господар" став власником і співвласником кількох промислових підприємств, учасником різних акціонерних компаній, а також загальнодержавних експортних об'єднань, що торгували сільськогосподарською продукцією [12, с. 215].

Товариство створювало у селах читальні, бібліотеки, займалося видавничою справою. Щорічно "Сільський господар" видавав понад 100 назв книг та брошур. Значними тиражами розходилися видання: двотижневик "Сільський господар", журнали "Український пасічник", "Практичне садівництво", "Хліборобська молодь", "Сад і город", а також брошури на сільськогосподарську тематику. І ця література мала значний вплив на хліборобські маси в поступі раціоналізації господарства.

Таким чином, завдяки багатогранній діяльності товариство "Сільський господар" підвищувало агротехнічний і культурний рівень галицького селянства, сприяло піднесенню економіки краю, поступу села, покращувало добробут хліборобів, виховувало національносвідомих громадян, захищало їх від тотальної полонізації.

#### *Список використаних джерел*

1. Білоус Т. Філія товариства "Сільський господар" у Перемишлянах / Т. Білоус // Крайове господарське товариство "Сільський господар" у Львові 1899–1944 рр. – Нью-Йорк: Б.в., 1970. – С. 419–424.
2. Боровський М. Сільськогосподарське шкільництво на західноукраїнських землях / М. Боровський // Крайове господарське

товариство "Сільський господар" у Львові 1899-1944 рр. – Нью-Йорк: Б.в., 1970. – С. 99–105. 3. Вербова О. Національно-господарський рух на західноукраїнських землях у період між Першою та Другою світовими війнами: світоглядні засади. / О. Вербова // Українська кооперація. Історичні та соціально-економічні аспекти. Т. 2. – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. – С. 54–58. 4. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. / І. Витанович. – Нью-Йорк: Товариство українських кооператорів, 1964. – 621 с. 5. Дмитренко В. Про перевірку господарського гуртка / В. Дмитренко // Стрийщина. Т. 2. – Нью-Йорк, Торонто, Париж, Сідней: Б.в., 1990. – С. 321–332. 6. Дмитренко В. Філія товариства "Сільський господар" у Коломиї / В. Дмитренко // Крайове господарське товариство "Сільський господар" у Львові 1899–1944 рр. – Нью-Йорк: Б.в., 1970. – С. 366–388. 7. Дубрівний П. Філія товариства "Сільський господар" у Калуші / П. Дубрівний // Крайове господарське товариство "Сільський господар" у Львові 1899–1944 рр. – Нью-Йорк: Б.в., 1970. – С. 61–74. 8. Бабенко С. Історія кооперативного руху / [С. Бабенко, В. Галюк, С. Гелей та ін.] за ред. С. Гелея. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995. – 410 с. 9. Аліман М. Історія споживчої кооперації України / [М. Аліман, С. Бабенко, С. Гелей та ін.] за ред. С. Гелея. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 384 с. 10. Качор А. Мужі ідеї і праці / А. Качор. – Вінніпег, Торонто, 1974. – 102 с. 11. Коваль С. Надійний помічник землеробства / С. Коваль // Високий Замок. – Львів, 23 серпня 1995. 12. Ковальчак Г. Економічний розвиток західноукраїнських земель / Г. Ковальчак. – К.: Наукова думка, 1988. – 254 с. 13. Крайове господарське товариство "Сільський господар" у Львові 1899–1944 рр. – Нью-Йорк: Б.в., 1970. – 600 с. 14. Луцький В. Наші машинові сіялки / В. Луцький // Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1930. – № 46. – С. 1–3. 15. Макаруч С. Динаміка української еміграції із Західної України в 20–30 рр. ХХ ст. / С. Макаруч // Українська еміграція. Історія і сучасність. – Львів: Каменяр, 1996. – С. 116–119. 16. Сеньків М. Сільськогосподарська кооперація в західноукраїнському селі 1921–1939 рр. / М. Сеньків. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. – 36 с. 17. Скурська-Хомова М. Філіяльна секція господарств товариства "Сільський господар" у Зборові / М. Скурська-Хомова // Крайове господарське товариство "Сільський господар" у Львові 1899–1944 рр. – Нью-Йорк: Б.в., 1970. – С. 319–321. 18. Струк З. "Сільський господар" у кооперативному русі на західноукраїнських землях / З. Струк // Українська кооперація. Історичні та соціально-економічні аспекти. Т. 2. – Львів, 2001. – С. 137–142. 19. Струк З. Діяльність українських кооперативів у Західній Україні (1921–1939 рр.) / З. Струк – Львів: ВЦ Львівського ун-ту, 2000. – 153 с. 20. Струк З. Організація кооперації на західноукраїнських землях у міжвоєнний період (1921–1939 рр.) / З. Струк. – Львів: ВЦ Львівського ун-ту, 2000. – 138 с. 21. Танчин І. Юліян Павликовський / І. Танчин // Українські кооператори. – Т. 1. – Львів: Коопосвіта, 1999. – С. 341–349. 22. Українські кооператори. У 2-х т. / за ред. С. Гелея. – Львів: Коопосвіта, 1999; 2001. – 454; 420 с.

**Михаил Сеньків**

### **РОЛЬ "СЕЛЬСКОГО ХОЗЯИНА" В РАСПРОСТРАНЕНИИ АГРОТЕХНИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ СРЕДИ КРЕСТЬЯНСТВА В МЕЖВОЕННЫЙ ПЕРИОД (1919-1939 ГГ.)**

*В статье показано, что общество "Сельский хозяин" в межвоенный период было действенным средством распространения передовых методов хозяйствования, агротехнических знаний среди крестьянства. Оно способствовало подъему экономики края, улучшало благосостояние земледельца, повышало его агротехнический и культурный уровень, защищало от полонизации, способствовало формированию национально сознательных граждан.*

*Ключевые слова: общество "Сельский хозяин", агротехнический уровень, методы хозяйствования, комасація, національне свідомість.*

**Myhailo Senkiv**

### **THE ROLE OF THE ASSOCIATION "VILLAGE MANAGER" AT SPREADING KNOWLEDGE AMONG WESTUKRAINIAN PEASANTS DURING THE POST-WAR PERIOD**

*In this article it has been shown, that the association "Village Manager" was an effective means of spreading methods of housing and farming, agrotechnician knowledge among the Ukrainian peasantry from the social and national pressure during the post-war period. It promoted to the raising of the economy of the country, improved the prosperity of grain-growers, raised its agrotechnical and cultural level, protected from polonisation, promoted to the formation of national – conscious citizens.*

*Key words: association "Village Manager", agrotechnician level, methods of housing and farming, welfare, national consciuiousness.*



УДК 94 (477)

Андрій Кліш

**ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ К. СТУДИНСЬКОГО У 1918–1939 РР.**

*У статті висвітлено життя й діяльність Кирила Студинського у міжвоєнний період, охарактеризовано зміст, форми і напрямки його діяльності. Проаналізовано внесок у процє активізації національної свідомості українців.*

*Ключові слова:* К. Студинський, громадсько-політична діяльність, НТШ, західноукраїнські землі, Перша світова війна.

Закінчення Першої світової війни у листопаді 1918 р. хоча й викликало полегшення серед українців Галичини, все ж не дало очікуваного миру. Одним із її політичних наслідків став розпад Австро-Угорської імперії, що загострив питання національного будівництва серед усіх народів, які входили до її складу. Українці Східної Галичини в особі своїх лідерів проголосили створення Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР). Такий крок в умовах зростання державницьких настроїв у поляків став основною передумовою початку українсько-польської війни.

Аналіз цієї війни виходить за межі нашого дослідження. Хотілося б відзначити інше. Перша світова війна, частина бойових дій котрої проходила безпосередньо на території Східної Галичини, а також українсько-польська війна спричинили гуманітарну катастрофу в краї. Її ознаками стали зменшення чисельності населення, зростання кількості непрацездатних осіб через каліцтво, зuboжіння й голод, поширення епідемій. Невипадково одним із основних завдань галицької інтелігенції стала організація матеріальної допомоги місцевим жителям.

Внесок К. Студинського у цей процес був беззаперечним.

Мета цього дослідження полягає в аналізі громадсько-політичної діяльності К. Студинського упродовж 1918–1939 рр.

Об'єкт дослідження – соціальні, політичні та культурні процеси, що відбувалися у Східній Галичині упродовж міжвоєнного періоду.

Предметом статті є громадсько-політична діяльність К. Студинського.

Певні аспекти досліджуваної проблеми вже проаналізовано науковцями. Насамперед виділимо праці У. Єдлінської, у яких знаходимо конкретний фактичний матеріал з питань біографії, громадсько-політичної діяльності, наукових зацікавлень ученого. У них найповніше розкрита роль К. Студинського у суспільно-політичному та культурному житті України у кінці XIX – першій половині XX ст.

У праці "Кирило Студинський (1868–1941). Життєво-бібліографічний нарис" наведені цікаві біографічні дані, маловідомі факти з життя К. Студинського і його наукової та громадсько-політичної діяльності. Крім цього в нарисі опубліковано частину його спогадів, на основі листування, охарактеризовано співпрацю К. Студинського з визначними представниками української науки та культури [7].

У складних умовах перших тижнів польської окупації Львова наприкінці 1918 р. К. Студинський та інші діячі вирішили створити таку організацію, яка змогла б відстоювати інтереси українського населення перед новою владою, надавати допомогу потерпілим від воєнних дій полоненим і в'язням. 4 грудня 1918 р., в розпалі польсько-української війни, у Львові почав діяти Український громадянський комітет (УГК) [1, арк. 1].

Головою новоствореної організації став Степан Федак, директор страхового товариства "Дністер". До керівництва залучили К. Студинського. Основною метою УГК стало надання матеріальної, моральної, медичної та правової допомоги українцям [1, арк. 1]. Комітет створювався як позапартійна, гуманітарна інституція, членами якої стали найавторитетніші представники українського суспільства з різними політичними поглядами, що реально надавало можливість УГК заручитися підтримкою широкого спектру українських політичних об'єднань і партій [2, арк. 1]. До травня 1919 р. УГК надавав допомогу лише львів'янам, а потім його діяльність поширилась на всю Східну Галичину. У повітах та містах краю утворились місцеві громадянські комітети, що займались наданням допомоги українському населенню [1, арк. 3].

3 березня 1920 р. прийнято статут УГК [3, арк. 1], а 21 червня 1920 р. його офіційно затверджено. Однак попри це діяльність комітету викликала вороже ставлення з владних структур, що виявлялося у проведенні безпідставних обшуків. У квітні 1920 р. до комітету входило 43 особи, які працювали безкоштовно, оскільки єдиним джерелом поновлення бюджету були добровільні пожертвування приватних осіб, різних підприємств та установ.

Організаційно УГК у своїй структурі мав такі секції: матеріальної і моральної підтримки, працевлаштування, юридичної підтримки, управлінської, надання допомоги гірським повітам.

К. Студинський входив до "самаритянської" секції, що організовувала і надавала медичну допомогу. Її активісти насамперед відвідували табори, дбали про полонених та інтернованих, забезпечуючи одягом і харчами.

УГК разом із проханням щодо поліпшення харчування й медичного обслуговування, забезпечення одягом й взуттям, ставились вимоги щодо нормального поводження з полоненими і дозволити їм виходи до міста, скерування відповідних комісій для перевірки стану справ у таборах.

Однією з перших таких комісій була спільна українсько-польська делегація, що відвідала табір у Вадовицях 26–27 квітня 1919 р., тобто, ще під час українсько-польської війни. До її складу увійшли представники Українського Червоного Хреста Я. Шепарович та УГК – К. Студинський і Польського Червоного Хреста – Бончальська. Звіт цієї комісії свідчив про те, що раніше, до призначення нового коменданта табору, капітана М. Копистинського, траплялися випадки побиття військовополонених, іноді зі смертельними наслідками, їх били кийками по голові. Разом із певними позитивними явищами, чистота у шпиталі та бараках, наявність кантини, дозвіл на відвідування тощо. Проявлялися й недоліки: холодні помешкання, недостатність білизни і робочих місць за межами табору. Делегація звернулася до начальника команди Краківського округу з проханням збільшити таборовий харчовий раціон й звільнити з таборів жінок, дітей та чоловіків, старших 50 років [4, арк. 13, 14]. Однак такі дії не завжди допомагали, у більшості таборів ситуація не змінювалась.

Після завершення українсько-польської війни УГК неодноразово порушував перед польським урядом питання про звільнення ув'язнених та інтернованих українських вояків. У своїх зверненнях комітет домагався оголошення амністії всім українцям – полоненим, інтернованим і політичним в'язням, об'їрнутовуючи її припиненням воєнних дій між українцями і поляками [5, арк. 65].

Благодійна діяльність К. Студинського не обмежувалася Східної Галичиною, а носила всеукраїнський характер. Організація допомоги голодуючим вимагала координації дій, об'єднання загальних зусиль. Значну роль у цьому відіграла багаторічна дружба К. Студинського з М. Грушевським. Закордонний комітет допомоги голодній Україні (ЗКДГУ) мав свій крайовий комітет у Східній Галичині. Керівництво його діяльністю взяв на себе К. Студинський.

Діяльність організації можна простежити на основі аналізу листування між М. Грушевським та К. Студинським. На початковому етапі роботи ЗКДГУ М. Грушевський повідомляв К. Студинського про окремі адреси й осіб, з якими можна було співпрацювати у Наддніпрянщині. Такими зв'язковими, на його думку могли бути Д. Левицький, І. Косак, Я. Окуневський, І. Мар'яненко. Скориставшись рекомендаціями, К. Студинський налагодив з ними тісну співпрацю. Надалі М. Грушевський не раз інформував К. Студинського про стан населення у Наддніпрянщині (за повідомленнями свого брата Олександра, професора Київського університету).

Також М. Грушевський радився з К. Студинським, з приводу розподілу фінансування допомоги між усіма регіонами Наддніпрянщини [6, с. 16, 17, 19, 35, 39, 63]. ЗКДГУ допомагав не тільки фінансово, а й надсилав одяг, взуття, збіжжя [6, с. 20]. Про цю діяльність К. Студинський писав І. Панькевичу: "Я зараз закупив долари і вже вислав поверх двіста доларів до Києва, Харкова, Одеси. З України приходять страшні вісті. Все збіже вивозять в Московщину. "Гине Україна! А магазини повні збіжжя, а купувати можуть тільки жида", – писали в однім листі. Як не поратуємо інтелігенції, то вигине марно" [7, с. 32].

ЗКДГУ займався практичною допомогою наддніпрянським науковцям. Так, у липні 1922 р. в Галичину приїхало десять осіб з Києва і двоє з Одеси, яким допомогли в облаштуванні [6, с. 25]. Про дієвість допомоги свідчать відгуки окремих осіб. Так, наприклад, відома письменниця Х. Алчевська у листі від 6 листопада 1922 р. писала: "Надзвичайно зворушили Ви мене допомогою через АРА! (American Relief Administration – Американська адміністрація допомоги), що діяла в європейських країнах, потерпілих під час Першої світової війни – Авт.). Тепер люди можуть віддячуватись лише роботою задля рідної культури..." [8, с. 2]. Голова товариства допомоги емігрантам з України І. Огієнко у листі до К. Студинського, вказуючи на його заслуги перед українськими емігрантами, зазначав, що у 1922 р. за сприяння ЗКДГУ багато емігрантів-українців одержало реальну допомогу і можливість утвердитися на чужині. У 1925 р. К. Студинського обрали почесним членом цього товариства.

Найбільшою проблемою для Львівського комітету був розподіл допомоги в регіонах, оскільки, крім нього, в цій сфері працювало ще кілька допомогових організацій – Римський, Празький, Берлінський комітети. Через це одні особи отримували декілька посилок, а інші – нічого. М. Грушевський пропонував К. Студинському налагодити співпрацю Львівського комітету з Віденським [6, с. 22–23], передовсім тому, що останній намагався переправити через Східну Галичину в Наддніпрянщину 30 вагонів збіжжя [9, с. 371]. К. Студинський погодився, однак акцію



зірвали поляки, конфіскувавши збіжжя. Результатом співпраці Віденського та Львівського комітетів стала координація матеріальної допомоги Наддніпрянської України.

У серпні 1922 р. за активної участі К. Студинського Львівський комітет встановив зв'язки з Червоним Хрестом, що засвідчило його міжнародне визнання [6, с. 28–30].

Після переїзду в 1924 р. М. Грушевського до Києва, Львівський комітет припинив свою діяльність. Його значення полягало в підтримці у важкий час наддніпрянських українців, що було яскравим свідченням прагнень до об'єднання в єдиних кордонах. Безперечно, важлива роль у цьому належить особисто К. Студинському, про що останньому писав М. Грушевський: "За допомогою Великій Україні зробились те велике діло і ся свідомість повинна Вам вистарчити за всю велику працю і всі неприємности" [6, с. 101].

Іншим важливим напрямком діяльності К. Студинського стало продовження роботи в освітній сфері. Тим більше, що політика польської влади в цьому питанні була несприятливою. Невдовзі після захоплення поляками Львова, розпочалася реорганізація університету. Вже у 1919 р. утратив було скасовано й ліквідовано українські кафедри. Викладання всіх дисциплін переводилося на польську мову, викладачі-українці усувалися від роботи. Для того, щоб займатися педагогічною діяльністю, необхідно було польське громадянство [10, с. 222].

Питання українського університету у Львові було 1920-х рр. важливою проблемою суспільно-політичного життя Східної Галичини. Витоки цієї проблеми сягають сукупності українсько-польських суперечностей в Австро-Угорській державі. Власне чи не найзапекліше українсько-польське протистояння розгорнулося у сфері освіти, адже одержання знань рідною мовою ставало необхідною передумовою подальшого розвитку українського національного життя.

Українці Східної Галичини в умовах колонізаційної політики влади краю не могли залишити свою молоддь без університетської освіти. У зв'язку з цим українські наукові інституції взяли на себе організацію систематичних курсів, що замінили університет. Реалізацію цієї справи розпочало Наукове товариство імені Тараса Шевченка (НТШ) [11, с. 66].

20 вересня 1919 р. преса повідомляла про початок занять на систематичних наукових курсах. Їх програма охоплювала три факультети університету – філософський, правничий і теологічний. К. Студинський разом з О. Барвінським та В. Щуратом від імені НТШ звернувся до делегата польського уряду в Східній Галичині з клопотанням про легалізацію курсів [12, с. 80]. Однак польська влада заборонила їх проводити. Українські діячі розцінили заборону як безпідставну і дискримінаційну. Заборонили також проведення університетських курсів на базі Ставропігійського братства.

Питання утворення українського університету у Львові на цьому не закінчилася. К. Студинський виступав найактивніше за організацію "університетських акцій" майже впродовж року. Свідченням цього стало запрошення К. Студинського, В. Щурата та Ф. Федака наприкінці серпня 1920 р. на зустріч із міністром освіти Польщі. Під час зустрічі у Варшаві, українським представникам повідомили ухвалу уряду про можливість відкриття з першого січня 1921 р. українського університету в Станиславові і створення умов для реалізації цієї мети. Запропонована сума у 3 млн польських марок в умовах постійної девальвації грошової одиниці Польщі була мізерною. Українські представники виступили з протестом, мотивуючи його тим, що ідея створення університету поза Львовом абсурдна через відсутність необхідних бібліотек і наукових установ та інші об'єктивні складнощі. Таким чином, ці "переговори" припинилися.

Виходом із ситуації було створення Українського таємного університету, що став унікальним явищем в історії вищої школи [13, с. 63]. Цей "підпільний університет" виник за ініціативи членів НТШ на початку липня 1921 р. на основі філософських і правничих курсів при "Академічній громаді", що діяли з осені 1920 р. Він діяв у Львові упродовж чотирьох років (1921–1925 рр.) [14, с. 442].

К. Студинський один із перших, хто підтримав ідею його створення, вважав, що цей навчальний заклад повинен існувати до утворення державного університету [15, арк. 18]. К. Студинський став одним із його провідних викладачів, проводить заняття з курсів "Погляд на старослов'янську мову", "Погляд на східнослов'янські мови", "Огляд української літератури XVI–XVII в. (2 год. тижнево)" [16, с. 89]. В умовах тогочасної ситуації це була свідомо громадянська позиція. Невипадково у зв'язку з участю К. Студинського у діяльності Українського таємного університету, на нього посилювався тиск з боку влади. 11 грудня 1921 р. у його помешканні польська поліція провела обшук [16, с. 138].

Паралельно здійснювалися спроби заснування легального українського університету. Успіхи таємного університету переконали багатьох захищати цю ідею, незважаючи на протидію поляків. Проте усі, особливо викладачі, розуміли, що нормально університет зможе функціонувати лише за постійної фінансової підтримки уряду.



Очоливши НТШ у 1924 р., К. Студинський не відмовився від ідеї відкриття українського університету. За інформацією поліції від 10 грудня 1925 р., НТШ звернулося за дозволом на проведення циклу викладів як популярних лекцій, доступних для широкого загалу. Серед інших викладачів, погодився їх провести К. Студинський [16, с. 145].

Найсерйознішу пропозицію щодо створення офіційного українського університету зроблено коаліційним право-центристським урядом Польщі в 1924–1925 рр. 9 вересня 1924 р. у Варшаві відбулося засідання спеціальної комісії. У роботі якої брали участь професори Й. Лось і Ф. Зойль, з українського боку – професори Р. Смаль-Стоцький та К. Студинський, з боку уряду – Т. Варинський і С. Лось. План передбачав створення державної комісії, до складу якої входили б представники уряду та викладачі Ягеллонського та Львівського університетів.

До її компетенції належав аналіз законодавчих актів та урядових пропозицій, пов'язаних із відкриттям університету, внесення пропозицій щодо створення кафедр та їх складу, подання пропозицій на затвердження наукового ступеня, задоволення усіх організаційно-адміністративних потреб університету.

Низка розроблених пропозицій торкалася також: виділення відпусток, визначення стипендій для підготовки на здобуття наукового ступеня, контролю за якістю освіти і формуванням сприятливої громадської думки, створення університетських курсів. Протокол засідання комісії підписали усі присутні [17, с. 531–532].

Цей протокол надрукували у пресі, а його текст переслано телеграфом міністрові до Женеви.

Створена комісія працювала спочатку над заснуванням українського університету в Кракові, з перспективами перенесення його на етнічну українську територію.

Кандидатура К. Студинського розглядалася на призначення на посаду професора Ягеллонського університету. Однак отримала спротив офіційного керівництва. Міністр освіти С. Грабський не тільки відкладав призначення, але й знайшов спосіб йому протидіяти, запропонувавши К. Студинському значно нижче становище – посаду контрактного професора. К. Студинський – на це категорично не погоджувався. У листі до Я. Лося він, зокрема, писав: "Мене ламали по життю, але не зламали. Я не зігну шиї, бо все, що було для мене і моїх дітей дорогим, таким і залишиться" [18].

5 листопада 1924 р. К. Студинський, як голова університетського комітету НТШ, запропонував українських членів для комісії щодо організації українського університету: О. Колессу, С. Дністрянського, С. Рудницького, К. Студинського, В. Верхановського та І. Свенціцького. Однак, він не надсилав листа безпосередньо до міністерства освіти, а продиктував його С. Смаль-Стоцькому, який і надіслав цього листа разом з своїм власним листом.

Лист С. Смаль-Стоцького, у якому висловлювалася повна лояльність до польської влади, спричинив неоднозначну реакцію в українському суспільстві. К. Студинський не підтримав свого колегу. Так, у листі до Я. Лося він звинуватив С. Смаль-Стоцького у перекручуванні уявлень українського академічного товариства і подав приклади того, чому співпраця з поляками була практично неможливою: 11 українських професорів і лекторів звільнили з Львівського університету, 500 українських шкіл – змінені на двомовні і по суті все, чого досягли українці за часів Австро-Угорщини, було скасовано польською владою [18].

Політична діяльність К. Студинського у цей час не була визначальною. Як зауважив О. Барвінський у листі до О. Кулачовської від 21 квітня 1925 р., К. Студинський "схилився до Трудовиків і організовує у Кракові псевдоуніверситет" [19, арк. 5]. Перехід до лав іншої партії підтверджував і допис у газеті "Діло", у якому серед інших представників тіснішого народного комітету Української народної трудової партії (УНТП) згадувався К. Студинський [20, с. 3].

Перехід вченого до лав іншої партії пояснюється тим, що християнсько-суспільна течія залишалася організаційно слабкою, малопомітною політичною структурою. УНТП займала провідне місце у західноукраїнському політичному спектрі, відображала інтереси широких верств суспільства, зокрема духовної та світської інтелігенції, селянства, міщан. Ліберально-центристська платформа партії ґрунтувалася на позакласовій національно-державницькій ідеології, опиралася на засади політичного й економічного плюралізму, приватної власності, демократії, дотримання прав особи і нації.

Трудовики мали домінуючий вплив на народні маси. Під проводом УНТП перебували такі культурно-освітні й господарські установи, як "Просвіта", "Рідна школа", кооперативні спілки. Партія, як зазначав М. Кугутяк, була на той час осередком ґрутування усіх національно-демократичних сил у боротьбі за відновлення української державності [21, с. 143].

Після квітневого з'їзду 1924 р. УНТП розробила "план праці", у якому наголошувалося на тому, що "партія має всі дані на це, щоби бути заспівуючою партією на всіх землях України. Демократичний принцип повинен побідити і в нинішній радянській Україні. Тому належить утворити

партійні тіла на всіх землях, а вже ж і без того треба спонукати укр[аїнські] маси в займанщинах до згідного співжиття". Безкомпромісно визначалася тактика боротьби проти польської політики. Для цього пропонувалось використати блок національних меншин, ворожнечу між польськими політичними угруповуваннями, розхитування фінансової системи, спричинення паніки і недовіря у противника [22, с. 85].

11 липня 1925 р. на конгресі Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), що стало наступником УНТП, К. Студинського обрано членом Народного комітету (ширшої управи УНДО). Завдання нової партії полягало у поширенні політичного та ідеологічного впливу на якомога ширші верстви українського суспільства [23, арк. 2].

У зверненні до українського народу УНДО зазначалося, що "на чолі своєї платформи ставить здійснення в повному об'ємі права нації на всіх областях, на яких в році 1914 український народ становив більшість населення". УНДО відкидало міжнародні договори, що стосувалися Західної України в складі Польщі, як акти насильства. Ставлення партії до радянської України, а це мало велике значення для К. Студинського, було компромісом між радянофілами і самостійниками: "Виходячи з демократичного становища, УНДО не може дати свої апробати на існуючий на радянській Україні перехідний диктаторський режим і однокласовий устрій, однак признає сучасну радянську Україну поважним і далекосяжним етапом державності українського народу та вірить, що під напором свідомих українських мас та своєрідна державна організація завершиться здійсненням універсальних змагань української нації" [24, с. 97].

УНДО розпочало масову акцію з захисту українського шкільництва і щодо майбутнього закону про земельну реформу [23, арк. 2]. У 1927 р. розпочалася передвиборча кампанія, для організації якої партії були необхідні кошти. Тому на усіх членів, і К. Студинського в тому числі накладався одноразовий податок в розмірі 10–50 доларів США [23, арк. 6]. У 1928 р. УНДО взяло участь у виборах, здобувши 23 депутатські мандати в нижню палату сейму і 8 – в сенат. 2 квітня 1930 р. ЦК УНДО виключив К. Студинського із членів партії [23, арк. 7]. Це, на нашу думку, пов'язано зі звинуваченням його у зв'язках з радянською владою.

Займаючись громадськими справами, К. Студинський продовжував активну наукову роботу. У 1923 р. його обрано членом-кореспондентом Інституту слов'янознавства у Празі [25, арк. 26]. Цей інститут розвинув інтенсивну наукову і видавничу діяльність, видав низку серійних і монографічних праць. К. Студинський публікувався у його виданнях, ознайомлюючи світову громадськість з українською науковою думкою.

К. Студинський сприяв роботі Українського товариства письменників і журналістів. У зв'язку з плануванням видання літературного збірника, присвяченого І. Франку, перший голова товариства А. Чайковський навесні 1926 р. звернувся до К. Студинського з проханням "... своїм голосом спонукати Книгарню Т-ва ім. Шевченка до видання згаданого збірника величиною 15 аркушів друку". Збірник планували укласти з літературного матеріалу: коротких спогадів про І. Франка, кількох нарисів про письменника і оригінальних творів тогочасних літераторів. Підкреслювалася повна аполітичність збірника [9, с. 472–473].

У 1926 р. К. Студинський публічно закликав громадськість надсилати до архіву листи І. Франка, спогади про нього, його фотографії, рукописи творів, загалом усі пам'ятки, пов'язані з його особою. Без видання систематичної збірки пам'яток, на думку К. Студинського, не можливо було зробити огляд життєпису І. Франка чи оцінку його творчості [26, с. 344].

К. Студинський разом з І. Крип'якевичем, Ф. Колессою, М. Возняком, С. Людкевичем, К. Коберським, М. Рудницьким, І. Раковським та В. Щуратом брав участь у виданні "Української загальної енциклопедії". Вона вийшла у світ трьома томами упродовж 1930–1935 рр. за редакцією І. Раковського й одразу отримала схвалення в наукових і громадських колах [27, с. 62].

Одним із найважливіших завдань, що ставив перед собою К. Студинський, було намагання встановити тісні контакти з інтелігенцією УРСР. Це органічно впливало з його соборницької ідеології. Будучи головою НТШ упродовж 1923–1932 рр., він отримав можливості для роботи в цьому напрямку. Паралельно до цього виникає одна з центральних наукових проблем, яку варто розглянути в межах нашого дослідження – відносини К. Студинського з радянською владою. Упродовж 1924–1933 рр. академіка втягнули у доволі неприємні інциденти, пов'язані з діяльністю Державного політичного управління УСРР. Тісні контакти з радянською владою ускладнили становище академіка у Східній Галичині, викликавши там хвилю невизнання.

Упродовж 1932–1933 рр. К. Студинський перебував у суспільній ізоляції. Це стало наслідком поразки його соборницької діяльності з виразною орієнтацією на підтримку уряду радянської України. Засуджуючи терор і переслідування, К. Студинський вимушений публічно дистанціюватися від підтримки більшовиків. Однак, ідея соборності України у його свідомості залишалася непорушною.

Після цього К. Студинський повністю усунувся від громадського життя. На додачу до цього польський уряд позбавив його пенсії. Обґрунтування таких дій міжурядовою австрійсько-польською угодою про не виплату пенсій тим колишнім підданим Австро-Угорської імперії, хто не склав присяги на вірність Польщі, видаються малопереконливими. Сам К. Студинський вважав, що його позбавили платні внаслідок публікацій статей у "Ділі", "Раді", "Новому часі" про радянську Україну, її культурне життя [25, арк. 7]. У цей час він жив з незначного прибутку від будинку, придбаного для дружини ще у довоєнний час. У нього залишалося два шляхи: "руку на вулиці простягати або йти на службу до Києва, а звітам на Соловки як контрреволюціонера" [28, арк. 7].

У 1935 р. він писав своїм друзям: "Я по давньому не бачуся з ніким. Бувають дні, що з хати не виходжу" [29, с. 96]. Друга половина 1930-х років – це час, повністю відданий творчій праці.

К. Студинський спокійно ставився до звинувачень у радянськості: "Я вже стільки пасквілів перечитав на себе в житті, що вони перестали на мене робити враження" – писав він до Я. Гординського 3 серпня 1937 р. Про непохитність своїх поглядів науковець писав наступне: "Рівно 50 літ (бо від 1885 року) стою на становищі єднання з Україною. Як активний діяч, переводив я ці зв'язки, коли вперше поїхав на Україну (1887 р.), коли працював науково в Києві (1894–1895 рр.), коли приїздив на національні свята, відслонення пам. Котляревського (1903 р.), ювілей Лисенка (1904 р.), Нечуя-Левицького (поч. 1905), Михайла Грушевського (1926 р.) та коли їздив на засідання Академії (1926–1927 рр.). Відкликувати не маю що і ніколи нічого не відкличу – бо я писав правду, а оповідав тільки те, що бачив власними очима (роботу в Академії, спец. акад. Грушевського, працю в мистецтві малярському, кіновому, науку в школі і т. п.)... Я надто шаную свої 50-літні зв'язки з Україною, щоб я їх зневажав яким-небудь відкликом" [30, с. 3].

Наприкінці 1935 р. професор І. Огієнко у Варшаві почав видавати науково-літературний місячник "Наша культура", присвячений питанням історії та специфіки розвитку національного мистецтва і культури, зокрема етнографії, музики, архітектури, фольклору тощо. Активним дописувачем журналу став К. Студинський, опублікувавши в ньому з-поміж інших праць статті "Нестор галицької музики Михайло Вербицький. З нагоди 65-ліття його смерті" (1935 р.); "Остап Нижанківський у моїх спогадах" (1937 р.) [7, с. 89–90].

Зауважимо, що стаття про М. Вербицького пройнята ідеєю консолідації нації. У ній наголошено на важливості музичної спадщини композитора для єднання українського народу: "Двома своїми композиціями "Ще не вмерла" до слів П. Чубинського і "Заповітом" Шевченка линує композитор поза межі Галичини та ставав виразником нашого єднання з Україною" [31, с. 552].

Отже, ми можемо зробити певні висновки. Діяльність К. Студинського на протязі досліджуваного періоду позначена широким діапазоном і багатогранністю. Не було жодної вагової ділянки українського наукового та громадсько-політичного життя, в яких він безпосередньо чи опосередковано не брав би участі.

#### Список використаних джерел

1. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАУ у Львові). – Ф. 462. – Оп. 1. – Спр. 3. – 68 арк.
2. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 462. – Оп. 1. – Спр. 281. – 21 арк.
3. Там само. – Спр. 1. – 41 арк.
4. Там само. – Спр. 40. – 45 арк.
5. Там само. – Спр. 56. – 56 арк.
6. Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1849 – 1932). – Львів – Нью-Йорк: Вид. М. П. Коць, 1998. – 267 с.
7. Єдлінська У. Кирило Студинський (1868–1941). Життєписно-бібліографічний нарис / Уляна Єдлінська. – Львів, 2006. – 309 с.
8. К.Ст. З життя і творчості Христі Альчевської // Діло. – 15 травня 1923.
9. У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891 – 1941). – К.: Наук. думка, 1993. – 765 с.
10. Елкін А. Русская школа в Польше (1918–1939 гг.) / Елкін А. // Вісник Харківського державного університету. – 1998. – № 413: Історія. – Вип. 30. – Харків, 1998. – С. 214–222.
11. Лазечко П. З історії створення та діяльності Українського таємного університету у Львові (1921–1925 рр.) / П. Лазечко // Український історичний журнал. – № 6. – К., 1994. – С. 64–71.
12. Мудрий В. Боротьба за вогнище української культури в західних землях України / Василь Мудрий. – Випуск 1. – Львів, 1923. – 130 с.
13. Захожай З. Боротьба за українську освіту у східній Галичині в 20–30 рр. XX ст. / З. Захожай // Вісник Київського університету. Серія "Історія". – 2002. – № 63–64. – С. 62–63.
14. Чорновол І. Проблема українського університету у Кракові в контексті міжнародних стосунків 20-х років XX століття / Ігор Чорновол // Краківські Українознавчі Зошити. – Т. 5–6. – Краків, 1997. – С. 441–451.
15. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 39. – 48 арк.
16. Мудрий В. Змагання за українські університети в Галичині / Василь Мудрий. – Львів-Нью Йорк, Українознавча бібліотека НТШ, 1999. – 194 с.
17. Bohachevsky-Chomiak M. The Ukrainian University in Galicia: A Pervasive Issue / Bohachevsky-Chomiak M. // Harvard Ukrainian Studies. – Volume V. – Number 4. – Desember 1981. – P. 497–546.
18. Oddział Rękopisów Bibliotece Jagiellońskiej. – 7570 IV. Materiały dotyczące komisji organizacyjnej Uniwersytetu o j. wykładowym ruskim (ukraińskim) Listy do J. Losia: k. 53, 65–66, 69–72, 82–85; Bruliony listów J. Losia k. 81.
19. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2356. – 29 арк.
20. Зїзд Української Народної Трудової Партії // Діло. – Ч. 90 (10.183). – 23 квітня 1924.
21. Кутутяк М. Історія української націонал-демократії (1918–1929) / Микола Кутутяк. – Т. 1. – Київ – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – 536 с.
22. Зайцев О. Українська Народна Трудова Партія (1919–1925) / Олександр Зайцев // Україна



модерна. – № 7. – К. – Львів: Критика, 2002. – С. 69–91. 23. ЦДДАУ у м. Львові. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 40. – 8 арк. 24. Малик Я. Кримінальні переслідування Михайла Грушевського (1914–1934 рр.) / Ярослав Малик. – Львів: Ред.-вид. відділ Львів. ун-ту, 1992. – 23 с. 25. ЦДДАУ у м. Львові. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 3. – 96 арк. 26. Іван Франко. Документи і матеріали. 1856–1965. / Упоряд. І. Л. Бутич, Я. Р. Дашкевич, О. А. Купчинський, А. Г. Сісєцький. – К., 1966. – 544 с. 27. Білавич Г. Товариство "Рідна школа" (1881–1939 рр.) / Білавич Г., Самчук Б. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1999. – 205 с. 28. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 166. – Оп. 7. – Спр. 267. – 41 арк. 29. Єдлінська У. Суспільно-громадська та наукова діяльність академіка Кирила Студинського / Уляна Єдлінська // Наукове товариство імені Т. Шевченка і українське національне відродження: Збірник наукових праць і матеріалів першої наукової сесії НТШ. – Львів, 1992. – С. 90–97. 30. Єдлінська У. Учений великих заслуг і доброго серця / Уляна Єдлінська // Свобода. – 1993. – 2 жовт. – С. 4. 31. Студинський К. Нестор галицької музики Михайло Вербицький. 3 нагоди 65-ліття його смерті / Кирило Студинський // Наша культура. – 1935. – Кн. 9. – С. 552.

**Андрей Клиш**

### **ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КИРИЛА СТУДИНСКОГО В 1918–1939 ГГ.**

*В статье осуществлено исследование жизни и деятельности К. Студинского в междувоенный период. Главное внимание уделено содержанию, формам и направлениям этой деятельности. Проанализирована роль его деятельности в процессе повышения национального сознания украинского народа.*

*Ключевые слова: К. Студинский, общественно-политическая деятельность, НТШ, западноукраинские земли, Первая мировая война.*

**Andriy Klish**

### **PUBLIC-AND-POLITICAL ACTIVITY OF THE K. STUDYNSKYI IN 1918–1939**

*The article highlights the life and activity Kyrylo Studynskyy in the interwar period, characteristics of the content, form and its activities. The contribution in the process of raising national consciousness of the Ukrainian people.*

*Keywords: K. Studynskyy, Public-and-political activity, Shevchenko Scientific Society, Western lands, the First World War.*

**УДК 94 (477)“1921/1928”**

**Олена Абразума**

### **БЕЗПАРТІЙНІ СЕЛЯНСЬКІ КОНФЕРЕНЦІЇ ПЕРІОДУ НЕПУ**

*У статті розглядається функціонування безпартійних селянських конференцій у 1920-х роках як основного виражника суспільно-політичних настроїв селянства.*

*Ключові слова: безпартійна селянська конференція, політична активність селянства, основні вимоги до влади, резолюції, НЕП.*

Вироблення та ефективне впровадження в життя науково обґрунтованої стратегії взаємовідносин влади з різними соціальними групами вимагає врахування існуючого історичного досвіду, який світоглядно та психологічно впливає на громадсько-суспільну поведінку людей сьогодення. У цьому контексті доволі актуальним є вивчення функціонування безпартійних селянських конференцій як одного з небагатьох виразників вільної громадської думки українського соціуму в період НЕПу.

У вітчизняній радянській історіографії ця проблема висвітлювалася досить побіжно. До того ж, питання, пов'язані з діяльністю безпартійних селянських конференцій, розглядалися лише в загальному контексті суспільно-політичних перетворень українського села в 1920-х роках [1]. Докорінна методологічна переорієнтація сучасних історичних студій сприяла появі більш глибоких та виважених наукових розвідок. Суспільно-політична активність селянства сьогодні досліджується такими істориками, як: О. Ганжа [2], В. Греченко [3], Г. Капустян [4], В. Кондратюк [5], Ю. Котляр [6],

Л. Непіненко [7] та іншими. Проте і вказані дослідники розглядають лише певні аспекти діяльності безпартійних конференцій, тож вивчення цього питання залишається все ще актуальним.

Новий курс влади, що мав на меті залучення широких верств населення до радянського будівництва, вимагав проведення масових заходів щодо роз'яснення та популяризації тих чи інших політичних та економічних кроків влади серед селянських мас. Це завдання покладалося на багаточисленні збори та конференції, ініційовані владою. Особливістю подібних заходів стало запрошення до участі не лише прихильників більшовицької політики, але й делегованих представників селянських мас, які демократично обиралися на сільських зібраннях. Тому селянські конференції, за задумом влади, мали сприяти поширенню на селі комуністичних ідей, перетворилися на усвідомлення селянами спільності своїх інтересів, що далеко не завжди співпадали з політикою радянської влади.

Проте, на початку 20-х років XX ст. селянські безпартійні конференції стали звичним явищем українського суспільства [8, с. 164]. Вони слугували своєрідною трибуною партії: члени радянського уряду виступали перед селянами та популяризували основні напрямки аграрної політики держави та її курсу на соціалістичне будівництво. Так, наприкінці 1922 р. усім губернським та повітовим комітетам КП(б)У надсилалася постанова, у якій наголошувалося на тому, що: "Зимовий період необхідно використати для енергійної роботи серед селянства, спрямованої на посилення впливу партії на селі, популяризації та приведення в життя земельного кодексу, постанов Х з'їзду рад та фінансово-податкових заходів. Найбільш виправданою формою кампанії серед селян є широкі волосні селянські конференції (необхідно провести з 15 січня до 15 лютого)" [9, арк. 44]. У постанові наводився детальний порядок денний проведення конференцій та рекомендації щодо її підготовки.

Зазвичай, серед питань, що виносилися на обговорення конференцій, були не тільки проблеми сільського господарства та соціально-економічного становища селянства, але й питання, що стосувалися розвитку промисловості, міжнародного становища країни, культурного життя СРСР тощо. На думку організаторів, це сприяло формуванню політичної свідомості та культури, комуністичних ідеалів та переконань населення. Звичайно, найбільш цікавими та актуальними для конференцій були саме сільськогосподарські теми: податки, посівні кампанії, обмін товарами, розвиток кооперації і т.д.

Таким чином, крім втягнення селян в обговорення проблем, влада за допомогою цих заходів аналізувала реакцію населення на ту чи іншу кампанію уряду, з'ясовувала рівень підтримки, настроїв широких мас. Це давало змогу корегувати політику партії у селянському питанні та швидко реагувати у разі виникнення соціальної напруженості.

Зазвичай, конференції викликали значний суспільний резонанс. Обговорення та визначення шляхів розв'язання комплексу гострих соціально-економічних проблем займало не менше 2 днів [10, арк. 37]. Наприклад, Криворізький окружний партком відмічав надзвичайну активність селян на конференціях: кожна доповідь викликала 50–60 і навіть 100 питань, близько 30–40 осіб брали участь в дебатах [11, арк. 110].

Часто на конференціях були присутні гості, при чому бідноти було мало, середняки становили 40–47 % від загальної кількості [10, арк. 37], заможні селяни в деяких районах приїздили на конференції за десятки верств [12, арк. 87]. Це було цілком логічно, позаяк на конференціях заможні селяни мали право брати участь, виступити та донести свою думку не лише до їх учасників, але і до влади в цілому. Тому саме заможні селяни, середняки, яких в роки НЕПу ставало все більше на селі, були зацікавлені в участі, їх відсоток на безпартійних конференціях щороку збільшувався. Це призводило до того, що влада втрачала контроль за проведенням конференцій, що поступово із засобу впливу на селянство поступово трансформувалися на демократичну трибуну селян.

Складалась ситуація за якої зростання політичної активності селянства, за що так боролася більшовицька партія, і яке так яскраво виражалося саме на безпартійних конференціях, скеровувалося не на її користь. Так, у звіті Харківського губкому ЦК КП(б)У за 1924 р. в розділі, що містив аналіз конференцій, зазначалося: "Селянство проявляє глибоке критичне відношення до політики Радвлади та різку критику недоліків місцевого апарату, окремих заходів радвлади, зокрема щодо багаточисельних податків, до яких відносять і обов'язкове страхування, з вимогою його відмінити" [13, арк. 26]. Місцеві комітети, зазвичай, виправдовували таку критику "есеро-меншовицьким та куркульським впливом" на формування настроїв селян, а також тимчасовими труднощами народного господарства та недосконалістю місцевих осередків партії [13, арк. 27].

Про гостроту селянських настроїв, що проявлялися в ході конференцій, яскраво свідчить наприклад те, що в Степанівському районі Сумської округи безпартійна конференція відбулася тільки з третього разу, коли селяни домоглися включення в порядок денний тих питань, які вони вважали актуальними. На конференції селяни відзначали очевидну невідповідність декларованого



владою та дійсності, бажали побачити те, "за що боролися" (у цьому контексті йшлося про захоплення цукровим заводом селянської землі): "Ми пам'ятаємо Володимира Ілліча. ...фабрики і заводи робітнику, тому що вони зможуть ними управляти та працювати, а земля вся – трудовому селянству, тому що вони на ній працюють. Ми, селяни, пам'ятаємо нашого вождя, незабутні для нас слова В. Леніна, і бажаємо закріпити їх, як він обіцяв нам робітникам та селянам!" [13, арк. 28].

Згуртувавшись на конференції, невдовзі селяни самовільно захопили близько 400 десятин землі цукрового заводу, причому все це відбувалося під лозунгами: "Ми землю вважаємо своєю, виконуємо заповіді Ілліча, вважаємо за необхідне розділити землю поміж селян" [13, арк. 35].

Особливо гостро селяни реагували на готові більшовицькі резолюції, заявляючи, що бажують самостійно, в процесі обговорення виробити власні постанови, "Коли нас покликали, то нехай слухають наші життєві резолюції" [10, арк. 39]. У ході проведення конференції в Кохновському районі Кременчуцької округи при оголошенні проекту резолюції про сплату страхових платежів, з боку селян надійшли численні пропозиції не відзначати в резолюції "прийняти до виконання", а замінити на "зачитали", "нам зачитали, а ми слухали", при чому ці пропозиції супроводжувалися вигуками: "чому так, що влада наша, а робить те, чого ми не хочемо" [14, арк. 69].

Часто селяни вимагали скликання безпартійних конференцій щомісяця [13, арк. 82]. У деяких місцях делегати сприймали безпартійні конференції як радянські з'їзди. Кардинальних змін вимагали селяни на безпартійних конференціях Катеринославщини, учасники виступили з побажанням передачі 70 % влади селянському класу, а також перетворити безпартійні конференції на законодавчі з'їзди [14, арк. 48]. З цього приводу місцеві партпрацівники вказували на загрозу підміни радянських з'їздів безпартійними конференціями, які були значно вільнішими, ніж офіційні радянські з'їзди, або ж паралельного існування конференцій та з'їздів, як рівнозначних одиниць. В обох випадках мова йшла про авторитет радянських з'їздів та відповідно органів влади на місцях [10, арк. 35]. Тому центральна влада дотримувалась позиції, що селянські конференції залишаються виключно в статусі конференцій, що їх скликає місцевий партійний орган [10, арк. 36].

З відбудовою народного господарства спостерігається зміщення акцентів безпартійних конференцій. Так, з 1925 р. до критики економічних заходів влади, додаються політичні вимоги селянства, що стосувалися впорядкування роботи владних структур, питання повноваження партії, місця селянства в управлінні державою тощо. Наприклад, у багатьох районах майже усіх округів Чернігівської губернії на безпартійних конференціях в ході обговорення офіційних доповідей про поживлення роботи в сільрадах, лунали численні виступи делегатів, думки яких не завжди співпадали з офіційним курсом. Селяни вели мову про недоцільність участі жінок в суспільній роботі, про усунення партії з села, необхідності перейменування робітничо-селянської республіки в селянсько-робітничу державу тощо [14, арк. 5].

У Криворізькій окрузі, поряд з вимогами скасування податку на пасовища, проведення чорного переділу та впорядкування справ з землевпорядкування, селяни на конференції піднімали й такі питання, як: "чи не диктаторствує компартія над радвладою", "скільки безпартійних в ВУЦВК, Союзному ЦВК та місцевих Виконкомах", "як представлена в Союзному ЦВК Україна" тощо [14, арк. 25].

Безпартійна селянська конференція в с. Криве Павлоградської округи закінчилася вимогою вирішення питання про перевибори сільради, без дозволу районної чи окружної влади, мотивуючи це тим, що у доповідях комуністів на конференції говорилося про вільне право селян обирати свої ради. Незважаючи на протести діючого голови сільради та окремих бідняків, наступного тижня перевибори все ж відбулися. Щоправда, негайно прибула комісія та відмінила результати цих виборів [12, арк. 27].

У Кременчуцькій окрузі на конференції селяни дорікали комуністам, що вони правлять державою без участі безпартійних, не виконують заповітів В. Леніна, який писав, що більшовики – це більшість. Селяни нарешті усвідомили, що вони – більшість, вони й мають керувати державою [14, арк. 108].

Уже всередині 1925 року спеціальна комісія з роботи на селі ЦК КП(б)У проводила аналіз політичних настроїв села і дійшла висновку про те, що: "Досвід проведення безпартійних конференцій показав, що тенденція місць не посилати на ці конференції, оскільки вони безпартійні, комуністів, безумовно шкідлива й неправильна. Конференція не маючи солідної комфракції, зазвичай проходить під знаком суцільної критики заходів Радвлади. Відсутність (окрім офіційних доповідачів) товаришів, які можуть виступити на захист і з роз'ясненням по основним заходам, часто призводить до головування на конференціях делегатів, котрі ще є на селі, а то й відверто контрреволюційних елементів" [14, арк. 7а].

Згідно з даними інформаційно-статистичного відділу ЦК КП(б)У "В Херсонській окрузі за перший квартал 1926 року, на усіх конференціях різко зросла активність ворожих верств, які



спробували використати конференції для відкритого виступу проти партії та Радянської влади з оформлення політичних вимог" [15, арк. 19].

Поволі безпартійні конференції стали справжньою головою болем для партійного керівництва. Потрібно зазначити, що критичне спрямування конференцій спостерігалось не тільки в УСРР. Воно мало загальносоюзний характер. ЦВК СРСР на початку 1926 року узагальнював основні політичні вимоги селянства, що ставилися ним на конференціях та, рідше, в сільських радах й стосувалися: організації селянського союзу, введення соціального страхування селян, рівності представництва селян та робітників в радянських органах влади, проведення виборів низових радорганів без контролю вищестоящих, проведення виборів на Всеукраїнський з'їзд Рад безпосередньо на райз'їздах, розширення виборчих прав, всенародних виборів усіх Виконкомів, ЦВК РНК, переробки кодексів – земельного, процесуального, громадянського, призначення суддів тільки з числа безпартійних, дозволу свободи друку, виборів рад без комуністів, незалежність від них, передачі дрібної промисловості та торгівлі в приватний сектор, 8-годинний робочий день на приватних підприємствах необов'язковий, відміни обов'язку страхування робітників, монополії на зовнішню торгівлю та інші [16, арк. 122].

Звісно, це далеко не весь перелік вимог, що ставилися селянами. Часто сільські жителі жалілися й персонально на конкретних представників низового партійного та адміністративного апаратів, вказували на безкарність злочинців із партквитком тощо. Проте, основною вимогою радянського селянства доби НЕПу стало створення Селянського союзу (спілки).

Ці тенденції, зважаючи на їх загальносоюзний розмах, викликали реальну стурбованість владних структур. Об'єднаний пленум ЦК та ЦК ВКП(б), що проходив всередині 1926 року, розглядаючи питання щодо формування безпартійного селянського активу, наголошував на недопущенні перетворення активу в спеціально оформлену організацію. З цією метою пленум запропонував проводити вже перевірену практику систематичної роботи щодо партійного керівництва безпартійними масами, а також ширше використовувати досвід залучення батраків та бідняків, які мали б стати найбільш впливовим елементом безпартійного селянського активу [17, с. 158].

Намагаючись не допустити подальшого нагромадження та кристалізації вимог селянства, партійно-державні органи радянської почали все жорсткіше обмежувати коло питань, що виносилися на порядок денний, та дедалі рідше скликати безпартійні селянські конференції, аж поки наприкінці 1920-х рр. вони зовсім перестали відбуватися.

Таким чином, безпартійні конференції селян, ініційовані владою для поширення комуністичних ідей серед населення, перетворювалися у справжні (хоча й короткотермінові) засади демократії на тлі зародження тоталітарного режиму.

#### *Список використаних джерел*

1. Історія селянства Української РСР. У 2-х т. Т.2. Від Великого Жовтня до наших днів. / Ред.кол.: І. І. Коломієць відп. ред та інші. – К.: Наукова думка, 1967. – 534с.; Курносів Ю. Суспільно-політичне життя на Україні в 20-30-х роках / Курносів Ю. // Український історичний журнал. – 1989. – № 12. – С. 89–95; Лях С. Деякі питання суспільно-політичного життя селянства України (1921–1928 рр.) / Лях С. Р. // Український історичний журнал. – 1981. – № 2. – С. 59–65. 2. Ганжа О. Безпартійні робітничі й селянські конференції / Ганжа О. І. // Режим доступу: [http://www.history.org.ua/?l=EHU&verbvar=Bezpartijni\\_robitychi&abcvar=2&bbcvvar=6](http://www.history.org.ua/?l=EHU&verbvar=Bezpartijni_robitychi&abcvar=2&bbcvvar=6). 3. Греченко В. А. Україна у добу "раннього" тоталітаризму (20-ті роки XX ст.) / В. А. Греченко, О. Н. Ярмиш; Національний університет внутрішніх справ. – Х.: Видавництво НУВС, 2001. – 273 с. 4. Капустян Г. З історії самоврядування в українському селі в 20-ті роки / Капустян Г. // Український селянин. – 2005. – С. 221–225. 5. Кондратюк В. Україна в 20–30-х роках: Суспільно-політичне життя XX століття / Кондратюк В. О., Зайцев О. Ю. – Львів, 1993. – 72 с. 6. Котляр Ю. Організації селян на Півдні України в 1921–1928 рр. / Котляр Ю. В. // Український селянин. – 2004. – № 8. – С. 259–265. 7. Непіненко Л. Особливості формування політичної культури в Україні в період НЕПу / Непіненко Л. П. // Вісник Харківського університету. № 387. Історія України. Вип. 1. – Харків, 1996. – С. 201–213. 8. Ганжа О. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927) / Ганжа О. І. / НАН України, Інститут історії України. – К., 2000. – 208 с. 9. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1448. – 371 арк. 10. Там само. – Спр. 2114. – 70 арк. 11. Там само. – Спр. 2135. – 172 арк. 12. Там само. – Спр. 2133. – 140 арк. 13. Там само. – Спр. 1945. – 117 арк. 14. Там само. – Спр. 2117. – 123 арк. 15. Там само. – Спр. 2334. – 140 арк. 16. Там само. – Спр. 2328. – 149 арк. 17. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: Ч. 1. 1925–1953. Издание седьмое – М.: Государственное издательство политической литературы, 1953. – 1204 с.

Елена Абразумова

### БЕСПАРТИЙНЫЕ КРЕСТЬЯНСКИЕ КОНФЕРЕНЦИИ В ПЕРИОД НЭПА

*В статье рассматривается функционирование беспартийных крестьянских конференций в 1920-х годах как основного выразителя общественно-политических настроений крестьянства.*

*Ключевые слова: Беспартийная крестьянская конференция, политическая активность крестьянства, основные требования к власти, резолюции, НЭП.*

Olena Abrazumova

### PEASANT NON-PARTY CONFERENCES DURING THE PERIOD NEP

*The article is considering the functioning of the peasant non-party conferences 1920-s as the main mood of the social and political attitudes of the peasantry.*

*Key words: Peasant non-party conference, political activity of the peasantry, the basic requirements for power, resolutions, NEP.*

УДК 94 (477)

Ірина Скакальська

### ВОЛИНСЬКИЙ ПЕРІОД ДІЯЛЬНОСТІ АРКАДІЯ ЖИВОТКА

*У статті досліджено окремі аспекти біографії Аркадія Животка, визначено його внесок у національний та культурний поступ українців Волині першої половини ХХ ст.*

*Ключові слова: А. Животко, еліта, Волинь, освіта, культура.*

У наш час значно посилюється роль історичної науки в осмисленні багатовікової минувшини та історичного краєзнавства у відновленні джерел національної пам'яті, зміцненні та активізації національної свідомості на локально-регіональному рівні. Сучасні тенденції свідчать про те, що краєзнавство впливає на державотворчі процеси та формування нового національно свідомого покоління. Не останню роль в цих процесах повинна відігравати національна еліта.

Після здобуття Україною незалежності, відкрилась можливість звернутися до вивчення життя та діяльності осіб, які були організаторами й безпосередніми учасниками боротьби за становлення незалежної держави. Питання персоніфікації історії, дослідження життєвого шляху, діяльності та творчої спадщини визначних її діячів стали одним із важливих завдань сучасної історичної науки.

Праці, присвячені біографічній традиції, відіграють тепер все більш значиму роль. Увагу науковців привертають, передусім, імена тих українських постатей, діяльність та творчість яких у роки панування тоталітарної системи на українських землях фальшувалась чи взагалі вилучалась з наукового та суспільного обігу.

У Західній Україні в міжвоєнний період ХХ ст. особлива роль відводилась товариству "Просвіта". Без діяльності активних просвітян був би неможливим національний та культурний поступ українців, які виступали рушійною силою у боротьбі вітчизняної інтелігенції за українську мову, освіту, культуру, а згодом і державу.

Волинські землі першої третини ХХ ст. виплекали чимало видатних політичних, просвітянських активістів, відданих українській ідеї, справжніх патріотів. Серед відомих українських культурно-освітніх діячів початку ХХ століття почесне місце займає ім'я зnanого фахівця у галузі дошкільної та позашкільної освіти Аркадія Животка. Прибувши на Волинь, завжди знаходився в епіцентрі громадського життя краю. Своєю інтелігентністю та освіченістю він завоював авторитет і повагу серед кременчан. Поміж його друзів було багато відомих постатей – У. Самчук, В. Біднов, С. Жук та ін.

Для більшості українців, за винятком хіба що вузького кола науковців, ім'я Аркадія Животка залишається невідомим. Мало що про нього відомо волинянам, хоча деякий період свого життя він провів на Кременеччині.

Відзначимо, що проблема наукового дослідження громадської діяльності А.Животка практично не вивчена сучасною українською історичною наукою. Перші спроби простежити науково-педагогічну та громадсько-просвітницьку діяльність А.Животка належать В. Дорошенку та



М. Остаповичу. Значний інтерес для вивчення педагогічної спадщини вченого становить історико-бібліографічний нарис М. Тимошика "Аркадій Животко як громадський діяч, журналіст й учений". Широтою теоретичного аналізу про творчий доробок А. Животка постає наукова праця Ю. Калічака, у якій автор розкриває донині невідомі широкому загалу грані таланту А. Животка, підкреслює його риси характеру, ілюструє життя і непохитну віру в кращу долю Української держави. Лише фрагментарні дані про А.Животка зустрічаємо в окремих дослідженнях [1, с. 330], побіжно про нього згадує краєзнавець Волині Г. Чернихівський [2].

Метою наукової розвідки є вивчення історії краю крізь призму діяльності А. Животка, зокрема, під час його перебування на Волині у 20-ті роки ХХ ст. Основне завдання, що впливає з мети дослідження – розширення відомостей української біографістики. При цьому використовуємо біографічний метод, який є специфічним засобом дослідження життєвого шляху особистості.

А. Животко народився в слободі Пухове Острогозького повіту Воронежської губернії (нині Лискинський район Воронежської області), на Подонні. За студентських часів активний член Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) у Петербурзі. Політичні події 1917 року застали 27-річного Аркадія Животка у Петербурзі. В 1917–1918 рр. член Української Центральної Ради від Воронежчини; після українсько-більшовицької війни спочатку жив на Волині, з 1923 р. – у Чехо-Словаччині, де викладав в Українському педагогічному інституті ім. М. Драгоманова в Празі, з 1945 р. – у Німеччині, у 1948 р. – він помирає [3, с. 669].

Захопившись ідеєю утвердження Української суверенної держави, А. Животко свято вірив у можливість реалізації цих ідей уже найближчим часом і, не шкодуючи сил, працював заради цього. Найперше, у тій ділянці, у якій найбільше міг проявити свої здібності, – у освіті, культурі, журналістиці.

А. Животко приїжджає на Волинь в 1921 р. та зупиняється у повітовому місті Кременець. Він відразу звернувся до "Просвіти" з проханням знайти йому педагогічну роботу. У біографічних даних вказує, що за спеціальністю він педагог в галузі дошкільної освіти. Крім того у 1918 р. в Харкові, він заснував педагогічне товариство, що створило дитячий заклад під назвою "Хата дитини". На Поділлі ним було організовано педагогічне товариство ім. Й. Г. Песталлоці, відкрито п'ять дитячих закладів [4, арк.3].

Згодом А. Животко влаштовується учителем дитячого притулку м. Кременець, потім – співробітником губернського земства. Там же знайомиться з О. Черновою (активною просвітянкою, секретарем жіночої секції "Просвіти"), з якою незабаром одружиться [5, арк. 39]. На той період припадає його активна співпраця з Кременецькою "Просвітою". Зокрема, він отримав посвідчення члена "Просвіти" у травні 1921 р. Аркадій Животко стає головою секції дошкільного й позашкільного виховання дітей при товаристві. Він пропонує цікаві методики роботи з дітьми дошкільного віку [5, арк. 8], надає просвітній роботі наукового підґрунтя, піднімає її на такий рівень, на якому знаходилась справа дошкільної та позашкільної освіти у Західній Європі. Він намагався позбутися у цій роботі непрофесійності, випадковості та безплановості, надати їй систематичного характеру. Педагогічній хист вказував йому на шляхи, які для цієї роботи необхідно обрати. А. Животко використовував усі можливі варіанти освітньої праці, щоб її оживити, наповнити новим змістом. За задумом А. Животка, "Просвіта" мала виховати самостійного українського громадянина [7]. Він брав участь в урочистих заходах товариства, різних святкуваннях, Днях пам'яті відомих українців тощо. У 1922 р. під час засідання товариства "Просвіта" йому висловили особисту подяку за проведену плідну роботу з дошкільного виховання дітей та створення дитячих закладів і клубів на території Кременецького повіту, адже у цій справі мав значний досвід [4, арк. 2].

Важливою гранню діяльності А. Животка виступала видавнича справа. У кременецький період праці він видав низку книжок для дітей, зокрема, "Одної ночі", "Снігова баба", "Весняночка", "Сонечко", з'являється чимало його публікацій на тему виховання дітей у періодиці того часу. Його система дошкільного виховання потребує ще детального вивчення. Адже початкові спроби осягнення витоків суспільного дошкільного виховання на українських землях припадають на перші десятиріччя ХХ ст. Вони представлені у науковому доробку А. Животка, С. Русової, С. Сірополка та інших [5, арк. 10]. У Кременці відбулася хвилююча зустріч А. Животка з колишнім професором Кам'янець-Подільського державного українського університету В. Бідновим, з яким він приятелював. З групою емігрантів-одномудців вони прагнуть започаткувати видання періодичного друкованого органу "Волинський вісник". Однак спроба ця не вдалася, бо незабаром В. Біднова разом з М. Тремтом та Я. Грабівим польська влада депортувала за межі держави. За якийсь час Кременець змушений був полишати й Аркадій Животко. Замість запланованого журналу, почало виходити в Луцьку "Українське життя" [6, с.318].

У 1923 році А. Животко опиняється у Чехо-Словаччині. Зокрема, 21 жовтня 1923 р. на адресу Кременецької "Просвіти" приходить лист від нього з Праги [5, арк. 51]. Від початку 20-х років ХХ ст.



саме до цієї країни почався наплив українських переселенців. Практично між двома світовими війнами Прага стає найбільшим осередком українського культурного, наукового і політичного життя в еміграції. Цьому сприяла, зокрема, протекціоністська політика тогочасного чехо-словацького уряду щодо українських навчальних і наукових інституцій, що перебиралися туди в результаті поразки Української революції [6].

У червні 1930 року рішенням чехо-словацького уряду при Міністерстві закордонних справ цієї країни засновується специфічна архівна установа – Український історичний кабінет. Перед яким ставилося завдання систематизації й зібрання на довічне зберігання найсуттєвішого з того значного архівного і бібліографічного матеріалу з історії українського національно-визвольного руху, який містився в розрізнених місцях, де облаштовувалися емігрантські організації, переважно у непридатних для зберігання цінних документів умовах. На посаду референта, а згодом і керівника цього архіву й був запрошений Аркадій Животко.

Про результати зробленого ним можна дізнатися із рукописного звіту про перші п'ять років діяльності Історичного кабінету в Празі. Цей звіт Аркадій Животко надіслав у 1935 році до Варшави, на адресу українського видавництва "Наша культура", що діяло там під керівництвом професора Варшавського університету Івана Огієнка [7].

Вражають обсяги опрацьованого А. Животком неоціненного матеріалу з української історії, що формувався за трьома основними розділами: документи, газетно-журнальна періодика, книжкові видання. Книжковий фонд охоплював практично весь український видавничий рух, що розвивався на етнічних українських теренах і далеко поза ним від початку XIX ст. Спеціальний відділ складали іншомовні книги, газети, журнали, у яких так чи інакше йшлося про Україну. Через руки А. Животка пройшли всі архівні та бібліотечні приватні збірки низки неординарних особистостей української історії.

Чехо-словацький уряд прихильно ставився до наукової роботи українських політичних емігрантів. Для збереження українського історичного архіву відведилося два великих й одне мале приміщення Тосканського палацу. А. Животко був серед тих творців і оберігав цей архів, вірив, що все це безцінне духовне багатство колись повернеться на Батьківщину і слугуватиме благородній справі розбудови власної незалежної держави.

Опрацьовані маловідомі факти з трагічної і водночас величної, повчальної української історії А. Животко прагнув осмислити у своїх публікаціях, нарисах до книг, численних виступах. Найперше, він стає одним з активних організаторів "Товариства українських письменників і журналістів" у Празі, кістяк якого складали Л. Білецький, С. Черкасенко, С. Шелухін. Він підготував і виголосив на засіданнях товариства цілу низку цінних з наукової точки зору доповідей.

Коли читаєш твори, статті, репортажі, рецензії А. Животка, то не перестаєш дивуватися оптимізму й працездатності цього безумовно талановитого публіциста, його вмінню переконувати читача, захоплювати його написаним. У важливість і потрібність чого вірив сам і спонукав вірити в це інших. А ще – любов до дитини, переживання за те, у якому суспільстві й якою вона виросте. Не маючи власних дітей ні тоді, ні пізніше, автор ніби передавав свою нерозтрачену батьківську любов тим, хто читатиме його твори [8].

Найголовнішою з-поміж різноманітного за тематичним спектром творчого й наукового доробку Аркадія Животка є "Історія української преси". У передмові до її Мюнхенського видання, український учений з Канади, доктор К. Костів зазначав: "Праця Аркадія Животка являє собою цінну цеглину, положену в будові історичної правди про постання, розвиток і завдання української преси" [9].

Таким чином, опрацювавши архівні матеріали та літературу, вдалося висвітлити один із маловідомих фактів волинського періоду біографії А. Животка, що сприятиме розширенню знань про життя і діяльність знаного вченого, педагога, просвітянина, публіциста.

На початку ХХІ ст., в період становлення нашої держави, ми знаходимо приклади для національної самоповаги. Саме у матеріалах краєзнавства, у діяльності знакових постатей української еліти, слід шукати ці властивості. На нашу думку, в діяльності української інтелігенції першої третини ХХ ст. на західноукраїнських землях втілені ті риси українського народу, які могли б єднати націю сьогодні. Як приклад – знакова діяльність А. Животка в ім'я майбутньої вільної України.

#### *Список використаних джерел*

1. Наумов С. Проблема формування національної політичної еліти в історичній літературі: невідомі історіографія українського політичного руху в Російській імперії (1917–1991 рр.) / С. О. Наумов // Наукові праці іст. ф-ту Запорізького державного університету. – 2008. – Вип. XXIII. – С. 330. 2. Чернихівський Г. Кременеччина від давнини до сучасності / Гаврило Чернихівський. – Кременець: Папірус, 1999. – 320 с. 3. Животко А. // Енциклопедія українознавства. – Т. 2. – Львів, 1993. – С. 669. 4. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. 348. – Оп.1. – Спр. 353. 5. ДАТО. – Ф. 348. – Оп.1. – Спр. 25. 6. Наріжний Є. Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами / Наріжний Є. –

[Прага, 1942р. репринтне видання]. – Львів, Кент, Остріг, 2008. – С. 370. 7. Скакальська І. Б. Аркадій Животко: волинський період життя / І. Б. Скакальська // Замок. – 30 серпня 2010. – № 13–16. 8. Животко А. Фактори дошкільного виховання / Аркадій Животко // Освіта. – 1918. – № 1. 9. Животко А. П. Історія української преси / [Упоряд., авт. іст.-біогр. нарисів та приміт. С. Тимошик]. – К.: Наша культура і наука, 1999. – 368 с.

**Ирина Скакальская**

### **ВОЛЫНСКИЙ ПЕРИОД ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АРКАДИЯ ЖИВОТКО**

*В статье исследованы отдельные аспекты биографии Аркадия Животко, определен его вклад в национальное и культурное продвижение украинцев Волыни первой половины XX в.*

*Ключевые слова: А.Животко, элита, Волынь, образование, культура.*

**Irina Skakalska**

### **VOLYN PERIOD OF LIFE BY ARKADIY ZHYVOTKO**

*The article examines some aspects of the Arkadiy Zhyvotko biography, its contribution to national and cultural advancement of Ukrainian Volyn first half of the twentieth century.*

*Key words: A. Zhyvotko, elite, Volyn, education, culture.*

**УДК 94 (477)**

**Тарас Гладюк**

### **ПАРЛАМЕНТСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УНО У 1935 Р.**

*У статті висвітлено підготовку, умови та участь УНО у парламентських виборах 1935 року, її діяльність, скеровану на об'єднання українських парламентських клубів.*

*Ключові слова: вибори, УНО (Українська народна обнова), УНДО (Українське національно-демократичне об'єднання), УПР (Українська парламентська репрезентація), українські парламентські клуби.*

Важливим етапом у політичній діяльності УНО була її участь у парламентських виборах 1935 р. та боротьба за об'єднання українських парламентських клубів. Вивчення цього питання є актуальним, оскільки дозволяє зрозуміти світогляд партії, її вплив і значення у політичному житті Східної Галичини.

Об'єктом дослідження є парламентсько-пропагандистська діяльність УНО.

Предметом – з'ясування причин, мотивів, умов участі партії у виборах 1935 р. та її боротьби за об'єднання українських парламентських клубів.

Метою статті є висвітлення участі УНО у виборах 1935 року та її боротьби за об'єднання українських парламентських клубів.

Наукова новизна полягає у всебічному та не заангажованому висвітленні цього питання.

Завданням дослідження є вивчення умов, у яких відбувались вибори 1935 р., з'ясування причин, які спонукали УНО взяти участь у виборах, виявлення особливостей проведення передвиборчої діяльності партії, аналіз її діяльності, скерованої на об'єднання українських парламентських клубів.

Це питання недостатньо висвітлене у сучасних наукових дослідженнях. Дослідники О. Єгрешій, М. Москалюк частково звертались до нього, аналізуючи суспільно-політичну діяльність Г. Хомишина та клерикальних організацій Східної Галичини у міжвоєнний період (1919–1939 рр.).

Важливе значення у політичному житті Східної Галичини і Польщі мали вибори до сейму і сенату, що проходили у вересні 1935 р. Їхньою особливістю було те, що вони відбувались згідно з новим законодавством, що кардинально змінювало виборчий процес. Виборчий закон формувався з метою забезпечення вирішального впливу уряду на вибори й унеможлиблював незалежну участь у них українців, які могли використати певні варіанти дій під час виборів до сейму і сенату: виступити незалежно під час виборів, піти на компроміс з урядом, не брати участі у виборах [1, с. 1].

Українські політичні партії Східної Галичини УСРП (Українська соціалістично-радикальна партія), ФНЄ (Фронт національної єдності) виступили проти участі у виборах. Вони вважали, що обрані під час цих виборів українські депутати будуть залежними від польської влади [2, с. 4].



Не усі політичні течії дотримувались такої думки. Пресовий орган УНО "Нова зоря" виступав за участь українців у виборах, вважаючи, що потрібно використовувати усі можливості легальної боротьби за українські політичні, культурні, економічні права. На його думку, нова виборча ординація, хоч і обмежена, але таку можливість давала. "Нова зоря" вважала доречним, щоб під час виборів до сейму і сенату українські політичні партії пішли на компроміс з польською владою і забезпечили українським кандидатам доступ до виборчого списку. На підтвердження своєї думки вона наводила приклад виборів до громадських рад, під час яких українці, які пішли на компроміс з польською владою, були обрані [1, с.2].

Питання участі УНО у виборах активно обговорювалось серед членів і прихильників партії. Головний ідеолог партії О. Назарук виступав за участь у виборах. Він вважав, що українські політичні партії УНДО, радикали, УСП (Українська соціалістична партія), УКС (Український католицький союз), націоналісти, "Перемога" Д. Палієва не мали власної ідеології і були слабоорганізованими або знаходились під впливом інших сил [3, арк. 1–2].

З його думкою погоджувались члени редакційної колегії газети "Нова зоря" і "Правда", які наводили наступні аргументи участі у виборах: зростання популярності католицизму, перехід УНДО на лояльне ставлення до польської влади, поширення клерикалізму серед інтелігенції (Р. Гайдук), можливість УНО з'ясувати свої сили (М. Пасіка).

Серед аргументів проти участі УНО у виборах редакційна колегія відзначала слабку організацію партії у регіоні, відсутність осередків на Львівщині та Перемишльщині, власної ідеології, розробленої тактики, втрату впливу парламентських партій, високу ймовірність низького результату на виборах (О. Назарук, М. Дзерович, О. Мох). Окрім того, І.Дурбак і Н. Пасіка звертали увагу на домінуючі позиції УНДО, націоналістів серед населення та різних установ регіону [3, арк. 1–2].

Керівні кола УНО вагались стосовно участі у виборах [4, с. 2]. Головний ідеолог, станіславський єпископ Г. Хомишин виступав проти, вважаючи її дочасною. Однак під час обговорення цього питання, О. Назарук, І. Лятишевський, І. Волянський і станіславський воєвода зуміли переконати Г. Хомишина змінити свою думку [5, арк. 30].

Напередодні виборів, УНДО запропонувала УНО співпрацю. Під час наради, що відбулась 12 липня 1935 року у Львові, партії обговорили розподіл кількості можливих кандидатів у депутати та округів, у яких вони планували обиратися. УНДО не погодилась на пропозицію УНО надати їй можливість висунути двох осіб до сейму, наполягаючи лише на одному кандидатові, який обирався б лише в окрузі Тереховля, Чортків або Бучач. І.Волянський вимагав для свого кандидата Станіславів. УНДО не заперечувало, щоб УНО висувало свого кандидата до сенату, однак наголошувало на незначній кількості місць [5, арк. 37].

Представники УНО І. Волянський та Р. Лободич провели таємно у Варшаві і Станіславові переговори з польською владою стосовно участі їхньої партії у виборах [5, арк. 36].

Важливим етапом у підготовці до виборів було прийняття рішення стосовно висунення достойних кандидатів до польського парламенту. Одним із вірогідних претендентів був ректор Станіславської духовної семінарії, найближчий радник та однопумець Г. Хомишина – о. Аксентій Бойчук. Однак, єпископ відмовився висувати кандидатуру отця, оскільки високо цінував його професійні якості і не хотів завантажувати політичною діяльністю [6, арк. 66–67].

Свої пропозиції щодо кандидатів від УНО висувала польська влада, що пропонувала О. Назаруку балотуватися до сейму, а Г. Хомишину – до сенату. Однак отримала відмову. О. Назарук аргументував своє рішення завантаженістю редакторською роботою та поганим станом здоров'я, а Г.Хомишин – через вік [7, арк. 126]. О. Назарук і Г. Хомишин відкинули також пропозицію воєводи висунути кандидатом від УНО нотаря В. Рудницького [5, арк. 26].

Після нарад, УНО висунула кандидатури станіславського адвоката І.Волянського до сейму, який балотувався у виборчому окрузі № 66 у повітах Станіславів, Товмач, Надвірна [8, с. 1], та о. Р. Лободича до сенату – округ Станіславівського воєводства [9, с. 1].

Депутати УНО провели підготовку до виборів у своїх округах. І.Волянський взяв активну участь у передвиборчих нарадах і зборах: 24 серпня 1935 року – у Солотвині, 25 серпня – у Павелчі; 31 серпня – у Нижневі, Олешові, Тисмениці; 1 вересня – у Товмачі, Острині; 3 вересня – у Оттині; 4 вересня – у Ворохті; 5 вересня – у Ямниці; 6 вересня – у Єзуполі [10, с.2]. Упродовж кінця серпня-початку вересня ним здійснено низку поїздок північною частиною Станіславівського повіту, що мали на меті пояснити виборче питання та необхідність активної участі у виборах.

Виборча кампанія УНО виявилася успішною. За результатами виборів голова УНО І. Волянський отримав у своєму виборчому окрузі 62699 голосів [10, с. 2], (за іншими даними – 62072) [11, с.1], що становило другий результат після З. Сторонського (набрав 78132 голосів) і дозволило йому потрапити у сейм. Кандидата від УНО Р. Лободича 15 вересня 1935 року обрали



сенатором від округу Станиславівського воєводства. Таким чином, вперше представники УНО потрапили до сейму і сенату.

За результатами виборів 1935 року від Східної Галичини до польського парламенту обрано 14 українських депутатів і 5 senatorів, а від Волині – 5 депутатів і 1 senator.

"Нова зоря" основним завданням нового українського парламентського представництва вважала вирішення українського питання у Польщі. На її думку, воно мало розв'язуватись шляхом мінімальних вимог – захисту, відновлення скасованих, здобуття нових прав українського населення у Польщі, і максимально – отримання самоуправління для українських земель в межах Польщі [12, с. 2].

Пройшовши у польський парламент, УНО висунула ідею об'єднання українських галицького і волинського парламентських клубів, які у попередніх парламентах існували окремо. Головним натхненником та ініціатором цієї думки був О. Назарук, який вважав, що вороги українців використовували боротьбу різних українських груп у своїх цілях [13, арк. 61]. Він наводив приклад співпраці Східної Галичини і Буковини у парламенті за австрійського правління і виступив за аналогічну співпрацю Галичини і Волині у польському парламенті.

Питання об'єднання українських парламентських представництв обговорювалось на нараді О. Назарука з депутатами УНО, які пообіцяли підняти волинське питання в УПР.

Обґрунтування і пропаганда цієї ідеї УНО здійснювало на сторінках свого пресового органу "Нова зоря". Газета аргументувала свою позицію польсько-українським виборчим порозумінням, спільними польсько-українськими списками кандидатів у Галичині і Волині, однаковим ставленням до Польської держави, аналогічними поглядами на співпрацю з польською владою, вирішення українського питання в Польщі та звільнення України від більшовиків [12, с. 2].

За таку позицію провідна українська газета Східної Галичини – "Діло" розкритикувала "Нову зорю". Вона вважала, що Волинське українське об'єднання (ВУО) та Українська парламентська репрезентація Волині (УПРВ) не відображали політичних поглядів місцевого українського населення, а саме ВУО не проводило жодної політичної боротьби і засновувалось як інструмент адміністративної польської політики. Свою думку "Діло" аргументувало появою таких українських організацій на Волині як ВУО, читалень "Рідна хата", "Товариства ім. П. Могили", закриттям волинських "Просвіт", розпуском церковного комітету, заборонаю заснування низки українських товариств ("Відродження", "Сільський господар") [14, с. 2; 15, с. 1].

Низка видань підтримало ідею "Нової зорі" про об'єднання українських парламентських представництв. Орган УВО "Українська нива" [16, с. 3], "Батьківщина", часопис української селянської партії "Нове село" [17, с. 6], "Волинь" [18, с. 4], "Бюлетень польсько-український" [19, с. 3] вважали її заклик відважним, чесним, продуманим. "Українська нива" опублікувала на своїх сторінках передову статтю цього видання "Разом чи ні?" [16, с. 3] і стверджувала, що саме УНО, незважаючи на свої два мандати, вийшло на передові позиції в суспільному житті Східної Галичини [20, с. 4].

На першому засіданні УПР депутати УНО запропонували об'єднати парламентські представництва Галичини і Волині. Однак, отримавши від своїх колег негативну характеристику на волинських депутатів, вони вирішили особисто переконатися у неможливості співпраці з волинськими парламентарями. Через деякий час депутати УНО дійшли до висновку, що голова УПРВ Петро Певний та його колеги були слухняним зняряддям волинського воєводи, не мали жодного зв'язку з місцевим волинським населенням та значною мірою сприяли збереженню на Волині складної ситуації. Особливо обурило депутатів УНО промова П. Певного, виголошена ним 6 грудня 1935 р. на пленумі сейму. У ній він посилався на ухвалу Головної управи УНО, що нібито підтримувала об'єднання українських парламентських представництв. Депутати УНО вважали таку ухвалу негативною і назвали заяви П. Певного непорозумінням і перекручуванням поглядів "Нової зорі" [13, арк. 40; 21, арк. 3].

5 січня 1936 року свою думку на об'єднання українських парламентських репрезентацій Галичини і Волині висловив голова УНДО і УПР В. Мудрий. Він виключав можливість співпраці УПР з групою П. Певного, оскільки, на його думку, вона не мала власного політичного обличчя і знаходилась під контролем волинського воєводи [22, с. 4].

В. Мудрий в інтерв'ю газеті "Неділя" розкритикував пропаганду "Новою зорею" ідеї об'єднання парламентських клубів. Він заявив, що депутати УНО дотримувалися іншої думки на це питання, ніж редакція їхнього пресового органу, а інформація, опублікована у "Новій зорі" не завжди відповідала політичній позиції УНО. Крім того, В. Мудрий звинуватив редакцію газети у не публікуванні спростування, надісланого І. Волянським щодо волинського питання та у таємних контактах з волинськими депутатами. Він вважав, що П. Певний у своїй промові у сеймі 6 грудня 1935 р. використав інформацію з "Нової зорі" про рішення управи УНО прагнути до об'єднання УПР з волинськими депутатами до того, як газета вийшла з друку [22, с. 4].

Заяви В. Мудрого викликали широкий резонанс. О.Назарук звинуватив голову УНДО у бажанні дискредитувати УНО на початку її політичної діяльності і його особисто як редактора газети, а самого В.Мудрого назвав ворогом партії.

Відкидаючи звинувачення на свою адресу, О. Назарук зазначав, що "Нова зоря" упродовж низки років виходила "правильно антидатованою". Він стверджував, що номер газети з датою "четвер" міг бути у львівських читачів у вівторок, а у четвер його могли отримати читачі в усіх містах Польщі. Таким чином, на його думку, депутат сейму П. Певний міг отримати примірник "Нової зорі", у якому оголошувались постанови УНО, за добу перед виголошенням своєї промови у сеймі [23, с. 13–14].

О. Назарук також гостро розкритикував депутатів УНО, які, на його думку, ніяк не прокоментували цю ситуацію, а отже негативно впливали на репутацію організації та редакції газети. Більше того, він стверджував, що ніхто з членів партії не висловив протесту проти об'єднання парламентських представництв Волині і Галичини, що обговорювалась на засіданні Головної управи УНО та публікувалось у газеті "Нова зоря" [24, арк. 2].

Депутати УНО були іншої думки щодо заяви В. Мудрого. І. Волянський охарактеризував їх, як непорозуміння і стверджував, що "Нова зоря" у своєму повідомленні від 5 грудня 1935 року (№ 93) "Постанови головної управи УНО, одноголосна ухвала у справі відношення до Волині" неточно передала хід її засідання. Крім того, реагуючи на звинувачення О. Назарука, він заявляв, що інформував його та Головну управу про неможливість об'єднання з волинським представництвом і просив публікувати лише ті повідомлення, що повністю відповідали протоколам засідань Головної управи [13, арк. 41].

Такий коментар не задовольнив О. Назарука, який розпочав кампанію розриву стосунків між депутатами УНО і УПР. Головний редактор "Нової зорі" звинуватив І. Волянського у небажанні залагодити конфлікт, невиконанні своїх фінансових обов'язків у відношенні до партії (мав виділяти 10 % депутатської зарплати на УНО), відмови від передплати партійних видань [24, арк. 2–3].

Для вирішення цього конфлікту було скликано два засідання головної управи УНО, що відбулися у Станиславові упродовж 31 січня – 1 лютого 1936 р. Участь у якому взяли протектор УНО, станиславівський єпископ Г. Хомишин і 12 членів Головної управи УНО: Мацьків, С. Снігурович, Голембйовський, Величко, о. Микитюк, Левицький, Є. Барановський, Р. Гайдук, О. Назарук, І.Волянський, о. Р. Лободич, о. А. Бойчук [13, арк. 59].

Основна увага на засіданні була прикута до промови Г. Хомишина, якого розчарувала парламентська діяльність УНО і запропонував для виходу із ситуації ліквідувати політичні посади у партії. На його думку, такий крок сприяв би зростанню значення УНО.

Г. Хомишин вважав, що депутат мав бути підзвітний керівництву своєї політичної групи. У зв'язку з цим, він був проти суміщення посад голови партії і депутата. Крім цього, станиславівський єпископ закликав прийняти статут організації і розглянути питання перебування Головної управи.

З його пропозиціями не погоджувався І. Волянський. Він вважав, що партія заради здобуття впливу на державу намагалась своїх керівників висувати у парламентські представництва і не бачив підстав для виходу УНО з УПР та усунення політиків від її керівництва. Незважаючи на це, І.Волянський склав з себе повноваження голови партії. Керівництво УНО було тимчасово покладено на президію, до складу якої входило два заступники голови і два секретарі [22, с. 4].

З метою запобігання конфліктів всередині партії Головна управа УНО у Станиславові 31 січня – 1 лютого 1936 р. ухвалила основи статуту організації, підготовлені 23 січня 1936 р. на засіданні редакцій "Нова зоря" і "Правда" у Львові. Згідно з його положенням заборонялось проведення важливих засідань без попереднього повідомлення усіх членів управи та обох редакторів католицьких органів "Нової зорі" і "Правди".

Президія УНО зобов'язувалась попередньо повідомляти усіх своїх членів про засідання, час, місце та порядок денний, заборонялось членам партії розголошувати інформацію про непорозуміння всередині партії. У випадку недосагнення консенсусу упродовж двох засідань Головної управи вирішення конфлікту покладалось на організаційний суд. Кожна сторона конфлікту вибирала свого суддю, а станиславівський єпископ призначав суперарбітра. Він з власної ініціативи або на прохання однієї зі сторін міг сам стати суперарбітром. Головна управа покладала обов'язок на членів УНО та її установи звертатись про пораду з політичних питань до редакції "Нової зорі" та "Правди" [13, арк. 45].

На засіданні 31 січня 1936 р. Головна управа ухвалила резолюції про відношення УНО до волинського питання та про співпрацю з УПР, у яких зобов'язувала своїх парламентарів прагнути до об'єднання українських парламентських представництв Галичини та Волині і вважала це однією з принципових вимог української національної політики у Польщі. Незважаючи на це, вона виступала за створення у Галичині і Волині окремих централей культурних організацій. Свою позицію УНО пояснювала релігійними та культурними відмінностями, що були у двох регіонах,

небажанням, щоб одна і та ж установа поширювала католицький і православний світогляди [13, арк. 52]. Вона вважала неприпустимим, щоб централі "Рідної школи" або "Просвіти" у своїй діяльності підлаштовувались у Східній Галичині до вимог католицької церкви, а на Волині – православної [13, арк. 56].

Головна управа УНО дозволила своїм представникам увійти до УПР Галичини за умови забезпечення їм вільних прав у всіх питаннях, у яких програма та ідеологія УНО не співпадала з УНДО. У випадку незгоди УНДО з об'єднанням парламентських представництв, депутати УНО мали право вимагати від цієї політичної сили письмового пояснення [13, арк. 52].

Враховуючи звинувачення УНДО на адресу волинських парламентарів, Головна управа УНО брала на себе обов'язок перевірити цю інформацію і виступала за надання можливості волинським представникам відповісти на звинувачення [13, арк. 52]. З цього приводу, О. Назарук зазначав, що Волинь після Першої світової війни знаходилась у складному становищі, її інтелігенція асимілювалася, а духовенство в основній масі було промосковським. Це, на його думку, пояснювало безпідставність звинувачень УНДО на адресу волинських депутатів [13, арк. 62].

Незважаючи на те, що УНО погодилось співпрацювати з УНДО в УПР, вона підкреслювала, що їх програми та ідеології відрізняються різними поглядами на релігійні та суспільні питання. УНО вважала програму УНДО класовою та більшовицько-забарвленою, особливо критикувала пункт програми, у якому йшлося про конфіскацію землі без викупу [13, арк. 55а]. У зв'язку з цим, УНО виступала за обмежену співпрацю з УНДО у парламенті. О. Назарук заявляв, що не хотів би, щоб УНО перетворилось у прихвостнів УНДО, нагадуючи, що їхня партія засновувалась під гаслом боротьби з ліберальним УНДО [13, арк. 60].

Після засідання Головної управи УНО 31 січня – 1 лютого 1936 року, преса УНДО гостро розкритикувала Г. Хомишина, О. Назарука та ухвали партії. У зв'язку з цим, УНО планувало вийти з УПР. О. Назарук підкреслював, що перебування І. Волянського у складі УПР є неприпустимим, оскільки це могло викликати у суспільстві думку про його одночасну приналежність до двох засадничо-ворожих організацій і таким чином підривати повагу до УНО [13, арк. 78а].

Цей заклик виконав лише сенатор Р. Лободич, який публічно заявив про свій вихід з УПР. Інший депутат – І. Волянський продовжував перебувати у складі УПР, не представляючи УНО [24, арк. 3].

Таким чином, УНО спільно з УНДО і польською владою брало участь у парламентських виборах 1935 р. Потрапивши до парламенту, УНО виступала за об'єднання УПР Галичини і Волині. Цю ідею вона пропагувала на сторінках свого пресового органу "Нова зоря" і відстоювала її у боротьбі з УНДО та газетою "Діло".

#### *Список використаних джерел*

1. Вибори й українці // Нова зоря. – 1 серпня 1935. – Ч. 57. – С. 1–2.
2. Хто й чому бойкотує вибори. Огляд преси // Нова зоря. – 28 липня 1935. – Ч. 56. – С. 4–5.
3. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАУ у м. Львові). – Ф. 406. – Оп. 1. – Спр. 4. – 34 арк.
4. УНО. Українська народна обнова. Історичний нарис з приводу виборів // Нова зоря. – 11 серпня 1935. – Ч. 60. – С. 1–2.
5. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 29. – 172 арк.
6. Там само. – Спр. 197. – 95 арк.
7. Там само. – Ф. 359. – Спр. 208. – 183 арк.
8. Українські кандидати до сойму. Комунікат // Нова зоря. – 18 серпня 1935. – Ч. 62. – С. 1.
9. Українські виборці до сойму і сенату // Нова зоря. – 22 серпня 1935. – Ч. 63. – С. 1.
10. З краю // Нова зоря. – 22 вересня 1935. – Ч. 72. – С. 2.
11. Вибори в Польщі. Вислід виборів в Галичині // Нова зоря. – 12 вересня 1935. – Ч. 69. – С. 1.
12. Творить один клуб. Слово до нового Українського парламентського представництва у Польщі // Нова зоря. – 1935. – № 76. – С. 2.
13. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 380. – 134 арк.
14. Котра політика розумна? про дотеперішню офіційну політику Галичини і Волині у межах Польщі // Нова зоря. – 1935. – № 88. – С. 2.
15. Разом чи ні? За об'єднання Українського парламентського представництва в Польщі // Нова зоря. – 1935. – № 82. – С. 1.
16. "Українська нива" про об'єднання // Нова зоря. – 1935 р. – 27 жовтня. – Ч. 82. – С. 3.
17. Преса про "Нову зорю" і УНО // Нова зоря. – 1935. – 17 жовтня. – Ч. 79. – С. 6.
18. Голос волинських поляків // Нова зоря. – 17 листопада 1935. – Ч. 88. – С. 4.
19. "П. У. Бюлетень" про "Н. Зорю" // Нова зоря. – 8 грудня 1935. – Ч. 94. – С. 3.
20. Справа спільного клубу // Нова зоря. – 1935. – № 88. – С. 4.
21. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 196. – 23 арк.
22. УНО й УНДО // Нова зоря. – 6 лютого 1936. – Ч. 9. – С. 4.
23. Назарук О. УНО й УНДО на тлі волинської справи / Осип Назарук. // Єрема кай аноніма (Політична брошура для гартування будучих українських провідників). – Львів: Бібліотека УНО, 1936. – С. 13–14.
24. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 192. – 7 арк.



Тарас Гладюк

### ПАРЛАМЕНТСКО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УНО В 1935 Г.

*В статье рассматривается подготовка, условия и участие УНО в парламентских выборах 1935г., ее деятельность, направленная на объединение украинских парламентских клубов.*

*Ключевые слова: выборы, УНО (Украинская народная обнова), УНДО (Украинское национально-демократическое объединение), УПР (Украинская парламентская репрезентация), украинский парламентский клуб.*

Taras Hladyuk

### THE PARLIAMENTARY POLITICAL CAREER UNO IN 1935

*The article highlights the preparation conditions and UNO participation in elections in 1935, its activities directed on Ukrainian parliamentary clubs consolidation.*

*Key words: elections, UNO (Ukrainian People's Obnova), UNDO (Ukrainian National-Democratic Union), UPR (Ukrainian Parliamentary Representation), Ukrainian parliamentary club.*

УДК 94 (477)

Богдан Лаврук

### КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ УНДО

*Проаналізовано культурно-освітню політику польської влади у Західній Україні у першій половині 1930-х рр., виокремлено основні заходи УНДО в національно-культурній сфері, скеровані на захист прав українського народу.*

*Ключові слова: УНДО, культурно-освітня діяльність, Західна Україна, національні інтереси, українці.*

Найбільшою політичною партією Західної України міжвоєнного періоду було Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), що відігравало важливу роль у політичному, культурному та господарському житті регіону. Упродовж всього періоду свого існування УНДО було виразником інтересів та захисником прав українського населення краю.

Незважаючи на значну роль, яку відіграло УНДО у суспільно-політичному житті Західної України упродовж 1925–1939 рр., наукове вивчення її історичного досвіду розпочалося лише в останнє десятиріччя. Основні напрями діяльності, організаційне становлення УНДО в Західній Україні у другій половині 1920-х рр. висвітлені у працях М. Кугутяка про історію української націонал-демократії [1]. У науковому дослідженні І. Соляра [2] висвітлено проблеми консолідації національних сил Західної України, утворення УНДО та його діяльність у 1925–1928 рр. Становить інтерес також історична розвідка І. Сковчиляса [3] про діяльність повітового комітету УНДО на Борщівщині, у якій розглядається історія боротьби борщівських ундовців за права свого народу. Таким чином, проблема культурно-освітньої діяльності УНДО ще не стала предметом детального наукового дослідження.

У цій статті зроблено спробу на основі архівних матеріалів і тогочасної преси висвітлити основні методи і форми діяльності партії у Західній Україні у захисті прав українського народу на розвиток рідної культури та освіти першої половини 1930-х рр. Зокрема, це: впливи УНДО в "Просвіті", Українського педагогічного товариства (УПТ) та інших національних товариствах, участь в організації та проведенні шкільного плебісциту, оборона прав українського шкільництва у польському парламенті (внесення численних запитів до уряду щодо ліквідації осередків "Просвіти" під час плебісцитової акції, боротьба за відновлення українських гімназій, протести проти дискримінації українського учительства, вимоги відкриття українського державного університету, а також організація численних народних віч і зборів з метою захисту прав української школи).

Один із лідерів УНДО – М. Галуцинський ще в 1923 р. очолив "Просвіту", що свідчило про зацікавлення партією діяльністю цієї національної інституції. Очолюваний М. Галуцинським Головний виділ розробив програму розвитку товариства, що складалася з двох розділів: "найблищі завдання" і "перспектива".

З самого початку свого панування в Західній Україні польська влада проводила політику денаціоналізації і асиміляції корінного населення. Особлива роль у реалізації цієї політики, як і раніше, відводилося полонізації українського шкільництва. Так, згідно з мовним законом, прийнятим 31 липня 1924 р., державною мовою проголошувалася виключно польська мова, якою мали послуговуватися усі державні та самоврядні структури як у внутрішніх, так і в зовнішніх відносинах. Відповідно до цього закону основним типом школи в Західній Україні ставала утравквістична (двомовна) школа, у якій обов'язково вивчалися польська мова, польська історія і наука про Польщу.

Освітня праця у "Просвіті", за словами М. Галущинського, мала розвиватися за прикладом європейських товариств на фаховій основі. Він прагнув внести до освітньої справи національний зміст, розбудити серед української спільноти потребу до самоосвіти і самовиховання. М. Галущинський наголошував на тому, що народна освіта повинна бути цілісною і поєднувати у собі всі види виховання (дошкільне, шкільне, позашкільне). Голова "Просвіти" вказував на необхідності поширення освіти та самоосвіти серед усіх верств українського громадянства, без огляду на вік та рівень освіченості. Щоб налагодити самоосвіту, за його переконанням необхідно було розробити питання самоосвіти і видати цілу низку довідників, створити повітові бюро з самоосвіти для самоосвітніх гуртків і для індивідуальної самоосвіти, займатися організацією заочної освіти.

Фактичний стан, який посідала українська мова на території Західної України, свідчив про дискримінаційне щодо неї ставлення з боку польської влади, що прагнула якнайшвидше полонізувати українське населення, передусім, шляхом ліквідації українських навчальних закладів усіх типів. Утиски польськими законами прав української мови, а також – численні невиконання та перекручення на практиці навіть того мінімального обсягу прав, які вони їй гарантували – негативно відображалося на освіті.

Усвідомлюючи такий стан речей, УНДО разом з національними товариствами ("Просвіта", УПТ, "Рідна школа") неодноразово ставали на захист прав рідної мови, насамперед в освітніх закладах, виховуючи серед українського громадянства "почуття права мови, значення та ціни цього права у громадському житті. Адже право рідної мови, – як відзначав К. Левицький, – має велике значення для життя і майбутнього нації. Це є перше право людини, народу і нації, що борються за свої права" [4, с. 12].

Організацією і проведенням шкільних плебісцитів в Західній Україні займалося товариство "Рідна школа", "Просвіта" під керівництвом центрального та повітових комітетів УНДО. Про це свідчать численні звіти повітових старост про суспільно-політичну ситуацію у повітах. Зокрема, у звіті Тереховлянського повітового старости за 1932 р. повідомляється про те, що місцевий комітет УНДО під час проведення в повіті "будь-якої суспільно-культурної чи політичної акції бере ініціативу у свої руки. Підтвердженням цього є акція проведення шкільного плебісциту, яка здійснювалась під керівництвом ПНК УНДО в Тереховлі" [5].

Найбільше утисків з боку польської шкільної адміністрації та учителів зазнавали українські діти на Волині, Поліссі, Холмщині та Підляшші. Вплив партії на північно-західних українських землях був дещо слабшим, але шкільний плебісцит, хоча й з деяким запізненням, розпочався і там. Для його організації та проведення повітові народні комітети УНДО разом з осередками "Просвіти", місцевими гуртками "Рідної школи" створювали повітові плебісцитові комітети. Їх метою було до 31 січня 1933 р. зібрати матеріали з усіх громад повіту про результати проведеного плебісциту: обрахувати загальну кількість внесених декларацій, уточнити, які громади не проводили плебісциту і з яких причин та повідомити про перешкоди, які чинилися під час проведення цієї акції [5].

Випадки про численні зловживання польської влади на українських землях під час проведення шкільного плебісциту містилися на сторінках багатьох українських часописів. Так, в одній із статей, поміщених у щоденнику УНДО – газеті "Діло" повідомлялося про те, що у багатьох селах Станіславівського воєводства плебісцитові комітети натрапляли на перешкоди з боку місцевих відділів державної поліції та війтів, і це, незважаючи на розпорядження станіславівського воєводи про сувору заборону війтам уживати будь-яких заходів, що б нашкодили результатам плебісциту. Яскравим прикладом сваволі органів місцевої влади була відмова війта у селі Стриганцях на Станіславщині підтвердити декларації щодо української мови навчання. У результаті – поліція арештувала плебісцитовий комітет, до якого входили члени читальні "Просвіти".

Польська адміністрація різними способами виманювала підписи від українських батьків "за" польську мову навчання. Наприклад, були написані декларації українською мовою, у яких вже було відмічено "за" польську мову навчання. Або ж – поляки видавали декларації польською мовою на зразок українських, у яких місце, в якому зазначалася мова викладання, було незаповненим, щоби, зібравши підписи українських батьків, потім дописати "польська" чи "паньствова" мова [6].



УНДО рішуче виступило проти "пацифікації" – каральної операції польської влади восени 1930 р. в Західній Україні. Під час її проведення зазнали переслідувань члени "Просвіти" та інших національно-культурних товариств. Згідно з даними львівського науковця М. Швагуляка, упродовж вересня-жовтня 1930 р. на території трьох східногалицьких воєводств польська влада ліквідувала 28 осередків "Лугу", 21 – "Сокола", 21 – філію "Просвіти".

Закриття філій та читалень "Просвіти", справа шкільного плебісциту, зокрема зловживань польської влади під час його проведення, неодноразово піднімалася ундовськими депутатами у польському парламенті. Отримуючи численні скарги на місцеву владу та органи поліції, українські депутати подавали інтерпеляції (запити) до уряду, у яких наводилися конкретні факти зловживань місцевої влади, фальшування шкільних декларацій, а відтак – результатів плебісциту. Так, Д. Великанович від імені президії УПР у зверненні до міністра віросповідань і освіти від 30 березня 1933 р. наголошував на тому, що зловживання під час шкільного плебісциту не припинялися, а з кожним днем все більше посилювалися. Він підкреслював, що уряд ніяк не реагував на запити, подані українськими депутатами у цій справі і наполягав, щоби влада поклала край такій політиці та припинила зловживання під час організації та проведення цієї акції [5].

Про зловживання польської адміністрації в культурно-освітній сфері голова УНДО й УПР Д. Левицький на пленарному засіданні сейму 3 листопада 1933 р. у своїй промові зауважив: "В тих оселях, де досі існувала українська школа, виманювано підступом або просто фальшовано підписи на деклараціях з домаганням польської мови навчання". Незважаючи на те, що у 1932 р. батьки 400 тис. українських дітей зібрали 300 тис. декларацій (в три рази більше, ніж у 1925 р.) з вимогою рідної мови навчання їхніх дітей у школах, проте ще близько 500 українських шкіл були перетворені на польські або утраквістичні. У результаті – відбулося погіршення стану українського шкільництва майже на 20 % [6].

Питання захисту українського шкільництва, діяльності "Просвіти" залишалися у центрі уваги українських депутатів у польському парламенті. У лютому-березні 1931 р. у сеймі обговорювались проекти законів "Про шкільний устрій" і "Про приватні школи і наукові та виховні заклади". Перший з цих проектів передбачав скасування двох перших класів гімназії і поділ середньої школи на чотирикласну гімназію і двокласний ліцей. Тільки закінчення початкової школи другого ступеня (6 класів) давало право вступу до гімназії. Це утруднювало доступ до середньої освіти дітям українських селян – українці не мали жодної, шестикласної державної школи, а лише три семикласні у Львові, Перемишлі і Коломиї. Право вступу до вищих навчальних закладів давало закінчення ліцеїв, яких українці теж не мали.

Виступаючи у сеймі від імені УПР, член ЦК УНДО М. Рудницька піддала критиці законопроект "Про шкільний устрій" як такий, що закривав українській молоді доступ до освіти. Українці запропонували низку поправок до нього. У них пропонувалося: при укладенні програм для шкіл враховувати потреби вивчення історії і географії національних меншин, до складання навчальних програм залучати наукові установи цих меншин (для українців – НТШ), утворювати ліцеї з українською і білоруською мовами викладання. Однак згаданий законопроект був прийнятий без урахування поправок українського клубу [7].

Характеризуючи становище української школи, на засіданні сейму 10 лютого 1931 р. депутат Д. Великанович наголошував на тому, що "українське шкільництво в Польщі у звалищах". Воно не отримувало жодної допомоги від держави, а те що залишилося від австрійських часів, було знищено за період польського панування. Депутат вимагав від влади створення окремих шкіл "для українців із директорами та інспекторами – українцями". Підкреслював, що в такій ситуації 400 тис. українських дітей шкільного віку були повністю позбавлені можливості навчатися [8, с. 4].

Підтверджуючи слова Д. Великановича, М. Галушчинський 21 лютого 1931 р. на засіданні сенату зазначав, що стан шкільництва національних меншин під владою Польщі не лише не покращився, а й погіршився. "Те, що ми вважали, чи бодай мали право вважати як перехідний стан, – наголошував він, – стає, а може вже стало хронічним запальним станом в гострій формі" [5].

Восени 1930 р. у період пацифікації польський уряд закрив три українські гімназії – Дрогобицьку, Рогатинську та Тернопільську. Питання про їх відновлення неодноразово піднімалось ундовськими депутатами у польському сеймі впродовж наступних шести років, однак безрезультатно. Зорема, 27 жовтня 1931 р. на засіданні освітньої комісії сейму обговорювалось питання трьох українських гімназій. Деякі польські депутати наголошували, що Дрогобицьку і Рогатинську гімназії закрито у зв'язку з приналежністю їх учнів до УВО та ОУН та участю у саботажних акціях, що у будинку Рогатинської гімназії під час обшуку нібито знайдено зброю, а у Дрогобицькій – заарештовано директора гімназії і 30 учнів. Саме тому польські депутати називали внесення українських депутатів щодо відновлення діяльності названих українських навчальних закладів неактуальними та безпредметними.



З цього приводу М. Рудницька, наголошувала на тому, що закриття гімназій було частиною пацифікаційної акції влади. Вона пояснювала, якої шкоди буде завдано молоді, учительському складу та українському громадянству через закриття цих українських навчальних закладів. Факти, наведені М. Рудницькою, були настільки переконливими, що її заяву підтримали навіть деякі польські депутати.

Щодо Тернопільської гімназії, то М. Рудницька заявляла, що причиною її закриття восени 1930 р. уряд назвав участь її учнів у саботажній акції. Коли висунуті аргументи не витримали критики, влада наводила факти діяльності гімназії упродовж 1925–1929 рр. Польська адміністрація пояснювала, їх закриття тим, що, нібито, у 1925 р. на території гімназії існувало угруповання УВО, внаслідок чого гімназія стала осередком протидержавної акції. На численних прикладах М. Рудницька доводила якої моральної шкоди було завдано українській молоді через утримання її у в'язницях та неможливість закінчити навчання. Депутат також коротко пригадала історію Тернопільської гімназії, наголошуючи на її вагомому значенні для українського громадянства. Ця гімназія була єдиним державним середнім закладом з українською мовою навчання на території Тернопільського воєводства з населенням понад 900 тис. українців, у той час, коли поляки мали у своєму розпорядженні 17 державних середніх шкіл [5].

Питання відкриття трьох українських гімназій ще неодноразово піднімалось українськими депутатами у польському парламенті. Зокрема, 18 грудня 1931 р. його знову порушила М. Рудницька, пізніше – Д. Великанович, С. Баран та інші депутати від УНДО, проте, на жаль, польська влада так і не проявила доброї волі, не здійснила жодного зустрічного кроку щодо відновлення незаконно ліквідованих українських державних гімназій [5].

Асиміляції підростаючого покоління українських громадян підпорядковувалася уся система виховання і навчання дітей, що її здійснювали здебільшого польські учительські кадри під контролем служб державної безпеки. Для учителів-українців доступ до роботи у державних школах обмежувався з політичних мотивів. 10 лютого 1931 р. під час дискусії над бюджетом міністерства освіти, Д. Великанович наголошував на тому, що освітня і шкільна політика польського уряду щодо українців проводилася під кутом інтересів тих польських партій, які у своїй програмі мали за мету здійснити повну асиміляцію і знищення українського народу.

Яскравим доказом цього було не лише занедбання українських шкіл та позашкільних організацій, а й дискримінація українського учительства. Він повідомляв про те, що керівництво школою на українських землях здійснюється поляками, а українці не мають жодного впливу на свої школи. Зокрема, наводив факти, коли у 1930 р. 60 вчителів-українців, незважаючи на їх важке моральне і матеріальне становище, були переселені за сотні кілометрів від родинних місць. Багато українських учителів були звільнені з посад польськими інспекторами. Так, у 1930 р. лише за один тиждень звільнено 18 учителів-українців, попри те, що вони справлялися зі своїми службовими обов'язками.

Що стосується безпідставного переселення учителів-українців на польські землі, то урядовські депутати 16 грудня 1930 р. подали інтерпеляцію до ради міністрів Польщі щодо цього питання. У відповідь на цей запит її голова В. Славек 9 лютого 1931 р. повідомляв про те, що усунення українських учителів від виконання службових обов'язків та переселення їх на західні землі Польщі пов'язане з тим, що "вони не дбали про належний напрям і виховуючий вплив школи, при чому переносили на її терен невластиві методи політичної агітації. А діяльність окремих з них мала виразний антидержавний характер". Окрім того, у відповіді наголошувалося на тому, шкільна влада мала на меті будь-якими способами запобігти використанню школи у політичних цілях [5].

20 лютого 1933 р. на засіданні сейму розпочалася дискусія над проектом закону про академічні школи. 21 лютого поточного року Український клуб зробив внесення до цього закону, суть якого полягала у тому, щоби поміж державними академічними школами встановити як окрему самостійну академічну школу український університет у Львові. Стосовно цього закону В. Загайкевич зазначав, що згаданий внесок Українського клубу і боротьба українців за самостійний український університет у Львові був доказом прагнення українців до розвитку в усіх сферах життя, зокрема у сфері освіти.

Депутат Л. Макарушка на цьому ж засіданні звернув увагу на польський закон про засади воєводського самоврядування від 26 вересня 1922 р., який зобов'язував створення українського університету упродовж двох років, тобто до 25 жовтня 1924 р. Він зазначав, що невиконання цього закону свідчило передусім про хиткість правового порядку в Польщі і невиконання нею міжнародних зобов'язань. Справа українського університету піднімалась українськими депутатами від УНДО у польському сеймі 18 січня 1934 р. на засіданні бюджетної комісії під час обговорення бюджету Міністерства віросповідання і освіти.

У своїй промові Д. Великанович знову ж таки наголошував на тому, що український університет у Львові мав діяти ще з 1924 р., на організацію якого було вирішено виділити кошти. Проте із сумом стверджував, що обіцянка польського уряду щодо відновлення державного українського університету

залишилася лише формально, більше того, "у зародку було придушено" відкриття приватного українського університету у Львові та ліквідовано 8 україномовних кафедр, що діяли у Львівському університеті. Він наголошував на тому, що 20 % населення Польщі, маючи на увазі в першу чергу українців, позбавлені власної вищої школи і права навчатися рідною мовою, у той час, коли польських вищих навчальних закладів на той час нараховувалося 14 [5]. Тема українського шкільництва ще неодноразово піднімалася депутатами від УНДО на засіданнях польського сейму і сенату.

Про оборону ундовськими депутатами прав рідної мови та інтересів українського шкільництва не лише у польському парламенті свідчать організовані ними з цього приводу численні віча та зібрання. Зокрема, 22 травня 1933 р. з ініціативи ЦК УНДО у Яворові на Львівщині відбулося віче, на якому обговорювалися питання діяльності "Просвіти", УПТ, "Рідної школи" та інших товариств. У резолюціях, прийнятих на цьому зібранні і скерованих до УПР, українське населення відкрито протестувало проти насадження польських законів, що обмежували розвиток державного і приватного шкільництва, вимагало скасування утратівізму в школах як шкідливого з точки зору педагогічного і національного. У резолюціях також містилися вимоги щодо надання можливості вільного доступу до навчання у середніх і фахових школах українським дітям з сільської місцевості, домагатися від польського уряду відкриття україномовних ліцеїв, середніх і фахових шкіл у достатній кількості щодо кількості українського населення у відношенні до польського населення Польщі тощо.

Політика нормалізації українсько-польських взаємин не вплинула на загальні тенденції розвитку "Просвіти". На П'ятому народному з'їзді УНДО (4–5 січня 1938 р.) зазначалося, що польська влада не виконала умов нормалізаційної політики. Саме від 1935 р. почалася колонізаційна акція на Лемківщині, Гуцульщині, Поліссі Підляшші.

Таким чином, УНДО посідало домінуючі впливи в українських культурно-освітніх товариствах: "Просвіті", УПТ, "Рідній школі". Вбачаючи у цьому запоруку збереження національної свідомості українців.

#### *Список використаних джерел*

1. Кугутяк М. Українське національно-демократичне об'єднання: активізація діяльності, посилення громадсько-політичних впливів (1928–1930) / Микола Кугутяк // Галичина. – 1999. – № 3. – С. 24–34.
2. Соляр І. Українське національно-демократичне об'єднання: перший період діяльності (1925–1928) / Соляр І. – Львів, 1995. – 70 с.
3. Сковчилюк І. Повітовий комітет УНДО у суспільно-політичному житті Бродівщини середини 20-х – кінця 30-х ХХ ст. / Сковчилюк І. – Львів, 1995. – 56 с.
4. Левицький К. За права української мови / Левицький К. // Життя і право. – 1929. – № 2. – С. 12.
5. Державний архів Тернопільської області. – Ф. 231. – Оп. 1. – Спр. 1953.
6. Як фабрикують декларації за польською школою? // Діло. – 27 січня 1933. – С. 4.
7. Державний архів Львівської області. – Ф. 121. – Оп. 3. – Спр. 837.
8. В Польщі. Цікава подія на процесі Центролітовому. Сойм // Новий час. – 13 лютого 1931. – С. 4.

**Богдан Лаврук**

#### **КУЛЬТУРНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УНДО**

*Проанализировано культурно-образовательную политику польской власти в Западной Украине в первой половине 1930-х гг., выделены основные мероприятия УНДО в национально-культурной сфере, направлены на защиту прав украинского народа.*

*Ключевые слова: УНДО, культурно-образовательная деятельность, Западная Украина, национальные интересы, украинский.*

**Bogdan Lavruk**

#### **CULTURAL AND EDUCATIONAL ACTIVITIES UNDO**

*The analysis of cultural and educational policies of Polish authorities in western Ukraine in the first half of 1930 highlights the major activities UNDO in national-cultural sphere to protect the Ukrainian people.*

*Keywords: UNDO, cultural and educational activities, Western Ukraine, national interests, Ukrainian.*



УДК 94 (477)

Любов Шептицька

## ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ УНДО НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

*У статті аналізується участь Тернопільського повітового відділення УНДО у вирішенні деяких проблем краю: кооперативного руху, аграрних питань, організації банків у міжвоєнний період.*

*Ключові слова:* УНДО, віче, повітове відділення, народний комітет, Тернопільщина.

Сьогодні у вирі бурхливого політичного життя з'являються все нові і нові політичні партії, які, враховуючи їх назви, повинні відстоювати ті чи інші ідеологічні концепції. Але далеко не завжди назва партії відповідає їхній справжній дійсності, їхня робота зводиться лише до участі у виборах. Через те варто звернутися до історії і, вивчаючи досвід минулих поколінь, творити ідеологічні засади сьогодення і разом вирішувати проблеми країни.

Аналізуючи досвід роботи Тернопільського повітового комітету УНДО у 20–30 рр. ХХ ст., зроблено спробу показати роботу цієї партії не лише в політичному житті краю, але і у вирішенні тогочасних актуальних проблем.

Мета статті полягає у тому, щоб на основі архівних джерел та матеріалах тогочасної преси дослідити деякі аспекти з діяльності УНДО на Тернопільщині. З'ясувати коло проблем, що їх намагалися вирішити представники національно-демократичних сил.

Об'єктом дослідження є діяльність Тернопільського повітового комітету УНДО у міжвоєнний період, а предметом – зібрання, наради, віча і те коло проблем, яке намагалося вирішити УНДО на Тернопільщині.

Історіографія, у якій досліджується історія УНДО, є досить багатогранною. Проте більшість українських істориків цю проблему вивчають через політичну призму, починаючи від процесу становлення української націонал-демократії у працях М.Кугутяка [1], до консолідації національного руху у дослідженнях І.Соляра [2].

Проблему захисту українського шкільництва УНДО досліджувала О. Потіха [3]. Заслугує на увагу і розвідка О. Зайцева [19], який детально вивчав політику "нормалізації" УНДО.

УНДО займало одне із провідних місць у політичному житті Західної України міжвоєнного періоду. Воно активно займалося не тільки політичним життям, але й намагалося будь-яким чином вирішувати господарські, економічні та громадські проблеми, захищати права українського населення краю.

Своє першочергове завдання провід УНДО вбачав у організаційній розбудові партії. Уже 11 серпня 1925 р. президія центрального комітету УНДО звернулася до членів народного комітету, усіх повітових організаторів із закликом приступити до організаційної роботи, відновлення колишніх або ж створення нових місцевих партійних організацій. Особлива увага зверталась на пошуки у кожній місцевості одного або декількох "мужів довір'я", передусім селян, охочих до партійної роботи [7].

Цей напрямок роботи став провідним у діяльності С. Барана, який очолював повітовий осередок УНДО на Тернопільщині упродовж 1925–1926 рр.

У відповідь на асиміляційний наступ польської влади, УНДО розгорнуло масштабу антиполонізаційну акцію. Провід партії звернувся до українського населення масово виступити на захист рідної школи. Він взяв активну участь у вічевій кампанії в краї, скерованій проти земельної й освітньої політики польського уряду. З ініціативи УНДО 30 серпня 1925 р. у Тернополі відбулося віче, присвячене освітнім проблемам. Його відкрив С. Баран, а реферував справу утраті української гімназії у Тернополі М. Струтинський, а 12 жовтня 1925 р. у Микулинцях на вічу за участі понад 800 селян у справі земельної реформи, було einstimmig ухвалено резолюції протесту проти законопроекту про колонізацію [8].

Організований УНДО вічевий рух на захист господарських інтересів українського селянства у 1925–1926 рр. був першим і одним з найбільших виступів українського населення після Першої світової війни.

Важливе місце у програмних документах і діяльності УНДО займали питання господарської самоорганізації українського населення. У цьому плані націонал-демократи проявили себе конструктивною творчою силою. Боротьба за економічну самостійність бачилась передумовою соціального й національного визволення. Саме націонал-демократи були ініціаторами й



організаторами широкого кооперативного руху в краї, активними діячами таких господарських і фінансових організацій, як "Центросоюз", що забезпечував взаємодію та координацію роботи закупівельно-побутових кооперативних товариств, "Маслосоюз", "Центробанк", "Народна торгівля", "Сільський господар" та інші. Вони давали працю і заробіток десяткам тисяч українців, були матеріально-фінансовою основою діяльності українського національно-культурного і політичного руху.

7 квітня 1926 р. відбулася нарада місцевої жіночої інтелігенції у справі політичної організації і приєднання жіноцтва до УНДО. Після довготривалої дискусії 70-українок-міщанок вступило в члени УНДО [1, арк. 8]. Їхня робота скеровувалась на організацію і проведення віч, на яких піднімалося й обговорювалося низка питань з життя краю. Зокрема, на вічі у Тернополі 16 червня 1926 р. обговорювалося питання боротьби українців за свою державність і сучасне становище у Західній Україні, з'ясовувалася роль українського жіноцтва у змаганнях нації [9].

На січень 1927 р. такі наради, повітові партійні збори, народні віча відбулися у більшості повітів краю. Місцеві організації УНДО, що виникли під час їх проведення, виступали одночасно як органи захисту корінних національних інтересів українського народу. Це забезпечило поширення впливів УНДО. У кінці 1926 р. націонал-демократи мали вже міцні організації в усіх шістнадцяти повітах Тернопільського воєводства.

Одним з важливих завдань повітового комітету УНДО, очолюваного С. Бараном, було створення міщанської політичної організації.

Після ухвалення резолюцій 17 січня 1927 р., у Тернополі, згідно з організаційним статутом УНДО, утворено політичну організацію українського міщанства з назвою "Народна організація міста Тернополя" і обрано її раду у складі: А. Фалендиш, С. Грицина, Т. Воловець, І. Онуферко, С. Кучеревський, Г. Чумак, В. Кучеріжка, С. Баран, О. Постригач, Вас. Мурій, Вол. Литвин, С. Синьківський, І. Маркович, І. Кордуба, Бл. Баранова, А. Кондрадова, О. Дубенська та ін. [10].

11 квітня 1927 р. відбулося величне віче у Збаражі в справі громадської самоуправи і виборчої ординації до сейму, скликане повітовим народним комітетом УНДО. С. Баран виголосив двогодинний реферат про громадську самоуправу й організаційні завдання у виборчій кампанії [2, арк. 9].

Активною і насиченою була вічева кампанія С. Барана напередодні виборів до місцевих органів самоуправління. Зокрема, 23 травня 1927 р. він виступив на вічу в Збаражі. Як член ЦК УНДО С. Баран брав участь у повітових народних з'їздах і вічах у 1927 р. 31 липня 1927 р. відбувся повітовий народний з'їзд у Скалаті, який відкрив голова повітового комітету О. Пісецький. Змістовну доповідь про потребу політичної організації та програму партії виголосив С. Баран. Організаційні завдання партії з'ясував Д. Ерстенюк, про важливість політичної організації для українців розкрив В. Бачинський [3, арк. 9].

Підсумки першого етапу діяльності тернопільських націонал-демократів та результати виборів 1928 р. до польського парламенту підвів 16 червня 1928 р. повітовий народний з'їзд, на який прибули делегати із 43 громад Тернопільського повіту. З'їзд відкрив заступник голови повітового комітету О. Постригач, а президію очолював о. С. Вонс. Першим виступив В. Бачинський, який охарактеризував стан партійної організації в повіті. Депутат о. Л. Куницький виголосив реферат про тактику Українського парламентського клубу і значення правно-державної заяви. С. Баран прозвітував про діяльність Українського парламентського клубу та вказав на важливі обов'язки, що їх взяли на себе депутати УНДО у боротьбі за кращу долю українського народу. Депутат А. Кунько аналізував податкову проблему і охарактеризував діяльність Українського клубу щодо захисту українського селянства. Після низки запитів та інтерпеляцій повітовий народний з'їзд ухвалив відповідні резолюції [11].

З 1 листопада 1928 р. почав виходити "Подільський голос", редагований С. Бараном. У передовиці "Наші завдання" він підкреслював: "Боремося за діло нелегке в переконанні, що його треба робити, що треба усувати роздор, нетерпимість і зневіру та гуртувати наші сили під українським національним прапором" [12].

С. Баран був переконаний у тому, що лише одна українська партія у Галичині "держить високо жовто-блакитний самостійницький стяг" – УНДО. Прихильників партії він називав послідовними українськими націоналістами, гордився високою відпорністю і національною свідомістю Поділля й Опілля. На його думку, на цій території було найменше деморалізації і здобутки були найбільші. УНДО здобуло 8 депутатських мандатів і усі три сенаторські, а соціалісти-радикали і упеністи отримали тільки по одному.

19 жовтня 1928 р. повітовий народний комітет скликав у Копичинцях повітову конференцію громадських організаторів і "мужів довір'я" УНДО для обговорення поточних політичних й організаційних справ. Її відкрив від імені повітового народного комітету М. Мартюк, директор повітового союзу кооперативів (ПСК) у Копичинцях. На цій нараді були присутні українські депутати

– С. Баран та І. Заваликут. Перший виголосив доповідь про політичне становище українців у Польщі, міжнародні події. У ньому робився акцент на об'єднанні усіх українських національних сил для творчої організаційної роботи у всіх сторонах життя для протистояння полонізації. Таке об'єднання було можливе, на його думку, лише під прапором УНДО, "що не кинуть, не роз'єднує, а навпаки – об'єднує наші сили, маючи на оці інтереси українського народу як цілості" [13].

Арешти українських гімназистів 1929 р. у Тернополі, Бережанах, Яворові спонукали С. Барана до роздумів над їх причинами. У статті "За долю юнацтва" він підкреслював: "Легко сказати, всьому винна польська поліція, та це питання ані вичерпує, ані вияснює. Причин є більше, а деякі лежать серед нас самих" [14]. Як адвокат, С. Баран неодноразово виступав на судових процесах, у яких обвинуваченими були гімназисти. Їхня щирість і наївність неодноразово роззброювали його. Поліція усіх їх називала членами Української військової організації, хоча самотнім фактичним доказом цього твердження було те, що гімназист належав до "Пласту", легального товариства. Цю обставину кваліфікували як належність до таємного товариства. За словами С. Барана "падуть жертви серед гімназійної молоді зовсім без потреби і без хісна" [14].

Значну увагу член ЦК УНДО і голова Тернопільського повітового комітету надавав економічно-господарському життю краю. У брошурі "Трийцятьліття Укр. Банку Кооперативного в Тернополі. (1899–1929)", він детально охарактеризував діяльність найавторитетнішої на Поділлі української фінансової установи.

З нагоди ювілею 30 травня 1929 р. відбулися святкові урочистості, на яких С. Баран виголосив доповідь про історію банку. У заключній частині якої він висловив побажання, щоб не повторилися "більше сумні картини внутрішньої боротьби з перед кількох літ і щоби банк як майбутня українська кредитова централа на Поділлі знайшов спільний шлях для своєї діяльності з нашими місцевими культурно-освітніми і економічними установами" [15].

Незважаючи на політичні протистояння, періодичні нападки провідних і місцевих діячів УСРП на політику УНДО, а також розв'язану соціалістами-радикалами газетну війну, націонал-демократи продовжували ініціювати заходи, скеровані на консолідацію національних сил. У червні 1929 р., у зв'язку з повторними виборами до міської ради Тернополя, УНДО і УСРП створили спільний Український виборчий клуб. На вічі 9 червня 1929 р. у Тернополі С. Баран від УНДО і Д. Ладика від УСРП вказали на "потребу єдиного українського виборчого фронту" [16]. Однак на спільному засіданні виборчої комісії від 13 червня 1929 р. з боку УСРП були висунені кандидатури, на що не погодилось УНДО. Внаслідок чого виборчий блок розпався.

Багато зусиль С. Баран віддавав зміцненню місцевих організацій УНДО. 10 квітня 1930 р. відбулося повітове віче у Збаражі, скликане повітовим народним комітетом. На вічу були присутні С. Баран, о. Л. Куницький, В. Целевич і А. Кунько, які доповідали про політичні, організаційні, самоврядні, господарські проблеми. На їх основі, за внесенням Г. Скасківа, прийнято відповідні резолюції. На цьому вічу також ухвалено резолюцію протесту проти більшовицького терору в радянській Україні. Від учасників віча було кілька запитів до присутніх депутатів із різноманітних проблем, зокрема щодо визначення розміру податку. Пояснення і відповіді на них давав С. Баран. Після закінчення віча, він здійснював особистий прийом громадян, на якому вони отримали відповідну інформацію та роз'яснення [17].

У вересні 1930 р. арештували депутата А. Кунька, жителя Чернилова Руського Тернопільського повіту, а кілька тижнів пізніше – сенатора М. Кузьмина, жителя Озерної Зборівського повіту за "заворушення публичного спокою", яке вони допустили в своїх вічевих промовах. Обидва довгий час перебували у слідчій в'язниці у Тернополі. Карні донесення виявилися фальшивими, адже поліція наводила участь А. Кунька у вічах, на яких його взагалі не було. Однак прокуратура притягнула до судової відповідальності А. Кунька за недозволене скликання віч у Городниці Скалатського повіту, Романівці Тернопільського повіту, Черняхівцях, Луб'янках Нижчих Збараського повіту, сенатора М. Кузьмина – за недозволене скликання віча (разом з А. Куньком) у Черняхівцях Збараського повіту. Адвокат С. Баран допоміг звільнити своїх однопартійців з-під арешту.

10 червня 1931 р. у Копичинцях відбулася нарада представників 35 громад повіту, ініційована повітовим народним комітетом, на якій були присутні С. Баран і А. Горбачевський. Перший охарактеризував політику польського санаційного уряду щодо українців в усіх сферах суспільного життя, називаючи детально усі втрати, що їх вони зазнали упродовж 1926–1931 рр. Однак промовець підкреслював, що не варто "нам падати духом, бо рівночасно зростає наша національна свідомість, національна солідарність і відпорність на сторонні затії" [18].

20 листопада 1932 р. завдяки зусиллям повітового плебісцитового комітету у Тернополі відбулася нарада представників гуртків "Рідної школи" Тернопільського повіту щодо проведення шкільного плебісциту. Доповідь про шкільні мовні закони і плебісцит виголосив С. Баран, даючи точні

пояснення щодо його проведення. 30 листопада 1932 р. він виступив на вічу з доповіддю про важливість і значення українського шкільництва для національного виховання молоді. Поряд з ним виступав депутат Д. Ладика, представник УСРП. Після дискусії, віче прийняло резолюцію, у якій заявляло про те, що відповідну освіту й виховання молодому поколінню може дати тільки рідна школа.

Віче заклиало батьків і опікунів українських дітей у шкільному віці, щоб до грудня 1932 р. провели у кожній громаді, у якій проживало найменше 40 дітей шкільного віку, плебісцит з вимогою україномовної державної школи [1, арк. 4–5].

На початку 1935 р. керівництво УНДО остаточно дійшло висновку про безперспективність подальшої опозиції. На думку О. Зайцева, на зміну політики провідної партії Західної України вплинуло декілька чинників: поступова ліквідація демократичного парламентарного устрою в Польщі, що звела нанівець можливість ефективної легальної опозиції, антиукраїнський терор СРСР (особливо Голодомор 1932–1933 рр.), який поховав надії на еволюцію УСРП в напрямі національної державності, тиск з боку українського кооперативного руху, що потребував політичної стабільності для успішного господарювання [19, с. 70–76].

У 1937 р., після започаткованого нового курсу національної політики польським урядом, нормалізаційна політика потерпіла поразку. Характерною особливістю тогочасної Польської держави стала мілітаризація управління. Адміністративні органи влади перейшли до генералів, командирів корпусів, які диктували цивільній владі спосіб дій. За цих умов західні українці втратили надію на розв'язання українського питання. Багатьом здавалося, що єдиним порятунком для українців може стати чергова світова війна, небезпека якої загрожувала Європі.

#### Список використаних джерел

1. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО) – Ф. 287. – Оп. 1. – Спр. 86. – Арк. 1–71. 2. ДАТО. – Ф. 231. – Оп. 1. – Спр. 655. – Арк. 1–18. 3. Там само. – Спр. 2742. – Арк. 1–94. 4. Кутутяк М. Історія української націонал-демократії (1918–1929) / М. Кутутяк. – Т. 1. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – 536 с. 5. Соляр І. Українське національно-демократичне об'єднання: перший період діяльності (1925–1928) / І. Соляр. – Львів, 1995. – 72 с. 6. Потіха О. УНДО і українське шкільництво (1930–1935 рр.) / Оксана Потіха // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль: В-во ТНПУ, 2007. – Вип. 2. – С. 77–82. 7. Від Управи // Діло. – 11 серпня 1925. – С. 3. 8. Справоздавчі віча // Свобода. – 22 липня 1928. – С. 2. 9. Ми помогли // Свобода. – 27 червня 1926. – С. 2. 10. Організаційний рух // Свобода. – 11 грудня 1927. – С. 3. 11. З організаційного руху // Свобода. – 22 липня 1928. – С. 2. 12. Напі завдання // Подільський голос. – 1 листопада 1928. – С. 1. 13. З організаційного руху // Свобода. – 22 липня 1928. – С. 2. 14. За долю юнацтва // Подільський голос. – 26 травня 1929. – С. 2. 15. Тридцятьліття Укр. Банку Кооперативного у Тернополі (1899–1929) // Подільський голос. – 2 червня 1929. – С. 2. 16. Підготовляємося до виборів // Свобода. – 28 липня 1929. – С. 1. 17. Наша організація в краю // Свобода. – 2 квітня 1930. – С. 5. 18. Вчора і нині // Свобода. – 21 червня 1931. – С. 1. 19. Зайцев О. Націоналізм і національна демократія: витоки конфлікту (1920–1930-і рр.) / О. Ю. Зайцев // Сучасність. – 1994. – № 2. – С. 70–76.

Любовь Шептицкая

#### О НЕКОТОРЫХ АСПЕКТАХ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УКРАИНСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО ОБЪЕДИНЕНИЯ В ТЕРНОПОЛЬСКОМ РЕГИОНЕ МЕЖДУ ДВУМЬЯ МИРОВИМИ ВОЙНАМИ

*В статье анализируется участие Тернопольского уездного отделения УНДО в решении некоторых проблем края: кооперативного движения, аграрным вопросам, организации банков в межвоенный период.*

*Ключевые слова: УНДО, виче, региональное отделение, Народный Комитет.*

Lybov Sheptytska

#### ABOUT SOME ASPECTS OF UKRAINIAN THE NATIONAL ACTIVITY IN TERNOPIL' REGION BETWEEN IN THE PERIOD THE TWO WARS

*There has been analysed the participation of the Ternopil' region division of UNDO in solving some problems in the district namely, the cooperative movement, agrarian issues, establishment of banks during the period between the two wars.*

*Key words: UNDO, veche (public meeting), didtrigt division, public committee.*



УДК 94 (477)

Ольга Боднар

**КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНО-РАДИКАЛЬНОЇ ПАРТІЇ (1923–1939)**

*Проаналізовано програмні положення Української соціалістично-радикальної партії в національно-культурній сфері, відображено вплив партії на діяльність товариства "Просвіта" у краї.*

*Ключові слова:* культурно-просвітня діяльність, Українська соціалістично-радикальна партія, національно-культурна сфера, "Просвіта", Західна Україна.

У Західній Україні міжвоєнного періоду XX ст. діяли десятки партій та громадських організацій. Найавторитетнішими серед українців були політичні сили національно-державницького табору. Помітну роль у формуванні ідеології національно-визвольного руху відіграла Українська радикальна партія (УРП) (із 1926 р. – Українська соціалістично-радикальна партія (УСРП)). Перебуваючи на легальному становищі, УРП-УСРП зуміла поєднати у своїй діяльності проблеми національного та соціального визволення українців. Чільним завданням партії був захист культурно-освітніх потреб українців через "Просвіту" та інші національні товариства.

Метою статті є аналіз культурно-освітньої діяльності УРП-УСРП. Ця проблема є малодослідженою. Окремі епізоди культурно-освітньої діяльності соціалістів-радикалів висвітлювали О. Зайцев [1], М. Кугутяк [2], І. Соляр [3], М. Швагуляк [4] та інші. Джерельною базою статті є матеріали Центрального державного історичного архіву України у м. Львові (ЦДІАУЛ), державних архівів Івано-Франківської (ДАІФО) та Львівської (ДАЛО) областей, друковані органи УСРП, а також спогади І. Макуха [5], М. Стахів [6].

Після ухвалою Ради послів держав Антанти 14 березня 1923 р., УРП однією з перших відреагувала на зміну статусу українських земель, констатуючи, що рішення держав Антанти "не примусить український народ погодитися з поневоленням Сх. Галичини, Волині, Підляшшя, Полісся й Холмщини, та призначити начеркнені в тім рішенню границі" [7, с. 54].

На з'їзді 3 квітня 1923 р. у Львові УРП визнавала потребу спільного фронту всіх українських соціалістичних партій у боротьбі з національним, соціальним і культурним поневоленням. Зі всіх культурно-освітніх проблем, радикали виокремили питання українського університету в Львові, діяльності "Просвіти" та інших національно-культурних товариств і закликали українське селянство до його підтримки.

На з'їзді 14 лютого 1926 р. у Львові Волинська організація Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) та УРП об'єдналися в Українську соціалістично-радикальну партію (УСРП). У 1927 р. вийшов популярний виклад програми УСРП "Право народу". Значну увагу новостворена партія надавала культурно-освітнім проблемам. У програмі в доступній формі охарактеризовано проблему національного утиску українців: "Як ти не поляк, то вже ти гірший, вже на тебе всяка поліційна фігура дивиться з підозрінням..." [8, с. 11].

Соціалісти-радикали чітко дотримувались тієї позиції, що національні форми (мова, звичаї, традиції) є "таке саме добро, й краса, як деякі інтернаціональні вартости". Саме тому вони й заявляли: "Ми визнаємо, що змістом національної культури є вселюдські ідеали добра, любови й чистої науки (правди), але ми ці загальнолюдські вартости маємо прибрати в нашу національну форму, в свою власну мову й з тими поправками, яких вимагає відмінність нашого положення" [9, с. 50–62]. Позиція радикалів відповідала формулі "Загальнолюдське у змісті культури, національне в формі і ґрунті" [10, с. 125]. А тому, навіть під час українізації, що сприяла поширенню серед значної частини західноукраїнського суспільства радянським настроїв, члени партії продовжували займати чітку антирадянську позицію, викриваючи справжні наміри радянської влади.

Польські правлячі кола були надзвичайно занепокоєні розмахом національно-визвольного руху українців, а тому й робили усе для того, щоб перешкодити культурно-освітньому розвитку українського населення на його етнографічних землях. І хоча правові норми (гарантія жителям держави забезпечення національних прав, визнання їх традицій, мови, віросповідання) щодо західноукраїнського населення регламентувала Конституція 1921 р., однак, фактично, ці конституційні засади так і залишилися політичними деклараціями, не впроваджено у життя.

Основним засобом боротьби проти українства стала система освіти: закривалися українські школи, ліквідовувалися культурно-просвітні осередки "Просвіти", "Рідної школи" та ін. Для узаконення ліквідації іншомовних шкіл польський сейм 31 липня 1924 р. прийняв "Закон про деякі положення в організації шкільництва", що отримав назву "кресового" закону шкільного. У

місцевостях, у яких українське населення становило менше 25 % від загальної кількості мешканців, навчання в державних школах проводилось виключно польською мовою. Закон позбавив українців права організації народних шкіл.

Проголошена польськими правлячими колами ідея утворення однонаціональної Польської держави шляхом примусового ополячення українського народу, наштовхнулася на опір з боку соціалістів-радикалів. Члени УСРП вимагали надання права українським дітям навчатися рідною мовою [11, арк. 178– 79].

Політику польської адміністрації щодо українського шкільництва на вічі соціалістів-радикалів у Станиславові 8 липня 1928 р. різко розкритикував голова партії Л. Бачинський. Інший член партії, депутат К. Стефанів на вічах у Іспасі (23 вересня 1928 р.) та Гвіздці (27 вересня 1928 р.) відкрито заявляв про те, що поляки через систему освіти прагнуть до повного "винародування українців" [11, арк. 92]. А тому, щоб не допустити цього "соціалістично-радикальна партія, – як зазначав у своєму рефераті на XXXI конгресі партії О. Павлів, – мусить стреміти до поширення масової освіти й свідомості в тій вірі і в тім переконанні, що тільки тим способом головню родиться справжня воля народів" [12].

Проблему загрозливого стану українського шкільництва соціалістично-радикальні депутати неодноразово піднімали і на засіданнях польського сейму [13, арк. 36]. Від імені українського народу Б. Білинський, М. Вахнюк, Д. Ладика, М. Матчак подавали інтерпеляції, у яких наводили численні факти зловживань польської адміністративної влади під час проведення на теренах західноукраїнських воєводств акції шкільного плебісциту. Однак, запити українських депутатів залишалися без належного розгляду. А тому, констатуючи безсилля українського клубу у сеймі, депутат М. Вахнюк закликав українське населення до рішучої боротьби за українське шкільництво [13, арк. 66].

Активізація українського руху, скерованого на захист українського шкільництва, викликала занепокоєння польських правлячих кіл. Саме тому 11 березня 1932 р., було прийнято шкільну реформу, що мала гарантувати початкову освіту дітям віком від 7 до 14 років. Однак тисячі українських дітей, у зв'язку з важким матеріальними умовами, не мали змоги відвідувати школи. Крім того, з кожним роком зменшувалася кількість початкових шкіл. У липні 1930 р. міністр освіти Польщі С. Грабський заявляв про те, що він майже повністю ліквідував українське шкільництво: понад 1200 українських шкіл було перетворено на двомовні – утравістичні; зникли українські написи з державних установ; адміністративна влада більше не друкувала двомовних текстів; судові процеси велися виключно польською мовою.

Не кращим було становище середніх українських шкіл. А вища освіта для українського населення була майже недоступною (висока плата за навчання, обмеження прийому у вузи української молоді). Потребу організації українського університету відзначив на зборах у Снятині В. Стефанік, назвавши її "справою політичною" [14, арк. 17]. На засіданні Головної управи УРП 29 вересня 1923 р. її члени підготували комунікат, у якому закликали усіх партійних діячів "вськими засобами протидіяти нищенню української школи, а зокрема піддержати матеріально і морально українську молодь в її боротьбі за Українські Високі Школи" [15]. Аналогічні завдання відображали й резолюції партійного з'їзду УРП, що проходив у квітні 1924 р.

Значну увагу у своїй культурній програмі соціалісти-радикали приділяли розвитку самоосвіти, адже, як зазначав К. Коберський, тогочасна школа не змогла забезпечити особі повноцінну загальну освіту. Спеціально для цього члени партії заснували видавництво "Самоосвіта", що провадило виховну та навчальну роботу серед українського населення. Керівництво "Народним університетом самоосвіти" (далі – "Самоосвіта") здійснювали К. Коберський, І. Лучишин, М. Стахів, Є. Яворівський, О. Навроцький [16].

Видавництво "Самоосвіта" друкувало книги, часописи, газети, що сприяли формуванню національного світогляду, вихованню твердої волі та критичного мислення українців. Свій перший курс "Самоосвіта" завершила у 1935 р., опублікувавши 72 книги, а вже з 1936 р. розпочато видавництво другого курсу, що включав такий перелік предметів, як: філософія, література, історія, соціологія й економіка, суспільне виховання, природничі науки, мистецтво, практичні науки, а також політичні науки (форми державного устрою, політика, історія політичної думки у XIX–XX ст.). Станом на 1939 р. зусиллями "Самоосвіти" видано 142 книги, тиражем понад мільйон примірників.

Видання "Самоосвіти" передплачували філії "Просвіти", "Рідної школи", Союзу українських працюючих жінок "Жіноча громада", "Селянської спілки", кооперативи і, навіть, окремі церковні комітети та хори [17, арк. 43]. Крім того, члени УСРП організовували спеціальні освітні курси навчання неписьменних, створювали недільні та вечірні школи, читальні, бібліотеки. Виховання молодого покоління, на думку соціалістів-радикалів, мало проходити не лише в школах, але й у культурно-освітніх



товариствах: "Як в справах політичних і господарських (економічних), так само і в справах культурних (освітніх) нічого не зробимо без відповідної нашої роботи по всіх селах і містах. Отже і тут треба організації" [18, с. 37].

Соціалісти-радикали активно приступили до організації, або ж відновлення діяльності українських культурно-освітніх товариств. Вже у грудні 1921 р. львівський воевода заявляв про те, що "в усіх повітах йде активна діяльність по відродженню українських освітніх товариств" [19, арк. 7]. Снятинський староста повідомляв воеводу про те, що "український політичний рух набирає силу під прикриттям культурно-освітньої та господарської діяльності" [20, арк. 208].

Завдання піднесення культурно-освітнього рівня української молоді було покладено, передусім, на "Просвіту", "Рідну школу", їх радикали називали "робітнею, що на службі українського народу виховує збірними зусиллями українську молодь, найбільшу цінність нації". Використовуючи осередки "Просвіти", "Рідної школи" радикальна партія поширювала свій вплив на народні маси у багатьох місцевостях краю [20, арк. 5].

Діячі УСРП були членами, а також очолювали окремі філії товариства "Просвіта" (І. Макух – у Товмачі, А. Гривнак – у Рогатині й т. д.). У 1928 р. соціалісти-радикали здійснювали керівництво роботою "Просвіти" в Городенківському, Коломийському, Косівському, Печеніжинському та Снятинському повітах [20, арк. 70].

За впливи в культурно-освітніх товариствах краю партія постійно змагалася з УНТП (з 1925 р. – Українська національно-демократичне об'єднання (УНДО). На XXXI партійному з'їзді УСРП члени партії проголосили курс на "опанування культурно-освітніх закладів". Однак, загалом, боротьба між соціалістами-радикалами та націонал-демократами завершилась перемогою останніх. Упродовж 1929 р. члени УСРП були цілковито усунені з керівництва "Просвіти", "Рідної школи" та інших організацій. Зокрема, 20 травня 1929 р. на з'їзді "Рідної школи", під час виборів проводу товариства, УНДО здобуло цілковиту перемогу над соціалістично-радикальною партією. Під абсолютним впливом націонал-демократів перебувало і керівництво "Просвіти" [21, с. 4–6].

На з'їзді УСРП 25 грудня 1937 р. І. Лучишин підкреслював негативне ставлення до проводу "Просвіти", звинувативши його у ліквідації тих читалень товариства, що перебували під впливом соціалістів-радикалів. Станом на 1938 р. "з чисто партійних причин" ліквідовано філії "Просвіти" у Рогатині, Самборі, низку читалень на теренах Самбірщини та Яворівщини [22]. Лише на Волині УНДО було змушене поступитись своїми впливами УСРП, про що свідчив просвітницький з'їзд у Луцьку 15 червня 1930 р.

Наприкінці 1920-х "Просвіта" потрапила у фінансову кризу, наслідком якої могло стати припинення діяльності товариства. За словами голови УСРП І. Макуха "Це були наслідки недосвідченої господарки Головного віділу і його голови проф[есора] Михайла Галущинського" [5, с. 447]. Останній мав значні плани поставити товариство на європейський рівень, але українська суспільність не змогла в цей період фінансово підтримати його ініціативи. Однак, деякі з його планів (зокрема закупівля видань Я. Оренштайна у Коломиї), були недоцільними. Зокрема І. Макух детально пояснював цю ситуацію у своїх спогадах: "Оренштайн передрукував у Берліні багато творів, що вийшли були раніше в Галичині, в надії заробити добрі гроші на продажі таких книжок у Придніпрянській Україні, де на українську книжку під час творення української держави за Української центральної ради та Директорії був великий голод. По окупації України більшовиками про збут книжок видання Оренштайна не було мови. Тоді Оренштайн знайшов наївного М. Галущинського і намовив його закупити ці книжки для "Просвіти", калькуюючи ціну книжок у доларовій валюті. Ціна за весь запас становила грубі тисячі доларів, а продати їх було дуже тяжко. Читацька публіка не хотіла цих книжок купувати... Читальники бажали книжок з новою тематикою, а не таких, як "Скошений цвіт" Володимира Барвінського. А таких книжок, як "Скошений цвіт", було більше, ніж половина видань Оренштайна. Перешкоджала в поширенні закуплених в Оренштайна книжок також висока ціна, бо ціни були калькульовані в доларах" [5, с. 447–448].

З розпродажем видань Я. Оренштайна настав цілковитий крах, а Головний віділ "Просвіти" опинився у складному фінансовому становищі: лідери УНДО – провідні члени Головного віділу товариства звернулися до соціалістів-радикалів із проханням допомоги у порятунку провідного національного товариства. УСРП вважала "Просвіту" всенародною інституцією, тому відгукнулася на її пропозицію. Після нищівної критики господарської діяльності товариства у 1920-х рр., лідери УСРП запропонували план фінансового оздоровлення "Просвіти".

На загальних зборах 1931 р. від УСРП виступив М. Стахів, який "перевів ґрунтовну аналізу господарки Головного віділу "Просвіти" [5, с. 448]. Просвіт'яни погодились з пропозиціями УСРП, обрали до Головного віділу К. Коберського, О. Павліва, заступником віділових – Ф. Стахову. К. Коберський, як заступник голови "Просвіти", очолив фінансовий відділ. За словами І. Макуха він робив усе можливе, щоб врятувати товариство від фінансової руїни: "Розписано народну позику і



зроблено натиск на філії зібрати якнайскоріше заплановану суму. В короткім часі зібрано досить значну суму грошей, але їх пожирали високі відсотки банкових і приватних позик, а решта грошей, що приходили до каси товариства, ішли на великий штаб "урядовців". Фінансову руїну товариства лише усунуто" [5, с. 448]. Зрештою, наприкінці 1930-х співпраця націонал-демократів і соціалістів-радикалів припинилася.

Великого значення соціалісти-радикали надавали розвитку театрального мистецтва, адже допоміжні партійні організації УСРП (Союз української поступової молоді ім. М. Драгоманова "Каменярі" та Союз українських працюючих жінок "Жіноча громада") неодноразово влаштовували фестини та театральні вистави.

В умовах суспільно-політичного розвитку Західної України, населення якої завжди відзначалося надзвичайною релігійністю, важливою складовою культурної сфери було, безперечно, релігійне питання. Однак, у цьому плані політика соціалістів-радикалів виявилась досить недалекою, будучи надміру ліберальною. УСРП, на думку М. Стахіва, не мала потреби виступати проти християнських церков "бож правдива Христова наука, на якій мають опиратися церкви, зміряє також до демократизму і соціальної справедливості" [23, с. 16].

У той же час, члени партії виступали проти світських привілеїв церкви і, передусім, проти її впливу на різні сфери позацерковного життя – політику, економіку, культуру, освіту. Вони вимагали цілковитого відокремлення церкви від держави: "В церкві повинен духовник говорити виключно моральну проповідь, пояснювати науку Ісуса та вчити любові до ближнього та цілого народу... Завданням клеру є наука моралі і віри, а не політичний диктат" [23, с. 30]. Більше того, К. Коберський, надаючи пріоритет внутрішньому спогляданню над зовнішньою обрядовістю, закликав: "Шукайте Бога в своїм серці і хваліть його добрими вчинками на користь і добро ваших братів" [24, с. 123].

Соціалісти-радикали відстоювали засаду повної свободи релігійних переконань, тобто свободу сповідувати будь-яку релігію, або не сповідувати жодної: "Треба завести свободу вірування. Хай собі кождий вибирає таку віру, яка йому по совісті, а не хоче, то нехай не записується до жодної" [18, с. 36]. Така позиція, на думку М. Стахіва, повною мірою відображала толерантне відношення членів партії до кожної релігійної конфесії.

Окремі діячі УСРП належали до певних релігійних конфесій. Зокрема, Б. Білінський був греко-католиком. 21 квітня 1927 р. у Народному домі в Стрию відбулося зібрання соціалістів-радикалів, присвячене справі утворення Української автокефальної православної церкви, що, на думку членів партії, мало б забезпечити послаблення впливу польських урядових чинників на релігію. З ініціативи В. Кіцули та І. Рогуцького повітовий комітет УСРП у Самборі постановив – шляхом організації автокефальної церкви обмежити вплив Ватикану на українських греко-католиків. У Коломийському повіті, натомість, активні діячі УСРП І. Новодворський, К. Стефанів виступали за поширення євангелістської віри, яку вони сповідували.

Однак, наведені приклади були скоріше винятком із правила, аніж закономірністю. Основна частина соціалістів-радикалів не належала до жодної релігійної конфесії, що, у свою чергу, давало підстави духовенству звинувачувати їх у атеїзмі. Зокрема, священник М. Марисюк зазначав з цього приводу: "Можливо, що не всі соціалісти та радикали є безбожниками, можливо, що поміж ними є люди, що не виреклися Бога, але... таких є немного, а соціалізм яко такий є певно безбожним, бо він відкидає зовсім Бога зі своєї програми, він цілий свій світогляд будує тільки на матерії" [25, с. 12].

Священник В. Лаба у своїй промові "Христос у світлі ліберальної і соціалістичної критики", виголошеній на засіданні богословського наукового товариства 14 листопада 1937 р. в залі товариства "Бесіда" у Львові, доводив до відома присутнім, що засади соціалістів-радикалів є протирелігійними та ворожими церкві: "Як матеріалісти хочуть пояснити існування світа без Бога, так знов радикали хочуть пояснити оснування християнства без Христа" [26]. Переважна більшість передової тогочасної української інтелігенції дотримувались позиції, відповідно до якої "наука церкви і наука соціалістична – то цілком різні науки, ... а слова, що радикальна партія, є партією християнською, це звичайна облуда" [27, с. 9].

На постійні звинувачення в антирелігійній діяльності соціалісти-радикали, у свою чергу, заявляли, що "соціалісти виступають не проти самої релігії, а проти надуживання релігії для панування духовенства над вірними" [28, с. 40].

Отже, радикали відіграли вагомий роль в культурно-просвітньому житті Західної України упродовж 1918–1939 рр. Зважаючи на те, що першочергову роль у культурній програмі члени партії відводили проблемі реформування освітньої галузі шляхом демократизації шкільного управління, забезпечення рівного доступу та безкоштовності навчання, розвитку дошкільної, середньої,

фахової і вищої освіти, державного утримання сиріт та малозабезпечених дітей, матеріальної підтримки місцевими громадами існуючих навчальних закладів і будівництва приватних шкіл.

основними напрямками її реалізації стали: підвищення загального рівня освіченості населення, книговидавництва, заснування книгарень та бібліотек, організація загальноосвітніх курсів, створення видавництва "Самоосвіта". До стратегічних помилок соціалістів-радикалів варто віднести їх позицію щодо вирішення релігійного питання.

#### Список використаних джерел

1. Зайцев О. Політичні партії Західної України у парламентських виборах 1928 р. / Зайцев О. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1995. – Вип. 2. – С. 172–186.
2. Кугутяк М. Українська націонал-демократія (1918–1923) / Микола Кугутяк. – Київ–Івано-Франківськ: Плай, 2002. – Т. 1. – 536 с.
3. Соляр І. Українсько-національно-демократичне об'єднання: перший період діяльності (1925–1928) / Соляр І. – Л., 1995. – 72 с.
4. Швагуляк М. Партійні поділи і загальноукраїнські інтереси. Проблема політичної консолідації українського національного руху Галичини (1919–1939) / Швагуляк М. // Сучасність. – 1994. – № 2. – С. 77–82.
5. Макух І. На народній службі / Макух І. – Київ, 2001. – 572 с.
6. Стахів М. Проти хвилі. Історичний розвиток українського соціалістичного руху на західних українських землях / Стахів М. – Львів, 1934. – 135 с.
7. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У дев'яти томах. – Т. 7. – Київ: Дніпро, 2001. – С. 54.
8. Право народу. Приступний виклад програми Української соціалістично-радикальної партії (УСДП). – Л., 1927. – С. 11.
9. Пушкар К. Чого соціалісти-радикали? / Пушкар К. // Календар "Громада" на 1926. – С. 50–62.
10. Коберський К. Українське народництво на обох боках Збруча / Коберський К. – Львів–Коломия, 1924. – С. 125.
11. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 425. – Арк. 178–179.
12. XXXI Конгрес УСРП // Громадський голос. – 9 березня 1929.
13. ДАІФО. – Ф. 68. – Оп. 2. – Спр. 113. – Арк. 366.
14. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДАУ у м. Львові). – Ф. 339. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 17.
15. Комунікат // Громадський голос. – 6 жовтня 1923.
16. Радикальна "Самоосвіта" // Нова Зоря. – 17 червня 1934.
17. Державний архів Тернопільської області. – Ф. 231. – Оп. 1. – Спр. 2063. – Арк. 43.
18. Право народу. Приступний виклад програми Української соціалістично-радикальної партії (УСДП). – Львів, 1927. – С. 37.
19. ЦДАУ у м. Львові. – Ф. 205. – Оп. 1. – Спр. 635. – Арк. 7.
20. ДАІФО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 70а. – Арк. 208.
21. Товариство "Просвіта" в 1933–1935 рр. – Львів, 1936. – С. 4–6.
22. Красні збори "Просвіти" // Громадський голос. – 17 червня 1939.
23. Стахів М. Наша тактика: відповідь на найважніший питання / Стахів М. – Львів, 1936. – С. 16.
24. Коберський К. Українське народництво по обох боках Збруча / Коберський К. – Львів–Коломия, 1924. – С. 123.
25. Марисюк М. Чи соціалісти мають слухність? / Марисюк М. – Жовква, 1936. – С. 12.
26. Ісус Христос у світлі ліберальної і соціалістичної критики // Нова Зоря. – 21 листопада 1937.
27. Коструба Т. Радикали про унію. Їх новий наступ на греко-католицьку церкву / Коструба Т. – Л., 1937. – С. 9.
28. Чого хоче УСРП? – Львів, 1926. – С. 40.

**Ольга Боднар**

#### КУЛЬТУРНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УКРАИНСКОЙ СОЦИАЛИСТИЧЕСКО-РАДИКАЛЬНОЙ ПАРТИИ (1923–1939)

*Проанализированы программные положения Украинской социалистическо-радикальной партии в национально-культурной сфере, отражено влияние партии на деятельность общества "Просвита" в крае.*

*Ключевые слова:* культурно-просветительная деятельность, украинский социалистическо-радикальная партия, национально-культурная сфера, "Просвита", Западная Украина.

**Olga Bodnar**

#### CULTURAL AND EDUCATIONAL ACTIVITIES OF THE UKRAINIAN SOCIALIST- RADICAL PARTY (1923-1939)

*Analysis of program provisions Ukrainian Socialist-Radical Party in the national-cultural sphere, the party reflected the impact the company's operations "Enlightenment" in the land.*

*Keywords:* cultural and educational activities, the Ukrainian Socialist-Radical Party, the national-cultural sphere, "Enlightenment," Western Ukraine.



УДК 94 (477)

Ольга Швед

**ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ СТЕПАНА ВИТВИЦЬКОГО НА ДРОГОБИЧЧИНІ У 1920–1930-Х РР.**

*У статті проаналізовано внесок Степана Витвицького у розвиток Дрогобицької філії товариства "Просвіти", стан та перспективи українського національно-культурного руху в краї.*

*Ключові слова: просвітницька діяльність, національно-культурний рух, Степан Витвицький, Дрогобищина, філія товариства "Просвіта".*

Степан Витвицький — відомий громадсько-політичний діяч, дипломат Західно-Української Народної Республіки приділяв значну увагу не тільки політичній діяльності, але й культурному розвитку українського народу. Після поразки українців у національно-визвольних змаганнях 1918–1923 рр., майбутній президент УНР в екзилі повернувся до Дрогобицького повіту, де зосередив основну увагу на розбудові українських інституцій, в тому числі "Просвіти".

Мета статті — проаналізувати внесок С. Витвицького у розвиток просвітницького руху в Дрогобицькому повіті у 20–30-х рр. XX ст. Досліджувана проблема частково розглядалася у працях С. Волинця [1], І. Федика [2], І. Соляра [3], С. Віднянського [4] та ін.

Впродовж 1920–1930-х рр. С. Витвицький відвідав практично усі населені пункти повіту. "Мої поїздки відбувалися при допомозі загальноновживаного в той час транспорту — простого селянського воза, — зауважував дипломат ЗУНР, — звичайно в неділю, а коли довше треба було їхати, то в суботу по мене приїздила підвода і ми їхали на село. До читальні сходились люди, заповнювали невелику залю і так відбувалася наша зустріч. Часом траплялися бешкети з боку лівих активістів, але мушу сказати, що назагал мене приймали прихильно, гостинно і ці зустрічі з селянами в їх домівках належать до моїх найкращих спогадів" [5, с. 195].

Під час поїздок повітом, С. Витвицький намагався налагодити діяльність національно-культурних товариств. Він наголошував: "Я не знаю іншої суспільності, яка виявила б стільки характерності і жертвності, як тодішнє наше громадянство в Галичині. З мізерних прибутків із малих селянських нивок, з дрібних заробітків наших робітників, ремісників і інтелігентів, ми здвинули величаву будівлю, що обіймала цілість нашого громадського життя. Це була неначе держава в державі, якої не міг подолати противник" [5, с. 196].

На особливу увагу заслуговує діяльність С. Витвицького в Дрогобицькій повітовій філії "Просвіти". Серед десятків національно-культурних, економічних товариств Галичини другої половини XIX — першої третини XX ст. наймасовішою і найавторитетнішою була "Просвіта". У Дрогобичі філія "Просвіти" була заснована у 1903 р. Як зазначалося, перебуваючи у статусі кандидата в адвокати у Дрогобичі, С. Витвицький включався у громадську діяльність як член філії "Просвіти" у Дрогобичі. У 1912 р. він увійшов до складу виділу філії "Просвіти" у Дрогобичі як бібліотекар. На зборах 1 квітня 1912 р. до складу виділу філії також було обрано В. Чапельського (голова), Г. Кузіва, В. Кобриня, В. Кунькевича, К. Мантиюка. Однак у цей період діяльність С. Витвицького не була довготривалою [6, арк. 5].

Початок Першої світової війни, прихід польських військ на певний період призвели до припинення діяльності товариства "Просвіта" в краї. 1 листопада 1921 р., вперше після війни, відбулися загальні збори товариства, на яких обрано новий Головний виділ і затверджено на посаді голову І. Кивелюка, який віддав чимало сил просвітницькій роботі. У березні 1922 р. посаду голови посів І. Брик — "людина темпераментна, енергійна, з широким кругозором" [7, арк. 82].

Налагодити просвітницьку роботу у краї новообраному голові не дозволяла вороже настроєна до товариства польська адміністративна влада. Офіційною причиною заборони діяльності філії та читалень у 1919 р. була невідповідність нормам санітарних вимог. У 1921 р. польська влада знайшла іншу причину — члени-засновники товариства не давали гарантії в тому, що вони не переслідуватимуть політичної мети. Після відміни військового стану (серпень 1922 р.) польська влада вимагала затвердження статуту окремо у кожному воєводстві. У результаті із 73 громад, котрі бажали відкрити читальні, дозвіл отримали тільки 18 [7, арк. 89].

Дрогобицька філія "Просвіти" відновила свою діяльність у 1921 р., проте (з невідомих причин) не проінформувала про це Головний виділ у Львові. Тільки 5 липня 1922 р. листом житель Дрогобича Ю. Дроздовський повідомив Головний виділ про відновлену діяльність товариства. Водночас Головний виділ звернувся до В. Чапельського з проханням "надіслати по можливості якнайшвидше звіт з дотеперішньої діяльності філії з зазначенням, коли відновлено філію, кого вибрано до виділу, скільки відбуло загальних зборів та засідань виділу, чи наві'язано контакт зі всіма



читальнями Дрогобицького повіту і скільки їх дотепер відновлено і в яких місцевостях, як розвивається просвітницький рух на Дрогобиччині та які старання пороблено Хв[альним] Виділом, щобі відновити всі читальні та заложити в тих місцевостях, де їх до тепер не було" [7, арк. 90].

В. Чапельський відповів, що філія "Просвіти" у Дрогобичі: ніколи не переставала існувати, вела просвітню роботу навіть під час світової війни (головною був А. Горбачевський) з малою лише перервою внаслідок окупації Галичини російською армією. На зборах у вересні 1921 р. обрано наступний виділ філії: В. Чапельський (голова), І. Кобилецький, Р. Скибінський, Й. Романяк, М. Митчин, Г. Олексівський, В. Шах, В. Михалевич, С. Артимович, О. Левицький. На початку 1920-х рр. у Дрогобиччині вагомі партійні впливи мала Українська соціал-демократична партія (УСДП), що активно проводила політичну пропаганду в повіті. Поступово соціал-демократи почали опановувати просвітній рух у Дрогобицькому повіті. На загальних зборах філії "Просвіти" 21 січня 1923 р. обрано повністю "соціал-демократичний виділ" у складі: Р. Скибінського, С. Артимовича, І. Кондратова, І. Кобилецького, Л. Кондратівну, Г. Олексівського, В. Шиха. У звіті В. Чапельський пояснив нерезультативну діяльність філії в повіті так: "Через се, що в час не зареєстровано всіх перед війною існуючих читалень, Виділ застав тільки три існуючі правильно читальні, а за час діяльності... відновлено по тяжких заходах і інтервенціях виділу у властей три дальші читальні" [7, арк. 94–95].

Дрогобицька інтелігенція була незадоволена порушеннями статуту при проведенні цих зборів. "Мотиви неправильности зборів та нелегальности виборів, – за словами В. Мудрого, – подані докладно в неофіційному протесті проти них, виробленому громадянами Дрогобича, а який протест без підписів, я доставив п.голові товариства "Просвіти" у Львові".

Головним виділом "Просвіти" у Львові відряджено до Дрогобича В. Мудрого з метою ознайомлення з ситуацією просвітнього руху у краї. Останній у своєму звіті про поїздку в Дрогобич 7–8 липня 1923 р. зазначав, що "в розмові з громадянами Дрогобича про причини їхнього невдоволення з такого вибору виділу філії мені було заявлено д-ром Пацлавським, адвокатом, та д-ром Чапельським – тамтешнім лікарем, що хоч і збори філії та вибір виділу відбулись нелегально, згідно неправильно, то вся вина за вибір цього виділу лежить таки на українській дрогобицькій інтелігенції, яка від роботи відтягується, не виказує на жодному полі ані крихітки ініціативи та спочиває, вже нагнута в стан якоїсь сльнливости та невразливости на народні потреби. Спершу думали вислати протест против вибору такого партійного виділу і такий протест навіть уложили, але потім прийшли до пересвідчення, що краще протесту не вислати Головному Виділові, краще справу залишити так як вона є й дати змогу працювати соціалістам, з праці яких буде все таки більше користи для справи, ніж з неробства інтелігенції політичного угруповання переважно трудової" [8].

З поверненням у 1924 р. до Дрогобича С. Витвицького, ситуація в просвітньому русі кардинально змінилася. Вже у своєму звіті за 1926 р. Дрогобицька філія "Просвіти" зазначала: "Відновлена у 1924 р. філія "Просвіти"... повернула до життя 47 читалень (у 1926 р. – загалом 51 – авт.). Найкраще розвивалися читальні у Волі Якубовій, Доброгостові, Бубичах, Опаці, Сільці, Тустановичах та Сторонній. Шість читалень будували свої власні будинки, читальня в Губичах будувала громадську купальню. Для допомоги поодиноким читальням філія організувала 6 мандрівних бібліотек. У читальнях прочитано 5 701 книжку. У період літніх канікул ("ферій") організовано при філії студентський хор, який об'їздив читальні з Франковими концертами. Крім цього, кожної неділі виїжджали до читалень делегати філії [9, арк. 78].

Для двох читалень м. Дрогобича філія організувала при співучасті учительського збору української гімназії два курси додаткової освіти, на яких викладались історія України та всесвітня історія, природничі та суспільні дисципліни. При філії працював гурток самоосвіти для академічної молоді, який також влаштовував виклади та збирав для своїх членів потрібну бібліотеку. Окрема секція театральних вистав служила потрібними порадами аматорським гурткам читалень, які дали за 1926 р. – 152 театральні вистави.

У вересні 1926 р. філія запросила до співпраці інженера агрономії, який був одночасно чиновником тодішнього "Союзу кооператив" і учителем рільництва сільських читалень. Перший рільничий курс, організований ним відбувся наприкінці листопада 1926 р. у Підбужжі для гірських, "культурно" найбільше занедбаних громад повіту за участю 40 учасників. Цей курс дав почин будівництву Народного дому в Підбужжі, який був осередком гірських сіл Дрогобицького повіту [9, арк. 81].

Про складну політичну ситуацію в повітовій організації "Просвіти" свідчить хоча б факт зборів, що відбулися 14 лютого 1927 р. під головуванням С. Витвицького. З боку комуністів поставлено пропозицію про вибір іншого голови зборів, оскільки вони не мають довіри до голови філії. "Коли голова, опираючись на Статут, внеску не поставив під голосування, поставили зараз зручний внесок, аби впустити на засідання членів читалень як гостей. Члени Централі... запропонував поіменне голосування за цю пропозицію, яку підтримали збори. В результаті почалася бійка і

непрощених гостей виставлено за двері приміщення, де відбувалося засідання... Атмосфера згори була сильно наелектризована, моральний успіх вітала опозиція" [9, арк. 85].

Дрогобицька повітова філія "Просвіти" продовжувала розбудовувати свої структури. Так, наприкінці 1926 р. С. Витвицький запросив до співпраці ПСК (повітовий союз кооператив). Значну роботу проводив інженер агрономії В. Созанський, який "вів у читальнях просвіту "науку рільництва". Починаючи із грудня 1926 р. організовано 11 тижневих або двотижневих рільничих курсів у Ріпчицях, Опаці, Підбужжю, Волі Якубовій, Гаях Нижніх, Губичах, Сільці, Тустановичах, Вороблевичах і Мединичах (біля 80 слухачів в кожному з названих сіл прийшли на навчання).

У грудні 1926 р. розпочалися курси додаткової освіти у двох приміських читальнях Дрогобича: Задвірному і Лішнянському передмісті, що з успіхом відбувалися до лютого 1927 р. Цього ж року організовано подібні курси у Бориславі, на яких викладали всесвітню та українську історію, українську літературу, вибрані питання з французької, німецької літератури, фізики і природи. Крім згаданих курсів і відчитів проведено 29 поїздок до читалень повіту з перевіркою та відчитами на історичні, літературні та суспільні теми. У 1927 р. засновано нові дві читальні: в Солонську і Тинові [10]. Загалом склад виділу Дрогобицької філії виглядав таким чином: С. Витвицький – голова, І. Блажкевич – заступник голови, Ю. Дроздовський – касир, О. Станімір – секретар, В. Чапельський, А. Модрицька, В. Созанський – члени виділу. З незначними кадровими змінами він працював до 1939 р.

3 квітня 1929 р. у Дрогобичі відсвятковано свято "Просвіти", що незважаючи на складні погодні умови, зібрало надзвичайно багато присутніх. Свято розпочалося кантатою С. Людкевича у виконанні "Дрогобицького Бояна". Виступ М. Галущинського – голови "Просвіти" був переповнений фактами антиукраїнської політики місцевої польської влади. Український сенатор водночас виділив основні завдання української спільноти в освітній сфері. Завершив урочисту частину свята виступ С. Витвицького, який закликав до консолідації зусиль українців Дрогобиччини у відстоюванні їх конституційних прав [11]. За ініціативою С. Витвицького 17 березня 1929 р. 9 сіл Дрогобицького повіту (Губичі, Опарі, Тустановичі, Гукова Гора, Болехівці, Почаєвичі, Ластівки, Дорожів, Виншики) відсвяткували свято "Просвіти".

20 листопада 1931 р. в м. Трускавці відбулася конференція щодо пожертвувань коштів "Просвіти", на якій було утворено комітет у складі о. І. Валюха, О. Біласа, і М. Гута. 23 листопада 1931 р. відбулася офіційна нарада Дрогобицького повіту, у якій взяли участь представники 20 читалень повіту. Ухвалено для популяризації "справ позички і дару" провести аналогічні наради у всіх населених пунктах повіту. Організаційний комітет очолив С. Витвицький. Про свою підтримку цієї акції заявив ПСК.

На початку 1930-х рр. "Просвіта" переживала фінансову кризу і Головний віділ неодноразово звертався до українських громадян за допомогою. 29 грудня 1931 р. на його засіданні наголошувалось на тому, що необхідною умовою виступала матеріальна підтримка товариства за рахунок виплати позики, купівлі видань і добровільної пожертви "Просвіти" [12].

29 червня 1932 р. відбулися загальні збори філії товариства "Просвіти" у Дрогобичі. На збори прибула значна кількість місцевого громадянства.

Відкрив загальний збір виділу філії голова С. Витвицький, згадуючи пам'ять покійних М. Галущинського і Ю. Романчука. Він відзначив, що у зборах брала участь понад 100 осіб, з них представники 23 читалень у кількості 53 осіб [13].

С. Витвицький підкреслював, що у просвітній праці в Дрогобицькому повіті спостерігається безперервний і постійний поступ. Зокрема, на 49 читалень діяльними були 43, з них 40 надіслали річний звіт. Доповідач також охарактеризував діяльність читалень в період пацифікації, коли влада припинила діяльність 16 читалень. Він також виділив занепад лівих впливів. Голова Дрогобицької філії товариства "Просвіта" окремо позитивно виділив працю читалень у районі Борислава (В. Городинський, І. Петрикевич), а також чотирьох читалень м. Дрогобича, які утримували дитячі садки. В ухваленому звіті позитивно оцінено роботу жіночої секції, 3 секцій молоді, 32 драматичних гуртків (187 вистав), 9 хорів (19 концертів).

У звіті Дрогобицької філії "Просвіти" за 1938 р. йшлося про такі здобутки організації, як: організацію канцелярії, поділ філії на 12 районів: Дрогобич, Борислав, Східниця, Підбуж, Брониця, Грушів, Рихтичі, Мединичі, Воробкевичі, Довге, Гаї Нижні, Доброгостів, відкриття при ній бібліотеки, передплата 31 часопису тощо [13].

Загалом Дрогобицька філія нараховувала 74 читальні (з них "добре" працювало 48, "слабо" – 20).

Загальна кількість членів усіх читалень повіту нараховувала 7 229 осіб (4605 – чоловіків, 1213 – жінок). Найчастіше Дрогобицька філія "Просвіти" святкувала роковини з дня народження Т. Шевченка, І. Франка, С. Петлюри, М. Шашкевича, а також свят – "Просвіти", "Крути", Дня Злуки і Листопадового зриву, Базар і скасування панщини" [13].

Таким чином, після рішення Ради амбасадорів 14 березня 1923 р. С. Витвицький повернувся до Дрогобича, де очолив громадсько-політичне життя повіту. Упродовж 1924–1939 рр. він намагався відновити економічне та культурно-освітнє життя Дрогобиччини, об'єднати зусилля краян на ґрунті "органічної праці". Найуспішнішою була його діяльність на чолі Дрогобицької "Просвіти", незмінним головою якої він був (за невеликим винятком) увесь міжвоєнний період ХХ ст.

#### Список використаних джерел

1. Волинець С. Передвісники і творці Листопадового зриву. Західно-українські громадські і політичні діячі / Волинець С. – Вінніпег: Тризуб, 1965. – 324 с. 2. Федик І. УНДО, ОУН: ставлення до Польщі / Федик І. – Львів, 1998. – 84 с. 3. Соляр І. Українське національно-демократичне об'єднання: перший період діяльності (1925–1928) / Соляр І. – Львів, 1995. – 72 с. 4. Віднянський С. Українське питання в міжвоєнній Польщі: основні проблеми й напрямки наукових досліджень у сучасній вітчизняній історичній науці / С. В. Віднянський // Український історичний журнал / [гол. ред. Валерій Смолій]. – К.: Наукова думка, 2003. – № 2 (437). – березень–квітень. – С. 39–55. 5. Дрогобиччина – земля Івана Франка. – Т. 1. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1973. – С. 195. 6. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ІЦДІАУ у м. Львові). – Ф. 344. – Оп. 1. – Спр. 2290. – Арк. 5. 7. ІЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 344. – Оп. 1. – Спр. 844. – Арк. 82. 7. Там само. – Спр. 844. – Арк. 82. 8. Діло. – 12 липня 1923. 9. ІЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 344. – Оп. 1. – Спр. 2287. – Арк. 78. 10. Діло. – 16 грудня 1927. 11. Діло. – 5 квітня 1929. 12. Діло. – 4 січня 1932. 13. Діло. – 24 грудня 1938.

Ольга Швед

#### ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СТЕПАНА ВИТВИЦКОГО НА ДРОГОБИЧЧИНЕ В 1920–1930-Х ГГ.

*В статье проанализирован вклад Степана Витвицкого в развитие Дрогобычского филиала общества "Просвита", состояние и перспективы украинского национально-культурного движения в крае.*

*Ключевые слова: Просветительская деятельность, национально-культурное движение, Степан Витвицкий, Дрогобиччина, филиал общества "Просвита"*

Olga Shwed

#### EDUCATIONAL ACTIVITIES AT THE STEPHEN VITVITSKIY DROHOBYCH IN 1920–1930-IES

*The article analyzes the contribution to the development of Stephen Vitvitskiy Drohobych affiliate company of "Prosvita", the state and prospects of Ukrainian national-cultural movement in the province.*

*Keywords: Educational activities, national-cultural movement, Stepan Vytvytsky, Drohobych, affiliate society "Prosvita"*

УДК 329.733 (477.75+438) "1920–1930"

Григорій Кондратюк

#### НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ЩОДО ПОЛЯКІВ КРИМСЬКОЇ АРСР У 1920–1930-Х РОКАХ

*У статті проаналізовано зміни національної політики щодо польської спільноти у 1920–1930-х роках. Вивчено специфічні риси коренізації польської національної меншини у кримській автономії. Проведено порівняльний аналіз радянської національної політики у відношенні до різних національних меншин.*

*Ключові слова: коренізація, поляки, Кримська АРСР, національна політика, національна меншина.*

Історія етнічних меншин в Україні у міжвоєнну добу викликає жвавий інтерес у сучасних дослідників. Актуальність досліджень обумовлена тим, що сучасна Україна одна з багатонаціональних країн Європи. Найчисельнішою з національних груп в УСРР була польська.



Значна кількість поляків мешкала у західних регіонах, однак польська громада існувала і в Кримській АРСР. В сучасній історичній науці значне місце належить полоністичним дослідженням.

Предметом вивчення сучасних дослідників є протиріччя українсько-польських взаємин, вплив коренізації на польську меншину, національно-культурний розвиток польської громади.

Дослідники вивчали стан польської національної меншини в межах міжвоєнної України. Історія поляків Криму залишається недостатньо дослідженою. Необхідно відзначити науковий доробок таких дослідників, як І. Балуби, О. Буравського, Б. Гудя [1].

Мета статті проаналізувати радянську національну політику стосовно польської національної меншини Кримської АРСР.

Перші поляки появились на Кримському півострові фактично з часу приєднання території до складу Російської імперії. Для них він стає місцем заслання, як, наприклад, для видатного польського поета Адама Міцкевича. Згідно з даними перепису 1897 року, у Криму проживали 6929 поляків, які становили 1,3 % загальної кількості жителів Таврійської губернії. Отже, за кількістю населення, поляки не належали до значних національних груп.

1917–1920 роки – це період громадянської війни на Кримському півострові. Частина польської громади виїхала за межі півострова. У листопаді 1920 року було встановлено радянську владу. У квітні 1921 року проведено перепис населення. Усього на півострові проживало 720873 осіб. Згідно з даними перепису, в Криму проживали 5734 поляки. За місцем проживання поляки Криму розподілялися так: міських жителів – 4703, селян – 1020 [2, с. 54]. Від загальної кількості населення Криму, згідно з даними перепису 1921 року, поляки становили 0,80 %. Якщо порівнювати цю кількість поляків з даними перепису 1897 року, то за 23 попередніх роки кількість поляків скоротилася на 17,25 % [3, с. 5].

Скорочення чисельності польського населення відбулося за рахунок еміграції. Не слід забувати того, що у результаті національно-визвольних змагань відновлено Польську державу Юзефа Пілсудського, і ця обставина стала важливим стимулом для повернення на історичну Батьківщину. Перепис 1921 року зафіксував також і кількість письменних серед поляків Криму. Із загальної кількості 5734 осіб письменними були 4186, а неписьменними – 1548. З 4703 жителів міст письменних було 3502, а неписьменних – 1201, що становило 25,5 %. З 1031 селянина письменних було 684, а неписьменних 347 [4, с. 31]. Ці дані засвідчують про те, що в цілому для поляків був характерним високий рівень письменності.

У квітні 1923 року на XII з'їзді РКП(б) проголошено політику коренізації, що була багатовекторною. Влада прагнула створити базу підтримки серед представників різнонаціонального селянства. Коренізація демонструвала наявне здійснення тези про знищення гноблення однією нацією іншої. Для більшовиків важливим вважалося закріплення свого впливу серед багатонаціонального складу УСРР.

Отже, коренізація – це один з варіантів національної політики. Найважливіший аспект коренізації – це робота серед національних меншин. Коренізація мала декілька напрямів. Це проведення пропагандистської роботи через національні клуби і товариства.

Один з найважливіших напрямів коренізації в Кримській АРСР серед польського населення – це робота у сфері освіти і культури. Причина в тому, що кількість польського населення була відносно невелика, тому економічний аспект не мав такої гостроти, як для кримськотатарського чи німецького населення. 31 серпня 1921 р. зареєстровано статут культурно-просвітницького польського товариства "Праца", основні програмні положення якого польське товариство прагнуло реалізувати на території Криму. Більшовики намагалися показати себе "визволителями" із самодержавної "тюрми народів". Тому задоволенню культурних потреб приділялася значна увага. Влада пішла назустріч населенню і сприяла створенню двох польських шкіл.

У 1921–1922 рр. у Кримській АРСР діяли 2 польські школи першого ступеня – у Симферополі й Севастополі. Значна частина навчального процесу в зазначених школах здійснювалась польською мовою. Наприкінці 1922–1923 навчального року Севастопольський окружний відділ народної освіти намагався закрити польську школу, мотивуючи це рішення відсутністю коштів. Батьки учнів об'єднуються з метою протидіяти закриттю навчального закладу. Для досягнення цієї мети, у листопаді 1923 року створено культурно-освітнє товариство, що співпрацювало з Симферопольським польським товариством.

У 1924 році представники Севастопольського товариства проводять перевірку стану польської школи у Симферополі. Ця школа діяла при костелі. При ньому функціонувала також бібліотека, що налічувала понад 3000 книжок польською мовою.

У листопаді 1924 року при Севастопольському товаристві почав діяти польський клуб, єдиний у Кримській АРСР. При клубі працювали бібліотека й театральний гурток, передплачувались польські газети.

Питання розвитку польських шкіл стали предметом обговорення на засіданні Нацкомісії, створеної при ОК РКП(б). На її перше засідання, що відбулося 23 жовтня 1925 року запросили народного комісара освіти Кримської АРСР Усеїна Баліча. Нарком виступив з доповіддю "Про підсумки та перспективи роботи НКО серед національностей". Він охарактеризував основні напрями роботи у сфері освіти серед національних меншин, і зазначив, що працюють 2 польські школи, у яких налічується 70 учнів і 3 викладачі [5, арк. 16 зв].

Необхідно зазначити, що для більшовиків освіта була цінною не сама по собі, а як джерело знань про комуністичне суспільство і партійні настанови. Нове покоління радянських громадян, яке навчалось у школі, мало засвоїти комуністичну догматику. Тому нарком Усеїн Баліч у своєму виступі не був вільним від політичних оцінок. Він доволі скептично висловився про так звані "нацмени Заходу". Тогочасним комуністичним новоязом називали німців, чехів, поляків, естонців, які мешкали в Криму. Більшовицька влада ставилася до них з недовірою, вважаючи представників цих народів своєю "п'ятою колоною".

У своєму виступі У. Баліч говорив: "Якщо прийнято народності першої категорії (німці, естонці, чехи, поляки, частково – євреї) вважати "культурними", не варто доводити, що їхня хвалена "культурність", "цивілізованість", майже повна писемність... як раз обернено пропорційні придатності для радянзації, їхні можливості бути прилученими до активного робітничо-селянського будівництва" [5, арк. 20].

Однією з важливих кампаній, що проводилася владою, була ліквідація неписьменності. Зазвичай, ліквідаційні пункти здійснювали ліквідацію неписьменності рідною мовою. Серед поляків Криму ліквідація неписьменності також здійснювалась рідною мовою. З 13 ліквідаційних пунктів один був польський і працював у місті [5, арк. 21].

Політико-просвітницька робота серед національних меншин Криму проводилася у формі клубної роботи. Більшість клубів виникало у результаті ініціативи громадських організацій та на їхні кошти. У Симферополі працював клуб національних меншин (Нацмен) Заходу імені К. Лібкнехта, а також спеціалізований польський клуб [5, арк. 22]. Клуби були популярними, оскільки польське населення здебільшого було міським. Статут клубу "Національних меншин Заходу" фіксував, що його метою є "об'єднання національних меншин Заходу у місті Симферополі і в Криму на основі культурно-просвітницької роботи та організація розумного відпочинку і розваг для членів клубу, а також встановлення єднання міста з селянством західних нацменшин" [6, арк. 9].

У клубі працювали національні секції. Він проводив роботу у формі театральних вистав, здійснюваних театральним гуртком, у формі лекцій, роботи бібліотеки. Статут також фіксував необхідність "поширювати серед своїх членів теоретичні і практичні відомості з питань сільського господарства, промислового та кустарного виробництва і взагалі здійснювати заходи щодо культурного та господарського піднесення своїх членів" [6, арк. 9].

Одним із пріоритетів діяльності органів державної влади з питань здійснення коренізації відносно польського населення Кримської АРСР було функціонування шкіл. У 1924–1925 навчальному році працювали 2 польські школи першого ступеня. У наступні два навчальні роки збереглася аналогічна кількість польських шкіл [7, арк. 10 зв]. На жаль, цієї кількості шкіл було недостатньо. Польська національна школа охоплювала тільки 10 % дітей. Звіт Народного Комісаріату освіти Кримської АРСР констатував: "Значний відсоток дітей шкільного віку єврейського, вірменського, грецького, польського та караїмського міського населення здобуває освіту в загальній школі, особливо в молодших групах семиліток та дев'ятиліток" [7, арк. 11].

У 1927–1928 навчальному році функціонували 2 польські школи першого ступеня, у яких навчалось 82 дітей, і викладали 2 вчителі [7, арк. 40]. Цей факт свідчить про процеси русифікації, яким не змогла протидіяти польська громада Криму.

Поляки були переважно міськими жителями, серед яких асиміляція відбувалась значно швидше. Польська молодь навчалась також і в інших навчальних закладах. У професійно-технічних навчальних закладах налічувалося 27 поляків, що становило 0,75 % від загальної кількості учнів. У індустріально-технічних професійних школах навчалися 10 поляків, а в сільськогосподарських профшколах – три учні, в музичній профшколі – один учень, у школах фабрично-заводського учнівства навчалось троє поляків, у промислово-економічних технікумах – троє, в медично-фармацевтичному технікумі – двоє, в музичному технікумі – троє поляків [7, арк. 17].

17 грудня 1926 року проводився всесоюзний перепис населення. Згідно з його результатами, у Кримській АРСР проживали 4514 поляків, що становило 0,6 % загальної кількості жителів. Дані свідчать, що відбулось як абсолютне, так і відносне скорочення кількості поляків, що мешкали на півострові [8, с. 8]. Дані перепису свідчили також про те, що поляки Криму були міськими жителями. У Симферополі мешкали 1200 осіб, Севастополі – 1020, Ялті – 430, у Феодосії – 280, Євпаторії – 190, Керчі – 140, Джанкої – 40 осіб [9, арк. 82].

Національна політика щодо поляків координувалась на загальносоюзному рівні. Комплекс заходів здійснювався у різних регіонах країни на загальних засадах. Ці заходи розроблялися на основі партійних настанов, а також на нарадах, що проводились у тих регіонах, у яких мешкали поляки, діяли бюро чи секції у рамках агітпропів обкомів партії. У кримському обкомі РКП(б)–ВКП(б) діяла Нацменкомісія агітпропу. Спеціальної польської секції в кримському обкомі не було створено, роботу здійснювала Нацменкомісія. 7–12 травня 1928 року в Москві проводилася Всесоюзна нарада працівників польських бюро.

У своїх рішеннях нарада звертала увагу на пожвавлення ідеологічної роботи, агітації та пропаганди. Польські бюро мали допомагати у доборі необхідних працівників, розвитку культурно-освітніх закладів. Найважливіший напрям визначався на радянізацію поляків, активний ідеологічний вплив на них. Влада констатувала, що "цей процес радянізації супроводжується процесом розпаду національної єдності в польському селі, зростанням політичного розшарування польського селянства, зростанням ролі бідноти, як і деяким послабленням впливу католицького духовництва" [10, арк. 9].

Отже, громадянська ідентичність мала прийти на зміну національній. Влада ставила завданням "розмивання" національної єдності, що базувалася на релігії та збереженні рідної мови. Польська мова виступала тепер як засіб донесення до поляків ідеологічних догм. У резолюції на доповідь про стан роботи серед трудящих поляків СРСР зазначалося, що "у справі радянізації польського населення особливе значення має робота серед молоді та дітей. Зазначаючи зростання комсомолу за рахунок польської молоді, слід також визнати це зростання недостатнім і в подальшому посилити залучення до комсомолу робітничої, батрацької та бідняцької молоді...здійснюючи рішучу боротьбу за молодь на ідеологічному фронті (релігія, націоналізм, побут)" [10, арк. 13].

За результатами Всесоюзної наради було прийнято документ "Завдання культурного будівництва серед трудячого польського населення". У ньому проведено аналіз ситуації і сформульовано завдання, серед яких першочергове – боротьба з польською інтелігенцією. Зокрема, констатувалося, що: "Польське вчительство здебільшого не відповідає призначенню. Частина його, і чимала, перебуває під впливом ворожих нам елементів, зокрема – духовництва. Частина – не має достатньої педагогічної підготовки. Громадська цінність також прорадянськи налаштованої частини вчительства має бути кращою. Все ще слабкий комуністичний та комсомольський прошарки серед польського вчительства...Наявний кадр вчительства (окрім тієї частини, яку потрібно вилучити зі школи, перепідготувати педагогічно та політично, як на спеціальних польських, так і на загальних курсах)" [10, арк. 17].

Питанню якісного складу інтелігенції приділялася увага на обласній партійній нараді з питань національного будівництва, що проходила у Симферополі у 1929 році. Інтелігенція формувала національну свідомість своєї етнічної групи, тому нарада проаналізувала складові стратегії щодо цієї соціальної групи. Партійна нарада у своїй резолюції зазначала, що "здійснення завдань соціалістичної реконструкції і подальшого посилення соціалістичного наступу на капіталістичні елементи в місті та селі, при посиленні активності і спротиву цих елементів в умовах багатонаціональної Кримської АРСР, надає особливого значення питанню про інтелігенцію" [11, арк. 20].

Обласна нарада з питань національного будівництва у своїй резолюції також підкреслювала, що "здійснення швидкого темпу індустріалізації, проведення земельної реформи, піднесення та соціалістична реконструкція сільського господарства і посилення соціалістичного наступу на непмана та куркуля, мають становити основний зміст роботи кримської партійної організації щодо національного будівництва Кримської АРСР" [11, арк. 13].

25 червня 1930 р., згідно з постановою ЦК ВКП(б), введено обов'язкову початкову освіту. Наркомос Кримської АРСР здійснив комплекс заходів для виконання зазначеної постанови, провели загальний перепис усіх дітей шкільного віку. У Криму мешкали 80396 дітей. З них 191 дитина польської національності [12, арк. 16]. Введення загальної обов'язкової освіти потребувало значних фінансових ресурсів та організаційних заходів.

Влада прагнула залучити до реалізації цього завдання широкі кола громадськості. Найбільш поширеною формою стали конференції та всекримські наради. Вони мали активізувати громадськість національних меншин на підтримку шкіл. Наради та конференції серед національних меншин Криму, як елемент національної політики, мали також підсумувати громадську думку різних національних груп. 26 квітня 1930 року у Симферополі відбулася Всекримська нарада нацменшин. У роботі зборів взяли участь 150 делегатів. На кожну національну групу, що мешкала в Криму, виділяв квоти кількості делегатів. Для поляків було виділено 2 місця [11, арк. 11].



На нараді обговорювалось широке коло питань, зокрема хід колгоспного будівництва, розвиток культури, участь національних меншин у радянському будівництві. У основній доповіді "Національна політика радянської влади та чергові завдання національного будівництва Кримської Республіки" характеризувався комплекс заходів, здійснюваних місцевим партійним керівництвом.

Одним із важливих заходів стала коренізація в органах влади та управління. У органах влади виділялися квоти відповідно до кількості того чи іншого народу, який жив в автономії. Мета цього заходу – формування діалогу між владою та громадянами. Чиновники, і передусім селяни, мали розмовляти однією мовою. Між владою та чиновниками не могло бути мовного бар'єру. РНК та ЦВК Кримської АРСР ініціювали також кампанію "висуванців". Критеріями для зайняття посади на владних щаблях були соціальне та національне походження. У 1930 році в управлінських апаратах державних установ у результаті здійснення зазначених заходів коренізації налічувалось 36 поляків, що становило 0,1 % від загальної кількості чиновників [12, арк. 33].

Отже, можна зробити висновок, що робота з польською громадою не належала до числа пріоритетів національної політики у Кримській АРСР. Цей факт зумовлювався незначною кількістю поляків на півострові. По-друге, русифікованістю поляків Криму. Польські діти навчалися в загальних російськомовних школах і тільки до 20 % були охоплені 2 національними польськими школами. По-третє, не було компактних мас польського населення, воно було розпорошене серед інших національних груп. Проживання компактною общиною виступало перешкодою на шляху асиміляції, сприяло збереженню мови та традицій.

Важливо зазначити, що поляки здебільшого були міськими жителями. Міський спосіб життя сприяв асиміляційним процесам. Місто в Криму було російським і розмовляло російською мовою. Також необхідно звернути увагу на те, що на практиці представники влади негласно поділяли народи на "поляльні і ворожі". Відносини Польщі часів Ю. Пілсудського були не надто позитивними з СРСР і негативне ставлення до поляків, яким випало жити в радянській країні, очевидне. До числа таких же "ворожих націй", окрім поляків, належали німці, естонці, чехи. Ставлення влади до поляків було "прохолодно-ворожим", влада не прагнула завоювати симпатії польської громади, як це було у випадку з кримськими татарами. Робота з польським населенням здійснювалась у загальному контексті роботи з "нацменшинами Заходу".

#### *Список використаних джерел*

1. Балуба І. А. Польська національна меншина України в 20–30-ті роки XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 "Історія України"/ Балуба Ігор Анатолійович. – К., 1997. – 24 с.;
2. Буравський О. А. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст.: соціально-економічне становище та культурний розвиток: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 "Історія України"/ Буравський Олександр Антонович. – Чернівці, 2003. – 20 с.;
3. Гудь Б. В. Українсько-польські конфлікти XIX – першої половини XX століття: етносоціальний аспект: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня доктора іст. наук: 07.00.02 "Всесвітня історія"/ Гудь Богдан Васильович. – Львів, 2008. – 34 с.
4. 2. Отчёт Крымского экономического совещания на 1 октября 1921 года. – Симферополь: Госиздат КрымОблОтдел, 1921. – 57 с.
5. 3. Статистико-экономический атлас Крыма. – Симферополь: Издание КрымСтатУпр и КрымИздат, 1922. – 50 с.
6. 4. Предварительные итоги переписи в Крыму в 1921 году. – Симферополь: Издательство КрымЦСУ, 1922. – 115 с.
7. 5. Державний архів Автономної Республіки Крим (далі – ДААРК). – Ф. П. 1. – Оп. 1. – Спр. 435. – Арк. 16 зв, 20–22.
8. 6. Там само. – Ф. П. 7. – Оп. 1. – Спр. 119. – Арк. 9.
9. 7. Там само. – Ф. П. 1. – Оп. 1. – Спр. 698. – Арк. 10 зв., 11, 17, 40.
10. 8. Бюллетень ЦСУ. – № 9. – Июнь 1928.
11. 9. ДААРК. – Ф. П. 1. – Оп. 1. – Спр. 547. – Арк. 82.
12. 10. Там само. – Спр. 819. – Арк. 9, 13, 17.
13. 11. Там само. – Спр. 1032. – Арк. 11, 13, 20.
14. 12. Там само. – Спр. 1039. – Арк. 16.
15. 12. Там само. – Спр. 636. – Арк. 33.

**Григорій Кондратюк**

#### **НАЦИОНАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА В ОТНОШЕНИИ ПОЛЯКОВ КРЫМСКОЙ АССР В 1920–1930-Х ГОДАХ**

*В статье проанализированы изменения в отношении польской национальной группы в 1920–1930-х годах. Изучены специфические черты коренизации в отношении польского меньшинства в крымской автономии. Проведён сравнительный анализ национальной политики в отношении различных национальных меньшинств.*

*Ключевые слова: коренизация, поляки, Крымская АССР, национальная политика, национальное меньшинство.*

**Grygoriy Kondratiuk****NATIONAL POLICY IN RELATION TO THE POLES OF CRIMEAN SSR IN 1920–1930S**

*The change of national policy in relation to the Polish ethnic group in 1920-1930s is analyzed in the article. Distinctive features of korenizatsiya in relation to the Polish national minority are studied. Comparative analysis is held.*

*Key words: korenizatsiya, Polish, Crimean ASSR, national policy, national minority.*

**УДК 37 (09) (477)****Наталія Ігнатенко****ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЗМІСТУ ТА МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ У ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ЗАКЛАДАХ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ (1900–1939 РР.)**

*Стаття присвячена історико-педагогічному аналізу формування змісту та методики викладання історії у загальноосвітніх навчальних закладах Східної Галичини упродовж 1900–1939 років.*

*Ключові слова: методика викладання історії, зміст навчання, загальноосвітні заклади, Східна Галичина, освітні реформи.*

В історії становлення шкільництва Східної Галичини помітне місце займає період упродовж 1900–1939 рр. Для нього характерна не лише боротьба за існування української школи, а й пошук шляхів оновлення загальноосвітньої системи в цілому та переосмислення мети і змісту історичної освіти зокрема.

Об'єктом дослідження виступають зміст та методика навчання історії у загальноосвітніх закладах того часу.

Предмет дослідження – зміст, форми і методи навчання історії в загальноосвітніх закладах Східної Галичини у міжвоєнний період.

Окреслені проблеми знайшли відображення у педагогічних дослідженнях Т. Завгородньої [5], І. Курляк [9–11], Б. Ступарика [12], А. Вихруща [4], В. Кравця [6] тощо. У той же час окремі питання становлення української методичної думки вивчені недостатньо. Тож їх науковий аналіз і осмислення є важливим і актуальним завданням сучасної педагогічної науки.

Метою дослідження є аналіз особливостей формування змісту історичної освіти у загальноосвітніх закладах Східної Галичини в контексті світових освітніх інновацій та історичних умов розвитку краю упродовж 1900–1939 рр.

Початок ХХ ст. характеризувався низкою змін у системі освіти. Причиною цього явища став перелом у господарському та суспільному житті. Світова війна та революції спонукали швидкий розвиток науково-технічного прогресу, вимагали напруженої праці від кожного представника суспільства та розвитку вищої технічної освіти, як найкращого втілення усіх практичних здібностей особистості.

Під впливом нових теорій структурування навчально-виховного процесу в Західній Європі та США відбувалися якісні зрушення і в педагогічній думці Східної Галичини. Герберторіанство з його теорією і практикою, виховання чемного й старанного робітника, не орієнтованого на творчість, поступалося місцем ідеям реформаторської педагогіки, в центрі уваги якої стояла вільна, енергійна людина з активною життєвою позицією.

Наслідком такої ідеології стали безупинні домагання тодішньої дидактики: не працювати за учня (методично підготовлений виступ учителя), а лише допомагати йому, де потрібно, залучати до участі в творчій і самостійній праці [13, с. 84]. "Всі хиби і причини лихих успіхів дотеперішньої школи та малої користі з неї у відсутності практики", – писав у своїй праці "Grundfragen der Schulorganisation" відомий знавець і організатор народного шкільництва в Австро-Угорщині Г. Кершенштейнер.

В основу навчально-виховного процесу було покладено практику. Європейські періодичні видання розгорнули на своїх шпальтах широкі дискусії з цієї проблеми, публікували методичні рекомендації для учителів, зразки уроків тощо. Теза А. Фер'єра про те, що "навчання без життя є нічим", стала домінувати в педагогічних пошуках багатьох учителів і науковців [13, с. 84].



Здавалось, "вічні" концепції (герберторіанство, клерикальна педагогіка), стали піддаватися критиці, що щороку посилювалась. У якості альтернативи, були висунуті ідеї так званої "реформаторської педагогіки" ("вільне виховання", "трудова школа", "експериментальна педагогіка", "прагматична педагогіка" тощо) [6, с. 15].

У країнах Європи новий напрямок у системі навчання дав життя "школі праці", мета якої полягала у самостійному подоланні природних навчальних перешкод та пристосуванні учня до реального середовища, використання у навчанні різних засобів для власного самовдосконалення. Діяльність учителя в такому процесі поступово відходила на другий план, набуваючи характеру скеровуючого елемента.

Вимоги нової школи не важко було впровадити у навчанні предметів природничого та фізико-математичного циклів, важче – в навчанні предметів гуманітарного циклу, у яких неподільно панувала догматична лекція, а навчальний матеріал не підлягав експериментам. Однак безнадійною справа не була. Педагоги-реформатори сформували кардинально нові погляди на дитину, систему її навчання і виховання; зумовили постановку нових завдань для школи, своєю діяльністю спонукали появу нетрадиційних підходів до теорії й практики структуризації навчально-виховного процесу. Сформовані у досліджуваний період освітньо-виховні концепції окреслили напрями реформаторського руху, відомі під назвами "Нове виховання", "Трудова школа", "Вільне виховання", "Педагогіка дії" тощо. Їх представники (Д. Дьюї, Е. Паркгерст, Г. Кершенштейнера, О. Декролі, Б. Рассел тощо).

Науковий доробок у сфері педагогіки, поглиблений розширенням досліджень у галузях психології, соціології, філософсько-гуманітарних дисциплін, за короткий час був максимально популяризований і викликав зацікавлення в передового учительства Східної Галичини.

У основу реформування освіти першої половини ХХ століття в краї покладено ідею створення так званої "школи праці", гаслом якої стала теза А. Фер'єра про неможливість навчання без життя [13, с. 84]. Скеровані на підготовку "освіченого обивателя", ці реформи за 30 років сформували нові погляди на школу, дитину, її навчання і виховання. Головні засади навчальних програм досліджуваного періоду, коротко можна схарактеризувати так: формування особистості учня, виховання громадянина, свідомого своїх прав та обов'язків, здібного до самостійної праці в ім'я добробуту держави; дослідження психологічних особливостей дитини, як запоруки успіху у структуруванні навчально-виховної роботи; використання середовища, як джерела конкретного матеріалу навчання, що дозволяє дитині охопити всі доступні їй прояви життя, та бази для громадянського виховання [3, с. 191]. А. Вихрущ, аналізуючи закономірності організації навчального процесу в загальноосвітніх закладах Східної Галичини досліджуваного періоду визначив наступні притаманні йому риси: державний характер системи народної освіти; доступність загальноосвітньої школи; стабільність і збалансованість навчальних планів.

Нові освітні тенденції знайшли своє відображення у формуванні змісту освіти в школах краю вже у перші роки ХХ століття. Провідні галицькі педагоги Г. Врицьона, О. Патрицький, В. Ільницький, К. Кахневич, В. Ратальний вважали прагнення до пізнання одним з найважливіших моментів розвитку учнів. При цьому значну увагу звертали на розвиток вроджених нахилів, потреб, поглядів особистості, інтересів.

Вже у перше десятиліття ХХ століття, під впливом реформаційних ідей європейської педагогічної думки, суттєві зміни відбулися у методиці навчання історії: по-перше, реформа 1900–1905 рр. завершила становлення історії як самостійної навчальної дисципліни, відокремивши її від географії. По-друге, зросла кількість годин на вивчення історії (якщо у 1887/1888 рр. на вивчення історії й географії загалом припадало 27 годин, то у 1909–1910 рр. історія вивчалася у межах 21 години) [10, с. 196]. По-третє, науковим планом, було часткове перегрупування матеріалу та формування нового підходу до тлумачення історичних подій. Події суспільного та народного життя витісняли на другий план війни, історію панівних родин, надмірні генеалогічні подробиці тощо [10, с. 86]. По-четверте, затверджувались години для вивчення рідної історії (по 2 тижневих години у I та VIII класах гімназії).

У наступні роки навчальні програми ставали гнучкішими ("рамовими") Вони орієнтувались на вік і психічний розвиток дитини, залишаючи учителю повну свободу щодо вибору навчального матеріалу для заповнення вказаних "рам" [2, с. 190].

Вивчення історії розпочиналось у V класі загальноосвітньої школи і реалізовувалось через інтегрований курс "Польща і її культура". Такий підхід мав на меті "без особливого натиску на систематичність, познайомити учнів з рядом епізодичних тем у хронологічній послідовності" [17, с. 7]. За основу було взято історію Австро-Угорщини, пізніше Польщі. Навколо тем із загальної історії панівних держав групувалися відомості з локальної і регіональної історії. Вивчення курсу передбачало: формування поняття про елементарні чинники соціально-політичного життя



(Батьківщина, край, провінція, селище; рід, плем'я, народ; селянин, колоніст; солтис, купець; міщанин, ремісник; воєвода, священик тощо); розвиток історичного мислення та історичної уяви; виховання громадської свідомості й почуття патріотизму; теоретична підготовка до подальшого пізнання минулого через прочитання літератури історичного спрямування, вивчення деяких зразків речових, писемних та усних джерел тощо [22, с. 2].

Програма V класу охоплювала історію від праслов'янських часів до середини XIII ст., у VI класі вивчали історію з середини XIII ст. до кінця XVIII ст., історія VII класу розглядала події недалекого минулого – XIX–XX ст., а у VIII класі учні поглиблено вивчали особливості сучасного життя держави, отримували елементарну підготовку до орієнтації світовому співтоваристві [12, с. 131–136].

Загальноосвітньою реформою 1900 р. у Східній Галичині, одній з останніх провінцій Австро-Угорської імперії, запроваджувалась двоступенева система загальної середньої освіти і створювались гімназії двох рівнів – нижчого (I–IV класи) та вищого (V–VIII класи). Відповідно до реорганізації, переглядались навчальні плани. Вивчення всесвітньої історії розпочиналось у V класі. Однак у I та VIII класах запроваджувались інваріантний курс історії рідного краю. На відміну від попередніх років, під цим поняттям уже розуміли не лише історію панівної держави, а й народу, який є етнічною складовою імперії. Тож у навчальних планах Тернопільської гімназії імені Франца-Йосифа I за 1909/1910 навчальний рік додалось 2 додаткові години на вивчення історії Австро-Угорської монархії та "історії Руси". Позитивна динаміка спостерігатиметься і у наступні роки. Зокрема, у 1915/1916 навчальному році історичний матеріал у вищій гімназії розподілявся так: 2 год. історії Стародавнього Сходу, Греції і Риму з поглибленим вивченням питань культури і 1 год. рідної історії у V класі; 4 год. на тиждень – по 2 на історії середніх віків і рідну історію у VI класі; 2 год. нової історії з поглибленим вивченням минулого Австрії, пізніше Польщі і 1 год. на тиждень. Рідної історії у VII класі; 4 год. на тиждень: по дві на повторення історії монархії і рідну історію [18, с. 196–198].

Після здобуття Польщею незалежності, виникла потреба у консолідації багатонаціонального населення держави. "Необхідно було, – за словами Я. Морачевського, – збудити в серцях людей почуття громадянської приналежності і відповідальності за долю держави, яка є його державою" [19, с. 107]. Його думку розвинув у так званій "освітній програмі" К. Праусс. Він писав: "Школа повинна, на засадах патріотизму і громадянської приналежності виховувати молоде покоління поляків, добре обізнаних із традиціями та звичаями Батьківщини, особливостями її економічного, політичного, соціального розвитку, готових творчо й натхненно працювати задля добробуту своєї держави і співгромадян" [19, с. 107].

Проголошений К. Прауссом принцип громадянського виховання став ідеологічним підґрунтям нового шкільного закону 1919 року. [19, с. 14]. Згідно з його положеннями, в програму навчання для VIII класу вводився новий предмет: "Nauka o Polsce współczesnej" (34 години тижнево), що мав на меті: через систематично і планово проведені бесіди про сучасне становище Польщі, її державний лад, населення, економіку, культуру, соціально-політичну ситуацію прищепити учням основи громадянського виховання, навички співіснування у громадянському суспільстві [15, с. 16].

Відтак збільшилась кількість годин на вивчення рідної історії ("рідної" – в розумінні історії Польщі). На неї в цілому припадало 13 годин на тиждень – по дві в II–VII і три у VIII класах. Історія національних меншин, зокрема українців, не творила окремого предмету і розглядалася в контексті історії Польщі як факультативний курс.

Значні зміни відбулися у навчанні історії після загальноосвітньої реформи 1932 року. У Польщі запроваджувалась загальна триступенева система освіти, що включала початкову школу II-го або III організаційних рівнів; середню школу, що складалася із чотирирічної гімназії, дво- трирічного професійного ліцею та гуманітарного ліцею. Після завершення навчання у народній школі, молодь до вісімнадцятилітнього віку перебувала під опікою "доповняючих" курсів або "доповняючих шкіл" [21, с. 8–18].

Історія, як навчальний предмет, вивчалась упродовж усього періоду навчання у середній школі. Особливість полягала в тому, що практично скасовувався поділ на всесвітню історію та історію рідного краю. Події минулого Польщі розглядались у контексті історії країн Європи [20, с. 188].

Законом про устрій шкільництва від 11 березня 1932 р. завершувалось формування системи громадянського виховання, розпочатої ще у 1914 році. Її метою стало виховання освіченого громадянина Польщі, свідомого своїх прав та обов'язків, готового працювати на добробут відновленої держави і її громадян та стати, у разі потреби, на її захист. На конференціях гімназійних педагогічних рад ухвалено, що навчання кожного предмету до певної міри може прислужитися громадянському вихованню, однак основна відповідальність покладалася на польську мову, географію, історію. Відтак з 1937 р. в навчальні плани ліцеїв вводився новий предмет – "Проблеми сучасного життя" ("Zagadnienia życia współczesnego"), зміст якого передбачав "вивчення особливостей громадянського суспільства, прав та обов'язків обивателя" [19, с. 112–113].

Уведення в дію нових програм викликало і низку проблем. Відсутність методичної літератури, підручників, що не встигали перевидатися відповідно до нових вимог, предметів наочності ускладнювали процес навчання та виконання поставлених інструкціями завдань. Часом записані нашвидкуруч тексти лекцій, створені самим учителем, були для учнів чи не єдиним джерелом знань, що компенсувало відсутність підручників, – згадувала Марія Махобей, випускниця Тернопільської дівочої гімназії [7, с. 299]. Аналізуючи підручник з історії для I класу гімназій Мощинської-Морозовської, Д. Козій писав: "Подумаймо, який глузд можуть мати такі завдання (призначені для 13-літніх!): "З'ясуйте, яке було відношення Олександра В. до грецької культури"; або: "Зіставте всі подані у книжці зразки єгипетської різьби та з'ясуйте, в чому їхня краса" [8, с. 51].

Особливу проблему складали підручники з історії України. Проглянувши рік видання книжок, затверджених і рекомендованих Міністерством освіти для використання в українських школах Галичини у 1900–1918 рр., зауважимо, що більшість із них видані ще до 1900 р., а значить були застарілі.

Зокрема, про підручник польської історії Левицького-Матвієва з болем писав відомий український історик Б. Барвінський: "... його не вважали ніколи підручником, відповідним до молодіжних руских середніх шкіл по тій причині, що ... зображена там... частина історії Польщі". Про цінність цього підручника і методику викладання рідної історії окремими вчителями з обуренням говорив також і А. Крушельницький: "Се просто скандал, аби історію якогось народу вчити із підручника до історії чужого народу, як отсе в нас – історію України вчать з підручника історії Польщі [11, с. 43]. Автор аналізував й інші підручники і дійшов думки, що навіть кращі з них не відповідають меті виховання української дитини [6, с. 1–98].

Нові підходи до навчально-виховного процесу, а саме – зростання ролі самостійної, пошуково-дослідницької роботи у процесі вивчення історії вимагали поповнення джерельної бази не лише новими, побудованими відповідно до вимог часу підручниками, а й першоджерелами. Джерел, доступних для загального опрацювання, було мало. Часто необхідний учителю документ доводилось самотужки знаходити й адаптувати до вікових особливостей учнів, що, звичайно, ускладнювало проведення самостійної роботи. Перші, добре впорядковані, з погляду на потреби шкільного курсу історії, збірники історичних джерел видано варшавською фірмою "Ignis" лише у 1915 р. Згодом, у 1924 р. Краківською видавничою спілкою започатковано ще одну серію "Джерела до історії середньовіччя", позитивною особливістю якої було групування джерел відповідно до тематичного напрямку визначеного навчальною програмою.

Отже, тенденція до оновлення навчально-виховного процесу, що спостерігалася у педагогіці початку XX століття, спонукала до кардинальних змін у формуванні змісту навчання в загальноосвітніх закладах Східної Галичини. В основу навчання покладалася середовищний підхід, формування знань про людину, її місце у Всесвіті, суспільстві, державі. Навчальним програмам з усіх предметів були притаманні антропоцентризм і гуманізм, скерованість на саморозвиток і самовиховання учня, гнучкість і свобода у виборі форм та методів навчання, що відкривало перед учителем широкі межі для творчості в організації навчального процесу.

Розв'язання ідейно-освітніх завдань курсу історії відбувалось із врахуванням вікових особливостей учнів. Вивчення історії у I–III класах середньої школи відбувалось через інтеграцію з іншими загальноосвітніми курсами – літературою, географією тощо.

Програми зумовлювали також характер навчання історії у школах національних меншин. Зокрема, інструкції до програми за 1934 рік з історії українського народу для публічних народних шкіл третього ступеня для дітей української національності визначали характер національної історії як "логічне та органічне доповнення і закруглення знання історії Польщі".

#### *Список використаних джерел*

1. Барвінський Б. У справі підручника рідної історії для I класу середніх шкіл / Барвінський Б. – Львів: Друкарня В.А.Шитковського, 1911. – 98 с.
2. Бень В. Новий устрій польського шкільництва / Бень В. // Шлях виховання й навчання. – 1933. – Ч. 4. – С. 212–215.
3. Богданів Ю. Нові програми й учитель / Богданів Ю. // Шлях виховання й навчання. – 1933. – Ч. 4. – С. 188–203.
4. Вихрущ А. Закономірності організації навчального процесу в гімназіях Галичини / Вихрущ А. // Освітніччя. – 1998. – № 7. – С. 25–27.
5. Завгородня Т. Дидактична думка в Галичині (1919–1939 роки) / Завгородня Т. – Івано-Франківськ: Плай, 1998. – 167 с.
6. Кравець В. Зарубіжна школа і педагогіка XX століття / Кравець В. П. – Тернопіль: Тернопіль, 1996. – 290 с.
7. Кравченко О. З минулих літ // Ювілейна книга української гімназії в Тернополі. До сторіччя заснування. 1898–1998 / Кравченко О. – Тернопіль; Львів: Наукове товариство ім. Шевченка; Львівське крайове товариство "Рідна Школа", 1998. – С. 282–299.
8. Козій Д. Деякі психологічні моменти завдання домашніх письмових праць / Козій Д. // Шлях виховання й навчання. – 1939. – Ч. 8. – С. 50–51.
9. Курляк І. Класична освіта на західноукраїнських землях (XIX – перша половина XX ст.). Історико-педагогічний аспект / Курляк І.С. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2000. – 328 с.
10. Курляк І. Про вплив німецької педагогічної думки та



практики на розвиток класичної освіти (Західноукраїнської землі, кінець XVIII – перша половина XX ст.) / Курляк І.С. // Наукові записки. Серія: Педагогіка. – 2000. – № 2. – С. 44–47. 11. Курляк І. Українська гімназійна освіта у Галичині (1864–1918 рр.) / Курляк І.С. – Львів, 1997. – 220 с. 12. Наукові програми в народних школах // Шляхи виховання і навчання. – 1934. – Ч. 4. – С. 131–136. 13. Ступарик Б. Шкільництво Галичини (1772–1939рр.) / Ступарик Б.М. – Івано-Франківськ: 1994. – 143 с. 14. Ярکا А. Зі сучасних напрямків навчання історії / Ярکا А. // Шляхи виховання й навчання. – 1933. – Ч. 4. – С. 81–92. 15. Balicki J. Problem współdziałania historii i literatury w ramach szkoły średniej ogólnokształcącej / Balicki J. – Lwów. – 1925. – 19 s. 16. Kłos E. Z historii rozwoju ukraińskiej oświaty – gimnazja klasyczne w Galicji (1864–1918) / Kłos E., Kurlak I. // Edukacja młodego pokolenia polaków i ukraińców w kontekście integracji europejskiej. – Lublin: UMCS, 1998. – S. 321–328. 17. Orsza H. O nauczaniu historii w szkole początkowej. Szkic programu / Orsza H. – Dąbrowa Górnicza: Mirka, 1915. – 42 s. 18. Pieczkowski S. Nauczyciele włodawscy. Fragmenty wspomnień inspektora szkolnego z lat 1934–1939 / Pieczkowski S. // Przegląd historyczno – oświatowy. – 1988. – № 2. – S. 194–206. 19. Porożyński H. Wychowanie obywatelskie w programach oświatowych Polski lat 1918–1939 / Porożyński H. // Przegląd historyczno – oświatowy. – 1999. – № 1–2. – S. 107–114. 20. Program nauki w gimnazjach kupieckich. – Warszawa: Państwowe wydawnictwo książek szkolnych, 1935. – 427 s. 21. Ustaw u tzw. Sejmu Nauczycielskiego z 1919 roku // Materiały do ewieżeń z historii wychowania. Część III. – Warszawa: Zak, 1995. – 198 s. 22. Ustawa o prywatnych szkołach i zakładach naukowych z dnia 11 marca 1932 roku // Organizacja systemu edukacyjnego w Polsce w latach 1932–1993. Antologia dokumentów i materiałów. – Kielce: Strzelce, 1994. – Część II. – S. 20–22.

**Наталья Игнатенко**

### **ИСТОРИКО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ТЕОРИИ И МЕТОДИКИ ОБУЧЕНИЯ ИСТОРИИ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ ВОСТОЧНОЙ ГАЛИЦИИ (1900–1939 ГГ.)**

*В статье проводится историко-педагогический анализ особенностей формирования теории и методики обучения истории в общеобразовательных учебных заведениях Восточной Галиции (1900–1939 гг.)*

*Ключевые слова: методика преподавания истории, содержание обучения, общеобразовательные учреждения, Восточная Галиция, образовательные реформы.*

**Natalia Ignatenko**

### **HISTORICAL AND PEDAGOGICAL PECULIARITIES OF TEACHING HISTORY CONTENT AND METHODOLOGY FORMATION IN SECONDARY EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS OF EASTERN GALICIA (1900–1939)**

*The article is dedicated to historical and pedagogical analysis of teaching history content and methodology formation in secondary educational establishments of Eastern Galicia (1900–1939).*

*Key words: methods of history teaching, learning content, secondary schools, Eastern Galicia, educational reform.*

**УДК 94 (477)**

**Віктор Савенко**

### **ПІДГОТОВКА І ВИДАННЯ НТШ “УКРАЇНСЬКОЇ ЗАГАЛЬНОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ”**

*У статті досліджено одну з важливих ділянок науково-громадської діяльності НТШ у міжвоєнний період – підготовку і видання Товариством “Української Загальної Енциклопедії” та її значення для формування української національної свідомості як в межах Другої Речі Посполитої, так і поза ними.*

*Ключові слова: Наукове товариство ім. Шевченка, “Українська Загальна Енциклопедія”, національна свідомість, Східна Галичина, національне відродження.*

Видавнича діяльність вважалася одним із ключових напрямків діяльності НТШ. Упродовж 1873–1939 рр. здійснено низку масштабних проєктів, з-поміж яких вирізняється підготовка “Української Загальної Енциклопедії” (УЗЕ).



Предметом цієї статті є особливості підготовки, видання та поширення УЗЕ в контексті науково-культурної діяльності НТШ.

Основне дослідницьке завдання полягає в обґрунтуванні твердження, що діяльність НТШ спрямована на пропаганду української мови, науки, культури, в тому числі через написання і публікацію Української Загальної Енциклопедії, була ключовим чинником у формуванні української національної свідомості.

Аналіз наукової літератури свідчить, що досліджувана ними проблема не знайшла систематичного висвітлення в історичній науці. В українській історіографії відсутнє комплексне дослідження, у якому досліджується проблема впливу НТШ на формування української національної свідомості у міжвоєнний період.

Отже, як результат видавничої діяльності НТШ, її членами було написано і опубліковано українською мовою, у різних виданнях Товариства, значну кількість наукових праць з історії України, літературознавства, етнографії фольклору, археології, археографії, бібліографії, історіографії, медицини, біології, фізики, права, статистики та багатьох інших дисциплін. Видано значну кількість неопублікованих раніше джерел. Видавнича діяльність НТШ, на той час мала визначне політичне і громадське значення. В умовах національного гноблення і переслідування української культури з боку уряду Другої Речі Посполитої, вихід у світ наукових праць з різних галузей науки, справили значний вплив на формування громадської свідомості, активізацію національно-визвольного руху.

Багато цікавих планів у плеканні наукової культури нації передбачалося здійснити Науковому Товариству ім. Шевченка, його новообраному керівництву і його членам. Великі сподівання щодо покращення діяльності Товариства покладалися на його членів, набули значної ваги наукові напрямки пов'язані з точними науками, формувалися нові музеї, природничі заповідники, особливі надії, незважаючи на складність польських окупаційних обставин у міжвоєнний період, покладалися на роботу друкарні, бібліотеки, музеїв, книгарні і, звичайно, на видання цієї наукової організації [1, с. 5].

У міжвоєнні роки, антиукраїнського санаційного режиму, що загрожував знищенню культурно-наукових здобутків української інтелігенції в Галичині, НТШ розгорнуло активну громадську і наукову роботу. Важливим його досягненням в боротьбі за визнання українців, як окремої нації, яка має свої чинники, у тому числі і власну науку, було видання першої української енциклопедії, першим засновником модерної енциклопедичної справи слід вважати – професора І. Раковського.

З самого початку систематичних студій з українознавства постала й ідея створення загального довідника про Україну, що його згодом було названо енциклопедією – довідково-науковим виданням, що містить найдостовірнішу інформацію з усіх, або окремих галузей знань. Кожна енциклопедія відображає рівень науки і культури своєї епохи, подає правдиву інформацію про державу і народ, що у ній проживає.

Перед появою першої української енциклопедії існували деякі довідники з українознавства. Чимало українознавчих матеріалів було зібрано в декількох загальних енциклопедіях. Найбільше українознавчого матеріалу було в російському "Энциклопедическом словаре" Брокгауза і Ефрона [2, арк. 1–85]. Хоч це була загальна енциклопедія, у якій містилося багато відомостей про історію Росії й Російській імперії. Разом з тим, там чимало матеріалу, що стосувався географії, природи, історії й економіки українських земель, що входили до складу Російської імперії. Статті з суто українською тематикою писали здебільшого українці, серед них І. Франко, який подав значний огляд української літератури. Статті до неї подавали також М. Сумцов, М. Василенко, Д. Багалій, А. Кримський, І. Лучицький, В. Науменко, П. Житецький, П. Тутковський, Д. Граве та інші.

Іншою російською енциклопедією, що містила багато українознавчого матеріалу був "Энциклопедический словарь" Гранта, що вийшов у кількох виданнях; останнє вийшло у 1910–1948 роках у 55 томах. У цій енциклопедії подано праці таких українців – Б. Грінченка, М. Василенка, П. Ляшенка, В. Грекова, А. Кримського, О. Білецького [3, с. 57].

Дещо менше українознавчого матеріалу було в польських енциклопедіях, з яких найбільшою була енциклопедія С. Оргельбрандта, видана у 18 томах упродовж 1898–1904 роки у Варшаві. У цій енциклопедії, у висвітленні історії Польщі, малися на увазі не тільки етнічно польські землі, а й білоруські, литовські і частину українських, які входили до "Речі Посполитої" [4, с. 498].

Першою енциклопедією українознавства був збірник "Украинский народ в его прошлом и настоящем", що вийшов під началом М. Грушевського у 1914–1919 роках. Цей збірник вийшов у двох томах в Санки-Петербурзі з тим щоб росіяни мали змогу отримати інформацію про умови життя українців, їх проблеми. Планувалося видати ще два томи "Украинский народ в его прошлом и настоящем", але на заваді цьому стала Перша світова війна.

У 1920-их роках цей довідник був бібліографічною рідкістю. Стаття одного з авторів, Ф. Вовка, вийшла у Празі в 1927 році, видана в перекладі під назвою "Студії з антропології й етнографії".

Збірник "Український народ" мав вагомe значення для українського національного руху в ті часи, як в Галичині, так і за її межами, і не втратив його по сьогоднішній день.

Першою загальною енциклопедією українською мовою стала "Українська Загальна Енциклопедія – книга знань", що вийшла у трьох томах. У 1930 році в Коломиї створено колектив видавничої спілки під керівництвом Василя Микитчука. На початку членами спілки були І. Раковський, В. Микитчук, Шашкевич, І. Герасимович, Слюзар і Я. Барнич. Обов'язки головного редактора виконував І. Раковський, особа з всебічними енциклопедичними знаннями, що цікавилась різноманітними галузями науки [5, с. 38].

Питання видання "Української Енциклопедії" серед української інтелігенції, учителів, виникло ще перед Першою світовою війною. Такого плану, книга знань була необхідною для шкільної і студентської молоді. За таке видавництво береться НТШ.

Українське суспільство позитивно сприйняло звістку про появу першої енциклопедії українською мовою. З великим заохоченням купували цю книгу. Правда, її ціна була досить високою: від 216 (в зошитах) до 270 (шкіряній палітурці) польських злотих, що приблизно дорівнювало місячній зарплаті учителя. "Українська Загальна Енциклопедія" стала, як і будь-яка енциклопедія, книгою знання українською мовою з найдостовірнішою інформацією про Україну і український народ [6, с. 64–65].

Так, упродовж 1930–1935 років під керівництвом І. Раковського та завдяки напруженій праці членів редакційної комісії В. Дорошенка, М. Рудницького, В. Сімовича була видана "Українська Загальна Енциклопедія – Книга знань". Інформація у ній подавалася у формі гасел, вона містила 34000 статей 136 авторів, які складали певні розділи: 1) антропологія, 2) археологія, 3) астрономія, 4) географія, 5) економія, 6) етнографія, 7) етнологія, 8) історія, 9) кооперація, 10) література, 11) математика, 12) медицина, 13) мовознавство, 14) мистецтво, 15) музика, 16) психологія, 17) право, 18) природознавство, 19) релігія, 20) фізкультура і спорт, 21) суспільні науки, 22) техніка, 23) хімія, 24) фізика, 25) філософія та освіта. Так, наприклад у роботі над випуском I-го тому працювали: Я. Пастернак з археології, з всесвітньої історії – І. Крип'якевич і С. Наріжний, П. Феденко. Багато місця присвячено добі визвольних змагань й українським арміям.

Над розкриттям цієї тематики працювали: О. Думін, К. Купченко, Л. Лепкий, Д. Паліїв, П. Феденко. Над висвітленням історії української католицької церкви співпрацювали: Г. Костельник, Я. Левицький, історії української православної церкви – В. Біднов. Над класичною старовиною працював О. Роздольський. Над перекладом іноземних слів працював М. Рудницький. Академік С. Дністрянський допомагав укладу гасел загального права; українські і церковні – М. Чубатий. Над релігією працювали Г. Костельник, Я. Левицький. Українці на чужині присвятив свою працю Ілько Борщак. Історії українських видань, пресі – професор Іван Шендрик. Над створення гасел з філософії співпрацювали професор І. Мірчук і Д. Чижевський. Ілюстрації і картографічна частина доручені – І. Федіву [7, с. 1–1311].

Містить "Українська Загальна Енциклопедія" інформацію про стан точних наук – математику, фізику [8, арк. 33–34], хімію, астрономію [8, арк. 16], економіку [8, арк. 11–12], природознавства, медицину, мінерологію [8, арк. 17–18], а також філософії [8, арк. 21, 28–29, 31–32], театру [8, арк. 20], музики [8, арк. 37–38], педагогіки [8, арк. 7–10], психології, критику теорії поезії [8, арк. 30].

Близько 8000 українознавчих гасел, багату інформацію та особливе самостійне значення мав відділ "Україна". Над створенням розділу "Україна", кожен з авторів відповідав за певну ділянку українознавства. Так, І. Крип'якевич тлумачив походження назви "Україна", висвітлював історію – Галичини до 1772 р. українського війська. В. Сімович працював над історією української філології, історією українського правопису, фонологічним описом. Історію Буковини до 1775 р., і до 1918 р. розкривав М. Кордуба, Закарпаття – К. Панькевич, Галичини з 1772 р. до 1918 р. К. Левицький, а з 1918 р. до 1930 р. – І. Кедрин.

Над історією створення та діяльності армії УНР – Петрів і Колосовський, флоту – Шрамченко, УГА – О. Думін [9, арк. 1]. Історію театру розкривав – Б. Антонович, музики – Шешко, музейництва – Свяницький, мистецтво, архітектуру, різьбу, кераміку – Я. Пастернак. Над проблематикою освіти і культури працювали: В. Дорошенко – історія і сучасний стан Наддніпрянщини, Терлецький – Галичини, Когут – Буковини, Панькевич – Закарпаття, Островський – Північно-Західні землі. Тему шкільництва розкривав – В. Біднов, школу УНР, школу Радянської України – Білецький, Галичини – Герасимович, шкільну освіту на еміграції в ЧСР – В. Сімович, у таборах Польщі – Садовський, Франції – Рудичів, Закарпаття – Панькевич, приватну і вищу освіту в Галичині – В. Мудрий, початкову і середню – Герасимович [9, арк. 2–3].

Історію жіночого руху висвітлювала – Галицька, фізичне виховання – Гайдучок, суспільну гігієну – Паньчишин. І. Борщак публікувався у розділі політична еміграція – Мазепинська, УНРівська – Феденко, ЗУНРівська – Л. Перфецький, заробітчанська еміграція у США – Мишуга, Галич в Канаді – Боберський, в Бразилії – Карманський, в Аргентині – Квасниця. Поняття філософія висвітлював –

Чижевський, філателія – Вировий, гроші – В. Біднов, Гнатишак, кіно – кренжаловський, робітниче питання – Квасниця [9, арк. 3–4].

Отже, перша "Українська Загальна Енциклопедія" мала на меті у 3-ох томах подати якомога більшу кількість назв (гасел) так і у формі суспільно зібраних матеріалів "Україніка", що містили б найновіші відомості про видатних діячів – історичних і тогочасних, про важливі дати, події, тлумачити досягнення в усіх ділянках людського знання. "Українська Загальна Енциклопедія" – укладена на зразок кращих іноземних енциклопедій з використанням європейських методів і джерел.

Перша українська енциклопедія поєднувала науковість та справжню популярність, щоб задовольнити потреби фахівців і найширшу громадську аудиторію. У передмові до першого тому редколегія наголошувала на тому, що "енциклопедія призначена для всіх, а не для одного суспільного класу, партії або гуртка, повинна подавати відомості по змозі безпосередньо, без ніякої оцінки та особистого освітлення". Така об'єктивність притаманна, справді, усім матеріалам у цій енциклопедії [10, с. 62–65].

Вихід першої енциклопедії українською мовою пов'язаний зі значними труднощами. На той час в Україні не було повного енциклопедичного словника української мови, спеціальних енциклопедій з окремих наук, з багатьох галузей науки не було загальноприйнятих термінів. У праці над "Українською Загальною Енциклопедією" відчувалася відсутність постійних працівників в редакційному бюро, причина цьому – надто "скромні" фінанси. Навіть члени редакційної колегії працювали лише на півставки. Скромні були й авторські гонорари. Вимоги до першої "Української Енциклопедії" були значними, поєднували науковість і популярність та задовольняли потреби широкої громадськості. Загалом видання було досить вдалим [5, с. 38].

Працю авторам назв (гасел) полегшував, той факт, що вони і редактори мали можливість користуватися багатими фондами бібліотек Львова, Праги. Багато цінного матеріалу, документів, літератури містила бібліотека НТШ. Багато часу роботі над "Українською Загальною Енциклопедією" віддавали автори, які проживали за кордоном, в еміграції, у Празі і Подєбрадах. Вони не були обтяжені заробітчанською працею, тому мали можливість віддатись праці над "Українською Загальною Енциклопедією" [11, с. 501].

Професор І. Раковський, повністю зосередившись над підготовкою до видання "Української Загальної Енциклопедії", як головний редактор цього видання провадив значну кореспондентську роботу з багатьма відомими українськими культурно-науковими діячами. Професор В. Сімович у листі до І. Чайковського писав, що Енциклопедія – це "унікальна праця, що увібрала в себе інтелекти ментальність української національної еліти". Це був справжній великий вклад в українську культуру [12, с. 92–93].

Для УРСР "Українська Загальна Енциклопедія" визнавалася написаною з позицій "українського буржуазного націоналізму". "Українська Загальна Енциклопедія" належала, незважаючи на свою виражену об'єктивність, до розряду найбільш "крамольної" антирадянської літератури, яку повсюдно знищували.

У четвертому томі, 16-ти томної "Української Радянської Енциклопедії", що вийшла тільки наприкінці 50-х – початку 60-х років подана упереджена оцінка вартості "Української Загальної Енциклопедії" в культурній історії українського народу. Автори звинувачували "Українську Загальну Енциклопедію", не за науковим рівнем, обсягом, а з позицій ідеології [13, с. 72].

На жаль, дуже обмежені, невеликі розміри Енциклопедії не давали можливості вмістити найґрунтовніші відомості. Важко розкрити глибину понять, при обмеженому об'ємі назв. Через обмеження місця гасла, навіть, про важливі події й осіб, були змушені скорочувати до кількох рядків. Так з біографічних найбільшим було гасло про М. Грушевського, воно складалось із 56 рядків. Івану Франку присвячується 36 рядків, Т. Шевченку – 32, Хмельницькому – 20, І. Мазепі – 19, митрополиту А. Шептицькому – 18, В. Липинському – 18, С. Петлюрі – 16 [14, арк. 1–2].

Праця над виданням "Української Загальної Енциклопедії" проводилась у складних умовах. Редакція містилась у Львові, адміністрація в Коломиї, а друкарня – у Станиславові. Значна, за обсягом, позаяк певні роботи виконувалась у помешканні самого І. Раковського, у Львові по вулиці Листопада 31. Вдома у редактора знаходились матеріали, прислані різними авторами, карточки назв майбутньої енциклопедії.

Найбільш активними працівниками при редагуванні нової енциклопедії були: – професор В. Сімович, доктор І. Федів, професор В. Дорошенко та постійний секретар І. Бедрило. Через деякий час між членами видавничої спілки виникли непорозуміння, усі колишні її учасники залишають спілку, але незважаючи на усі суперечності фінансового плану, розчарування, І. Раковському вдалося довести видання до завершення. В результаті чого І. Раковський, на основі домовленостей замість затвердженого в угоді прибутку – отримав 5 комплектів видання [5, с. 43].



Редакційна колегія у вступному слові до "Української Загальної Енциклопедії", розуміючи недосконалість видання, констатувала факт, що до помилок та пропусків, недосконалих твору, та закликала, прихильних справі читачів подавати до відома редакції віднайдені ними неточності" [...] Складення першої енциклопедії скрізь пов'язане з великими труднощами... Досі не маємо повного енциклопедичного словника нашої мови, ані спеціальних енциклопедій поодиноких наук; у не одній ділянці не маємо загальноприйнятих термінів, а багато з них є в пливкому стані.

Дуже обмежені, невеликі розміри нашої Енциклопедії не давали нам змоги вмістити стільки назв і оглядів, як цього бажали би знавці поодиноких ділянок знання крім цього при обмеженому об'ємі нелегко вдержати міру й визначити точні межі поодиноких ділянок, а навіть гасел.

Перша українська Енциклопедія повинна була поєднати два різні завдання: популярність і науковість. Енциклопедія призначена для всіх, а не для одної суспільної верстви, партії або гуртка, повинна подавати всі відомості по змозі безсторонньо, без ніякої оцінки та особистого освітлення [...] [15, арк. 1–4].

Треба згадати про те, що "Українська Загальна Енциклопедія" стала основою для "Енциклопедії Українознавства", що вийшла у 13-ти томах, під редакцією В. Кубійовича.

"Українська Загальна Енциклопедія" – це тритомник обсягом 3933 сторінок, у якому специфічно висвітлено матеріали з позицій об'єктивності та української духовності. Невтомна праця редакційної колегії під керівництвом І. Раковського, цього, без сумніву, видатного подвижника української культури, мала заповнити значну культурницьку прогалину. Співробітники, авторський колектив УЗЕ, ця невелика когорта осіб, здійснювала подвижницький задум для забезпечення здійснення ідей культурної нації.

У післямові до видання редколегії "Української Загальної Енциклопедії" підсумовуючи і аналізуючи плоди своєї праці, дякує за спільне зусилля співробітникам і прихильникам справи зауважує: "Книга знання" скінчена, й ми передаємо її українській Громаді до вжитку. Коли вона вийшла не така довершена, як ми всі бажали цього, то тут винні вже ті непереможно важкі обставини, серед яких цей твір повстав.

Багато думок насувається, коли тільки згадаємо, як творилася ця книга, яким був її первісний план, що згодом мусив мінятися, як уже серед самої праці доводилося все наново й наново продиктувати деякі справи на око дрібні, але ж для цілого твору, далеко не байдужі. "...Треба було творити особливий лексиконний стиль, устійнювати номенклатуру й термінологію, підбивати під сучасний стан цієї такої важкої для українського культурного життя ділянки, треба було на всі боки вести листування, щоб дістати потрібні відомості, неодноразово перевертати цілі бібліотеки й архіви..." [16, с. 3].

Та все ж таки, "Українська Загальна Енциклопедія" – це гарне, багато ілюстроване видання, написане живою, образною мовою. У ньому розміщені чудово виконані географічні карти, різноманітні таблиці, що вдало доповнюють текстову інформацію. Основний принцип видання – виклад науковий, вільний від політичних пристрасей, оцінок історичних подій.

Видання першої Української Загальної Енциклопедії було значною подією в українському культурному житті. Ненав'язування певної точки зору, подача читачу суми фактів і спектр суджень, щоб він міг вибороти або створити, щось своє особисте і тому – неповторне і вільне, саме з такою метою видавалось УЗЕ. І як наголошували видавці "Книги знань" – "[...] вартість цієї книги у тому, що вона буде творити основу до окремих словників, енциклопедій, поодиноких ділянок знання. Це ж перша в нас синтеза знання про нашу Землю й наш Народ" [15, арк. 4]. Це був переконливий вчинок цивілізованого народу, що і конкретно підтвердило – українці – істинно культурна нація, адже у світі практично немає жодного цивілізованого народу без власної енциклопедії.

#### *Список використаних джерел*

1. Романів О. 130 років праці для України / Олег Романів. – Львів, 2003. – 40 с. 2. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДАУ у м. Львові). – Ф. 328. – Оп. 1. – Спр. 105. – Арк. 85. 3. Жуковський А. Діяльність інституту Енциклопедії Українознавства при Науковому товаристві імені Шевченка / Жуковський А. // Збірник наукових праць і матеріалів першої наукової сесії НТШ. – Львів, 1992. – С. 57–64. 4. Шаблій О. В. Кубійович: енциклопедія життя і творення / Шаблій О. – Париж-Львів. – 704 с. 5. Головацький І. Раковський І. Визначні діячі НТШ. Число 9. Життєписно-бібліографічний нарис / Головацький І. – Львів, 2004. – 211 с. 6. Кучер Р. Наукове Товариство ім. Шевченка: Два ювілеї / Кучер Р. – К.: Наукова думка, 1992. – 112 с. 7. Українська загальна Енциклопедія. – Львів-Станіслав-Коломия. – Т. 1. – 1935. – 1311 с. 8. ЦДАУ у м. Львові. – Ф. 328. – Оп. 1. – Спр. 117. – Арк. 45. 9. Там само. – Спр. 120. – Арк. 4. 10. Романів О. Відродження записок НТШ / Олег Романів // Вісник АН України. – Київ, 1992. – № 5. – С. 62–65. 11. Шаблій О. В. Кубійович: енциклопедія життя і творення / Шаблій О. – Париж-Львів, 1995. – 704 с. 12. Білоус М. Василь Сімович. Визначні діячі НТШ. Число 3 / Білоус М., Терлак З. – Львів, 1995. – 179 с. 13. Романів О. НТШ: етапи діяльності / Романів О., Грицак Я. // Вісник Академії наук України. – 1990. – № 3. – С. 69–76. 14. ЦДАУ у м.

Львові. – Ф. 322. – Оп. 1. – Спр. 118. – Арк. 2. 15. Там само. – Ф. 328. – Оп. 1. – Спр. 110. – Арк. 4. 16. Українська Загальна Енциклопедія. – Львів-Станіслав-Коломия. – 1935. – Т. 3. – 1311 с.

**Виктор Савенко**

### **ПОДГОТОВКА И ИЗДАНИЕ НОШ УКРАИНСКИЙ ОБЩЕЙ ЭНЦИКЛОПЕДИИ**

*В статье исследовано один из важных участков научно-общественной деятельности НОШ в межвоенный период – подготовку и издание Обществом Украинский Всеобщей Энциклопедии и ее значение для формирования украинского национального сознания как в рамках Второй Речи Посполитой, так и вне их.*

*Ключевые слова: Научное общество им. Шевченко, Украинская Общия Энциклопедия, национальное сознание, Восточная Галиция, национальное возрождение.*

**Victor Savenko**

### **PREPARATION AND PUBLICATION OF GENERAL NTSH UKRAINIAN ENCYCLOPEDIA**

*The article examines one of the important areas of scientific and public activity Shevchenko Scientific Society in the interwar period – the preparation and publication of the Ukrainian Society of the Universal Encyclopedia and its significance for the Ukrainian national consciousness as a Second within the Commonwealth and beyond.*

*Keywords: Scientific Society. Shevchenko, the Ukrainian General Encyclopedia, national consciousness, Eastern Galicia, the national revival.*

**УДК 94 (477)**

**Іван Зуляк**

### **СЛІДЧА І АГЕНТУРНО-ОПЕРАТИВНА РОБОТА НКВС В УКРАЇНІ У 1939 Р.**

*У статті проаналізовано низку секретних наказів і директив НКВС УРСР, пов'язаних з недоліками слідчої роботи силових структур, слідчого управління Житомирської області, агентурно-оперативною роботою управлінь внутрішніх справ у Тернопільській, Станіславівській, Львівській та Луцькій областях, профілактичних заходів щодо попередження підпалів і пожеж колгоспного майна, успішного проведення посівної кампанії, збереження врожаю тощо.*

*Ключові слова: слідча і агентурно-оперативна робота, НКВС, радянська Україна, Західна Україна, репресивна система.*

Досліджувана проблема є надзвичайно актуальною, оскільки дає змогу проаналізувати дії НКВС УРСР у вересні 1939 р., пов'язані з приходом Червоної армії і встановленням радянської влади на українських землях колишньої Другої Речі Посполитої. Окрім того у публікації відображено діяльність НКВС у радянській Україні як репресивного органу. Важливу роль у процесі встановлення радянської влади у Західній Україні, після 17 вересня 1939 р., відігравали органи внутрішніх справ, на які покладалися завдання не лише дотримання "соціалістичної законності", але й слідча і агентурно-оперативна робота у Тернопільській, Станіславівській, Львівській та Луцькій областях.

Практично усі державні структури у радянській Україні і на території Західної України було охоплено розгалуженою мережею агентурно-оперативної роботи НКВС, оскільки політичне керівництво СРСР вимагало тотального контролю за громадянами з метою посилення диктату і нагнітання страху, прикриваючись соціалістичними ідеями загальної рівності і справедливості, боротьбою з "ворогами народу".

Мета статті – дослідити слідчу і агентурно-оперативну роботу НКВС в Україні 1939 р.

Основні завдання наукової публікації обумовлені аналізом секретних наказів НКВС УРСР, пов'язаних з недоліками слідчої роботи цього органу і слідчого управління Житомирської області, особливостями агентурно-оперативної і слідчої роботи управлінь внутрішніх справ Тернопільської, Станіславівської, Львівської та Луцької областей.



Хронологічні рамки статті охоплюють секретні накази НКВС УРСР, введені у дію упродовж 5 січня – 23 грудня 1939 р.

Зрозуміло, що обмежений обсяг цієї статті не вичерпує усієї слідчої і агентурно-оперативної роботи НКВС в Україні у 1939 р. Однак її автор вважав за необхідне зосередити основну увагу саме на зазначеній проблематиці, дослідити механізм репресивної дії внутрішніх органів на території радянської України і західноукраїнських земель, розвіяти створений більшовицькою пропагандою міф про дотримання "законності" дій НКВС, "об'єктивність" слідства, "неупередженість" органів внутрішніх справ тощо.

Певні аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано науковцями. Зокрема, негативний вплив сталінського тоталітарного режиму на західноукраїнську інтелігенцію розкрито у монографічному дослідженні О. Рубльова і Ю. Черченка [1]. Важливим у розширенні документальної бази репресивно-каральної системи служить дослідження І. Біласа [2]. У праці Б. Яроша, з позицій історико-політологічного підходу, проаналізовано становище, вплив і наслідки тоталітарного режиму на західноукраїнських землях у 30–50-ті рр. XX ст. [3]. Вплив тоталітарної системи на розвиток українського села дослідив О. Малайчук [4].

Державно-правові чинники встановлення і функціонування радянського режиму в Західній Україні у 1939 – 1941 рр. аналізувала С. Кондратюк [5]. Історико-правові аспекти діяльності військ НКВС (МВС) в Україні упродовж 1939–1953 рр. вивчав О. Калюк [6], органів міліції Станіславівської області у 1939–1946 рр. досліджував В. Ковалик [7].

Використовуючи документальну базу архівів українських і польських спеціальних служб, І. Ільйонін аналізував антирадянське підпілля в Західній Україні і НКВС в 1939–1941 рр. [8].

Основу джерельної бази статті складають архівні матеріали Галузевого державного архіву Служби Безпеки України.

Аналізуючи історіографічні праці і джерельну базу наукової проблематики, приходимо до логічного висновку про те, що досліджувана тематика на сьогодні ще не стала об'єктом комплексного вивчення науковцями.

Наукова новизна статті полягає у тому, що у публікації вперше зроблено спробу дослідження слідчої та агентурно-оперативної роботи НКВС в Україні у 1939 р.

У радянській Україні першочерговим завданням НКВС у 1939 р. було вдосконалення системи органів внутрішніх справ, пов'язаної як з утриманням значної кількості арештованих, так і проведенням допитів, а також тотальним контролем за усім суспільством. Тому один з перших секретних наказів народного комісара внутрішніх справ від 8 січня 1939 р. за № 004, що стосувався недопущення слідчої роботи НКВС, а саме незначного використання в'язничних камер, виділених управлінню держбезпеки у спецкорпусі Лук'янівської в'язниці для допиту арештованих. Так, на 15 грудня 1938 р. у спецкорпусі із 83 осіб допитано лише 11, 16–17 грудня поточного року зі 196 осіб у ньому не допитували жодного арештованого [9, арк. 112].

Це призводило до того, що арештанти допиту як такого не проходили, їх або відправляли назад у камери утримання, або ж допитували у адміністративному корпусі наркомату, що суперечило інструкції. Арештовані ж, колишні співробітники НКВС, офіцери Червоної армії, що перебували до камер утримання, знаходилися у них спільно з контрреволюційними елементами, шпигунами іноземних розвідок, що призводило до того, що відбувався витік інформації, який стосувався методів роботи слідчих органів, озброєння Червоної армії тощо. З іншого боку, деякі слідчі також були джерелом інформації для арештованих, проводячи допити у адміністративному корпусі, арештовані знайомились з його плануванням, розташуванням кабінетів, можливими шляхами втечі тощо [9, арк. 112 зв.].

Виходячи зі згаданого секретного наказу, керівництво НКВС заборонило проводити допити у адміністративному приміщенні, відсутності допиту як такого, збільшивши час його проведення. Як виняток, очні ставки зі слідчими обмежили 30–50 хв. Повністю ізолювали колишніх співробітників НКВС і офіцерів Червоної армії від інших арештованих. Для доставки арештантів використовувались автобуси, що здійснювали рейси чотири рази щодоби, двічі удень і вночі, слідчі доставлялися спецтранспортом. Окрім того заборонялися приватні і телефонні розмови слідчих у присутності арештованих [9, арк. 112 зв. – 113].

Черговий секретний наказ наркома внутрішніх справ від 9 січня 1939 р. за № 0010 стосувався результатів перевірки стану слідчої роботи управління внутрішніх справ у Житомирській області. Основною причиною, що викликала перевірку управління внутрішніх справ у Житомирській області був той факт, що упродовж останньої половини місяця від нього не поступило жодної справи до судових інстанцій [9, арк. 111].

Наведені факти свідчать про неналежне виконання слідчими органами своїх посадових обов'язків, зловживання службовим становищем, перевищення повноважень. Власне мова йшла



не про встановлення вини чи виправдання арештованого, а про використання репресивної системи державних органів у боротьбі з "пошуком ворогів" у цілому, і в корисливих інтересах окремих посадових осіб зокрема.

Як свідчить перевірка названого підрозділу НКВС, у його роботі були серйозні недоліки, що стосувалися постанов РК СРСР і ЦК ВКП (б) від 17 листопада 1938 р. і наказу НКВС СРСР за № 00762 від 26 листопада 1938 р., не були виконані у повному обсязі і не стали основою для щоденної роботи внутрішніх органів.

У слідчих справах 3-го відділу управління, арештованих Діонісія та Магдалени Березницьких, Камінської, були відсутні постанови і ордери про арешти, санкції прокурора, постанови про вибір міри покарання. У відділах, очолюваних Васильєвим і Родіоновим (імена, на жаль, не вказано – автор), речові докази зберігались не належним чином. Особисті речі арештованих передавались до відділу без відповідної постанови працівників управління або слідчих, що поселялися у помешкання арештованих. Вказаний факт мав місце у справі арештованих Березницьких, слідчий Кривенко незаконно зайняв їх помешкання [9, арк. 110].

Перевірка також встановила, що слідчі допитів не проводили, а зводили їх до формальностей, допитуючи щодня одного арештанта упродовж 30–90 хв. У звіті перевірки згадуються слідчі Кротенко, який допитував арештованого 25 хв., Жаботинський – 45 хв., Молдованський – 60 хв, Різниченко і Грицик – по 70 хв. [9, арк. 110 зв].

НКВС звертав увагу на той факт, що допити арештованих у в'язниці проводилися за обіднім столом з вживанням пива, залишенням без нагляду ножів, вилок, посуду тощо. Цього припускався слідчий Коваленко.

Значним порушенням посадової інструкції слідчими Копаєвим, Кривенком та Нирком був допит арештованого іншими працівниками управління, що не мали до справи жодного відношення, фактично здійснювався метод групового допиту. Слідчі Привін і Наришков під час допитів арештованих майже ніколи не оформляли протоколи. Збір доказової бази не практикувався, на низькому рівні проводилася експертиза, покази свідків, зазвичай, не враховувалися. Деякі слідчі, як Кухто, поверхово знайомилися з матеріалами справи, не маючи достатньої компетенції, піддавали сумнівам висновки експерта тощо [9, арк. 110 зв]. Інші слідчі, Нирко та Андрєєв не встановлювали конкретну вину арештованих, а звинувачували їх у злочинах, яких вони не здійснювали.

Комісія НКВС встановила факти однобокого збору слідчих матеріалів і формального ведення допитів слідчими, відсутності агентурного апарату, за рахунок якого можна було б добитись суттєвих результатів у роботі та інші факти [9, арк. 111].

Секретний наказ наркома внутрішніх справ за № 0011 від 10 січня 1939 р. стосувався злочинних методів ведення слідства оперуповноваженим 2-го відділу Київського обласного управління НКВС І. Ступаченком [9, арк. 109].

Згідно зі слідчою справою № 102718, арештованого П. Турчинського, слідчий І. Ступаченко викликав у якості свідка неписьменну Х. Пастушенко, і нібито від її імені у протоколі допиту записав про те, що арештований П. Турчинський виступав проти радянської влади, поширював наклепи проти уряду СРСР, виголошував антибільшовицькі гасла тощо. Під час передопиту свідка виявилось, що їй невідомо про арештованого П. Турчинського і про його антирадянську діяльність вона нічого не знає.

Аналогічні свідчення надійшли від передопиту свідків Козлова і Мельничука, яких раніше допитував І. Ступаченко у справі Константиновського, Химерика та інших свідків у справі Савченко-Боженко. Наприклад, свідки Козлов і Мельничук повідомили, що вони лише знають про Константиновського те, що він не брав участі у виборах до Верховної Ради УРСР, Химерик те, що Савченко-Боженко не мав відношення до антирадянської діяльності [9, арк. 109–109 зв].

Уже під час слідства виявилось, що І. Ступаченко самовільно, на основі того, що арештовані не брали участі у виборах до Верховної Ради УРСР, звинуватив їх у антирадянській діяльності. Слідчий відбувся арештом на 20 днів і звільненням з органів НКВС [9, арк. 109 зв].

Зміст наступного секретного наказу наркомату внутрішніх справ від 13 січня 1939 р. за № 0012 зобов'язував начальників аналогічних управлінь з усією відповідальністю віднести до скарг осіб, засуджених згідно з ухвалою так званих рішень "трійок". Як свідчать архівні матеріали, більшість керівників органів внутрішніх справ формально підходили до розв'язання цієї назрілої проблеми [9, арк. 108]. Так, начальнику УНКВС у Київській області Долгушеву 27 листопада 1938 р. було скеровано заяву арештованого і засудженого "трійкою" УНКВС у Київській області Д. Батунова.

Начальник УНКВС Долгушев перегляд справи арештованого Д. Батунова вважав безпідставним, однак перевіркою встановлено, що насправді справа заявника навіть і не розглядалася. До арешту, Д. Батунов працював літературним редактором "Укрсільгоспвидаву" і винним себе не визнавав у антирадянській діяльності. Незважаючи на це, він все ж таки отримав 10

років ув'язнення, хоча у матеріалах судової справи відсутні будь-які прямі докази його вини [9, арк. 108 зв].

Перевірка контингенту в'язнів у в'язницях стала причиною появи секретного наказу за 00113 від 7 липня 1939 р. НКВС констатував факт перебування упродовж 1937–1938 рр. у в'язницях арештантів без слідчих справ, слідство над якими тривало. Йдеться про значну кількість таких в'язнів, однак конкретних даних не приводиться. Це було свідченням того, що внутрішні органи на той час не володіли повною інформацією з цього приводу. Наприклад, у Харківській області таких арештованих було 8 осіб. У в'язниці Дніпропетровська згадується про засудженого Трушина, слідча справа якого нібито була загублена [9, арк. 59].

Згідно з секретними даними на 1 квітня 1939 р. УНКВС у Харківській області більше двох років розслідував 71 справу на 357 арештованих, понад двох років – 141 справу на 618 осіб, у Одеській області – до двох років – 49 справ на 184 арештованих, понад двох років – 137 справ на 277 арештованих, у Дніпропетровській області – до двох років – 6 справ на 21 арештованого, понад двох років – 21 справу на 67 арештованих, у Сумській області – до двох років – 22 справи на 85 арештованих, понад двох років – 54 справи на 246 арештованих, у Ворошиловградській області – до двох років – 3 справи на 14 арештованих, понад двох років – 10 справ на 35 арештованих [12, арк. 114–115].

У інших обласних управліннях внутрішніх справ були аналогічні факти, коли ув'язнені перебували у в'язниці без судових рішень і слідчих справ, їх утримували упродовж 1937 – 1938 рр. без жодних, оформлених на те документів. Траплялися випадки, коли в слідчих управліннях навіть не знали про арештованих, що числилися за ними, які документально були вже страчені, однак ще перебували в ув'язненні. Так, у Харківській в'язниці № 5 зустрічається інформація про те, що судом "трійки" засуджено арештованого до розстрілу 27 березня 1938 р. (протокол № 37), а 26 березня поточного року вирок виконано. Аналогічна ситуація прослідковується у в'язниці № 7 м. Суми, Ворошиловогограда та інших міст і областей [9, арк. 59–59 зв]. З цього приводу НКВС висловлював сумнів щодо утримання в місцях позбавлення волі арештованих, про яких невідомо не лише місцевим управлінням внутрішніх справ, але й слідчим органам.

Звичайно, що такі випадки були свідченням безвідповідального ставлення персоналу в'язниць до обліку арештованих, з іншого боку, ситуація, що склалася пояснюється масовими репресіями влади у відношенні до громадян, бажанням виконати і перевиконати плани щодо пошуків "ворогів народу", безпідставно і незаконно арештовуючи осіб, не причетних до скоєння тих чи інших злочинів.

Не менш важливим питанням, що перебувало під постійним контролем НКВС була протипожежна профілактика, що стосувалася державного і колгоспного майна, а також успішне проведення посівної кампанії, забезпечення високого врожаю зернових і його збереженість. На нашу думку, ці питання мали б перебувати на контролі не силових структур, а протипожежних, сільськогосподарських і агротехнічних органів, тому що методи їх розв'язання виходили за межі компетенції органів внутрішніх справ.

Секретний наказ наркома внутрішніх справ за № 0076 від 30 квітня 1939 р. стосувався профілактичних заходів і посилення агентурно-оперативної роботи, пов'язаної з боротьбою проти підпалів і пожеж колгоспного майна [9, арк. 66]. У ньому спостерігалася доволі цікава тенденція, послаблення агентурно-оперативної роботи НКВС на місцях, призводило до підпалів і пожеж у Київській, Харківській, Чернігівській і Житомирській областях.

На нашу думку, це звичайна халатність і безвідповідальність окремих посадових осіб, відсутність протипожежного інвентаря тощо. Як вважав НКВС, основною причиною підпалів і пожеж були кримінальні й антирадянські елементи, що своєю злочинною діяльністю наносили значні збитки радянській державі, намагалися паралізувати кампанію зі збору врожаю. Однак жодних фактів не наводилося. Можна вважати, що таких і не було, тому що традиційно органи внутрішніх справ намагалися оперувати певними фактами, це свідчило б не лише про їхню роль у боротьбі з підпалами і пожежами, але й підняло б планові показники "розкриття" злочинів.

Як свідчить аналіз наказу, лише у одному з пунктів йдеться про посилення агентурно-оперативної роботи щодо боротьби з підпалами і пожежами, усі ж інші – 9, присвячено дотриманню елементарних протипожежних заходів, що й були основними причинами виникнення пожеж під час збору врожаю [9, арк. 66–66 зв].

У секретному наказі за № 2008/сн від 18 травня 1939 р. повідомлялося про важливість посівної кампанії для соціалістичного будівництва, про те, що незважаючи на несприятливі весняні природно-кліматичні умови, саме політичні і виробничі настрої серед колгоспників, мали б забезпечити високу врожайність "соціалістичних полів" [9, арк. 64]. Також наголошувалося на тому, що збір урожаю 1939 р. повинен пройти під гаслом боротьби за "... сталінські 8 мільярдів пудів щорічного збору зерна – вчасно, без найменших втрат, забезпечивши повну збереженість урожаю" [9, арк. 64].

НКВС звертав увагу начальників обласних і районних відділів внутрішніх справ на той факт, що підготовка до прийому нового урожаю в МТС, колгоспах, радгоспах і заготівельних організаціях проводиться не належним чином, затягується ремонт сільськогосподарської техніки, складських приміщень. Станом на 10 травня 1939 р. було відремонтовано комбайнів лише 51,4 % від плану МТС і 28,9 % у радгоспах [9, арк. 64]. Особливо відставали з ремонтом техніки МТС Чернігівської області – 23, 5 % виконано від запланованих робіт, Сумської області – 27,7 % [9, арк. 64].

Окрім того, НКВС наголошував на важливості боротьби зі шкідниками сільськогосподарських полів, бур'янами, недотриманням агротехнічних правил догляду за посівами, відсутності системної підготовчої роботи з підбору кадрів на токи і зернохосвища. До речі кажучи, у цьому силові структури вбачали результат підривної діяльності залишків ворожих елементів, які намагалися зірвати успішне проведення серйозної господарсько-політичної кампанії [9, арк. 64–64 зв].

Однак назрілі проблеми не варто трактувати як наслідок підривної діяльності ворожих радянській владі елементів, а як безвідповідальності, безгосподарності, халатності і некомпетентності посадових осіб, відсутності кваліфікованих кадрів, зайнятих у сільськогосподарському виробництві, необхідного складського устаткування, що призводило до черг на приймальні пункти, заниження якості продукції, обважування тощо.

У полі зору органів внутрішніх справ перебувало будівництво нових зернохосвищ. Станом на 10 травня 1939 р. цей показник сягав лише 34 %. На той час спорудження зернохосвищ не розпочали у Вінницькій, Дніпропетровській і Ворошиловградській областях, технічна база "Заготзерно" була готовою до прийому нового врожаю лише на 76 % [9, арк. 64 зв]. НКВС володів інформацією, що ці дані набагато завищені, особливо це стосувалося Полтавської, Ворошиловградської і Дніпропетровської областей.

Незначна увага приділялася питанням соціально-побутового характеру, це в основному забезпечення харчуванням робітників і селян під час збору врожаю, ночівлею тощо. Виходячи з положень секретного наказу, основним завданням місцевих управлінь НКВС повинно бути розширення і охоплення розгалуженою агентурною сіткою усіх зернохосвищ, токів, лабораторій, приймальних пунктів, заготівельних організацій, колгоспів і радгоспів з метою збереження врожаю від розкрадань, обважувань тощо [9, арк. 65].

Ситуація, що склалася у Західній Україні з приходом Червоної армії, після 17 вересня 1939 р., діаметрально відрізнялася від тих умов, у яких діяли органи внутрішніх справ у радянській Україні. Сталінське керівництво свій похід за оволодіння Західною Україною трактувало як визвольну місію, скеровану на захист українського населення, що проживало на території Польщі і роками терпіло соціальні й національні утиски з боку польського уряду.

А відразу після вступу на ці землі радянських військ наводило ще один аргумент – вимогу соборності України: трудящі західноукраїнських земель матимуть змогу здійснити свою вікову мрію про возз'єднання в єдиній Українській державі. Ці аргументи стали не лише політичною легітимізацією, якою радянський уряд виправдовував свій крок, – вони були розраховані й на те, щоб завоювати симпатії західноукраїнського населення [10, с. 149].

Особливість роботи НКВС у Західній Україні в 1939 р. обумовлювалася тим, що для боротьби з контрреволюційними елементами і агентами іноземних розвідок при обласних управліннях внутрішніх справ були створені і діяли такі відділи, як 2, 3, ІНО (закордонний – примітка автора), ЕКО (економічний – примітка автора), слідчий, 1, 3 спецвідділи. Їх діяльність скеровувалася на розширення агентурної мережі з метою виявлення "ворогів народу" і їх подальшої ліквідації. Використовувалися перевірені у радянській Україні методи примусу і тиску, фальсифікації даних, відсутність доказової бази тощо.

Адміністративно-командні методи радянського керівництва вплинули на усі аспекти життя західноукраїнського суспільства. "За кілька тижнів після приєднання НКВС установив контроль над усіма сферами життя. Масові арешти було проведено вже в другій половині жовтня 1939 року.... кількість їх зростає. Заарештовували переважно польських військових офіцерів, землевласників, бізнесменів, поліцаїв і членів довоєнних польських організацій, таких як скаути й "Союз стрільців". Іноді людей арештовували немотивовано. У великих і малих містах у в'язницях сиділи тисячі. НКВС заарештував українських політичних лідерів і членів українського націоналістичного підпілля. Тисячі українських активістів тікали до окупованої німцями Польщі" [11, с. 144].

Секретний наказ наркома внутрішніх справ за № 00211 від 23 грудня 1939 р. стосувався недовіки у роботі управлінь НКВС у Тернопільській, Станіславській, Львівській та Луцькій областях. У ньому зокрема йшлося про те, що завдяки оперативним діям обласних управлінь органів внутрішніх справ було нанесено серйозний удар у розгромі антирадянських формувань і розвідувальних структур колишньої Польщі, що дало змогу паралізувати відкритий спротив



контрреволюційних елементів, перейти до планової роботи з забезпечення втілення у життя завдань партії і уряду [9, арк. 1].

Відзначалося й те, що в оперативно-слідчій роботі у названих областях, були такі недоліки, як низький рівень розширення агентурної мережі, відсутність професійного кадрового потенціалу серед оперативників, що не давало змоги завдати серйозного удару контрреволюційному підпіллю, значна частина завербованих агентів, без належної перевірки, передавала дезінформацію, відмовлялася від співпраці тощо. Оперативно-агентурні обліки управлінь кількісно і якісно поповнювалися повільно. Агентурні слідчі матеріали і архіви колишніх польських органів і антирадянських політичних партій майже не систематизувалися і не вивчалися. Окрім того, у більшості випадків в оперативних відділах управлінь були відсутні конспіративні квартири, агентуру приймали здебільшого у приміщеннях органів внутрішніх справ, на вулицях, квартирах співробітників, що призводило до розкриття агентурної мережі [9, арк. 1–1 зв].

НКВС звертав основну увагу на практичну відсутність агентурної роботи з виявлення можливих контактів контрреволюційних елементів західноукраїнських областей з підпіллям інших регіонів України, особливо українськими націоналістами. Крім загальних недоліків у роботі обласних управлінь НКВС, можна виділити й систематизувати ті, що мали безпосереднє відношення до функціонування певних відділів. Так, 2-й відділ традиційно займався секретно-політичними питаннями і працювали з донощиками. Як свідчить аналіз, їх діяльність була не на високому рівні, незважаючи на те, що саме у Західній Україні, як вважав наркомат внутрішніх справ, концентрувалися вороги більшовицької влади, які з приходом Червоної армії перейшли у глибоке підпілля і проводили підривну антирадянську роботу [9, арк. 1 зв, 2].

Згідно з секретними даними НКВС на 1 грудня 1939 р. 2-й відділ Тернопільського УНКВС нараховував 56 осіб, з них 12 агентів, Станиславівського – 98 осіб, з них 27 агентів, Луцького – 48 осіб, з них 9 агентів, Львівського 227 осіб [9, арк. 2]. Варто відзначити, що незважаючи на таку кількість працівників і агентів цих відділів УНКВС, практично була відсутня агентура серед колишніх польських поліцейських, духовенства, інтелігенції та інших соціальних верств. Незначну агентуру вони мали серед членів польських колоністів-осадників і представників українських політичних партій, хоча і вона була доволі незначною. Так, наприклад, у Станиславівському УНКВС було 2 агенти у середовищі УНДО, 3 – БУНД, 4 – УСРП [9, арк. 2]. Аналогічною була ситуація і у Тернопільській, Львівській та Луцькій областях.

Про відсутність серйозної агентури в націоналістичних колах на той час свідчить організований виступ ОУН у Збаразькому повіті Тернопільської області, про що не було відомо в обласному управлінні НКВС. Тим не менше у Тернопільському управлінні було 4 агентурні справи під назвами "Павутина", "Вояки" та інші і ще 50 справ-формулярів у стані напрацювання, Станиславівському – 2 агентурні справи "Чума", "Павутина", Львівському – 27 агентурних справ "Месники", "Єзуїти", "Шкільна організація "Свобода" та інші і 190 справ-формулярів у стані напрацювання, Луцькому – 9 агентурних справ "Зрадники", "Петлюрівці", "Пани" та інші [9, арк. 2, 2 зв].

Серед справ, що перебували у стані напрацювання варто виокремити той факт, що вони не мали серйозного фактологічного підтвердження і значного агентурного підкріплення. До них варто віднести такі у Тернопільському УНКВС, як "Вояки", Львівському – "Емігранти", "Юристи", "Рештки", "Чиновники", "Гімназисти", "Пінгвіни", "Механіки" та інші, Луцькому – "Петлюрівці", "Пани", "Фалангісти", "Фашисти" та інші [9, арк. 2 зв].

Більшість агентурних справ 2-их відділів УНКВС мали слабку документальну і доказову базу, стосувалися в основному різних соціальних верств населення, які могли би гіпотетично мати відношення до так званих "контрреволюційних кіл" Західної України. Насаджуючи "радянський варіант" побудови громадянського суспільства, органи внутрішніх справ намагалися контролювати ситуацію за рахунок розгалуженої агентурної мережі.

Треті відділи обласних управлінь НКВС займалися агентурно-розвідувальною контрреволюційною діяльністю. В основному їх діяльність пов'язувалася з польськими і українськими контрреволюційними елементами. Згідно з секретними даними НКВС на 1 грудня 1939 р. була така кількість агентів у відділах обласних управлінь. У Станиславівському УНКВС на обліку перебувало 2 агенти, Львівському – 23, Луцькому – 29 [9, арк. 2 зв].

Основним недоліком роботи 3-їх відділів було те, що зовсім не пророблявся німецький напрямок агентури, боротьби з тероризмом й агентами іноземних розвідок. До них традиційно відносили колишніх польських офіцерів, осадників, стрільців. Інформація про агентів цього відділу була такою. Наприклад, у Луцькому УНКВС був 1 агент – колишній офіцер, 2 колоністи-осадники, Львівському – 4 агенти – колишні офіцери, Станиславівському – 7 агентів – колишніх офіцерів, серед стрільців – 3 донощики [9, арк. 3].

До справ, що перебували у стані напрацювання можна віднести у Станиславівському УНКВС – 2 справи – "Переправа", "Монастир", Львівському – 5 справ – "Явка", "Емігранти", "Легіонери" та інші й заведених 28 справ-формулярів, Тернопільському – 8 справ – "Вояки", "Вороги", "Незадоволені" та інші й заведених 77 справ-формулярів, Луцькому – 9 справ – "Емігранти", "Мрійники", "Павутина", "Зрадники", "Страуси", "Стрикулісти" та інші [9, арк. 3].

Відділ ІНО займався роботою з закордонними агентами, що входила до сфери діяльності начальників 3-ix відділів управлінь НКВС, яку їх зобов'язували виконувати начальники обласних управлінь, що входило вже до сфери їхніх повноважень. Основний напрям роботи скеровувався на засилання агентів у польські емігрантські кола, українські закордонні центри, розвідки іноземних держав [9, арк. 3, 3 зв].

Аналіз секретного наказу свідчить про те, за кордоном перебувала значна кількість агентів НКВС. Варто відзначити, що органи НКВС довіряли не усім, особливо це стосувалося кур'єрів. Крім підписок про співпрацю з органами внутрішніх справ, серйозних агентурних донесень в управління НКВС не поступало. Так, Луцьким НКВС розроблялися агентурні справи "Студентка", "Журналіст", "Художниця", "Блондинка", Станиславівським – "Наречений", "Крузо", "Петров" [9, арк. 3 зв]. Були випадки вербування агентів і відправки за кордон начальниками обласних управлінь без санкції керівництва НКВС. Зокрема, Львівським УНКВС – агент "Катя", Луцьким – агент "Патріот", Тернопільським – агент "Клин" [9, арк. 3 зв].

Для відділу ЕКО характерним було розширення агентури на підприємствах Західної України. У Тернопільському УНКВС агентурна мережа складалася з 9 агентів і 27 донощиків, Луцькому УНКВС – 10 агентів і 32 донощики, Львівському – 104 донощиків [9, арк. 3 зв]. Серед торговельних структур і підприємств, що перебували у приватній власності інформація щодо агентури відсутня. Також практично не було охоплено агентурною мережею куркулів і валютчиків. Так, у Тернопільському УНКВС було заведено 3 агентурних справи ("Куркулі", "Злі", "Поляки") і ще 16 перебувало у стані напрацювання, Львівському УНКВС 5 агентурних справ ("Ренегати", "Зрадники", "Шкіряники" та інші) і 97 справ-формулярів, Луцькому УНКВС – 8 агентурних справ ("Приміські", "Самостійники", "Свастика" та інші) і 46 справ-формулярів [9, арк. 4].

Деякі справи не мали серйозної агентурної розробки і не були ретельно перевірені. У Луцькому УНКВС – "Свастика", "Самостійники", Львівському УНКВС – "Повстанці", "Націоналісти", Тернопільському – "Поляки", "Злі" [9, арк. 4].

Робота слідчих відділів органів УНКВС у Західній Україні характеризувалася тенденціями до спрощеного і поверхового ведення слідчими справ і якнайшвидшої їх передачі до судових інстанцій. Однак НКВС вимагав розширення слідчих справ. Слідчі частини обмежувалися вузькими питання в'ясування обставин справи і її завершення. Варто відзначити, що у ході слідства незначна увага приділялася в'ясненню і встановленню організаційної й структурної побудови і методів роботи колишніх польських розвідувальних органів, антирадянських партій, а також розкриття агентури польської розвідки, що діяла у Німеччині, Румунії та інших країнах і навпаки, агентів іноземних розвідок, що працювали на території Польщі.

Оперативні відділи не орієнтували слідчі частини про нові методи роботи антирадянських партій і контрреволюційних формувань. Взаємозв'язок між оперативними відділами в слідчими частинами був доволі незначним, що призводило до арештів слідчими органами агентури одних і тих же осіб, ведення одних і тих же слідчих справ. Наприклад, справа Вонсовича у Луцькому УНКВС та інших арештованих [9, арк. 4].

Окремі слідчі і оперативні відділи обласних управлінь НКВС були перевантажені слідчими справами й арештованими, що негативно відображалось на ефективності їх роботи. Наприклад, у Луцькому УНКВС на 8 працівників слідчої частини велися справи по 30 арештованих, оперативний відділ проводив допити 89 осіб [9, арк. 4 зв]. Варто наголосити на тому, що практично у всіх обласних управліннях УНКВС були серйозні порушення кримінально-процесуального кодексу. Наприклад, у Станиславівському УНКВС 305 арештованим зовсім не пред'явили обвинувачень, у Львівському – 1246 особам, з них 23 арештованих перебували в ув'язненні, без санкції прокурора, у Луцькому 205 осіб [9, арк. 4 зв]. Значна кількість арештантів перебувала в ув'язненні по декілька місяців без допитів, слідства і незаконно. Слідчі справи технічно оформлялися без дотримання форми, мали місце виправлення, закреслення тощо.

Необхідно наголосити на тому, що більшість агентурних справ і справи, що перебували у стані напрацювання, були вигаданими і сфальсифікованими, про це свідчила як відсутність злочину, свідків, речових доказів, так і документальних даних. Однак саме такими діями обласні управління НКВС намагалися показати свою роботу, основне завдання полягало у пошуку "ворогів народу" і розкритті "контрреволюційних елементів" у Західній Україні.



1-і спецвідділи займалися повним обліком арештованих, слідчих справ, після чого вони потрапляли у прокуратуру. Втрата вимогливості спецвідділами призводила до несвоечасної реєстрації арештованих і слідчих справ. Спецвідділи не мали змоги вести щоденний контроль за слідством, володіти інформацією про стан слідчих справ, обліком арештованих і заведенням нових справ-формулярів. Обліково-статистична і контрольна картотека не була повністю створена в обласних управліннях УНКВС [9, арк. 4 зв, 5].

3-ті спецвідділи займалися зовнішньою розвідкою і мали надавати допомогу оперативним відділам. Основними недоліками у роботі було зволікання зі створення мережі резидентур, залучення працівників спецвідділів до арештів, проведення обшуків, незнання польської мови, відсутність необхідного гардеробу, манер поведінки тощо. Названі недоліки приводили до розкриття агентів зовнішньої розвідки. Спецвідділи в основному орієнтувалися на вокзали і готелі, куди прибували іноземці. Вони постійно відчували потребу в перевірених і надійних кадрах. Так, у Тернопільському УНКВС із 7 агентів, на об'єктах, які контролював спецвідділ, постійно перебувало лише 3 особи, Станіславському – із 15 – 7, Луцькому – із 18 – 1 [9, арк. 5].

Отже, в умовах радянської України НКВС виконував не лише ідеологічну, але й каральну функцію боротьби з контрреволюційними елементами, шпигунами іноземних розвідок, здійснював контроль за збереженням урожаю, захисту полів від шкідників тощо, що призводило до масових арештів серед громадян і характеризувалося порушенням радянських законів.

Радянізація Західної України здійснювалася всупереч традиційним національно-історичним, культурним та релігійним традиціям українців, що зумовлювало опір новій владі у різних формах. Якісний і кількісний склад працівників органів обласних управлінь НКВС був недостатньо високим за освітнім і професійним рівнем, що позначалося на якості слідчих справ, недбайливому ставленні до виконання посадових обов'язків тощо.

НКВС і обласні управління охопили розгалуженою мережею слідчої і агентурно-оперативної роботи значну частину громадян радянської України і Західної України з метою тотального контролю за ними, посилення диктату і нагнітання страху, прикриваючись соціалістичними ідеями загальної рівності і справедливості, боротьбою за "ворогами народу".

#### *Список використаних джерел*

1. Рубльов О. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–60-ті роки XX ст.) / О. С. Рубльов, Ю. А. Черченко. – К.: Наукова думка, 1994. – 350 с.
2. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Документи і матеріали / І. Г. Білас. – У 2 кн. – К.: Либідь-Військо України, 1994. – Кн. 2. – 688 с.
3. Ярош Б. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30–50-ті роки XX ст. (історико-політологічний аспект) / Б. О. Ярош. – Луцьк: Надтир'я, 1995. – 176 с.
4. Малярчук О. Тоталітаризм проти західноукраїнського села / О. М. Малярчук. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. – 228 с.
5. Кондратюк С. Встановлення і функціонування радянського режиму в Західній Україні у 1939–1941 рр. (державно-правовий аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спеціальність 12.00.01 "Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень" / Кондратюк Світлана Костянтинівна. – Л., 2003. – 18 с.
6. Калюк О. М. Війська НКВС (МВС) в Україні (1939–1953 рр.): історико-правовий аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спеціальність 12.00.01 "Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень" / Калюк Олександр Миколайович. – К., 2006. – 18 с.
7. Ковалик В. В. Діяльність органів міліції Станіславської області в 1939–1946 роках. Історико-правовий аспект: автореф. на здоб. наук. ступеня канд. істор. наук: спеціальність 07.00.01 "Історія України" / Ковалик Володимир Васильович. – Ужгород, 2008. – 18 с.
8. Ільющин І. Антирадянське підпілля в Західній Україні і НКВС в 1939–1941 рр. (за документами з архівів українських і польських спеціальних служб) // Матеріали Міжнародної наукової конференції "Западна Белоруссия и Западная Украина в 1939–1941 гг.: люди, события, документы". – Режим доступу: <http://www.vostslavia.narod.ru/conference1939/Ilyushin1939.htm>.
9. Галузевий державний архів Служби Безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 9. – Спр. 25. – Арк. 1, 1 зв, 2, 2 зв, 3, 3 зв, 4, 4 зв, 5, 59, 59 зв, 64, 64 зв, 65, 66, 66 зв, 108, 108 зв, 109, 109 зв, 110, 110 зв, 111, 112, 112 зв, 113.
10. Нариси з історії суспільних рухів і політичних партій в Україні (XIX–XX ст.) / Малик Я.Й., Вол Б. Д., Гелей С. Д. та ін. – Львів: Світ, 2001. – 246 с.
11. Редліх ІІІ. Разом і нарізно в Бережанах. Поляки, євреї та українці, 1919–1945 / ІІІ.Редліх. – К.: Дух і літера, 2002. – 328 с.
12. ГДА СБУ. – Ф. 9. – Спр. 26. – Арк. 114–115.

**Іван Зуляк**

#### **СЛЕДСТВЕННАЯ И АГЕНТУРНО-ОПЕРАТИВНОЙ РАБОТА НКВД В УКРАИНЕ В 1939 Г.**

*В статье проанализированы ряд секретных приказов и директив НКВД УССР, связанных с недостатками следственной работы НКВД УССР, следственного управления Житомирской области, агентурно-оперативной работой управлений внутренних дел в Тернопольской, Станиславской,*



*Львовской, Луцкой областях, профилактических мероприятий по предупреждению поджогов и пожаров колхозного имущества.*

*Ключевые слова: следственная и агентурно-оперативная работа, НКВД, советская Украина, Западная Украина, репрессивная система.*

**Ivan Zulyak**

#### **INVESTIGATION AND INTELLIGENCE-OPERATIVE WORK NKVD IN UKRAINE IN 1939**

*The article analyzes a series of secret orders of the NKVD USSR, associated with deficiencies of USSR NKVD investigative work, investigation of the Zhytomyr region, intelligence-operative work departments of the Interior in Ternopil, Stanislawow, Lviv, Lutsk areas, preventive measures to prevent arson fires and collective property.*

*Keywords: investigative and intelligence-operational work, the NKVD, the Soviet Ukraine, Western Ukraine, repressive system.*

**УДК 94 (477) "1941–1944"**

**Оксана Яшан**

#### **НАЦИСТСЬКА ПРОПАГАНДИСТСЬКА ДРУКОВАНА ПРОДУКЦІЯ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (1941–1944 РР.)**

*У статті проаналізовано друковану продукцію нацистської Німеччини як важливий засіб пропаганди на території України у 1941–1944 рр.*

*Ключові слова: пропаганда, преса, Україна, нацистська Німеччина, окупаційний режим.*

Друга світова війна була однією з найвагоміших подій ХХ ст., що суттєво вплинула на подальший історичний розвиток людства. Звернення до її дослідження в Україні залишається актуальним і дотепер, що пов'язано, зокрема, з існуванням низки аспектів, що не залишають байдужими широке коло людей. До них, на нашу думку, належить і проблема вивчення інформаційного впливу гітлерівської Німеччини на населення окупованих територій.

Окремі аспекти окресленої проблеми знаходили висвітлення в публікаціях таких дослідників, як М. Михайлюк, О. Салати, Д. Титаренко, Б. Чернякова [1]. Дослідники вивчали особливості нацистської пропаганди, її роль та вплив на морально-психологічний стан населення України.

Аналізуючи діяльність пропагандистських установ нацистської Німеччини, варто зазначити, що основними засобами ведення пропаганди, що суттєво впливали на морально-психологічний стан населення окупованої України були: радіо, кіно, друкована продукція та усні виступи.

Метою цього дослідження є аналіз пропагандистської друкованої продукції, яку нацистське керівництво вважало основним засобом ведення психологічної війни.

З перших днів існування окупаційного режиму в Україні німецьке командування видавало масовими тиражами численні листівки, у яких населення інформувалося про наміри і кроки нової влади. Так, упродовж короткого часу окупанти поширили у Кременчуці 100 тисяч листівок, 2150 настінних плакатів, 3400 портретів Гітлера, 700 брошур, 80 нацистських прапорів тощо [2, с. 42].

У радянській інформаційній записці "Про настрої та становище населення на окупованій німцями території" від 22 грудня 1941 р. читаємо: "Для підриву морально-політичного настрою населення німці використовують різноманітні методи і форми агітації і пропаганди: шляхом розкидання листівок, розклеювання плакатів. У листівках обіцяється "солодке" життя при німцях. В одному з сіл було вивішено плакат із портретом Гітлера, навколо якого сидять усміхнені діти в українському одязі, знизу напис: "Ось як радісно діти зустрічають нового вождя" [3, арк. 90, 95].

За допомогою листівок німецьке командування проводило також антипартизанську пропаганду, звертаючись до населення із закликом не надавати підтримку радянським партизанам. Також ставилися завдання вести пропаганду, скеровану на партизанів, у якій варто було наголошувати на тому, що вони ведуть боротьбу за втрачену справу, оскільки усі намагання Червоної армії прорвати лінію фронту зазнали краху, а перемога Німеччини є неминучою. Необхідно було доводити до відома партизанів, що, якщо вони добровільно здадуться, то їх вважатимуть перебіжчиками і будуть із ними добре поводитись, тоді, як ставлення до полонених — безжальне. Про це повинні були знати і мобілізовані в партизанські загони місцеві мешканці [4, арк. 43].

Із зміцненням позицій окупаційного режиму, потреба у друці листівок зменшувалась, тому їм на зміну прийшли інші засоби інформування місцевих жителів: відозви, накази військових комендантів, бургомістрів і старост, розпорядження військової влади, оголошення, службові вказівки. В окупованих містах накази бургомістрів і комендантів мали порядкові номери – від № 1 і далі, незалежно від змісту документів. Така практика допомагала врегулювати їх підготовку і доведення до відома місцевого населення. Усі накази обов'язково публікувалися у місцевій окупаційній пресі, а також вивішувалися у вигляді оголошень на спеціальних стендах. Із метою кращого інформування населення, окупаційна влада вимагала від місцевих органів встановлювати спеціальні "плакатні дошки" або вітрини у центрі населених пунктів і ретельно слідкувати за постійним оновленням плакатів і інформації [5, арк. 114; 6, арк. 156].

Гітлерівські пропагандистські матеріали розсилалися усім установам, районам і волосним управам, сільським старостам. Останніх зобов'язували регулярно зачитувати німецькі листівки і газети населенню. У такому ж обов'язковому порядку зачитувалися і зведення німецького головного командування. Відділи пропаганди на місцях мали здійснювати цензуру або взагалі забороняти розповсюдження у вільній торгівлі видань радянської доби, контролювати усі культурно-освітні та мистецькі організації, самодіяльність у навчальних закладах, видавати брошури про життя й культуру українського народу німецькою мовою, контролювати та затверджувати усі вивіски та оголошення у місті [7, арк. 11, 12, 16].

Завчасно, ще до початку бойових дій проти СРСР, нацисти заготовили значну кількість плакатів, листівок, звернень, наказів, розпоряджень й іншої друкарської продукції, що однак мала загальний характер. Тому військове командування й окупаційна влада з перших днів війни приступили до створення поліграфічної бази безпосередньо на окупованій території. Оскільки радянські поліграфічні підприємства були в основному евакуйовані або знищені під час відступу, то в більшості випадків друкарське устаткування завозилось з Німеччини або окупованих країн Європи. У досить короткі терміни фашисти відновили у всіх великих містах і багатьох районних центрах друкарні.

Колишній керівник видавничої і друкарської справи в рейхскомісаріаті "Україна" Г. Горнауер писав, що за 1941–1943 рр. "Значну кількість друкованих творів було надано цивільному управлінню і армії, серед яких мільйони листівок, головним чином ті, які використовувались для вербування на роботу, для боротьби з бандитизмом (партизанським рухом – О.Я.) і, перш за все, для відновлення сільського господарства і здачі сільськогосподарської продукції, та листівки, які скидалися в зону противника" [8, с. 205].

Величезного значення щодо пропагандистського впливу на населення окупанти надавали пресі, що користувалась значним попитом у населення. У "Майн кампфі" А. Гітлер виразно підкреслював значення преси, як знаряддя виховання мас. "Пресу прийнято називати, як відомо, "великою державою". ...Її роль переоцінити неможливо, адже саме на долю преси припадає продовження виховання людей вже в зрілому віці. Держава повинна особливо уважно стежити за газетами, бо їх вплив на людей найсильніший і глибокий, хоча б тому, що вони говорять із читачем щодня. Тих, хто читає пресу можна розділити на три групи: ті, хто вірить усього, що читають; ті, хто не вірить нічому, що читають; ті, які вміють ставитися критично до прочитаного і робити відповідні висновки. Перша група є найбільшою – основна маса народу, на неї, перш за все, треба орієнтуватися пропаганді, тому що вона найбільш примітивна в ідейному плані. Друга група є втраченою для всякої позитивної роботи. Людей із третьої групи зовсім мало..." [9, с. 202–203].

8 червня 1942 р. фюрер заявляв про те, що "Тільки підконтрольна преса буде позбавлена протиріч у поданні інформації, від яких вона виглядає сміхотворно в очах населення, підриваючи репутацію як провісника істини, тим самим втрачаючи довіру, яка є вкрай необхідною у формуванні суспільної думки" [10, с. 362–363]. У директиві політуправління Рейхскомісаріату Україна щодо преси зазначалось: "Українські та інші газети, що видаються в рейхскомісаріаті, – винятковий засіб впливу на населення пропагандою і політикою, наказаною райхскомісаром. Вони не слугують народним чи культурним потребам населення чи навіть віровизнанням... Кожен рядок повинен допомагати у здійсненні великої місії фюрера в створенні нової Європи" [11, с. 157–158].

Відділом пропаганди "U" (підрозділ, що діяв при штабі групи армій "Південь", отримав назву "Propaganda-Abteilung U" (відділ (батальйон) пропаганди (U), тобто Україна – О.Я.) у 1942 р. передавалось 17 українських і російських газет рейхскомісару України. З них підрозділом "U" 3 у Кременчуці – 3 газети українською мовою, підрозділом "U" 4 у Полтаві – 1 українська газета, підрозділом "U" 6 у Лубнах – 9 україномовних газет [12, арк. 12; 13, с. 240–241].

Діяльність органів пропаганди й редакцій періодичних видань регламентувалася розпорядженнями А. Розенберга, відомство якого із 1941 р. стало основним джерелом антирадянської пропаганди на окупованій території. У них наголошувалося на тому, що видання

місцевих газет мало здійснюватись під контролем рейхскомісарів [14, арк. 64–65]. Право видання німецьких газет і роботи радіослужб, із поміткою про обов'язкову підтримку контактів з органами НСДАП, надавало Міністерство східних окупованих територій на підставі пропозицій рейхскомісарів [15, с. 66–67].

Згідно з інструкцією Міністерства східних окупованих територій за березень 1942 р. місцева преса отримала завдання висвітлювати антибільшовицьку тематику і сферу німецько-української співпраці, дотримуючись при цьому наступних вимог: поняття "Україна" застосовувати лише у територіальному, а не в державному значенні; Рейх – захисник, а не союзник України; німецькі збройні сили є не окупантами, а рятівниками; про Адольфа Гітлера говорити з додаванням словосполучення "фюрер-визволитель" [16, с. 159].

У той же час нацистське керівництво проявляло турботу відносно маскуванню своїх справжніх намірів. Так, А. Розенберг вказував у своєму циркулярі від 3 грудня 1942 року: "Я просив... проявляти стриманість у статтях і виступах, що стосуються планів Рейху на Сході... Слід уникати наступних висловлювань: проводити колоніальну політику, показуючи тим самим, що Німеччина хоче створити на Сході колонії або розглядати країну і її жителів як об'єкт експлуатації. Ці висловлювання використовуються радянською пропагандою для твердження, що Німеччина ставить народи Сходу на один рівень із неграми.

Крім того, не можна говорити про нові німецькі поселення, особливо великі, і про експропріацію землі; у жодному випадку не можна допускати статей відносно того, чи потрібно онімечувати народи або землю, так як це підсилює радянську пропаганду, а також будить прагнення до боротьби народів на окупованих східних територіях" [17, с. 355].

16 грудня 1942 р. він доповнив попередні директиви наступними положеннями: варто розпалювати ненависть не лише до більшовизму, що є винуватцем нинішнього жажливого-злиденного становища країни, а й ненависть до всього великоросійського загалом, проти якого Україна боролася ще з часів Б. Хмельницького; необхідно розворушити спогади про голодомор, що забрав життя мільйонів людей, про двадцятирічну безперервну боротьбу більшовиків проти українських селян, які були колись свідомими власниками; потрібно вказувати, що порятунок від нинішнього злиденного становища потребує тривалого часу, і відбуватиметься не один день і не під час війни.

Наголошувалось на тому, що остаточне врегулювання фюрером українських справ може бути здійснено лише після детального ознайомлення із ситуацією, але, передусім, з врахуванням поведінки самих українців у сучасній війні. Зазначалося, що для оздоровлення України потрібне багаторічне німецьке управління, в процесі становлення якого українцям надавались би суттєві поступки. ... Доля... українців буде вирішена їхньою продуктивністю праці і бажанням працювати [18, с. 38–39].

З встановленням окупаційного режиму, завдання друкованих видань розширювались. Так, преса мала допомагати німецькій цивільній адміністрації у відбудові економіки України та мобілізації усіх господарських та людських ресурсів для перемоги над ворогами української землі й Європи, вселяти впевненість у перемозі, спростовувати повідомлення радянської пропаганди, перевиховувати українців у "нових європейських людей", викорінювати ледарство, пияцтво, хуліганство, що, нібито залишилися від радянської системи [19, арк. 135–136].

Саме тому на перших сторінках окупаційних газет нерідко публікувалися пропагандистські передовиці, наповнені пафосом звільнення українського народу від влади більшовиків [20–21]. Такого роду матеріалу передували, зазвичай, інформаційні новини з фронту, у яких, за повідомленнями німецького командування, вермахт перемогав Червону армію [22–23]. Таким чином, читач одержував інформацію, підсилену в пропагандистських цілях конкретним ідеологічним матеріалом.

Розповсюдження газет і, отже, доведення інформації до населення захоплених вермахтом міст і сільських населених пунктів України, здійснювалося декількома шляхами. По-перше, бургомістри і старости одержували чіткі інструкції щодо реалізації газет серед певної частини жителів, за невиконання яких із них стягувалась вартість газет. Більш того, окупанти могли розцінити цей факт як зрив політичних заходів, що проводяться ними. По-друге, газети розповсюджувалися за передплатою. Їх вартість при цьому не була обтяжливою для населення. Так, Кременчуцька газета "Дніпра хвиля" коштувала за тогочасною ціною – 50 коп.

Важлива увага надавалась німецькою владою виданню на окупованих територіях німецькомовних газет. "Німецька українська газета", що друкувалася спочатку в Києві, а потім – у Луцьку, виходила тиражем 150 тисяч екземплярів та розповсюджувалася в усій Україні, також двічі в місяць видавалася газета "Німецький сільський господар" [24, с. 121–122]. Вони призначалися не стільки для населення захоплених територій, яке, здебільшого, не знало німецької мови, скільки



для німецької адміністрації. Саме через них адміністрація одержувала необхідну інформацію та відповідні інструкції з ведення роботи серед місцевого населення. Іншим призначенням німецької преси було надання інформації колабораціонистській пресі, оскільки місцеві окупаційні газети брали з німецьких газет відомості про події на німецько-радянському і інших фронтах Другої світової війни та після переказу їх українською мовою публікували на перших сторінках.

Набув поширення також передрук виступів А. Гітлера, Й. Геббельса, інших керівників нацистської Німеччини, текст яких займав інколи дві-три сторінки як в німецьких, так і в місцевих окупаційних газетах. Увесь цей пропагандистський матеріал, за задумом німецької влади, мав підсилити ступінь довіри населення України до німецького "нового порядку". Ще одним призначенням німецьких газет була культивування в Україні німецької мови.

Низка видань, що друкувалися з метою підтримки німецької влади, призначалася для конкретної аудиторії. Так, значна кількість газет і журналів орієнтувалася на селян, серед них "Сільськогосподарська газета", що видавалася у м. Рівно, "Український хлібороб" – ілюстрована газета, виходила у Києві з жовтня 1942 р. на 4 смугах тиражем 250 тисяч екземплярів (з жовтня 1943 р. видавалася у Луцьку) тощо. Газета "Відродження", що розповсюджувалася у містах окупованих областей у 1942 р., мала підзаголовок "Для промислових робітників". Низку видань, в основному це були журнали, орієнтовано на дітей та молодь: "Школярня" – виходив друком у м. Дубно Рівненської області з жовтня 1941 р. раз у два тижні, "Юнак" – бюлетень українських націоналістів, "Малі друзі" – дитяча газета, що видавалася Львові з 1941 р. тощо [24, с. 262–278].

Ще одним різновидом друкованої продукції пропагандистського характеру були книги й невеликі брошури для місцевого населення, зміст яких зводився переважно до возвеличення Гітлера і нацистського режиму, "нового порядку" на окупованій території і умов праці у Німеччині, куди закликали їхати молодь. Такі видання виходили масовими тиражами, з яскравими і зрозумілими для кожного читача назвами. Наприклад: "Гітлер – визволитель", "Каторжний соціалізм", "Що буде після?" і т.п.

У такій же значній кількості окупаційна влада тиражувала портрети Гітлера, що безкоштовно розповсюджувалися серед населення й вивішувалися в усіх громадських місцях. У районах, де був значний партизанський рух, зміст брошур, а також листівок і звернень присвячувався переважно демонстрації могутності і непереможності німецької армії, що зображувалася як визволитель і захисник населення окупованих ним областей.

Однією з провідних тем нацистської пропаганди була тема "радянського раю", тобто пригноблення й експлуатації в СРСР, голоду і убогості, терору, сірості на вулицях [22; 25, арк. 116]. Наприклад, на підставі листів німецьких солдатів, які описували життя на окупованих радянських територіях у 1941 р., міністерство пропаганди видало книгу Вольфганга Діверга "Советский Союз глазами германских солдат. Письма с Востока" (Diewerge Wolfgang "Deutsche Soldaten sehen die Sowjet-Union. Feldpostbriefe aus dem Osten."), передмову до якої було написано Й. Геббельсом. Радянське суспільство ототожнювалось із суцільною в'язницею, у якій люди потерпали від неймовірної нужденності, жили у багні й голоді. Зрозуміло, що листи для книги ретельно відбирались, окрім того, книга мала гіперболізований характер, а іноді й відверту неправду, проте вона мала значний пропагандистський успіх.

Отже, важливе місце у колонізаторській політиці Третього Рейху займала інформаційно-ідеологічна концепція, що мала стати провідником інтересів гітлерівської Німеччини в Україні. Складовою активної пропаганди, що забезпечувала морально-психологічний вплив на місцеве населення була друкована пропагандистська продукція, що посідала у секторі пропаганди важливе місце та була найбільш розповсюджена серед населення. Реалізація продукції відбувалась різними способами, чому посприяла й низька ціна на друковані видання та потреба населення мати хоч якусь інформацію про перебіг останніх подій.

#### *Список використаних джерел*

1. Михайлюк М. Нацистська пропаганда в окупованому Києві / Михайлюк М. // Український історичний журнал. – 2006. – № 1. – С. 131–144; Салата О. Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріаті "Україна" та в зоні військової адміністрації (червень 1941–1944 рр.). / О.Салата / [Монографія]. – Донецьк: Норд-Прес, 2010. – 362 с.; Титаренко Д. Звіти батальйону пропаганди У як джерело з питання про вплив нацистської пропаганди на населення окупованої України / Титаренко Д. // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – К.: Сфера, 2005. – С. 165–171; Черняков Б. Окупаційна преса Райхскомісаріату Україна (1941–1943 рр.) / Черняков Б. // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. – Л., 2003. – Вип. 11. – С. 135–159.
2. Чайковський А. Невідома війна: (Партиз. рух в Україні 1941 – 1944 рр. мовою документів, очима історика) / А.С. Чайковський. – К.: Україна, 1994. – 255 с.
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1.

– Оп. 22. – Спр. 122. 4. Центральний державний архів Вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 61. 5. Черкаський державний обласний архів (далі – ДАЧО). – Ф. Р-1840. – Оп. 1. – Спр. 9. 6. ДАЧО. – Ф. Р-1842. – Оп. 1. – Спр. 4. 7. Державний архів Київської області. – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 52. 8. Волковский Н. История информационных войн: в 2-х частях / Н.Л. Волковский. – СПб.: ООО "Издательство "Полигон". – 2003. – Часть 2. – 736 с. 9. Гитлер А. Моя борьба / А. Гитлер – М.: ИТФ "Т-ОКО", 1992. – 597 с. 10. Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера / Г. Пикер; [пер. с нем. И.В. Розанова / общ. ред., вступ. статья и предисл. И.М. Фрадкина]. – Смоленск: Фирма "Русич", 1993. – 496 с. 11. Коваль М. Фашистская политика духовного, морально-политического подавления населения Украины и ее крах (1941–1944) / М.В. Коваль // Общественно-политическая жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны: Сб. науч. тр. – К.: Наук. думка, 1988. – 232 с. 12. ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 1. – Спр. 39. 13. Україна у Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1941–1942). / [Упор. В. Косик]. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України; Львівський державний університет ім. І.Франка, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, – Т. 2. – 1998. – 384 с. 14. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – 142 арк. 15. Нюрнберзький процес над головними німецькими військовими злочинцями: [збірник документів в 7 т.] / [под ред. Р.А. Руденко]. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1957 – 1961. – Т. 1: Подготовка суда. Открытие процесса. Вступительные речи главных обвинителей. Заговор. – 1957 – 800 с. 16. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: [збірник документів і матеріалів]. – К.: Держполітвидав УРСР, 1963. – 488 с. 17. Криссько В.Г. Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт) / В.Г. Криссько; под общ. ред. А.Е. Тараса. – Мн.: Харвест, 1999. – 448 с. – ("Коммандос"). 18. Україна у Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1942–1943). / [Упор. В. Косик]. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України; Львівський державний університет ім. І.Франка, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, – Т. 3. – 1999. – 384 с. 19. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 12. 20. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф. 6. – Спр. № 32104-фп, Том 1, 3. 21. Дніпрова хвиля. – 1 січня 1942. 22. Кіровоградські вісті. – 7 листопада 1942. 23. Кіровоградські вісті. – 9 грудня 1942. 24. Ивлев И. Оружие контрпропаганды: советская пропаганда среди населения на оккупированной территории СССР. 1941–1944 / И. Ивлев, А. Юденков. – М., 1988. – 277 с. 25. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 175.

**Оксана Яшан**

#### **НАЦИСТСКАЯ ПРОПАГАНДИСТСКАЯ ПЕЧАТНАЯ ПРОДУКЦИЯ НА ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ (1941–1944 ГГ.)**

*В статье проанализирована печатная продукция нацистской Германии, которая являлась одним из важнейших средств пропаганды на территории Украины в 1941–1944 гг.*

*Ключевые слова: пропаганда, пресса, Украина, нацистская Германия, оккупационный режим.*

**Oksana Yashan**

#### **NAZI PROPAGANDIST PRINTED PRODUCTS ON TERRITORY OF UKRAINE IN 1941–1944**

*The article analyzed printed products of nazi Germany, as an important mean of propaganda on territory of Ukraine in 1941–1944.*

*Key-words: Ukraine, nazi Germany, propaganda, press, occupation regime.*

УДК 94(477)"1941/1944"

Микола Бушин, Оксана Яшан

**СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ ОКУПАЦІЙНОЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ  
1941–1944 РР. (НА МАТЕРІАЛАХ ЦЕНТРАЛЬНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ)**

*У статті аналізується соціокультурний аспект окупаційної повсякденності населення Центрального регіону України у важких умовах військового побуту під час нацистсько-фашистської окупації 1941–1944 рр.*

*Ключові слова: націокультурний аспект, окупаційна влада, воєнний побут, світоглядна орієнтація, Центральна Україна.*

Нинішній стан розвитку вітчизняної історичної науки зумовив появу якісно нових тенденцій і підходів до вивчення минулого. Сучасна історична думка намагається виходити з багатовекторності та суспільної значущості досліджуваних проблем. Зокрема, починають активно розроблятися напрями, що вивчають соціокультурні аспекти життя суспільства в конкретний історичний період. Соціокультурний аспект є одним з головних чинників людського буття, оскільки безпосередньо впливає на формування ціннісних установок, світоглядної переорієнтації особистості та суспільної свідомості. В умовах фашистської окупації 1941–1944 рр. соціально-культурна сфера: релігія, медицина, дозвілля, освіта, побут тощо, зазнала безумовно відчутних змін, однак продовжувала бути вагомим складовою повсякденного життя пересічного українця.

Метою статті є показати зміни, що відбулись у соціально-культурній сфері під час окупації центральних областей України упродовж 1941–1944 рр.

Релігія традиційно була однією зі важливих складових буття українців, так як для більшості з них релігійні моральні принципи залишались важливішими за будь-які ідеологічні цінності. У 1930-х рр. більшовицька влада практично знищила інститут церкви. В Україні збереглося лише 3 % дореволюційних парафіяльних приходів. У Вінницькій, Кіровоградській областях, приміром, було закрито усі православні церкви, лише одна діяла у Полтавській області [1, с. 52; 2, с. 106]. Однак, незважаючи на таке brutальне насильство, більшовицький режим все ж таки не зміг досягти своєї мети – значна частина населення залишалася віруючою. Повне припинення регулярної інформації про життя в країні та події на фронті загострили у людей потребу в розряді, відчутті певної єдності, в інформації, яку вони надіялись одержати в церкві. Запеклі бої, відступ Червоної армії і наступна нацистська окупація стали для населення радянської України справжньою трагедією, що викликала порушення звичайного складу думок, суттєво змінила життєвий світ людей, їх моделі поведінки та мислення. Виникла ситуація, за якої масштаби розповсюдження та інтенсивність прояву релігійності серед населення різко виросли. Нацисти, використовуючи релігійну свідомість українського населення, проголосили на початку окупації політику "захисту християнської культури, віри та церкви від більшовизму", вважаючи, що така політика сприятиме зменшенню опозиційних настроїв серед українців. За визначенням українського історика О. Лисенка, це був своєрідний "релігійний ренесанс в Україні".

Окупаційна влада здійснювала досить гнучку церковну політику, активно використовуючи церкву для потреб своєї пропаганди, щоб в очах місцевого населення протиставити себе владі рад. Найлегший шлях до цього – подати себе рятівницею гваної більшовиками церкви. У доповідній записці політуправління Південного фронту від 22 березня 1942 р. згадується про видачу 8 літрів горілки тим селянам, які здійснюватимуть хрещення своїх дітей [3, арк. 39–40]. У селах, де не було церковних споруд, "дітей хрестив батюшка вдома" [4]. Храми відвідувало не тільки місцеве населення, а й німці [5]. Окрім обряду хрещення, "брали шлюб у церкві" [6], святкували на селі також великі релігійні свята – Великдень, Різдво, "... бо з віри ніхто не виходив" [7]. Віра допомагала людям вижити у тих складних умовах. Т.Х. Кузик, уродженка с. Голоківка Чигиринського району Черкаської області, пригадує, що в селі розповідали "... нібито приснилось одній жінці Божа Матір, яка прикривала собою село. Ось тому жодна бомба не впала на Голоківку" [8].

На початку окупації такі методи мали вплив на населення. Представники різноманітних релігійних течій проводили свої відправи переважно без втручання окупаційної влади, тому населення охоче відвідувало церковну службу. Відкриття церков, вільна відправа релігійних обрядів позитивно впливали на стосунки цивільного населення з окупаційною владою. Люди, "зневірившись у політиках і диктаторах, ... шукали порятунку в релігії і це допомагало їм витримувати суворі випробування долі" [9, с. 42]. Можна твердити, що релігії та церкві окупанти



відводили роль суттєвого важеля впливу: від умиротворення цивільного населення на початку окупації до зміцнення "нового порядку" на загарбаній території.

Ще однією складовою соціокультурної сфери є доступність якісних медичних послуг. У довоєнний період на досліджуваній території функціонував досить значний медико-санітарний комплекс, основу якого складали лікувально-профілактичні та санітарно-гігієнічні заклади, в яких працювали кваліфіковані спеціалісти. Медико-санітарні інституції безкоштовно надавали потрібну медичну допомогу населенню та контролювали санітарний стан населених пунктів.

Політика німецької влади в галузі медичного забезпечення насамперед була зумовлена тим, що українське населення розглядалося як важливий трудовий ресурс. При районних управах було створено відділи охорони здоров'я, які організовували і контролювали діяльність медичних закладів, займалися кадровими питаннями в медичній сфері, розробляли і впроваджували санітарні заходи з лікування і профілактики захворювань, забезпечували медперсонал, кучерів і вартових медичних установ спецодягом [10, арк. 149]. У всіх районах вводилось обов'язкове медичне страхування населення. Застраховані особи мали право на безкоштовне лікування, крім того, хворий отримував 50 % заробітної плати, починаючи з 4-го дня захворювання [11, арк. 3]. Для інших категорій населення запроваджувалось платне лікування, згідно із затвердженими розцінками райуправами.

Така ситуація суттєво вплинула на доступність медичних послуг, оскільки більшість населення в містах і селах не мала змоги оплатити якісне лікування. Крім того, в лікарнях не вистачало ліків, а безкоштовна медична допомога надавалася виключно у невідкладних випадках [12, арк. 1; 13]. Тим самим німецька влада фактично позбавила населення медичного обслуговування, а це, в свою чергу, призвело до поширення інфекційних захворювань. Поширилися також і гострі респіраторні та дитячі захворювання, мала місце висока дитяча смертність [14].

Безпосередньою причиною поширення хвороб стало знищення (закриття) більшості лікарень і аптек. Через руйнування лікувальних закладів і відсутність фахівців для більшості хворих була недоступна спеціалізована медична допомога. Траплялися випадки, коли медичну допомогу населенню надавали фашисти, які квартирували у селах [15].

Оскільки не вистачало найнеобхідніших компонентів та обладнання для приготування в аптеках навіть простих ліків, люди лікувались "народними методами": травами, перекип'яченим бензином, замазували рани землею [13; 16; 17]. "Ліки того часу – трави. Лікували безкоштовно. Бабки збирали, варили, пили самі і поїли людей", – пригадує П. Федченко з хутора Червона Звенигородського району Черкаської області [18]. За відсутності грошей, населення за надані послуги платило продуктами [19]. У зв'язку із ліквідацією колгоспних пологових будинків, катастрофічним зменшенням їх у містах та скороченням кількості пологових ліжок у загальних лікарнях у період окупації рідкістю була госпіталізація породіль. Пологи, зазвичай, приймали бабки-повитухи [20].

У цілому руйнування мережі закладів охорони здоров'я, позбавлення цивільного населення елементарної медичної допомоги наслідок знищення лікувальних та профілактичних установ, антисанітарні умови проживання негативно позначилися на стані здоров'я людей, які опинилися на окупованих територіях [21, арк. 84].

Зі встановленням окупаційного режиму відбуваються також зміни у освітньому процесі. Треба зазначити, що до 1942 р. дозволено існування різних освітніх закладів. Так, у Черкаському районі Черкаської області відкрито 46 шкіл, з них 10 – у Черкасах [22, арк. 1]. Шкільний процес знаходився під контролем окупаційної влади, тому в школах не завжди вистачало учителів [21, арк. 71]. З початку окупації гестапо у співпраці з місцевими органами управління проводило "кампанії на благонадійність" щодо педагогічного персоналу шкіл, вихователів дитячих садків, викладачів технікумів та вищих навчальних закладів [23, арк. 58]. Щоб отримати місце учителя, вихователя або викладача необхідно було заповнити анкету, написати автобіографію, заручитися підтримкою двох-трьох свідків, які підтверджували правдивість цих документів. Серед загальних питань про вік, стать, освіту, необхідно було вказати національність, приналежність до комуністичної партії або інших політичних організацій, службу в Червоній армії. Відповідь на "обов'язкові" запитання впливала на остаточне рішення окупаційних органів. Особам, які переслідувались радянською владою або дезертирам, які виявили готовність до співпраці, надавалась можливість працювати в першу чергу. Комуністам і євреям працювати в школах суворо заборонялося.

Серед навчальних предметів були українська та німецька мова, література, математика, географія, стародавня історія, Закон Божий, ручна праця [24, арк. 7]. Оскільки нових підручників не було, то вчилися за старими, яких також не скрізь вистачало [19]. Директори шкіл мали своєчасно проводити "чистку" підручників, слідкувати за тим, щоб не проводилась комуністична пропаганда. Виходячи з того, що історія, географія й українська література повинні були викладатись по-новому,

запроваджувались спеціальні курси для перепідготовки вчителів, що фінансувались місцевим бюджетом [25, арк. 2 зв, 12, 23; 26, арк. 59]. Місцева преса друкувала рекомендації щодо викладання означених предметів [27]. Зошитів також не вистачало, тому подекуди замість зошитів використовували шматки паперу. Писали, нерідко, пером, яке прив'язували до "ломачки" [28].

Позитивними моментами у діяльності відділів освіти усіх рівнів було бажання виховувати національно свідому молодь [29]. Учні та студентів знайомили з творами раніше заборонених письменників, виховувалась любов до рідного краю, повага до національних традицій, релігійних почуттів [25, арк. 2 об, 13, 48–49]. Релігійне виховання розглядалося як "найголовніша зброя у боротьбі з комунізмом". У обов'язки класних наставників (кураторів) входило дбати про релігійне та моральне виховання студентів та учнів, спільне відвідування церкви тощо [30, арк. 8]. Серед навчальних дисциплін запроваджувались ідеологічні курси, серед яких "Історія націонал-соціалістичної партії" – прямий аналог "Історії ВКП(б)", що викладалась за радянського режиму.

Навчання в українській початковій школі було обов'язковим, але, як свідчать документи, відвідування було організовано погано. Серед причин низького відвідування були: відсутність одягу та взуття, неспроможність оплатити навчання, праця дітей [24, арк. 8; 28]. Запроваджувалась система штрафів батьків, діти яких пропускали заняття. Розмір штрафу залежав від кількості порушень: за перше порушення – від 50 до 200 крб., при повторному порушенні – 500 крб. чи примусова праця до двох тижнів [31, арк. 54; 32, арк. 44]. Крім штрафів, для батьків, діти яких не відвідували школу, вводились тілесні покарання.

На початку 1942 р. усі школи та інші освітні заклади закрили [33, с. 41]. Усіх учнів старших 15 років, разом із вчителями, почали відправляти до Німеччини, тому що в плани окупантів не входило надання українцям, яких вони вважали неповноцінними, якісної освіти [34, арк. 68]. На думку окупантів, для українців було досить лише елементарних знань. Їх ні в якому разі не слід допускати до розумової праці [35, с. 88]. Подібні навички обов'язково призвели б до політичних роздумів, скерованих проти окупантів, що було не в їх інтересах [35, с. 92, 96]. Німецька влада дозволила залишити лише 4-річні "народні" школи, діяльність яких мала охопити дітей віком до 11 років [34, арк. 68]. Рівень відвідування залишався низьким, до того ж умови навчання були погані, тому значну кількість таких шкіл поступово було закрито. Шкільні приміщення почали використовувати не за призначенням, або взагалі знищувались [28; 36].

Однак потреба військового часу вимагала підготовки спеціалістів низки професій здебільшого технічного, медичного та сільськогосподарського профілю [37, с. 107]. Так, наприклад, із 10 листопада 1941 р. у м. Градизькому почав працювати створений на базі колишнього сільськогосподарського технікуму бухгалтерів, кооперативний технікум із трирічним терміном навчання [38]. З середини січня 1942 р. у Полтаві розпочали роботу спеціальні середні школи: сільськогосподарська, медична, фармацевтична [39]. З 20 січня 1942 р. відновив навчальний процес Золотоніський сільськогосподарський технікум [40].

Діяли на теренах Центрального регіону і вищі навчальні заклади. Наприклад, у Києві в грудні 1941 р. з метою піднесення музичної та драматичної освіти в Україні "...до вершин національно-українсько-європейського рівня" було утворено Академію музичного та драматичного мистецтва ім. М.В. Лисенка, що мала право влаштовувати показові академічні вечори, лекції, вистави та збори [26, арк. 8].

З ініціативи Черкаської районної управи розпочали роботи з відновлення будівель Черкаського педінституту, що зазнали серйозних руйнувань під час боїв, та організації навчального процесу. До ініціативної групи входили викладачі, відповідну допомогу надавала міська та районні управи, відділ освіти. У результаті проведеної роботи 27 жовтня 1941 р. у навчальному закладі відновилися заняття [41, арк. 4]. У складі інституту функціонувало два факультети: фізико-математичний та природничий. При ньому діяла також учительська семінарія, що мала чотири відділи: німецької мови, фізико-математичний, природничий, мови, літератури та історії (мовно-історичний). В інституті в цей час працювало тридцять викладачів [42, арк. 2]. Для порівняння у довоєнний 1940–1941 навчальний рік, на 9 кафедрах працювало близько 100 викладачів [43, с. 284]. Станом на початок грудня 1941 р. загальна кількість студентів перевищувала 1460 осіб [41, арк. 8]. Адміністрація вважала інститут правонаступником того навчального закладу, що функціонував до окупації, принаймні, випускникам видавались документи та довідки про завершення навчання та складені іспити за попередні роки. Навчальний заклад мав гуртожиток та власну церкву [41, арк. 1, 4; 44, арк. 4].

У лютому 1942 р. відбулося відкриття Вінницького медичного інституту, на церемонії відкриття якого були присутні державний радник рейху і керівник відділу охорони здоров'я генерального округу "Волинь і Поділля" Нойн, комісар м. Вінниці Маргенфельд. Перший випуск студентів

Вінницького медичного інституту відбувся 21 вересня 1942 р., коли 84 студенти п'ятого курсу успішно склали державні іспити [45, с. 391].

З часом студентів в інститутах ставало все менше. Основною причиною цього була небезпека примусового вивезення молоді на роботи до Німеччини.

У захоплених містах і сільських населених пунктах України окупанти відродили кіномережу, діяльність якої призупинили після відступу Червоної армії. У Києві окупаційна влада відновила діяльність п'ятьох раніше існуючих кінотеатрів, ще два кінотеатри готували до роботи й один чекав на капітальний ремонт, у Кіровограді та Полтаві працювало два кінотеатри [46]. Кінотеатри, що працювали в період окупації, зазвичай, демонстрували тільки німецькі фільми і військову німецьку кінохроніку. Їх відвідували, як німецькі військовослужбовці і чиновники, так і місцеві жителі. Чиновники пропагандистського відділу "потурбувалися" про місцеве населення, забезпечивши фільми написами-перекладами російською або українською мовами [47, арк. 15].

Серед художніх фільмів перевага надавалась кінострічкам легкого жанру наприклад: комедіям "Пани й слуги", "Мій вірний товариш", "Травнева ніч" тощо. У роки Другої світової війни ефективним засобом нацистської пропаганди стала серія німецького щотижневого огляду (DW – Die Deutsche Wochenschau, "Дойчевохеншай"), що створювалася військовими кореспондентами пропагандистських рот і стала предметом гордості доктора Й. Геббельса, оскільки велику частину огляду складали фронтові епізоди з найгарячіших точок війни. Й. Геббельс вимагав зйомок тільки реальних сюжетів, тому вважалося, що кінооператори – ті ж солдати, що виконують свій обов'язок: "Людина з кінокамерою в руках наражається на таку ж небезпеку, як і людина з вогнеметом" [48, с. 240]. Нацисти вважали, що німецькі фільми – документи історичної правди. Зняті кадри з фронту доставляли літаками. Кінохроніка йшла в кінотеатрах, у тому числі в окупованих радянських містах, зазвичай, близько сорока хвилин. Демонструвалася непереможена хода німецької армії, що легко й блискавично знищувала більшовиків.

Характерною рисою виступала висока якість монтажу кіножурналів та ретельний підбір картин (навіть легкого жанру). На звичайного глядача вони справляли враження, що більшовики більше не повернуться, тому необхідно змиритися з життям в умовах окупації. "Такою агітацією вони створювали для міських обивателів примиренський настрій, хоча щоденна дійсність, приниження, голод, рабська, абсолютно безкоштовна праця – говорили протилежне. ... Усі картини, які демонструвалися, наскрізь проникненні гітлерівською політикою використати найнижчі почуття, спрагою наживи, шовінізмом і пропагандою ненависті до більшовизму" [49, с. 330].

Кіновиробництво все ж таки мало недоліки: хроніка демонструвалась із запізненням і була розрахована на власне німецького глядача; демонструвались картини, що показували бої, руйнування, які викликали в населення поганий настрій, а іноді й переконання в поверненні радянської влади; недосконале використання титрів, що не дозволяло пересічному глядачеві зрозуміти суть фільму [47, арк. 15].

Полтава в роки окупації за активністю культурного життя мало нагадувала місто воєнного часу. Тут працювало два кінотеатри (в них демонструвались німецькі фільми, окремі з них – з українським перекладом), театралізований ансамбль української пісні і танцю, дитячий театр (пізніше театр молоді) з балетною студією та хором, літня естрада в Петровському парку, театр-вар'єте відомого до революції 1917 р. циркового борця І. Шемякіна та інші установи культури, однак розраховані вони були переважно на обслуговування німецьких солдатів і офіцерів.

1 жовтня 1941 р., тобто вже через тиждень після вступу німців до Полтави, відновив свою роботу Полтавський музично-драматичний театр. Першими його виставами були "Наталка-Полтавка" М.В. Лисенка і "Запорожець за Дунаєм" С. Гулака-Артемовського. Директором театру офіційно вважався Юрій Сидорук, але його "шефом" і фактичним керівником був німецький унтер-офіцер, піаніст із Гамбурга Зігфريد Вольфер, який з українськими акторами поведився брутально, іноді вдаючись навіть до рукоприкладства. На початку 1943 р. у Полтавському театрі працювало 285 осіб постійного складу, включаючи 75 хористів і 45 осіб оркестрантів. Такого численного колективу театр не мав ні до війни, ні після, проте театр все більше втрачав національне обличчя, оскільки основними глядачами в ньому були солдати і офіцери німецької армії та чиновники окупаційної адміністрації. Значна частина вистав відбувалася німецькою мовою. Так, із 24 вистав оперети "Мадам Батерфляй", що відбулися упродовж 1942 р., лише 5 були україномовними [2, с. 214–215].

Київський оперний театр, окрім звичайного оперного репертуару, силами артистів театру, давав концерти для населення, під час яких виконувались пісні й танці російської, української та західноєвропейської класики. З приходом у червні 1942 р. німецького інтенданта В. Брюкнера, відбулись зміни репертуару, було відмінено постановки російських опер, розпочалась робота над німецькими, тому всім артистам в обов'язковому порядку запропонували вивчати німецьку мову [50, арк. 18–19].



У Черкасах працював театр, який увібрав у себе, крім театральної трупи, джаз-оркестр, дві капели (хорову ім. М. Лисенка і бандуристів), циркову бригаду. Його основним завданням було "...обслуговування німецьких військових частин та цивільного населення", до репертуару входили твори українських і німецьких композиторів, народні твори [51, арк. 4].

У звіті за травень 1942 р. у Генеральній окрузі "Миколаїв" зазначалось, що в кожному районі існують гуртки художньої самодіяльності, а подекуди професійні групи. Програма складалася з комедій, селянських скетчів, оперет та легких опер. Відбуваються музичні та хорові виступи. Усі дійства мали бути україномовними, використовуватись тільки українські твори [21, арк. 71]. У Кіровограді працював Український драматичний театр ім. І.К. Тобілевича [52].

Незважаючи на війну й скруту, юнаки й дівчата не втрачали бажання до розваг, традиційного дозвілля, часто проводили вільний від роботи час гуртом. Збираючись вечорами в чийсь хаті, молоді люди спілкувалися, жартували, розповідали анекдоти, співали, якщо була можливість дістати інструменти, не обходилися й без музики [5; 53]. На вечорницях грали троїсті музики, співали українських та російських пісень [4]. Німці інколи також брали участь у організованих сільською молоддю вечорницях, катаннях на санчатах, святах [54, арк. 92].

Традиційно на селі відзначали кінець жнив. Наприклад, у с. Богомолівка Кременчуцького району Полтавської області "на обжинчини дав голова лантух яблук, 2000 грошей на горілку, пуд м'яса, шість пудів пшеничного борошна і за сніп першій бригаді дав голова на літру самогона. Будемо в неділю гуляти, ... дівчата танцюють" [53]. У деяких селах Полтавської області жилося "дуже весело (так в тексті – О.Я.): музика грає кожний день із Хорола українська, а в Лофеці – руська, гарно співають у Перстепі, ставлять гарні п'єси, на сцену виходить немало людей. У Лубнах на піаніно грають" [53]. Проте гучні гуляння все ж таки на селі не відбувалися, насамперед через страх бути пійманими і відправленими до Німеччини. Так, наприклад, під час одного з гулянь у м. Монастирище Черкаської області нагрянули німці. Люди почали тікати, але осіб десять було затримано і пізніше відправлено до Німеччини [36].

Таким чином, окупація внесла свої корективи і в культурне життя українців. Так, на початку окупації доросле населення, за звичкою продовжувало відвідувати кінотеатри, але після того, як там почали проводитись облави "культпоходи" припинилися.

Змінилося і дозвілля дітей, хлопчики збирали патрони, гранати, снаряди і добували звідти порох, а потім влаштовували феєрверк. Придумували нові іграшки, наприклад, у с. Мар'янівка на Вінниччині до дошок прибили пошкоджені ковзани, сідали і відштовхуючись, катались або, розігнавшись, йшли на таран. До кожної такої машини прибивали паличку, на яку вішався прапорець – клаптик паперу, де було написано – "Сомоходка, Танк, Танкетка" [55, с. 61–62].

Для зміцнення "нового порядку" пропагандистські служби гітлерівської Німеччини активно афішували серед місцевого населення усі кроки окупаційної влади при проведенні соціальної політики. Відзначимо, що у воєнний час соціальна політика на користь навіть своїх громадян для будь-якої держави є серйозною проблемою. Рівень життя мирного населення під час війни, зазвичай, значно знижується, тому розвиток соціальних програм для громадян ворожої держави, частина території якої була окупованою, є фактом достатньо рідкісним і може бути розцінена двояко: по-перше, як не уявне, а справжнє милосердя і щиросердна готовність допомогти нещасним людям; по-друге, як заздалегідь спеціально підготовлена політика, розрахована на завоювання довіри з боку населення з метою припинення з його боку ворожих актів у відношенні до окупантів, тобто як якийсь тимчасовий пропагандистський трюк.

На наш погляд, саме другий варіант найвиразніше проявився на захоплених німецькими військами територіях Центральної України. Зрозуміло, при цьому німецькому командуванню доводилося робити деякі реальні кроки у сфері соціальної політики, щоб не розчарувати місцевих жителів і не дати їм причини для сумнівів у намірах окупаційної влади. Додамо до цього, що свою роль відіграли тут також традиції, правила й порядки, що були неодмінним атрибутом соціального життя самої Німеччини і що дозволили їй досягти значних результатів у цій сфері ніж в СРСР на початок 1940-х років.

На території регіону, під контролем " нової влади " виходила окупаційна преса, що мала значний вплив на психологічний стан населення, тому що, незважаючи на те, що на шпальтах газет містилися різнопланова інформація, що стосувалася демографічної ситуації, очікуваної повені, цін на необхідні продукти, розшук рідних, церковне життя та стан освіти, накази та розпорядження " нової влади " тощо, зміст інформації логічно підпорядковувався основній меті німецького окупаційного режиму [56].

Саме тому газети підкреслено слухняно подавали суворо дозовану німецькими властями інформацію для населення, що стосувалось умов їх існування. Основним лейтмотивом була

заборона і жорстоке покарання за порушення встановлених правил, що передбачали контроль над усіма сферами людського життя та діяльності.

При вирішенні фінансового питання основний акцент пропагандистське відомство німецької армії зробило на вільному обігу радянського карбованця разом із введеною до грошового обігу окупаційною маркою. Цей факт мав продемонструвати місцевому населенню відсутність наміру " нової влади " йти шляхом заборон і вилучення радянських грошей із обігу, а також те, що влада прислухається до побажань громадян щодо здійснення торгових операцій звичними для них грошима.

Разом із тим, реалізуючи свої плани з викачування з окупованих територій ресурсів і створюючи сприятливі для цього умови, нацисти прирівняли одну окупаційну марку до 10 радянських карбованців, що ставило останній у невідгдане становище.

Таким чином, населення повинно було зробити вибір на користь марки й поступово відмовитися від карбованця як ненадійної грошової одиниці. Ропочавши загарбницьку війну, нацисти вели її не лише проти діючої армії СРСР, а й проти мирного населення.

#### *Список використаних джерел*

- Гридіна І. Православна церква в Україні під час Другої світової війни 1939–1945 рр.: людський вимір: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / І.М. Гридіна. – Донецьк, 2001. – 181 с.
- Ревеґук В. Полтавщина в роки Другої світової війни (1939–1945) / В. Ревеґук. – Полтава, 2004. – 288 с.
- Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України) – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 873.
- Спогади Гордієнко Ф.П. (1928 р.н., с. Сазонівка Оржицького району Полтавської області) – Рукопис, 2008. – Архів автора.
- Спогади Тимченка Р.А. (1917 р.н., с. Мар'янівка Гайсинського району Вінницької області) – Рукопис, 2007. – Архів автора.
- Спогади Міщенко В.О. (1926 р.н., с. Мар'янівка Гайсинського району Вінницької області) – Рукопис, 2007 р. – Архів автора.
- Спогади Косової Є.П. (1925 р.н., с. Ново-Животов, Вінницької області) – Рукопис, 2008. – Архів автора.
- Спогади Кузик Т.Х. (1924 р.н., с. Голоківка Чигиринського району Черкаської області) – Рукопис, 2007. – Архів автора.
- Лисенко О. Церковне життя в Україні. 1943–1946 / О.С. Лисенко. – К.: НАН України Інститут історії України, 1998. – 391 с.
- Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-55. – Оп. 1. – Спр.14.
- ДАЧО. – Ф. Р-56. – Оп. 1. – Спр.1.
- Там само. – Ф. Р-55. – Оп. 1. – Спр.1.
- Спогади Андрушенка М.І. (1923 р.н., с. Лукашівка Золотоніського району Черкаської області) – Рукопис, 2007. – Архів автора.
- Спогади Розгон П.С і Разгон Г.М. (1924 р.н., 1932 р.н., с. Івахни Монастирищенського району Черкаської області) – Рукопис, 2007. – Архів автора.
- Спогади Поліщук Ю.Є. (1926 р.н., с. Нова Севастіанівка Христинівського району Черкаської області) – Рукопис, 2008. – Архів автора.
- Спогади Балабушки Т.Х. (1924 р.н., с. Голоківка Чигиринського району Черкаської області) – Рукопис, 2007. – Архів автора.
- Спогади Трегуб Т.Д. (1922 р.н., с. Стара Осота Олександрійського району Кіровоградської області) – Рукопис, 2007. – Архів автора.
- Спогади Федченко П.І. (1931 р.н., хутір Червона Звенигородського району Черкаської області) – Рукопис, 2007. – Архів автора.
- Спогади Сороки А.О. (1929 р.н., с. Стецівка Звенигородського району Черкаської області) – Рукопис, 2008. – Архів автора.
- Спогади Сокур І.А. (1915 р.н., с. Івахни Монастирищенського району Черкаської області) – Рукопис, 2007. – Архів автора.
- Центральний державний архів Вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України) – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 6.
- ДАЧО – Ф. Р-57. – Оп. 1. – Спр. 2.
- Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. Р-2531. – Оп. 1. – Спр. 5.
- ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 56.
- Там само. – Ф. Р-2356. – Оп. 6. – Спр. 64.
- Там само. – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 2.
- Українські вісті. – 10 січня 1942.
- Спогади Кривенко Л.Г. (1930 р.н., с. Сазонівка Оржицького району Полтавської області) – Рукопис, 2008. – Архів автора.
- Українські вісті. – 1942 р. – 14 січня.
- ДАЧО. – Ф. Р-36. – Оп. 1. – Спр.3.
- ДАЧО. – Ф. Р-60. – Оп. 1. – Спр. 2.
- ДАЧО. – Ф. Р-1842. – Оп. 1. – Спр. 3.
- Німецькі окупанти на Полтавщині (1941–1943): [зб. документів]. – Полтава: Зоря Полтавщини, 1947. – 80 с.
- ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 378.
- Дашичев В.И. Стратегия Гитлера – путь к катастрофе, 1933–1945: исторические очерки, документы и материалы: в 4 т. / В.И. Дашичев. ИМЭПИ РАН – М.: Наука, 2005. – Т. 1: Подготовка ко Второй мировой войне, 1933–1939. – 2005. – 524 с.
- Спогади Кващука С.С. (1932 р.н., м. Монастирище Черкаської області) – Рукопис, 2007. – Архів автора.
- Україна у Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1941–1942). / [Упор. В. Косик]. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Львівський державний університет ім. І.Франка, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України. – Т. 2. – 1998. – 384 с.
- Голос Полтавщини. – 11 січня 1942.
- Голос Полтавщини. – 15 січня 1942.
- Дніпрова хвиля. – 5 лютого 1942.
- ДАЧО. – Ф. Р-36. – Оп. 1. – Спр. 1.
- Там само. – Ф. Р-36. – Оп. 1. – Спр. 5.
- Масненко В.В. Черкаський педагогічний інститут у період окупації 1942–1943 рр. / В.В. Масненко, О.В. Кулаківська. // Черкащина в контексті історії України. Матеріали Другої науково-краснознавчої конференції Черкащини (до 60-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.). – Черкаси: "Ваш дім". Видавець ПП Дикий О.О., 2005. – С. 182–288.
- ДАЧО. – Ф. Р-36. – Оп. 1. – Спр. 2.
- Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейскомісаріату "Україна" і військової зони в роки Другої світової війни. [Монографія] / В.О. Шайкан. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – 451 с.
- Українські вісті. – 11 лютого 1942.
- ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 477.
- Рисс К. Геббельс. Адвокат дьявола / К. Рисс. – М.: Центрполиграф, 2000. – 530 с.
- Київ у дні нацистської навали (За документами радянських



спецслужб). – К.-Л. 2003. – 526 с. 50. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф. 6. – Спр. № 31418 фп. – Архівно-кримінальна справа на Тараканова Миколу Михайловича. (1944 р.). 51. ДАЧО. – Ф. Р-17. – Оп. 1. – Спр. 1. 52. Українські вісті. – 24 січня 1942. 53. Державний архів Полтавської області. – Ф. Р-4091. – Оп. 1. – Спр. 1860. 54. ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 4. 55. Куна. Історія сіл Кунянської сільради Гайсинського району. – Випуск перший, 2005 р. – 136 с. 56. Дніпрова хвиля. – 1 січня 1942.

**Николай Бушин, Оксана Яшан**

### **СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫЙ АСПЕКТ ОККУПАЦИОННОЙ ПОВСЕДНЕВНОСТИ 1941–1944 ГГ. (НА МАТЕРИАЛАХ ЦЕНТРАЛЬНОГО РЕГИОНА УКРАИНЫ)**

*В статье анализируется социокультурный аспект оккупационной повседневности населения Центрального региона Украины в трудных условиях военного быта при нацистско-фашистской оккупации 1941–1944 гг.*

*Ключевые слова: нацио-культурный аспект, оккупационные власти, военный быт, мировоззренческая ориентация, Центральная Украина.*

**Mykola Bushin, Oksana Yashan**

### **SOCIAL AND CULTURAL ASPECTS OCCUPYING DAILY OCCURRENCE OF 1941–1944 (MATERIALS TO CENTRAL REGION OF UKRAINE)**

*In the article the socialcultural aspect of human life of population in the Central region of Ukraine is analyzed under trying conditions military way of life during Nazi-fascist occupations in 1941–1944.*

*Keywords: national-cultural aspects, occupation authorities, a military way of life, philosophical orientation, Central Ukraine.*

**УДК 94(477.8) "1944–1945"**

**Галина Стародубець**

### **СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ВИНИЩУВАЛЬНИХ БАТАЛЬЙОНІВ У РАМКАХ УКРАЇНСЬКОГО ПОВСТАНСЬКОГО ЗАПІЛЛЯ (1944–1945 РР.)**

*У статті аналізується генеза винищувальних батальйонів на території західних областей України у 1944–1945 роках. Визначаються причини та мета їх створення, національний та кадровий склад. Показано вплив діяльності цих парамілітарних формувань на функціонування повстанського запілля.*

*Ключові слова: винищувальні батальйони, групи сприяння, повстанське запілля, парамілітарні загони, окупація.*

Від першої половини 1944 року паралельно з організацією і формуванням у звільнених від німецької окупації районах західних областей України місцевих органів партійно-радянської влади, велась робота зі створення при відповідних структурах НКВС винищувальних батальйонів ("истребительных батальйонов") і так званих "груп самооборони".

У сучасній науковій літературі питанню їх створення і участі у процесі відновлення радянської влади в краї приділено не заслугою мало уваги. Коротку характеристику їхньої діяльності та аналіз причин створення знаходимо в одному із нарисів підсумкового наукового видання напрацьовань робочої групи істориків, створеної при урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА [1, с. 354–355].

Цікава інформація про генезу винищувальних батальйонів (далі – ВБ) на Станиславщині міститься у низці статей О.Безносюка. У своєму дисертаційному дослідженні він чи не вперше у вітчизняній історичній науці зробив спробу комплексно висвітлити процес становлення та діяльності ВБ на території Прикарпаття. З точки зору історико-правових позицій ним аналізуються форми й методи їх діяльності в контексті суспільно-політичних процесів, що відбувалися в довоєнний і повоєнний періоди у західному регіоні України [2].

Роль винищувальних батальйонів Львівщини у процесі руйнування повстанського запілля розкривається у статті Т.Ремарчука. На нашу думку, його висновок про те, що "без існування



парамілітарних формувань з населення комуністичному режиму навряд чи вдалося б знищити український національно-визвольний рух" [3, с. 202], видається дещо категоричним.

Опосередковано про діяльність винищувальних батальйонів згадується у працях Д. Веденєєва та Г. Биструхіна [4]. Цими авторами вони трактуються як одна з "наймасовіших форм залучення місцевої людності до збройної боротьби з антирадянським рухом опору" в період відновлення більшовицько-радянської влади у західних областях України. Поділяючи, в принципі, точку зору професорів Д. Веденєєва та Г. Биструхіна, ми ставимо собі за мету дослідити генезу винищувальних батальйонів у 1944–1945 роках, їх кадровий і національний склад, а також роль у руйнуванні запілля УПА.

Перші парамілітарні загони цього типу з'являлися відразу після звільнення окремих районів західних областей України від німецьких загарбників. Доцільність їх створення зумовлювалася декількома чинниками, з яких найважливішими, на нашу думку, були два. По-перше, відсутність достатньо потужної державної мілітарної сили, необхідної для придушення масштабного антирадянського руху Опору в цьому регіоні у 1944 р. Підтвердження сказаного знаходимо у багатьох радянських документах того часу. Для прикладу, автор "Оглядової довідки про діяльність винищувальних батальйонів та груп самооборони ... в Станіславській області" зауважував, що "після звільнення області працівники органів УМВС і УМДБ з перших днів зіткнулися зі значною кількістю озброєних банд УПА. Для їх ліквідації необхідна була також озброєна сила, але в той час внутрішній війська МВС перебували ще на фронті і не могли надати допомогу органам МВС і МДБ в ліквідації банд" [5, арк. 184].

Крім того, озброєної охорони потребували також партійні, комсомольські, радянські працівники, які змушені приїжджали у села і районні центри повсталіх областей для того, щоб організовувати тут партійно-радянську, господарську діяльність. Більшість з них панічно боялася рухатись місцевими населеними пунктами без такого супроводу. Другою, не менш важливою причиною толерування більшовиками процесу залучення місцевих мешканців до збройної боротьби, було бажання створити прецедент співпраці населення з радянською владою, який згодом дуже масштабно використовувався нею з пропагандистською метою.

У 1944 – першій половині 1945 років винищувальні батальйони ще не представляли структурно-оформленої бойової сили. В основному вони використовувалися для охорони оперативних співробітників і радянсько-партійного активу, які час від часу виїжджали у села. Немає також офіційних документів, які б чітко регламентували їх діяльність. Опосередковані вказівки про створення самооборонних підрозділів у регіонах, "заражених" повстанським рухом, містяться в резолюції пленуму ЦК КП(б)У "Про хід виконання постанови ЦКВКП(б) 27 вересня 1944 р." від 27 листопада 1944 року. у документі, зокрема, зазначається, що в подальшій боротьбі з "національними бандами" необхідно створювати і зміцнювати групи самооборони з місцевого населення [6, с. 97].

Проте конкретних вказівок щодо форм, методів, способів формування, матеріального та кадрового забезпечення тощо. ВБ в жодному з такого роду партійних документів, прийнятих до другої половини 1945 року, не містилося. Впорядкування процесу створення ВБ та їх використання відбулося після рішення ЦК КП(б)У від 27 листопада 1945 р. і вказівки НКВС УРСР за № 8/156936 від 13 листопада 1945 р. З кінця 1945 року спостерігається очевидне погравлення роботи управлінь і відділів НКВС та НВДБ зі створення та організації діяльності винищувальних батальйонів. До цього часу цією проблемою займалося місцеве більшовицько-радянське керівництво – від обласного до районного рівнів.

Одними з перших, хто поставив це питання на порядок денний, були керівники Рівненської та Волинської областей. Зокрема, воно піднімалося учасниками наради секретарів райкомів КП(б)У з кадрів, що відбулася на початку червня 1944 року в Рівненському обкомі партії. Цікавим, на нашу думку, видається виступ секретаря обласного комітету КП(б)У В. Бегми, у якому він подає свої міркування з приводу доцільності використання такої форми самооборони, як винищувальні батальйони. Сам факт необхідності створення груп самооборони на рівні окремих населених пунктів доповідачем не заперечувався. Однак у нього виникли певні сумніви з приводу реалізації деяких позицій. Насамперед йшлося про саму назву. Ставлячи питання, як назвати загони: винищувальні батальйони чи групи громадського порядку на допомогу міліції з боротьби з бандитами, В. Бегма аргументував свої вагання так: "Назвати їх винищувальні батальйони – це зовсім не буде відповідати (сама назва) умовам нашої радянської влади, нашої конституції: кого знищувати в тилу? В кожному селі створювати групи самозахисту – буде політично неправильно – видно настрої нездорові. Озброїти місцеве населення – потрібно знайти для цього якусь форму, щоб це відповідало конституції, нашим законам. Можливо назвати бригадою допомоги міліції з боротьби з бандерівцями, по типу бригад, які існували у східних районах" [7, арк. 40].

Як бачимо, проблема створення парамілітарних загонів з місцевих мешканців розглядалася не тільки в площині їх фактичного формування, але й назви, що мала відображати зміст і мету цих формувань, легітимізувавши тим самим їх діяльність. Зі слів такого досвідченого фахівця як В. Бегми видно, що радянська влада, принаймні в особі її мислячих представників, відразу після визволення західних областей, постала перед дилемою вибору форм і методів поборювання повстанського руху. Неприйнятність назви "винищувальні батальйони" була очевидною – винищувати кого? Своїх громадян? У тилу якого ворога? Адже такого роду загоны створювались у 1941 році для боротьби з німецькими загарбниками. На початку 1944 року ситуація стала абсолютно іншою – радянська територія Західної України була звільнена від німецьких окупантів.

Другою, не менш дражливою, була проблема кадрового наповнення цих загонів. Знову ж таки, всупереч гучній більшовицькій пропаганді, В. Бегма, який про суспільно-політичну ситуацію в краї знав не з чийось слів, а з власного досвіду, не безпідставно піддавав сумніву істинність широко пропалованих гасел на кшталт "всенародної, масової і беззастережної" любові місцевого населення до "рідної радянської влади". Політичні настрої значної частини мешканців краю спонукали його до обережності. "Зараз стоїть питання, в яких селах створити групи, – сказав він у своєму виступі. – "Села я знаю, але про те, кого озброїти гвинтівками сказати я боюсь. Навіть у тих селах, які були виключно партизанськими, це сказати боюсь, тому що, якщо їх озброїти, вони підуть проти нас" [7, арк. 46]. Однак ці сумніви кардинально не вплинули на позицію секретаря Ровенського обкому партії щодо боротьби з українськими повстанцями. Національний рух Опору, який більшовики охрестили "бандитським", мусив бути у будь-який спосіб придушений і це не викликало жодних сумнівів.

Не можна оминати увагою ще один важливий момент з документально зафіксованого виступу В.Бегми. Він, зокрема, наголошував на можливості силового варіанту розв'язання військово-політичного конфлікту, що мав місце в регіоні: "Якщо вони (члени оунівського підпілля та УПА – автор) не почули звернення нашого уряду, ми будемо відповідати силою, заставимо силою чи підкоритися, чи будемо знищувати. Але ми не зможемо давати армію (не зможемо в кожному селі, районі тримати гарнізони, достатньо, що німці це робили, в кожному районі тримали цілий гарнізон), але я думаю, що ми не допустимо, щоби в районах створювали гарнізони для боротьби з бандерівцями, цього не буде, ми не німці" (виділення наше. – автор) [7, арк. 58]. Як видно з цитати, в першій половині 1944 року більшовицькі лідери такого масштабу як В.Бегма, не допускали думки про використання армії проти власного народу, а фактичне переведення цілого регіону на воєнний стан розглядалося ними як щось неприпустимо ганебне, на зразок фашистської окупації. Як відомо, уже за півтора року, на початку 1946 р., у кожному західноукраїнському селі було розквартировано один з 3500 гарнізонів регулярних військ, не враховуючи завжди присутніх тут військ НКВС. До того часу морально-етичний бік проблеми боротьби з українським визвольним рухом був не просто відсунутий на задній план, а радянською пропагандою втиснутий у рамки більшовицької моралі.

Упродовж 1944 року при всіх міських та районних відділах НКВС Західної України створили винищувальні батальйони чисельністю 100–200 осіб. Командирами їх, зазвичай, призначалися заступники начальника райвідділів НКВС чи оперативні працівники відділів і відділень НКВС; заступниками командирів з політичної частини – другі секретарі райкомів; начальниками штабів – завідувачі воєнними відділами райкомів чи, за наявності у районах, командири Червоної армії, звільнені від військової служби. Основними об'єктами охорони ВБ були найбільш важливі промислові підприємства, залізничні мости, електростанції, пошта, телеграф, мости тощо, на які могли здійснити напад українські повстанці, парашутні десанти чи ворожі диверсанти.

Згідно з офіційними радянськими документами "до 1 червня 1944 р. на території Тернопільської області було створено 21 винищувальний батальйон чисельністю 1046 чоловік, котрі дислокувалися практично в усіх її районах" [8, арк.38]. Впродовж року їх чисельність збільшилася до 39 з кількістю бійців 4809. Паралельно процес формування ВБ проходив також і в сусідніх областях, зокрема, Львівській. Так, бюро обкому КП(б)У 30 жовтня 1944 року прийняло рішення "для збройної боротьби з бандами українсько-німецьких націоналістів ... організувати в кожному селі при сільській раді боеву групу сприяння ВБ чисельністю від 10 до 25 чол з місцевого перевіреного активу" [8, арк.96].

Безпосередню відповідальність за їх комплектування покладалося на перших секретарів райкомів КП(б)У та начальників райвідділів НКВС і НКДБ. Згідно з розпорядженням начальника обласного управління НКВС, на кожні два села прикріплювався один дільничний уповноважений, в обов'язки якого входило контролювати діяльність груп сприяння та керувати збройною боротьбою. З метою заохочення місцевого населення до вступу у винищувальні батальйони та так звані "групи сприяння", міськкомам було дано вказівку про звільнення їх бійців від призову до Червоної армії. У результаті проведеної роботи, скерованої на виконання цієї постанови, упродовж 1944 – початку

1945 років у Львівській області офіційно зареєстровано у кожному з районів винищувальний батальйон. Загальну картину їх діяльності подано у таблиці 1, котру ми подаємо у дещо скороченому варіанті.

Таблиця 1

**Довідка про кількість винищувальних батальйонів і груп самооборони у Львівській області і результати їх боротьби з бандитизмом за 1944 р.**

| № п/п | Назва р-ну         | К-ть ВБ | К-ть ГС | Результати         |                |                |
|-------|--------------------|---------|---------|--------------------|----------------|----------------|
|       |                    |         |         | Проведено операцій | Вбито бандитів | Затримано банд |
| 1     | Бродський          | 1       | 14      | 160                | 33             | 173            |
| 2     | Бобркський         | 1       | 29      | 75                 | 2              | 35             |
| 7     | Жовківський        | 1       | 2       | 33                 | 2              | 47             |
| 10    | Івано-Франківський | 1       | 30      | 15                 | 1              | 15             |
| 11    | Краковецький       | 1       | 18      | 44                 | 4              | 56             |
| 16    | Львівський         | 1       | 27      | 14                 | 6              | 15             |
| 26    | Рава-Руський       | 1       | 32      | 101                | -              | -              |
| 30    | Щирецький          | 1       | 25      | 12                 | 3              | 4              |
| 31    | Яворівський        | 1       | 20      | 59                 | 27             | 89             |
|       | Всього             | 31      | 1900    | 246                | 1942           | 177            |

[5, арк. 134].

Як видно з таблиці, кожен з ВБ мав певну кількість груп самооборони (далі – ГС), при чому, не стало визначено. Для прикладу, у Жовківському районі їх було 2, а в Івано-Франківському – 30. Упродовж року за їх участю було проведено 246 антиповстанських операцій, в результаті чого було знешкоджено 177 повстанських боїв. Наприкінці 1945 року винищувальні батальйони діяли у всіх районах Львівської області, крім Львівського. Проте кількість груп самооборони скоротилася більше ніж у десять разів – від 1900 до 109, що дає підстави зробити висновок про формальне існування більшості з них у 1944 році. Підтвердження сказаному знаходимо й у статистичних звітах з Тернопільщини. В результаті проведення в третій декаді липня 1945 року Тернопільським управлінням НКВС обстеження оперативної діяльності Заліщицького і Чортківського винищувальних загонів і груп сприяння було виявлено, що там їх фактично немає, якщо не числити 29 осіб радянсько-партійного активу і 3 групи сприяння чисельністю у 20 осіб [9, арк. 42].

Станом на 10 січня 1945 р. на території Волинської області нараховувалося 30 ВБ, загальною чисельністю 2949 бійців та командирів. Офіційна статистика засвідчувала, що через місяць, 15 лютого, їх кількість збільшилася до 3400 осіб. Щодо груп сприяння, то цікавим видається той факт, що 1 січня 1945 р. в області діяло 507 груп сприяння загальною чисельністю – 4065 осіб, однак упродовж наступних півтора місяці влада змушена провести ревізію їх лав, в результаті чого було знову організовано 270 ГС загальною чисельністю – 2925 осіб [5, арк. 221].

Офіційні дані загальної чисельності та якісної характеристики особового складу ВБ у західних областях України в першій половині 1945 року подано у таблицях 2 і 3.

Таблиця 2

**Відомості про дислокацію та чисельність ВБ і ГС станом на 1 квітня 1945 р.**

| Область     | К-ть р-нів | К-ть ВБ | Чисельність   |                       |              |       |                 | Групи самооборони |                              |
|-------------|------------|---------|---------------|-----------------------|--------------|-------|-----------------|-------------------|------------------------------|
|             |            |         | загальна к-ть | членів і канд. ВКП(б) | комсомольців | жінок | призовного віку | к-ть ГС           | чисельність особового складу |
| Волинська   | 30         | 30      | 3698          | 148                   | 174          | 116   | 1350            | 798               | 7541                         |
| Дрогобицька | 29         | 29      | 4929          | 195                   | 158          | 69    | 3912            | 304               | 2305                         |
| Львівська   | 31         | 31      | 3343          | 225                   | 99           | 41    | 1140            | 445               | 6210                         |
| Ровенська   | 30         | 30      | 2851          | 213                   | 147          | 72    | 928             | 195               | 2725                         |



|               |     |     |       |      |     |     |       |      |       |
|---------------|-----|-----|-------|------|-----|-----|-------|------|-------|
| Станіславська | 36  | 36  | 3779  | 350  | 195 | 311 | 2619  | 309  | 3392  |
| Тернопільська | 39  | 39  | 4285  | 272  | 226 | 167 | 1841  | 221  | 2666  |
| Всього        | 195 | 195 | 22885 | 1403 | 999 | 776 | 11719 | 2272 | 24839 |

[5, арк. 256].

Таблиця 3

**Довідка про чисельність ВБ і ГС в західних областях України станом на 5 червня 1945 р.**

| Назва області | Загальна к-ть ВБ | Всього особового складу | К-ть груп сприяння | Всього особового складу ГС |
|---------------|------------------|-------------------------|--------------------|----------------------------|
| Волинська     | 30               | 3698                    | 798                | 7541                       |
| Дрогобицька   | 29               | 4929                    | 304                | 2305                       |
| Львівська     | 31               | 3343                    | 445                | 6210                       |
| Ровенська     | 30               | 2851                    | 195                | 2725                       |
| Станіславська | 36               | 3837                    | 376                | 5237                       |
| Тернопільська | 39               | 4804                    | 297                | 5205                       |
| Всього        | 195              | 26404                   | 2348               | 27378                      |

[5, арк. 253].

Аналіз поданої у таблицях 1–2 інформації, дає підстави зробити декілька висновків. По-перше, очевидним є факт збільшення упродовж двох місяців загальної кількості особового складу винищувальних батальйонів та груп сприяння за рахунок Тернопільської та Станіславської областей, регіонів, у яких національний антирадянський рух Опору в 1944–1945 роках був наймасовішим. По-друге, основна маса бійців ВБ (близько 90 % від загальної кількості) залишалася безпартійною. І тільки 10,5 % були членами або кандидатами у члени ВКП(б) та комсомольцями.

Отже, при всьому бажанні більшовицько-радянського керівництва відбір мобілізованих до парамілітарних загонів не міг здійснюватися виключно за партійною ознакою, а включав інші чинники, наприклад, можливість кар'єрного росту, отримання матеріальної винагороди, врешті-решт, задоволення своїх ідейних переконань. Близько 50 % бійців винищувальних батальйонів та груп сприяння були молодими людьми призовного віку, тобто 1927–1928 рр. народження.

Проте, мусимо визнати, що зроблені висновки носять дещо умовний характер, оскільки визначити конкретну чисельність реально діючих парамілітарних загонів упродовж 1944–1945 рр. видається малореальним, бо цифри, що фігурують в документах, далеко не завжди відповідають дійсності. Було б неправильним причину цього вбачати тільки в умовах воєнного часу. Не слід применшувати роль такого важливого чинника як суб'єктивний. Насамперед, йдеться про те, що це був час активного функціонування репресивного апарату й невиконання вказівок зверху загрожувало не просто посадовим пониженням, а й звинуваченнями у зрадництві, свідомому саботажі і тому подібному з усіма наслідками, що з цього випливали. Тому функціонери низових структур партійно-державного механізму поспішали відрепортувати про належне виконання розпоряджень і наказів "вищестоящих органів". Звідси – така лавина фактично непідтверджених цифр та інформації як про кількість українських повстанських сил, так і про кількісну результативність боротьби з ними.

Щодо національного учасників ВБ, то він різнився залежно від часу і району їх формування. У перші місяці відновлення радянської влади переважаючи більшість їх особового складу складали поляки. Наприклад, "у Бережанах Тернопільської області ВБ був сформований 28 липня 1944 року. В кінці грудня цього ж року його особовий склад мав такий вигляд – 143 особи, серед яких – 130 поляків і тринадцять українців" [10, арк. 168].

В особовому складі винищувального батальйону Підгаєцького району було 53 українці і 127 поляків [11, арк. 44]. Аналогічною була ситуація й у інших районах області: "районний ВБ Буданова в травні 1944 року складався з 48 чоловік, 40 з яких – поляки; Теробовлі – 78 поляків" [11, арк. 124]. Загалом, станом на перше січня 1945 року з 4232 учасників винищувальних батальйонів Тернопільської області 1539 були українцями, 2310 – поляками, 248 – росіянами, 144 представниками інших національностей. Автори офіційних радянських документів засвідчують, що перші групи ВБ у селах Станіславщини створені з мешканців польської національності. Проте груп, сформованих виключно з поляків було мало, оскільки, аби не допустити національної різни, до їх складу входили демобілізовані солдати-українці [5, арк. 187].

Ще однією проблемою суб'єктивного характеру, окрім польської присутності у складі ВБ, стало питання підбору керівників. Зазвичай, усі вони були не тільки не місцевими, але й у масі своїй не володіли українською мовою. На тлі розгортання тотального антирадянського спротиву, поява в українських селах і хуторах росіян у формі ненависних "енквдистів", які керували озброєними

групами з місцевих хлопців, котрі займалися переслідуванням своїх односельців – повстанців, викликала вкрай негативну реакцію з боку місцевого населення і не сприяла піднесенню авторитету радянської влади. Ситуація була настільки складною, що викликала занепокоєння з боку республіканського керівництва. 13 листопада 1945 року народний комісар внутрішніх справ генерал-лейтенант Рясной видав наказ, яким зобов'язував усіх без винятку начальників штабів райвідділів НКВС володіти українською мовою і вивчити усі особливості життя населення західних областей України [5, арк. 288].

Наголошувалося також на необхідності ширше залучати на ці посади вихідців з місцевого населення, які володіють необхідними організаторськими здібностями і показали себе відданими громадянами СРСР в боротьбі з повстанським рухом. З метою часткового звільнення командирів винищувальних батальйонів від роботи в своєму господарстві і створення для них належних умов для приділення більшої уваги підвищенню боєздатності ввірених їм підрозділів, рекомендувалося призначати на ці посади дільничних уповноважених міліціонерів.

За погодженням з обкомами КП(б)У на період боротьби з "бандитами" їх дозволялося зараховувати посадовцями, які утримувалися за рахунок коштів місцевих (районного чи сільського) бюджетів – завідувачими хатами-читальнями, ветфельдшерами і тощо.

Згідно з офіційними розпорядженнями, основу кадрового складу винищувальних батальйонів складали чоловіки й жінки допризовного віку, звільнені призовними комісіями від служби в Червоній армії через хворобу, інвалідність, або так звану "броню" без відриву від виробництва, які приймали участь в партизанських загонах, або проявили себе в практичній роботі і були здатними вправно володіти зброєю. Оскільки в силу об'єктивних причин у деяких західних областях, наприклад, Тернопільській, Станіславській, Дрогобицькій учасників партизанських загонів практично не було, основним контингентом, з якого формувався особовий склад парамілітарних загонів, було чоловіче населення призовного віку; ті, хто мав тимчасові відстрочки райвійськкоматів; так звані "броньовані" (спеціалісти різних сфер господарської діяльності, звільнені від обов'язкової військової чи трудової мобілізації. – автор); радянсько-партійний та комсомольський актив; допризовники 1927–1928 рр. народження. Траплялися випадки залучення жінок, як, наприклад, у Шумському районі Тернопільської області, де "у складі винищувального батальйону їх було аж 19" [10, арк. 74].

Загалом, як видно з матеріалів таблиці 2, до складу ВБ західних областей УРСР входило 776 жінок, що складало близько 3,5 % від загальної кількості їх особового складу. За віковою ознакою основу винищувальних батальйонів і груп сприяння складали бійці віком, в середньому, від 18 до 30 років.

Підсумовуючи сказане, можна дійти висновку, що створення парамілітарних загонів з місцевих мешканців західних областей України у формі винищувальних батальйонів та груп самооборони, було одним із важливих завдань, що стояли перед відповідними структурами радянської влади. Вони, головним чином, виступали допоміжною збройною силою у боротьбі з самостійницьким рухом. В означуваний нами період, у 1944 на початку 1945 років, процес їх створення проходив повільно і слабо контролювався з боку офіційної влади.

Національний склад винищувальних батальйонів не вирізнявся своєю строкатістю. Більшість бійців були вихідцями з місцевого українського населення, винятком хіба був 1944 рік, коли у районах компактного проживання поляків, останні складали більшість у цих загонах. Хоча винищувальні батальйони не виступали домінуючою силою у поборюванні самостійницького руху, проте були виразно деструктивною силою в рамках повстанського запілля, що поряд з іншими чинниками сприяло його руйнації.

#### *Список використаних джерел*

1. Лисенко О. Боротьба збройних відділів ОУН і УПА з радянським карально-репресивним апаратом / Лисенко О. // Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія історичні нариси / Відпов. ред. С. Кульчицький. – К.: Наукова думка, 2005. – С. 354–355.
2. Безносюк Олег Петрович. Діяльність винищувальних батальйонів та груп охорони громадського порядку на Прикарпатті в 1944–1954 роках: дис... канд. наук: 07.00.01. – 2008.
3. Ремарчук Т. Винищувальні батальйони Львівщини (1944–1948 рр.) / Ремарчук Т. // Наукові записки. Історичні науки. – Острів, 2008. – Випуск 10. – С.193–202.
4. Веденєв Д. Двобій без компромісів. Протиборство спец підрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки: Монографія / Веденєв Д., Биструхін Г. – К.: К.І.С., 2007. – С. 330–334; Веденєв Д. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945) / Веденєв Д., Биструхін Г. – К., 2006. – 408 с.
5. Державний архів Служби Безпеки України (далі – ДА СБ України). – ФДВ 372. – Т. 97.
6. Літопис УПА. Нова серія. – Київ – Торонто, 2001. – Т. 3. – 652 с.
7. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 45. – Спр. 961. – Арк. 1–62.
8. ДА СБ України. – ФДВ 372. – Т. 98.
9. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф.П-1. – Оп. 1. – Спр. 379.
10. ДАТО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 105.
11. ДАТО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 106.

Галина Стародубець

### СОЗДАНИЕ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ИСТРЕБИТЕЛЬНЫХ БАТАЛЬОНОВ В РАМКАХ УКРАИНСКОГО ПОВСТАНЧЕСКОГО ЗАПОЛЬЯ (1944–1945 ГГ.)

*В статье анализируется генезис истребительных батальонов на территории западных областей Украины в 1944–1945 годах. Определяются причины и цель их создания, национальный и кадровый состав. Показано влияние деятельности этих парамилитарных формирований на функционирование повстанческого подполья.*

*Ключевые слова: истребительные батальоны, группы содействия, повстанческое подполье, парамилитарные отряды, оккупация.*

Galina Starodubets

### ESTABLISHMENT AND ACTIVITIES WITHIN DESTRUCTIVE BATTALIONS UKRAINIAN REBELLIOUS REAR (1944–1945 YEARS)

*In the article the genesis of destroying battalions on the territory of western region of Ukraine in 1944–1945 years is analyzed. Reasons and the aim of their creating, national and regular complement are determined. The influence of activity of these paramilitary formations on functioning of the rebellious rear is showed.*

*Key words: destroying battalions, groups of contribution, rebellious rear, paramilitary detachment.*

УДК 94(477.8)“1944/1950”

Андрій Киданюк

### СОЦІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ СЕЛЯН ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ У 1944–1950 РР.

*У статті досліджено основні тенденції та специфіку соціального становища селян Дрогобицької, Львівської, Станіславівської та Тернопільської областей УРСР упродовж 1944–1950 рр., розкрито особливості процесу відновлення соціальної інфраструктури села, проаналізовані зміни у соціальному становищі сільських мешканців.*

*Ключові слова: західноукраїнське село, соціальне становище, соціальна інфраструктура села, колективізація, повосний період.*

На сучасному етапі розвитку історичної науки в Україні зростає інтерес до соціальної історії різних регіонів держави. Теперішній стан українського села переконує у необхідності посилення уваги істориків до соціальних проблем його мешканців. Відтак, перебіг соціальних процесів на селі потребує поглибленого вивчення, зокрема, соціального становища селян Західної України упродовж 1944–1950 рр.

Актуальність дослідження посилюється у зв'язку з світовою економічною кризою, оскільки її результати можуть бути корисні для вироблення ефективної соціальної стратегії.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1944–1950 рр. Нижня межа пов'язана зі звільненням території Західної України від німецьких військ, верхня – закінченням четвертої п'ятирічки та офіційним завершенням колективізації краю.

Об'єктом нашого дослідження є сукупність соціально-економічних явищ та процесів, характерних для західноукраїнського села.

Предметом дослідження – соціальне становище селян Західної України упродовж 1944–1950 рр.

Проблематика входження західноукраїнського села в нову соціально-економічну модель господарювання та основні соціальні процеси, що відбувалися в краї, вже були предметом дослідження радянських науковців І. Богодиста [1–2], М. Івасюти [25–27], В. Масловського [35–36], Ф. Чернявського [40–41] та інших. Спільною рисою досліджень істориків цього періоду, було звеличення радянської політики та її позитивного впливу на західноукраїнське село.

Праці науковців незалежної України В. Гулая [4], П. Когути [30–31], О. Ленартовича [32], О. Малярчука [33–34] та інших вже не є такими однозначними, а їхні автори намагаються критично підходити до дослідження, вводячи до наукового обігу та аналізуючи документи, які раніше



перебували у секретних фондах державних архівів. Не применшуючи ваги усього історіографічного доробку з цієї проблематики, на наш погляд, не вистачає виважених, незаполітизованих оцінок соціальних процесів у західноукраїнському селі.

Метою нашої статті є аналіз соціального становища селян Західної України упродовж 1944–1950 рр.

Важливим показником соціального достатку населення є оплата праці. Оскільки впродовж 1944–1950 рр. у західноукраїнському селі відбулася кардинальна зміна у формі організації селянської праці – від ведення одноосібного господарства до колгоспної системи, тому варто окремо зупинитися на реальних прибутках кожної з груп населення.

Аналіз джерел свідчить про те, що заробітна плата зростаючої соціальної верстви колгоспників була незначною. Так, у 1946 р. у колгоспі ім. Шевченка с. Наварії Львівської області колгоспники одержували на трудовень по 6 карбованці (крб.) 15 копійок (коп.), 3 кг хліба та 3 кг картоплі [3, с. 6]. Упродовж 1944–1948 рр. колгоспники колгоспу ім. Сталіна Дублянського району Дрогобицької області щорічно отримували в середньому по 2–2,5 крб. і 3–3,5 кг хліба на трудовень, не враховуючи овочів, фруктів та інших сільськогосподарських продуктів [37, с. 3].

За підрахунками П. Когути у 1947 р. середня виплата на трудовень у західних областях України становила 2,88 крб., 3,148 кг зерна, 0,683 кг картоплі, 0,47 кг овочів [31, с. 61]. Упродовж 1947–1950 рр. у досліджуваному регіоні реальні прибутки колгоспників практично не зросли [22, с. 192]. Оплата праці залишалася символічною. Держава через систему обов'язкових поставок скуповувала весь урожай за вкрай низькими закупівельними цінами [32, с. 57]. Відзначимо, що попри низький рівень заробітної платні, умови праці, елементарна техніка безпеки не завжди були на належному рівні. Так, у 1945 р. трактористу Ходорівської МТС Дрогобицької області Юрочко під час праці відірвало руку, проте керівництво МТС на це жодним чином не прореагувало [9, арк. 20].

Характерно, що середня ланка господарської системи – керівний склад колгоспів, зазвичай, отримували платню, що перевищувала встановлену законодавством верхню межу, тобто 8 % від загальної кількості вироблених колгоспником трудовнів. До того ж оплата голів колгоспів, відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР від 19 квітня 1948 р., залежала від розміру посівних площ й чисельності худоби у колгоспі, а не від урожайності полів та продуктивності тваринництва, як це визначалося для звичайних колгоспників [31, с. 41].

У оплаті праці інших сільськогосподарських працівників був закладений надзвичайно значний розрив між зарплатою керівного складу та звичайних робітників. Наприклад, у вересні 1945 р. у Войнилівській МТС Станиславівської області посадовий оклад директора становив – 750 карбованців (крб.), старшого агронома – 700 крб., старшого механіка – 650 крб., бухгалтера – 700 крб., а завідувача господарством – всього лише 250 крб., конюха – 120 крб., прибиральниці – 115 крб., сторожа – 120 крб. [8, арк. 8].

В основу оплати праці колгоспників закладалися трудовні. Упродовж 1944–1950 рр. зберігався підвищений у воєнний час обов'язковий мінімум виробітку трудовнів працездатними колгоспниками. Часто, щоб виробити один трудовень, колгоспникам доводилося працювати 3–4 дні. Разом з тим, нарахування трудовнів у колгоспах велось необ'єктивно. Так, у 1946 р. в колгоспі XVIII партз'їзду Снятинського району Станиславівської області було дораховано 606 трудовнів адміністративно-управлінському апарату. Правління колгоспу, користуючись службовим становищем, без відома загального зібрання колгоспників, змінювало норми виробітку трудовнів. У результаті таких дій голова колгоспу Максим'юк та обліковець Турчинський за участь в трудових роботах самовільно начислили собі 230 додаткових трудовнів [5, арк. 118].

У зв'язку з проведенням колективізації в регіоні у селянському середовищі практично зникло таке поняття як безробіття. До кінця 1950 р. за різними підрахунками було колективізовано від 93 до 98 % селянських господарств [35, с. 148; 24, с. 56]. Основна маса селян стала членами колгоспу, а, відтак, отримала постійне місце роботи. Однак, рівень заробітної плати був занадто низьким відносно виконуваної роботи. Така суперечливість зумовила нове соціальне явище – трудову міграцію. Селяни, які мали елементарну фахову підготовку намагалися виїхати у місто, оскільки рівень зарплати за використання тих самих професійних навиків в місті був значно вищим. Поряд з тим, значна частина молоді, яка здобувала вищу чи середню спеціальну освіту залишалась у містах.

Поширеними були соціальні пільги для ведення господарської діяльності, що надавалися на початковому етапі колективізації і мали конкретну політичну доцільність. Стимулювання поширювалось лише на окремі господарства, що визначалися за принципом лояльності до радянської влади. Наприклад, МТС надавали допомогу в обробітку землі лише безкінним і маломісним селянським господарствам, радянським інвалідам війни та тим, хто потерпів від діяльності ОУН, УПА тощо. Так, до кінця 1945 р. у Львівській області було видано кредитів на загальну суму 12108 тис. крб. для 3117 селянських господарств, 3 колгоспів та 8 допоміжних

господарствам, серед яких 9900 тис. крб. для 2500 переселенців з Польщі, 904 тис. крб. для 300 бідняцько-середняцьких господарств, 540 тис. крб. для 217 господарств родин військовослужбовців, 42 тис. крб. для 20 господарств інвалідів війни, 165 тис. крб. для 80 господарств робітників і службовців, 36 тис. крб. для 3 колгоспів, 522 тис. крб. для 8 допоміжних господарств [20, с. 151].

Станом на 1 липня 1945 р. на усій території Західної України перебувало на обліку 20793 інваліди війни. Їм було надано матеріальну допомогу в розмірі 203536 крб., забезпечено одягом та взуттям на суму 380734 крб., видавалися позики для будівництва житла [21, с. 145]. У 1945 р. для колгоспів та бідняцько-середняцьких господарств західних областей держава для весняного посіву надала в позику 9000 т ярих зернових культур (у Львівській – 1500 т, Дрогобицькій – 2000 т, Станіславській – 1200 т, Тернопільській – 1700 т, Чернівецькій – 300 т, Волинській – 1000 т, Ровенській – 1300 т) [38, арк. 21]. Зауважимо, що відпуск насіння в позику відбувався на умовах повернення його з урожаю 1945 р. з додатковими нарахуваннями [38, арк. 17].

Кардинально іншу політику проводила радянська влада щодо заможних селян. Соціальну приналежність селянських господарств визначали за низкою показників. Так, до куркульських господарств відносили господарства, що мали в особистому користуванні постійну або сезонну найману силу, 5–7 та більше га землі, від 3 та більше голів великої рогатої худоби при наявності засобів виробництва. Наприклад, млини, молотилки, двигуни; середняцьким господарством вважалося таке, що мало до 5 га землі, 1–2 коней, 1–2 корови та не користувалося найманою робочою силою [6, арк. 53; 11, арк. 46–47]. Проте на практиці траплялися випадки, коли до числа куркульських господарств зараховували середняцькі [11, арк. 47].

Радянська влада намагалася методом внутрішнього поляризації соціальних прошарків села стимулювати процес колективізації. Оскільки у західноукраїнському селі кількість заможних селян не перевищувала 5 %, то гострого соціального протистояння досягти так і не вдалося. Так, характеризуючи соціальний склад селянських господарств Станіславської області, секретар місцевого обкому КП(б)У М. Слонь у засекреченій інформації заступнику секретаря ЦК КП(б)У в західних областях Стоянцеву станом від 22 березня 1947 р. зазначав, що серед 237443 селянських господарств області, бідняцьких було 159338, батрацьких – 9504, середняцьких – 64481, а куркульських – всього лише 4120 [6, арк. 53]. Селянські господарства за групами землекористування поділялися на: безземельні – 9504, до 2 га землекористування – 159338, від 2 до 5 га – 64014, від 5 до 10 га – 4472 та від 10 га – 115 селянських господарств [6, арк. 54].

Селян-одноосібників, котрі відмовлялися вступати в колгоспи радянська влада створювала несприятливі для ведення індивідуального господарства умови, обкладала одноосібників високим продовольчим податком. Так, за одну корову селянин мав віддати державі 200 літрів молока та 30 кг м'яса щорічно [32, с. 58].

Починаючи з літа 1947 р. органи радянської влади посилили економічне та політичне обмеження заможних господарств. Зокрема, це активно проявилось у податковій політиці. З червня 1947 р. було прийнято постанову Ради Міністрів УРСР "Про порядок заготівель сільськогосподарських продуктів у куркульських господарствах Львівської, Станіславської, Дрогобицької, Тернопільської, Ровенської, Волинської і Чернівецької областей". Згідно з її вимогами, норми податків для куркульських господарств збільшувалися на 50 % порівняно з середняцькими, а терміни здачі скорочувалися на 2–3 місяці. За невиконання норм передбачалася кримінальна відповідальність [23, с. 74].

Примусова колективізація та податковий тягар призвели до зменшення худоби в селянських господарствах, що в цілому знизило рівень життя населення. Селянин с. Підбірці Винниківського району Бойко Петро Васильович, що мав у користуванні 4 га землі, 1 корову, племінного бугая та 2 коней зауважував: "Переважає більшість телят, що народжуються, селяни не виховують до дорослого віку, а забивають в 2–3 тижні. Це пояснюється тим, що з матеріального боку вирощувати теля в господарстві не вигідно, так як для цього потрібно затратити 500–550 літрів молока, яке можна продати на ринку і одержати (близько 5000 крб.) більше грошей, ніж буде вартість теляти в однорічному віці (2000 крб.)" [13, арк. 55].

Зменшення кількості господарств з трьома та двома коровами насамперед відбулося через те, що частині куркульських господарств це було не вигідно [15, арк. 2].

Одним з показників соціального добробуту населення було формування розвиненої житло-побутової інфраструктури села. Упродовж 1944–1950 рр. радянська влада через відповідні обласні управління здійснювала контроль і керівництво сільським та колгоспним будівництвом, діяльністю щодо зведення та відновлення житлових будинків колгоспників, адміністративних приміщень, шкіл, лікарень та інших культурно-побутових будівель у селі. Так, за 1948 р. в Тернопільській області побудовано 257 об'єктів культурно-побутового призначення, а саме, 64 клуби, 29 хат-читалень, 25



дитячих садків та яселів, 9 лікарень та амбулаторій, 69 бань, 52 приміщення правління колгоспів [17, арк. 5; 18, арк. 1].

У 1950 р. в Тернопільській області відремонтовано 236000 м<sup>2</sup> сільських вулиць, 56000 м<sup>2</sup> настилу тротуарів, посаджено 78000 одиниць фруктових дерев, впорядковано 194000 м<sup>2</sup> парків, відремонтовано 276 мостів і переходів сільського значення [19, арк. 8]. Разом з тим, низькими показниками характеризувалося відновлення та будівництво нового житла для селян. Так, у 1948 р. у Львівській області план будівництва житлових будинків було виконано лише на 43,3 %. З плану 8000 житлових будинків – побудовано 3466, з них для селян – 2568 будинків [12, арк. 4].

У 1949 р. в Дрогобицькій області передбачалося побудувати 5000 житлових будинків, а збудували лише 1882 [16, арк. 10]. Більшість хат, що споруджувалися у повоєнні роки на селі, були типовими селянськими мазанками. Вибіркове обстеження на початку 1950-х рр. показало, що 87 % споруджених у республіці сільських хат, були глиняними або дерев'яними, 94 % з них накривали соломною або очеретом [29].

Упродовж четвертої п'ятирічки у західноукраїнському селі почала проводитися електрифікація. Цю функцію покладали на відповідні обласні контори "Сільелектро". Проте надзвичайно слабка забезпеченість обласних контор електроматеріалами: проводами, роз'єднувачами, високовольтними запобіжниками тощо та відповідним монтажним обладнанням, низький рівень кваліфікації техніків-інженерів, бригадирів, працівників суттєво обмежували процес електрифікації [7, арк. 62; 14, арк. 1]. Так, станом на 1 січня 1948 р. у Станиславівській області було електрифіковано лише 4 МТС і жодного колгоспу, станом на 1 січня 1949 р. – 11 МТС та 5 колгоспів, а станом на 1 січня 1950 р. 1 радгосп, 13 МТС та 9 колгоспів [7, арк. 58].

Аналогічною була ситуація і з радіофікацією регіону. Так, станом на початок липня 1949 р. з 17716 радіотрансляційних точок у Львівській області лише 1047 встановлено у селах, і відповідно з 704 сіл – лише 25 радіофіковано [10, арк. 1, 3]. Попри кількісне зростання електрифікованих та радіофікованих сільських об'єктів упродовж 1944–1950 рр., темпи електрифікації та радіофікації регіону не могли повністю забезпечити ні зростаючих потреб раціоналізації та механізації сільськогосподарського сектору, ні соціальних потреб мешканців сіл.

Західноукраїнське село зазнало значних демографічних змін упродовж війни – суттєво порушилася його статевая та вікова структури. Значну частину чоловіків мобілізували до лав Червоної армії, а також до збройних формувань ОУН, УПА. Разом з тим, у повоєнний період в регіоні відбувалися серйозні міграційні процеси: поряд з відтоком кваліфікованих кадрів села в містечка та районні центри, здійснювалося направлення на роботу зі східних областей УРСР у села західного регіону спеціалістів сільського господарства, учителів, працівників культосвітньої галузі, радянських та партійних структур. Упродовж 1944–1951 рр. партійні та радянські органи скерували у Західну Україну 19 тис. спеціалістів сільського господарства, 44 тис. учителів, 27,2 тис. медпрацівників тощо [28, с. 79].

Серйозних змін зазнала соціальна структура села у зв'язку з переселенням українських родин з Польщі упродовж 1944–1946 рр. Основна їх маса скеровувалася у східні області УРСР, проте відсутність житла та безальтернативність вступу в колгоспи, змушувала тисячі депортованих переселятися у західні області УРСР, у яких колективізація на той час, ще не повністю поглинула приватне землекористування. У західних областях прибулих в основному поселяли у будинки поляків, евакуйованих до Польщі. Так, станом на 1 січня 1946 р. у районах Тернопільської області розселено 2838 українських сімей, які прибули з Польщі [39, арк. 43]. У відповідний період у Львівську область прибуло 9205 сімей евакуйованих з Польщі, з числа яких лише 7534 отримали житло та інші господарські будівлі [39, арк. 132].

Переселенці перебували у складних матеріально-побутових умовах, оскільки досить часто їхнє виселення з польської території відбувалося у найкоротші терміни, коли не було часу, навіть, зібрати речі [39, арк. 133]. Хоча органи радянської влади у більшості випадків створювали належні побутові умови життя переселенців, їхнього працевлаштування, наданні їм довготривалих кредитів, одноразової безповоротної матеріальної допомоги тощо, їхнє входження у радянську модель соціально-економічних відносин відбувалося досить складно і не завжди добровільно.

Таким чином, упродовж 1944–1950 рр. у західному регіоні не відбулося істотного поліпшення матеріального стану та умов життя селян. Оплата праці більшості мешканців сіл була низькою. Внаслідок проведення примусової колективізації, радянська влада забезпечила майже повну зайнятість працездатного населення краю. Кваліфікаційний рівень основної маси селян був надзвичайно низьким. Охорона праці та її умови потребували істотного покращення. Соціальний захист та підтримку мали переважно лояльні до влади та політично вигідні категорії мешканців: селяни-бідняки, інваліди війни, переселенці з Польщі тощо. Упродовж досліджуваного періоду проводилась низка конкретних заходів щодо відбудови зруйнованої війною соціальної



інфраструктури села, відновлення та будівництва нового житла селянам, електрифікації та радіофікації сіл.

Однак, темпи та масштаби їх реалізації не могли повністю забезпечити соціальних потреб сільських мешканців. У ході радянізації та колективізації західноукраїнського регіону упродовж 1944–1950 рр. сформувалась нова соціальна структура сільського населення, основу якої становив селянин-колгоспник.

#### Список використаних джерел

1. Богодист І. Соціалістична перебудова західноукраїнського села / Богодист І. П. // Український історичний журнал. – 1957. – № 2. – С. 69–82.
2. Богодист І. Соціалістичне будівництво в західних областях УРСР (1945–1959 рр.) / Богодист І. П. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1961. – 176 с.
3. В Наварії – селі суцільної колективізації // Вільна Україна. – 8 березня 1947. – С. 6.
4. Гулай В. В. Етносоціальні процеси в західних областях України (друга половина 40-х – 50-ті роки ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Гулай Василь Васильович. – Львів, 2002. – 20 с.
5. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 433. – 143 арк.
6. ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 576. – 57 арк.
7. Там само. – Спр. 1194. – 141 арк.
8. Там само. – Ф. Р-420. – Оп. 1. – Спр. 5. – 8 арк.
9. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛЮ). – Ф. П-5001. – Оп. 6. – Спр. 262. – 82 арк.
10. ДАЛЮ. – Ф. Р-66. – Оп. 66-2. – Спр. 111. – 47 арк.
11. Там само. – Ф. Р-221. – Оп. 2. – Спр. 138. – 70 арк.
12. Там само. – Ф. Р-221. – Оп. 2. – Спр. 417. – 65 арк.
13. Там само. – Спр. 999. – 96 арк.
14. Там само. – Ф. Р-1279. – Оп. 1. – Спр. 6. – 48 арк.
15. Там само. – Ф. Р-2022. – Оп. 1. – Спр. 416. – 18 арк.
16. Там само. – Спр. 610. – 338 арк.
17. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. Р-1700. – Оп. 1. – Спр. 10. – 11 арк.
18. ДАТО. – Ф. Р-1700. – Оп. 1. – Спр. 11. – 4 арк.
19. Там само. – Спр. 29. – 10 арк.
20. Довідка Львівського облвиконкому про надання кредитів селянам, колгоспам і допоміжним господарствам області // Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР в 1939–1979: зб. док. і мат. – К.: Наук. думка, 1980. – С. 151.
21. З довідки наркомату соціального забезпечення УРСР до ЦК КП(б)У про стан соціального забезпечення в західних областях Української РСР // Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР в 1939–1979: зб. док. і мат. – К.: Наук. думка, 1980. – С. 144–145.
22. З довідки статутуправління Української РСР про підвищення заробітної плати робітників і службовців західних областей за 1940–1949 // Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР в 1939–1979: зб. док. і мат. – К.: Наук. думка, 1980. – С. 191–192.
23. За паство оновленої землі. Нариси історії колгоспного селянства західних областей УРСР. 1939–1979. / [М. К. Івасюта, В. І. Масловський, А. І. Мартинюк, В. В. Нечитайло]; Акад. наук Української РСР, Ін-т. сусп. наук. – К.: Наук. думка, 1979. – 212 с.
24. Івасюта М. К. Закономірності та особливості колективізації сільського господарства західних областей УРСР / Івасюта Михайло Кирилович // Український історичний журнал. – 1984. – № 9. – С. 49–58.
25. Івасюта М. К. Нарис історії колективізації на Тернопільщині: 1939–1950 рр. / Івасюта Михайло Кирилович. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – 116 с.
26. Івасюта М. К. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР / Івасюта Михайло Кирилович. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 316 с.
27. Івасюта М. К. Соціалістична перебудова сільського господарства в західних областях Української РСР / Івасюта Михайло Кирилович // Український історичних наук. – 1959. – № 4. – С. 3–13.
28. Історія селянства Української РСР: у 2 т. Т. 2: Від Великого Жовтня до наших днів / редкол.: І. І. Компанієць (відп. ред.), І. Х. Ганжа, І. І. Слинько. – К.: Наук. думка, 1967. – 534 с.
29. Калініченко В. В. Історія України: підручник для істор. ф-тів вищих навчальних закладів / Калініченко В. В., Рибалка І. К. – Частина III: 1917–2003 рр. – Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2004. – 628 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.history.univer.kharkov.ua/old/elibrary/kalinichenko\\_textbook/Kalinichenko\\_7.4.htm](http://www.history.univer.kharkov.ua/old/elibrary/kalinichenko_textbook/Kalinichenko_7.4.htm).
30. Когут П. До питання про запровадження компартійної основи суспільних відносин у західноукраїнському селі (1944–1947 рр.) / Когут Петро Володимирович // Актуальні проблеми державного управління: зб. наук. праць Львівського філіалу УАДУ при Президентові України. – Львів: ЛФ УАДУ, 1999. – Вип. 1. – С. 202–214.
31. Когут П. В. Колективізація в західноукраїнському селі / Когут Петро Володимирович. – Львів: Логос, 2000. – 80 с.
32. Ленартович О. Ю. Селянство Західної України у національно-визвольній боротьбі 1944–1950 рр. / Ленартович Олег Юрійович – Луцьк, 1998. – 152 с.
33. Малярчук О. Радянізація господарського сектору західноукраїнського села (1944–1946 рр.) / Малярчук Олег Михайлович // Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – 2005. – Вип. 1. – С. 299–304.
34. Малярчук О. Тоталітаризм проти західноукраїнського села: монографія / Олег Малярчук. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. – 228 с.
35. Масловський В. И. В борьбе с врагами социализма. Очерки истории классовой борьбы на селе в период построения основ социализма в западных областях Украины. 1939–1950. / Масловский Виталий Иванович. – Львов: Изд-во при Львов. ун-те, 1984. – 188 с.
36. Масловський В. И. Классовая борьба на селе в западных областях Украинской ССР в период построения основ социализма (1939–1950 гг.): [Историогр. пробл.] / Масловский Виталий Иванович. – М., 1983. – 49 с.
37. Обласна нарада колів колгоспів // Радянське слово. – 1949. – 26 червня. – С. 3.
38. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 2494. – 134 арк.
39. ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 3816. – 402 арк.
40. Чернявський Ф. Ф. По пути социализма (Деятельность Коммунистической партии по укреплению руководящей роли рабочего класса при построении основ социализма в западных областях Украинской ССР (1939–1950)) / Ф. Ф. Чернявский. – Львов: Вища школа, 1978. – 239 с.
41. Чернявський Ф. Ф. Провідна роль

робітничого класу в колективізації сільського господарства західних областей УРСР (1939–1950 рр.) / Чернявський Ф. Ф. // Український історичний журнал. – 1980. – № 11. – С. 77–86.

Андрей Киданюк

### СОЦИАЛЬНОЕ ПОЛОЖЕНИЕ КРЕСТЬЯН ЗАПАДНОЙ УКРАИНЫ В 1944–1950 ГГ.

*В статье выделены основные тенденции и специфика социального положения крестьян Дрогобычской, Львовской, Станиславской и Тернопольской областей УССР в 1944–1950 гг; раскрыты особенности процесса восстановления социальной инфраструктуры села; проанализированы изменения в социальном положении жителей западноукраинского села.*

*Ключевые слова: западноукраинское село, социальное положение, коллективизация, социальная инфраструктура села, послевоенный период.*

Andriy Kydaniuk

### SOCIAL CONDITIONS OF PEASANTS OF WESTERN UKRAINE IN 1944–1950

*In the article showed the basic trends and specific of social conditions of the peasants of Drohobych, Lviv, Stanislaw, Ternopil regions of the USSR in the 1944–1950; pointed out the process of rehabilitation of rural social infrastructure; analyzed the changes in the social conditions of the inhabitants of the western Ukrainian villages.*

*Key words: Western Ukrainian village, social condition, collectivization, rural social infrastructure.*

УДК 94 (477)

Олена Тітка

### МІСЦЕВА ПРОМИСЛОВІСТЬ УРСР В 1946–1950 РР.: РЕЗУЛЬТАТИ ВІДБУДОВИ Й ФУНКЦІОНУВАННЯ

*У статті проаналізовано результати відбудови та функціонування місцевої промисловості України упродовж 1946–1950 рр.*

*Ключові слова: місцева промисловість, УРСР, післявоєнний період, відбудова, продукція.*

Проблема післявоєнної відбудови та функціонування промисловості УРСР в 1943–1950 рр. отримала досить широке висвітлення у радянській та вітчизняній історіографії. Однак, увага дослідників переважно зосереджувалася на головних галузях промисловості, унаслідок чого малодослідженими, а отже й недостатньо висвітленими, залишаються питання відбудови та функціонування в означений період багатьох галузей промислового комплексу республіки. Це стосується, зокрема, й місцевої промисловості України, стан і функціонування якої в умовах післявоєнного відродження лише в останні роки стали предметом аналізу в спеціальних публікаціях [1].

У цій публікації ставиться завдання охарактеризувати результати відбудови та роботу місцевої промисловості України в 1946–1950 рр.

У довоєнний період місцева промисловість республіки, являючи собою сукупність підпорядкованих Народному комісаріату місцевої промисловості УРСР промислових підприємств, трестів, промислових комбінатів та інших організацій, мала значну питому вагу в загальному балансі економіки. У 1941 р. в галузі нараховувалося 706 підприємств, у тому числі 267 заводів республіканського та обласного підпорядкування й 439 міських та районних промкомбінатів (до цього слід зауважити, що у 1939–1941 рр. 56 найбільших заводів місцевої промисловості, які щорічно виробляли продукції на 235 млн крб., передавались у підпорядкування наркоматів союзної промисловості) [2, арк. 4].

На підприємствах місцевої промисловості вироблялася продукція виробничого призначення та товари широкого вжитку у широкому асортименті, що дозволяло органам влади розв'язувати господарські проблеми в регіонах з метою розвитку промислового та сільськогосподарського виробництва й забезпечення потреб населення. У довоєнному 1940 р. підприємства місцевої промисловості республіки виробили продукції на 664 млн крб. (тут і далі у цінах 1926–1927 рр.) [3, с. 365], труб чавунних – 7204 т, листового металу – до 10 тис. т, сільськогосподарських машин –



14674 штук, цистерн – 60,3 тис. м<sup>3</sup>, бочок металевих – 105,6 тис. штук, столових вагів – 54,5 тис. штук, ліжок – 220 тис. штук, сокир – 663 тис. штук, лопат – 2266 т, пічного литва – 3213 т, замків різних – 1266 тис. штук, фарфорово-фаянсового посуду – 77,4 млн штук, струнних інструментів – 474 тис. штук, гармоній – 30 тис. штук, піаніно – 3,6 тис. штук, гудзиків – 432,7 млн штук, олівців – 80 млн штук [4, арк. 5], біля 40 тис. возів та багато інших виробів господарського призначення. Технічне обладнання підприємств галузі дозволяло також здійснювати виробництво турбін, запасних частин до сільськогосподарської техніки, до тракторів, ланцюгів для комбайнів, обприскувачів, окремих видів верстатів [2, арк. 5].

Водночас підприємства галузі виконували ще одну надзвичайно важливу функцію – здійснювали обслуговування населення метало-побутовим ремонтом, індпошивом і ремонтом одягу та взуття. Ці послуги населенню надавали 439 міських та районних промислових комбінатів (у складі яких функціонували 1978 цехів, майстерень та виробництв), поєднуючи цю роботу з виробництвом товарів широкого вжитку. У 1940 р. ними було надано послуг та вироблено продукції на суму 119,4 млн крб. [2, арк. 26].

Під час бойових дій та окупації підприємства галузі, що не були евакуйовані, майже повністю зруйновано та пограбовано. За далеко неповними даними (на лютий 1946 р.) збитки галузі становили 413 млн карбованців (крб.) [5, арк. 5].

Відразу ж після визволення від окупантів, в УРСР здійснювалися відбудова та налагодження роботи галузевих підприємств, що в умовах триваючої війни супроводжувалися неймовірними труднощами, пов'язаними з нестачею коштів, будівельних матеріалів, механізмів та обладнання, енергозабезпечення, кваліфікованих інженерно-технічних та робітничих кадрів [6, с. 357–366].

У результаті здійснених упродовж 1943–1945 рр. відбудовних робіт введено у дію 182 підприємств республіканського та обласного підпорядкування й 780 відновлених та заново створених районних і міських промислових комбінатів у складі яких функціонували 7838 підприємств майстерень, цехів та виробництв [7, арк. 4].

На відновлених підприємствах у 1944 р. вироблено продукції на суму 188,3 млн. крб., 101,7 % до річного плану [8, арк. 36–37], що становило 28,4 % річного довоєнного виробництва [3, с. 365], а в 1945 р. – на 288 млн крб. [5, арк. 5–7], або на 52,9 % більше, ніж у 1944 р. [3, с. 366]. При цьому товарів широкого вжитку, що йшли на задоволення найнеобхідніших потреб вкрай зuboжілого за роки війни населення, вироблено на суму майже 165 млн крб. [8, арк. 117].

Виробництво продукції у 1945 р. становило вже 43,4 % від річного довоєнного обсягу виробництва. Хоча досягти запланованих на 1945 р. показників не вдалося, адже у 1945 р. на підприємствах місцевої промисловості намічалось випустити продукції на суму 325,2 млн крб., що склало б 48,1 % річного довоєнного випуску [3, с. 366]. А загалом, з моменту початку відбудови до кінця 1945 р. на підприємствах галузі вироблено продукції на суму 495 млн крб. [5, арк. 7].

Ще більш прискореними темпами здійснювалися відбудовні роботи у післявоєнні роки. Лише упродовж січня–липня 1946 р. відбудовано й відновлено роботу 13 підприємств республіканського й 7 підприємств обласного підпорядкування, 53 районних та міських промкомбінатів, а в їхньому складі 1156 майстерень, цехів та виробництв. Таким чином, загальна кількість діючих підприємств галузі республіканського та обласного підпорядкування досягла 202, що становило вже 75,7 % від їхньої кількості у 1941 р., а кількість промкомбінатів становила 883, тобто збільшилася на 444 у порівнянні з 1941 р. [8, арк. 4].

У наступні роки кількість підприємств галузі була не лише відновлена на довоєнному рівні, а й перевищила його. На кінець 1949 р. у галузі функціонувало 835 промислово-виробничих підприємств, у тому числі: республіканського підпорядкування – 131, обласного – 101, районного – 603. У 1950 р. у зв'язку з проведенням прибутків щодо спеціалізації та концентрації низку підприємств обласного та районного підпорядкування, ліквідацією частини нерентабельних підприємств через відсутність місцевої сировинної бази та передачею двох підприємств обласного підпорядкування у республіканське, кількість підприємств у місцевій промисловості зменшилася до 772, з яких 133 мали республіканське підпорядкування, 88 обласне й 551 районне [9, арк. 4]. Однак таке зменшення кількості підприємств не позначилося на загальній виробничій потужності галузі, що на кінець четвертої п'ятирічки значно перевищувала довоєнний рівень.

Уведення у дію підприємств галузі та нарощування виробничих потужностей забезпечувало зростання обсягів виробництва продукції та надання послуг населенню. Уже за січень–липень 1946 р. вироблено продукції на суму 220 млн крб. [10, арк. 16]. У 1947 р. – на суму 438,2 млн крб., а у 1948 р. – 718,4 млн крб. [11, арк. 4] у тому числі на підприємствах республіканського підпорядкування на суму 301,7 млн крб. й обласного та районного підпорядкування – 416,7 млн крб. [11, арк. 38].



Таким чином, у 1948 р. випуск продукції на підприємствах галузі не лише досяг довоєнного рівня, а й перевершив його на 8,2 %. У 1950 р. валовий випуск продукції становив 1170,3 млн крб. [12, арк. 11], або 176,3 % до рівня 1940 р. – підраховано автором на основі аналізу даних [3, с. 365; 12, арк. 11]. У загальному обсязі валової продукції, виробленої у 1950 р. підприємствами республіканських міністерств і відомств УРСР, частка валової продукції підприємств, підпорядкованих Міністерству місцевої промисловості становила 37,1 %. А в усьому обсязі промислової продукції, виробленої в Україні підприємствами союзно-республіканських і республіканських міністерств і відомств УРСР її доля становила 14,8 % – підраховано автором на основі аналізу даних [12, арк. 10–11].

У післявоєнні роки в галузі створені нові виробництва: верстатобудування, технічне обладнання для потреб республіканського господарства, двигунів внутрішнього згорання, садово-городніх тракторів, прокату кольорових металів, радіоприймачів і радіостанцій, електроосвітлювальних приладів, низки нових видів спортивного інвентарю та товарів широкого вжитку.

Організовано масове виробництво машин для потреб сільського господарства: тракторних дискових луцильників, волокуш-підбірників, борін, машин для механізації робіт в тваринництві; значно розширено виробництво простого кінного й ручного інвентарю для потреб колгоспів та сільських мешканців.

Слід зазначити, що впродовж перших післявоєнних років на підприємствах місцевої промисловості впроваджено низку нових технічних та технологічних заходів, що не застосовувалися до війни: автоматичне зварювання, центробіжний розлив металу, організація виробництва різних верстатів, упровадження операційних верстатів у виробництво деталей та запасних частин до сільськогосподарських машин, застосування селенових випрямлювачів замість низьковольтних генераторів (для трансформації перемінного струму на постійний при покритті металів – цинкуванні, хромуванні), переведення автомобілів та двигунів внутрішнього згорання на природний газ, поточне виробництво бочок, виробництво санітарного фаянсу, закінчено експерименти щодо плавлення чавуну на торф'ї із домішками коксу та ін. [5, арк. 15]. Ці заходи сприяли прискоренню процесу відбудови галузі, збільшенню випуску промислової продукції, зниженню її собівартості, покращенню умов праці та ін.

На підприємствах галузі вироблялися в асортименті металеві, фарфорово-фаянсові та пластмасові товари широкого вжитку, лаково-фарбувальні та будівельні матеріали, медичний та будівельний фаянс, шкільні та канцелярські товари та приладдя, культтовари та галантерея, музичні інструменти, вози й ходи до них, упряж та інше обладнання й облаштування для гужового транспорту, сільськогосподарські машини та інвентар і запасні частини до них, гідротурбіни, металообробні та деревообробні верстати, котли, електрообладнання, механізми та обладнання для житлово-комунального господарства, автогенно-вагове обладнання, бочки та цистерни, шкіро-взуттєві, дерев'яні, силікатно-керамічні, валяльно-повстяні вироби, видобувалося й вироблялося паливо, а також здійснювалося обслуговування населення метало-побутовим ремонтом, індпошивом та ремонтом одягу й взуття. Надзвичайно важливим було те, що для виробництва продукції використовувалася не тільки фондова сировина, а й місцеві ресурси сировини та матеріалів.

Характерною особливістю роботи місцевої промисловості у післявоєнний період було щорічне збільшення номенклатури виробів. Так, якщо у 1940 р. на підприємствах галузі вироблялися товари 160 найменувань [7, арк. 64], то вже у кінці 1945 рр. – на початку 1946 р. їх кількість становила понад 500 найменувань. У порівнянні з довоєнним періодом у виробництво впроваджено 146 найменувань нових видів устаткування та товарів широкого вжитку [4, арк. 65, 78]. У їх числі: паросилові машини (локомотиви), гідротурбіни, електродвигуни, потужні преси, шепінги, алюмінієві поршні, електричні ліхтарі та батареї, репродуктори, виделки, ложки та ножі з нержавіючої сталі, керогази, замки для сейфів, пластмасові портсигари, мильниці, термоси, підшви із хлорвінілу, настільні терези, фетрові капелюхи, унітази, умивальники, окуліровочні ножі, секатори, сапи, відра, мило господарське та інше. У кінці 1946 р. на підприємствах галузі вироблялися вироби вже 1002 найменувань [7, с. 64], а в подальшому асортимент виробів щорічно збільшувався.

Про динаміку зростання асортименту та кількісні показники виробленої головної продукції на підприємствах місцевої промисловості УРСР у період з 1944 р. по 1948 р. свідчать дані таблиці. Підраховано автором на основі аналізу даних [4; 5, 94; арк. 5, 9–12, 14; 11, с. 41–46; 12, с. 28; 13, с. 24–25; 14, с. 22–31, 58].

| Найменування виробу                       | Одиниця вимірювання | Вироблено в 1940 р. | Вироблено в 1944 р. | Вироблено в 1945 р. | Вироблено в 1946 р. | Вироблено в 1947 р. | Вироблено в 1948 р. |
|-------------------------------------------|---------------------|---------------------|---------------------|---------------------|---------------------|---------------------|---------------------|
| Запасні частини до тракторів та с/г машин | тис. крб            | 5449                | 2052,8              | 3790,8              | 4567,1              | 4913                | 5281                |
| Прокат листа                              | т                   | 7301                | –                   | –                   | 862                 | 4004                | 8055**              |
| Верстати металообробні                    | шт.                 | –                   | 894                 | 813                 | 433                 | 1784                | 2253                |
| Верстати деревообробні                    | шт.                 | –                   | 15                  | 107                 | 328                 | 719                 | 1326                |
| Преси                                     | шт.                 | –                   | 16                  | 81                  | 513                 | 790                 | 417                 |
| Віялки                                    | шт.                 | 1089                | –                   | 577                 | –                   | 141                 | 1031                |
| Котли "Стрелля"                           | м3                  | 4131                | –                   | –                   | 606                 | 2000                | 3600                |
| Радіатори                                 | тис. м.             | 2,8                 | –                   | 0,4                 | 6,5                 | 8                   | 31,6                |
| Фітинги                                   | т                   | 470                 | –                   | 5,7                 | –                   | 216                 | 571                 |
| Саломорізки                               | шт.                 | 11000               | 12                  | 54                  | 634                 | 1630                | 1757                |
| Бочки металеві                            | тис. шт.            | 105,6               | 0,865               | 5,0                 | –                   | 39                  | 98,8                |
| Цистерни                                  | тис. м3             | 2617                | 25                  | 320                 | –                   | 21                  | 57,8                |
| Ланцюги Галля                             | тис. пог. м.        | 105,8               | 9,4                 | 28,8                | 74                  | 62                  | 91,1                |
| Гвіздки                                   | т                   | 4157                | 693,7               | 633,8               | 1958                | 2494                | 3877                |
| Сокири                                    | тис. шт.            | 698                 | 0,7                 | 13,2                | 54                  | 82                  | 193,6               |
| Скобельні вироби                          | тис. крб            | 4000                | 519,3               | 2166,8              | –                   | 8052                | 14519               |
| Посуд чавунний                            | т                   | 137                 | 6,9                 | 9,8                 | 26                  | 47                  | 1859                |
| Посуд оцинкований                         | т                   | 968                 | 5,6                 | 24,5                | 251                 | 489                 | 974,7               |
| Посуд емалевий                            | т                   | 502                 | 10,7                | 53,2                | 119                 | 156                 | 295,3               |
| Ліжка металеві                            | тис. шт.            | 183                 | 19,7                | 24,4                | 52                  | 125                 | 180,8               |
| Пічне литво                               | т                   | 3213                | 599                 | 736,5               | –                   | 28,36               | 4707                |
| Виделки                                   | тис. шт.            | 689,5               | 85,5                | 77,5                | 113                 | 708                 | 1330                |
| Ножі столові                              | тис. шт.            | –                   | –                   | 7,8                 | 5                   | 171                 | 237,2               |
| Ножі садові                               | тис. шт.            | 69                  | 0,52                | 4,1                 | –                   | 9                   | 44,8                |
| Сікатори                                  | тис. шт.            | –                   | 14,7                | 12,8                | –                   | 10                  | 48                  |
| Ваги столові                              | тис. шт.            | 54,5                | –                   | 0,36                | 5,412               | 40                  | 91,5                |
| Друкарські машинки                        | шт.                 | 577                 | –                   | –                   | 19                  | 506                 | 3480                |
| Репродуктори                              | тис. шт.            | –                   | –                   | 38,72               | 92,4                | 98                  | 100,1               |
| Лопати металеві                           | тис. шт.            | 2288                | 121,9               | 217,2               | –                   | 876                 | 2503                |
| Стальне литво                             | т                   | –                   | –                   | –                   | –                   | –                   | 9,1                 |
| Нафтодвигуни                              | шт.                 | –                   | –                   | –                   | –                   | 75                  | 220                 |
| Пилки маятникові та стрічкові             | шт.                 | –                   | –                   | –                   | –                   | 101                 | 251                 |
| Молоти "Аякс"                             | шт.                 | –                   | –                   | –                   | –                   | 4                   | 71                  |
| Вітродвигуни                              | шт.                 | –                   | –                   | –                   | –                   | –                   | 260                 |
| Насоси "Рекорд"                           | шт.                 | –                   | –                   | –                   | –                   | 2420                | 9697                |
| Підкови                                   | тис. шт.            | –                   | –                   | –                   | –                   | 117                 | 541                 |
| Ножі для                                  | тис. шт.            | –                   | –                   | –                   | –                   | 123                 | 145                 |

|                                     |                     |       |        |        |      |      |       |
|-------------------------------------|---------------------|-------|--------|--------|------|------|-------|
| цукрового<br>буряка                 |                     |       |        |        |      |      |       |
| Ліхтарі "Летюча<br>миша"            | тис. шт.            | —     | —      | —      | —    | —    | 11,3  |
| Ланцюги<br>"Еверта"                 | компл.              | —     | —      | —      | —    | —    | 114   |
| Сита для<br>комбайнів               | тис. м <sup>2</sup> | —     | —      | —      | —    | 45   | 146,2 |
| Бачки "Еврика"                      | шт.                 | —     | —      | —      | —    | —    | 2508  |
| Шурупи                              | т                   | —     | —      | —      | —    | 52   | 105,6 |
| Бідони                              | тис. шт.            | —     | —      | —      | —    | 26   | 35    |
| Ухналі                              | т                   | —     | —      | —      | —    | 10   | 71,2  |
| Цідилки-<br>фільтри                 | тис. шт.            | —     | —      | —      | —    | —    | 10    |
| Молокоміри                          | тис. шт.            | —     | —      | —      | —    | —    | 1     |
| Ковші<br>елеваторні                 | тис. шт.            | —     | —      | —      | —    | —    | 15,2  |
| Ваги товарні                        | шт.                 | —     | —      | —      | —    | 3040 | 5850  |
| Гирі чавунні литі                   | т                   | —     | —      | —      | —    | 132  | 228,5 |
| Вогнегасники                        | тис. шт.            | —     | —      | —      | —    | 15   | 54,7  |
| Напильники                          | дюйм                | —     | —      | —      | —    | 1106 | 4145  |
| Посуд<br>алюмінієвий<br>штампований | т                   | —     | —      | —      | —    | 212  | 156,7 |
| Посуд<br>алюмінієвий<br>литий       | т                   | —     | —      | —      | —    | 378  | 1000  |
| М'ясорубки                          | шт.                 | —     | —      | —      | —    | —    | 1720  |
| Лампи гасові                        | тис. шт.            | —     | —      | —      | —    | 147  | 247,8 |
| Ковзани                             | тис. пар            | —     | —      | —      | —    | —    | 81    |
| Радіоприймачі<br>лампові            | шт.                 | —     | —      | —      | —    | 301  | 2301  |
| Радіоприймачі<br>детекторні         | тис. шт.            | —     | —      | —      | —    | —    | 17,1  |
| Осі                                 | тис. шт.            | —     | —      | —      | —    | 144  | 249,6 |
| Культиватори<br>кінні               | тис. шт.            | —     | —      | —      | —    | 24   | 11,6  |
| Вози та ходи                        | тис. шт.            | 35,7  | 10,9   | 18,9   | 40,4 | 56   | 99,4  |
| Втулки до возів                     | т                   | 1253  | 85,5   | 3,42*  | —    | 1026 | 1508  |
| Фарби масляні                       | т                   | 5335  | 173,2  | 1093   | —    | 1766 | 2933  |
| Фарби емалеві                       | т                   | 3704  | —      | 289,5  | —    | 1170 | 1780  |
| Фарби сухі                          | т                   | 21231 | 1879,7 | 5178,4 | —    | 4809 | 8050  |
| Білила цинкові<br>сухі              | т                   | 1811  | —      | 24,7   | —    | 123  | 413   |
| Набивки різні                       | т                   | 1186  | 256,3  | 612,1  | —    | 760  | 987   |
| Мило<br>господарське                | т                   | —     | 272,6  | 274,2  | 279  | 511  | 487   |
| Ультрамарин                         | т                   | —     | —      | —      | —    | 35   | 161   |
| Параніт                             | т                   | —     | —      | —      | —    | 116  | 987   |
| Вироби із<br>пластмаси<br>всього:   | тис. шт.            | —     | —      | —      | —    | 1680 | 2180  |
| у т.ч. меблева<br>фурнітура         | тис. шт.            | —     | —      | —      | —    | 71   | 1040  |
| у т.ч. деталі до<br>електропатронів | тис.<br>компл.      | —     | —      | —      | —    | 104  | 215   |
| Галаліт                             | т                   | —     | —      | —      | —    | 150  | 172,8 |



|                             |            |       |        |        |       |        |        |
|-----------------------------|------------|-------|--------|--------|-------|--------|--------|
| Колісна мазь                | т          | —     | —      | —      | —     | 808    | 1564   |
| Вуглекислота                | т          | —     | —      | —      | —     | —      | 75,4   |
| Фарфорово-фаянсовий посуд   | тис. шт.   | 77219 | 7714,4 | 10267  | —     | 24473  | 43537  |
| Медичний фаянс              | тис. шт.   | 175   | —      | 10,5   | —     | 28     | 126    |
| Будівельний фаянс           | тис. шт.   | —     | —      | 1,63   | —     | 2600   | 8240   |
| Олівці                      | млн. шт.   | 80    | 1,9    | 3,4    | 9,1   | 28     | 55,6   |
| Авторучки                   | тис. шт.   | 1063  | 20,2   | 131,1  | —     | 20     | 39     |
| Пера учнівські              | тис. шт.   | 6995  | 7000   | 6833,3 | —     | 319000 | 379000 |
| Гудзики галолитові          | млн. шт.   | 460,4 | 5,3    | —      | —     | 573    | 801    |
| Панчишно-шкарпеткові вироби | тис. пар   | —     | —      | —      | —     | 63,1   | 6,5    |
| Піаніно                     | шт.        | 3559  | 29     | 101    | 281   | 1079   | 732    |
| Щипкові інструменти         | тис. шт.   | 477   | 0,5    | 3,6    | 16,81 | 51     | 110    |
| Гармонії та баяни           | тис. шт.   | 30,5  | 0,016  | 1,1    | 3,43  | 15     | 22,2   |
| Духові інструменти          | шт.        | 3032  | —      | 100    | —     | 2527   | 4855   |
| Скрипки                     | шт.        | —     | —      | —      | —     | 1010   | 2846   |
| Патефони                    | шт.        | —     | —      | —      | —     | —      | 3513   |
| М'які шкіряні вироби        | тис. дцм   | —     | 5392,7 | 4773,6 | 7398  | 10486  | 10625  |
| Жорсткі шкіряні вироби      | т          | —     | 94,9   | 52     | 78    | 125    | 76,7   |
| Упряж для тягла             | тис. комп. | —     | 13,9   | 8,6    | —     | 12     | 1630   |
| Взуття нове                 | тис. пар   | —     | 149,5  | 351,2  | 525   | 551    | 478    |
| Ремонт взуття               | тис. пар   | —     | 819,5  | 160,8* | —     | 1792   | 480    |
| Валянки                     | тис. пар   | —     | 10     | 14,9   | 28    | 20     | 15,3   |
| Мотузка господарська        | т          | —     | —      | —      | —     | 87     | 30,9   |
| Цегла випалена              | млн. шт.   | 1,4   | 6,7    | 3,7    | 5,88  | 42,5   | 9,8    |
| Черепиця                    | тис. шт.   | 219   | 690,8  | 293    | 178   | 328    | 592    |
| Вално                       | тис. т     | 3,2   | 8,8    | 7,1    | 10,25 | 8      | 8,7    |
| Кам'яне вугілля             | тис. т     | 34,5  | 65,5   | 61,1   | 68,7  | 48     | 43,9   |
| Торф                        | тис. т     | 46,9  | 45,5   | 38,1   | —     | 85     | 79,5   |

\* — показники лише за січень-лютий 1945 р.

\*\* — у тому числі прокат кольорового металу

Примітка: у таблицю не включено показники з наступних виробів: гідротурбіни, ложки металеві, ножі окуліровочні, сапи, секатори, відра господарські, клінкери, іграшки, гребінці та гудзики пластмасові, сиrom'ять, бочки дерев'яні, корзини, сірники, посуд гончарний, заготівля деревини тощо.

Виробнича діяльність місцевої промисловості упродовж 1946–1950 рр., незважаючи на значні труднощі, які мали її підприємства з фінансуванням, забезпеченням устаткуванням, сировиною та матеріалами, загалом мало постійну тенденцію до зростання. Про це, зокрема, свідчать дані про виконання річних планів галузю, які щорічно збільшувалися: у 1946 р. — на 99 %, у 1947 р. — на 105 %, у 1948 р. — на 109 %, у 1949 р. — на 107 % [12, арк. 4], у 1950 р. — на 107,7 %. При цьому в 1950 р. приріст виробництва в порівнянні з 1949 р. становив 129,5 % [15, арк. 1].

Зокрема, у 1950 р. на підприємствах галузі, у порівнянні з довоєнним рівнем, виробництво запасних частин до тракторів і сільськогосподарських машин збільшилося у 1,8 рази, прокату металу — у 2,8 рази, радіаторів — у 54 рази, ланцюгів Галля — у 1,1 рази, гвіздків — у 1,4 рази, металевих посуду — у 3,1 рази, пічного литва — у 2,2 рази, металевих ліжок — у 1,2 рази, олівців — у

1,1 рази, пер учнівських – у 18,6 рази, взуття – у 4,8 рази. Збільшилося, у порівнянні з довоєнним рівнем, також виробництво фарфорово-фаянсових виробів, канцелярського й шкільного приладдя, ходів та возів, гармоній, баянів, духових та струнних музичних інструментів, столових ножів, виделок і ложок, опалювальних котлів, металевих лопат та інших товарів виробничого й побутового призначення.

Важливе значення мало й те, що відбудова та функціонування в галузі поряд з великими підприємствами невеликих підприємств та виробничих комбінатів у районних містах та сільських населених пунктах сприяло розвитку промислового виробництва у віддалених від промислових центрів регіонах, дозволяло залучати до продуктивної праці в суспільному виробництві місцеве населення. У 1950 р. на підприємствах галузі працювало 97956 робітників, інженерно-технічних працівників та службовців [9, арк. 5].

Підводячи підсумки викладеному зазначимо, що незважаючи на значні труднощі та проблеми, загалом успішна відбудова та робота у післявоєнні роки місцевої промисловості мала позитивні наслідки для вирішення першочергових завдань відродження економіки та соціальної сфери республіки. Вироблена на підприємствах галузі продукція та надані послуги населенню були надзвичайно цінними в тогочасних складних умовах післявоєнного періоду.

Водночас зауважимо, що на роботі місцевої промисловості негативно позначалися чинники, пов'язані з недостатнім у відбудовний період фінансуванням та виділенням фондової сировини й матеріалів, поганим енергозабезпеченням, нестачею кваліфікованих інженерно-технічних та робітничих кадрів, їх значною плінністю на підприємствах галузі, часом низькою кваліфікацією керівників підприємств та ін. Це призводило до недовиконання планових завдань з випуску продукції виробничого призначення та товарів широкого вжитку, їх низької якості. Аналіз зазначених та інших проблем у роботі місцевої промисловості України в післявоєнний період потребує окремого дослідження.

#### *Список використаних джерел*

1. Тітіка О. Внесок місцевої промисловості України в соціально-економічне відродження села в 1943–1945 рр. / Тітіка О.О. // Український селянин: Збірник наукових праць. / За ред. А.Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького. – 2006. – Вип. 10. – С. 356–358; Тітіка О. Місцева промисловість України в 1943–1945 рр.: здобутки та проблеми відбудови / Тітіка О.О. // Україна Соборна: Зб. наук. статей. – Вип. 4. – Т. 2. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – С. 292–300; Тітіка О. Відбудова та робота районних і міських промислових комбінатів системи Наркомату місцевої промисловості УРСР по забезпеченню потреб населення та місцевого господарства в початковий період повоєнного відродження (1943–1945 рр.) / Тітіка О.О. // Велич подвигу народного. Збірка наукових статей міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні. – Одеса, 2006. – С. 174–179; Тітіка О. Місцева промисловість України в початковий період післявоєнного відродження (1943–1944 рр.) / Тітіка О.О. // Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. – 2006, Черкаси. – Вип. 90. – С. 101–109; Тітіка О. Місцева промисловість України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) / Тітіка О.О. // Історія народного господарства та економічної думки України: Зб. наук. праць. – К.: Державна установа «Інститут економіки та прогнозування НАН України», 2007. – Вип. 39–40. – С. 98–115; Тітіка О. Функціонування об'єктів місцевої промисловості України в 1943–1945 рр. / Тітіка О.О. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Інститут історії України. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 357–366; Тітіка О. Відбудова та розвиток місцевої промисловості України в 1943–1948 рр. / Тітіка О.О. // Гуржіївські історичні читання: Зб. наук. праць. – Черкаси, 2007. – С. 462–468. 2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4990 – Оп. 1. – Спр. 29. 3. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945. Документи и материалы в трех томах. – К., 1985. – Т. 3. 4. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1 – Оп. 76. – Спр. 152. 5. ЦДАГО України. – Ф. 1 – Оп. 76. – Спр. 210. 6. Функціонування об'єктів місцевої промисловості України в 1943–1945 рр. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Інститут історії України. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 357–366. 7. ЦДАГО України. – Ф. 1 – Оп. 76. – Спр. 206. 8. ЦДАВО України. – Ф. 4990 – Оп. 1. – Спр. 53. 9. ЦДАГО України. – Ф. 1 – Оп. 78. – Спр. 360. 10. Там само. – Оп. 23. – Спр. 3977. 11. Там само. – Спр. 6111. 12. Там само. – Спр. 3993. 13. Там само. – Оп. 76. – Спр. 309. 14. Там само. – Оп. 23. – Спр. 5885. 15. Там само. – Оп. 30. – Спр. 2586.

Елена Титика

**МЕСТНАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ УССР В 1946–1950 ГГ.: РЕЗУЛЬТАТЫ  
ВОССТАНОВЛЕНИЯ И ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ**

*В статье проанализированы результаты восстановления и функционирования местной промышленности Украины в течение 1946–1950 гг.*

*Ключевые слова: местная промышленность, УССР, послевоенный период, восстановление, продукция.*

Olena Titika

**LOCAL INDUSTRY IN UKRAINE DURING 1946–1950 YEARS: RESULTS OF  
RECONSTRUCTION AND FUNCTION**

*The author of the article analyses the results of reconstruction and function of local industry in Ukraine during 1946–1950 years.*

*Key words: local industry, the USSR, post-war period reconstruction, products.*

УДК 94 (477)

Тарас Дідух

**ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В  
УРСР У ПЕРІОД "ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ" (1953–1959 РР.)**

*У статті аналізуються зміни в політиці радянської влади щодо греко-католицької церкви у період "десталінізації", їхній вплив на становище віруючих в Україні.*

*Ключові слова: греко-католицька церква, "десталінізація", лібералізація, державно-церковні відносини, Рада у справах Російської православної церкви.*

Значне місце у історії України ХХ ст. займають державно-церковні відносини, важливою складовою яких була політика радянської влади щодо греко-католицької церкви (ГКЦ).

Актуальність досліджуваної теми полягає у тому, що в період "десталінізації" (1953–1959 рр.), відбулися значні зміни у політиці радянської влади щодо ГКЦ. Після смерті Й. Сталіна, державно-партійне керівництво на чолі із Г. Маленковим, а згодом М. Хрущовим, проводило політику лібералізації суспільно-політичного життя країни, новий політичний курс сприяв послабленню тиску держави на релігійні конфесії у цілому та на ГКЦ зокрема.

Автор поставив за мету дослідити політику радянської влади до ГКЦ в УРСР у період "десталінізації".

Завдання дослідження полягають у тому, щоб проаналізувати зміни у ставленні органів радянської влади до ГКЦ після смерті Й. Сталіна, висвітлити діяльність греко-католицького духовенства, ієрархів та віруючих у спробах легалізації церкви в УРСР, дослідити заходи, використовувані радянською владою та Російською православною церквою (РПЦ) у боротьбі з підпільною ГКЦ.

Об'єкт дослідження – суспільно-політичні, релігійно-церковні процеси в УРСР у досліджуваний період.

Предмет дослідження – зміни у політиці радянської влади щодо ГКЦ у період "десталінізації" (1953–1959 рр.) в УРСР.

Діяльності ГКЦ у період "десталінізації" (1953–1959 рр.) присвячено цілий комплекс наукових праць. У них ґрунтовно досліджуються спроби легалізації ГКЦ, вплив греко-католицького духовенства та віруючих на взаємини з радянською владою. Проте ця тема, незважаючи на значний науковий інтерес до неї, залишається актуальною для досліджень та певного переосмислення, що зумовлено значним розширенням її джерельної бази.

Дослідженням проблеми ставлення радянської влади щодо релігії та ГКЦ у цей період займалась низка дослідників. Серед яких слід виділити праці В. Войналовича [4], О. Волинець [5], Б. Головина [6], Л. Ржиського [17], В. Андрущенко [1], Е. Бистрицької [2], А. Колодного [8],



В. Сергійчука [18], Я. Стоцького [20], В. Марчука [13], В. Осадчого [15], В. Гаюка [21], В. Пащенко [16] та інших.

У них аналізуються етапи політики радянської влади щодо ГКЦ та досліджується "катакомбний" період її діяльності.

Численну групу дослідників складають представники греко-католицького духовенства, які досліджують життя та діяльність ієрархів, їхню боротьбу із владою за відновлення та легалізацію ГКЦ в СРСР. Це, зокрема, С. Дмитрух [7], І. Хома [22], В. Ленчик [10], М. Михайлишин [14], М. Марусин [12] та інші.

Після смерті Й. Сталіна, розпочався новий період в історії СРСР. Радянські керівники розуміли необхідність реформ у країні, зокрема важливість лібералізації суспільно-політичного життя. Це було необхідним через те, що тривалий період сталінського правління з характерними для нього атмосферою тотального контролю держави над людьми та жорсткими репресіями призвів до внутрішньо-політичного напруження у державі. Населення негативно сприймало заходи, що проводила радянська влада в релігійній сфері. Необхідно було послабити напруження, що накопичилось у суспільстві та зменшити тиск влади на громадян.

Важливою обставиною, що сприяла лібералізації, була боротьба, що розпочалася після смерті Й. Сталіна між його соратниками, за владу. У таких умовах радянські чиновники і силові структури не проявляли ініціативи у релігійній сфері до визначення нового політичного курсу у відносинах між державою і релігією.

У боротьбі за владу серед кремлівської верхівки, державно-церковні відносини займали важливе місце. Ініціативу у вирішенні цієї проблеми виявив міністр внутрішніх справ Л. Берія. Добре поінформований про ситуацію у радянських республіках, у тому числі й в Західній Україні, він чи не першим у тодішньому керівництві вважав за доцільне включити з політичного лексикону слово "бандит", яким, зазвичай, називали учасників українського повстанського руху. Він стверджував, що в Україні немає "ніяких бандитів, а є лише націоналістично налаштована частина населення". Л. Берія розумів, що важливими причинами боротьби українців з радянською владою, є політика русифікації та репресії держави проти релігійних конфесій у цілому, та заборона греко-католицької церкви зокрема. Саме на підставі його доповідної записки від 16 травня 1953 р. про становище у Західній Україні пленум ЦК КПУ (червень 1953 р.) визнав неефективними заходи, що їх проводило керівництво ЦК КПУ і Рада Міністрів УРСР в західних областях та засудив поширення у них русифікаційних тенденцій [3, с. 23].

Попри нетривалий і дозований характер цих процесів, вони досить чутливо сприймалися західноукраїнською громадськістю, віруючими та духовенством краю. Уповноважений Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів УРСР Г. Корчовий, у своїй доповіді секретарю ЦК КПУ О. Кириченку про становище церкви у західних областях України наголошував на тому, що після червневого 1953 р. пленуму ЦК КПУ "націоналістично налаштоване" духовенство і віруючі стали тлумачити державні заходи у релігійній сфері не інакше як "викривлення національної політики", а заборону ГКЦ, масові арешти священиків – його безпосередніми наслідками. Вони висловлювали впевненість у тому, що незаконно незаконно ув'язнене духовенство буде звільнено, а причетних до цих злочинів – покарано [4, с. 436].

Весною 1953 р., за ініціативи Л. Берії розпочалися переговори з Й. Сліпим, про які митрополит згодом писав у листі тодішньому секретарю ЦК КПУ М. Підгорному, надісланому до Києва у січні 1961 р. У ньому митрополит повідомив про те, що у травні 1953 р. його привезли у Москву, де високі чиновники Міністерства внутрішніх справ (МВС) розпочали переговори. Митрополиту запропонували допомогти уряду СРСР у налагодженні взаємин із Ватиканом. Владика погодився за умови, що "Греко-Католицька Церква буде дальше визнана Урядом, що я буду реабілітований і визнаний не тільки як митрополит, але і як кардинал". Йому від імені Л. Берії пропонували збереження "статусу кво", тобто Й. Сліпому дозволяли повернутись до Львова, а греко-католицька церква могла функціонувати та розвиватись, але не визнавалась владою офіційно. Крім того, Й. Сліпому запропонували написати історію Церкви, дозволивши попрацювати з цією ж метою у Державній бібліотеці ім. В. Леніна. Однак після арешту та розстрілу Л. Берії, його наступник генерал С. Круглов припинив переговори та вимагав, щоб Й. Сліпий перейшов у православ'я й відмовився від підпорядкування Ватикану. Коли ж митрополит відмовився, його повернули на заслання до Красноярського краю. Перед від'їздом він вручив представникові МВС листа, у якому писав про бажання створити об'єктивну й повну історію Церкви, висловити, "на чому опираємося, і що ми так рішуче обстоюємо". Й. Сліпий виконав свою обіцянку та написав ґрунтовну "Історію Вселенської церкви на Україні", яку проте було конфісковано органами МВС [13, с. 137–138].

Радянські лідери усвідомлювали повну безперспективність продовження сталінського політичного курсу та необхідність лібералізації режиму. З весни 1953 р., розпочинається згортання

масових репресій, та амністія сотень тисяч в'язнів, серед яких були і представники греко-католицького духовенства та його ієрархи. Звільнені із заслання священники, прискорили відновлення церковної ієрархії та збільшили кількість підпільно діючих громад. Вони організовували віруючих відкрито виступати з вимогами офіційного дозволу на легальні греко-католицькі відправи та амністії церковних ієрархів.

Так, уже в другому півріччі 1953 р. на ім'я голови Ради Міністрів СРСР Г. Маленкова поступила заява від невоз'єданого греко-католицького священника о. Р. Криницького із села Пліхів Бережанського району Тернопільської області, у якій він просив дозволу відправляти церковну службу в греко-католицькому обряді. Отця Р. Криницького викликано до облвиконкому, де йому заявили, що в СРСР греко-католицького духовного центру немає, тому дозволити відправляти обряди можуть, якщо він "возз'єднається" з РПЦ. Тут уже йшлося не про греко-католицькі обряди, а власне про безпосереднє переведення о. Р. Криницького у православ'я. На що він чесно заявив, що не бажає "возз'єднуватися" і є греко-католицьким священником й залишиться ним до кінця свого життя [20, с. 128–129].

Представники духовенства, повертаючись із таборів і заслання, часто в ізоляції від інших, розпочали підпільно відновлювати церковну структуру. Ці процеси не залишились непоміченими для органів влади. У доповідній записці секретаря Львівського обкому КПУ, повідомлялось про те, що дочасно повернувшись у зв'язку зі старістю з ув'язнення, о. Микола Хмелевський оселився у с. Мшана Львівської обл., згрупувавши "довкола себе осіб із числа уніатів, вороже налаштованих проти Радянської влади. Серед своїх довірених осіб М. Хмелевський заявляв, що він являється "генеральним вікарієм" (особа, яка заміщає єпископа) колишнього митрополита уніатської церкви Й. Сліпого. На своїй квартирі він створив нелегальну церкву, проводив систематично відправи." У цьому ж документі повідомлялось й про інших підпільних греко-католиків: "Подібну уніатську діяльність проводять достроково звільнені із ув'язнення в кінці 1954 р. монахи колишнього монастиря ордену "Василіан" Градюк Володимир Павлович, 1882 р. народження, Когут Микола Степанович, 1914 р. народження і інші проживаючі у місті Львові, групуючи довкола себе решту монашого елементу цього чину" [8, с. 479–480].

Значну підтримку ГКЦ у західних областях України надавала також і римо-католицька церква. У католицьких костелах проводилась активна місіонерська робота, збирались значні кошти на потреби греко-католиків. Для них у костелах, у дні церковних свят, проводили церковні служби за греко-католицьким обрядом [18, с. 236].

Значною мірою активізації греко-католицьких громад сприяла позиція держави упродовж 1953–1957 рр. Важливою складовою якої виступали офіційні радянські постанови, що регулювали питання державно-церковних відносин в умовах політики лібералізації.

Так, у липні 1954 р., ЦК КПРС прийняв постанову "Про значні недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи з її поліпшення", що не підлягала публікації у пресі. У ній визначались чергові завдання, шляхи й методи посилення антирелігійної пропаганди. Зокрема, зазначалось, що недостатньо активно здійснюється антирелігійна робота серед населення, незначна увага приділяється науково-атеїстичній пропаганді, зокрема розкриттю реакційної суті релігії, відвертаючи частину громадян від свідомої і активної участі у комуністичному будівництві. Антирелігійна робота мала проводитись систематично, з усією наполегливістю, методом переконання, терпеливого роз'яснення і індивідуального підходу до віруючих. До науково-атеїстичної пропаганди залучались кращі партійні та комсомольські пропагандисти, інтелігенція та наукові сили [9, с. 505 – 506].

Через негативне ставлення, що отримала ця постанова у суспільстві, з метою приховування своїх справжніх намірів, у листопаді того ж року ЦК КПРС ухвалив іншу постанову "Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення", котра, на відміну від попередньої, відразу ж з'явилася на сторінках "Правди" [1, с. 185].

У постанові вказувалось на тому, що замість ідейної боротьби з релігією, розгортання копіткої роботи щодо пропаганди природничо-наукових знань в окремих центральних і місцевих газетах, у виступах деяких лекторів і доповідачів допускалися образливі випадки проти духовенства та віруючих. Йшлося про те, що на сторінках преси і в усних виступах віруючі поставали особами, які не заслуговували політичної довіри, що у низці районів місцеві організації й окремі посадові особи допускали випадки брутального ставлення до священників, адміністративного втручання у діяльність релігійних об'єднань.

У постанові наголошувалось на тому, що у "теперішній час, внаслідок перемоги соціалізму і ліквідації експлуататорських класів в СРСР підірване соціальне коріння релігії, знищена база, на яку спиралась церква. Служителі церкви у своїй більшості, як свідчать факти, також займають тепер лояльні позиції щодо Радянської влади. Тому боротьба з релігійними забобонами повинна

розглядатися як ідеологічна боротьба наукового, матеріалістичного світогляду проти антинаукового, релігійного світогляду" [1, с. 186].

Фактично, листопадова постанова стверджувала свободу віросповідання та означала, що влада основну роль у боротьбі проти релігії відводила ідеології, офіційно зменшуючи адміністративний тиск на релігійні конфесії. Проте й надалі ігнорувалася стаття 124 Конституції СРСР, що гарантувала вільне відправлення релігійних обрядів та віротерпимість.

Отже, завдяки лібералізації упродовж 1955–1956 рр. із заслання повернулось 286 із 344 греко-католицьких священиків, які відмовились від "возз'єднання" і були репресовані сталінським режимом [1, с. 187].

Повернення такої кількості священиків, а також інших представників греко-католицького духовенства, сприяло відновленню ієрархічної будови ГКЦ. Цей процес посилювався після звільнення з в'язниці єпископів І. Лятшевського (від 1955 р. він перебував у Станиславові) і М. Чарнецького (він керував Львівською митрополією упродовж 1955–1959 рр.). Короткочасно на Закарпаття після ув'язнення повернувся владика Олександр Хіра, який після революційних подій в Угорщині у 1956 р. був звинувачений у причетності до них і відправлений на заслання до Казахстану [15, с. 66].

Після смерті у 1957 р. у Станиславові, єпископа Івана Лятшевського, новим станиславівським єпископом висвячено Івана Слезнюка, таким чином зберігалась ієрархічна структура церкви [10, с. 55].

Церковні ієрархи, незважаючи на постійний нагляд і загрозу репресій, передусім відновлювали церковні структури, зміцнювали ГКЦ організаційно, дбали про поповнення кліру для роботи у підпіллі. Єпископ М. Чарнецький за два роки своєї діяльності висвятив півсотні священиків. Ще 280–300 священиків він прийняв до ГКЦ з Російської православної церкви (РПЦ). Вони побажали повернутися, офіційно залишаючись у складі РПЦ [13, с. 138].

Єпископ І. Лятшевський, перебуваючи під наглядом радянських органів безпеки, які брали на облік усіх його відвідувачів, згуртував навколо себе священиків на Станиславівщині, створив ініціативну групу за відродження ГКЦ. Члени якої з метою легалізації греко-католицької конфесії подавали численні заяви до влади. А кількість невоз'єднаних священиків завдяки їх діяльності в області зросла до 84. Траплялись випадки, коли громади, що не перейшли у православ'я, самочинно відкривали свої церкви. У них священики підпільно відправляли богослужіння за греко-католицьким обрядом [13, с. 139].

Важливу роль у діяльності ГКЦ відігравала підтримка її з боку Ватикану. Так, з нагоди священства митрополита Й. Сліпого 25 грудня 1957 р., папа Пії XII опублікував вітального листа, у якому писав: "Ми знаємо, що через Твою вірність Апостольському Престолові Ти був ув'язнений і примушений покинути своє стадо. Тебе волікли з однієї в'язниці до іншої, і врешті, Тебе запроторено в далекий Сибір, де Ти тепер у безлюдній околиці, у таборі Маклаково працюєш як звичайний робітник. Тому, достойний Наш Брате, Ми висловлюємо Тобі нашу вдячність, бо Ти ревно виконував свій священницький і душпастирський обов'язок, навіть за ціну Твоїєї свободи, бо ти волів за ім'я Ісуса перенести зневагу" [6, с. 123].

Хоча це послання і не могло реально допомогти митрополиту, проте воно морально підтримувало Й. Сліпого, греко-католицьке духовенство та віруючих, давало їм надію на покращення свого становища та можливу легалізацію ГКЦ.

За правління М. Хрущова (1953–1964 рр.) та після обрання папою Іоана XXIII (1958–1963 рр.), здійснювались спроби досягнення компромісу та взаєморозуміння між Ватиканом та СРСР. Встановлення безпосередніх політичних контактів між СРСР та Ватиканом, давало надію папі Іоану XXIII на покращення важкого становища віруючих. Проте політика радянського керівництва у стосунках з Ватиканом значною мірою повторювала сталінську. Радянська влада ігнорувала спроби римської курії, скеровані на унормування прав віруючих у СРСР і країнах Східної Європи.

Радянське керівництво вважало, що питання релігійно-церковного характеру належать до внутрішньої політики СРСР, тому їх необхідно вивести за межі радянсько-ватиканського діалогу, обмежившись окремими випадками, серед яких, звільнення митрополита Й. Сліпого було одним із найбільших досягнень дипломатії Ватикану. Тому при усьому бажанні, реальної допомоги віруючим в СРСР, Ватикан надати не міг, проте координував і підтримував морально ГКЦ, допомагав духовенству в діаспорі [2, с. 362].

Активність греко-католицького духовенства турбувала Москву. На думку голови Ради в справах Російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР Г. Карпова, православні владика жодної роботи серед возз'єданого духовенства не проводили, мотивуючи це тим, що "по суті уніатська церква була ліквідована судово-адміністративним шляхом" [18, с. 233].

В інформації про церковне становище у західних областях УРСР від 6 серпня 1956 р., надісланої ЦК КПУ, голова Ради у справах РПЦ Г. Карпов зазначав: "В даний час 243 особи із 344



репресованих за час з 1945 до 1950 рр. уніатського духовенства звільненні. Повернувшись до місць свого проживання, частина цього греко-католицького духовенства проводить богослужіння і виконує релігійні обряди вдома в себе і у віруючих, у чому їм ніхто не перешкоджає, тому що в радянському законодавстві не має вказівок про кримінальне переслідування за такі дії, до того ж вони посилаються на вільне становище римо-католицької церкви в цих областях. Окремі уніатські священники навіть захоплюють окремі возз'єднанні церкви, відкрито виступають з проповідями, в котрих закликають не підпорядковуватися патріарху Алексію, а визнавати папу Римського і пояснюють віруючим, що ліквідація уніатської церкви і репресії проти уніатського духовенства були допущені внаслідок викривлень законності в той період часу" [18, с. 288].

У своєму звіті Г. Карпов стверджував, що проблема загострюється і можлива чергова конфронтація із Ватиканом, через спроби легалізації ГКЦ в УРСР. Ситуація настільки ускладнилась, що, як він зазначав: "Вжиття будь-яких заходів для ліквідації даного становища тільки по лінії російської православної церкви було б недостатнім. Тут необхідна сума заходів по лінії церкви, Ради, органів держбезпеки і, певним чином, місцевих партійних і радянських органів. Без погодження з органами держбезпеки і з партійними радянськими органами в республіці Рада надати конкретні пропозиції для боротьби з ГКЦ не може" [18, с. 289].

Вважаючи, що "становище починає набирати форми, яка загрожує самовідновленням частини уніатської церкви", Г. Карпов на початку серпня 1956 р. виїхав до Києва, щоб на місці розібратись зі ситуацією та виробити план дій [18, с. 233].

У звіті до Москви від 10 грудня 1956 р. уповноважений Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів УРСР Г. Корчовий доповідав про те, що з 267 священників, які повернулися з ув'язнення, лише 14 погодилися очолити православні парафії, а решта здійснювали підпільні богослужіння у греко-католицькому обряді, до того ж стали "моральною базою оунівського підпілля" [13, с. 140].

Розуміючи, яку загрозу несли для комуністичної влади священники-уніати, які повернулися із місць позбавлення волі, у січні 1957 р. на розгляд ЦК КПУ було винесено конкретні пропозиції щодо активізації боротьби проти діяльності уніатського духовенства у західних областях, які, за вказівкою секретаря ЦК КПУ С. Червоненка, були передані до обкомів.

Боротьба радянських органів влади з ГКЦ не давала вагомих результатів, а діяльність греко-католиків продовжувала поширюватися і в наступні роки. Певна частина невоз'єднаних священників, наголошувалося у доповідній працівників ЦК КПУ Нікуліна і М. Гладиревського від 19 січня 1959 р., "продовжує не лише відправляти нелегально церковні служби і треби для віруючих, але й виступає проти православ'я, залякує населення, вербує кадри для відновлення унії, використовуючи для цього колишній актив греко-католицької церкви і насельників ліквідованих уніатських монастирів" [18, с. 234].

Активність греко-католиків набула настільки резонансного характеру, що у боротьбу з ними вступила і РРПЦ. У жовтні 1957 р. конференція деканів РПЦ Львівської єпархії видала заяву, у якій заперечувала чутки про те, що ГКЦ легалізують, називаючи їх ворожою пропагандою і апелювала до уряду М. Хрущова, закликаючи придушувати український католицький рух [8, с. 275].

План боротьби з ГКЦ координувався органами радянської влади спільно із РПЦ. За участю її ієрархів, у Москві відбулося спеціальне засідання Ради у справах РПЦ, на якому 10 квітня 1959 р. ухвалено постанову про активізацію роботи для "ліквідації залишків унії в західних областях УРСР", що передбачала посилення діяльності православних священників проти греко-католиків. Священникам пропонувалося викривати Ватикан як ворога православ'я і натхненника "холодної війни". Одночасно органам влади на місцях належало боротися з підпільною діяльністю уніатів, передавати їх справи до суду, виселяти за межі областей, реєструвати лише православні церковні громади, припинити виплати пенсій сім'ям виселених священників [13, с. 140].

У ставленні органів влади до релігії у цей час чітко проявляється зміна політичного курсу держави. Упродовж першої половини 50-х років, у середовищі партійної номенклатури відбулася боротьба двох напрямків щодо політики держави у сфері релігії. Представники "м'якого курсу" на чолі із Г. Маленковим, відстоювали необхідність виключно ідейної боротьби з "релігійними пережитками", виступали проти продовження "політичної війни" з релігією, проти адміністрування й насильницьких заходів стосовно церкви.

Представники "жорсткого курсу" наполягали на продовженні боротьби з релігією, обмеженні діяльності духовенства, недопустимості розширення видавничої діяльності церкви, духовних навчальних закладів. Щоправда, вони мали зважати на нову морально-психологічну атмосферу, що склалася в країні та погоджувалися задовольняти "окремі настирливі клопотання великих груп віруючих" [1, с. 186].

Упродовж 1953–1957 рр. можна вважати найбільш "ліберальним" для віруючих із кінця 20-х рр. Проте зміцнення при владі М. Хрущова, прихильника "жорсткого курсу", призвело до посилення

тиску держави на релігію. Новий курс влади у ставленні до релігії характеризувався такими причинами: серед партійної верхівки панувало переконання у можливості побудови у недалекому майбутньому комуністичного суспільства та перемоги комуністичної ідеології, важливим стимулюючим чинником зміни державної політики щодо релігії було прагнення партійної еліти покінчити з будь-яким виявом ідейної опозиції, насамперед духовної, певну роль відіграли й зовнішньополітичні обставини: а саме неможливість активного використання Московської патріархії у міжнародних планах радянського уряду, що зумовило зменшення інтересу радянської влади до РПЦ у цей період [4, с. 83].

КПРС брала курс на побудову комунізму, на форсоване "подолання" релігійності, надзвичайно посиливши адміністративне втручання у діяльність релігійних організацій. За 1958–1959 рр. прийнято низку постанов, що значно обмежили можливості відкриття церков, проте істотно полегшили їх закриття, передавши вирішення цього питання з відання Ради Міністрів УРСР до компетенції облвиконкомів. Місцеві органи влади встановили жорсткий контроль за священниками, релігійними громадами, фінансовою і господарською діяльністю церкви [4, с. 84].

Наслідком нового політичного курсу стало посилення репресій проти підпільної ГКЦ. Так у 1959 р. митрополит Й. Сліпий був знову засуджений до 8 років примусових робіт. Приводом для чергового судового процесу послужило написання митрополитом "Історії Вселенської Церкви на Україні" та звернення з пастирськими листами до духовенства та віруючих церкви. Однак справжня причина подальшої ізоляції митрополита полягала у небажанні влади легалізувати ГКЦ, на чому постійно наполягав Й. Сліпий, котрий і далі вважав себе її главою та відповідальним за свою паству [19, с. 75].

Отже, період "десталінізації" (1953–1959 рр.), був доволі складним для підпільної ГКЦ. Лібералізація, що наступила після смерті Й. Сталіна, сприяла частковому відновленню діяльності церкви, її структури та ієрархії. Проте усі спроби її легалізації зазнали невдачі. Переговори, започатковані Л. Берією з Й. Сліпим мали на меті досягнення компромісу між владою і підпільною ГКЦ. Оскільки Л. Берія вважав, що для послаблення опору націоналістичних сил у Західній Україні, потрібно припинити політику насильницької русифікації та зменшити тиск на релігійні конфесії, передусім на підпільну ГКЦ.

Після арешту та розстрілу Л. Берії, переговори припинились, а митрополита повернули на заслання. Політика радянського уряду щодо греко-католиків залишилась репресивною, хоча вона характеризувалась значно меншими масштабами репресій у порівнянні зі сталінським періодом. У період лібералізації репресії носили вибіркового характер, й застосовувались лише проти найактивніших представників духовенства, ієрархів та віруючих.

Боротьба з ГКЦ співпала зі зміною політичного курсу уряду щодо релігії. Упродовж 1953–1957 рр. у радянському керівництві йшла боротьба прихильників "м'якого курсу" на чолі із Г. Маленковим, які відстоювали необхідність виключно ідейної боротьби з релігією та її інститутами, та прихильників "жорсткого курсу", які наполягали на продовженні боротьби з релігією, обмеженні діяльності духовенства, недопустимості розширення видавничої діяльності церкви, духовних навчальних закладів.

Перемогла позиція представників "жорсткого курсу" на чолі із М. Хрущовим, що полягала у продовженні боротьби з релігією та її церковними інститутами. Зміна державного курсу зумовила посилення репресій проти підпільної ГКЦ.

#### *Список використаних джерел*

1. Андрущенко В. Політична історія України ХХ століття: У 6-ти т. Т. 6. Від тоталітаризму до демократії, 1945–2002. / В. П. Андрущенко. – К.: Генеза, 2003. – 694 с.
2. Бирицька Е. Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878–1964 рр.): Монографія / Елла Бирицька. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – 416 с.
3. Веденєв Д., Шаповал Ю. "Чи був Лаврентій Берія українським націоналістом?" // Дзеркало тижня. – 7–13 липня 2001. – № 25 (349).
4. Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс / В.А. Войналович. – К.: "Світогляд", 2005. – 741 с.
5. Волинець О. Українська Греко-Католицька Церква і держава: теорія та практика взаємодії: [монографія] / О. О. Волинець, М. П. Гетьманчук, Л. П. Ржиский. – Львів: Видавництво Національного університету "Львівська політехніка", 2007. – 263 с.
6. Головин Б. За служіння Богові, народу – смерть / Б. П. Головин. – Тернопіль: Терно-Граф, 2007. – 199 с.
7. Дмитрух С. Життя як подвиг для Христа: Curriculum Vitae монаха – редemptориста, Місцєблостителя і Правлячого Архієрея Києво-Галицької Митрополії Володимира Стернюка / Севастіян Дмитрух. – Львів: Свічадо, 2007. – 223 с.
8. Історія релігії в Україні: У 10-ти т. / Редкол. А. Колодний (голова) та ін. – Т. 4: Католицизм / За ред. П. Яроцького. – К.: Світ Знань, 2001. – 598 с.
9. КПСС. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1898–1971. Изд. 8-е, доп. и испр. – М.: Политиздат, 1971 / Т. 6. – 1941–1954. – 527 с.
10. Ленчик В. Рим і Україна: Історія української церкви в даних / В. Ленчик. – Львів:



[б. в.], 1993. – 78 с. 11. Літопис Голготи України. Т. 2. Репресована церква / ред. кол. Юрій Борець та ін. – Дрогобич: Відродження, 1994. – 527 с. 12. Марусин М. Митрополит Йосиф Сліпий: (Нарис життя, подвигів і страждань) / М. Марусин. – Брюссель: [б. в.], 1972. – 56 с. 13. Марчук В. Українська Греко-Католицька Церква: історичний нарис / В. Марчук. – Івано-Франківськ: Видав. "Плай", 2001. – 162 с. 14. Михайлишин М. М. Блаженніший Йосиф Сліпий та ідея патріархату УГКЦ / о. МIRON Мирослав Михайлишин. – Львів: Свічадо, 2007. – 190 с. 15. Осадчий В. Католицька церква в Україні: історичний нарис / В. Осадчий. – Луцьк: "Luceoia Books", 2001. – 112 с. 16. Пащенко В. Греко-католики в Україні від 40-х років ХХ століття до наших днів: Монографія / В. Пащенко. – Полтава, 2002. – 615 с. 17. Ржиський, Л. Знаки часу і Українська Греко-Католицька Церква: монографія / Любомир Ржиський. – Львів: ЗУКЦ, 2009. – 265 с. 18. Сергійчук В. Нескорена церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу / В. Сергійчук. – К.: Дніпро, 2001. – 493 с. 19. Сердюк Н. Катакомбна Церква в дії: за матеріалами Державного архіву Служби Безпеки України // Патріарх Йосиф Сліпий як визначний український ієрарх, науковець та патріот. Матеріали Міжнародної наукової конференції. (Київ, 20 вересня 2002 року). – К.: Українська Видавнича Спілка, 2003. – С. 65–77. 20. Стоцький Я. В. Українська Греко-Католицька Церква і релігійне становище Тернопільщини (1946–1989) / Я. В. Стоцький. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – 431 с. 21. Українська Католицька Церква / редколегія, В. В. Гаюк, М. Гуменний, М. Омельчук І. Петрів. – Львів: Логос, 1992. – 144 с. 22. Хома І. Шляхами каторги Блаженнішого Йосифа Сліпого / І. Хома. – Рим: [б. в.], 1987. – 44 с.

**Тарас Дидух**

### **ПОЛИТИКА СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ К ГРЕКО-КАТОЛИЧЕСКОЙ ЦЕРКВИ В СССР В ПЕРИОД "ДЕСТАЛИНИЗАЦИИ" (1953–1959 ГГ.)**

*В статье анализируются изменения в политике советской власти по ГКЦ в период "десталинизации", их влияние на положение Греко-католиков в Украине.*

*Ключевые слова: греко-католическая церковь, "десталинизация", либерализация, государственно-церковные отношения, Совет по делам Русской православной церкви.*

**Taras Didukh**

### **THE POLICY OF SOVIET POWER TO THE GREEK-CATHOLIC CHURCH IN THE USSR DURING THE PERIOD, OF POST-STALINIZATION (1953–1959)**

*The changes in the policy of the Soviet authorities towards the GCC during the period of post-Stalinization, and their influence on the Greek-Catholics Status in Ukraine are analyzed in the article.*

*Key words: The Greek-Catholic Church, post-Stalinization, liberalization, state-church relations, Council for Russian Orthodox Church affairs.*

**УДК 94 (477)**

**Валентина Конюх**

### **ОСНОВНІ НАПРЯМКИ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОЇ РОБОТИ У ВЕЧІРНІХ ШКОЛАХ УРСР В 1957–1964 РОКАХ**

*У статті проаналізовано основні напрямки навчальної та виховної роботи у школах працюючої молоді в добу "відлиги". Показано внутрішній зміст педагогічного процесу, його спрямування та зовнішні чинники, що впливали на ефективність навчання та виховання молоді, яка поєднувала роботу та навчання.*

*Ключові слова: навчально-виховна робота, УРСР, вечірні школи, доба "відлиги", працююча молодь.*

Доволі неоднозначна історія України повоєнного періоду та доби правління М. Хрущова, ще далеко не вичерпана, хоч вона має справді непересічне значення. Потребують переосмислення, на основі нових методологічних засад, ще багато важливих для життя суспільства аспектів. У цьому контексті і на сьогодні зберігає свою актуальність звернення до аналізу різноманітних сфер життя українського суспільства, характеристики становища усіх категорій населення та суспільних структур.



Відтак на порядок денний сучасних суспільствознавчих досліджень висувається як суто наукова, так і моральна потреба повніше відтворити багатогранну картину життя пересічної людини у ці часи. У цьому зв'язку актуальним є звернення і до об'єктивного аналізу особливостей роботи вечірніх шкіл в УРСР у другій половині 50 – початку 60-х років XX століття.

Ця проблематика актуалізується і у зв'язку з потребою переосмислення зарубіжного та вітчизняного досвіду організації роботи системи освіти загалом і зокрема освіти для населення, зайнятого на виробництві, з метою його використання на сучасному етапі змін в українському суспільстві та зростанням попиту в перекваліфікації значної кількості населення, відповідно до умов ринку праці.

Для належного висвітлення цієї проблеми, важливе значення має вивчення відповідних наказів та інструкцій Міністерства освіти УРСР [1]. Окремі аспекти навчально-виховної роботи вечірніх шкіл розглядалися і в монографіях та окремих статтях дослідників. Так, питанням набору та збереження контингентів учнів вечірніх шкіл займався І. Стафеев [2]. А. Давидов у праці "Ширшає виднокруг" розглядав регіональні особливості виконання планів з набору контингенту учнів до шкіл робітничої та сільської молоді, шкіл для дорослого населення [3]. Дані про заходи, що проводились для збереження та набору учнів до навчальних закладів цього типу наводяться і у статтях О. Курочки [4] та Б. Комановського [5].

Отже, запропонована тема досі не була предметом спеціального розгляду, хоча так чи інакше привертала увагу дослідників.

Передусім, слід зауважити, що загальноосвітні школи для дорослих докорінно відрізнялися від масових шкіл. Ця відмінність відзначалась, по-перше, терміном навчання і, по-друге, різним складом учнів цих двох типів шкіл. До речі, для учнів вечірніх шкіл навчання не було основним видом діяльності, а розглядалось як додаткове навантаження до виробничої праці. Учнівські контингенти вечірніх шкіл характеризувалися також неоднорідністю за своїм віком. Більшість учнів мали вік 16–19 років і 23–30 років. Тобто, це не лише молодь, а й дорослі робітники, які вже мали значний стаж виробничої діяльності, а також певний життєвий досвід.

Отже, на відміну від масової школи, класи вечірніх (змінних) шкіл комплектувалися учнями, різними за своїм віком, життєвим і виробничим досвідом, а також громадською діяльністю. В силу цього, у них було не однакового ставлення до самого процесу навчання, виробництва, суспільного життя.

Специфічною особливістю учнів вечірніх шкіл було також те, що вони, зазвичай, працювали у різних галузях народного господарства і мали різну спеціальну підготовку, професійні уміння і навички, різний рівень вихованості [2, с. 15].

Зазначені особливості вечірніх (змінних) шкіл відповідно породжували й специфічні труднощі у їх роботі. Такими зокрема були: значна плинність у складі учнів цих шкіл і значний відсоток пропусків занять у школі.

Про значний відсоток "відсіву" учнів із шкіл працюючої молоді свідчать дані, наведені у таблиці 1

Таблиця 1

## Плинність контингентів учнів вечірніх шкіл

| Навчальний рік                               | Учнів на початок навчального року | Вибуло протягом навчального року | Учнів на кінець навчального року | % скорочення учнівських контингентів "відсів" |
|----------------------------------------------|-----------------------------------|----------------------------------|----------------------------------|-----------------------------------------------|
| 1956-1957                                    | 346492                            | 85306                            | 261106                           | 25,3                                          |
| 1957-1958                                    | 329349                            | 82521                            | 246828                           | 31,1                                          |
| 1958-1959                                    | 386140                            | 134807                           | 251333                           | 31,4                                          |
| 1959-1960                                    | 424352                            | 86741                            | 337611                           | 20,5                                          |
| 1960-1961                                    | 527200                            | 32322                            | 494872                           | 25,1                                          |
| 1961-1962                                    | 834783                            | 176659                           | 659123                           | 26,4                                          |
| 1962-1963                                    | 1138900                           | 372500                           | 766400                           | 32,7                                          |
| 1963-1964                                    | 1159800                           | 286471                           | 873329                           | 24,7                                          |
| Середній відсоток "відсіву" становить 27,2 % |                                   |                                  |                                  |                                               |

[6, арк. 40].

Отже, із наведеної таблиці видно, що школи робітничої і сільської молоді УРСР щорічно "втрачали" в середньому 27 % усіх учнів.

Причини "відсіву" учнів із вечірніх шкіл були найрізноманітнішими, окремі з них можна назвати поважними, а інші – неповажними. До поважних причин "відсіву" з шкіл для дорослих відносилися переїзд до іншого міста, призов на службу до радянської армії, перехід на навчання у інші навчальні заклади, хвороба, серйозні сімейні обставини тощо.

Варто зазначити, що "відсів" з поважних причин був досить значним і часто перевищував "відсів" з неповажних причин. Так, наприклад, із загальної кількості 286471 осіб, відратованих упродовж 1963–1964 навчального року із шкіл УРСР 166100 осіб залишили навчання з поважних причин. Це становило 58 % усіх, хто "відсіювався". Таким чином, з неповажних причин навчання залишило 42 % [6, арк. 42]. Схоже співвідношення причин "відсіву" ми маємо і у інші навчальні роки.

Якщо ж від загального щорічного середнього показника "відсіву" учнів вечірніх шкіл (27 %) відкинути тих, хто припинив навчання з поважних причин, тоді можна зробити висновок, що в середньому щорічно з неповажних причин "відсіювалося" 11,4 %. Це нічим не вмотивований "відсів". Учні, які входили до цієї категорії, так вмотивовували причину того, що вони припинили навчання: часто доводилося пропускати уроки, у результаті чого не встигали опрацювати матеріал, на виробництві не створено відповідних умов для навчання у вечірній (змінній) школі. І в переважній більшості до цієї категорії відносилася молодь, яка не мала восьмирічної освіти.

Переважна більшість з тих, хто "відсіювався" з неповажних причин, залишали школу в перший рік навчання. Не маючи достатніх навичок самостійної роботи над книгою, вони втрачали можливість успішного навчання [2, с. 97].

Важливий аспект діяльності вечірніх шкіл полягав у залученні працюючої молоді та дорослого населення до навчання. З цією метою педагогічні колективи шкіл для дорослих разом з громадськими організаціями, займалися роз'яснювальною роботою серед потенційних шкіл.

Так, до квітня місяця щороку вчителі займалися пошуком на підприємствах молоді, яка не мала неповної середню або середньої освіти. Це давало можливість тим, хто виявляв бажання учитися, використати літній час для підготовки до складання вступних іспитів.

Така робота проводилася майже в усіх школах, хоча і з деякими відмінностями. Так, педагогічний колектив школи робітничої молоді № 8 міста Ніжин разом з громадськими організаціями підприємств організовували для молодих робітників лекції і бесіди, у яких роз'яснювали значення загальної освіти і можливість успішно поєднувати навчання з працею.

Колишні учні – передовики виробництва розповідали, як навчання в школі допомагало їм підвищити свою кваліфікацію, що здобуті ними теоретичні знання сприяли кращому оволодінню сучасною технікою, підвищенню продуктивності праці.

Учителі вечірніх (змінних) шкіл турбувалися про те, щоб про кращих учнів-виробничників повідомлялося у стінгазетах підприємств, щоб про них йшла мова на виробничих нарадах, заносилися їх імена на дошку пошани тощо [7, с. 39]. Таким шляхом проводилася серйозна попередня підготовка молоді, робилося все для того, щоб викликати у неї бажання вступити до вечірньої школи і завершити освіту.

Подібна робота проводилася і у сільській місцевості. У процесі підготовки до набору учнів, учителі проводили в сільських клубах, польових таборах і бригадах роз'яснювальну роботу серед працюючої молоді. Проводилися комсомольсько-молодіжні вечори з залученням учителів, представників адміністрації колгоспів, радгоспів а також кращих учнів шкіл [8, с. 115].

Учителі в такий спосіб допомагали органам народної освіти виконувати народногосподарський план набору учнів до вечірніх шкіл. Плани ці встановлювалися зверху і тому їх показники часто не відповідали реальному стану речей. Це значно ускладнювало роботу вечірніх шкіл (див. таблицю 2).

Таблиця 2

**Зведена відомість про виконання народногосподарського плану по охопленню навчанням працюючої молоді**

| Навчальний рік | Народногосподарський план охоплення навчанням | Прийнято учнів на початок року | Відсоток виконання плану |
|----------------|-----------------------------------------------|--------------------------------|--------------------------|
| 1956-1957      | 367000                                        | 346492                         | 88,7                     |
| 1957-1958      | 370000                                        | 329349                         | 89,0                     |
| 1958-1959      | 364000                                        | 386140                         | 106,0                    |
| 1959-1960      | 370000                                        | 424352                         | 114,0                    |
| 1960-1961      | 810600                                        | 834783                         | 103,0                    |
| 1961-1962      | 950200                                        | 1139000                        | 119,8                    |
| 1962-1963      | 1040900                                       | 1164500                        | 111,8                    |
| 1963-1964      | 114500                                        | 1261900                        | 113,2                    |

[9, арк. 92].

Як видно з наведеної таблиці, упродовж 1956–1958 рр. народногосподарський план набору учнів у вечірні (змінні) школи в УРСР не виконувався повною мірою. Це середні статистичні дані по Україні. У це й же час в промислових областях республіки таких, як Луганська, Донецька, Харківська, Дніпропетровська, Запорізька плани набору учнів виконувалися значно краще [9, арк. 94]. У цих областях була ширше розгорнута мережа вечірніх шкіл, краще матеріально-технічне забезпечення. Значно більше відставали з залученням працюючої молоді до навчання у вечірніх (змінних) школах області з менш розвиненою промисловістю [3, с. 17].

З даних таблиці видно, що все ж завдяки спільним діям органів народної освіти, педагогічних колективів шкіл, керівників підприємств, колгоспів і громадських організацій, народногосподарські плани із охоплення навчанням працюючої молоді, починаючи з 1958–1959 навчального року, постійно виконуються.

У багатьох школах робітничої та сільської молоді широко практикувалися різні засоби стимулювання. Заохочення до навчання: кращі учні вечірніх (змінних) шкіл від імені партійної організації, дирекції підприємства, правління колгоспу та керівництва школи нагороджувалися цінними подарунками, їм оголошувалася подяка у дні революційних свят та на випускних вечорах, кращим випускникам присвоювали вищі виробничі розряди, їм доручали більш відповідальну ділянку роботи, рекомендували після закінчення школи у вузи тощо.

Правильна організація набору учнів у школи була важливим чинником збереження учнівських контингентів. Кращі школи робітничої і сільської молоді прагнули в процесі набору виявити рівень знань кожного вступника, і, якщо це потрібно, надати йому своєчасну допомогу в успішному навчанні [4, с. 20].

Індивідуальна робота з учнями, які відставали у навчанні, полегшувалася у вечірній школі тим, що більшість учнів усвідомлювала необхідність для себе знань у житті, розуміла значення самостійної роботи для успішного навчання.

В окремих випадках робота зі збереження учнівських контингентів набирала і нездорового характеру, зокрема, в тому, що учителі знижували вимоги до оцінки знань учнів, а керівники шкіл вдавалися до фальсифікації результатів навчання. У своїх звітах вони не показували фактичної кількості учнів, зменшували її, з тим, щоб приховати справжній відсоток "відсіву" [1, с. 89].

Навіть у той час, коли плани набору в школи для дорослих щорічно перевиконувалися, школам не вдавалося повністю подолати "відсів" учнів. Міністерство освіти СРСР і ЦК ВЛКСМ та президія ВЦРПС у спільній постанові від 27 квітня 1967 року зазначала: "Деякі профспілкові, комсомольські організації і відділи народної освіти не вивчають причин, чому учні кидають школи, не часто відвідують заняття і слабо навчаються, миряться з тим, що окремі господарські керівники затримують учнів на понаднормових роботах і направляють їх у тривалі відрядження, не надають встановлених урядом пільг" [10, с. 4].

На окремих підприємствах республіки з метою стимулювання робітників до підвищення їх загальноосвітнього рівня встановлювався освітній мінімум для певних виробничих професій. Так, на Донецькому металургійному заводі діяв розроблений план підвищення загальноосвітнього і технічного рівня кадрів. Для низки професій встановлювався освітній мінімум. Зокрема, визначалося, що машиністи кранів, електрослюсарі, слюсарі 7-го розряду і підручні горнові повинні мати не нижче, ніж середню загальну освіту, а горнові – середню технічну. Також розроблялася система заохочень для учнів вечірніх (змінних) шкіл – підвищення розрядів, надання робочих місць на більш відповідальних ділянках роботи, підвищення посади тощо [11, с. 20].

Передові колгоспи УРСР також заохочували сільську молодь до навчання і підвищення кваліфікації. Так, правління колгоспів імені XXII з'їзду та імені Г. Котовського Бершадського району Вінницької області розробили низка матеріальних стимулів для тих, хто успішно поєднував працю у колгоспі з навчанням. У рішенні правління колгоспів передбачалося, зокрема, що для тих колгоспників, які успішно закінчать 8 класів вечірньої школи, набудуть певну виробничу спеціальність і виконуватимуть планові завдання в колгоспі, присвоюватиметься звання майстра сільськогосподарського виробництва другого класу з надбавкою до зарплати 5–10 %, а тим, хто закінчить середню школу при аналогічних умовах, присвоюватиметься звання майстра першого класу і грошова надбавка у розмірі 10–15 % [5, с. 99].

Таким чином, освіта для дорослих мала свої особливості, пов'язані передусім зі специфікою контингентів учнів, які навчалися у навчальних закладах даного типу. Адже для них навчання не було основним видом діяльності, а розглядалося як додаткове навантаження до виробничої праці.

Працівники вечірніх шкіл, адміністрація підприємств за підтримки держави, намагалися створювати якомога кращі умови для учнів з тою метою щоб вони продовжували навчання. Іншим



аспектом діяльності працівників шкіл для населення, зайнятого на виробництві було залучення працюючої молоді та дорослого населення до навчання.

#### *Список використаних джерел*

1. Збірник наказів та інструкцій МО УРСР. – К., 1967. – 140 с.
2. Стафеев І. Організація набору і збереження контингентів учнів шкіл працюючої молоді / Стафеев І.І. – К., 1968. – 240 с.
3. Давидов А. Ширшає виднокруг / Давидов А. – К., 1967. – 140 с.
4. Курочка О. З досвіду боротьби за сталий склад учнів школи робітничої і сільської молоді / Курочка О.Г. // Радянська школа. – 1955. – № 7. – С. 19–20.
5. Коммановський Б. Навчальні комбінати – нова форма освіти дорослих / Коммановський Б.М. // Радянська школа. – 1964. – № 1. – С. 97–99.
6. Архів міністерства освіти УРСР (далі – АМО УРСР). – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 1088. – Арк. 40.
7. Радянська школа. – 1960. – № 7. – С. 39.
8. Навчально-виховна робота в школах робітничої і сільської молоді. – К., 1962. – С. 115.
9. АМО УРСР. – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 638. – Арк. 92.
10. Вечірня середня школа. – 1967. – № 4. – С. 4.
11. Вечірня середня школа. – 1967. – № 3. – С. 20.

**Валентина Конюх**

### **ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ УЧЕБНО-ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ В ВЕЧЕРНЮЮ ШКОЛУ УССР В 1957–1964 ГОДАХ**

*В статье проанализированы основные направления учебной и воспитательной работы в школах работающей молодежи в эпоху "оттепели". Показано внутреннее содержание педагогического процесса, его направления и внешние факторы, которые влияли на эффективность обучения и воспитания молодежи, сочетающей работу и учебу.*

*Ключевые слова: учебно-воспитательная работа, УССР, вечерние школы, период "оттепели", работающая молодежь.*

**Valentyna Konuh**

### **THE MAIN DIRECTION OF THE EDUCATIONAL AND AN EDUCATE WORK IN THE NIGHT-SCHOOLS IN 1957–1964**

*The article analyzes the basic areas academic and educational work in schools of young workers during period of the "Vidlyga". Displaying internal contents of communication, its direction and external factors affecting the efficiency of teaching young people that combine education and work.*

*Key words: training and educational activity, the USSR, evening schools, period "vidlyga", young workers.*

**УДК 94 (477) "1960/1980":2:06. 076**

**Ольга Радченко**

### **ПИТАННЯ РЕЛІГІЇ ТА ЦЕРКВИ В ЕКСКУРСІЙНІЙ РОБОТІ З ІНОЗЕМНИМИ ТУРИСТАМИ В УРСР У 1960–1980-ТІ РР.**

*У статті досліджено тему релігії та церкви в екскурсійній роботі з іноземними туристами, провідною організацією у сфері міжнародного туризму СРСР, ВАР "Интурист". Проаналізовано історіографію щодо святкування 1500-ліття Кисва, 1000-ліття хрещення Руси-України.*

*Зазначено, що доба перебудови та гласності певною мірою змінила програму перебування іноземних туристів в УРСР на користь ознайомлення із стародавньою історією та культурою Київської Руси.*

*Ключові слова: релігія, церква, екскурсійна робота, іноземні туристи, УРСР.*

Тема відносин держави і церкви в СРСР, зокрема в УРСР, щодо ознайомлення з нею іноземних туристів у 1960–1980-х рр., донині залишається в історичній науці недослідженою.

Проте завдяки ознайомленню з архівними матеріалами Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) та Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України) вона може відкрити дослідникам багато нового цікавого матеріалу з новітньої історії і доповнити загальну характеристику змін у громадському та

політичному житті, що відбувалися в умовах "хрущовської відлиги", а потім "брежньовського застою" та "горбачовської перебудови та гласності".

Мета статті – дослідити питання релігії та церкви в екскурсійній роботі з іноземними туристами в УРСР у 1960–1980-ті рр.

Зрозуміло, що в умовах панівної ідеології часів "розвиненого соціалізму" усі дослідження відносин між державою та церквою у СРСР носили атеїстичний характер та виправдовували політику тиску з боку держави на віруючих.

Тому особливий інтерес для нас представляють роботи західних дослідників 1980-х рр., серед яких передусім слід назвати канадського ученого українського походження Д. Поспеловського, погляди якого викладені у монографії "Тоталітаризм і віросповідання", згодом виданої у Москві [1]. На його думку, саме святкування 1000-річчя хрещення Русі стало важливою віхою виходу православної церкви з-під диктату тоталітарної системи: "Рубіж 1986–1987 рр. можна вважати поворотним моментом у положенні релігії і віруючих у СРСР. В умовах кризи радянського суспільства, що відверто поширювалася, тобто кризи марксистсько-ленінської системи у всіх її проявах, Горбачову потрібна була хоч якась підтримка народу, а особливо інтелігенції" [2].

Уявлення про західні дослідження теми також доповнює стаття Н. Шліхти "Становище церкви в радянській державі: критичний огляд окремих англомовних праць", що знайомить, зокрема, із збіркою "Церква, національність і держава в Росії та Україні" на основі матеріалів конференції, проведеної Кестонським інститутом та школою слов'янських та східноєвропейських досліджень Лондонського університету в липні 1988 р., на якій Україна привернула особливу увагу, оскільки, за словами одного з ініціаторів конференції Дж. Госкіна "подвійна ідентифікація релігії з нацією та релігії з державою є особливо проблематичною в Україні" [3, с. 495].

Автор статті також аналізує працю англійського дослідника Дж. Андерсона "Релігія, держава і політика в Радянському Союзі та державах-спадкоємцях: 1953–1993" (1994 р.), у якій подано політичні аспекти взаємовідносин між державними органами СРСР та церквою від "хрущовського наступу" до зменшення темпів цього наступу в брежньовську добу та до лібералізації взаємин і співробітництва в горбачовську, коли основним чинником змін у відносинах між державою та церквою стала гласність, яка зробила релігійну політику предметом публічного обговорення [3, с. 481].

Праця Дж. Елліс "Російська православна церква: сучасна історія", що вийшла у 1986 р., присвячена феномену "релігійного ренесансу" на прикладі історії церкви в Україні, беручи до уваги найбільшу кількість діючих церков та монастирів [3, с. 495].

Значний інтерес для дослідника представляє стаття професора з Німеччини, знавця історії туризму в країнах Східної Європи Кр. Ноака "Туризм в Росії та СРСР як предмет історичного дослідження", який зазначав, що з погляду суб'єктивного світосприйняття, радянські громадяни ніколи не жили краще, ніж у перше десятиріччя за часів Л. Брежнєва. Терор та безперервна соціальна, економічна та військова мобілізація суспільства при Й. Сталіні зникли. Радянський туризм проголосив значні будівельні майданчики, промислові комплекси, пам'ятки війни туристичними об'єктами та скерував саме до них потоки прочан, відволікаючи їх від церков, монастирів та дореволюційних пам'яток історії і культури [4, с. 21].

Із здобуттям Україною незалежності, з'являються фундаментальні праці з історії релігії у самій Україні, серед авторів котрих слід назвати, передусім А. Колодного, який розглядає ставлення радянської влади до церкви та релігії у післявоєнний період до кінця 1980-х рр. як період постійного тиску на церкву внаслідок ортодоксальної більшовицької оцінки релігійності як реакційного явища. Поруч з тим "великий потенціал церкви максимально використовувався спецслужбами СРСР у зовнішньополітичній діяльності РПЦ, для контрпропагандистської роботи за кордоном. Позитивним для православної церкви наслідком такого "одержавлення" спостерігалось пом'якшення у 70–80-ті роки репресивної політики радянської влади щодо неї, хоча репресії не було відмінено зовсім.

І навіть помпезне святкування 1000-ліття хрещення Русі (розумілося як хрещення сучасної Росії, адже основні урочистості проходили в Москві) не зняли, а, навпаки, загострили ситуацію в Україні, оскільки часткові заходи влади, спрямовані на поліпшення становища церкви, не виходили за межі старого розуміння суті й ролі релігії в суспільстві" [5, с. 552].

Значний внесок у дослідження тисячоліття хрещення Русі зроблено українським науковцем Ю. Недужко у книзі "Тисячоліття хрещення Русі-України. Відзначення світовою громадськістю всесвітньо-історичної події" [6].

Слід прийняти до уваги й оцінку подій 1980-х рр., яку надав Патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет (Денисенко), тодішній митрополит Київський і Галицький, один із організаторів святкування хрещення на церковному рівні. Він підкреслив значення того, "що Європа, Америка, розуміли значення цього ювілею у житті цілого світу й особливо Радянського Союзу. Тому, на дивно



для нас, увесь світ заходився відзначати ювілей: католицька церква, протестантські церкви. Навіть в Азії та Африці заговорили про це свято. Вони підключилися до урочистостей, почали проводити різноманітні богословські, історичні, політологічні конференції. Ми зі свого боку також почали організовувати подібні зустрічі та запрошувати представників різних церков, богословів, істориків. До речі, перша конференція, що носила історичний характер, пройшла саме у Києві. Як мені тепер здається, ідеологічні центри Заходу також оцінили значення ювілею Хрещення Русі та всіляко сприяли його популяризації" [2].

На думку першого Президента України Л. Кравчука, який брав участь у ювілейних заходах у якості секретаря ЦК КПУ, з метою "применшити значення Києва, Московська патріархія приймає "соломонове" рішення – головне святкування провести в Москві, а в Ленінграді, Мінську і Києві – історичну подію "відзначити" [7].

Історичний екскурс щодо святкування 1500-річчя Києва представлений у статті Я. Ісаєвича "Ювілей міст...". Автор стверджував, що ініціаторами ювілею виступили тодішній перший секретар ЦК КПУ В. Щербинський за підтримки істориків П. Толочка та Б. Рибаківа. Незважаючи на відсутність наукового обґрунтування дати виникнення Києва, Москва підтримала ініціативу і дозволила дипломатам УРСР офіційно поставити питання відзначення ювілею на міжнародному рівні. На пропозицію УРСР Генеральна конференція ЮНЕСКО прийняла резолюцію, якою запропонувала державам-членам ЮНЕСКО і міжнародним організаціям взяти участь у святкуванні 1500-річчя міста Києва і популяризувати цю подію за допомогою засобів масової інформації [8, с.79].

Наведений аналіз історіографічних джерел допомагає зрозуміти зміни, що відбулися у пропагандистській роботі з іноземними туристами в Українській РСР, адже до початку 1980 рр. її основним змістом було ознайомлення іноземців з досягненнями соціалізму, рішеннями з'їздів КПРС, з її зовнішньою та внутрішньою політикою, зі святкуванням видатних дат з історії СРСР та міжнародного комуністичного руху, з напрямками співпраці соціалістичних країн тощо.

Ця ідеологічна складова закріплювалась у положенні про республіканське управління з іноземного туризму при Раді Міністрів УРСР, створеного на базі Всесоюзного акціонерного товариства "Інтурист", починаючи з 1964 р. На виконання цих завдань у республіці працював складний механізм, очолюваний ЦК КПРС та ЦК КПУ, і який включав в себе не тільки відповідні структури самого управління з іноземного туризму в Москві та Києві, але також спілки дружби СРСР з багатьма країнами, передусім, соціалістичними, та деякими капіталістичними, такими, як наприклад, Італія, Франція, Фінляндія, а також спілки "Знання", що відповідала за лекторську роботу та "Україна", для роботи з іноземцями українського походження.

Теми історії України розглядалися лише в аспектах історичних зв'язків українського та російського народів та радянської доби. Відносини держави та церкви не входили до затверджених екскурсійних програм для іноземців, так само як і відвідування діючих пам'яток сакрального мистецтва: церков та монастирів. Тема становища релігії у радянському суспільстві викликала у багатьох туристів, особливо з капіталістичних країн, інтерес, про що свідчать їх питання до гідів, наприклад, у Закарпатській області: "У якому стані знаходиться церква, яка релігія є панівною"? У Харкові: "Чому іноземні туристи не мають змоги оглянути Покровський та Успенський собори"? "Чому в СРСР люди носять хрестики таємно, ховаючи їх під одягу"? "Чи є у Харкові синагога"?

Відкритий у квітні 1975 року Державний музей книги та книгодруку на території Києво-Печерського історико-культурного заповідника не викликав цікавості з боку туристів, водночас вони самостійно оглядали та фотографували унікальні історико-архітектурні пам'ятки Лаври [9, арк. 76].

Ставлення радянської держави до релігії, віруючих найбільш хвилювало туристів українського походження з Канади, США та деяких інших країн. Це пояснюється не тільки потребою у національній самоідентифікації, але й тією роллю, що відігравала церква у житті діаспори. Як вказують історики В. Трошинський та А. Шевченко "від самого початку життя в Америці церква була для українців не тільки місцем відправлення релігійних обрядів, а й центром громадського та культурного життя... Українські священики були не тільки духовними лідерами вірних. Вони були лідерами громади в цілому: засновували різноманітні об'єднання, зокрема товариства взаємодопомоги, друкували газети, матеріально підтримували заняття мистецтвом тощо" [10, с.68].

З іншого боку, священики, за словами туристів, намагалися відвернути українців діаспори від поїздок до СРСР, мотивуючи можливим неповерненням. Проте кількість туристів, які прагнули відвідати рідні місця, зростала щорічно. Саме для них питання національно-державної незалежності пов'язувалось не тільки зі статусом української мови, але також із правом на вільне віросповідання [11, арк. 10].

На початку 1980-х рр. політика "Інтуристу" щодо маршрутів та програм перебування туристів зазнала істотних змін. Відповідно до доручення Ради Міністрів УРСР від 7 лютого 1980 р. "Інтурист" спільно з Українською республіканською радою з туризму та екскурсій провадив розробку



туристичного маршруту "Давньоруське намисто" за зразком "Золотого кільця" навколо Москви. Маршрут охоплював Київську, Чернігівську, Сумську та Черкаську області. Разом із Чернігівським облвиконкомом проектувався туристичний комплекс "Інтуристу" на базі колишнього Троице-Іллінського монастиря у Чернігові [12, арк. 68].

Окремо проводилися екскурсії Софійським музеєм, Андріївською, Кирилівською церквами, Києво-Печерським історико-культурним заповідником, Музеєм історичних коштовностей, Музеєм народної архітектури та побуту УРСР.

Включення до екскурсії Києвом Андріївської церкви викликало у віруючих туристів негативні емоції, оскільки вона діяла лише як музей. Шляхом маршруту до Софіївського собору або до Києво-Печерської Лаври гіді намагалися виправити ситуацію і переводили тему церкви та релігії на тему соціалістичних обрядів, таких як, урочиста реєстрація новонароджених, церемонія одруження, розповідали про підготовку до 1000-річчя хрещення Русі, ювілейну комісію, очолювану Патріархом Пименом, помісний собор у Москві тощо [13, арк. 29].

Значною подією у ювілейному календарі стало 1500-річчя Києва, що широко святкувалося у 1982 р. Щодня у столиці УРСР перебувало 1400–1600 іноземних туристів, яким проводилися тематичні екскурсії "Києву – 15 століть" та "По стародавній столиці Київської Русі", під час яких вперше з дозволу ідеологічного апарату СРСР легально висвітлювалися питання стародавньої історії.

Театралізовані заходи на республіканському стадіоні з виносом прапора перемоги та прапора "Аврори" за участю молоді та дітей справили вагомое враження на багатьох туристів із капіталістичних країн, за словами яких, не можна уявити собі нічого подібного, ані у Франції, ані у Німеччині, де все "отруєно егоізмом та пристрасстю до накопичення" [14, арк. 110].

Основні напрямки пропагандистської роботи усередині 1980-х рр. визначала ідеологічна рада та партійно-господарський актив Держкомітету з іноземного туризму при СРСР на підставі рішень пленуму ЦК КПРС у червні 1983 року, присвяченого, поліпшенню ідеологічної роботи та посиленню її впливу на іноземних туристів. Пленум визначив завдання пропагандистської та так званої "контрпропагандистської діяльності". Як і раніше, Комуністична партія вимагала від ідеологічних працівників широко показувати історичні та сучасні досягнення багатонаціональної культури народів СРСР, глибоко аналізувати та узагальнювати ефективність проведення інформаційно-пропагандистської роботи.

Особливої уваги вимагало святкування 1000-річчя християнства на Русі у 1988 р. радянська пропагандистська машина вбачала прояв ідеологічної боротьби на релігійну основу. Захід звинувачував СРСР у насильницькому викорінюванню релігії, у переслідуванні за віру, у відсутності свободи совісті та вимушеному атеїзмі. Заради підготовки гідів-перекладачів у Києві, на який очікувалось найбільше навантаження у зв'язку з видатною датою, було прийнято постанову республіканського Головного управління з іноземного туризму "Щодо організації лекторію з наукового атеїзму для гідів-перекладачів Київського об'єднання "Інтурист" [15, арк. 21]. Окрім того, у роботі республіканської школи методиста брали участь працівники ЦК КПУ, Міністерства закордонних справ, завідувачі відділами Ради у справах релігії при Раді Міністрів УРСР [17, арк. 5].

Наслідком певної лібералізації у відношенні до релігії стала поява груп туристів-представників різних релігійних організацій в СРСР на початку 1980-х рр. Зокрема, у квітні 1982 р. у Києві перебувала група керівників баптистських союзів і церков США. Їй, правда, було відмовлено у відвідуванні молитовних будинків під тим приводом, що це не обумовлено придбаним туром, але стримати і проконтролювати поведінку туристів, так само як і у випадку з туристами українського походження у їх бажанні зустрітись із родичами, органи радянської влади були не в змозі: відмовившись від екскурсії на виставку досягнень народного господарства, у неділю туристи самостійно відвідали молитовні будинки [14, арк. 97].

У березні 1984 р. в Одесі та Києві перебував так званий "Караван миру і дружби" у складі 11 канадців, 3 громадян США, 1 громадянки Норвегії – квакерів, духоборів, менонітів, що додержувалися пацифістських позицій. У червні 1984 р. 120 служителів культу та активістів Національної ради церков Христа у США відвідали Київ, Харків, Одесу з офіційно проголошеною метою встановити контакти з представниками релігійних організацій заради спільної боротьби за мир та запобігання ядерній катастрофі [16, арк. 38].

Серед французьких туристів, які брали участь у турі "По стародавніх російських містах" у 1987 р, були історики мистецтва, у тому числі віруючі російські емігранти, спілкування з якими потребувало від гідів компетентності з історії релігії, мистецтва, знання тематики і символіки ікон, настінних розписів. Водночас гіді не мали права відмовитись від традиційної пропаганди переваг соціалізму та політики радянської держави у відношенні до церкви, що за їх власним свідченням, викликало у туристів обурення [13, арк. 32].

Отже, питання релігії та церкви в екскурсійній роботі з іноземними туристами в УРСР упродовж 1960–1980 рр. ознаменувало певну лібералізацію відносин між державою та церквою, викликало непідробний інтерес з боку Заходу, іноземних туристів. Враховуючи те, яку роль відігравала церква у житті діаспори, право на свободу совісті набувало особливого значення для туристів українського походження.

Відбулися зміни у маршрутах та програмах перебування туристів в Українській РСР на користь ознайомлення з пам'ятками сакрального мистецтва. Це потребувало додаткової підготовки гідів-перекладачів, у якій брав участь радянський пропагандистський апарат, адже певні поступки мали місце лише в контексті перманентної ідеологічної боротьби протилежних систем.

Під гаслом боротьби за мир до СРСР допускалися представники різноманітних релігійних течій. Спроби обмежити їх контакти з віруючими, зазвичай, були невдалими.

#### Список використаних джерел

1. Пospelовский Д. Тоталитаризм и вероисповедание / Дмитрий Пospelовский. – М.: Библийско-богословский институт им. св. ап. Андрея., 2003. – 655 с.
2. Патріаршію ювілей: Патріарх Філарет про два святкування Хрещення Русі: Інтерв'ю [Електронний ресурс] / Українська православна церква, Київський патріархат. – Режим доступу: <http://old.cerkva.info/2009/09/01/intervju.html>.
3. Шліхта Н. Становище церкви в радянській державі: критичний огляд окремих англійських праць / Наталія Шліхта // Український археографічний щорічник. – Т. 10. – Нова серія: Випуск 7. – Український археографічний збірник. – Т. 10. – Київ – Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2002. – С. 479–495.
4. Noack Christian. Tourismus in Russland und der UdSSR als Gegenstand historischer Forschung. Ein Werkstattbericht [Електронний ресурс] // Archiv für Sozialgeschichte. – 2005. – № 45. – S. 477–498. – Режим доступу: [library.fes.de/pdf-files/netzquelle/x-01095/2005-bingen.pdf](http://library.fes.de/pdf-files/netzquelle/x-01095/2005-bingen.pdf).
5. Історія релігії в Україні: Колективна монографія / За ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. – К.: Знання, 1999. – 735 с. – (Випа освіта ХХІ століття).
6. Недужко Ю. Тисячоліття хрещення Русі-України. Відзначення світового громадськості всесвітньо-історичної події / Юрій Недужко. – Луцьк: РВВ "Вежа" Волинського державного університету імені Лесі Українки, 2003. – 200 с.
7. Інтерв'ю з Л. Кравчуком // Щоденна українська газета "День". – 30 травня 2008. – № 94.
8. Ісаєвич Я. Ювілей міст... // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Випуск 16 (1). – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – С. 75–87.
9. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4672. – Оп. 1. – Спр. 251. – 98 арк.
10. Тропчинський В.П. Україна крізь віки: Українці в світі: в 15 т. / В.П.Тропчинський, А.А.Шевченко. – К.: Видавничий Дім Альтернативи, 1999. – Т. 15. – 352 с.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 1775. – 127 арк.
12. ЦДАВО України. – Ф. 4672. – Оп. 1. – Спр. 481. – 132 арк.
13. Там само. – Спр. 663. – 47 арк.
14. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 2450. – 154 арк.
15. Там само. – Ф. 4672. – Оп. 1. – Спр. 530. – 29 арк.
16. Там само. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 2769. – 101 арк.
17. ЦДАВО України. – Ф. 4672. – Оп. 1. – Спр. 660. – 92 арк.

**Ольга Радченко**

#### ВОПРОСЫ РЕЛИГИИ И ЦЕРКВИ В ЭКСКУРСИОННОЙ РАБОТЕ С ИНОСТРАННЫМИ ТУРИСТАМИ В УКРАИНСКОЙ ССР В 1960–1980-Е ГГ.

*В статье исследованы тему религии и церкви в экскурсионной работе с иностранными туристами, ведущей организацией в сфере международного туризма СССР, ОАО "Интурист". Проанализирована историография по празднованию 1500-летия Киева, 1000-летия крещения Руси-Украины. Указано, что эпоха перестройки и гласности в определенной степени изменила программу пребывания иностранных туристов в СССР в интересах ознакомления с древней историей и культурой Киевской Руси.*

*Ключевые слова:* религия, церковь, экскурсионная работа, иностранные туристы, УССР.

**Olga Radchenko**

#### CHURCH AND RELIGION IN EXCURSION SERVICES TO FOREIGNERS IN UKRAINE IN 1960-80 TH

*The article deals with subjects of Church and religion in excursion services to foreigners, rendered in Ukraine by OJSC "Intourist", the leading organization in the field of foreign tourism in USSR. The emphasis is made on analysis of historiography of celebrations of 1000 years of baptizing of Rus-Ukraine, 1500 years of Kiev. It is also noted, that in USSR in the time of M.Gorbachev certain concessions were made in programmes of staying towards better presentation of ancient history and culture of Kiev Rus.*

*Key words:* Church, religion, foreign tourism, programmes of staying, USSR.



УДК 504:351.777(477.8) "19"

Руслан Чигур

**ПРИЧИНИ ЗРОСТАННЯ АНТРОПОГЕННОГО НАВАНТАЖЕННЯ НА  
ПОВІТРЯНИЙ БАСЕЙН ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ У 70–80-Х РР. ХХ СТ.**

*У статті на основі архівних джерел проаналізовано причини негативного впливу на стан повітряного басейну Західного регіону України промислових підприємств, автотранспорту, житлово-комунального господарства, неефективної діяльності державних органів влади у 70–80-х рр. ХХ ст. Запропоновано шляхи покращення стану атмосферного повітря в регіоні.*

*Ключові слова: Західний регіон України, забруднення атмосферного повітря, промислові підприємства, автотранспорт, ухвали та звіти державних органів влади.*

Повітря – один з найважливіших елементів підтримки усіх живих організмів на землі, в тому числі і людини.

Об'єктом наукового дослідження є процеси впливу суспільства на повітряний басейн у Західному регіоні України в контексті антропогенного впливу середовища.

Предметом дослідження виступають конкретні форми техногенного впливу на атмосферне повітря в регіоні, з'ясування причин і розуміння суті соціально-екологічних процесів.

Метою дослідження є аналіз процесів соціально-екологічного розвитку Західного регіону України внаслідок посилення негативного антропогенного впливу суспільства на атмосферу краю упродовж 70–80-х рр. ХХ ст.

Автор поставив перед собою такі дослідницькі завдання: з'ясувати причини зростання негативного антропогенного впливу на повітряний басейн в Західному регіоні України; вивчити методи діяльності державних органів влади, промислових структур щодо охорони атмосфери краю; проаналізувати державні підходи у вирішенні екологічних проблем, пов'язаних із забрудненням повітря у досліджуваний період.

Досліджувана проблема ще недостатньо ґрунтовно й науково вивчена саме в історичному аспекті. Зокрема, дослідження газопилового потоку в циклонах, аналіз роботи пиловловлювачів здійснюють науковці Національного університету "Львівська політехніка" А. Дубинін, В. Майструк, Ю. Малик, А. Марков, проблеми регіональної екологічної безпеки досліджують провідні фахівці А. Трофімчук, М. Биченок, А. Шапар, А. Качинський, Г. Рудько, Г. Білявський, М. Мальований, М. Гомеля, В. Дарагунцов, В. Некос, А. Горова, А. Гриценко, Г. Франчук, В. Шмандій, проте ці дослідження стосуються індустріально-розвинених регіонів України.

Крізь призму економічного розвитку регіону, покращення навколишнього середовища, забезпечення його екологічної стабільності у цьому напрямі працює Західний науковий центр НАН України у м. Львові.

Незважаючи на те, що Західний регіон України, у порівнянні із південним чи східним регіонами УРСР, не мав розвинутого промислового комплексу, машинобудування, металургії та вважався аграрним регіоном, забруднення повітряного басейну, викиди в атмосферу в декілька, а то сотні разів перевищували гранично допустимі норми її забруднення. Так, в Івано-Франківській області інспекцією з охорони природи у 1971 р. проводилися аналізи разових проб у районі Бурштинської ДРЕС, Калуського хіміко-металургійного комбінату та в самому обласному центрі, результати свідчили про перевищення гранично допустимих норм у декілька разів [1, арк. 29].

У 1975 р. на Івано-Франківщині кількість газових викидів складала 1680 т на добу, більша частина яких припадала на підприємства хімічної промисловості та енергетику, що й призвело до зростання викидів забруднюючих речовин, зокрема, на початку 1980-х рр. в області уже нараховувалось 393 одиниць організованих викидів в атмосферу. Щороку промислові підприємства збільшували забруднення повітря окисами азоту, вуглеводу, сірчаним ангідридом, хлором, хлористим водоводом, цементним і гіпсовим пилом і деякими іншими пиловими і газовими викидами через збільшення потужностей підприємств [2, арк. 20].

У Тернопільській області на початок 1970 р. забруднювали атмосферне повітря котельні дрібних промислових підприємств і харчової промисловості: маслозаводи, спиртзаводи, хлібзаводи, харчокомбінати [3, арк. 16]. На Закарпатті у 1970-х рр. санепідемстанція провела дослідження стану атмосферного повітря в Рахівському, Хустському, Іршавському і Свалявському районах. Виявили при цьому, що підприємства цих районів спалювали не менше 5 т палива на добу. Основними джерелами забруднення, одночасно із промисловими в області, залишалися лісохімічні комбінати. Незважаючи на такий критичний стан, істотного зниження викидів в атмосферу на лісохімічних підприємствах області



упродовж 1980–1985 рр. не передбачалось. На середину 1980-х рр. у Закарпатті уже понад 60 підприємств були джерелом шкідливих викидів в атмосферу [4, арк. 5].

Не краща ситуація з охорони повітряного простору від забруднень стаціонарних джерел склалася і у Волинській області. Найбільшими забрудниками були заводи залізобетонних виробів, хлібзаводи, цегельні заводи, міські котельні, Ківерцівський деревообробний комбінат, харчокомбінати, Горохівський, Іваничевський, Гнідовський цукрозаводи. Найбільш заповненими містами у Західному регіоні України були Рівне і Чернівці, у яких концентрація сірчаного газу значно перевершувала середньодобові ГДК на 0,03–1,1 мг/м<sup>3</sup>, а у м. Рівному вона продовжувала зростати [5, арк. 34].

У Рівненській області на середину 1970-х рр. найбільше продовжували забруднювати атмосферне повітря ВО "Азот", Здолбунівський цементно-шиферний комбінат, відбувалось подальше зростання кількості підприємств, що здійснювали викиди в атмосферу, зокрема, наприкінці 1970-х рр. в області 115 тис. т щороку шкідливих речовин викидалося в атмосферу, з них тверді відходи складали 39 тис. т, газоподібні і рідкі – 76 тис. т. [6, арк. 1].

Свій "вклад" в забруднення докпілля вносили котельні, їхній технологічний стан та експлуатація завжди були актуальними для регіону. У містах Ужгороді, Мукачеві, Хусті, Берегово і Виноградіві спостерігались значні забруднення повітря дрібними котельнями, що працювали без газоочисних споруд. У той же час у 1970 р. було зірвано газифікацію низки котелень, що значно забруднювали повітря міст області [7, арк. 18]. У Тернопільській області з другої половини 1970-х рр., як і на Львівщині, повільними темпами йшла робота з переведення з твердого на рідке і газоподібне паливо котелень, крім того не проводилась їх модернізації за відсутності коштів, а переведення котельень з твердого палива на газ викликало чимало труднощів у його реалізації через технологічну невідповідність до такого заходу. Тому реалізація цього плану затягувалась на невизначені терміни. Станом на 1973 р. усі котельні і вентиляційні установки промислових і комунальних підприємств Тернопільської області щодоби викидали в атмосферу 325,5 млн м<sup>3</sup> газів, парів, пилів [8, арк. 21].

Погіршення стану атмосферного повітря внаслідок значних викидів від стаціонарних джерел, пов'язаний із роботою пилогазоочисних пристроїв та очисних споруд, стан яких був доволі критичним.

У Рівненській області на середину 1970-х років, основні стаціонарні джерела забруднення повітряного простору залишались без очисних споруд. У Львівській області введені очисні споруди через деякий час виходили з ладу внаслідок низької якості виконаних робіт [9, арк. 91]. У той же час підприємства збільшували виробництво продукції, що призводило до зростання викидів у атмосферне повітря. У Тернопільській області було значно менше очисних установок у порівнянні з кількістю підприємств. Ці споруди функціонували лише на 53 великих підприємствах, а на дрібних їх не було зовсім [10, арк. 1]. У Івано-Франківській області капітальні вкладення на будівництво пилогазоочисних споруд на 1976 рік виділялося тільки Калуському ВО "Хлорвініл", які проте він повністю не освоїв.

Ускладнювала ситуацію й та обставина, що у 1976 році на цьому підприємстві, а також Бурштинській ГРЕС, Надвірнянському нафтопереробному заводі, Івано-Франківському цементно-шиферному комбінаті спеціальних служб з експлуатації та ремонту очисних споруд не було [11, арк. 17]. Аналогічна ситуація склалася на Волині. Тут у 1980 р. збільшилась кількість промислових підприємств, що забруднювали атмосферу до 85 % [12, арк. 47], а очисні споруди працювали неефективно. На деяких підприємствах необхідно було їх замінити чи ремонтувати, деякі підприємства взагалі їх не мали. Таким чином, введення очисних споруд завжди відставало від зростаючих темпів промислових викидів. А ті з них, що працювали, внаслідок значного навантаження, постійно виходили з ладу.

Крім наведених фактів, чималий вплив забруднень припадав і на автотранспорт регіону, у більшості випадків спричинений його технічною несправністю. Незадовільна експлуатація автотранспорту та його негативний вплив на стан повітря, вимагає розглянути питання, пов'язане із неналежною діяльністю контрольно-діагностичних пунктів на автопідприємствах, що несли безпосередню відповідальність за технічний стан автомобілів. Це призвело уже в 1981 р. в окремих районах Рівненщини до зростання забрудненості атмосфери відпрацьованими газами автотранспорту [13, арк. 13]. Виявляється, що в Івано-Франківській області в середині 1970-х рр. контрольно-діагностичні пункти були відсутні практично на всіх автопідприємствах. У 1978 р. введено в дію лише два пости діагностично-технічного стану автотранспорту [14, арк. 89].

Проте контрольно-регульовальних пунктів в Західному регіоні України не вистачало, щоб вони могли суттєво покращити ситуацію, а тимчасова заборона використання автотранспорту теж не вносила суттєвих змін, після терміну заборони цей же транспорт продовжував експлуатуватись.

Такий стан викликав чимало проблем, пов'язаних із функціонуванням автотранспорту. Зокрема, у 1977 р. в м. Івано-Франківську вміст вуглекислого газу, окису азоту й інших шкідливих речовин у декілька разів перевищували гранично допустимі коефіцієнти (ГДК) [15, арк. 17].

Незважаючи на цю обставину, наприкінці 1970-х рр. різко збільшилась кількість автотранспорту, а вузькі вулиці міста мали низьку пропускну здатність. У той же час на всіх автопідприємствах за відсутності приборів-динаметрів не проводився діагностичний контроль дизельних двигунів. У Луцьку водії не мали талонів токсичності, у м. Володимир-Волинську 40 % автомашини перевищували ГДК, у м. Нововолинську – 65 % [16, арк. 13]. Не змінилась ситуація в області і наприкінці 1980-х років.

На кінець 1970-х рр. не на усіх автопідприємствах Львівщини створено контрольно-регулювальні пункти для перевірки справності паливної системи автомобільних двигунів і визначення рівня токсичності відпрацьованих газів. Існуючі пункти забезпечувались малоефективною контрольно-вимірювальною апаратурою, хоча Львівське відділення автотранспорту виробляло їх біля 20 тисяч одиниць, що складало понад 80 % загальносоюзного випуску. Автоколони області залишались осторонь від здійснення заходів з охорони повітря [17, арк. 21].

У той же час швидкими темпами зростав пасажирський автотранспорт у Львівській області. Так, за роки IX п'ятирічки лише автобусний парк збільшився на 1249 одиниць, в X п'ятирічці виробництво автобусів планувалось розширити з 13 до 18 тисяч щороку [18, арк. 110].

У Закарпатській області на початку 1980-х років нараховувалось 1203 автопідприємства з 25 тисячами одиниць транспортних засобів і 1536 автогосподарств із 100 і більше автомобілів. Однак на таку масу припадало лише 3 регулювальних пункти і 6 діагностичних ліній, не було жодного динаметра, а кількість транспорту невпинно зростала [19, арк. 131].

На середину 1970-х рр. на Тернопільщині був відсутній належний нагляд за технічним станом регулювання двигунів. Систематичний контроль за вмістом шкідливих компонентів у вихлопних газах автомашин в кожному підприємстві не проводився за відсутності контрольно-вимірювальних приладів. Не покращувалась ситуація щодо зменшення викидів автомобілями у Тернопільській області й наприкінці 1980-х років.

У Західному регіоні України щорічно здійснювались перевірки технічної справності автомобілів під час операції "Чисте повітря", однак, незважаючи на те, що щороку зростала кількість перевіреного транспорту, ці заходи в загальному не покращували ситуації, оскільки перевірки були вибірковими, кількість транспорту щорічно зростала, а технічно несправний транспорт лише тимчасово заборонявся до експлуатації.

Центральні і регіональні органи влади займались лише видавничою діяльністю різноманітних ухвал, розпоряджень природоохоронного спрямування, тим самим створюючи ілюзію у суспільстві "ефективної" роботи владних органів, скерованої на покращення стану охорони атмосферного повітря від забруднень.

Так, Закарпатська обласна рада народних депутатів, ухвалила директиву щодо зниження загазованості повітря окисом вуглеводу в житлових зонах міст і районних центрах області до допустимого рівня, що так і не було втілено у практичне застосування [20, арк. 18]. У рішенні Тернопільського облвиконкому № 464 від 31 липня 1970 р. "Про незадовільне виконання рішень уряду УРСР по поліпшенню будівництва очисних і знешкджуючих споруд на промислових підприємствах, установах, господарствах Тернопільської області" стосовно повітряного басейну зазначалось, що незадовільний стан щодо введення у експлуатацію очисних споруд є наслідком того, що замовники і підрядчики не забезпечили їх будівництво необхідною кількістю робітників, матеріально-технічними ресурсами та устаткуванням [21, арк. 46].

На підприємствах не діяли спеціальні служби, що здійснювали б контроль за роботою пилогазоочисних установок. Ускладнила ситуацію навколо покращення охорони атмосферного повітря у Львівській області ухвала Ради Міністрів УРСР від 23 березня 1976 р. № 152 р "Про заходи по подальшому розвитку централізованого теплопостачання міст республіки", у якій йшлося про заборону переведення опалювальних печей з твердого палива на газ. Адже використання твердого палива було значно дешевшим, ніж природного газу, незважаючи на те, що це призводило до забруднення атмосферного повітря [22, арк. 21]. Облвиконком Івано-Франківської області у рішенні № 294 від 12 серпня 1974 р. "Про хід виконання рішень облвиконкому про посилення охорони природи і поліпшення використання природних ресурсів області" визнавав, що в області ще слабо організована робота з контролю за використанням намічених заходів щодо зменшення шкідливих викидів в оточуюче середовище [23, арк. 22]. Івано-Франківська обласна рада народних депутатів також видала постанову № 7-1913/13-8 від 27 червня 1983 р. "Про заходи

по зниженню забруднення повітря викидами автомобільного транспорту", але вона, як і попередні подібні ухвали, теж не виконувалась.

Отже, упродовж 1970–80-х рр. антропогенне навантаження на повітряний басейн Західного регіону України був значним і у кожній області перевищував в декілька разів гранично допустимі концентрації. Зусилля, скеровані на покращення стану атмосфери, давали незначний ефект для серйозних змін. Таким чином, заходи, що їх намагалась втілити командно-адміністративна система щодо зменшення забруднення повітря від стаціонарних та нестаціонарних джерел себе не виправдали: в країні, охопленій еколого-економічною кризою, на усіх рівнях влади не були зацікавлені у зменшенні викидів від автотранспорту та підприємств, країна була технічно відсталою у порівнянні із країнами Європи, не були розроблені дієві форми впливу, заходи з боротьби за чистоту повітря, що мали стосуватись усіх, і проводились вони мали спільно з усіма господарськими установами, а не епізодично. Отож проблема охорони повітряного простору від стаціонарних і нестаціонарних джерел в країні так і не була вирішена, внаслідок чого з кожним роком вона поглиблювалась і загострювалась.

У Західному регіоні України, складовій частині СРСР, до кінця 1960-х рр. питаннями охорони атмосферного повітря жодна державна установа не переймалася. Статистичних матеріалів обліку викидів промислових підприємств в атмосферне повітря не велося, не було зведених даних і з забруднення атмосфери транспортом, впливом шуму на забруднення повітря, вібрації та магнітних полів. Центральні державні установи, міністерства, їх підрозділи, філіали на місцях усувались від вирішення цих питань.

Ухвали центральних органів влади не виконувались до кінця, а іноді просто ігнорувались державними структурами на місцях, тому що не було персональної відповідальності і дієвої системи покарання осіб, які перебували при владі. Від нехтування командно-адміністративної системи заходами, скерованими на покращення стану природоохорони, СРСР втрачав більше коштів, ніж виділяв капіталовкладення на природоохоронні цілі. Зокрема, загальні втрати, спричинені народному господарству в результаті забруднення повітряного басейну викидами промислових підприємств, становили 8 млрд. карбованців [24, арк. 179]. Тому з покращення захисту повітряного басейну упродовж 1970–1980-х рр. так і не була вирішена.

Внаслідок непродуманої і непослідовної природоохоронної політики на кінець 1980 – початок 1990-х рр. кризовий стан охорони повітряного басейну охопив усі області Західної України.

Держава у справі природоохорони, зокрема, атмосферного повітря проводила непослідовну політику: з одного боку виділяла кошти на покращення стану повітряного басейну, а ті міністерства, що мали втілювати у життя постанови уряду, на власний розсуд знижували об'єми капіталовкладень на охорону атмосферного повітря.

На Закарпатті, як і в інших областях регіону почали створювати лабораторії з дослідження повітря. Але практичної користі від виконаної роботи було дуже мало. Головним чином це пов'язано з тим, що захист повітряного басейну не торкнувся по-справжньому керівників автогосподарств, Державтоінспекції. Тому, як наслідок, згідно з замірами у 65 % міських і міжміських автобусів, такі окремі компоненти мікроклімату були значно більшими від ГДК [25, арк. 80].

Таким чином, антропогенне навантаження на повітряний басейн регіону пов'язувалось із численними викидами від стаціонарних і нестаціонарних джерел, незадовільним станом функціонування пилогазоочисних споруд, неефективною діяльністю контрольно-діагностичних пунктів та малоефективності від проведених операцій "Чисте повітря" в регіоні. Це призвело до кризового становища навколо повітряного басейну в Західному регіоні.

Для покращення стану атмосфери в Західному регіоні України необхідно було здійснити низку заходів, зокрема, замінювати старе, неефективне пилогазоочисне обладнання, здійснювати переведення котелень з твердого і рідкого палива на газ, будувати невеликі економні котельні, провести нормування викидів забруднюючих речовин в атмосферу для малих підприємств з видачею їм необхідної природоохоронної документації (дозволів, лімітів); ввести для автотранспорту єдиний екологічний талон; вирішити питання по виготовленню нейтралізаторів вихлопних газів для двигунів внутрішнього згорання на одному із підприємств; розробити та ввести в дію Державний стандарт на вміст шкідливих речовин у відпрацьованих газах дизельних двигунів легкових автомобілів.

Проте реалізація цих заходів напряду залежала від державної політики, необхідних значних вливаних коштів, тому слід залучати й іноземний капітал, інвестиції. Низький рівень технологічних процесів, застаріла техніка, відсутність пилогазоочисного устаткування, відповідних кадрів та цілий ряд інших соціально-економічних причин призвели до зміни та значного погіршення стану атмосфери, що в сукупності з іншими природними чинниками є середовищем проживання людини та інших живих організмів. Охорона атмосферного повітря, як і всього довкілля, на сучасному етапі



державотворення вимагає комплексних підходів, політичних і соціально-економічних заходів, передусім у тих галузях, функціонування яких безпосередньо пов'язано із забрудненням природи.

*Список використаних джерел*

1. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф. 31. – Оп. 1. – Спр. 13. – 84 арк. 2. ДАІФО. – Ф. 31. – Оп. 1. – Спр. 61. – 59 арк. 3. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО) – Ф. 3307. – Оп. 1. – Спр. 124. – 62 арк. 4. Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО) – Ф. 2318. – Оп. 1. – Спр. 360. – 138 арк. 5. Центральний державний архів вищих органів влади в Україні (далі – ЦДАВО України). – Ф. 2. – Оп. 14. – Спр. 2498. – 236 арк. 6. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО) – Ф. 2275. – Оп. 1. – Спр. 282. – 73 арк. 7. ДАЗО. – Ф. 2318. – Оп. 1. – Спр. 136. – 105 арк. 8. ДАТО. – Ф. 3307. – Оп. 1. – Спр. 100. – 132 арк. 9. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО) – Ф. 221. – Оп. 2. – Спр. 7369. – 210 арк. 10. ДАТО. – Ф. 3307. – Оп. 1. – Спр. 156. – 226 арк. 11. ДАІФО. – Ф. 31. – Оп. 1. – Спр. 36. – 118 арк. 12. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО) – Ф. 2244. – Оп. 1. – Спр. 299. – 84 арк. 13. ДАРО. – Ф. 2275. – Оп. 1. – Спр. 323. – 166 арк. 14. ДАІФО. – Ф. 31. – Оп. 1. – Спр. 32. – 242 арк. 15. Там само. – Ф. 31. – Оп. 1. – Спр. 11. – 87 арк. 16. ДАВО. – Ф. 2244. – Оп. 1. – Спр. 422. – 50 арк. 17. ДАЛО. – Ф. 221. – Оп. 2. – Спр. 7392. – 136 арк. 18. ДАЗО. – Ф. 2318. – Оп. 1. – Спр. 368. – 261 арк. 19. Там само. – Ф. 2318. – Оп. 1. – Спр. 359. – 170 арк. 20. Там само. – Ф. 2318. – Оп. 1. – Спр. 301. – 88 арк. 21. ДАТО. – Ф. 3307. – Оп. 1. – Спр. 98. – 57 арк. 22. ДАЛО. – Ф. 221. – Оп. 2. – Спр. 7390. – 152 арк. 23. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 13. – Спр. 6642. – 273 арк. 24. Там само. – Ф. 337. – Оп. 34. – Спр. 5729. – 254 арк. 25. ДАЗО. – Ф. 2318. – Оп. 1. – Спр. 222. – 126 арк.

**Руслан Чигур**

**ПРИЧИНЫ УВЕЛИЧЕНИЯ АНТРОПОГЕННОЙ НАГРУЗКИ НА ВОЗДУШНЫЙ  
БАССЕЙН ЗАПАДНОГО РЕГИОНА УКРАИНЫ В 70-80-Х ГГ. XX СТ.**

*В статье на основании архивных материалов анализируются причины неудовлетворительного влияния на состояние воздушного бассейна Западного региона Украины промышленных предприятий, автотранспорта, жилищно-коммунального хозяйства, неэффективной деятельности государственных органов власти, в 70-80-х гг. XX ст., предложены пути улучшения состояния атмосферного воздуха региона.*

*Ключевые слова: Западный регион Украины, загрязнение атмосферного воздуха, промышленные предприятия, автотранспорт, решения и отчеты государственных органов власти.*

**Ruslan Chyгур**

**THE REASONS OF THE ANTHROPOGENIC LOAD GROWTH ON THE AIR BASIN OF  
WESTERN REGION OF UKRAINE IN 70-80 YEARS OF THE XX CENTURY.**

*In the article the reasons of the negative impact on the condition of Western region of Ukraine air basin of the industrial enterprises, vehicles, housing and communal industry, ineffective activity of the state authorities in 70-80 years of the XX century based on archival sources are analyzed, the ways to improve the air in the region are proposed.*

*Key words: Western region of Ukraine, air pollution, industrial enterprises, vehicle, cleaning facilities, decisions and reports of the state authorities.*

УДК 94 (477)

Василь Чура

**ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ ОБКОМ КПУ ТА ВИБОРИ РАД НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ  
1990 Р.**

*У статті йдеться про сприйняття тернопільським компартапаратом перших демократичних виборів 1990 р. та їх роль у подальшій дезінтеграції компартійного середовища на зламі 80–90-х рр. ХХ ст.*

*Ключові слова:* КПУ, КПРС, тернопільський партапарат, національно-демократичні сили, вибори.

Розгортання антикомуністичного національно-демократичного руху в Тернопільській області, у другій половині 80-х рр. ХХ ст., спричинилося до поляризації політичної влади в регіоні. Перші демократичні вибори до рад народних депутатів місцевих рівнів 1990 р. стали причиною перетворення обласної ради у форпост комуністів, на противагу міській раді, у якій сконцентрувалися національно свідомі сили, налаштовані на рішучі політичні зміни.

Очевидно, так відбулося тому, що державний ресурс, сконцентрований у руках компартійців, дозволив їм контролювати підготовку та проведення виборів, а відтак вагомо впливати на їх результати. Десятиліття комуністичного засилля, навіть у такому патріотично налаштованому регіоні як Тернопілля, зробили свою справу. Не слід забувати й про те, що усі ключові посади в районах знаходилися у руках членів КПРС і створювали надійне підґрунтя для вагомого впливу на електорат.

Сільська консервативна ментальність жителів периферії, інерційність їх міркування надали можливість представникам компартії здобути більшість у обласній та районних радах народних депутатів.

Світогляд мешканців Тернополя знаходився в аналогічних умовах, однак, концентрація культурних, наукових, освітніх закладів, промислових підприємств та різноманітних установ дозволила останнім стати на вищій рівень національного самоусвідомлення, організуватися у дієві антикомуністичні спілки і протистояти компартійній спробі в черговий раз сфальшувати суспільну думку. Ці міркування підтвердив у інтерв'ю заступник голови Крайової ради Народного руху України (НРУ) у Тернопільській області В. Турецький, коли наголосив на переважній більшості комуністів у штатах виборчих дільниць, їх численних перешкодах у реєстрації кандидатів від демократичного блоку та спробах фальсифікування результату виборів. На його погляд переважання членів КПРС у обласній та районних радах пояснюється тиском, який чинили на селян господарські керівники-комуністи у переддень виборів "Це не завжди були вмовляння та переконування," – говорив він [1].

За умов відсутності спеціальних наукових розвідок із зазначеної проблеми, автор ставить перед собою мету дослідити реакцію комуністичної організації Тернопільської області на проведення демократичних, альтернативних виборів 1990 р. та наслідки, які вони мали для регіональної парторганізації.

На початку зазначеного року питання участі партійних організацій у виборах до республіканської та місцевих рад неодноразово розглядалося на кожному компартійному форумі усіх рівнів. Вже 21 січня 1990 р. пленум обкому, словами його першого секретаря В. Острожинського готувався дати "відсіч демагогічним, екстремістським елементам, не пасувати перед натиском політичних опонентів, здійснити голову на захист своїх висуванців". Він довго запевнював присутніх, що КПРС зберігає панівне становище в українському суспільстві, користується беззаперечною підтримкою електорату, а відтак здатна отримати переконливу перемогу на виборах і зберегти монопольне право на політичну владу.

Проте, міський компартійний очільник В. Рибін, піддавши критиці національне відродження краю, що виявилось у проведенні акції "Українська хвиля", дорікав присутнім за бездіяльність і неспромогу очолити політичну активність мешканців області. Не залишився без уваги й очільник антикомуністичного руху Я. Демидась, до якого оратор пропонував застосувати закон, очевидно, прагнути запровадити останнього до в'язниці. Однак, ключову увагу доповідач зосередив на підготовці до виборів. Він запропонував очолити організацію виборів, взяти під контроль діяльність виборчих дільниць, створити мобільні партійні групи із числа досвідчених комуністів, оскільки головна робота розгорнеться за місцем проживання виборців [2, арк. 4–10].

Партійний керівник Чортківського райкому А. Крицький натякнув на те, що виборці можуть не проголосувати за КПУ, оскільки позиціонують її як причину соціально-економічної кризи, а відтак



комуністам слід оприлюднювати низький фаховий рівень висуванців від народно-демократичного блоку та їх кримінальне минуле. Член обкому С. Сусла звинуватив останніх у "антирадянщині, шкідництві та нечесних методах передвиборчої агітації". Певною мірою розставив акценти керівник комуністів Бережанщини М. Левицький. Виступаючи пропонував притягати до кримінальної відповідальності національних лідерів Тернопільщини за висловлювання, які автор вважає за потрібне повторити мовою оригіналу: "Мы уже недели партийным бандитам намордники, а придет время наденем и наручники" [2, арк. 12–32].

Партійну недолугість мимоволі продемонстрував обласний прокурор В. Іванов, який заявив, що він не має можливості карати опозиціонерів, позаяк Президія Верховної Ради СРСР відмінила кримінальні статті № 62 – "За антирадянську агітацію і пропаганду" та № 187 – "За наклепницькі вимисли, які порочать радянський державний і суспільний лад". У його арсеналі залишився лише "Указ про порядок проведення мітингів та демонстрацій", за яким наступає лише адміністративна відповідальність та арешт терміном на 10 – 15 діб. Тому він не може запроторити до буцегарні тисячі мітингуючих, або малолітніх демонстрантів, що вигукували гасла "Бий москалів!", "Смерть КПРС!" та "Слава Україні!" [2, арк. 44–46].

Підсумував промови та висловив думку республіканського партапарату, працівник ЦК КПУ Ю. Килимник. Він наголосив на тому, що необхідною умовою перемоги на виборах був партійний контроль за висуненням, реєстрацією кандидатів, а головне за голосуванням виборців. Не останнє місце доповідач відвів засобам масової інформації, особливо пресі, на сторінках якої він пропонував розвінчувати платформи політичних опонентів [2, арк. 32–39].

21 лютого 1990 р., відчувачи наближення виборів, компартапарат затверджує перелік заходів щодо стабілізації політичної обстановки у місті. Його 13 пунктів зобов'язували членів КПУ, напередодні виборів, протистояти сепаратиським намірам політичних екстремістів. Відповідальні за вибори комуністи мали: провести аналіз стану справ на виборчих дільницях й відмежуватися від противників КПРС, заздалегідь розробити механізм анулювання рішень рад народних депутатів, вивчити законність створення неформальних об'єднань та проаналізувати хід виконання законодавства щодо порядку проведення мітингів й притягувати до відповідальності осіб, причетних до розпалювання міжнародної та релігійної ворожнечі [3, арк. 75–78].

Значно позбавив оптимізму компартійну еліту обласний пленум 24 березня поточного року, який підвів підсумки виборів. Один з його документів констатував: "Становище партії в суспільстві змінюється – ради поступово беруть владу в руки" [2, арк. 6]. Ключову причину такого стану ілюструють слова першого секретаря Лановецького райкому В. Гладуна, який заявив, що партії не вдалося досягнути стратегічної мети – побудувати високоорганізоване суспільство вільних і свідомих трудівників [2, арк. 25]. А. Кучеренко, голова виконкому міської ради народних депутатів, так оцінив результати виборів: "Невдачу міської і обласної парторганізацій на виборах, де ми загубили багато мандатів можна пояснити тим, що за 5 років перебудови КПРС не покращила економічне життя країни" [2, арк. 133].

Обговорюючи наслідки виборів, перший секретар Тернопільського обкому та, за сумісництвом, голова обласної ради народних депутатів В. Острожинський, на XXIII обласній партконференції 2 червня 1990 р. замовчував результати міських виборів. Він намагався представити втрату КПУ монополії на політичну владу як її доказову перемогу: "Результати виборів показали високий політичний потенціал обласної парторганізації. Не випадково виборці довірили захищати свої інтереси комуністам. Члени КПРС складають більш як 60 % в обласній, 72,6 % в районних, біля 42 % в сільських радах". Таким чином, керівник тернопільських комуністів зігнував 70,9 % мандатів, здобутих національно-демократичними силами Тернополя.

Далі доповідач жалкував через те, що із 127 міських дільниць у 90 депутатські мандати отримали представники "так званого демократичного блоку". Єдине, що визнав оратор – цілковиту поразку до виборів у Верховну Раду УРСР, що була настільки очевидною, що її ігнорування виглядало б безглуздо [4, арк. 20–21].

Закономірно, що найбільш гостро відчув поразку перший секретар міськкому партії В. Рибін, який назвав взаємовідносини міських комуністів та демократів непростими [4, арк. 51]. Його підтримали компартійні лідери Заліщицького райкому партії – В. Бондаренко, Буцацького – Н. Голуб, секретар парткому Науково-виробничого об'єднання (НВО) "Ватра" – В. Щиренко та інші. Тверезо оцінивши ситуацію, вони закликали припинити конфронтацію та сісти за стіл переговорів із депутатами демократичного блоку – в недалекому минулому однопартійцями. Ця думка не сподобалася ортодоксальному крилу КПРС. Такий різнобій спричинив поляриність думок, внісши у компартійне середовище елементи розпаду [4, арк. 73–103].

Діяльність партії в умовах опозиції демонструє протокол серпневого пленуму 1990 р. Тернопільського обкому. Його другий секретар В. Шемчук скаржився товаришам по партії, що



незважаючи на більшість комуністів в обласній раді, її демократичним силам вдалося забалотувати кандидатуру Л. Маланчука, висуванця КПРС на посаду голови облради. Неабияку тривогу доповідача викликало й те, що у результаті постійної здачі партбілетів депутатами рад усіх рівнів, співвідношення сил може змінюватися не на користь КПУ.

Обурення комуністів викликало рішення міськради щодо демонтажу пам'ятників В. Леніну, К. Марксу, В. Затонському та Я. Галану. Так як і ухвали останньої про деполітизацію школи, заборону діяльності парткомів на підприємствах та організаціях міста й області тощо. Доповідачу було незрозуміло, чому, незважаючи на перевагу комуністів в облradі, опонентам все ж вдалося затвердити вказані рішення. Особливо наполегливо виступала на захист компартійних інтересів керівник Монастириського райкому партії М. Малишева, яка закликала дати належну оцінку "фактам вандалізму та знущання над світлою пам'яттю засновника нашої держави". Її підтримали С. Токарський, другий секретар Бережанського райкому, Б. Глушик – керівник комуністів Підволочиського району, І. Понюк – перший секретар Шумського райкому партії [5, арк. 7–55].

Не менш ілюстративними були документи міського партійного рівня, що хоча й віддзеркалювали обласні компартійні постанови, однак, з огляду на безсумнівну поразку парторганізації Тернополя, заслуговують на увагу. Найяскравіше демонстрував ставлення партноменклатури міста до перших демократичних виборів березневий пленум 1990 р. міського комітету партії, який комуністи ще до його початку охарактеризували як "незвичайний".

Вже у вступному слові керманич міської компарторганізації В. Рибін визнав, що партії не вистачило реальних обґрунтувань та продуманих дій. На його бік стали секретарі парткомів радіозаводу "Оріон" – В. Мазур, виробничого об'єднання "Текстерно" – Г. Яцюк, НВО "Ватра" В. Щиренко, директор середньої школи № 16 П. Ковч, у словах котрих домінувала розгубленість та схвилювання, що свідчило про початки дезінтеграції організації комуністів Тернопілля. Вперше за багато десятиліть політична поразка викликала шок у комуністів міста й поставила партію в умови опозиції. Ситуація ускладнилася ще й тим, що досвід боротьби у якості опонентів КПУ втратила ще на початку століття, ставши заручником власного політичного монополізму [6, арк. 4–68].

Добре помітною загальною тенденцією виступів були, загострені поразкою, вимоги демократичного крила міської комуністичної організації, негайного оновлення КПРС. Це засвідчувало звернення учасників пленуму від 15 березня 1990 р. до ЦК КПУ, обласного комітету та усіх комуністів області. Останні охарактеризували стан партії після виборів як критичний, звинувативши в цьому її союзне та республіканське керівництво і вимагали справжньої демократизації КПРС, що мала виявитися у визнанні української національної символіки, запровадженні широкої співпраці з новобраними радами та новоствореними партіями, таємних альтернативних виборах керівного складу організації комуністів, каятті перед народом за численні злочини минулих десятиліть.

Перелічивши концептуальні помилки партійних лідерів у втіленні "перебудови", учасники пленуму закінчили його резолюцію наступними словами: "Так сталося через відставання перебудовних процесів у самій партії. В умовах плюралізму КПРС починає втрачати роль лідера" [6, арк. 68–72].

Таким чином, компартійне керівництво усвідомлювало важливість альтернативних виборів до місцевих рад народних депутатів Тернопільської області. Сприймавши свої політичних опонентів як потенційних ворогів, компартапарат докладав усіх зусиль щодо дискредитації очільників національно-демократичного руху краю.

Спроби представити поразку як перемогу лише засвідчили хиткі політичні позиції комуністів Тернопільської парторганізації. Така відірваність від реалій поглибила внутрішню дезінтеграцію компартійних рядів і поставила партію на межу політичного виживання. Поразка комуністів Тернопілля спричинилася до зростання національної свідомості у компартійному середовищі регіону і тим самим прискорила відновлення державної самостійності України.

#### *Список використаних джерел*

1. Інтерв'ю В. Турецького записане 20.07.2009. Особистий архів автора.
2. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. П – 1. – Оп. 39. – Спр. 73.
3. ДАТО. – Ф. П – 1. – Оп. 39. – Спр. 77.
4. Там само. – Спр. 67.
5. Там само. – Спр. 75.
6. Там само. – Ф. П–3. – Оп. 29. – Спр. 13.

Василь Чура

**ТЕРНОПОЛЬСКИЙ ОБКОМ КПУ И ВЫБОРЫ СОВЕТОВ НАРОДНЫХ ДЕПУТАТОВ  
1990 Г.**

*В статье говорится о восприятии тернопольским компартапаратом первых демократических выборов 1990 г. и их роль в дальнейшей дезинтеграции компартийного среды на рубеже 80-90-х гг XX в.*

*Ключевые слова: КПУ, КПСС, тернопольский партапарат, национально-демократические силы, выборы.*

Vasyl Chura

**THE TERNOPIL REGIONAL COMMUNIST PARTY COMMITTEE AND THE NATIONAL  
DEPUTIES SOVIETS ELECTIONS**

*The article deals with Ternopil communist party perception of the first democratic elections in 1990 and their role in the future disintegration of the communist party environment at the turn of 1980 – 1990ths.*

*Key words: CPU, CPSU, Ternopil communist party stuff, national and democratic power, elections.*

УДК 94 (477):354.31

Євген Зозуля

**УЧАСТЬ МВС У РЕАЛІЗАЦІЇ МІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ (ІСТОРИКО-  
ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)**

*У статті проаналізовано окремі аспекти діяльності МВС України щодо участі в реалізації міграційної політики України, зокрема у сфері протидії незаконній міграції. Здійснено дослідження формування нормативно-правової бази, визначення місця й ролі структурних підрозділів МВС у реалізації завдань на цьому напрямку їх діяльності. Розглянуто напрямки вдосконалення роботи органів внутрішніх справ із посилення ефективності міграційного контролю, запропоновано окремі заходи на законодавчому та інституційному рівні для здійснення державної політики у сфері управління міграцією та державними кордонами України.*

*Ключові слова: міграційна політика, діяльність МВС, протидія незаконній міграції, регулювання міграційних процесів, реформування МВС України.*

Набуття незалежності молодою українською державою зумовило необхідність розв'язання регулювання міграційних процесів, оскільки Україна активно залучається до світових міграційних процесів. З одного боку, її територією пролягають шляхи незаконних мігрантів із країн СНД, Азії та Африки, що прямують до країн Західної Європи, з іншого, щороку кілька мільйонів українців виїжджають за кордон на заробітки, причому більшість із них працює нелегально, виконуючи низькокваліфіковану роботу.

Україна посідає ключову позицію на карті європейської міграції. Щороку її територією рухаються значні транзитні міграційні потоки. Якщо 2007 року кількість трудових мігрантів знизилася, то починаючи з 2008 року, криза змусила українців знову виїжджати за кордон. Транзитні потоки хоча й зменшилися у зв'язку з упорядкуванням як українських, так і кордонів країн-сусідів, однак нелегальна міграція зі Сходу в Україну та її територією на Захід усе ж зростає. Кількість нелегальних мігрантів, виявлених компетентними державними органами у 2008 році перевищила 50 тис. осіб [1]. Загалом упродовж 1991 року – першого півріччя 2009 рр. працівники прикордонної служби України виявили та не допустили на територію України 228 тисяч нелегальних мігрантів. Найбільший показник кількості нелегальних мігрантів територією України, що становив 65 тисяч іноземців, припадав на 1994–1998 рр. [2]. Згідно з даними МВС, у 2007 р. в Україні нелегально перебувало 732 тис. мігрантів [3].

Аналізуючи стан вивчення проблеми протидії нелегальній міграції в сучасній історико-правовій науці, необхідно зазначити, що окремі її аспекти вже були предметом наукових студій вітчизняних і зарубіжних учених таких як В. Андрієнко, О. Бандурка, О. Брайчевська, С. Бритченко, О. Кузьменко,

О. Малиновська, А. Мацько, В. Новік, В. Олефір, О. Піскун, Н. Победа, О. Позняк, І. Прибиткова, Ю. Римаренко, В. Суботенко, Ю.Тодика, С. Чехович, Ю. Шемшученко, М. Шульга, О. Хомра та ін.

Водночас бракує ґрунтовних досліджень процесу участі правоохоронних органів нашої держави у реалізації міграційної політики, визначення місця й ролі передусім все МВС України в цьому важливому напрямку його діяльності.

Таким чином, зазначена проблема є актуальною і заслуговує на більш серйозну увагу з боку українських науковців.

У пропонованій статті ми обрали за мету проаналізувати окремі аспекти діяльності МВС України щодо участі в реалізації міграційної політики України, особливо у сфері протидії незаконній міграції.

Розпочинаючи безпосереднє висвітлення проблеми зазначимо, що розпад СРСР у серпні 1991 року спричинив глибинні соціо- і геополітичні зміни. Насамперед, вони набули вираження у започаткуванні нових державних утворень у політичному просторі колишнього СРСР. Із набуттям незалежності, одним із чинників упродовж всього періоду становлення України, як незалежної держави, суттєво впливає на зростання злочинності й постає провокативно-конфліктогенним чинником у соціальній, політичній та інших сферах суспільного життя Української держави, стала нелегальна міграція. При цьому необхідно зазначити, що українська політична система до 1993 року не мала жодної нормативної бази, ні концепції державної міграційної політики з чітко визначеними цілями і завданнями, ні системи органів державної влади, які б адекватно відповідали сформованій після розпаду СРСР суспільно-політичній ситуації.

Варто зазначити, що після здобуття незалежності, розпочалося створення нормативно-правового поля регулювання міграційних процесів. У Декларації про державний суверенітет (п. 5 розд. IV) зазначалося, що Україна регулює імміграційні процеси [4]. За часів незалежності сформовано правову базу міграційної політики України, основу якої становлять Закон України "Про імміграцію" (2001 р.), Закон України "Про біженців" (2001 р.), Закон України "Про громадянство України" (2001 р.) та Закон України "Про правовий статус іноземців", ратифікація Конвенції "Про статус біженців" 1951 року та Протоколу 1967 року (2002 р.), Закон України "Про Державну прикордонну службу України" (2003 р.) та "Про внесення змін в деякі законодавчі акти в зв'язку з прийняттям Закону "Про державну прикордонну службу України" (2003 р.), що набули чинності з 1 серпня 2003 року, Закон України "Про свободу пересування і свободу вибору місця проживання в Україні", Закон України "Про основи національної безпеки України".

Механізмами реалізації цих законів стали численні постанови уряду, якими врегульовано ці питання. За висновками міжнародних експертів, Україна має ліберальне міграційне законодавство. Також необхідно відзначити, що Міжнародна організація з міграції оцінила українське законодавство як одне з найрозвиненіших на теренах СНД [5, с. 2].

При цьому необхідно вказати, що міграційна політика та законодавство ніколи не були пріоритетними напрямками роботи українських урядів. Саме тому формування міграційного законодавства відбувалося радше на підставі тиску зовнішніх чинників, аніж свідомого українського бачення розвитку міграційної політики. Такими зовнішніми чинниками переважним чином слід вважати політику країн Євросоюзу, скеровану, по-перше, на обмеження зовнішньої легальної міграції з країн СНД, а по-друге, – на жорстку протидію незаконній міграції, у тому числі з України. Саме вимоги ЄС щодо посилення охорони кордонів, боротьби з транзитною нелегальною міграцією та небажання врегулювати двосторонні процеси перебування українських заробітчан у країнах Європи переважним чином зумовили тенденції розвитку законодавства та інститутів, що його реалізують [1, с. 16].

Водночас варто вказати, що з часу здобуття незалежності, міграційна політика слідувала за подіями, реагувала на них, а не була результатом детального вивчення ситуації та пошуків оптимальних методів досягнення цілей [6, с.83]. Зрештою, за весь період становлення та розвитку незалежної держави, органи державної влади так і не спромоглися прийняти нормативний документ, який би закріпив підвалини міграційної політики України.

Тільки 16 лютого 2010 року Верховна Рада України прийняла за основу проект закону № 5085-1 "Про концепцію державної міграційної політики" [7]. Законопроектом визначені терміни, правові засади, мета й принципи державної міграційної політики України, основні засади регулювання міграційних процесів, обмеження у сфері міграції та відповідальність за незаконну міграцію, завдання державних органів щодо реалізації засад державної міграційної політики України, загальні пріоритети державної міграційної політики України, повноваження та завдання органів державної влади щодо впровадження міграційної політики, її інформаційне й фінансове забезпечення та провадження; принципи міжнародного співробітництва у сфері міграції.

З метою забезпечення вивчення та врахування думки громадськості та дотримання вимог абзацу третього пункту 3 "Порядку залучення громадян до формування та реалізації державної політики", затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 6 січня 2010 року за № 10,



Міністерство юстиції оприлюднило 10 серпня 2010 року на своєму сайті проект Закону України "Про Концепцію державної міграційної політики" (далі – проект). Проект розроблено Міністерством юстиції на виконання рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 червня 2007 року "Про напрями державної міграційної політики України та невідкладні заходи щодо підвищення її ефективності", уведеного в дію Указом Президента України від 20 липня 2007 року за № 657, а також відповідно до листа віце-прем'єр-міністра України С. Тігіпка від 5 липня 2010 року за № 32804/4/1-10.

Розроблення проекту було причиною відсутності концептуального визначення державної міграційної політики, принципів діяльності державних органів у сфері управління міграційними процесами, стратегічних цілей, завдань і стандартів із забезпечення реалізації прав людини, що, зрештою, не дає змоги підвищити ефективність протидії явищам, що становлять загрозу національній безпеці, – незаконній міграції, загостренню демографічної кризи, виїзду за межі території України працівників інтелектуальної сфери та висококваліфікованої частини працездатного населення.

Оптимальним варіантом вважаємо провадження узгодженої діяльності державними органами, відповідно до затвердженого Верховною Радою України концептуального документа, яким повинна бути передбачена системна й послідовна реалізація державної міграційної політики на основі єдиних принципів, стратегічних цілей, завдань, стандартів із забезпечення прав і свобод людини. У зв'язку з цим пропонується прийняти закон "Про Концепцію державної міграційної політики", що дозволить узгодити діяльність державних органів відповідно до концептуального документа, яким будуть передбачені єдині принципи, стратегічні цілі, завдання, стандарти із забезпечення прав і свобод людини у сфері державної міграційної політики.

За висновками міжнародних експертів, зволікання з прийняттям закону "Про Концепцію міграційної політики України" стає на заваді подальшому розвитку законодавства, а надто розвитку необхідних країні інституцій. Прийняття ж закону не тільки слугуватиме базою для вироблення ефективної міграційної політики, а й відкриє шляхи для вдосконалення всього міграційного законодавства [1, с. 17].

Характеризуючи організаційні напрями забезпечення ефективного управління міграційними потоками, необхідно зазначити, що у 1993 р. для координації зусиль різних відомств у галузі міграції, повернення депортованих, біженців утворено Міністерство України у справах національностей і міграції (нині – Державний комітет), який став центральним органом державної влади і на який безпосередньо покладалися обов'язки з розроблення і реалізації міграційної політики держави. Органи міграційної служби, підпорядковані Держкомітету й одночасно місцевій владі, створено 1994 року.

Однак одним із найбільш складних питань у сфері державної міграційної політики, що так і не отримало розв'язання і до сьогодні, є проблемою різних відомчих підходів до розгляду міграційних питань. Наслідком цього є те, що у державі відсутня єдина міграційна служба. Упродовж усього періоду розвитку України, як незалежної держави, питання координації міграційної політики неодноразово делегувалися від одного органу до іншого. Державний комітет у справах національностей та релігій за усі роки незалежності витримав вісім ліквідацій і реорганізацій. Остання реорганізація відбулася у 2007 році, коли Державний комітет у справах національностей та міграції постановою Кабінету Міністрів України від 14.02.2007 за № 213 був реорганізований у Державний комітет у справах національностей та релігій [8].

Проте єдиного органу, відповідального за реалізацію міграційної політики, не створено й дотепер. Окрім зазначеного Державного комітету, в сучасних умовах питаннями міграційного контролю в Україні опікуються ще два самостійних відомства: Державний департамент у справах громадянства, імміграції та реєстрації фізичних осіб у складі Міністерства внутрішніх справ та Державна прикордонна служба. На нашу думку, основною причиною такої ситуації є протидія прийняттю принципового рішення про створення єдиної міграційної служби відповідними високопосадовцями, які прагнуть зберегти власні посади у центральних органах виконавчої влади.

МВС України впродовж усього періоду своєї діяльності, як правоохоронного органу незалежної держави, бере активну участь у реалізації державної політики боротьби з нелегальною міграцією, є державним органом, що постає одним із суб'єктів протидії нелегальній міграції.

Важливість цього напрямку діяльності органів внутрішніх справ нашої країни зумовлена тим, що неупорядкованість міграційних процесів, вплив закордонного криміногенного елемента, окремих фінансово-промислових груп, зацікавлених у дестабілізації в нашій країні, ослаблення з причин об'єктивного характеру контролю за в'їздом і перебуванням на території України іноземців та осіб без громадянства, зокрема держав ближнього зарубіжжя, спричиняє посилення негативних змін у криміногенній обстановці на території нашої держави.

На теренах України іноземці та особи без громадянства дедалі частіше вчиняють різного роду правопорушення і злочини, створюють нові або вступають у вже наявні організовані злочинні групи.

Спостерігається підвищений інтерес міжнародних злочинних угруповань у плані переміщення їх діяльності на територію України та освоєння тут високорентабельних сфер кримінального бізнесу. Особливе значення має питання незаконного проникнення на нашу територію іноземців та осіб без громадянства [9, с. 153–154].

На сьогодні робота з мігрантами будується переважно в напрямку протидії нелегальній міграції. Згідно з останнім рішенням уряду визначено, що координуючу роль у реалізації державної політики у сфері міграції покладено на МВС. Це досить серйозне і амбітне завдання, що потребує певної реструктуризації – створення Державного департаменту міграційної служби у складі МВС.

До того ж, надзвичайно актуальним завданням є участь МВС України у зміцненні безпеки на нових східних кордонах ЄС. Це пов'язано з тим, що за умов сучасного східного розширення Європейського Союзу упродовж 2004–2006 рр. відбулося формування нового міжнародного кордону між Європейським Союзом і Україною. Це потребує розвитку нового формату відносин у "триєдиній" площині відносин: Україна – ЄС – держави-сусіди України (насамперед Польща, Словаччина, Угорщина).

Характеризуючи розвиток нормативно-правової бази, що забезпечує цей напрямок діяльності органів внутрішніх справ України, зокнайперше необхідно вказати на Закон України "Про міліцію". Відповідно до вимог цього закону, міліція зобов'язана (ст. 10) контролювати додержання громадянами та службовими особами встановлених законодавством правил паспортної системи, в'їзду, виїзду, перебування в Україні і транзитного проїзду її територією іноземних громадян та осіб без громадянства [10]. Органи внутрішніх справ також здійснюють розшук іноземних громадян та осіб без громадянства, які ухиляються від виконання встановленого порядку реєстрації та порушують правила перебування в Україні.

Також за часів незалежності прийнято низку нормативних документів, якими було врегульовано окремі питання на цьому напрямку діяльності відповідних підрозділів МВС України і які становили на той час єдиний перелік заходів щодо боротьби з нелегальною міграцією в Україні. Серед них наказ МВС України від 26.11.1996 р. за № 814 "Про затвердження відшкодування з державного бюджету витрат, пов'язаних з примусовим адміністративним видворенням іноземців з України", наказ № 110 Головного управління внутрішніх справ України "Про попередження нелегальної міграції та порядок роботи ОВС з іноземними громадянами" щодо неухильного виконання "Плану оперативно-розшукових, зовнішньо-профілактичних та режимних заходів по боротьбі з нелегальною міграцією іноземців на 1998 рік", наказ МВС України від 14.11.1999 р. за № 802 "Про затвердження Інструкції з організації роботи дільничного інспектора міліції", яким передбачений обов'язковий контроль дотримання іноземцями та особами без громадянства встановлених правил в'їзду в Україну, виїзду, перебування в країні й транзитного проїзду її територією.

У сучасних умовах питаннями міграційного контролю в системі МВС України опікується Державний департамент у справах громадянства, імміграції та реєстрації фізичних осіб, створений 14 червня 2002 року постановою Кабінету Міністрів України за № 844. Одними з основних завдань цього підрозділу є протидія нелегальній міграції, затримання та видворення іноземців-порушників за межі держави; контроль за дотриманням іноземцями та особами без громадянства, юридичними та фізичними особами, що їх приймають чи надають їм послуги, законодавства про правовий статус іноземців та осіб без громадянства, притягнення порушників до адміністративної відповідальності [11].

Також у межах своєї компетенції постійною роботою з виявлення нелегальних мігрантів займаються підрозділи кримінальної міліції, міліції громадської безпеки МВС України, дільничні інспектори, котрі зобов'язані контролювати дотримання правил проживання іноземними громадянами і виявлення нелегальних мігрантів. Особливе місце в системі служб, що займаються боротьбою з нелегальною міграцією, посідає ДАІ та органи внутрішніх справ на транспорті, обов'язком яких є виявлення мігрантів, що нелегально переміщуються автомобільним, залізничним та іншими видами транспорту територією України.

Однією з нагальних проблем, вирішення якої дозволило би суттєво поліпшити стан боротьби з нелегальною міграцією, є створення єдиної міграційної служби. Про необхідність створення міграційної служби, у якій були б зосереджені основні питання міграційної політики, йдеться від початку перемовного процесу між Україною та ЄС у рамках Угоди про партнерство і співробітництво у розділі "Юстиція та внутрішні справи" [12]. До зазначеного додамо, що в цільовому плані Україна – НАТО на 2006 рік, Україна зобов'язалася прийняти закон про створення єдиної міграційної служби [13].

До того ж, у плані дій ЄС у сфері юстиції та внутрішніх справ стосовно України у 2006–2008 роках це питання визначено однією з основних цілей підрозділу "Міграція та притулок" [14]. У рамках плану визначалася і можливість широкої технічної допомоги Україні в разі такої реформи. У

цільових планах співробітництва Україна – НАТО впродовж останніх трьох років це питання було одним із основних зобов'язань України.

У 2009 році виникли інституційні та концептуальні засади для формування та здійснення ефективної міграційної політики. Уряд почав здійснювати у цій сфері зрушення, що диктуються потребою часу. 24 червня 2009 року уряд постановою за № 643 створив Державну міграційну службу України (ДМСУ) на базі Державного департаменту у справах громадянства, імміграції та реєстрації фізичних осіб [15]. Цією постановою також затверджено положення про ДМСУ, що визначило основні функції, завдання та повноваження цього органу. Певна частина повноважень ДМСУ безпосередньо стосувалася протидії незаконній міграції, контролю за дотриманням законодавства про правовий статус іноземців і виконання угод про реадмісію. Також уряд змінив обсяг функцій МВС, пов'язаних із протидією незаконній міграції, що безпосередньо передбачені для органів внутрішніх справ законами України "Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства", "Про міліцію", поклавши їх постановою на ДМСУ.

Однак протистояння колишнього уряду, парламенту і Президента призвело до того, що де-факто створена урядом Державна міграційна служба, де-юре так і не отримала інституційної та законодавчої бази для свого повноцінного функціонування. А створення служби поза Міністерством внутрішніх справ України та без відповідних законодавчих змін, викликало нові проблеми в міграційній сфері.

Це стало однією з причин того, що Кабінет Міністрів України урядовою постановою від 7 липня 2010 р. за № 559 "Деякі питання державного управління у сфері міграції" з метою оптимізації системи державного управління у сфері міграції зупинив ліквідацію Державного департаменту у справах громадянства, імміграції і реєстрації фізичних осіб, а також ліквідував Державну міграційну службу [16].

Водночас відсутність єдиної міграційної служби на сучасному етапі розвитку нашої держави не дає змоги вирішити такі проблеми контролю над нелегальною міграцією як скоординований міжвідомчий контроль за в'їздом, перебуванням іноземців та осіб без громадянства в Україні та їх своєчасним виїздом за межі території держави, налагодження належного механізму обміну інформацією між МЗС, МВС та адміністрацією Держприкордонслужби про осіб, яким видано візи на в'їзд до України, які в установленому порядку прибули і зареєструвалися в пунктах пропуску через державний кордон України, а також про осіб, яким заборонено в'їзд до України.

На наш погляд, необхідно зважити на думку міжнародних експертів, які вважають, що нині найефективнішим чином функціонування ДМСУ можливе у складі МВС як органу урядового управління, а не центрального органу виконавчої влади. Це дозволило би уникнути суперечок щодо можливостей міграційної служби застосовувати повноваження, властиві правоохоронним органам у системі органів внутрішніх справ. Та й організація взаємодії – внутрішньої в системі міністерства, і зовнішньої через міністра з іншими міністерствами та відомствами – могла бути в такому випадку набагато ефективнішою [1, с.26].

Необхідно додати, що згідно з положенням концепції розвитку системи Міністерства внутрішніх справ, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 24 квітня 1996 р. за № 456 [17], заплановано заходи щодо звільнення міліції громадської безпеки від певних не властивих їй функцій, паспортної та візової роботи та передача її іншим міністерствам і відомствам.

На сьогодні організаційній роботі МВС України з цих питань неможливо надати цілеспрямованого характеру, а також визначитись у термінах перепідпорядкування паспортно-візової служби, оскільки низка міністерств і відомств, посиляючись на чинне законодавство України та міжнародний досвід, вважають за доцільне перебрати ці функції.

Таким чином, аналіз досліджуваної проблеми дає підстави вважати, що для того щоб вибудувати ефективну міграційну політику в Україні необхідні докорінні законодавчі, інституційні зміни. Зокрема, на законодавчому рівні слід розробити та ухвалити нову редакцію Закону України "Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства", прийняти Закон України "Про державну міграційну службу", доопрацювати та ухвалити Закон України "Про Концепцію державної міграційної політики".

На інституційному рівні найважливішим завданням залишається реформа Міністерства внутрішніх справ України, складовою компонентою якої є створення у його складі Державної міграційної служби, головним завданням якої було б формування та здійснення державної політики у сфері управління міграцією та державними кордонами України.

#### *Список використаних джерел*

1. Координація міграційної політики України: уроки Польщі: [Документ] / Інститут справ публічних; Варшава, Міжнародний центр перспективних досліджень. – Київ, 2006. – 55 с. 2. Державна прикордонна служба України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pvu.gov.ua/control/uk/publish>. 3. Пищуліна О. Інституційне забезпечення міграційної політики держави / О. Пищуліна; Відділ економічної та соціальної стратегії



[Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.niss.gov.ua/Monitor/januar\\_2009/7.htm](http://www.niss.gov.ua/Monitor/januar_2009/7.htm). 4. Декларація про державний суверенітет України // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. – № 31. – Ст. 429. 5. Регулирование миграции в странах СНГ: законодательство и трансграничное сотрудничество // Открытый форум МОМ. – 2002. – Спецвып. – № 3. – С.1. 6. Малиновська О. Основні засади міграційної політики України та майбутні сценарії розвитку / О. Малиновська. Міграція і ринки праці Польщі та України: Warsaw. – 2003. – 382 с. 7. Проект Закону про Концепцію державної міграційної політики / Верховна Рада України. Реєстрація від 16.09.2009 № 5085-1; Сесія реєстрації: 5 сесія VI скликання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [gska2.rada.gov.ua/pls](http://gska2.rada.gov.ua/pls). 8. Деякі питання Державного комітету у справах національностей та релігій: Постанова Кабінету Міністрів України від 14.02.2007, № 213 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [zakon.rada.gov.ua](http://zakon.rada.gov.ua). 9. Аносенков А.А. Деякі питання боротьби з нелегальною міграцією / А.А. Аносенков // Південноукраїнський правничий часопис. – 2009. – № 1. – С. 153–154. 10. Про міліцію: Закон України // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 4. – Ст. 20. 11. Про утворення Державного департаменту у справах громадянства, імміграції та реєстрації фізичних осіб: Постанова Кабінету Міністрів України від 14.06. 2002, № 844 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [zakon.rada.gov.ua](http://zakon.rada.gov.ua). 12. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [zakon.rada.gov.ua](http://zakon.rada.gov.ua). 13. Про Цільовий план Україна – НАТО на 2006 рік у рамках Плану дій Україна – НАТО: Указ Президента України від 07.04.2006, № 295/2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [zakon.rada.gov.ua](http://zakon.rada.gov.ua). 14. План дій Європейського Союзу в галузі юстиції та внутрішніх справ: Погоджено на V засіданні Комітету з питань співробітництва між Україною та ЄС 12.12.2001р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [www.mfa.gov.ua](http://www.mfa.gov.ua). 15. Про утворення Державної міграційної служби України: Постанова Кабінету Міністрів від 24.06.2009, № 643 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [zakon.rada.gov.ua](http://zakon.rada.gov.ua). 16. Деякі питання державного управління у сфері міграції: Постанова Кабінету Міністрів від 07.07.2010, № 559 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [zakon.rada.gov.ua](http://zakon.rada.gov.ua). 17. Про Концепцію розвитку системи Міністерства внутрішніх справ: Постанова Кабінету Міністрів України від 24.04.1996, № 456 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main](http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main).

**Евгений Зозуля**

#### **УЧАСТИЕ МВД В РЕАЛИЗАЦИИ МИГРАЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ УКРАИНЫ (ИСТОРИКО-ПРАВОВОЙ АСПЕКТ)**

*В статье проанализированы отдельные аспекты деятельности МВД Украины относительно участия в реализации миграционной политики Украины, особенно в сфере противодействия незаконной миграции. Осуществлено исследование формирования нормативно-правовой базы, определения места и роли структурных подразделений МВД в реализации задач на этом направлении их деятельности. Рассмотрены направления совершенствования работы органов внутренних дел по усилению эффективности миграционного контроля, предложены отдельные мероприятия на законодательном и институциональном уровне для осуществления государственной политики в сфере управления миграцией и государственными границами Украины.*

*Ключевые слова: миграционная политика, деятельность МВД, противодействие незаконной миграции, регуляция миграционных процессов, реформирование МВД Украины.*

**Evgen Zozulya**

#### **PARTICIPATION OF THE MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS IN REALIZATION OF A MIGRATORY POLICY OF UKRAINE (HISTORICAL AND LEGAL ASPECT)**

*In the article it is analyzed separate aspects of activity of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine concerning participation in realization of the Ukrainian migratory policy, especially in the sphere of illegal migration counteraction. It is investigated the formation of standard-legal base, place definition and a role of structural divisions of the Ministry of Internal Affairs in realization of problems on this direction of their activity. It is considered the directions of work perfection concerning law-enforcement bodies on strengthening of efficiency of migratory control, it is offered concrete actions regarding legislative and institutional level for state policy realization in sphere of migration management and state frontiers of Ukraine.*

*Keywords: the migratory policy, activity of the Ministry of Internal Affairs, counteraction of illegal migration, regulation of migratory processes, reforming of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine.*

---

## **РОЗДІЛ 2. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ**



УДК 355.49 "1337/1453": 94(44+410)

Михайло Куцин

**ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКІ СИЛИ У СТОЛІТНІЙ ВІЙНІ (1337–1453)**

*У статті проаналізовано сучасну історіографію щодо проблеми стану, технічного забезпечення та тактики військово-морських сил у Столітній війні.*

*Ключові слова: Столітня війна, Англія, Франція, військово-морські сили, артилерія.*

Дослідження еволюції військово-морських вмінь та навичок людства, а також основних морських битв, має давні традиції і складає особливу галузь в історії військового мистецтва. Певну роль відіграв військово-морський флот і у Столітній війні (1337–1453 рр.) – тривалому військово-політичному конфлікті між Англією та Францією, який у той чи інший спосіб втягнули більшість країн Західної Європи. Історіографічний доробок сучасних російських та зарубіжних дослідників, а також сучасну джерельну базу Столітньої війни проаналізовано у попередніх статтях автора [1].

Історіографія військово-морської справи часів Столітньої війни має певні традиції. Однак, серед праць, присвячених в цілому історії військово-морського флоту [2], у яких лише епізодично йдеться про Столітню війну, слід, насамперед, виділити монографію німецького військово-морського офіцера та історика початку ХХ ст. Альфреда Штенцеля [3], неодноразово перевидану. У II томі своєї праці він докладно описав битву при Слейсі (1340 р.) та в загальних рисах охарактеризував стан військово-морської справи часів Столітньої війни. Цими даними історики послуговуються й сьогодні. У французькій історіографії досліджувану тематику репрезентує відома праця військового історика Шарля де ля Ронсьєра "Історія французького військово-морського флоту: Столітня війна" [4–5]. Автор детально описав хід морського протистояння у Столітній війні, зокрема, подав повний список усіх французьких кораблів (202 одиниці за його підрахунками), учасників битви при Слейсі.

3-поміж праць англійських істориків, насамперед, заслуговує на увагу збірник статей (за редакцією Джона Хаттендорфа та Річарда Унгера) "Війна на морі в середні віки та добу Ренесансу (1000–1650)". Зокрема, стаття Т. Раніана присвячена аналізу стану військово-морських сил і морських технологій часів Столітньої війни [6, с. 62–81]. У іншій колективній монографії "Зброя, армії та фортифікації часів Столітньої війни" (за редакцією А. Керрі та М. Хаджеса) [7] Столітня війна охоплена у всіх її аспектах, зокрема тут аналізується битва при Слейсі (1340 р.). 3-поміж маси подібних праць вона вирізняється, насамперед тим, що її автори, як самі зазначають у передмові, задля "більш істинного уявлення" про реалії середньовічної війни, використовують "менш очевидні" факти [7, с. 4–5], як-от адміністративні та господарські записи і дані археологічних досліджень. У цілому ж детальний аналіз артефактів – озброєння та фортифікації – приводить авторів до реальних оцінок стану військово-морських сил Англійського королівства у XIV–XV ст.

М. Беннет та Дж. Бредбері також детально розглянули у своєму дослідженні стан військово-морських сил сторін конфлікту. Вони, зокрема, зазначають, що "історія трансформації бойових підходів до морської війни найкраще простежується на прикладі англо-французького протистояння XIII–XIV ст." [8, с. 250–263]. Дж. Шерборн одну із статей присвятив аналізу морської битви при Ля-Рошелі (1372 р.) [9, с. 34–47]. Д. Ніколлє, при аналізі стані збройних сил Франції у Столітній війні, принагідно охарактеризував її військово-морський флот [10, с. 57–59].

Джерельну базу дослідження, насамперед, становить видання "Хроніки та документи часів Столітньої війни" (Санкт-Петербург, 2005) [11], до якого увійшли західноєвропейські хроніки та документи, що проливають світло на підготовчий етап Столітньої війни і її найбільш ранню стадію (до 1340 р.). 3-поміж них відомі "Правдиві хроніки" Жана Ле-Беля (повний їх текст охоплює період 1326–1361 рр.), а також витяги з "Фландрської хроніки", "Короткої хроніки Бодуена Авенського" (1302–1340 рр.), "Анонімної Бернської хроніки", листування англійського короля Едуарда III та тексти окремих союзних договорів (1332–1340 рр.), "Звіт про вторгнення Едуарда III до Франції", складений Галлуа де Ла-Бомом, командиром загону арбалетників (20 вересня – 17 жовтня 1339 р.), союзний договір Едуарда III з міськими громадами Фландрії (23 березня 1340 р.) тощо.

Доволі інформативними є й "Хроніки" найвидатнішого французького хроніста Столітньої війни – Жана Фруассара (1337–1405) [12], що справедливо вважаються одним з найважливіших і найбільш цікавих джерел з історії Столітньої війни. Хоча він писав тридцятьма-сорока роками пізніше подій, які описував. Цінність свідчень Ж. Фруассара, як хроніста, полягає у тому, що маючи доступ до королівського двору і користуючись заступництвом і покровительством своїх знатних замовників, він багато мандрував Британськими островами і різними регіонами континентальної



Західної Європи і збирав матеріали про війну, що тривала між Англією і Францією, а також їх союзниками.

Хоча у XIV ст. результат війни все ще визначався на березі, в сухопутних баталіях, усе ж відбувалися важливі зміни в галузі кораблебудування. Необхідність перевозити значні маси вантажів стала причиною появи великих вітрильників. До кінця XIV – початку XV ст. великі торгові кораблі почали будувати з трьома (і навіть чотирма) щоглами з прямим вітрильним оснащенням. Військові кораблі мали здебільшого вітрила "латинського" типу [13, с. 44].

Судячи з графічних зображень, у XIV ст. у Північній Європі найбільш розповсюдженим типом корабля був ганзейський когг [10, с. 57]. Це було високобортне, однощоглове палубне судно вантажоспроможністю до 200 тонн. Кораблі цього типу досягали 30 м завдовжки та 7,5 м завширшки. Про їх масовість свідчать археологічні знахідки фрагментів суден такого типу, що були виявлені у прибережних водах від Нідерландів до Скандинавії та Польщі. Оригінальний когг, що майже повністю зберігся, випадково знайдено в гирлі р. Везер біля м. Бремен у 1962 р. Корабель був побудований у 1380 р., мав довжину 23,4 м і був завширшки 7 м (вантажоспроможність 120 тонн) [14, с. 74]. Когг був зручний для війни тим, що за його високими бортами зручно ховалися й вели прицільний обстріл лучники та арбалетники, котрі здебільшого розташовувалися на кормі та на носі корабля [10, с. 58].

Англійські кораблі типу roundship ("кругле судно") також мали високо підняті ніс і корму, але їх борти були значно вищими, ніж у когга. Це були малі торгові судна з прямим рейковим вітрилом, декількома парами весел і постійно підвішеним кермом. Вони служили, головним чином, для нетривалого прибережного плавання в районі Британських островів і на річкових шляхах [13, с. 47].

На мініатюрах XV ст. при зображенні битви при Слейсі в основному представлено інший тип корабля – неф. Це було більше за розмірами судно, заокруглених форм, вантажоспроможність якого перевищувала 200 тонн. Укріплені підвищення на носі та кормі корабля, а також площадка на верхівці щогли ("вороняче гніздо") призначались для розміщення стрільців. Для перевезення вантажів та військового спорядження використовувались кораблі менших розмірів – вантажні кнори. Це однощоглове палубне судно завдовжки 20 м та завширшки 4,5 м [14, с. 75].

Визнаним центром французького кораблебудування була верф Кло де Кале в Руані. У цьому місті також знаходився "Галерний двір" (фактично морський арсенал), на якому зберігався запас шоломів, комплектуючих до обладунків (панцирів, гамбезонів), щитів та бацинетів, арбалетів, луків та комплектів стріл до них, а також списів [10, с. 58]. З часів Карла V (1364–1380) тут запроваджувалась посада "доглядача галерного двору, обладунків та артилерії для морських справ" [15, с. 156–157].

Англійський флот комплектувався частково з реквізованих королівським наказом на потреби війни транспортних кораблів, частково в рахунок виконання повинностей портовими містами ("П'ять портів" – союз 5-ти портових міст на узбережжі Ла-Маншу – Дувр, Гастінгс, Хайт, Ромні і Сандвіч), і частково з "кораблів короля". Частина цих кораблів була галерами "північного типу" (на відміну від французьких кораблів середземноморського типу) на 80–100 веслах. У XIV ст. цей флот базувався в Тауері та Реткліффі поблизу Лондонського мосту, а з початку XV ст. головну морську базу з доком і арсенальним складом перенесли в Саутгемптон [6, с. 233–234].

Наприкінці 30-х років XIV ст. було лише 11 "кораблів короля" (в Лондонському Тауері), Т.Раніан за 1337–1360 рр. нараховує лише 31 суто королівський (з майже 1300 різних кораблів, згаданих у джерелах). Вони часто використовувалися для патрулювання і ескорту. У останні роки правління Едуарда III "королівських" кораблів було близько 40. Але потім їх кількість різко зменшується – з 13-ти у 1374 р. до 5-ти у 1379 р. Чотири останніх до 1380 р. також були продані [6, с. 234].

Як зазначав Д. Ніколлє, "у XIV ст. море було тим місцем баталій, де загальноприйнятих правил ведення війни дотримувалися вкрай рідко". Найбільша військова активність спостерігалася в акваторії Ла-Маншу та Біскайської затоки. Звичним явищем тут були каперські та піратські напади військових кораблів на торгові судна. З початком Столітньої війни мали місце дрібні морські сутички англійських та французьких каперів та торговців [10, с. 57].

У грудні 1336 р. французький король Філіп VI (1328–1350) уклав союзний договір з королем Леону і Кастилії Альфонсо XI (1312–1350), що давало йому змогу розраховувати на допомогу кастильського флоту [16, с. 110]. У 1338 р. Філіп VI застосував чималий флот, що складався з найнятих у Генуї галер та кастильських кораблів, і здійснив низку спустошливих рейдів до південноанглійських портів, частково зруйнувавши такі міста, як Портсмут, Саутгемптон і Гастінгс, з висадкою на о. Уайт. Ці вилазки фактично припинили постачання англійських військ через Ла-Манш. Дійшло навіть до того, що були захоплені й 2 особистих королівських кораблі – "Едуард" і "Крістофер". У 1339 р. Філіп VI наважився на широкомасштабну вилазку до Англії, однак шторм став на заваді, розкидавши флот французів [5, с. 103]. Не останню роль тут відіграли причини суто

соціально-економічного характеру. Коли генуезький адмірал Айтон Дорія був пійманий на фінансових махінаціях стосовно недоплати морякам, частина залог генуезьких кораблів збунтувалася і відбула додому (близько 2/3 усіх французьких кораблів). Коли у 1339 р. союзників покинули й інші італійські кораблі, у французів залишилося всього 22 королівські бойові галери. На початку 1340 р. 18 з них були знищені англійцями під час рейду на Булонь (зимову стоянку французького флоту) [8, с. 257].

Позбавлені "еліти" свого флоту, французи перейшли до оборони і блокади фламандського берега, до якого англійська експедиційна ескадра планувала безпечно пристати, оскільки Фландрія була традиційним союзником англійців. Завдання протидії англійцям на морі покладалось на так звану "Велику морську армію" (понад 200 каперських та торгових кораблів, переважно когів). Задля утримання цієї флотилії навіть були підвищені податки в Нормандії [17, с. 172–173].

Англія ґрунтовно готувалася до війни. Едуард III уклав союзний договір з Фландрією. Одним з пунктів зазначалося, що Англія буде "невідкладно посилати необхідну кількість кораблів з латниками щоразу, коли це буде потрібно, доти, доки не буде завершена теперішня війна". Далі в тексті документу йшлося про те, що залоги таких кораблів мають комплектуватися на одну третину з англійців і на дві третини з мешканців Брабанту та Фландрії. Тут вказано й кінцеву мету Англійської корони – "не шкодуючи коштів на видатки і витрати", досягти "панування нашого флоту на морі" [11, с. 303–305]. На особливому значенні для Едуарда III саме морської перемоги наголошувала й російська дослідниця Н. Басовська. Вона вважає, що саме ударом з моря і ліквідацією французького флоту можна було досягти домінування на Ла-Манші і успішної війни на континенті, "у іншому випадку в тилу в англійців знаходилася б небезпечна сила, здатна перервати підвезення підкріплення, спорядження, грошей" [18, с. 39–40]. Сам Едуард III в листі до англійського парламенту від 30 листопада 1340 р. також пояснював причину необхідності упереджувального нападу на французьку ескадру тим, що "велика біда могла статися, якщо ця армада напала б на Англію, а також яку підтримку отримали б наші вороги шотландці, якби така допомога прийшла до них". Далі він особливо наголошує на тому, що був готовий напасти на цю ескадру "в будь-якому місці, де б її не зустрів" [11, с. 322–323].

Всього напередодні морського походу до Франції було зібрано близько 160 кораблів різного класу, переважно приватних. Такі кораблі та їх команди призивалися на службу особливою королівською прокламацією. Декілька кораблів король спорядив за власний кошт, а решту – "П'ять портових міст", що традиційно мали виставити значні морські сили (близько 60-ти кораблів), які ними були частково найняті, частково закуплені. Все мореплавство в англійських гаванях було призупинене і всі кораблі понад 100 тонн були призвані на королівську службу. Однак Едуард III відразу ж зіткнувся з фактами саботажу і дезертирства багатьох капітанів, котрим набридли щорічні реквізиції їхніх кораблів [19, с. 266–267]. З 1339 р. Едуард III почав озброювати цей флот, а 22 червня 1340 р. англійська ескадра, очолена особисто Едуардом III, вирушила до Фландрії [3, с. 454].

Через обміління порту Даме Слейс (анг. – Sluys; голл. – Sluis; фран. – d'Ecluse) став основною гаванню міста Брюгге, що у XIV ст. було одним з центрів світової торгівлі. Через цей глибоководний тоді порт проходив весь товарообіг з Англією, тому Едуард III був зацікавлений в його здобутті. 22 червня 1340 р. він вийшов в море, а біля берегів Фландрії до нього приєдналася ще північна ескадра під командуванням адмірала Роберта Марлея, так що загальна сила флоту досягла 260 кораблів [21, с. 479–480]. Щоправда значна частина з них була транспортними допоміжними засобами.

Оскільки Фландрія перебувала в союзі з Англією, Едуард III отримував від фламандців детальні відомості [21, с. 481].

Французький флот поділявся на три ескадри: під командуванням адмірала Г. Кір'є, скарбника Н. Бегюше і генуезця Егідіо Боканегро (на прізвище "Барбавера"). Кір'є був здібним адміністратором, але до свого призначення на адміральську посаду досвіду ведення морської війни не мав. Лише генуезець Барбавера, командувач галерним флотом, був професійним військовим моряком. Саме він наполягав дати бій у відкритому морі, але не був почутий [11, с. 150]. Весь флот стягнули в гирло ріки Евейн (західна притока Шельди), з метою дати бій у вузькому фарватері, "на якорях", і тут вишикували його в чотири лінії, при цьому в першій лінії стояли найбільші кораблі, зчеплені між собою ланцюгами. В тилу розташувалися також у чотири лінії галери Барбавери зі стрілками (генуезькими арбалетниками) на бортах. За даними А. Штенцеля, на кожній галері перебувало по 210 осіб екіпажу, 25 арбалетників і 80 веслувальників [3, с. 457–458].

Диспозиція французького флоту була здійснена відповідно до звичної середньовічної морської тактики боротьби в обороні. Очевидно, французи вирішили будь-що перекрити шлях англійській ескадрі. За таких обставин лише наступ англійців міг врятувати ситуацію, адже у разі відступу у



відкрите море французи могли поодиноці перебити англійські кораблі. Відступ також суттєво би похитнув військовий престиж Едуарда III.

Сама битва при Слейсі почалася 24 червня 1340 р. Французьку стратегію визначали адміralи Гюго К'єре і Ніколя Бегюше. Вони не очікували баталії, а сподівалися до останнього, що англійці уникнуть прямого зіткнення і висадять за першої нагоди своє військо на сушу. Тому французи повністю блокували гирло ріки, розтягнувши поєднані ланцюгами кораблі на 5 км. Очевидно, що окремі досвідчені капітани також заперечували проти цього, адже такий зімкнений стрій був вразливим, бо позбавляв кораблі маневровості [16, с. 116]. "На боці англійців і вітер і Сонце і приплив", – зазначає "Коротка хроніка Бодуена Авенського" [11, с. 150].

Ж. Фруассар повідомляє, що "кораблі з надбудовами, щільно зімкнені між собою, нагадували замки" [12, с. 243]. Історики досі не дійшли згоди стосовно того, що змусило французів обрати таку недолугу тактику побудови кораблів перед боєм, адже такий стрій у вузькому гирлі був практично приречений. Після першої ж атаки англійців передовою лінією великих кораблів, французькі "кораблі зрештою розкували, але здійнявся хаос", – продовжує далі Ж. Фруассар [12, 244].

У першій з трьох ліній у англійців знаходилися наймасивніші коggi, такі, як флагман Едуарда III "Томас". Домінуюча висота бортів першої лінії відіграла вирішальну роль, оскільки у англійців було вдосталь важкоозброєних воїнів та лучників сухопутного десанту [5, с. 120]. Саме при Слейсі англійські лучники відіграли вирішальну роль у здобутті перемоги, про що дослідники часто забувають під враженням від битв при Кресі (1346 р.) та Пуатьє (1356 р.).

А. Штенцель налічує у французів 400 кораблів (покликаючись на "Коротку хроніку Бодуена Авенського" [11, с. 149] та анонімну хроніку Ms.4960, що зберігається в Паризькій Національній бібліотеці [11, с. 161]), однак слушно зазначає, що власне бойовими кораблями були лише близько 200, та понад 19 тис. осіб корабельної залоги (з-поміж яких лише 650 професійних солдат, менше 500 арбалетників і близько 150 латників). Завдяки союзникам (фламандці та іспанці) на день битви у них було 213 кораблів [3, с. 459]. В одному з листів Едуарда III до його сина Едуарда Чорного Принца від 28 червня 1340 р. сам король повідомляє, що "у наших ворогів було до 190 нефів, галер і великих барж; усі вони були захоплені, окрім 24 кораблів" [11, с. 321].

Французький морський десант складали переважно генуезькі арбалетники, котрі не могли забезпечити такої швидкострільності, як англійські лучники. Жан Ле-Бель повідомляє про "нормандців, бретонців, гасконців та генуезців" у лавах французів [11, с. 104]. Втративши значну кількість залоги своїх кораблів, французи, як останній засіб, почали організовувати метання каміння зі своїх кораблів, але для цього також були потрібні чималі людські ресурси, яких у французів просто не залишилося [3, с. 460].

Сама битва, що перетворилася на низку локальних обстрілів "борт у борт" і абордажів із застосуванням важкої піхоти, тривала, як зазначає Жан Ле-Бель у "Правдивих хроніках", приблизно з 13-ї години й до темряви [11, с. 103]. Едуард III особисто брав у ній участь і був легко поранений в бедро [11, с. 150]. Хоча окремі кораблі ще билися на світанку. У той час, як англійці добивали французький флот на воді, на березі загони їхніх союзників – фламандців топили французькі човни і вбивали кожного француза, котрий намагався вибратися на берег [11, с. 104]. Сам Едуард III у вже згаданому листі від 28 червня 1340 р. до сина говорить лише про те, що "фламандці виявили велику рішучість, беручи участь у битві від початку до кінця" [11, с. 322].

Англійці влаштували справжню різанину на кораблях, взятих на абордаж. За різними підрахунками від 18-ти до 20-ти тис. французьких солдатів і матросів загинули у битві. Сам Едуард III у згаданому листі до сина говорить про 35 тис. латників і інших воїнів у французів, з яких лише 5 тис. вдалося врятуватися [11, с. 321]. Таку ж кількість вбитих французів (близько 30 тис.) наводить і Жан Ле-Бель [11, с. 104]. Хоча, звичайно, що ці цифри "очима переможця" та його офіційного хроніста перебільшені. Так, А. Штенцель також вважає цифру у 30 тис. загиблих французів значно перебільшеною [3, с. 460].

Загинули обидва французьких адміralи, причому Гюго К'єре спочатку потрапив у полон, а згодом був повішений на щоглі флагманського вітрильника "Томас" за наказом Едуарда III, коли той дізнався про його керівну участь у нападах та пограбуванні англійських портів. Лише Барбавера скористався здатністю галер вільно і швидко ходити на веслах і під час відпливу легко втік зі своїми 4 галерами мілководдям у відкрите море. Там він захопив і пограбував 2 англійських кораблі, вантажені коштовностями, на яких перебувало "багато знатних принців і багатих англійських сеньйорів" [11, с. 161–162].

Жорстокість англійців легко пояснюється. По-перше, це була помста за спустошення англійського узбережжя упродовж двох попередніх років, коли французький флот домінував у Ла-Манші. По-друге – на морі не надавали особливого значення кодексу лицарської честі. Французи також не жаліли навіть жінок [11, 207].



У англійців не загинув жоден більш-менш значний бойовий корабель (окрім декількох допоміжних транспортів), хоча втрати живою силою сягали за різними даними від 500–600 (англійські джерела [19, с. 131]) до 10 тис. осіб, як про це повідомляється у "Анонімній Бернській хроніці": "у англійців загинуло 10 тис. воїнів, та ще 200 дам, котрих король віз до Гента, щоби вони прислужували його дружині королеві" [11, с. 207]. Про те, що англійський флот також зазнав відчутних ушкоджень, свідчить той факт, що кораблі після битви ще декілька днів стояли на якорі (очевидно для ремонту). Сильно постраждав й флагманський вітрильник "Томас". Особливою гордістю Едуарда III було повернення великого нефа "Крістофер" та низки інших значних кораблів, захоплених колись французами [11, с. 322].

При Слейсі, де англійський флот кількісно і якісно поступався французькому, військовий геній англійського короля Едуарда III виявив себе сповна, оскільки французький флот практично був знищений. Жан Ле-Бель зазначав у своєму творі, що "благородний король Едуард поведився так самовіддано і здійснив стільки подвигів, що зумів додати бадьорості і рішучості всім іншим" [11, с. 13]. Російський історик М. Анікієв (автор передмови до видання збірки джерел) також наголошує на тому, що "нагородою за цей героїзм стало цілковите знищення ворожої флотилії і нечуваний ріст престижу англійського монарха" [11, с. 13].

"Фландрська хроніка" докоряє головнокомандувачеві французького флоту Ніколя Бе'юше, котрий вирішивши зекономити скарбові кошти на фінансування флоту (шляхом привласнення їх частини), навербувавши бідних рибалок та матросів, котрі мало тямали у військовій справі. Недалекоглядність і самовпевненість адмірала виявляється ще й в тому, що він не послухав слушної поради досвідченого корсара Барбевери вивести кораблі з тісної Цвінської бухти, де їх неодмінно чекало знищення [11, с. 22].

На думку А. Штенцеля, висновки з цієї битви очевидні: перемога англійців стала можливою завдяки правильно і вміло використаній ними маневровості власних кораблів проти скутих ланцюгами французьких ліній; відсутність злагодженості у діях французького командування – як наслідок, замість битви у відкритому морі, пасивна "якірна" оборона, яка дала змогу противнику самому обрати час, місце і спосіб атаки, що створило вирішальну стратегічну перевагу англійців; перевага англійських довгих луків над арбалетами, як і злагодженість дій англійських лучників [3, с. 462]. У цьому сенсі недоречно було б говорити про роль корабельної артилерії у битві при Слейсі. Зауважимо, що хоча перша джерельна згадка про оснащення бойових кораблів часів Столітньої війни гарматами стосується 1338 р. (тоді одна гармата була встановлена на англійському королівському судні "Ког Всіх Святих" і стріляла мініатюрними ядрами) [6, с. 77–78], все ж вирішальним чинником перемоги англійців став довгий лук.

Історичне значення цієї битви важко перебільшити. Фактично саме з цього моменту Англія починає поступово претендувати на домінування на морі. Як зазначає Жан-Ле Бель, "ніколи згодом король Франції вже не мав таких значних сил на морі, а віднині повновладним володарем там став благородний король Едуард" [11, с. 104]. Н. Басовська вважає, що битва при Слейсі "остаточно порушила рівновагу і невизначеність, характерні для перших років війни; тепер ініціатива перейшла до Англії". Про зростання таких амбіцій свідчить монета, викарбувана в Англії у 1344 р., на якій Едуард III стоїть на кораблі у позі повелителя морів [18, с. 40]. Все ж зауважимо, що хоча міць французького флоту була суттєво підірвана, французькі королі продовжували наймати для військово-морської служби іспанські та генуезькі кораблі з їх досвідченими залозами й капітанами [15, с. 158].

Коли у 1346 р. виникла необхідність здобуття англійцями порту Кале, який Едуард III обложив після битви при Кресі, і який мав особливо важливе значення, англійці знову зібрали потужний флот з 120 кораблів з 60 воїнами на кожному, тоді як французи не змогли виставити рівних сил [20, с. 32]. Крім того, англійський король особисто надав 25 кораблів з 410 матросами і за його ж рахунок було найнято ще 28 кораблів; Лондон виставив 25 кораблів з 660 бійцями, Брістоль 24 кораблі з 610-ма. З тих 60 осіб, що складали екіпаж корабля, меншу частку складали матроси. Флот цей встановив настільки якісну блокаду міста, що відрізав будь-яке сполучення, і у вересні, після річної облоги, гарнізон Кале здався [3, с. 461].

Після розгрому при Слейсі і перемоги при Кале, в 1350 р., англійці здобули ще одну морську перемогу, що остаточно довела вирішальну роль англійського довгого лука. Ця битва відома під назвою "Л'Еспаньйол-сюр-Мер" (дослівно "іспанський танець на морі"), оскільки була здобута проти флоту союзної Франції Кастилії в Ла-Манші, неподалік м. Уінчелсі (графство Східний Суссекс). 29 серпня 1350 р. кастильський флот у складі 40 бойових кораблів вийшов з Фландрії і слідував до берегів Іспанії, однак був атакований англійським флотом під командуванням самого Едуарда III. Хоча іспанці були готові до відсічі, швидкостріельність англійських луків і тут вирішила справу. Англійці за різними даними захопили від 14 до 26 кораблів кастильців з багатою здобиччю [8, с. 253].

А. Штенцель особливо наголошує на ролі лучників, пишучи, що "у абордажному бою екіпажі англійських кораблів, складені з добірних людей і підтримані чудовими лучниками, здобули цілковиту перемогу і битва закінчилася повним ураженням іспанців". Втрати англійців обмежилися двома затонулими кораблями [3, с. 461].

Ж. Фруассар з цього приводу писав, у дусі лицарської традиції, що "флагманський когг Едуарда III пішов на лобове зіткнення з флагманом кастильців, отримавши при цьому значні ушкодження" [12, с. 247]. Історики легко спростовують це повідомлення, оскільки у доволі детальних звітах про стан англійського флоту цього періоду жодним чином не йдеться про ремонт флагмана "Томас", а така подія просто не могла залишитися непоміченою.

У 1372 р. англійці зазнали й першої суттєвої поразки у морських битвах Столітньої війни, при Ля-Рошелі. Битва між англійським (Джон Гастінгс, граф Пембрук) і франко-кастильським флотом (Амбросіо Боканегра, адмірал Кастилії, Кабеса де Вака, дон Фернандо де Пеон і Родріго Діас де Рохас) відбулася 22–23 червня 1372 р. [9, с. 34]. Англійський дослідник Дж. Шерборн пише, що граф Пембрук привів 36 кораблів (типу "неф"), згідно з "Великими Французькими хроніками", однак тут же зауважує, що Ж. Фруассар пише лише про 14 великих англійських кораблів, не рахуючи "маленьких кораблів" (чи 4-х барж) з Ля-Рошелі, що прибули на допомогу англійцям вранці 23 червня [9, с. 35].

Знаючи рельєф місцевості та бойові характеристики кораблів обох сторін, Пембрук вирішив почекати наступного дня. Однак почався відплив, англійські вітрильники з глибокою осадкою застрягли на мілководді і стали легкою жертвою для генуезьких галер. Англійський флот був повністю знищений (спалений на віддалі брандерами та метанням запальної суміші), а Пембрук полонений. За англійськими джерелами нам відомо, що на борту англійського флоту перебували – 1 граф, 24 лицарі та 55 есквайрів [19, с. 133–134]. До того ж англійці везли значні кошти для виплати англійським військам в Гієні, що дісталися союзникам [9, с. 37].

Базуючись на джерелах, Дж. Шерборн зазначає, що існують суттєві розбіжності у підрахунках флоту союзників: так кастильці вислали 40 великих кораблів і 13 барж (згідно з Ж. Фруассаром); 20 галер (згідно з "Хронікою перших чотирьох Валуа"; 22 галери (згідно з "Фламандською хронікою" [9, с. 38]. Одна галера в середньому мала від 180 до 210 осіб залоги [10, с. 58]. Союзники застали англійців зненацька і спалили на березі більшість англійського флоту. Поспіхом вони обливали кораблі горючими сумішами і здалеку обстрілювали їх запаленими стрілами [8, с. 262].

Битва при Ля-Рошелі цікава, насамперед, тим, що стала рідкісною успішною операцією галерного флоту проти вітрильного – бій відбувався в гавані Ля-Рошелі, і низька осадка галер дозволяла їм легко обходити й оточувати кораблі противника.

Французи неодноразово успішно нападали на англійські порти з частковим проникненням вглиб ворожої території: Уінчестрі (1360 р.), Портсмут (1369, 1377 рр.), Грейвсенд (1380 р.). Французькі та шотландські кораблі спільно активно діяли проти англійських у Північному морі [10, с. 58]. На щастя для Англії, у 1386 р. значний французький флот, що складався майже з 1300 кораблів, з 60-ти тисячним десантом, який повинен був висадитися в Англії, потрапив у шторм на Ла-Манші і був майже весь знищений [3, с. 462].

З кінця XIV ст. посилюється роль корабельної артилерії. У 1386 р. англійці захопили 2 французьких кораблі, що вже були озброєні декількома гарматами. У 1394 р. каталонський бойовий корабель (союзники французів) під командуванням Франческо Фогассо, що базувався у Барселоні, мав на борту 3 бомбарди і 60 кам'яних ядер. Кожен із 40 "великих" іспанських бойових кораблів, що на початку XV ст. були споряджені на допомогу французьким під Ля-Рошель, мали бути забезпечені 4 кулевринами з порохом і свинцевими ядрами, а також 2 великими гарматами, при кожній з яких мав бути запас кількістю 120 кам'яних ядер і 60 фунтів пороху [22, с. 141–142].

Однак, як зауважують автори книги "Війни та битви Середньовіччя": хоча "у XIV ст. гармати все частіше включалися в арсенал озброєння кораблів, вогнепальна зброя ще мало впливала на боєздатність флоту; бортові гармати мали бути невеликими, бо при відкаті могли постраждати каноніри і саме судно, а при залповій стрільбі виникала ще й загроза перевертання" [8, с. 262].

До початку XV ст. значення військово-морських сил суттєво зросло. Країни акваторії Атлантики та Північного моря намагалися забезпечити себе потужним флотом. Так, французи, замість застарілих галер, перейшли на використання каракк (широких вітрильників), хоча й надалі наймали у свої команди генуезьких моряків. У 1405 р. французи висадили морський десант в Ірландії для підтримки повстання Оуена Глендоуера, а також ненадовго захопили англійський острів Уайт [23, с. 85].

У серпні 1415 р. Генріх V з армією, чисельність якої оцінюють у 1 тис. рицарів та 3–5 тис. лучників, відплив із Саутгемптона через Ла-Манш, до берегів Франції. Висадка англійської армії на територію континенту відбулась не у Кале, як очікувалось, а поблизу Гарфлера – одного з найбільш



важливих портів Нормандії. Тривала і виснажлива облога Гарфлера англійським флотом задокументована в джерелах, які вказують на важке становище городян та відважну оборону міста. Генріх V здобув цей порт лише 25 вересня 1415 р., коли Гарфлер зрештою капітулював [24, с. 377].

Після висадки Генріха V на континент і англійці почали будувати великі каракки. Принаймні між 1415–1420 рр. Таких було збудовано чотири. Найменший з них – 540-тонний "Трінті Рояль" ("Царствена Трійця") був більшим за всі існуючі тоді аналоги, не кажучи вже про 1400-тонного "Грас Дьйо" ("Милість Божа"). Щоправда жоден з цих "гігантів" не брав участі у великих морських баталіях, хоча 2 з 4-х відіграли важливу роль при знятті облоги з порту Гарфлер у 1416 р. [8, с. 262]. При цьому 400 англійських кораблів знищили або захопили близько 500 французьких та генуезьких. У 1417 р. англійці здобули чергову перемогу над генуезько-французьким флотом в гирлі р. Сени [3, с. 463].

Інвентаризаційний опис 1420 р. дозволяє визначити оснащення "Грас Дьйо". Він мав на борту 3 гармати, які тоді ще були маловипробуваною і новою зброєю. Поруч з цим на кораблі традиційно мався й чималий арсенал метальної холодної зброї, призначеної для метання на палуби противника при ближньому бої або абордажі [23, с. 86].

У часи Генріха V змінилося й ставлення до каперства. Він видав морський закон, згідно з яким морський розбій прирівнювався до державної зради. Тут доречно буде нагадати, що його предок Едуард III особисто брав участь у піратських рейдах [3, с. 463].

Слід зауважити також, що хоча гармати до кінця Столітньої війни все частіше включали в арсенали бойових кораблів, вогнепальна зброя мало впливала на ефективність дій флоту. Бортові гармати були невеликих розмірів, бо інакше при відкаті після пострілу могли постраждати й борти й канонірська обслуга. Існувала й реальна загроза перекидання судна, оскільки лише з початку XVI ст. кораблі почали вводити в практику гарматні гнізда і гарматні палуби, зміщуючи важкі гармати ближче до ватерлінії [8, с. 262].

Більш ефективною була берегова артилерія. У 1453 р. (рік завершення Столітньої війни) під час облоги турками Константинополя, турецькі гармати успішно відбили підхід венеційського флоту, що йшов на допомогу обложеному місту. Вже тоді окремі ґатунки важких гармат в стані були потопити корабель [8, с. 263].

Важливими чинниками, що вплинули на розвиток мореплавства у XIV–XV ст., були компас і різні навігаційні прилади для контролю за курсом, а також для визначення місцеположення судна при плаванні у відкритому морі. Розроблені були досить детальні зоряні каталоги; морські капітани знали напрям морських вітрів у різних районах, напрям і швидкість течій [25, с. 141].

В цілому ж, упродовж XIV–XV ст. із зростанням ролі артилерії відбувався незначний поступ у організації, оснащенні та модернізації військово-морських сил Англії та Франції як учасниць конфлікту. Однак основні морські битви цього періоду й надалі відбувалися у рутинний спосіб. Вдосконаленню стратегії ведення морських баталій, насамперед, суттєво перешкоджало те, що до кінця Середньовіччя традиційною у військово-морській справі залишалася тактика, за якої першочерговим завданням ставилося захопити (а не потопити) ворожий корабель.

#### *Список використаних джерел*

1. Борискін Ю. Еволюція лицарського обладунка часів столітньої війни: захисне озброєння англійського та французького лицарства / Борискін Ю.В. // Військово-науковий вісник. – № 11. ЛЬВІ. 2009. – С. 17–31.; Борискін Ю. Сучасна британська історіографія про столітню війну (1337–1453) / Борискін Ю.В. // НАОУ (Науково-популярний журнал "Воєнна історія"), 6 (42). – Київ, 2008. – С. 105–112.
2. Кладо Н. История военно-морского искусства. Лекции. / Кладо Н.Л. – Вып. 1–2. – Санкт-Петербург, 1901. – 422 с.; Щеглов А. Опыт изложения истории военно-морского искусства с древнейших времен до наших дней / Щеглов А.Н. – Санкт-Петербург, 1906. – 261 с.; Шершов А. История военного кораблестроения с древнейших времен до наших дней / Шершов А.П. – Москва-Ленинград, 1940. – 360 с.; История военно-морского искусства: В 3-х т. / Отв. ред. Р.Н. Мордвинов и др. – Москва, 1953. – Т. 1. – 436 с.; Ханке Х. Люди, корабли, океаны (6000-летняя авантюра мореплавания) / Ханке Х. / Пер. с нем. – Ленинград, 1976. – 432 с.; Дыгало В. История корабля / Дыгало В., Аверьянов М. – Москва, 1991. – 64 с.
3. Штенцель А. История войны на море в ее важнейших проявлениях с точки зрения морской тактики / Штенцель А. – Петербург, 1916–1918. Ч. 1–2. [Перевидання: Штенцель А. История войн на море. В 2-х т. Том 1. – Москва, 2002. – 704 с.].
4. Ronciere Ch. de la. Histoire de la marine française: la guerre de Cent Ans / Ronciere Ch. de la. – Paris, 1914. – 361 p.
5. Ronciere Ch. de la. Histoire de la marine française / Ronciere Ch. de la. – Paris, 1932. – Vol. 2. – 375 p.
6. Runyan T. Naval power and maritime technology during the Hundred Years War / Runyan T. // War at Sea in the Middle Ages and the Renaissance [1000–1650] / Ed. by John B. Hattendorf and Richard W. Unger. – London, 2003. – 292 p.
7. Arms, Armies and Fortifications in the Hundred Years War / Edited by Anne Curry and Michael Hughes. – Woodbridge, 1999. – 264 p.
8. Беннет М. Война на морях и реках / Беннет М., Бредбери Дж. // Войны и сражения Средневековья. 500–1500 гг. / Пер. с англ. А. Колина. – Москва, 2006. – 264 с.
9. Sherborn J.W. The Battle of La Rochelle and the War at Sea (1372–1375) / Sherborn J.W. // Bulletin of the Institute of Historical Research. – London, 1969. – Vol. 42. – P. 34–47.
10. Николле Д. Военно-морские силы / Николле Д. // Французская армия в Столетней войне / Пер. с англ. Н.А. Феногенов. – Москва,



2004. – С. 57–59. 11. Хроники и документы времен Столетней войны / Пер., сост., предисл., прим., указат., генеал. Табл., карты М.В.Аникиева; Под ред. Ю.П.Малинина. – Санкт-Петербург, 2005. – 425 с. 12. Фруассар Ж. Хроники. 1325–1340 / Жан Фруассар / Пер., вст. статья и прим. М.В. Аникиева. – Санкт-Петербург, 2008. – 655 с. 13. Дыгало В. История корабля / Дыгало В., Аверьянов М. – Москва, 1991. – 64 с. 14. Латнишки Г. Амфоры, затонувшие корабли, затопленные города (очерки подводной археологии) / Латнишки Г. – Москва, 1982. – 160 с. 15. Фаулер К. Эпоха Плантагенетов и Валуа. Борьба за власть (1328–1498) / Фаулер К. / Пер. с англ. С.А. Кириленко; вступ. статья А. Ю. Карачинского. – Санкт-Петербург, 2002. – 352 с. 16. Перруа Е. Столетняя война / Перруа Е. – Санкт Петербург, 2001. – 480 с. 17. Rogers C.J. War Cruel and Sharp. English Strategy under Edward III. 1327–1360 / Rogers C.J. – Woodbridge, 2000. – 480 p. 18. Басовская Н. Столетняя война (1337–1453) / Басовская Н. – Москва, 1985. – 184 с. 19. The Wars of Edward III. Sources and Interpretations / Edited by Clifford J. Rogers. – Woodbridge, 2000. – P. 265–267. 20. Rose S. Calais: An English Town in France. 1347–1558. – Woodbridge, 2008. – 256 p. 21. Пиренн А. Средневековые города Бельгии (V–XIV вв.) / Пиренн А. – Санкт-Петербург, 2001. – 512 с. 22. Контамин Ф. Война в Средние века / Контамин Ф. / Пер. с фр. Ю.П. Малинина, А.Ю. Карачинского, М.Ю. Некрасова; Науч. ред., предисл. Ю.П. Малинина. – Санкт-Петербург, 2001. – 414 с.: карт. – С. 141–142. 23. Эйрл П. Жизнь и эпоха Генриха V / Эйрл П. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 85. 24. Wilkinson B. The later Middle Ages in England, 1216–1485 / Wilkinson B. – Harlow, 1969. – 485 p. 25. Ханке Х. Люди, корабли, океаны (6000-летняя авантюра мореплавания) / Ханке Х. / Пер. с нем. – Ленинград, 1976. – 432 с.

**Михаил Куцун**

### **ВОЕННО-МОРСКИЕ СИЛЫ В СТОЛЕТНЕЙ ВОЙНЕ (1337–1453)**

*В статье проанализирована современная историография по проблеме состояния, технического обеспечения и тактики военно-морских сил в Столетней войне.*

*Ключевые слова: Столетняя война, Англия, Франция, военно-морские силы, артиллерия.*

**Myhaylo Kutsyn**

### **NAVAL FORCES IN THE HUNDRED YEARS WAR (1337–1453)**

*The article analyses the look of modern historiography on the problem of application and efficiency of the first standards of shooting-iron in the Hundred Years War.*

*Keywords: Hundred Years War, England, France, navy, artillery.*

**УДК 94 (438)**

**Ульяна Безпалько**

### **ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП СТРУКТУРИЗАЦІЇ ГРОМАД КАТОЛІКІВ СХІДНОГО ОБРЯДУ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ 1907–1909 РР.**

*У статті проаналізовано особливості початкового етапу структуризації та інституалізації східнообрядового католицизму в Росії, охарактеризовано основні аспекти діяльності О. Зерчанінова, як глави громад російських греко-католиків зазначеного періоду.*

*Ключові слова: А. Шептицький, О. Зерчанінов, уніонізм, католицизм східного обряду, патріархат.*

Проблема реалізації доктрини уніонізму в Росії, становлення російського греко-католицизму, перспективи його подальшого розвитку в сучасному конфесійному світі є предметом активного наукового пошуку та релігійно-філософських дискусій.

Актуальність статті полягає у необхідності детального висвітлення й аналізу початкового етапу структуризації католицької церкви східного обряду в Російській імперії в контексті поглиблення російсько-ватиканських взаємин, підкреслюється новітніми викликами глобалізаційних процесів у світі, що спонукають до активізації екуменічного діалогу та канонічного спілкування церков.

Наукова новизна публікації безпосередньо пов'язана з актуальністю теми і полягає у комплексному дослідженні співпраці митрополита Галицького Андрія Шептицького та його намісника на території Росії Олексія Зерчанінова, а також внутрішніх взаємин у середовищі греко-

католицької громади в контексті проблеми становлення й розвитку католицизму східного обряду в Росії.

Об'єктом дослідження виступає російська католицька церква східного обряду на початку XX ст. Предметом є діяльність о. О. Зерчанінова як номінального намісника митрополита А. Шептицького в Росії і фактичного глави громад російських греко-католиків (1907–1909 рр.).

Аналізуючи джерельну базу публікації та історіографію проблеми, насамперед варто відзначити збірник документів і матеріалів, підготовлених до публікації Центральним державним історичним архівом України у м. Львові (далі – ЦДІАУ у м. Львові), присвячений проблемі розвитку російського греко-католицизму [1]. У ньому міститься значний масив інформації щодо діяльності О. Зерчанінова як фактичного керівника російських греко-католиків, його співпраці та особистих взаємин з А. Шептицьким, висвітлено щоденне життя греко-католицьких громад в Росії.

Доволі ґрунтовним, побудованим на значній джерельній базі, є дослідження диякона Василя фон Бурмана, присвячене історії становлення Російської католицької церкви східного обряду [2].

Проблемам розвитку російсько-ватиканських взаємин у контексті уніоністичної доктрини Святого Престолу присвячені праці Е. Бистрицької [3], Л. Гентош [4]. Католицько-православний діалог як вияв загальних тенденцій світової геополітики XIX–XX ст., проаналізований у монографії А. Тамборри [5].

Окремі аспекти зовнішньої політики Ватикану охоплені дослідженнями Е. Вінтера [6], Й. Григулевича [7], Т. Зонової [8], Е. Лебека [9], М. Шейнмана [10].

Внутрішньополітичну ситуацію у Російській імперії на початку XX ст., зокрема, її суспільно-культурні та релігійні аспекти, висвітлюють дослідження Є. Барінової [11], П. Виноградова [12], Л. Горизонтова [13], М. Данилевського [14], А. Ігнат'єва [15] В. Полікарпова [16], Б. Успенського [17], Д. Хом'якова [18].

Таким чином, джерельна база та історіографія публікації є достатньою, проте вимагає подальшого розширення за рахунок наукового осмислення малодосліджених аспектів окресленої проблеми.

Метою статті є дослідження особливостей співпраці А. Шептицького та О. Зерчанінова у розбудові греко-католицизму в Росії на початку XX ст.

Завдання, поставлені перед дослідженням, випливають з мети і полягають у вивченні процесу становлення російської католицької церкви східного обряду, аналітичному осмисленні діяльності О. Зерчанінова як керівника громад російських католиків упродовж 1907–1909 рр., з'ясуванні особливостей його співпраці з митрополитом Галицьким А. Шептицьким.

Револьюційна криза в Росії 1905–1907 рр. на тлі загальноєвропейського поширення ідей соціалізму та національного сепаратизму внесла деякі корективи у парадигму зовнішньополітичних пріоритетів імперії. Зміни не були кардинальними, проте, враховуючи аспекти релігійно-культурної лібералізації у самій Російській державі, призвели до поліпшення російсько-ватиканських взаємин.

Для Росії основою зближення з Ватиканом стала, передусім, ідея спільної боротьби проти визвольного руху поляків, політична складова якого відверто засуджувалася римською курією. Натомість Ватикан виявляв зацікавлення у розвитку католицької церкви в Росії без участі польських місіонерів, вплив яких відчутно зріс на початку XX ст. Як у офіційних ватиканських колах, так і у середовищі російського урядового апарату, набула поширення концепція "розполячування костелу" [13, с. 82].

Проте конфліктним аспектом цих взаємин залишалася проблема колонізації російського населення, зокрема аристократичної верстви, у середовищі якої спостерігалися криза національно-релігійної самоідентифікації та пошук нових векторів соціально-духовної орієнтації, одним із яких і став католицизм [14, с. 58–59].

Таким чином, на 1907 р. у розвитку російсько-ватиканських взаємин спостерігалася позитивна динаміка, що стимулювало Святий Престол до пошуку нових шляхів реалізації унійних аспектів східної політики [10, с. 252–255]. Крім того, лібералізація духовного життя російського суспільства після оприлюднення у 1905 р. закону про свободу совісті та віротерпимість, створили передумови для активізації унійного руху в межах самої Російської імперії, у якій на той момент вже існувала достатня кількість прихильників уніонізму [16, с. 226].

Консолідуючим центром для католиків східного обряду Росії стала постать митрополита Галицького А. Шептицького, котрий з самого початку своєї церковно-політичної кар'єри брав активну участь у житті греко-католицької громади Росії, надавав матеріальну й моральну підтримку її найактивнішим представникам [1, с. 2, 15–17, 21–22, 29–35, 63–65, 67–71, 93, 95, 111–112].

Як один із провідних теоретиків уніонізму, митрополит користувався підтримкою тієї частини римської курії, котра поділяла ідеї канонічного возз'єднання церков і просувала уніоністичні ініціативи у рамках східної політики Ватикану [3, с. 92–94]. Слід зауважити, що особисто Пій X не

був однозначним прихильником уніонізму, усвідомлюючи політичні ризики, пов'язані з реалізацією цих концептів [5, с. 412].

У лютому 1907 р., в рамках урочистостей з нагоди святкування 1500-ліття з дня смерті Іоана Златоустого, А. Шептицький мав аудієнцію у папи, виклавши йому власний проект унійної діяльності в Росії [4, с. 195–196].

У відповідь Пій Х надіслав митрополита, щоправда, в режимі цілковитої таємності, патріаршими за своїм масштабом повноваженнями щодо просування унійних ініціатив на території Російської імперії. Попри важливість отриманих повноважень, секретність, у рамки якої було їх поставлено, не давала змоги митрополиту використовувати повною мірою навіть й ті скромні ресурси, котрі існували в наявності, не кажучи вже про залучення нових. Більше того, офіційна лінія Ватикану йшла в розріз із усними деклараціями папи, що неабияк шкодило іміджу А. Шептицького як церковного та політичного діяча, затримувало реалізацію багатьох перспективних починань [4, с. 198–199].

З метою з'ясування реальних перспектив розвитку розпочатої справи, у 1907 р. А. Шептицький здійснив нелегальну поїздку у Росію, під час якої спробував налагодити тісніші контакти з представниками російського православного духовенства, прихильними до ідей уніонізму [23, с. 34].

У середовищі російських прихильників уніонізму єдиним, хто офіційно позиціонував себе як греко-католицького священика, підпорядкованого митрополиту А. Шептицькому, був о. О. Зерчанінов. У червні 1907 р. він і надіслав А. Шептицькому листа, що став першим документальним підтвердженням реального існування греко-католицької громади в Росії та її бажання легалізації свого становища на правах окремої адміністративно-релігійної одиниці [2, с. 81].

У листі, зокрема, наголошувалося на проблемі збереження національної ідентичності російських католиків східного обряду та необхідності утворення об'єднаного адміністративного центру для розрізнених греко-католицьких громад Росії [1, с. 136–137].

Невдовзі після того, як ним було надіслано звіт А. Шептицькому, О. Зерчанінов здійснив поїздку до Риму, де мав аудієнцію у Пія Х. О. Зерчанінов отримав благословення понтифіка на продовження унійної діяльності за умов збереження східного обряду серед католиків Росії. Тоді ж відбулася зустріч О. Зерчанінова з Л. Федоровим, який у цей час навчався у Римі. О. Зерчанінов зумів здобути прихильність Л. Федорова, чия думка була вагомим аргументом для А. Шептицького [1, с. 140].

Зазначимо, що будь-які офіційні кроки митрополита, як провідника унії на території Російської імперії, загрожували йому неминучим арештом. Першим кроком А. Шептицького щодо реалізації отриманих від Пія Х повноважень, став пошук особи, котра б, залишаючись адміністративно підпорядкованою митрополиту, була б здатною приймати власні рішення, брати на себе відповідальність за їх наслідки і повноцінно управляти нагальними справами греко-католицької громади [2, с. 82].

29 червня 1907 р. А. Шептицьким підписано грамоту про призначення О. Зерчанінова своїм намісником на території Кам'янецької єпархії. Цей документ давав о. Олексію широкі повноваження і щодо інших греко-католицьких єпархій, створення яких передбачалося у перспективі: "Отож, як адміністратор недіючих єпископств, ми доручаємо Вам, нашому головному Кам'янецькому наміснику, завідувати всіма духовними справами цих єпархій, відвідувати всі зібрання вірних, спостерігати за діяльністю всіх наших священиків і керувати всім, що необхідно для блага святої католицької віри" [1, с. 143–144].

За свідченнями сучасників, О. Зерчанінов, хоч і не відзначався високим рівнем богословської підготовки чи особливими адміністративними здібностями, був людиною розумною, глибоко духовною, володів даром красномовства й переконання, і, що найголовніше – цілковито відданим католицькій церкві. Це підтверджувалося арештом і переслідуваннями, яких він зазнавав з боку царського уряду впродовж 1898–1901 рр. [1, с. 11–12, 131].

Переїхавши за рекомендацією митрополита до Санкт-Петербурга, на початку своєї діяльності, новопризначений намісник зумів здобути прихильність і довіру більшої частини громади. Ореол католицького мученика, який оточував О. Зерчанінова, сприяв зростанню його персонального авторитету серед парафіян. Своєю відкритою позицією він вигідно вирізнявся на тлі Іоана Дейбнера, який довгий час приховував свій священицький сан, аби зберегти посаду царського чиновника. Інший активний сподвижник уніонізму – о. Микола Толстой поступався обом як освіченістю, так і загальним рівнем особистої культури. До того ж, репутація цього дивакуватого "ксьондза" залишала бажати кращого – про нього постійно поширювалися різноманітні компрометуючі чутки. На ці негативні явища А. Шептицькому неодноразово вказувало його найближче оточення, зокрема, Л. Федоров [1, с. 135].



Позитивною якістю о. О. Зерчанінова була, без сумніву й його особиста відданість А. Шептицькому. Ось як захоплено відгукнувся О. Зерчанінов про свою першу зустріч з митрополитом: "Бачити його, бути деякий час під його крилом і не любити його – це було б жахливим злочином. Це радість наша, а не людина" [2, с. 93].

Власне кажучи, покладаючи на О. Зерчанінова високий рівень відповідальності та значні обов'язки, А. Шептицький не до кінця врахував реально існуючу ситуацію, що склалася на той момент у церковно-політичному середовищі Петербургу. Ієрархія римо-католицької церкви в Росії була представлена в основному духовенством польського походження, яке не було зацікавлене у розпорощуванні нечисленної католицької громади на декілька обрядів, ставилося з недовірою до А. Шептицького і його соратників і чинило значні перешкоди у становленні католицизму східного обряду [13, с. 92].

Офіційні кола як державно-адміністративного, так і церковного апарату в імперії ставилися до греко-католицизму як до інструменту поширення католицизму в Росії, а також як до прояву українського національного сепаратизму – і аж ніяк не рівноправного віросповідання з окремою ієрархією [14, с. 93–94].

Слід зазначити, що навіть, проголошена указом від 17 квітня 1905 р. віротерпимість не змінила поширеної адміністративно-правової практики застосування дискримінаційних і репресивних заходів, скерованих на обмеження релігійних свобод, навіть визнаних законом церковних громад. У ситуації, що склалася, нелегальній громаді російських греко-католиків постійно загрожувало кримінальне переслідування [21, с. 100].

Крім того, особисто О. Зерчанінов, внаслідок свого арешту за перехід у католицизм і подальшого ув'язнення, знаходився у напружених взаєминах з представниками офіційних кіл. Зберігати існуючий статус-кво вдавалося переважно завдяки широким зв'язкам княгині Наталії Ушакової, котра була активним членом громади і близькою родичкою міністра внутрішніх справ М. Столипіна [19, с. 176].

Однак роки переслідувань не могли не позначитися на самому О. Зерчанінову – його гнітило відчуття постійного ризику, прихованого нагляду, періоди активної діяльності змінювалися затяжною апатією, що підсилювалася відчуттям матеріальної нестабільності, залежності від зовнішніх обставин тощо [2, с. 94–95].

При цьому О. Зерчанінов усвідомлював свої недоліки та невідповідність власної особи високій місії, на нього покладеній. "В Петербурзі потрібно освіченої людини... а не ведмеда з лісової хащі" – писав О. Зерчанінов митрополиту [1, с. 231]. Проте це не завадило йому плекати власні амбіції та виявляти ініціативу там, де достатньо було точного виконання вказівок А. Шептицького – зокрема, у питаннях збереження чистоти обряду, поміркованого нейтралітету щодо представників польського католицького кліру тощо [1, с. 178].

Представники римо-католицької ієрархії використовували слабкість позицій О. Зерчанінова, що обумовлювалося матеріальною залежністю від їхніх субсидій. На думку членів громади, саме постійна відсутність коштів змушувала О. Зерчанінова вдаватися до компромісів, залучаючи до богослужіння східного обряду значні елементи латинського. Спершу ці нововведення та поступки носили епізодичний характер, однак, як свідчить аналіз кореспонденції А. Шептицького, вже на початку 1908 р. така практика стала закономірною для діяльності О. Зерчанінова як адміністратора греко-католицької громади. Звичайно, це не могло не викликати обурення тих її представників, котрі були налаштовані на збереження східного канону [1, с. 169–170].

Навіть представники ордену асумпціоністів, котрі займалися справою поширення католицизму в Росії, були прикро вражені непослідовністю О. Зерчанінова та його невмотивованими ініціативами щодо змішування східного й західного обрядів. Критичність французьких місіонерів підкріплювалася давньою неприязню поміж конкурентами, які опікувалися розвитком російської католицької церкви – асумпціоністами-французами і католицьким кліром польської національності [1, с. 174–175].

Варто зазначити, що О. Зерчанінову неодноразово закидали надмірну схильність до латинства іще до призначення його головним намісником – як у його теоретичних працях [1, с. 96–97], так і в практичній діяльності [1, с. 135, 138].

Втім, запровадження латинських додатків у богослужіння О. Зерчанінов пояснював насамперед негараздами, з якими він зіткнувся як представник католицизму східного обряду: "в крайніх випадках і ми не зобов'язані виконувати законні настанови в усій їхній скрупульозності" [1, с. 183]. На свою користь о. Олексій наводив такі аргументи, як залучення якомога ширшого кола католиків (в тому числі, та навіть і передусім – латинського обряду) до своєї пастви, важке матеріальне становище, що частково поліпшувалося субсидіями, отриманими від польського католицького кліру [1, с. 184–185].

Також О. Зерчанінов у намаганні будь-якою ціною виправдати свою поведінку в очах митрополита досить різко виступав проти прибічників чистоти обряду – І. Дейбнера та М. Толстого, заявляючи: "...нападаючи з фанатизмом на "латинство", зовсім забувають, що їх власна рідна тепер Мати – латинянка, і що свої дрібним нападом вони завдають їй важку образу. Коли Господь зміцнить наші стопи, ми будемо твердо захищати прерогативи свого відділу, але тепер будемо поступатися всім дрібним, щоб утримати за собою все велике" [1, с. 185].

Опинившись у Петербурзі, далеко від того кола осіб і обставин, що служили йому як моральною, так і матеріальною опорою, О. Зерчанінов, на жаль, розгубився, зневірився і втратив значну частину того релігійного запалу й ентузіазму, що компенсував відсутність організаторських здібностей і належного освітнього рівня. Двозначність становища, у якому перебував о. Олексій, призводила до численних непорозумінь між членами громади, у його стосунках з польським кліром, що набули розголосу в Ватикані [2, с. 97].

Зобов'язавшись перед А. Шептицьким суворо зберігати секретність, отриманих від митрополита намісницьких повноважень, О. Зерчанінов виступав у очах греко-католицької громади Петербургу в доволі сумнівному світлі – в кращому випадку, як звичайний парафіяльний священик. Вочевидь, О. Зерчанінова така ситуація не влаштовувала, спонукаючи до вчинків, що негативно сприймалися його оточенням.

Середовище російської греко-католицької громади характеризувалося конфліктністю відносин. До внутрішніх негараздів – напружених взаємин з урядом, матеріальної нестабільності, невизначеності канонічного і правового статусу, додавалися постійні інтриги з боку польського кліру. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що на офіційному рівні католики східного обряду підпорядковувалися римо-католицькій ієрархії, на чолі з Могильовським капітулярним вікарієм, що давало йому право втручання у внутрішні справи громади [2, с. 99–102].

Слід зазначити, що у питанні управління греко-католицькою громадою між її очільниками теж не було єдності, оскільки о. М. Толстой неодноразово висував претензії щодо керівної ролі в структурі церкви, мотивуючи це тим, що він був першим греко-католицьким священиком Росії, офіційно визнаним Ватиканом. Проте значення цього факту М. Толстой суттєво перебільшував, приписуючи собі якісь міфічні заслуги перед Святим Престолом і отримані від нього повноваження [1, с. 175–176].

Зауважимо, що взаємини між М. Толстим і А. Шептицьким визначалися напруженістю, попри позірну взаємну толерантність висловлювань у листуванні. Митрополита дратувала скандальна репутація М. Толстого, котра підривала авторитет католицької церкви, його намагання діяти за спиною А. Шептицького у справі просування уніонізму в Росії [1, с. 179]. Тим не менше, М. Толстой неодноразово звертався до митрополита за порадами і допомогою, що підкреслювало всю вагу особи А. Шептицького для греко-католиків Росії, які сприймали його як найвищого духовного лідера і наставника [1, с. 189–190; с. 209–210].

Варто зазначити, що нестабільність всередині греко-католицької громади і, зокрема, невмотивована діяльність О. Зерчанінова викликала занепокоєння не лише в митрополита А. Шептицького, але й у середовищі курії, що далеко не була зацікавлена у розгортанні відвертого конфлікту з російським урядом. Обережна, проте категорична позиція Святого Престолу чітко відображена у листі кардинала Меррі дель Валя, державного секретаря Ватикану – до А. Шептицького від 4 січня 1908 р. [1, с. 186–187]. Особливо цікавим є той момент, що цей лист написаний як реакція на скаргу могильовського капітулярного вікарія о. Стефана Денисевича, юрисдикції якого офіційно підпорядковувався О. Зерчанінов. Таким чином, поляки, демонструючи свою прихильність о. Олексію, водночас доволі ревниво ставилися до його місії та декларованої ним незалежності, а також до афішованих зв'язків із митрополитом, що загалом мали зберігатися у таємниці [1, с. 200].

У пошуках виходу з цієї делікатної ситуації, що загрожувала неабиякими ускладненнями російському греко-католицизму, А. Шептицький звернувся до Н. Ушакової, чії широкі політичні зв'язки були йому відомі. Митрополит прохав російську княгиню використати усі наявні можливості, аби запобігти підпорядкуванню греко-католицьких священиків Росії латинській ієрархії, а також особисто вплинути на О. Зерчанінова, з метою скорочення до мінімуму будь-яких контактів з поляками. При цьому А. Шептицький підкреслював рекомендаційний характер своїх настанов і необхідність збереження секретності: "...моя юрисдикція негласна, а тому її слід зберігати в таємниці, в Римі не наполягати на тому, щоб вона була офіційною, а тільки на тому, щоб речі залишалися так, як вони є, оскільки юрисдикція надана мені Св. Отцем усно і неофіційно, офіційної ж юрисдикції не дадуть, тому що боятимуться уряду. Краще за все про мою юрисдикцію в Римі взагалі не згадувати" [1, с. 201–202].

Паралельно з цим, А. Шептицький намагався вказати А. Зерчанінову на хибність його поведінки, особливо щодо розголошення його повноважень та підпорядкування митрополиту, підкреслюючи, що наслідки можуть бути катастрофічними, аж до повної паралізації діяльності греко-католицької місії в Росії. Також А. Шептицький забороняв будь-які доповнення східного обряду латинським богослужінням, мотивуючи це нормативними розпорядженнями Ватикану, а також настановами, висловленими папою Левом XIII в апостольському посланні "*Orientalium Dignitas Ecclesiarum*" ("Гідність Східних Церков") [1, с. 239–245, 753–759].

Не можна сказати, щоб О. Зерчанінов був неспроможним адекватно оцінити існуючу ситуацію. Навпаки, у його листуванні з А. Шептицьким знаходимо виважений і ґрунтовний аналіз зовнішніх й внутрішніх обставин, за яких відбувалося становлення російського греко-католицизму, складних взаємин із представниками польського католицького кліру та владними структурами. Усвідомлення всіх складнощів, покладеної на нього місії, підштовхувало о. Олексія навіть до думки відмовитися від виконання обов'язків митрополичого намісника [1, с. 227–232].

У той же час декларована недовіра і неприязнь до поляків не заважали О. Зерчанінову приймати від них матеріальну допомогу, що автоматично накладало на нього певні зобов'язання, коли не офіційного, то принаймні морального характеру. За своїми переконаннями він все ж таки залишався прихильником "чистоти" східного обряду, пояснюючи свої дії вимушеною необхідністю.

Слід зазначити, що о. Олексій, навіть перебуваючи з поляками у досить доброзичливих взаєминах, мав постійно остерігатися їхніх інтриг, у чому виявляв непересічну проникливість і обережність. Парадоксальна вдача цієї людини, деяка непослідовність мислення і поведінки нерідко відштовхували від О. Зерчанінова найближчих його соратників, що, звичайно, не сприяло успішному розвитку їхньої спільної справи. При цьому нерідко випускалося з-під уваги те, що о. Олексій на схилі віку опинився в досить непростих життєвих обставинах – далеко від сім'ї, друзів, звичних життєвих умов, під постійною загрозою арешту [1, с. 236–239].

Ситуація, попри усі зусилля А. Шептицького, дедалі загострювалася. Щоб врегулювати її більш-менш легітимними засобами і зняти дискусію про юридичне підпорядкування О. Зерчанінова і широту його повноважень, 29 січня 1908 р. А. Шептицький підписав грамоту про призначення о. Олексія адміністратором Кам'янецької єпархії, "з наданням йому відповідних прав і юрисдикції" [1, с. 216].

У лютому 1908 р., в рамках римського паломництва А. Шептицького, відбулася низка зустрічей митрополита з Пієм X. Під час цих аудієнцій проходило обговорення подальших перспектив унійного руху на території Росії та України. Припускаємо, що А. Шептицький звітував перед папою про результати проведеної за минулий рік роботи і стан справ у середовищі російської греко-католицької громади, відзначаючи позитивну динаміку її розвитку. До аргументів, на користь поглиблення унійної діяльності, можна віднести зростання чисельності парафіян-католиків східного обряду, постійні зусилля громади з приводу відкриття власної церкви, публікації періодичних видань, богословської та духовної літератури. Наполегливе прагнення російських греко-католиків офіційно закріпити своє становище як самостійної адміністративно-релігійної одиниці під юрисдикцією А. Шептицького неодноразово висловлювалося митрополиту його численними дописувачами – О. Зерчаніновим, І. Дейбнером, М. Толстим [1, с. 116–119, 120–121, 123–127, 128–129, 13–137].

Папа власноручним підписом затвердив попередні усні настанови, таким чином офіційно закріпивши за митрополитом статус повноправного адміністратора усіх греко-католицьких єпархій, діяльність яких фактично припинив уряд, проте їхнє канонічне існування у рамках церковного права тривало. Також Пій X схвалив призначення о. О. Зерчанінова генеральним вікарієм Кам'янецької єпархії [3, с. 98–99].

Щодо моделі устрою Російської греко-католицької церкви, то передбачалося повне збереження східного літургійного обряду, широкі автономні права, а у перспективі – утворення окремого екзархату [6, с. 453].

Попри усю широту повноважень, а, можливо, якраз враховуючи її, на одній із зустрічей, Пій X висловив побажання, щоб усі компетенції, отримані А. Шептицьким щодо Російської греко-католицької церкви, залишалися у таємниці. "Російський уряд чинить перешкоди, може зробити і ще більш серйозні. Тому прошу вас поки що утриматися від користування ними (повноваженнями – Б.У.). Прийде час, коли вони вам послужать" [2, с. 88].

Одночасно, за сприяння Н. Ушакової, яка користувалася підтримкою офіційних ватиканських структур, декретом конгрегації *Negotis Ecclesiae Extraordinariis* (з "надзвичайних справ Церкви") від 22 травня 1908 р. О. Зерчанінова призначили офіційним главою місії для російських католиків східного обряду зі збереженням юридичного підпорядкування римо-католицькій ієрархічній структурі Росії. Зміст цього декрету передбачав наділення о. О. Зерчанінова доволі обмеженими повноваженнями, що в цілому не стосувалися вирішення будь-яких принципових питань, як-от:



посвячення домашніх церков східного обряду, чаш та церковного інвентаря, сповідь віруючих тощо [2, с. 90].

Вказаний декрет, хоча й наголошував на необхідності неухильного дотримання "чистоти" східного обряду, йшов у розріз із попередньою грамотою митрополита А. Шептицького, котра проголошувала О. Зерчанінова його "головним намісником" у Російській імперії. Якщо грамота А. Шептицького була авансом майбутнього повноправного греко-католицького екзархату, – то акт, виданий конгрегацією, лише підкреслював локальність і малозначимість російської греко-католицької церкви, її вторинність у відношенні до католицизму латинського обряду [14, с. 93–94].

Однак варто враховувати і той факт, що А. Шептицького на офіційному рівні усунули від справи російських греко-католиків – тому необхідно було знайти прийнятну для усіх альтернативу, котра давала б змогу легітимно продовжувати унійну роботу в Росії, не потрапляючи в адміністративну залежність від польського католицького кліру. З іншого боку, Державний секретаріат Ватикану скористався нагодою, аби наголосити А. Шептицькому на неправочинності його сану Кам'янецького єпископа і відсутності у митрополита жодної юрисдикції на управління унійною справою у Росії [2, с. 93–94].

Проте о. Олексій, на жаль, в силу своєї політичної недалекоглядності й заангажованості, не розумів усіх цих дипломатичних тонкощів, сприймаючи декрет конгрегації як офіційне підтвердження свого звільнення від впливу митрополита і набуття певного інституційного суверенітету [1, с. 259–260].

Подальші події показали, що О. Зерчанінов не зумів ефективно скористатися навіть тими обмеженими правами, наданими йому декретом конгрегації. О. Зерчанінов у кінцевому результаті виявив себе як непродуктивний адміністратор і керівник, розриваючись між науково-богословською працею і заграваннями з польськими клерикальними колами.

Влітку 1908 р., здійснивши другу таємну поїздку в Росію, під час якої налагоджено активні особисті контакти з представниками греко-католицької громади, А. Шептицький знову звернувся до папи з проханням прояснити ситуацію. Пій Х підтвердив попередньо даровані повноваження, незважаючи на декрет конгрегації і категоричну позицію секретаріату. На офіційному рівні для А. Шептицького нічого не змінилося. Державний секретаріат ще раз повідомив його про те, що звання Кам'янецького єпископа є лише почесним титулом [3, с. 100].

Таким чином, нестабільність становища греко-католицької церкви Росії зберігалася. О. Зерчанінов продовжував маніпулювати отриманими з Ватикану повноваженнями, польський клір плекав наміри залучити греко-католиків під свою юрисдикцію, а реально для розвитку громади робилося мало, основним чином зусиллями самих парафіян.

Наприкінці 1908 р. Любов Федорова оцінювала діяльність О. Зерчанінова доволі помірковано, з відвертим неприйняттям: "Неможливо вимагати від людини того, що вона не може дати за своїми сердечними симпатіями, якщо вони йдуть врозріз із нашими. Звісно, цього не повинно бути, але, на жаль, вони в нього є. Як кабінетному трудівнику, до дійсності йому немає діла. В наш час не те прикро, що він пише вдень і вночі, а те, що його праці не принесуть нам ні найменшої користі" [1, с. 276–277].

На початку 1909 р. О. Зерчанінов покинув Петербург. Він сам засвідчив у розмові з Л. Федоровою, що справа, що йому її довірили, виявилася для нього непосильно важкою. Так само відбулася переоцінка і призначення на пост уповноваженого: "Краще було б мені залишатися під колишнім покровительством. Я скоріше міг би спілкуватися з Шептицьким, ніж тепер. Ці повноваження зробили мені тільки зло, – нічого ще нема, а всі витріщають на мене очі і пліткують різні дурниці" [1, с. 281–286].

Деякий час о. Олексій перебував під опікою польського духовенства, котре забезпечувало його житлом та грошовими субсидіями. Але врешті-решт він повернувся у колишнє помешкання при греко-католицькій каплиці і продовжив служіння та зв'язки з громадою. Проте довіру колишніх соратників повною мірою йому так і не вдалося відновити. Крім того, постійні спроби акцентувати на пріоритеті повноважень, отриманих від Святішої Конгрегації не сприяли налагодженню ефективної співпраці з іншими членами громади. О. Зерчанінов закріпив за собою репутацію яскравого латинника та інтригана.

У кращому випадку, ставлення громади до нього було зверхньо-поблажливим, у гіршому – відверто недовірливим і агресивним. Л. Федорова вбачала у ньому маріонетку польських клерикалів: "даремно о. Олексію надають таке важливе значення: ні загибелі, ні спасіння від нього бути не може... ним пограються і викинуть..." [1, с. 288].

На цей момент митрополит А. Шептицький вочевидь, вже збагнув усю помилковість сподівань, покладених на О. Зерчанінова, а також марноту будь-яких спроб змінити його переконання щодо збереження чистоти обряду [1, с. 291]. Настав час активного пошуку нових осіб, які могли б очолити розбудову греко-католицької церкви Росії та достойно її репрезентувати.

Пожвавлення у діяльності громади російських греко-католиків наприкінці 1908 р. пов'язане з особою старообрядного православного священика Євстафія Сусалева, людини малоосвіченої, проте розумної і глибоко релігійної. Він виявив бажання приєднатися до греко-католицької громади у дійсному священицькому чині і це йому дозволили. Саме завдяки наполегливій діяльності Є. Сусалева, як представника старообрядного напрямку православ'я, вдалося нарешті відкрити першу в Петербурзі католицьку каплицю східного обряду, оминувши інтриги єзуїтів, котрі намагалися підпорядкувати новостворену громаду латинській ієрархії [2, с. 125–127].

Проте, хоча і в доволі скромних умовах, каплиця була створена власними зусиллями громади, в основному на кошти Н. Ушакової. У квітні 1909 р. там відправлено Великодню літургію. Л. Федорова та І. Дейбнер звітували про цю визначну подію митрополиту А. Шептицькому, при чому цікавим є порівняння цих двох документів, що ілюструють різні точки бачення аналогічних подій: якщо у Л. Федорової домінуючим було дещо екзальтоване, емоційне сприйняття, то І. Дейбнер аналізував їх з позицій колишнього державного чиновника, виявляючи орієнтацію політичних передумов тих чи інших явищ, ерудицію та проникливість. Щодо О. Зерчанінова, то каплиця була відкрита радше всупереч його волі, аніж завдяки зусиллям. Надалі він продовжував впроваджувати у богослужіння елементи латинського обряду, хоча присутність Є. Сусалева, фанатичного прихильника "чистоти" східного обряду, дещо стримувала ці псевдоєкуменічні ініціативи [1, с. 295–305].

Прикметно, що на той момент суттєво змінилася і зовнішньополітична ситуація. Перед царським урядом з'явилася перспектива воєнного конфлікту внаслідок поляризації політичних сил Європи. Взаємини царського уряду зі Святим Престолом погіршились [7, с. 113–115]. Це, в свою чергу, відображалось на становищі католиків у імперії, а греко-католицизм на чолі з його духовним лідером А. Шептицьким, офіційні російські кола взагалі позиціонували як австро-угорську агентуру, ворожу Російській монархії [15, с. 47].

Діяльність А. Шептицького і його соратників стосовно розвитку унійного руху ретельно відстежувалася російською закордонною розвідкою. З цієї метою було створили розгалужену шпигунську мережу [25, с. 234–243, 359–361]. На тлі цих негативних тенденцій особливо вагомим значення набуває той факт, що саме наприкінці 1909 р., за свідченнями російських дипломатів, серед очільників ватиканської ієрархії набули позитивного сприйняття ідеї відокремлення російської громади католиків східного обряду в окремий структурний підрозділ [3, с. 96–97].

Нові виклики часу диктували необхідність пошуків власних шляхів розвитку, принципово відмінних методів роботи. Все це розумів А. Шептицький, проте в умовах, що склалися, безпосереднє втручання у справи греко-католицької церкви Росії було неможливим. Попри безсумнівні досягнення у справі її розбудови, на 1909 р. проблеми матеріального забезпечення, адміністративного управління, інституційно-канонічної невизначеності як в межах Російської імперії, так і з боку Святого Престолу суттєво перешкоджали успішному розвитку католицької церкви східного обряду.

О. Зерчанінов не зміг упоратися з тиском нових обставин. Поступово він відмежувався від будь-яких принципових проблем у житті громади й церкви, заглибившись у власний світ богословських пошуків та ситуативних сплесків практичної діяльності. Проте байдужим до проблем громади О. Зерчанінов залишатися не міг, все ще позиціонуючи себе як її керівника. Однією з останніх справ, у якій фігурує його ім'я, став лист від імені російських греко-католицьких священиків (О. Зерчанінов, І. Дейбнер, Є. Сусалев) до Пія X, у якому вони звинувачували французьких місіонерів-асумпціоністів у намірах узурпувати роль провідників унії на території Росії, розірвавши "...всякий духовний зв'язок з історичною унією" [1, с. 329]. Втім, жодних помітних наслідків це послання не мало.

Підсумовуючи, спробуємо окреслити роль О. Зерчанінова у становленні Російської греко-католицької церкви, для цього слід проаналізувати практичне значення його діяльності для вказаного процесу. З одного боку, О. Зерчанінов, прийнявши на себе обов'язки намісника митрополита А. Шептицького на території Російської імперії, без сумніву, виявив непересічну мужність, самовідданість, а його проста, невимушена вдача і репутація, постраждалого за віру католика, привернули до церкви багатьох прихожан. Саме за його номінального керівництва відбувалося формування й кількісне наповнення греко-католицької громади, відкрито першу легально діючу каплицю, проводилася активна місіонерська діяльність серед православного населення.

Наголосимо, що саме звернення О. Зерчанінова до митрополита А. Шептицького стало першим документальним підтвердженням фактичного існування католиків східного обряду в Росії та їхнього бажання здобути адміністративно-ієрархічну цілісність при збереженні національної ідентичності та східного обряду.

Доводиться визнати, що рішення А. Шептицького щодо призначення на посаду свого намісника, О. Зерчанінова, не виправдало себе. Проте, варто врахувати і той факт, що на час підписання відповідної грамоти у митрополита практично не було альтернативної кандидатури. На

першому етапі становлення католицької церкви східного обряду в Росії особа О. Зерчанінова видавалася цілком прийнятною для реалізації цілей, намічених А. Шептицьким.

Однак, замість того, щоб стати об'єднуючим ядром греко-католицької громади, зміцнити її структуру виваженим та поміркованим керівництвом, О. Зерчанінов сам поринув у міжособистісні чвари, розпалюючи суперечності й інтриги. Втім, підґрунтям більшості проблем, пов'язаних з діяльністю О. Зерчанінова, як генерального вікарія Кам'янецької єпархії, були матеріальні негаразди, з якими зіткнулася Російська греко-католицька церква на початку свого становлення.

Ватикан, декларуючи підтримку унійних проєктів, не виділяв для їх реалізації жодних матеріальних субсидій. Парафія була занадто слабкою і малочисленною, аби забезпечувати себе – тому єдиним реальним джерелом фінансових надходжень залишалися дотації римо-католицького кліру. Це не могло не призвести до певних маніпуляцій з боку латинської ієрархії, що успішно користувалася залежним становищем О. Зерчанінова у власних інтересах.

Ситуація загострювалася й напруженими взаєминами нелегальної греко-католицької громади з царським урядом, постійною загрозою кримінального переслідування, а також особистими ризиками характеру О. Зерчанінова – амбітністю, неорганізованістю, відсутністю чіткої позиції з низки принципових питань та його похилим віком.

Втім, О. Зерчанінов залишався невід'ємною частиною греко-католицької громади Петербурга, його по-своєму шанували й цінували. Відданість О. Зерчанінова католицькій церкві не підлягала сумніву, проте багато його вчинків були відверто суперечливими, дискредитували цю ж церкву і неодноразово створювали чималі клопоти для усієї громади.

Проте, незважаючи на усі негаразди, упродовж 1907–1909 рр. католицька церква східного обряду в Росії пройшла непростий шлях структуризації та формування, здобула, хоча й неофіційне визнання Святого Престолу і вийшла на якісно новий рівень розвитку, логічним підсумком якого стало в подальшому утворення Російського греко-католицького екзархату.

#### *Список використаних джерел*

1. Митрополит Андрей Шептицкий і греко-католики Росії. – Книга 1. Документи і матеріали, 1899–1917. – Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2004. – 924 с.
2. Василий (диако́н ЧСВ). Леонид Федоров. Жизнь и деятельность / Диакон Василий (фон Бурман) ЧСВ. – Рим, 1966. – 834 с.
3. Бистрицька Е. Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878–1964 рр.) / Елла Бистрицька. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – 416 с.
4. Гентош Л. Ватикан і виклики модерності. Східноєвропейська політика папи Бенедикта XV та україно-польський конфлікт у Галичині (1914–1923) / Ліліана Гентош. – Львів: ВНТЛ-Класика, 2006. – 456 с.
5. Тамборра А. Католическая церковь и русское православие. Два века противостояния и диалога / Анджелло Тамборра. – М.: Библийско-богословский институт св. Апостола Андрея, 2007. – 631 с.
6. Вингер Э. Папство и царизм / Э. Вингер. – М.: Прогресс, 1964. – 533 с.
7. Григулевич Й. Папство. Століття XX / Й. Р. Григулевич. – К.: Політвидав, 1988. – 544с.
8. Зонова Т. Дипломатия Ватикана в контексте эволюции европейской политической системы / Татьяна Зонова. – М.: Московский государственный институт международных отношений, 2000. – 197 с.
9. Лебек Э. Тайная история дипломатии Ватикана/ Эндрю Лебек. – М.: Рипол Классик, 2004. – 304 с.
10. Шейнман М. Ватикан и католицизм в конце XIX – нач. XX вв. / М. М. Шейнман. – М.: Издательство АН СССР, 1958. – 468 с.
11. Барінова Е. Российское дворянство в начале XX века: социокультурный портрет / Е. П. Барінова. – Самара: Самарский университет, 2006. – 379 с.
12. Виноградов П. Россия на распутье: историко-публицистические статьи / П. Г. Виноградов. – М.: Территория будущего, 2008. – 575 с.
13. Горизонтов Л. Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.) / Л. Е. Горизонтов. – М.: Индрик, 1999. – 270 с.
14. Данилевский Н. Россия и Европа / Н. Я. Данилевский. – М.: Книга, 1991. – 574 с.
15. Игнатъев А. Внешняя политика России. 1907–1914: Тенденции. Люди. События / А. В. Игнатъев. – М.: Наука, 2000. – 233 с.
16. Поликарпов В. История нравов в России. Восток или Запад: от Алексея Тишайшего до Николая Второго / В. С. Поликарпов. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. – 576 с.
17. Успенский Б. Царь и патриарх: харизма власти в России / Б. А. Успенский. – М.: Языки русской культуры, 1998. – 680 с.
18. Хомяков Д. Православие, самодержавие, народность / Д. А. Хомяков. – Минск: Белорусская грамота, 1997. – 207 с.
19. Палеолог М. Царская Россия накануне революции / Морис Палеолог. – М.: Международные отношения, 1991. – 334 с.
20. Трофімов Д. Папська держава – історичний феномен / Д. В. Трофімов. – Донецьк: Вебер, 2007. – 100 с.
21. Бендин А. С. Н. Булгаков о взаимоотношениях церкви и государства России (1902–1918) // Русское богословие в европейском контексте. С.Н.Булгаков и западная религиозно-философская мысль. – М.: Библийско-богословский институт Святого Апостола Андрея, 2006. – С. 99–110.
22. Базилевич А. Введения у твори митрополита Андрея Шептицького / А. Базилевич. – Львів, 1993. – 237 с.
23. Заборовський Я. Андрей Шептицкий і екуменічний рух / Ярослав Заборовський // Спадщина митрополита Андрея Шептицького в національному й духовному відродженні України. – Івано-Франківськ: Плай, 2000. – С. 31–41.
24. Митрополит Андрей Шептицкий: Документи і матеріали 1899–1944. – Т. I: Церква і церковна єдність. – Львів: Місіонер, 1995. – 523 с.
25. Агентурная работа политической полиции Российской империи: сборник документов 1880–1917 / Е.И.Щербаков. – М.: Агро XXI, 2006. – 382 с.



Ульяна Безпалько

### НАЧАЛЬНЫЙ ЭТАП СТРУКТУРИЗАЦИИ ОБЩИН КАТОЛИКОВ ВОСТОЧНОГО ОБРЯДА В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ 1907–1909 ГГ.

*В статье проанализированы особенности начального этапа структуризации и институционализации восточнообрядного католицизма в России, охарактеризованы основные аспекты деятельности А. Зерчанинова, как главы общины российских греко-католиков указанного периода.*

*Ключевые слова: А. Шептицкий, А. Зерчанинов, унионизм, католицизм восточного обряда, патриархат.*

Ulyana Bezpalko

### INITIAL STRUCTURING EASTERN RITE CATHOLICS COMMUNITIES IN THE RUSSIAN EMPIRE 1907–1909

*The article analyzes the features of the initial stage of structuring and institutionalization shidnoobryadovoho Catholicism in Russia, described the basic aspects of A. Zerchaninova, head of the Russian community of Greek Catholics of that period.*

*Key words: A. Sheptytsky, O. Zerchaninov, unionizm, Easter Rite Catholicism, patriarchy.*

УДК 94(470+571):328.1/3

Віталій Передерко

### ПАРЛАМЕНТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ В.БОБРИНСЬКОГО В ПРОГРЕСИВНОМУ БЛОЦІ

*У статті досліджується парламентська кар'єра представника російських націоналістів Володимира Бобринського в IV Державній думі упродовж 1915–1917 рр., аналізується його роль у становленні та діяльності Прогресивного блоку – антиурядового міжфракційного об'єднання.*

*Ключові слова: В. Бобринський, парламентська діяльність, Державна дума, Прогресивний блок, прогресивні націоналісти.*

Спадковий дворянин, російський націоналіст Володимир Олексійович Бобринський на початку ХХ ст. був знаним на всю імперію думським оратором. Серед сучасників граф найбільше запам'ятався своїми неославістськими гаслами, скерованими на захист "русских" Австро-Угорщини та Холмщини.

Предмет дослідження – особливості парламентської кар'єри Володимира Бобринського в IV Державній думі у 1915–1917 рр., внесок графа, як представника партії націоналістів "Всероссийский национальный союз", у становлення та діяльність міжфракційного об'єднання "Прогресивний блок".

Об'єкт дослідження – громадсько-політична діяльність графа Володимира Бобринського в IV Державній думі.

Мета дослідження – проаналізувати парламенську кар'єру графа Володимира Бобринського у період існування "Прогресивного блоку".

В історичній науці його життя та громадсько-політична діяльність є малодослідженою темою. Варто зауважити, що в українській історіографії практично немає спеціальних наукових праць, присвячених цій особистості. Лише опосередковану інформацію містять роботи О.Добржанського, І.Мацевко, О.Сухого, С.Макарчука, В.Любченка [1]. Однак, переважна їх більшість стосується аналізу біографії графа у контексті політики Росії щодо західноукраїнських земель та пов'язаної з нею історії москвофільського руху кінця ХІХ – початку ХХ століття. У сучасній російській історіографії парламентська діяльність В.Бобринського в окремих її аспектах найглибше відображена у працях С.Санькової, Д.Коцюбинського, О.Самарцевої [2].

Наше завдання полягатиме в аналізі особливостей думської кар'єри графа у період існування Прогресивного блоку – міжфракційного антиурядового об'єднання.

Четверта сесія IV Думи була скликана у розпал весняно-літнього відступу російських військ, 19 липня 1915 р. Цього дня у своїй промові депутат-націоналіст, граф В.Бобринський закликав до загальнонародного єднання в ім'я перемоги всіх національностей імперії, котрі залишились вірними "нашій єдиній матері Русі", і разом борються проти "нашого спільного ворога". Парламентська більшість прийняла тоді ж звернення, у якому містився заклик до зміцнення внутрішнього миру, до

загального примирення усіх станів суспільства, до ігнорування політичного протистояння, а також прихильної уваги влади до інтересів всіх вірних Росії громадян незалежно від віри, мови та національної приналежності [3, с. 261]. У цьому ж виступі вустами В. Бобринського сформульована позиція російських націоналістів стосовно відносин з Радою міністрів. Позиція полягала у тому, що вони готові підтримати уряд при умові виконання останнім низки вимог – недопущення надалі "недоліків та злочинів", якими заплямувались відставлені члени кабінету, проведення політики, скерованої на співпрацю з "громадськістю", підвищення ефективності роботи – насамперед скерованої на потреби оборони – усіх міністерств і відомств тощо. "Якщо не тільки на словах, а на ділі ми... під час нашого спілкування з урядом переконаємося... що оновлений уряд дійсно є оновленим урядом, урядом гідним Росії, він знайде цілковиту з нашого боку підтримку..." – заявляв він [3, с. 469–470].

Важливо, що "німецьке питання" було єдиним, з якого позиція "Всероссийского национального союза" (далі – ВНС) у зв'язку з початком війни не тільки не стала ліберальнішою, а навпаки – жорсткішою. 19 липня 1915 р. В. Бобринський, зокрема, відзначав: "Ми закликаємо і громадськість, і уряд до продовження та подальшого безупинного розвитку... боротьби з німецьким засиллям всередині країни... щоб, коли ворог буде вигнаний із Росії, Росія опинилась би вільною від великих та малих Біронів, від економічного ярма наших підприємливих, але історичних ворогів... Ми не бажаємо, ми не допустимо у майбутньому, щоби ми залишались хінтерландом Німеччини, колонією для підприємливих німецьких комівояжерів [3, с. 316–317].

Поразка російських армій влітку 1915 р., втрата значних територій справили на суспільство гнітюче враження. Розпочався, як це завжди було, у критичні періоди російської історії, пошук винних. Одним із них став військовий міністр В. Сухомлинов, якого вважали винуватцем поганого забезпечення армії – у червні 1915 р. його зняли з посади. Під тиском громадськості, 15 липня 1915 р. розпочалось розслідування його діяльності на посаді міністра. Відомо, що В. Бобринський разом з іншими сенаторами був призначений у "Верховную комиссию для расследования злоупотреблений в Военном министерстве" під керівництвом генерала, інженера М. Петрова у складі 6 осіб. Комісія збрала матеріал, на основі якого підготувала інформацію для царя. Документ містив резолюцію про необхідність віддати В. Сухомлинова під суд.

Згодом, у думських промовах, В. Бобринський неодноразово вимагав притягнути В. Сухомлинова до кримінальної відповідальності. Лише у квітні 1916 року останнього арештували, звинуватили у державній зраді, перевищенні службового становища, фінансових махінаціях та відправили до Петропавлівської фортеці.

Більшість фракцій парламенту, від кадетів до націоналістів, почали вимагати у той час створення кабінету (тобто парламенту), який мав би довіру країни. Навколо цього гасла почали об'єднуватись фракції Державної думи та частина груп Державної ради. Переговори між ними призвели до підписання 22 серпня 1915 р. угоди про створення міжфракційного Прогресивного блоку (поза ним залишились праві, частина націоналістів; трудовики та меншовики – фактично підтримували його), до складу якого увійшли 236 думських депутатів (із 422) та представники Державної ради на чолі з В. Меллер-Закомельським і Д. Гріммом.

Варто зауважити, що таємні перемовини представників ліберальних кіл Державної ради і Думи про створення Прогресивного блоку розпочались ще на початку серпня. Паралельно проводились консультації правих об'єднань обох палат російського парламенту щодо об'єднання у єдиний консервативний "чорний" блок, а також стосовно створення правого кабінету на чолі з І. Щегловітовим [5, с. 10]. За інформацією ліберального часопису "Биржевые ведомости", ініціаторами такого блоку були П. Дурнов, І. Щегловітов (від правої групи Державної ради), М. Марков (фракція правих Думи) і П. Балашов (лідер фракції націоналістів та помірковано правих Думи).

9 серпня поточного року на приватній нараді домовленості ліберальних думських фракцій про створення Прогресивного блоку були досягнуті. Цього ж дня лідер російських націоналістів скликав засідання своєї фракції, на якому озвучив ідею тісного зближення з крайньо правими для протидії блоку лібералів. Такий крок став приводом до остаточного розколу фракції.

На думку А. Лопухової, вже напередодні Першої світової війни всередині фракції націоналістів та помірковано правих існувало два виразні крила: прибічники П. Балашова, зорієнтовані на зближення з крайньо правими (праві націоналісти) і група депутатів-київ В. Шульгіна, А. Савенка, В. Демченка, що виступала за альянс із "октябристами". В. Бобринський опинився серед тих депутатів, котрі не підтримали П. Балашова. Як відзначає Є. Новікова, на цьому ж засіданні, фракція виробила резолюцію, що передбачала створення спільного бюро з націоналістів, групи центру П. Крупенського і "октябристів" [5, с. 11]. Ліві назвали намагання П. Балашова об'єднатися з правими "шкідливим і небезпечним кроком". А. Савенко з осудженням констатував, що після смерті

П.Столипіна, політика П. Балашова стала стрімко правити і призвела до того, що партія "знайшла тиху пристань в обіймах... Дурново, Щегловітова, Маркова 2-го, Замисловського" [5, с. 12].

11 серпня 1915 р. розпочались перемовини стосовно утворення міжфракційного об'єднання, проігноровані крайньо правими та "балашовцями". Останні натомість ініціювали постанову ради фракції націоналістів та помірковано правих (далі – ФНПП) про утворення бюро для спільної політичної діяльності з правими обох палат парламенту. У результаті 12 серпня поточного року ліві націоналісти почали збирати підписи під заявою про вихід з фракції. У ній йшла мова про те, що подібна постанова, "при одночасній повній відсутності погодження з органами поміркованих політичних груп в обох законодавчих установах", є "зрушенням партії вправо, яке не відповідає політичним поглядам і програмі національного союзу" [4, с. 282].

Праві націоналісти, намагаючись вмовити колег по фракції зберегти цілісність останньої, погодились на відставку членів ради, але й це не задовольнило лівих, що вимагали "як гарантію" відмову П. Балашова від депутатства. У результаті 13 серпня 1915 р. ФНПП розкололась [5, с. 12]. Ініціатори виходу з фракції В. Шульгін, В. Бобринський, А.Савенко мотивували своє рішення тим, що до фракції потрапили особи, котрі не розуміють "найближчих завдань часу". "Наскільки ми могли зрозуміти, їхні думки та почуття здебільшого притягало побоювання за недоторканість сучасного устрою російського життя... причому це побоювання затьмарювало більш грізну небезпеку, вищу небезпеку в наших очах, небезпеку поразки Росії" [3, с. 70–71].

З думської кафедри В.Бобринський висловив думку про необхідність для перемоги Росії принести в жертву частину фракційних вимог, оскільки окремі з них "не є чимось незмінним і вічним, однак у значній мірі залежать від обставин". Насамперед йшла мова про відношення до інших політичних сил, зокрема кадетів. "Ми вважаємо, що ціною крові, спільно пролитої для захисту батьківщини, потоплено гіркий та отруйний сумнів, який виріс під час японської війни, сумнів у патріотизмі людей, котрі сповідують ліберальні політичні переконання. Сьогодні для оборони країни ми не робимо ніякої різниці між ними та собою і вважаємо, що тільки в одному великому союзі всіх "непоражених" течій лежить шлях до перемоги" [3, с. 71].

Окрім небажання співпрацювати з радикальними лібералами, у провину правим співфракціонерам додавалось їх устремління налагодити контакт з крайньо правими. "У той час, як ми бачимо спасіння Росії у внутрішньому мирі та єднанні якомога більшої кількості російських громадян, рада фракції... зробила крок, який був витлумачений як бажання йти пліч-о-пліч тільки з... політичними групами, котрі стоять правіше нас. Ми вважаємо цей крок шкідливим та небезпечним" [3, с. 71–72].

Від себе особисто В.Бобринський додавав: "Я вважав, що необхідно було скликати фракцію для лікування хвороби, але оскільки вона не зібрана, то я не знаходжу можливим залишитись у фракції". Таким чином він демонстрував свою давню прихильність до земських традицій, які характеризувались устремлінням до консенсусу та упередженим ставленням до будь-якого виду "розколів" [3, с. 71–72].

На думку російського дослідника М.Коцюбинського, справжнім мотивом розколу було небажання керівництва фракції поступитись однією зі своїх священних "партійних корів" – своєю лояльністю до уряду та своєю принциповою непримиренністю стосовно єврейського питання [3, с. 72].

Воєнні поразки російської армії продемонстрували, що уряд не тільки не може реалізувати власні експансійні завдання, але й не здатний утримувати внутрішньополітичну стабільність. Відтак налаштованість лівих націоналістів на розвиток співпраці з виконавчою владою поступово став перетворюватись на анахронізм. Єдино правильною тактикою політичної боротьби в умовах війни виступала критика уряду. На думку С.Санькової, переконаність лівих націоналістів у тому, що "випускання пари" в Думі зуміє попередити народні заворушення, а також відсутність конкретної ідеї програми в офіційних лідерів фракції привели їх до Прогресивного блоку [4, с. 278].

Група лівих (спочатку 22, а остаточно – 36 осіб) сформувала самостійну фракцію "прогресивних націоналістів" та увійшла до Прогресивного блоку. Прогресивні націоналісти, на думку С.Санькової, спочатку розглядали блок здебільшого як чергову спробу налагодити спільну роботу з урядом, але з часом прийшли до висновку, що це неможливо. Саме тому такі відомі постаті, як В.Шульгін та В.Бобринський все частіше виступали з різким осудом урядової політики та вимагали відставки прем'єра чи окремих міністрів [4, с. 287].

В.Бобринський очолив фракцію націоналістів-прогресистів, котра у спектрі російських політичних сил розміщувалась лівіше правих націоналістів, котрі у свою чергу були лівіше власне правих [5, с. 12]. А.Савенко та В.Шульгін натомість увійшли до виконавчого бюро блоку, причому останній зайняв посаду товариша голови бюро [4, с. 285]. Націоналісти-прогресисти відстоювали ідеї поглиблення ліберальних реформ, сильної демократичної Росії та конституційної монархії англійського типу [6].



Стосовно принципів взаємодії з урядом, фракція загалом стояла на позиції, що базувалась на промові В.Бобринського від 19 липня 1915 р. — співробітництво в обмін на здійснення одностайної, помірковано-ліберальної політики, скерованої на перемогу політичної програми, погодженої з Державною Думою [3, с. 453–454]. Згодом у своїй промові від 19 листопада 1916 р. граф заявив, що націоналісти постійно поривались до співпраці з урядом, однак, останній займався лише міжусобними чварами. Саме тому частина фракції і пішла в опозицію до уряду.

Натомість лідер ФНПП П. Балашов вважав, що опозиційний блок вів "свій наступ не проти окремих членів уряду, а особисто проти Государя Імператора", що було для нього як переконаного монархіста неприпустимо [7, с. 4]. Ідея відповідального міністерства, якого відкрито вимагали депутати І.Єфремов та М.Караулов, або міністерства суспільної довіри, за яке виступали П.Мілюков разом із лідерами "октябристів" та прогресивних націоналістів, категорично заперечувалась правими. На їхню думку, уряд, відповідальний перед Думою, а точніше перед її шістьма опозиційними фракціями, обмежує прерогативи самодержця і передає їх випадковій більшості парламенту. Прогресивний блок, за висловом М. Маркова, у правих колах отримав назву "жовтого блоку", оскільки ні "червоні" (ліві), ні "чорні" (праві) у блок не ввійшли, а потрапили туди "всі проміжні кольори між чорним та червоним", від змішування яких вийшов "жовтий" блок. Праві неодноразово повторювали, що Прогресивний блок не об'єднав, а розколов Думу на три частини (праві, ліві і власне блок) у момент державної небезпеки [8].

Незважаючи на свої монархічні переконання, В.Бобринський розумів, що урядовці реально вже не контролюють ситуацію в країні, тому прагнув у своїх думських промовах звернути увагу на те, що імперія котиться до загибелі. У таких умовах слід забути про партійні розбіжності. Така позиція дозволила його політичному опоненту кадету П.Мілюкову заявити, що "навіть такий націоналіст як гр. В.О.Бобринський вимагав з трибуни прояву патріотичного скептицизму до всього, що пред'явить уряд" [9, с. 21].

Програма блоку (опублікована 25 серпня) зводилась до вимоги створення "уряду довіри", часткової амністії за політичні та релігійні злочини, дарування автономії Польщі, надання політичних поступок фінам і українцям, відновлення діяльності профспілок тощо. Звернемо увагу на пункт, у якому зазначалось на потребі відновлення "малорусской" преси, "негайному перегляді справ мешканців Галіції, які перебувають під вартою та на засланні, і звільненні тих із них, які піддалися переслідуванню без провини" [10, с. 32]. Однак співпраця з міністрами не склалась. Навіть, незважаючи на те, що на середину осені 1915 р. прогресивні націоналісти вустами В.Бобринського зробили висновок, що уряд став ще гіршим, ніж був влітку. За словами Д.Коцюбинського, прогресивні націоналісти "продовжували наполягати на необхідності конкретно ділової, а не принципово-загальнополітичної критики діяльності Ради міністрів" [3, с. 455].

3 вересня 1915 р. після схвалення Думою виділених урядом кредитів на війну (проти чого різко виступили більшовики) її розпустили на канікули. У цей період позапарламентська діяльність В.Бобринського характеризувалась його зусиллями об'єднати еліту навколо платформи Прогресивного блоку, граф продовжував пропагувати ідею національного єднання. У листопаді 1915 р. на засіданні бюро блоку він заявив: "У Лондоні Масарик сказав жакливу річ: у Росії тільки уявна єдність народів. Ми повинні сказати, що всі народності Росії впродовж війни довели цілковиту єдність, а тому неможливі обмеження (латвійці, вірмени), засновані на недовірі" [11].

Знову парламент зібрався тільки 9 лютого 1916 року. Саме тоді з метою часткового пом'якшення внутрішньополітичного становища у країні парламент вперше і в останнє відвідав Микола II [12]. У цей період негативне ставлення В. Бобринського до урядовців починає все більше зростати. У лютому 1916 р. він обурився посиленням цензурного свавілля в країні, коли обмеження почали стосуватись навіть депутатів. Четверта сесія Думи тривала до 20 червня 1916 р.

Нашої уваги варта інформації про те, що 22 березня 1916 р. граф був обраний до складу офіційної парламентської делегації від фракції націоналістів-прогресивістів для робочої поїздки до Англії та Франції [13, с. 18].

Напередодні скликання п'ятої сесії, прогресивні націоналісти почали схилитись до думки про те, що уряд слід неодмінно відставити. 3 жовтня 1916 року В.Бобринський на засіданні бюро Прогресивного блоку наполягав на тому, що "слід взятись за уряд... необхідно, щоб країна зрозуміла, що нічого спільного між нами немає. Я, як П.М. (Мілюков. — В.П.), не вірю в законодавчі реформи. Уряд став неможливим: бездарність, розпущеність, нехлюйство" [3, с. 456].

Відкриття п'ятої сесії 1 листопада 1916 р. пройшло під знаком радикальної антиурядової промови лідера кадетів П.Мілюкова, котру влада миттєво заборонила друкувати. Конфлікт парламентської більшості з урядом "німецького шпигуна" Б.Штюрмера досягла апогею і останній був змушений піти у відставку. Однак, антиурядові настрої у парламенті продовжували зростати, навіть незважаючи на зміни керівників, на вимогу депутатів. Особливістю цієї сесії стало обрання

графа В.Бобринського 5 листопада 1916 р. товаришем голови Думи (посаду він займав до 25 лютого 1917 р.) [14].

Листопадові засідання парламенту засвідчили, що урядовий курс змінюватись не буде. У відповідь на звернення чергового голови Ради міністрів О.Трепова, В.Бобринський відзначив 19 листопада 1916 року: "Ми йшли один одному назустріч кілька разів; але питання у тому... чи зуміємо ми йти з урядом однією дорогою та спільно працювати...". Граф продовжував закликати до спільної роботи парламенту та міністрів і створення уряду "народної довіри". Він розумів, що прем'єр вже не мав реальної влади і був лише формальним главою уряду. Останній перманентно розчаровував як своїм складом, так і діяльністю. "За місяць, за два до Думи ми вважали, що Штюмер і Протопопов не наважаться зустріти Думу, зустріти тут представників вірного цареві та батьківщині "руського" народу. У них вистачило нахабства нас зустріти... Ми були надто хорошої думки про деяких міністрів, вони виявились гіршими, ніж ми очікували" [11].

Восени 1916 р. міністром внутрішніх справ за протекцією Г.Распутіна було призначено О.Протопопова, що викликало обурення депутатів. Особливо в різких тонах прозвучали заяви В.Бобринського з приводу поширення інформації про його призначення. Сучасник останнього, І.Васильчиков згадує про те, що О. Протопопов образився і відправив до графа своїх секундантив, яких довелося запросити не з членів його власної фракції "октябристів", а з середовища правих. Натомість В. Бобринський попросив бути його секундантами інших осіб. Результатом секундантської наради стало бажання графа владнати інцидент без дуелі. Тоді один із секундантив написав листа, у якому В. Бобринський, не відмовляючись від сказаного ним, тільки пом'якшив тон своїх висловлювань. "Цього листа було показано Протопопову, і, за словами його секундантив, він визнав його достатнім! (На наше велике здивування!)" [15].

У одній із промов з думської трибуни граф проігнорував ще один об'єктивний факт стосовно міністра, таким чином вразивши іншого урядовця своєю безтактністю: "Член Державної думи Граф Бобринський назвав з кафедри появу в Думі... Протопопова "нахабністю" – а Міністр Внутрішніх Справ Протопопов є одночасно і членом Державної Думи... Між іншим Граф Бобринський займає посаду Товариша Голови Думи, що зобов'язувало його до особливої стриманості висловлювань" [3, с. 210].

На переконання думської опозиції, О. Протопопов позиціонувався главою усіх "темних" (тобто пронімецьки та прораспутінськи налаштованих) сил. 19 листопада 1916 р. В.Бобринський заявив: "Міністр Внутрішніх Справ недавно одному із наших товаришів по Думі сказав, що наріжний камінь його програми – це боротьба зі всіма громадськими організаціями... Нам, що пережили другу Державну думу, нам докоряють тим, що ми розхитуємо підвалини влади, нас звинувачують у тому, що ми йдемо проти своєї держави, з нами бажає боротись... Олександр Дмитрович Протопопов... Ми приймаємо цей виклик і ми будемо з ним боротись відкрито, сміливо, нещадно... я від себе і від імені своєї фракції заявляю, що поки на цих лавках Олександр Дмитрович Протопопов, спільна робота Думи з урядом цілковито неможлива" [3, с. 459]. Фактично граф давав зрозуміти, що конструктивна співпраця з Радою міністрів прийнятна лише відставки цього міністра.

Правий націоналіст К. Рудіч констатував 20 листопада 1916 р., що "промови Пуришкевича і Бобринського остаточно зарізали Протопопова. Бобринський доводив, що поки Протопопов Міністром, Дума не може працювати разом з урядом" [3, с. 212-213, 471]. Інший правий депутат-балашовець П.Барач зізнавався, що "якщо б я був на місці Протопопова, то надавав би Графу (В. Бобринському. – В.П.) ляпасів у залі засідань, а між тим Протопопов говорив цілковито спокійним голосом і бездоганно поводився" [3, с. 471].

Звинувачуючи вищих чиновників, В.Бобринський при цьому не переставав бути переконаним монархістом. Граф за посередництва критики міністрів бажав вберегти від компрометації царя: "... Протопопов стільки разів... підкреслював свій монархізм... дозвольте мені теж претендувати на скромне, але почесне ім'я монархіста... я розумію монархізм інакше... Він говорить... що він сліпий виконавець волі Государя. Міністр-монархіст так говорити не може... бо що це означає? – що всі зловживання влади, всі помилки, всі промахи, всі невдачі, це ж є чії помилки, чії промахи, чії невдачі?... Панове, міністр-монархіст повинен сказати: я за все відповідаю. Цар завжди правий, а якщо хтось і винний, то я винний... А коли виконавець говорить, що я сліпий виконавець волі Государя? Государю потрібні вірні люди, а не потрібні йому холопи, це слід пам'ятати монархістам" [3, с. 461; 4, с. 289].

Працював парламент недовго, тому що 16 грудня 1916 р. він був тимчасово розпущений внаслідок висловлення депутатами недовіри уряду. Його робота поновилась тільки 14 лютого 1917 р. напередодні зречення царя від влади, однак вже 25 лютого 1917 р. (ст.ст.) рішенням Миколи II Дума була розпущена і більше офіційно не збиралась, хоча формально продовжувала існувати.

22 лютого 1917 року анонімний інформатор повідомляв у департамент поліції, що "Товариш Голови Держ. Думи граф В. Бобринський подав письмову заяву про складання з себе повноважень... У приватних бесідах граф Бобринський свою відмову мотивує тією обставиною, що нарастаюча астма заважає йому говорити, а головування (у Думі. – В.П.)... ще дужче загострює хворобу" [3, с. 211–212]. На думку Д. Коцюбинського, очевидно, що астма, якщо і не була пристойним приводом для його політичної втечі, то могла загостритись внаслідок різкого посилення "психологічної алергії" графа на безвихідну політичну ситуацію, що склалась в Державній думі і країні в цілому. Інакше "важко пояснити, яким чином В. Бобринський міг до цього, не задихаючись, виголошувати протягом десяти років підряд з думської кафедри тривалі монологи, останній з яких відбувся 19 листопада 1916 р." [3, с. 212].

Діяльність у Прогресивному блоці та посада заступника голови російського парламенту стали вершиною політичної кар'єри В. Бобринського. Устремління графа, пов'язані з намаганнями врятувати монархію від розвалу та поразки у війні, призвели його до остаточного розриву з ФНПР. Однак, лідерство у новій фракції не принесло бажаних реформ у країні, сподівання на спільну роботу з Радою міністрів виявились нереалізованими. Формально Прогресивний блок перебував в опозиції до уряду, а відповідно і самодержавного монарха, таким чином склалась парадоксальна ситуація, за якої граф рятував монархію для монарха, перебуваючи до нього ж в опозиції. Апогеєм опозиційності В. Бобринського став його конфлікт з міністром внутрішніх справ О. Протопоповим. Врешті, розчарований політичними депутатськими інтригами, він подав у відставку, передчуваючи кінець парламентаризму в Росії.

#### *Список використаних джерел*

1. Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. / Олександр Добржанський. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 574 с.; Мацевко І. Польські національні демократи і неославизм (1907–1910) / Ірина Мацевко // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів: ЛНУ ім. Ів. Франка, 2000. – Вип. 35–36. – С. 221–237; Макачук С. Москвофільство: витоки та еволюція (середина XIX століття – 1914 р.) / Степан Макачук // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів: Світ, 1992. – Випуск 28. – С. 82–98; Любченко В. Москвофільський фактор в політиці Російської імперії напередодні та на початку Першої світової війни / В. М. Любченко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – Випуск VI. – С. 125–142; Мазур О. Я. Галичина: "Галицько-російське благодійне товариство" (1902–1914 рр.) / О. Я. Мазур, О. М. Сухий // Вісник Державного університету Львівська політехніка. № 377. Держава та армія. – Львів: Видавництво державного університету "Львівська політехніка", 1999. – С. 104–113.
2. Санькова С. Русская партия в России: Образование и деятельность Всероссийского национального союза (1908–1917) / С. М. Санькова. – Орёл: С. В. Зенина, 2006. – 370 с.; Санькова С. Владимир Алексеевич Бобринский как представитель консервативно-либерального направления общественно-политической жизни России начала XX века / Санькова С. // Консерватизм в России и мире: в 3 ч. Коллективная монография. – Ч. 2. Русский консерватизм и русские консерваторы второй половины XIX – начала XX вв. – Воронеж: Издательство ВГУ, 2004. – С. 195–218. – Режим доступу: <http://conservatism.narod.ru/sankova/bobr.rtf>; Коцюбинский Д. Русский национализм в начале XX столетия: Рождение и гибель идеологии Всероссийского национального союза / Д. А. Коцюбинский. – М.: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 2001. – 528 с., ил.; Коцюбинский Д. Утопия русского консерватизма: на примере партии "Всероссийский национальный союз" (1908–1917) / Коцюбинский Д. // Философия и социально-политические ценности консерватизма в общественном сознании России (от истоков к современности): Сб. статей / Под ред. Ю. Н. Солонина. – СПб.: Издательство Санкт-Петербургского государственного университета, 2004. – Випуск 1. – С. 79–105; Самарцева Е. Родом из Санкт-Петербурга. О графе Владимире Алексеевиче Бобринском / Е. И. Самарцева // История Петербурга. – 2004. – № 1 (17). – С. 17–21.
3. Коцюбинский Д. Русский национализм в начале XX столетия: Рождение и гибель идеологии Всероссийского национального союза / Д. А. Коцюбинский. – М.: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 2001. – 528 с., ил.
4. Санькова С. Русская партия в России: Образование и деятельность Всероссийского национального союза (1908–1917) / С. М. Санькова. – Орёл: С. В. Зенина, 2006. – 370 с.
5. Иванов А. "Чёрный блок": Неудавшаяся попытка консолидации правых парламентских групп в 1915 году / А. А. Иванов // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. – 2009. – № 99. – С. 9–17.
6. Бессмертный-Анзимиров А. Шульгин и дело Бейлиса / Андрей Бессмертный-Анзимиров. – Режим доступу: [http://www.krotov.info/history/19/1890\\_10\\_2/1878\\_shulgin.htm](http://www.krotov.info/history/19/1890_10_2/1878_shulgin.htm).
7. Донесения Л. К. Куманина из Министерского павильона Государственной думы, декабрь 1911 – февраль 1917 года / Донесения Л. // Вопросы истории. – 2000. – № 4–5. – С. 3–27.
8. Иванов А. Фракция правых IV Государственной думы и Прогрессивный блок: от поиска компромисса до непримиримой борьбы (август 1915 – февраль 1917) / Андрей Иванов // Материалы конференции "Правый консерватизм в России и русском зарубежье в новое и новейшее время" (Воронеж, 13–15 октября 2004 г.). – Режим доступу: <http://www.conservatism.narod.ru/oktober2/oktober2.html>.
9. Самарцева Е. Родом из Санкт-Петербурга. О графе Владимире Алексеевиче Бобринском / Е. И. Самарцева // История Петербурга. – 2004. – № 1 (17). – С. 17–21.



10. Донесения Л. К. Куманина из Министерского павильона Государственной думы, декабрь 1911 – февраль 1917 года // Вопросы истории. – 2000. – № 2. – С. 3–32. 11. Санькова С. М. Владимир Алексеевич Бобринский как представитель консервативно-либерального направления общественно-политической жизни России начала XX века / С. М. Санькова // Консерватизм в России и мире: в 3 ч. Коллективная монография. – Ч. 2. Русский консерватизм и русские консерваторы второй половины XIX – начала XX вв. – Воронеж: Издательство ВГУ, 2004. – С. 195–218. – Режим доступа: <http://conservatism.narod.ru/sankova/bobr.rtf>. 12. Чурбанов В. IV Дума и революция: созданная предотвратить – вынужденная возглавить / Вадим Чурбанов. – Режим доступа: [http://www.duma.gov.ru/100let/2\\_1\\_06\\_rfs.html](http://www.duma.gov.ru/100let/2_1_06_rfs.html). 13. Донесения Л. К. Куманина из Министерского павильона Государственной думы, декабрь 1911 – февраль 1917 года // Вопросы истории. – 2000. – № 3. – С. 3–31. 14. Религиозные деятели русского зарубежья. Бобринский Владимир Алексеевич. – Режим доступа: [http://zarubezhje.narod.ru/av/b\\_164.htm](http://zarubezhje.narod.ru/av/b_164.htm). 15. Васильчиков И. С. То, что мне вспомнилось... / И. С. Васильчиков. – М.: ОЛМА-ПРЕСС Звездный мир, 2002. – 191 с.

**Виталий Передерко**

#### **ПАРЛАМЕНТСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В. БОБРИНСКОГО В ПРОГРЕССИВНОМ БЛОКЕ**

*В статье исследуется парламентская карьера представителя российских националистов Владимира Бобринского в IV Государственной думе в период 1915–1917 гг., анализируется его роль в становлении и деятельности Прогрессивного блока – антиправительственного межфракционного объединения.*

*Ключевые слова:* В. Бобринский, Парламентская деятельность, Государственная дума, Прогрессивный блок, прогрессивные националисты.

**Vitaliy Perederko**

#### **THE PARLIAMENTARY ACTIVITIES OF V. BOBRINSKY IN THE PROGRESSIVE BLOC**

*The article deals with the parliamentary career of the representative of Russian nationalists Volodymyr Bobrinsky in the IV<sup>th</sup> State Duma during 1915–1917, examines his role in the formation and activity of the Progressive Bloc – antigovernment inter-factional formation.*

*Key words:* V. Bobrinsky, parliamentary activities, State Duma, Progressive Bloc, progressive nationalists.

**УДК 262.13+94(47)**

**Елла Бистрицька**

#### **СХІДНІ ПРАВОСЛАВНІ ЦЕРКВИ У ГЕОПІЛІТИЧНИХ ПЛАНАХ КРЕМЛЯ (1945–1948 РР.)**

*У статті, на основі архівних документів, з'ясовуються деякі аспекти політики радянського керівництва, пов'язані з планами перетворення Московського патріархату на центр Вселенського православ'я та шляхи зміцнення його авторитету серед Східних патріархів.*

*Ключові слова:* Російська православна церква, Рада у справах Російської православної церкви, Східні патріархи, Східні православні церкви, геополітичні плани Кремля.

Місце Російської православної церкви (РПЦ) у державно-церковних відносинах в останні роки все більше привертає увагу дослідників. Ця інституція впродовж століть відігравала важливу роль у внутрішній і зовнішній політиці як Російської імперії, так і СРСР. І сьогодні, Московський патріархат (МП) залишається впливовим чинником суспільного життя, канонічна територія якого виходить за межі Російської Федерації. Доктрина "руського мира", в основі якої лежить об'єднання слов'янських народів під покровом РПЦ, активно артикулюється патріархом Московським Кирилом й викликає неоднозначні оцінки в науковому середовищі.

Зміцнення РПЦ в історичній ретроспективі завжди пов'язувалося з геополітичними планами російської або радянської держав на карті світу. Політична домінанта діяльності МП у сфері міжнародних відносин, зокрема в період Другої світової війни та повоєнний час досліджувалося автором з залученням архівних документів Державного архіву Російської Федерації і Архіву зовнішньої політики Російської Федерації й знайшла відображення у монографії [1]. Серед

російських науковців тема використання Російської православної церкви у зовнішній політиці СРСР присутня у монографіях і публікаціях О. Васильєвої [2–4], М. Одінцова [5–7], М. Шкаровського [8].

У пропонованій статті автор аналізує лише один з аспектів багатовекторної політики радянського уряду, скерованої на забезпечення першості МП у християнському світі, у якому Східні патріархати в силу канонічної традиції займають особливе місце.

Відновлення в СРСР діяльності Російської православної церкви і створення особливого органу – Ради у справах Російської православної церкви – у 1943 р. мало на меті вирішення низки важливих завдань, серед яких особливе місце посідали міжнародні пріоритети. Під час Другої світової війни, на міжнародних конференціях, глави держав-союзників в основному визначилися зі сферами свого територіального впливу, проте досягнуті домовленості не виключали можливостей подальшого протиборства як в Європі, так і у інших регіонах світу, зокрема на Близькому Сході.

У повоєнний час інтереси СРСР і Великобританії пересіклися у Туреччині, від якої уряд Й. Сталіна вимагав повернення території Західної Вірменії, та у Греції, що у 1946–1949 рр. вступила у період громадянської війни. Підтримуючи створення держави Ізраїль, СРСР сприяв послабленню Великобританії серед арабських країн, одночасно впливаючи на відносини останньої зі США.

У вирішенні цих складних міжнародних завдань урядами країн використовувалися різноманітні методи і засоби, зокрема, важлива роль відводилась церковним організаціям, сила авторитету і впливу яких були достатньо вагомими.

Напрямок взаємин РПЦ – Східні патріархати одразу визнаався Кремлем як один із пріоритетних. Рада у справах РПЦ займалася з'ясуванням становища Східних патріархів та його керівного складу. У архівних документах зберігаються відповідні довідки-інформації, датовані 1945 р., у яких характеризувалися особистісні якості патріархів та їх політична скерованість. Одночасно відзначалися симпатії російського православ'я – патріарх Антиохії і усього Сходу Александр III і патріарх Александрійський Христофор [9, арк. 34].

Упродовж 1943–1945 рр. РПЦ провела значну роботу з відновлення міжнародних зв'язків. На Помісному соборі (1945 р.), який обрав Патріархом РПЦ Алексія, були присутні керівники і представники 7 автокефальних православних церков. До Москви приїхали патріархи Александрійський і всієї Африки Христофор, Антиохійський Александр III, католикос усієї Грузії Калістрат, від Константинопольського патріархату – архієпископ Фіатирський Германос, від Єрусалимської – архієпископ Севастійський Афінагор, від Сербської церкви – митрополит Скоплянський Йосиф, єпископ Румунської церкви Йосиф Арджешський [10, арк. 48].

Причому запрошення Східних патріархів на Помісний собор у січні 1945 р. планувалося з метою "знайти форми встановлення близького контакту і взаєморозуміння з питань зв'язку і допомоги з боку Російської православної церкви православним церквам на Сході" [11, арк. 260–260 зв].

На соборі між керівниками делегацій було досягнуто взаєморозуміння у питанні протистояння Ватикану, який для радянського уряду, безумовно, виступав основним опонентом у міжнародній релігійній політиці. Тоді ж патріарх Александрійський Христофор запевнив, що "Східні патріархати після цього будуть очікувати покровительства Росії у чисто християнському дусі, згідно з традиціями російського народу і його давня прихильний увазі до Православного Сходу" [12, арк. 47].

За підсумками роботи Ради у справах РПЦ упродовж 1943–1945 рр., її голова, Г. Карпов, доповідав Й. Сталіну про встановлення церковно-канонічних зв'язків Московського патріархату з усіма автокефальними церквами, за винятком Елладської, й значне зміцнення престижу РПЦ. Відповідно вважав, що надалі "перед Радою постає ряд нових і важливих проблем, пов'язаних з використанням православної церкви в політичних інтересах Радянського Союзу" [13, арк. 183–184]. 15 березня 1945 р. Й. Сталін отримав документ з поміткою "цілком таємно", що являв собою план фронтальної боротьби з Ватиканом. Консолідуючим центром усіх християнських конфесій світу мав стати Московський патріархат [1, с. 332–335]. Згідно з планом, наприкінці 1945 р., планувалося провести у Москві Всесвітню конференцію християнських церков.

З метою забезпечення участі в ній Східних патріархів, делегація РПЦ на чолі з патріархом Алексієм, у травні 1945 р., вирушила на Близький Схід. Делегацію священиків з семи осіб супроводжували співробітники МДБ. У порядку черговості планувалося відвідати патріархів Єрусалимського Тимофія (Палестина), Александрійського Христофора (Єгипет), Антиохійського Александра (Сирія, Ліван). З Каїру митрополит Миколай Крутицький мав вилетіти до Лондона для переговорів з архієпископом Кентерберійським.

Патріарх Алексій провів усі заплановані зустрічі й залишився задоволений результатами своєї подорожі. Про взаєморозуміння між патріархами, свободу релігії в СРСР він подавав інформацію у інтерв'ю місцевим кореспондентам та одночасно спростовував свою залежність від кремлівського керівництва [15, арк. 35–36]. У зарубіжних інформаційних агентствах встановлення успішних зв'язків Московського патріархату (МП) з православними церквами Близького Сходу та Європи

розглядалося як намір православних створити "централізовану організацію на зразок Католицької церкви" [16, арк. 39].

"Посилити вплив на Східні патріархати", зважаючи на їх авторитет у православному світі, з метою використання у майбутньому "на своїй стороні при вирішенні ряду важливих церковних питань", планувалося й надалі. Отримавши згоду Ради у справах РПЦ, у листопаді-грудні 1946 р. митрополит Григорій (Чуков) здійснив поїздку до Сирії, Лівану, Єгипту. Його зустрічі підкріплювались значними сумами валюти місцевим ієрархам. У відповідь він отримав запевнення, що "очолювані ними патріархати і церкви завжди будуть підтримувати Московський Патріархат у міжнародних церковних питаннях" [3, с. 39].

Східні церкви завжди відчували відсутність коштів, і до революції 1917 р. традиційно їх підтримував царський уряд. У 1945 р. Народний комісаріат закордонних справ (НКЗС) фіксував матеріальну залежність православних громад від англіїців. Відсутність коштів на утримання шкіл та інші потреби відчували усі Східні патріархати, особливо Антиохійський [17, арк. 33–43]. Тому питання грошових субсидій посідало важливе місце у діяльності Ради у справах РПЦ і присутнє у більшості звітних документів, що надсилалися верховному керівництву. У 1944 р. Рада отримала 100 тис. карбованців (крб.) на придбання цінних подарунків вищому духовенству. Аналогічну суму, за статтею на "інші витрати", Г. Карпов просив передбачити на наступний рік [18, арк. 242, 243].

На початку 1946 р. Г. Карпов запропонував Й. Сталіну "з метою зміцнення встановлених зв'язків..., а також "в інтересах майбутніх планів" надати значну матеріальну "допомогу" східним патріархатам, для цього виділити кошти з державного бюджету і безплатно передати патріарху Алексію. Останній вважав доцільним фінансово підтримати патріархів Константинопольського Максима, Єрусалимського Тимофія, Антиохійського Александра, надавши їм відповідно 50 тис., 40 тис. і 25 тис. доларів США [19, арк. 137]. Відповідне рішення про виділення з державного бюджету 195 тис. доларів США прийняла Рада міністрів того ж року [20, арк. 155].

На шляху зміцнення авторитету РПЦ, вагомим значення надавалося канонічному статусу МП, який мав перехопити першість Константинопольського. Характерно, що у вересневому номері 1946 р. "Журналу Московської Патріархії" з'явилася стаття, у якій повідомлялося "про незвичайне пошвавлення в лоні Православної Вселенської Кафолічної Церкви, під фактичним керівництвом Російського Православ'я: "Москва – третій Рим, а четвертому не бути..." [21, с. 56].

Публікація була тільки вершиною айсберга широкомасштабної підготовчої роботи з проведення Вселенського собору. Ідея якого зародилася у 1945 р., коли на обрання патріарха Алексія прибули глави автокефальних церков. У 1946 р. повернулися до цього питання. Патріарх Алексій у листі до Г. Карпова назвав конкретну дату проведення упродовж 1–10 жовтня 1947 р. і доповів, що делегації від усіх православних церков очолять їхні керівники [22, арк. 1–3].

24 грудня 1946 р. патріарх Алексій скерував Г. Карпову лист, у якому звертав увагу на необхідність розпочати ремонт храмів для передачі їх Єрусалимському, Антиохійському й Александрійському патріархатам. Одночасно він писав про необхідність достатнього фінансування на утримання "як наших церков, так і на допомогу самим Патріархам в їхніх церковних потребах" з метою зміцнення впливу РПЦ і тісних взаємовідносин зі східними ієрархами [23, арк. 15].

Під час підготовки собору, члени комітету відчували труднощі не тільки організаційного характеру. З боку держави РПЦ мала значну політичну й фінансову підтримку. Жодним чином не компенсовувалися втрати, яких зазнала церква у роки гонінь. Непоправної шкоди зазнали богословська наука і система духовної освіти загалом, що відобразилося на кадровому забезпеченні єпархій і на богословському рівні самого єпископату. Існували й інші проблеми, що спонукати митрополита Миколая Крутицького викласти Г. Карпову свої аргументи на користь відтермінування Вселенського собору.

Проаналізувавши внутрішній стан церкви й необхідні заходи щодо її подальшого відродження, митрополит звернув увагу на деякі несприятливі зовнішньополітичні обставини. Він вважав, що опозиційність Александрійської і Елладської церков, за "нинішнього" їх керівництва, не дасть змоги реалізувати положення про надання патріарху Московському статусу Вселенського та забезпечити "єдність у засудженні профашистської лінії Ватикану". Не виключалося, що деякі делегації могли порушити питання про "загальноправославну боротьбу з атеїзмом і цим поставити Російську церкву у незручне становище".

У жодному разі не відмовляючись від ідеї проведення Вселенського собору, митрополит Миколай вказав на необхідність скликання дособорної наради [24, арк. 29–30].

14 січня 1947 р. Г. Карпов мав розмову з патріархом Алексієм з приводу скликання наради глав або їх представників усіх автокефальних церков. Було визначено термін її проведення – упродовж 18–28 вересня 1947 р. Питання, що планувалося винести на обговорення, мали ознаки політичної заангажованості Кремля: про ставлення до римо-католицької церкви і заходи протистояння



діяльності Ватикану, про ставлення православних церков до єкуменічного руху; питання, які належать до обговорення на Вселенському соборі, церковний календар, Коптську і Вірменську церкви за умови бажання їхніх представників [25, арк. 5–6].

Таким чином, нарада не афішувалася як дособорна, але, по суті, мала стати такою. Водночас вона започаткувала процес підготовки до скликання Вселенського собору і створення "православної ліги" на чолі з РПЦ для протистояння Ватикану і домінуючого впливу у Всесвітній раді церков.

У таємному звіті від 6 травня 1946 р. на ім'я Й. Сталіна, Л. Берії й К. Ворошилова, голова Ради пояснював, що підготовка до скликання Вселенського собору вимагає тривалого (рік-два) часу, тому патріарх Алексій вважав можливим навесні 1947 р. провести у Москві першу дособорну нараду за участю глав усіх автокефальних церков, що "одночасно буде і вищезгаданою нарадою з питань участі в "єкуменічному русі" [26, арк. 136].

Грандіозні проекти так і залишилися не втіленими у життя. Невдовзі виявилось, що патріархи Сходу не мають наміру підтримувати політичні амбіції Кремля. До 1947 р. доволі толерантну позицію займав патріарх Константинопольський Максим, який вважався прибічником співпраці з РПЦ [27, арк. 128]. Через хворобу він повністю відійшов від справ. Його оточення мало інший погляд на всезростаючі апетити МП. Возз'єднання зарубіжних православних громад скоротило юрисдикційні межі Константинопольського патріархату. Особливо непокоїли відверті претензії РПЦ на першість у православному світі. Відтепер Константинопольський патріархат зайняв більш жорстку позицію.

Новий курс Константинополя повністю підтримали інші патріархи. Впродовж червня-липня з'ясувалося, що більшість з них відмовляється прибути до Москви. Александрійський патріарх писав, що надає перевагу проведенню собору у Єрусалимі або на Св. Горі, "де би ми були позбавлені... всякого політичного втручання і тиску" [28, арк. 64]. Патріарх Кипрської церкви однозначно відмовився узяти участь у соборі в Москві, мотивуючи тим, що на його скликання "повноваження має одна лише Вселенська Патріархія Константинопольська" [29, арк. 37]. Аналогічними причинами свою відсутність пояснив у листі патріарх Єрусалимський [30, арк. 156–157]. Підтримку висловив лише патріарх Антиохійський.

Своєрідно відреагувала на офіційне запрошення взяти участь у нараді Елладська православна церква. У її офіційному друкованому органі "Екклесія" 1 серпня 1947 р. з'явилася стаття митрополита Хризостома Закінфського "Дві головні небезпеки", у якій він писав, що ворогами Церкви є не лише "папізм і західна католицька церкви", але й "слов'янські православні церкви, які перебувають під комуністичним режимом" [31, с. 322–323]. Згодом патріарх Алексій у листі до патріарха Александрійського Христофора звернув увагу на те, що жоден грецький ієрарх, маючи на увазі передусім архієпископа Афінського Дамаскіна, не мав сміливості спростувати ці звинувачення [32, арк. 79–85].

Під час підготовки до наради, радянські дипломатичні служби повідомляли про обставини ухилення патріархів від участі у ній. Основними причинами називалися: державна опіка (диктат) Кремля над РПЦ, політичний характер пропонованих рішень, необхідність враховувати політичні інтереси своїх урядів, що не завжди збігалися з намірами московського керівництва.

Внаслідок такого демаршу, патріарх Алексій повідомив Г. Карпова про доцільність перенесення наради на літо наступного року, приурочивши її до 500-ліття святкування автокефалії РПЦ [33, арк. 73].

Московські плани викликали різко негативну реакцію за кордоном. Преса писала, що "радянсько-церковна нарада" має суто політичну мету, що призведе до підпорядкування "радянському Алексію" всіх православних церков [34, арк. 53].

Осторонь цієї кампанії не залишився Ватикан і використав усі можливі канали, щоб переконати Східних патріархів у непередбачуваних наслідках звеличення МП. У другій половині 1947 р. Ватикан встановив дипломатичні відносини з Єгиптом, скерувавши до єгипетського короля інтернунція Артура Х'югса [35, арк. 254]. За інформацією радянських дипломатичних каналів, інтернунцій зав'язав "особисті зв'язки" з патріархом Александрійським Христофором і патріархом Коптським Амбу-Юссефом, Великим рабином Єгипту Хамом Наумом Ефенді. Наслідком особистих знайомств стало проведення трьох значних міжконфесійних церемоній, у яких взяли участь представники усіх єгипетських церков.

Активність папського представника сприймалася як відповідь на об'єднання християнських церков у межах єкуменічного руху, у якому домінуючий вплив мали протестанти, і слов'янські православні церкви під проводом Московського патріархату. З появою А. Х'югса виникла ідея створення Ради східних патріархів для співпраці з католицькою церквою, підтримана патріархом Александрійським [36, арк. 225–226].

Відлунням тієї напруженої дипломатичної боротьби, що велася на Близькому Сході, були публікації місцевих часописів. Одна з арабських газет у Дамаску писала про те, що відновлення

інтересу Ватикану до православних Сходу зумовлено прагненням католиків "призупинити просування російського "православ'я" у цьому регіоні і в самому Єгипті. Тут же відзначалося, що "релігійна стурбованість Ватикану збігається зі стурбованістю Каїрського Уряду, стурбованістю, яка має політичний і соціальний характер" [37, арк. 443].

Давнім політичним опонентам – Ватикану і Московському патріархату – свою програму об'єднання християнського світу запропонувала англійська церква. Для координації діяльності християнських рухів створили тимчасовий комітет, а згодом постійно діючий Комітет Всесвітньої ради церков (ВРЦ). Одним із його керівників був впливовий американський політик Дж. Фостер Даллас, обраний згодом головою Міжнародної комісії ВРЦ. Використовуючи значний фінансовий ресурс [38, арк. 132]\*.

Протестантські релігійні організації скерували свою роботу на боротьбу з націонал-фашистською ідеологією, одночасно допомагаючи населенню у відбудові мирного життя.

Критикуючи невідповідні для радянської політики вимоги протестантських церков, Г. Карпов ставив перед керівництвом РПЦ завдання спонукати єкуменістів відмовитись від політичних виступів, зосередивши роботу лише на релігійно-церковних проблемах і значно розширити кількість представницьких місць для православних церков на чолі з Російською православною церквою. Тільки за таких умов, доповідав Г. Карпов Й. Сталіну, РПЦ може стати членом ВРЦ [39, арк. 126].

Узгодити ці питання сторонам не вдалося. Серед протестантських течій, представлених в єкуменічному русі, більшість становили американці. У Раді вважали, що залучення православних церков до цього руху керівниками постійно діючого комітету ВРЦ Тоофтом і Далласом розглядається як складова плану Маршалла, "як канал, з допомогою якого можна підготувати вибух зсередини небажаних для американських "політиків долара" режимів". Щодо РПЦ, то план, на думку Г. Карпова, передбачав "повну її ізоляцію... і протиставлення їй блоку православних церков, об'єднаних і "розчинених" у єкуменічному русі" [40, арк. 221–222].

Окреслене протистояння у сфері релігійно-церковних відносин, що поглиблювалося політичним протистоянням колишніх союзників, ускладнило завдання з перетворення Москви на "третій Рим". Принаймні Москва влітку 1948 р. готувалася уже до наради глав православних церков з нагоди святкування 500-ліття автокефалії РПЦ. Оскільки Східні патріархи проявили самостійність і приїзду значної частини не очікували, вирішено на нараді створити європейський блок православних церков. Перехід від вселенських масштабів до європейських відбувся у січні 1948 р., коли на засіданні комісії (29 січня 1948 р.) зі скликання наради предстоятелів автокефальних православних церков Патріарх Московський доповідав про нові терміни її скликання [41, арк. 1].

Проблемним питанням залишалася участь у нараді Патріархів Константинопольського, Кипрського і Грецького. Прибуття до Москви Александрійського та Єрусалимського Патріархів, очікувалося "за умови великого, наполегливого впливу на їхніх представників та грошових субсидій". Певні сподівання покладали на Ліванського митрополита Ілію Карама, який брав на себе обов'язок переконати патріархів у доцільності їхньої участі у нараді. Таким чином, напередодні зустрічі в уряді твердо розраховували на участь семи автокефальних церков: Російської, Грузинської, Румунської, Сербської, Антиохійської, Албанської та Болгарської [42, арк. 25].

Підготовка наради відбувалася у складних зовнішньополітичних умовах. Ідея Москви – "третього Риму" викликала рішучу протидію США та європейських країн. 15 листопада 1947 р. журнал "Монд Іллюстре" помістив статтю "Радянський Союз і християнські церкви на Балканах". У якій констатувалося, що "посилення російської православної церкви, під керівництвом патріарха Алексія" і звинувачувався СРСР у використанні церкви з метою здійснення "мрії про об'єднання слов'ян". Повідомлялося, що "багато православних церков на Балканах, стурбовані успіхами марксизму, роздратовані націоналізацією належного їм майна і втратою своїх привілеїв, ненавидять новий режим, який, у свою чергу, їх тільки терпить". Висловлювалося стурбованість тим, що Греції та Туреччині "загрожує ззовні тиск з боку слов'янських народів, а зсередини – розвал під впливом комуністичної пропаганди".

Говорячи про загрозу втрати патріархом Константинопольським першості у православному світі, американський журнал писав: "Велика загроза політико-релігійного характеру ставала все більш відчутною: йдеться про Московського патріарха Алексія, який мав намір підготувати приєднання автономних автокефальних церков Сербії, Болгарії, Румунії, Греції і т. д. до

---

\* Г. Карпов доповідав, що тимчасовий Комітет Всесвітньої ради церков має у своєму розпорядженні значні кошти – 250 тис. фунтів стерлінгів, наданих свого часу Джоном Рокфеллером, і планується зібрати ще 3–4 млн доларів, переважно у США, для потреб постійно діючого Комітету ВРЦ.

Московського патріархату і замінити таким чином на чолі православ'я Константинопольський патріархат". Статті аналогічного змісту були опубліковані й у Лондоні [43, арк. 219].

Конфліктність підготовчого етапу відбулася на учасниках наради представників автокефальних православних церков, що відбувалася 8–18 липня 1948 р. Та, попри це, вона виявилася представницькою. До Москви прибули делегації від восьми автокефальних церков (Константинопольської, Антиохійської, Грузинської, Сербської, Румунської, Болгарської, Польської та Албанської), представники чотирьох екзархатів (Західно-Європейського, Середньо-Європейського, Чехословацького і Американського), представники Китайської місії, від православних громад Голландії, Бельгії та Німеччини [44, арк. 19].

Від Александрійської церкви документи підписував митрополит Емесський Александр. Єрусалимський Патріарх свою відсутність пояснював військовим конфліктом у Палестині і згодом схвалив усі прийняті рішення. Опозиційною залишилася лише Кипрська церква. Східні патріархи від особистої присутності відмовились.

Делегації Константинопольської та Елладської церков отримали повноваження лише на урочисті заходи й участь у засіданнях не брали. Але через митрополита Болгарського Стефана, симпатика екуменізму, намагалися вплинути на рішення членів делегацій.

Амбіційні плани Москви на першість у православному світі спонукали їх відмовитись від ідеї проведення Вселенського собору і навіть дособорної наради. Східні патріархи не виявили бажання особистої присутності на нараді глав автокефальних православних церков з нагоди святкування 500-ліття автокефалії РПЦ, надіславши свої делегації. Однак в умовах розгортання "холодної війни" присутність делегацій від східних патріархатів можна було вважати певним успіхом радянської дипломатії.

#### *Список використаних джерел*

1. Бистрицька Е. Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878–1964 рр.) / Е. Бистрицька. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – 416 с. 2. Васильєва О. Русская православная православная церковь в политике Советского государства в 1943 – 1948 гг. / О. Ю. Васильева. – М.: Ин-т рос. истории РАН, 2001. – 213 с. 3. Васильєва О. Кремль против Ватикана / О. Ю. Васильева // Новое время. – 1993. – № 30. 4. Васильєва О. "Тайная вечеря" / О. Васильєва, П. Кнышевский // Ленинградская панорама. – 1991. – № 7. 5. Одинцов М. Религиозные организации в СССР накануне и в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. / М. И. Одинцов. – М.: РАГС, 1995. – 222 с. 6. Одинцов М. Другого раза не было (О встрече И. В. Сталина с руководством Русской православной церкви) / М. Одинцов // Наука и религия. – 1989. – № 2. 7. Одинцов М. И. В. Сталин: "Церковь может рассчитывать на всестороннюю поддержку правительства..." / М. И. Одинцов // Диспут. – 1992. – № 3. 8. Шкаровский М. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 гг.) / М. В. Шкаровский. – М.: Крутицкое Патриаршее Подворье, 1999. – 399 с. 9. Державний архів Російської Федерації (далі – ДА РФ) – Ф. 6991. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 34. 10. ДА РФ. – Ф. 6991. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 48. 11. ДА РФ. – Ф. 6991. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 260–260 зв. 12. ДА РФ. – Ф. 6991. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 47. 13. ДА РФ. – Ф. 6991. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 183–184. 15. ДА РФ. – Ф. 6991. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 35–36. 16. ДА РФ. – Ф. 6991. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 39. 17. ДА РФ. – Ф. 6991. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 33–43. 18. ДА РФ. – Ф. 6991. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 242, 243. 19. ДА РФ. – Ф. 6991. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 137. 20. ДА РФ. – Ф. 6991. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 155. 21. Журнал Московской Патриархии. – 1946. – № 9. 22. ДА РФ. – Ф. 6991. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 1–3. 23. ДА РФ. – Ф. 6991. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 15. 24. ДА РФ. – Ф. 6991. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 29–30. 25. ДА РФ. – Ф. 6991. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 5–6. 26. ДА РФ. – Ф. 6991. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 136. 27. ДА РФ. – Ф. 6991. – Оп. 1. – Спр. 129. – Арк. 128. 28. ДА РФ. – Ф. 6991. – Оп. 2. – Спр. 65. – Арк. 64. 29. ДА РФ. – Ф. 6991. – Оп. 2. – Спр. 65. – Арк. 57. 30. ДА РФ. – Ф. 6991. – Оп. 2. – Спр. 65. – Арк. 156–157. 31. Власть и церковь в Восточной Европе. 1944–1953. – Т. 2.: 1948–1953. Документы российских архивов. – М.: РОСПЭН, 2009. – 1223 с. 32. ДА РФ. – Ф. 6991. – Оп. 2. – Спр. 65. – Арк. 79–85. 33. ДА РФ. – Ф. 6991. – Оп. 2. – Спр. 65. – Арк. 73. 34. ДА РФ. – Ф. 6991. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 53. 35. ДА РФ. – Ф. 6991. – Оп. 1. – Спр. 78. – Арк. 254. 36. ДА РФ. – Ф. 6991. – Оп. 1. – Спр. 294. – Арк. 225–226. 37. ДА РФ. – Ф. 6991. – Оп. 1. – Спр. 78. – Арк. 443. 38. ДА РФ. – Ф. 6991. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 132. 39. ДА РФ. – Ф. 6991. – Оп. 1. – Спр. 149. – Арк. 126. 40. ДА РФ. – Ф. 6991. – Оп. 1. – Спр. 294. – Арк. 221–222. 41. ДА РФ. – Ф. 6991. – Оп. 1. – Спр. 294. – Арк. 1. 42. ДА РФ. – Ф. 6991. – Оп. 1. – Спр. 294. – Арк. 25. 43. ДА РФ. – Ф. 6991. – Оп. 1. – Спр. 294. – Арк. 219.



Элла Быстрицкая

**ВОСТОЧНЫЕ ПРАВОСЛАВНЫЕ ЦЕРКВИ В ГЕОПОЛИТИЧЕСКИХ ПЛАНАХ КРЕМЛЯ  
(1945–1948 РР.)**

*В статье на основе архивных документов анализируются некоторые аспекты политики советского руководства связанные с планами превращения Московского патриархата в центр Вселенского православия и пути укрепления его авторитета среди восточных патриархов*

*Ключевые слова: Русская православная церковь, Совет по делам Русской православной церкви, восточные патриархи, Восточные православные церкви, геополитические планы Кремля.*

Ella Bystrytska

**EAST ORTHODOX CHURCHES ARE IN THE GEOPOLITICAL PLANS OF KREMLIN  
(1945–1948)**

*In the article on the basis of the archived documents some aspects of policy of soviet guidance are analysed convertings of Moscow patriarchy related to the plans into the center of Universal Orthodoxy and way of strengthening of his authority among East Patriarchs.*

*Key words: Russian Orthodox Church, Council for Russian Orthodox Church, the Eastern Patriarchs, Eastern Orthodox churches, the Kremlin's geopolitical plans.*

УДК 94(477):314.743

Галина Саранча

**СУЧАСНА ЕМІГРАЦІЯ У США: ПРОБЛЕМИ АДАПТАЦІЇ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ  
ЗВ'ЯЗКІВ З УКРАЇНОЮ**

*У статті досліджуються причини еміграції четвертої хвилі українців до США, особливості їх пристосування до умов проживання у чужій країні.*

*Ключові слова: емігранти, США, адаптація, Україна, четверта хвиля еміграції.*

Еміграція є феноменом, властивим історії багатьох народів світу. Еміграційні процеси можуть бути викликані різноманітними причинами. До основних чинників, що призводять до еміграції, можна віднести політичну та економічну кризу в суспільстві, війни, релігійні суперечності.

Українська еміграція до США, якій понад сто років, відбувалася саме за таких обставин. Четверта, остання хвиля української еміграції, не була виключенням із цього правила. Сучасна хвиля української еміграції належить до важливих, однак, ще мало вивчених у вітчизняній історіографії. Аналіз причин, перебігу та особливостей пристосування українців до нових умов життя має без перебільшення вагоме значення.

З досліджуваної проблеми ґрунтовних та спеціальних досліджень сучасними вітчизняними чи зарубіжними науковцями ще не написано. Окремими питаннями сучасної української хвилі займаються В. Ісаїв, О. Воловина, В. Лопух [2–3].

З огляду на актуальність і ступінь наукової розробки теми, метою праці є дослідження причин еміграції українців за океан, освітній та соціальний рівень емігрантів та особливості їх пристосування до життя у якісно нових умовах, проблеми взаємин "нової" та "старої" еміграції, а також сприяння встановленню економічних, культурних та наукових взаємозв'язків між діаспорою США та Україною.

Об'єктом дослідження є четверта хвиля української еміграції у США.

Предмет дослідження – соціально-економічні та політичні причини сучасної української еміграції, процес адаптації українців за кордоном та збереження зв'язків із батьківщиною.

Нова хвиля еміграції розпочалася під впливом тих політичних процесів, що відбувалися в СРСР наприкінці 80-х років XX століття. Процес перебудови та демократизації радянського суспільства призвів до падіння так званої "залізної завіси" між СРСР та Заходом. Мотиви, що спонукали українців до еміграції базувалися в основному на інтересі до країн, відвідина яких заборонялись до того часу.

Однак, на початку 90-х років XX століття причини, що спричинили масову еміграцію українців до США, змінили свій характер. Здобуття Україною незалежності не принесло українському

народові сподіваного економічного процвітання та матеріального добробуту. У цей час в країні швидкими темпами відбувався спад виробництва і наступала всеохоплююча криза. Загострення становища в економіці відобразилося на життєвому рівні громадян України. Після проведення лібералізації цін у 1992 році, основна маса населення (близько 64 % опинилися за межею) бідності, відбулося нечуване до того часу падіння матеріального добробуту українців. У найдраматичнішому 1993 році середньомісячний прибуток на душу населення в Україні складав 15 доларів США, у самих Сполучених Штатах місячний прибуток на той час становив 1500 доларів США. Тоді ж в Україні відбувається знецінення усіх видів соціальних стандартів населенню – пенсій, стипендій, соціальних виплат, вкладу в Ощадбанку. Значно зросло безробіття. Саме тоді і почався масовий відтік робочої сили за кордон, особливо із західних областей України [1, с. 245].

Відповідно до причин, що призвели до четвертої хвилі української еміграції до Сполучених Штатів, дослідники виділяють два періоди сучасної еміграції: перший – еміграція українців з СРСР (кінець 80-х – початок 90-х років XX століття); другий – масова заробітчанська еміграція українців з незалежної України, що триває до цього часу [2, с. 25, 32].

Оскільки офіційної статистики еміграції населення України не існує, та й її неможливо здійснити через те, що населення влаштовується на роботу за кордоном нелегально. Сьогодні неможливо назвати об'єктивну кількість емігрантів з України. У 2002 році керівники держави неодноразово називали цифру близько 7 млн осіб. Вітчизняні науковці зазначають, що згідно з офіційними даними, упродовж 1992–1996 рр. з України виїхало 260 тисяч громадян, до США емігрувало 100,7 тис. українців. Згідно зі статистикою, еміграція до США займала друге місце з виїзду українських громадян – найбільше українців емігрувало на той час в Ізраїль (290,4 тис.). За останні п'ять років еміграція зросла ненабагато, однак її напрямок і структура змінилися суттєвим чином. Більш як удвічі зменшилася частка виїзду в Ізраїль і водночас різко збільшилася питома вага емігрантів, які виїжджають до США [17, с. 38–39]. Отже, характерною рисою еміграції з України в роки її незалежності до країн зарубіжжя стало поступове заміщення етнічної еміграції економічною.

Професор університету в Торонто Всеволод Ісаїв у своєму інтерв'ю для газети "Міст" наводить дані Служби еміграції та натуралізації США, згідно з якими, у Сполучених Штатах на 1 січня 2003 року перебувало 100 тисяч легальних емігрантів з України. Науковець вважає, що на сьогоднішній день кількість легальних українських емігрантів налічувала 120 тисяч осіб [2, с. 25].

Важливою проблемою сучасної української еміграції у США є значна кількість осіб, які працюють у цій країні нелегально. Упродовж десяти років нелегальні емігранти живуть і працюють за океаном, не маючи жодних політичних прав, позбавлені соціального захисту.

За своїм характером, сучасна еміграція носить економічний характер. Основною причиною, через яку українці прибувають до США, є прагнення покращення свого матеріального становища. У цьому сучасна хвиля еміграції найбільше схожа із першою хвилею української еміграції. Однак, за своїм соціальним та освітнім рівнями, ця хвиля еміграції якісно відрізняється від трьох попередніх. Серед вихідців першої хвилі еміграції кількість письменних осіб становило лише 1 %, третя хвиля еміграції, що вважалася найбільш свідомою і освіченою, складалася у переважній більшості із осіб з початковою освітою – 54,54 %, кількість українців з вищою освітою становило 4,12 %, лише 9 % емігрантів з України мали спеціальну освіту [3].

На тлі цієї статистики, четверту хвилю еміграції впевнено можна назвати інтелектуальною, адже практично кожен українець, який емігрував до Сполучених Штатів Америки володів середньою освітою, і значна частина емігрантів мала вищу освіту. Новоспечені емігранти, намагаючись влитися в закордонне суспільство, часто не знаходили спільної мови з представниками "старої" еміграції. У багатьох із них світогляд залишився радянський, а їхня розмовна мова – російська. Ця четверта хвиля викликала шок у "старої" української діаспори, оскільки вона не очікувала такого байдужого ставлення до української мови, культури, традицій. Крім того, сьогоднішні причини еміграції з України відрізняються від колишніх. Так, попередні покоління залишали Батьківщину, котра перебувала під владою чужинців, а тепер українці мають власну державу. Об'єктивно держава зацікавлена у кваліфікованих, працьовитих, патріотичних кадрах, однак не може знайти їм достойного застосування.

Таким чином, четверта хвиля української еміграції, певним чином повторює першу – заробітчанську. Однак, на відміну від першої, в окремих випадках до 90 % емігрантів становлять жінки, які прагнуть прогнати свої сім'ї.

Сьогоднішніх представників четвертої хвилі української еміграції в США можна віднести до двох груп.

До першої належать ті, хто має громадянство іншої країни. Більшість емігрантів виїхали у зв'язку з матеріальними негараздами. Вони прагнуть адаптуватися в іншій країні, стати справжніми американцями, канадцями, німцями, австралійцями тощо. Мало у кого цей процес йде безболісно.

Часто ностальгія підсилюється конфліктом "батьків і дітей" (адже діти на відміну від батьків швидко адаптуються до нових умов і асимілюються).

До другої групи належать ті, кому важче адаптуватися у нове суспільство, і кого ностальгія мучить особливо сильно, починають шукати собі подібних. Проте, лише незначна частина з них починає об'єднуватись в українські емігрантські організації. Притому в них важко складаються стосунки зі "старою" діаспорою (дуже відрізняються погляди, прагнення, мотивації) [18].

Сучасні українські емігранти, за словами В. Ісаїва, "мають середню спеціальну або вищу освіту, мають сучасні фахи, яким не змогли знайти застосування в Україні, й змушені були емігрувати" [2, с. 32]. Цю ж думку підтримують й самі сучасні українські емігранти, зокрема, організатор українського телеканалу у США І. Афанасьєв теж вважає, що особи, які приїхали з колишнього СРСР, добре підготовлені у розумінні освіти, легко опановують професії, якими американці не люблять займатися, багато хто з них стає фахівцями комп'ютерного програмування.

Це високооплачувана професія, на яку є попит. І. Афанасьєв зазначає, що: "Якщо раніше, приїжджаючи до США, людина повинна була 5–10 років займатися важкою й малопrestiжною працею, аби "стати на ноги", то сьогодні досить двох років ретельного навчання, щоб мати цілком пристойний і гарантований заробіток" [4].

Прикладів такої успішної адаптації українських емігрантів в американському суспільстві чимало. Зокрема, колишній тернопільчанин Ярослав Предко, який три роки тому приїхав до США, маючи два дипломи про вищу освіту: інженера-механіка (Львівський політехнічний інститут) та економіста (Тернопільська академія народного господарства) ділиться таким досвідом: "У США, я спочатку працював на будові (як і більшість новоприбулих). Потім зрозумів, що першочерговим завданням для успішного старту є вивчення мови. Після шестимісячних курсів англійської мови я пішов на курси комп'ютерної бухгалтерії. Навчився також складати резюме до різних позицій, користуватися Інтернетом. І працюю нині бухгалтером у приватній фірмі" [5].

Заробітчани – найчисленніша складова четвертої хвилі. Хто їде з відчаю, хто більш розсудливо хоче заробити на майбутнє. Ці люди зберігають українське громадянство, вони збираються обов'язково повернутись на Батьківщину. Вони навчилися важко працювати, 10–16 годин на добу. Повертаючись в Україну, вони несуть нову трудову етику – чесно і напружено працюючи, вони стають прикладом для оточуючих. І, навіть не думаючи про місію четвертої хвилі, після повернення, вони мимоволі впорядковують українське суспільство навколо себе, стають своєрідними "центрами кристалізації" нової України.

Цікаво, що серед завдань, які ставлять вони перед собою, особливо часто зустрічаються: заробити початковий капітал для власної справи в Україні; дати дітям сучасну освіту. Відмовляючи там собі в усьому, вони вирощують тут нове освічене покоління. Останнім часом спостерігається так званий "мультиплікаційний ефект", коли слідом за одним на заробітки виїздить сім'ями і навіть поселеннями. Щоправда залишитися за кордоном назавжди збираються не усі. Хоча, згідно з дослідженнями, 25 % будь-якого потоку трудової еміграції – не повертається [18].

До інтелектуальних заробітчан належать ті, хто працює за контрактом в університетах, наукових лабораторіях, аналітичних центрах тощо. Маючи значні можливості для інтелектуального розвитку, вони, зазвичай, найбільш цікаві та перспективні ідеї залишають при собі, щоб втілити їх у життя вже в Україні. Після декількох років роботи за кордоном вони несуть в Україну новий інтелектуальний продукт, нові знання й технології. І знову ж такі – нову трудову етику, що заперечує нехлюйство та ледарство.

Студенти належать до молодого покоління, яке завтра розпочне будувати нову сильну Україну. Вони також мають можливість порівняти життя тут і там, об'єктивно оцінити переваги і недоліки України. Ці молоді хлопці та дівчати вже зуміли виграти гранти або заробити собі на навчання. Вони не лякаються невідомого, а навпаки, сміливо йдуть у завтрашній день, коли принесуть в Україну нові знання і технології.

Діаспора у США упродовж свого існування розбудувала широку мережу власних етнічних організацій та установ. Вона створила широкі можливості для збереження української ідентичності й продовження свого існування власне як діаспори, незважаючи на майже суцільну інтегрованість у суспільне життя США.

Сучасна еміграція, прибувши до США, застала тут організоване життя української діаспори. Численні громадсько-політичні, релігійні, мистецькі організації у США до 1991 року виконували функції, що могли б належати до компетенції держави. Роль, яку відіграла діаспора, розповідаючи всьому світові про геноцид, безправ'я та знущання над цілим народом, важко переоцінити.

Із проголошенням України незалежною державою, роль українських організацій докорінно змінилася. Представники української діаспори, що є активними громадськими діячами з цього приводу зазначають, що на сьогоднішній день завданням цих структур є: "сприяти у



державотворчих процесах молодій державі, зокрема формулювати національну ідею, об'єктивно визначати соціально-економічні і соціально-культурні інтереси держави і українського народу" [6].

До завдань, що постали перед українськими громадськими та церковними організаціями, відноситься і допомога новоприбулим емігрантам в адаптації до нових умов проживання. Організації української діаспори у США надають посильну допомогу в облаштуванні новоприбулих, зокрема в оформленні необхідних документів, вивченні мови.

Українська діаспора покладала чималі надії на новоприбулих емігрантів в тому, що вони поповнять українські організації у США, однак вони не справдилися: "Великі сподівання були у зв'язку з так званою "четвертою хвилею" еміграції. Для цього була навіть відновлена діяльність Асоціації українців в Америці з її органом – журналом "Наш голос", з метою організаційно оформити численну кількість нової еміграції, розкиненої в різних штатах Америки. На жаль, "Наш голос" не став ні голоснішим ні перспективнішим. Ці сподівання виявилися передчасними. Насправді, тільки у виняткових випадках новоприбулі включалися до організацій" [6]. К. Мицьо у статті в "Свободі", висловила з цього приводу так: "За 12 років українське організоване життя на еміграції опинилося в критичному пункті, існує поважна загроза, що вона може занепасти до тієї міри, що буде існувати лише на папері. Старі громадські діячі відходять, а молода зміна не чисельна. Це діється тоді, коли є така чисельна, молода і освічена нова еміграція" [7].

У той же час сучасні українські емігранти вважають, що участь в створених "старою" еміграцією організаціях неможлива через низку суперечностей, що існують між новоприбулими та українською діаспорою. До таких проблем відносяться суперечки навколо мовної проблеми, деякі розбіжності у поглядах. Мова діаспори для новоприбулих емігрантів досить часто стає об'єктом жартів і анекдотів: "Ви тільки послушайте, які слова оголошуються українськими: "екзикутива", "евентуально", "емеритур", "на фльорі", "селективно"! Часто словосполучення будуються за аналогією з англійськими. Величезна кількість полонізмів – наслідок життя галичан під польською окупацією" [2].

Участь в громадських організаціях для сучасних емігрантів, вихідців з колишнього СРСР, зазвичай, асоціюється із примусовим виконанням обов'язків, як це відбувалося у радянських спілках та громадських організаціях. Саме цим і пояснюється той факт, що за більш як десять років існування "нової" еміграції, її представники не створили жодного громадського утворення [8]. Представники сучасної еміграції вважають українську діаспору у США специфічною і "закритою" за своїм характером [4]. Саме політичною заангажованістю представників "старої" еміграції пояснюється відсутність нормальних контактів з новітніми мігрантами й емігрантами. Колишні політичні емігранти вважають новітніх звичайнісінькими заробітчанами, які далекі від їхніх ідейно-політичних прагнень, і тому не бажають вливатися у діаспорні організації. Проблема полягає в тому, що у "старої" й "новітньої" еміграції різні життєві цілі. "Стара" еміграція, або діаспора (офіційна назва – закордонні українці; у березні 2004 року Верховна Рада України ухвалила Закон "Про правовий статус закордонних українців"), – це громадяни країн свого оселення, добробут і всі права яких цілком забезпечені. "Новітні" трудові емігранти залишаються громадянами України – в основному вони приїхали на певний час, щоб у різний спосіб поліпшити свій добробут і повернутися до України [18].

Значна кількість емігрантів з України не так далеко відійшли від радянського минулого у сприйнятті світу і тому більше зближуються з російськомовними емігрантами з колишнього СРСР. Цьому сприяють і засоби масової інформації, створені останнім часом, які пропагують "єдність громадян пострадянського простору" [4].

Ще однією характерною рисою сучасної еміграції є прагнення якомога швидше адаптуватися до нових умов життя і асимілюватися в американському суспільстві. Прикладом цього може послужити той факт, про який заявляє Є. Федоренко, керівник шкільної ради: "в останніх роках число учнів українських шкіл не зростає пропорційно до хвилі еміграції з України" [9]. Загалом для новоприбулих емігрантів питання "національного" самовизначення має ситуативний характер і залежить від місця роботи, проживання, кола осіб, з якими вони спілкуються. Саме невисокий рівень етнічної самоідентифікації представників четвертої хвилі не сприяють її інтеграції в суспільне життя "старої еміграції" [17, с. 39–40].

На думку Уляни Дячук, голови Українського народного союзу і президента Української американської координаційної ради, основна проблема полягає в тому, що новоприбулі ще не збагнули потреби та цінності етнічних організацій, не розуміють, наскільки корисною може бути для конкретної особи чи родини їх підтримка. Це стосується захисту інтересів членів організації, можливості впливу в їх інтересах на уряд країни, у якій вони проживають. У. Дячук так пояснює потребу участі в суспільно-громадському житті української діаспори новоприбулим емігрантам: "якщо ви не вступите до якоїсь організації й не почнете в ній працювати, – може, своїм способом, ви розплинетеся в морі американським, а ваші діти скоро перестануть говорити по-українськи" [17, с. 40].

Однак, серед цього загалу є чимало українців, свідомих своєї національної приналежності, вони відвідують церкви, громадські осередки, відстоюють національні інтереси, мову, культуру. Завдяки цим тенденціям стає можливим взаємне порозуміння між цими двома групами. Серед нової хвилі еміграції є чимала кількість митців, літераторів, художників, які плідно працюють і поза межами України і в той же час активно впливають на культурно-мистецьке життя української діаспори.

Еміграція четвертої хвилі – процес об'єктивний ще не лише через важкий економічний стан, а й через те, що переїзди з однієї країни до іншої є нормою цивілізованого життя. Незважаючи на усі непорозуміння між поколіннями, що існують зараз, "нова" еміграція поступово знаходить себе. Відроджується у неї любов до своєї мови і культури. Вона починає зближуватися зі "старою" еміграцією. Представники нової хвилі вже роблять поважний вклад в українське громадське й культурне життя. Чимало нових емігрантів працюють в українській спільноті в галузях освіти, культури, релігії, спорту та бізнесу.

Специфіка четвертої хвилі еміграції полягає в тому, що значна кількість її учасників, роками проживаючи у відриві від історичної батьківщини, залишаються громадянами України. Тому важливу роль сучасна еміграція відіграє у встановленні різносторонніх взаємин з батьківщиною.

Найбільш динамічно розвиваються зв'язки між США та Україною в науковій галузі. Завдяки програмам академічного обміну, для науковців з України стало можливим не тільки ознайомитися з досвідом американських колег в різних галузях науки, але й більше дізнатися про саме життя у Сполучених Штатах [14]. Здійснюється обмін делегаціями, групами, окремими фахівцями між містами-побратимами: Одесою і Цінцінатті, Чернівцями і Солт-Лейк-Сіті, Харковом і Балтімором.

У останні роки розпочалися взаємні контакти на постійній основі між гуманітарними інститутами Академії Наук України і українськими науковими закладами і українознавчими кафедрами низки університетів США.

Важливим внеском у розвиток зв'язків у науковій галузі стала організація щорічної літньої школи при Гарвардському університеті, у якій важливу увагу приділяють дослідженням проблем сучасної історії України [15]. Здійснюється обмін фахівцями між Інститутами мовознавства ім. О. Потебні (Київ), Інститутом суспільних наук (Львів) та низкою університетів США [16, с. 135]. Українські митці різних сфер мистецтва (література, художнє мистецтво, кіно та ін.) також отримали змогу представити свої твори і для земляків за океаном [11].

За останні роки різко змінилася картина української присутності за кордоном: новітня міграційно-еміграційна хвиля вже незабаром перевершить "стару" еміграцію, так звану "діаспору", разом з автохтонними українцями. Сфера міграції переважно перебуває у тіньовому віданні. Досі її проблеми розв'язували на державному рівні – Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, а на громадському – Всеукраїнська громадська організація (ВГО) "Українська взаємодопомога" (створена у листопаді 2003 р.), покликана опікуватися проблемами українських громадян за кордоном та їхніх сімей, особливо дітей, в Україні.

ВГО "Українська взаємодопомога" ініціювала громадський проект "Четверта хвиля", основна мета якого – об'єднання громадян України, що проживають за кордоном, для реалізації та захисту їхніх громадянських, професійних, соціальних, економічних прав, підтримки фахових інтересів і профспілкової солідарності та сприяння їхньому поверненню до України.

Четверта хвиля передбачає також взаємодію "нової" й "старої" еміграції з метою утвердження світового українства як економічної, громадянської й політичної сили у світі та його дієвого впливу на розвиток нашої держави. Уже сформовано новітні українські громадські організації в Італії, Португалії, Іспанії, США, Канаді, Греції, Болгарії та інших країнах.

На зібраннях громадських організацій сучасної хвилі ставляться високі вимоги перед владними структурами, щоб Українська держава розв'язувала проблеми трудової міграції й соціального захисту своїх громадян, ґрунтуючись на досвіді передових країн. Україна повинна входити у світовий міграційний процес на правовій основі. Це має стати стратегією нашої внутрішньої й зовнішньої політики. Слід нарешті, прийняти концепцію національної міграційної політики й розробити відповідну стратегію для регулювання процесів трудової міграції. Міграційна політика України повинна забезпечити державу від потоків нелегальної міграції з країн третього світу та гарантувати своїм легальним мігрантам інтеграцію у цивілізовані суспільства на правовій основі й сприяти поверненню їх до України.

Понад 20 млн осіб українського походження (або майже третина українського етносу) проживає поза межами України і на сьогоднішній день вже не є діаспорою бездержавного народу. Новий етап у розвитку світового українства потребує віднайдення нових підходів до розв'язання його проблем. Існування української діаспори урізноманітнює, збагачує та утверджує українську присутність у світі. Розвиток всебічних культурних, наукових та економічних зв'язків із діаспорою потрібний передусім самій Україні, оскільки кожна зарубіжна українська громада є не лише

джерелом знань про нашу державу, а провідником політичного впливу в інтересах нашої держави в країні свого поселення.

#### *Список використаних джерел*

1. Михальчук П. Історія України. Навчальний посібник. Вид. 2-ге доп. І перероб. / Михальчук П. А. – Тернопіль: Астон, 2003. – 272 с.
2. Лобунський В. Професор Ісаїв: Повоєнні емігранти називали тутешніх українців баянками / Лобунський В. // Міст. – Чикаго. – 28 січня 2004. – № 4.
3. Immigration History Research Center of Minnesota. – UUARK. – Box n, – Folder 4.
4. Герман Г. Я громадянин України / Герман Г. // День. – Чикаго. – 5 лютого 2004. – № 34.
5. Лиховид О. Новим емігрантам допомагає "Українська світлиця" / Лиховид О. // Свобода. – Нью-Йорк. – 36 квітня 2004. – № 16.
6. Барановський Р. Застій у діаспорних організаціях – це не криза, але... / Барановський Р., Кегонсон, Н. Й. // Свобода. – Нью-Йорк. – 3 жовтня 2003. – № 40.
7. Мицько К. Українська закордонна громада й надалі потрібна Україні / Мицько К. // Свобода. – Нью-Йорк. – 1 серпня 2003. – № 31.
8. Роздуми з початку нового шкільного року // Свобода. – Нью-Йорк. – 19 вересня 2003. – № 38.
9. Супрун М. Хто ми??? / Супрун М. // Міст. – Чикаго. – 12 лютого 2004. – № 6.
10. Чумаченко Г. Етнографічність в культурі діаспори / Чумаченко Г. // Свобода. – Нью-Йорк. – 22 серпня 2003. – № 34.
11. Климчак М. Київські мистці у Чикаго / Климчак М. // Українське слово. – Чикаго. – 13 лютого 2004. – № 4.
12. Костелина Л. Триумф "Громовиці" в Україні / Костелина Л. // Свобода. – Нью-Йорк. – 15 серпня 2003. – № 33.
13. Петруняк М. Четверта хвиля. Іспанський гребінь... / Петруняк М. // Свобода. – Нью-Йорк. – 12 лютого 2004. – № 6.
14. Непийвода В. "І чужого навчайтесь, й свого не цурайтесь": З американських університетів повертаються в Україну випускники програми академічного обміну / Непийвода В. // Свобода. – Нью-Йорк. – 5 вересня 2003. – № 36.
15. Волос Н. Гарвард дає нове натхнення / Волос Н. // Свобода. – Нью-Йорк. – 22 серпня 2003. – № 34.
16. Зарубіжні українці: Довідник. – К., 1991. – 525 с.
17. Тропинський В. Українці в світі / Тропинський В. П., Шевченко А. А. – К.: Видавничий дім "Альтернативи", 1999. – 352 с.
18. Шокало О. Українська еміграція: причини й наслідки / Олександр Шокало // Режим доступу: [http://viche.ascent.kiev.ua/img/dovidka\\_new.gif](http://viche.ascent.kiev.ua/img/dovidka_new.gif) border

**Галина Саранча**

#### **СОВРЕМЕННАЯ ЭМИГРАЦИЯ В СОЕДИНЕННЫХ ШТАТАХ АМЕРИКИ: ПРОБЛЕМЫ АДАПТАЦИИ И СОХРАНЕНИЯ СВЯЗЯМ С УКРАИНОЙ**

*В статье исследуются причины эмиграции четвертой волны украинцев в Соединенные Штатах Америки, особенности их приспособления к условиям проживания в чужой стране.*

*Ключевые слова: эмигранты, США, адаптация, Украина, четвертая волна эмиграции.*

**Halyna Sarancha**

#### **MODERN EMIGRATION IN THE UNITED STATES: PROBLEMS OF ADAPTATION AND CONSERVATION RELATIONS WITH UKRAINE**

*In the article the reasons of emigration are explored 4-th waves of Ukrainians to the United States of America, features of their adaptation to the terms of residence in a stranger country.*

*Key words: immigrants, the U.S. adaptation, Ukraine, the fourth wave of emigration.*



---

## **Розділ 3. ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ**

УДК 930.1 (477) "19"

Тетяна Самойленко

**ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО  
РАДЯНСЬКОГО КІНЕМАТОГРАФУ (1920–1930-ТІ РР.)**

*У статті проведено класифікацію радянських кінострічок 1920–1930-х років, проаналізовано ідеологічне навантаження кінофільмів та їх вплив на формування світогляду населення радянської України.*

*Ключові слова:* український радянський кінематограф, радянська Україна, ідеологія, кінохроніка, кіноапаратура.

Актуальність звернення до історії кіно зумовлена тим, що кіномистецтво є невід'ємною частиною життя сучасного світу, тому сьогодні простежується цілком закономірний інтерес дослідників та широкої громадськості до специфічних умов зародження та перших етапів функціонування кінематографу на терені України. Не менш важливим аргументом є потреба об'єктивного висвітлення проблеми взаємовпливу культури кіно, влади та суспільства у 1920–1930-х роках, оскільки в окреслений період кіно починають використовувати як одним із найбільш дієвих засобів формування тоталітарної культури.

Історії становлення та розвитку кіноіндустрії відведено вагоме місце історичних студій радянського періоду. Більше того, значна кількість праць з кінознавчої тематики опублікована вже у 1920-х роках. Наукові розвідки М. Лебедева [1], К. Мальцева [2], Б. Ліхачьова [3], А. Кациргаса [4], І. Трайніна [5] є надзвичайно цікавими та цінними для сучасних дослідників, адже ці автори були безпосередніми учасниками кінематографічного процесу міжвоєнного періоду.

Характерною рисою цих праць була дискусійність, пошук шляхів подальшого розвитку та перспектив кінокультури. Проте, в силу відомих обставин, представники радянської історіографії висвітлювали тему тоталітаризації кінематографічної сфери з точки зору адаптації буржуазного вульгаризованого видовища до справи побудови нового соціалістичного суспільства [6].

Сьогодні проблема дослідження історії кіно привертає до себе увагу таких дослідників, як: С. Безклубенко [7], В. Скуратівський [8], С. Тримбач [9], Н. Капельгородська [10]. Незважаючи на значні здобутки цих науковців, сучасна українська історіографія все ще недостатньо висвітлює проблему становлення національного кінематографу в умовах формування тоталітарної культури. Незважаючи на вже 19-річну історію незалежності України, досі не з'явилося фундаментальних робіт з історії українського кіно, хоча кіномистецтво досліджується мистецтвознавством, кінознавством, історією, філософією, культурологією тощо.

Значні можливості кіноманіпуляції колективною свідомістю громадян відразу привернули до себе пильну увагу радянської влади. Кіноекрани перших післяреволюційних років були наповнені ще зарубіжними стрічками, що негативно трактувалися більшовиками. Та протиставити їм було нічого. Тому перші зусилля радянського кіно скеровувалися на створення простих і дешевих хронікальних, агітаційних та документальних стрічок.

Уже у квітні 1919 року при Всеукраїнському фотокінокомітеті створили відділ кінохроніки, якому доручили випускати щотижневий "Живий журнал". Згодом з'явився ще один подібний проект під назвою "Кінотиждень" (1924 р.). Швидкий розвиток кінохроніки знаходить своє відображення і у стилістичній течії кіномистецтва 20-х років – "кіноки", що абсолютизувала можливості кінознімальної апаратури – "механічного ока". "Кіноків" очолив Д. Вертов, найвідоміший оператор і режисер документального російського кіно.

Радянська кінохроніка швидко стала своєрідним варіантом офіційної газетно-журнальної інформації. У радянських умовах мистецтво кіно невпинно перекаваліфікувалось в ідеологічного речника партії.

Випуск перших короткометражних ігрових агітфільмів покладався на політичні структури Червоної армії. Ще на початку 1919 року редакційно-видавничий відділ Наркомвоєну України розробив список тем для агітаційних фільмів: "Село, куркуль, середняк та бідняк", "Дрібнобуржуазна та куркульська сутність контрреволюції", "Гетьманщина та Директорія", "Єдність збройних сил радянських республік", "Нація і клас", "Церква та держава" тощо [11, с. 170–171].

На терені України вже у 1919 році знято такі агітаційні фільми: "Все для фронту" – про збір теплих речей і обмундирування для фронту, "Червона зірка" – про патріотизм та відвагу червоноармійців, "Павуки і мухи", "Чотири місяці у Денікіна". Процес створення агітаційних фільмів

займав 3–10 днів. Такий термін значною мірою диктувався тим, що змістова частина була актуальною упродовж незначного періоду часу.

Агітаційні стрічки мали свої різновиди: кіноколаж, кіноплакат, кінолистівка. Більш високим рівнем стали художні агітки, що з часом поклали фундамент для розвитку радянської художньої кінокартини. До художніх агітаційних фільмів, випущених в Україні упродовж 1919–1921 років належали такі, як: "41 дивізія", "Слухайте, брати!", "У царстві ката Денікіна", "Братній союз міста й села", "Це буде останній й вирішальний бій", "Повстаньте, гнані і голодні!", "Всеобуч", "Червоний командир", "Той, що прозрів", "Червоний Кобзар", "Квіти на камені" та інші [12, с. 36].

Документальний фільм як різновид кіно, оперував зображенням реальних фактів та подій. На початку 20-х років у документальних картинах робився акцент на відновлення країни з руїни, спричиненої світовою та громадянською війною. Ця теза знайшла відображення у низці досить вдалих документальних фільмів: "Відновлення водопроводу, будівель, трамваю Одеським губкомунвідділом", "Відновлена джутова фабрика", "Відроджене сільське господарство України" тощо.

У 1922 році, до п'ятої річниці революції, побачили світ фільми "Великий Жовтень" у 5-и частинах та "П'ять років Радянської влади", що відображали історико-революційні події та зміни у суспільному житті. У наступному році в Одесі починає регулярно виходити періодичний кіножурнал, скерований на тематику: "Святкування п'ятиріччя Червоної Армії в Одесі", "Воскресник у Великдень", "Подарунок одеських залізничників Іллічу", "Прибуття в одеський порт німецьких тракторів", "Перший радянський пароплав, який відправляється в Константинополь" [11, с. 198].

Доволі часто документальні стрічки показували промови відомих партійно-радянських лідерів, репортаж з мітингів та партійних зібрань і з'їздів. Активність випуску документальних картин, до того ж значних за метражем, значно підвищувалася у переддень річниць революції.

Слід зазначити при цьому, що, як на це вказував В. Скуратівський, українське кіно середини 1920-х років стало своєрідним поєднанням попередньої жанрової інерції та нової, виключно революційної тематики [8, с. 127]. Під "попередньою жанровою інерцією" мається на увазі дореволюційний досвід українського кінематографу, що базувався саме на популярних фабулах, від яких змушений був позбавитися під тиском комуністичної ідеології, що вбачала у цьому відбиток буржуазних традицій.

На початку 20-х років в українському кіно розвивався і напрямок, що спирався на дореволюційний психологічний фільм та символістський і експресіоністичний театр. М. Лядов, досліджуючи зародження української кінокультури, говорить про присутність у ній національно-революційних елементів, які він пояснює штучним відставанням культурного процесу України упродовж багатьох віків. 20-і роки дослідник називав "п'янкою порою ренесансу", коли український кінематограф робив перші, смішні, незграбні кроки. М. Лядов вважав корінним переломом в історії українського кіно 1927 рік, коли вже можна було говорити про появу кінокультури. Кінотвори ж попереднього періоду він називав "відвертою халтурою" [13, с. 143].

Грандіозною подією в історії українського радянського кінематографу 1920–1930-х років стала діяльність О. Довженка, Леся Курбаса, Г. Стабового, Я. Протазанова, В. Пудовкіна. В УРСР певний час працювали російські кінематографісти – П. Чардинін та В. Гардін.

Український кінематограф значно збагатився з приходом Леся Курбаса, який став в ньому родоначальником кіносатири. Досвід роботи у театрі допоміг режисерові вдало зняти комедії "Вендета", "Макдональд" та "Арсенальці" [11, с. 178]. Високу оцінку заслужив Георгій Стабовий за свою картину "Два дні" (1927 р.), що започаткувала "малий жанр" та "малу тематику" в українському кіно [11, с. 580].

О. Довженко – геній українського кіномистецтва – розпочав свою діяльність у червні 1926 року. Його першими роботами були комічна стрічка "Ягідка кохання" (1926 р.) та пригодницький фільм "Сумка дипкур'єра" (1927 р.). Справжнім проривом до загального визнання стає кінокартина "Звенигора" (1927 р.). Я. Савченко у 1930 році опубліковує монографію "Народження українського кіна", що по суті була розповіддю про три фільми О. Довженка. Автор зазначав, що до О. Довженка в українській кінематографії не було принципово-теоретичних та ідеологічно-світоглядних позицій, саме тому він вважав кінопродукцію майстра вихідною точкою українського кіномистецтва: "Творча діяльність Довженкова запліднює кінематографічний процес, дає йому сильні стимули й енергію поступувати, підноситися на вищі щаблі культури" [14, с. 3].

В. Костроменко, називаючи картину скарбом, дає їй таку характеристику: "стрічка не містила у собі нічого звичного для кінематографістів і глядачів, відкинуте звичне уявлення про сюжет, зміщено поняття реального часу, а кожен кадр являє собою яскраву глибоку метафору" [15, с. 2]. Вершиною німого кіно УРСР і сьогодні цілком слушно називають роботи О. Довженка "Звенигора", "Арсенал" та "Земля".



Окрему групу радянських кінотворів 20-х років складають фільми, безпосередньо пов'язані з українською історичною та літературною тематикою: "Тарас Шевченко", "Тарас Трясило", "Черевички" (П. Чардиніна, 1926 р., 1927 р., 1928 р.), "Борислав сміється" (І. Рони, 1927 р.), "Микола Джеря" (М. Терещенка, 1927 р.), "Злива" (І. Кавалерідзе, 1929 р.). Проте відразу після виходу ці картини були розкритиковані за "національні збочення" та ідейні хиби, а з початком нового десятиліття їх вилучили з показу [16, с.39–40].

Зародження звукового кіно у СРСР хронологічно співпадає зі зміною курсу партії у бік суцільної тоталітаризації суспільства. Якщо 20-ті роки стали часом небаченого розквіту української культури, то наступне десятиліття, з характерними централізацією та русифікацією, стало періодом жорсткого контролю. Ю. Богомолів зазначав, що країна упродовж двох перших десятиліть існування швидко трансформувалася з ідеократичної у міфократичну. Ця відмінність особливо відчувалася у культурній сфері загалом та у кінематографі зокрема: "В 20-ті роки лівий художник зайнятий переважно обґрунтуванням ідей революції... в 30-і – обґрунтуванням легітимності режиму" [17, с.17].

У 30-і роки чітко проявилася безпосередня залежність шляхів, напрямів розвитку радянського кінематографу від загальносуспільних процесів. Командно-адміністративна система управління кінопромисловістю регулювала процес кіновиробництва, починаючи зі стадії формування задуму стрічки, закінчуючи її показом на екрані.

Характерною рисою радянського кінематографу 30-х років ХХ ст. стала його переорієнтація на проблеми соціального характеру: радянське кіно шукало та знаходило теми, образи з життя народу та художні засоби, що робили його близьким та доступним загальній аудиторії. Потрібно було показати сучасника у його розвитку та становленні. Прекрасні та райдужні картини, відзняті, згідно з вимогою соціалістичного реалізму, сьогодні викликають багато сумнівів щодо своєї правдивості. Соціальні потрясіння, так звана "друга революція" Й. Сталіна, проблеми індустріалізації та колективізації, Голодомор, масові репресії, нездорова атмосфера страху, підозрілості якось не в'язалися з екранним щасливим радянським суспільством, яке будує ідеальну країну. Тож чи був реалізм цих картин реальним?

Відповідь на питання дав В. Луначарський, який у 1933 році запропонував методологію соціалістичного реалізму: потрібно відображати не те, що є, а те що має бути [18, с. 49].

У нових ідеологічних умовах продовжували працювати О. Довженко, І. Кавалерідзе, Л. Луков, Г. Тасін, І. Савченко, які представляли романтичний напрямок радянського кіномистецтва. Українських режисерів об'єднувало тяжіння до широких філософських узагальнень, епічних оповідань, образного, метаморфічного мислення.

Проте тоталітаризація культури значно змінила авторський почерк майстрів екрану. Наприклад, О. Довженко, працюючи над вже звуковим кіно, у 30-х роках зняв такі стрічки: "Іван" (1932 р.), "Аероград" (1935 р.), "Щорс" (1939 р.). Проте, впізнати О. Довженка у цих кінострічках складно, та й нічого спільного з українською тематикою вони не мали, крім "Щорса", який, до речі, неодноразово коректувався органами влади. Аналізуючи творчість О. Довженка у 30-х роках, В. Скуратівський писав, що великого режисера спіткала доля всього пориву, який розбився об новопоставлені мури тоталітарного централізму, адже характерний майстру національний пафос під впливом державного тиску поступився суто пропагандистським картинам [8, с.130].

Потрібно зазначити, що технічний розвиток та удосконалення кінематографічної справи зовсім не означали відмову від жанрів попереднього періоду "німого кіно". Так, досить успішно продовжувало розвиватися документальне та хронікальне кіно на базі Української студії кінохроніки, що знаходилася у Харкові. У 1932 році студія починає випускати одночасно п'ять кіножурналів: "Комуніст на екрані", "Комсомолец України", "Комуніст для села", "Харківський робітник" та "На варті", які висвітлювали проблеми та здобутки сучасності, оперативно розповідали про ті чи інші події.

У 1933 році режисер М. Левков знімає картини "Більшовик Ізотов", "Дід Мороз", "Свято заможності", що стають класикою радянського документального кіно [19, с.8]. Популярним серед документалістів стає жанр кінопортрету, у якому автори намагаються втілити образ сучасника, наприклад, картини "Олексій Стаханов" (1935 р.) та "Парторг Майоров" (1938 р.).

Наприкінці 20–30-х роках ХХ ст. з'являється явище, характерне для тоталітарних режимів, так званих "заборонених" картини. Так, у 1928–1930 рр. були зняті з екранів фільми: "Студентка", "Квартали передмістя", "Людина з кіноапаратом" та "Весна", що кваліфікувалися як шовіністичні, запекліницькі та формалістичні [20, арк. 27]. У 1934 році заборонено демонструвати стрічки "Молодість" та "Біла смерть", що були переповнені психологічними моментами та відображали переживання негативних героїв, завдяки чому могли викликати співчуття у глядачів [21, арк. 31].

У 1935 році до списку заборонених потрапили картини: "Інтриган", "Прометей", "Суворий юнак", "Повінь", "Застава біля чортового броду", що характеризувалися як шкідливі. Це далеко не весь перелік творів, що не пройшли численні репертуарні комісії. Насправді значною була кількість недопущених сценаріїв. Цей факт свідчив про посилення контролю та грубе втручання влади у виробничий та творчий процес, що став визначальною рисою українського радянського кінематографу 30-х рр. XX ст.

Таким чином, зародження радянського українського кінематографу проходило у складних економічних та політичних умовах, що позначалося й на розвитку кіномистецтва. Більшовицький уряд, підпорядкувавши справу кіновиробництва, сповідував відмову від так званих "буржуазних традицій" кінематографу. Першими радянськими стрічками стають хронікальні, агітаційні та документальні фільми, перед якими поставлено завдання висвітлювати різні аспекти життя держави та подавати їх у відповідному комуністичному трактуванні.

Необхідність привернути увагу масового глядача змушує партійців визнати необхідність демократизації кінематографу, що проявилася у розширенні жанрового діапазону, залученні комедії, драми, бойовика, пригодницького кіно тощо. Кінострічки українського виробництва вирізнялися особливою поетичністю та театральністю. Потрібно зазначити, що попри абсолютне одержавлення та контроль з боку ідеологічних учителів, український кінематограф вирізнявся національними нотками, що, хоч і завуальовано, вносили талановиті автори-режисери.

Зародження звукового кіно у СРСР хронологічно співпадає зі зміною курсу партії у бік суцільної тоталітаризації суспільства. Упродовж 30-х рр. XX ст. український кінематограф втратив свою автономність та був повністю підкорений загальноімперським замовленням. З кіновиробництва усунули низку визначних режисерів Ф. Лопатинського, Г. Стабового, Я. Галицького. Постійні утиски відчували І. Кавалерідзе та М. Калюжний, а О. Довженко змушений перейти у російський кінематограф.

Кількість українських картин постійно зменшувалася. Якщо автори зверталися до історичної тематики, то були змушені подавати її у спотвореному вигляді, сповідуючи офіційну позицію, відображаючи український народ нездатним до державотворення організмом, що знайшов порятунком з приходом радянської влади.

У 30-і рр. XX ст. чітко проявилася безпосередня залежність шляхів, напрямів розвитку радянського кінематографу від загальносуспільних процесів.

#### *Список використаних джерел*

1. Лебедев Н. Кино: Его краткая история, его возможности, его строительство в советском государстве / Лебедев Н. – М.: Государственное издательство, 1924. – 279 с.
2. Мальцев К. На помощь советскому кино / Мальцев К. – М.-Л.: Киноиздательство РСФСР. Кинопечать, 1927. – 31 с.
3. Лихачев Б. Кино в России (1896–1926): Материалы к истории русского кино / Лихачев Б. С. – Ч. 1: 1896–1913 – Л.: Academia, 1927. – 208 с.
4. Кациргас А. Советские кинокартины / Кациргас А. – М.-Л.: Московский рабочий, 1927. – 91 с.
5. Трайнин И. Кино на культурном фронте / Трайнин И. – Л.: Театроиздательство, 1928. – 110 с.
6. Жукова А. Кіномистецтво Радянської України / Жукова А. – К., 1969. – 29 с.; Кудін В. Кіно Радянської України: короткий нарис / Кудін В. – К.: Мистецтво, 1979. – 104 с.; Иванов С. Найважливіше в мистецтві / Иванов С. – К.: Тов-во Знання, 1969. – 48 с.
7. Безклубенко С. Кіномистецтво та політика: критичний історико-теоретичний нарис / Безклубенко С. – К., 1991–1995. – 430 с.
8. Скуратівський В. Українське кіно – XX. Проспект до монографії / Скуратівський В. // Сучасність. – 1999. – № 10. – С. 126–136.
9. Тримбач С. Українське кіно / Тримбач С. // Сучасність. – 1996. – № 2. – С. 115–123.
10. Капельгородська Н. Иван Кавалерідзе: Грані творчості / Капельгородська Н., Синько О. – К., 1995. – 80 с.
11. История советского кино 1917–1967: в 4-х т. – Т. 1. – М.: Искусство, 1969. – С. 170–171.
12. Корнієнко І. Українське радянське кіномистецтво 1917–1929 / Корнієнко І. С. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – С. 36.
13. Лядов Н. Рождение украинской кино-культуры / Лядов Н. – С. 143.
14. Савченко Я. Народження українського кіна. Три фільми О. Довженка / Савченко Я. – К.: Укртеакіновидав, 1930. – 44 с.
15. Костроменко В. Наш скарб / Костроменко В. // Культура і життя. – 2002. – № 33. – С. 2.
16. Список действующего фонда фильм треста РОССНАБФИЛЬМ по состоянию на 1-е мая 1934 г. / Сост. О. Розанова. – М.: Роскиноиздат, 1934. – 51 с.
17. Богомолов Ю. Краткий конспект длинной истории советского кино. 20–70-е годы / Богомолов Ю. // Искусство кино. – 1995. – № 1. – С. 16–23.
18. Собуцький М. Про перемогу соціалізму над реалізмом / Собуцький М. // Кіно. Театр. – 2004. – № 2. – С. 46–51.
19. Двадцать лет советской кинематографии. Сборник статей. – М.: Госкиноиздат, 1940. – С. 8.
20. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 4193. – Арк. 27.
21. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6458. – Арк. 31.

Татьяна Самойленко

### ОСОБЕННОСТИ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ УКРАИНСКОГО СОВЕТСКОГО КИНЕМАТОГРАФА (1920–1930-Е ГГ.)

*В статье проведена классификация советских кинолент 1920–1930-х годов, проанализированы идеологическую нагрузку кинофильмов и их влияние на формирование мировоззрения населения советской Украины.*

*Ключевые слова:* украинский советский кинематограф, советская Украины, идеология, кинохроника, киноаппаратура.

Tetyana Samoylenko

### FEATURES OF BECOMING AND DEVELOPMENT UKRAINIAN SOVIET CINEMA (1920–1930TH)

*The article carried classification of soviet films. It analyzes ideological loading of movies and its influence on forming of world view of the population of the Soviet Ukraine.*

*Keywords:* Ukrainian Soviet cinema, Soviet Ukraine, ideology, newsreel, kinoaparatura.

УДК 792.071.2 + 792.5(477.75)

Сніжана Шендрікова

### АКТОРИ КРИМСЬКОГО УКРАЇНСЬКОГО МУЗИЧНОГО ТЕАТРУ

*У науковій статті проаналізовано роботу провідних українських акторів Кримського українського музичного театру та їх вплив на культурне життя півострова.*

*Ключові слова:* Кримський український музичний театр, провідна роль, репертуар, майстерність актора, українська театральна культура.

Історія театрального мистецтва Криму – це цікавий з культурницької, філологічної та історичної точок зору аспект, у якому об'єднуються сторінки трагізму і піднесення, так чи інакше пов'язані з історією півострова та культурою народів, що проживають на ньому.

Заради справедливості варто відзначити, що основні, найбільш яскраві аспекти становлення українського класичного професійного театру вже відомі, проте сьогодні хотілося б доповнити їх важливим сюжетом про духовні й творчі зв'язки українських акторських колективів із Кримом і невід'ємної ролі в цьому процесі особи актора. Саме актори, своїми талантами завжди несли у маси "вічне і добре".

Досвідчений кримський глядач позитивно сприймав українські постановки й щедро аплодував українським акторам. Цей момент заслуговує на увагу ще й тому, що саме за допомогою театру, кримчани знайомилися з українською культурою, пізнавали кращі літературні твори, імена тепер уже відомих класиків українського слова й сцени.

Метою наукової статті є аналіз діяльності Кримського українського музичного театру, починаючи із середини 50-х років XX століття до наших днів, і їх вплив на театральне, культурне життя жителів півострова.

Досліджуваною тематикою у різні часи займалися такі учені, як П. Киричок. Він досліджував поширення української театральної культури серед жителів Криму. В. Гуменюк присвятив свої наукові пошуки театральній журналістиці Криму. С. Керімова аналізувала кримськотатарську довоєнну драматургію і сценічне мистецтво. Проте досліджувані ними наукові проблеми недостатньо мірою висвітлені у національній історіографії.

Першим з українських професійних артистів, що відвідали Крим, був М. Кропивницький. Це сталося ще у 70-х роках XIX століття [6, с. 3]. Він активно співпрацював з М. Старицьким. Саме завдяки їм у свій час сформувався окремий професійний театральний колектив. І, як підкреслював С. Чернецький, "із цієї пори починається буйний розвиток українського театру й українського театального мистецтва" [11].

Становлення української театральної школи в Криму також нерозривно пов'язано з ім'ям М. Заньковецької [7]. Під режисерством М. Старицького і за участю в головних ролях



М. Заньковецької, травневими вечорами у симферопольському міському саду йшла драма "Не так склалося, як жадалося", водевіль "Українці" з народними піснями й танцями [8], а також постановка, що й зараз залишається однією з найпопулярніших, – "Сватання на Гончарівці" [7, с. 4].

Гастролі українських труп користувалися популярністю в Криму. Основною причиною було те, що у XIX століття відбувається розквіт української драматичної творчості: у цей час були написані твори М. Старицького, І. Карпенка-Карого, Панаса Мирного, М. Кропивницького, І. Котляревського, І. Тогобочного, за якими і сьогодні відбуваються постановки на сценах вітчизняних театрів.

У другій половині XIX століття в Україні з'явилася блискуча плеяда артистів – М. Заньковецька, М. Кропивницький, М. Старицький, І. Карпенко-Карий, Н. Садовський, А. Саксаганський і багато інших. Вони стали гордістю театрального мистецтва, зокрема й української культури взагалі. Розквіт театрального мистецтва, використання народних мотивів, вплинули на зростання інтересу до українського театру в кримському середовищі [10, с. 3–4].

У викладеному матеріалі йшлося про гастролюючі українські колективи, за допомогою яких кримчани пізнавали українську культуру, літературу, знайомилися з історією, традиціями, побутом українців кінця XIX століття. Лише з середини 50-х років XX століття на Кримському півострові з'являється стаціонарний професійний український театр [3, с. 4].

На момент створення театру працювало 25 акторів. З тих, хто приїхав до Симферополя, був усього один заслужений артист УРСР – В. Веремєєнко, що пропрацював тут декілька сезонів. Ветерани сцени пам'ятають такі його роботи, як інженер Обручев у спектаклі "Транзитні пасажир" і циган Василь у "Циганці Азі". Спробував він себе і як режисер, поставивши "Сватання на Гончарівці". А. Азров, А. Бізев, П. Тахтаєв, А. Харламова, В. Орловський, Л. Соколовська, А. Єрєміна, В. Мелентьев, С. Степась – ось неповний перелік артистів театру, які стояли біля витоків театру в Криму.

Небагато акторів, які прибули до Симферополя, надовго затримувалися тут. Вірними симферопольській сцені залишилися до кінця тоді ще молоді артисти А. Ковалюк, В. Петренко, С. Ботвіна. А. Ковалюк, пропрацювала 50 років у театрі. Учасник німецько-радянської війни, нагороджена не лише бойовими орденами, але й творчими нагородами, у тому числі преміями ім. М. Заньковецької. Нею зіграно більше 200 ролей. Глядачі пам'ятають її циганку Азу. Цю роль актриса втілила на сцені більше 700 разів, Харитину ("Наймичка"), Пепіту ("Вільний вітер"), панну ("Вій"), Хануму та інші. 850 разів актриса зіграла роль Наталки-Полтавки [2, с. 3].

Одним із старійшин кримської сцени був С. Ботвін, який у складі театру приїхав до Симферополя. Улюбленою роллю артиста вважається роль Стецька ("Сватання на Гончарівці"), яку він виконував 20 років. Помітними для актора стали ролі Дмитра ("Ой, не ходи, Грицю"), Панаса ("Циганка Аза"), Возного ("Наталка-Полтавка"), Шпонька ("Шельменко – Денщик"), Солопія Черевика ("Сорочинський ярмарок"), Вінника ("Травнева ніч"), Гусятникова ("Пізня Серенада") та інші. У березні 2001 року С. Ботвін був удостоєний звання заслуженого артиста Автономної Республіки Криму (АРК) [3, с. 42].

У серпні 1957 року до театру прийшов Н. Андрусенко. Його першою роботою в Криму була роль Моті – монументаліста у спектаклі "Шумить Дніпро". За час роботи у колективі, він зіграв більше 200 ролей і з роками придбав амплуа характерного актора з комедійним ухилом. Найбільш яскравими й вдалим стали його роботи: Шельменко ("Шельменко – Денщик"), Іван ("Дай сердцю волю – заведе в неволю"), Філіпп ("Баядера"), князь Воляпук ("Сильва"), Мартин Боруля в однойменній п'єсі (виконував 280 разів), Возний ("Наталка-Полтавка"), Солопій Черевик ("Сорочинський ярмарок") та інші. Обдарований артист здатний вирішувати найскладніші творчі завдання. Його плідна праця була відмічена почесним званням народного артиста республіки [2, с. 3].

У 1957 році у театрі вже працювало 45 акторів, з'явився невеликий оркестр з 8 осіб. Двома роками пізніше у його складі вже налічувалося 12 музикантів. М. Горель у рецензії на постановку оперети "Вільний вітер" відзначав: "Театр повинен мати оркестр, не тимчасовий, а постійний професійний колектив. Єдиний в Криму музичний театр повинен виправдовувати свою назву й нести в маси високу музичну культуру [3, с. 38].

Актриса Н. Сороката багато сил, енергії і праці віддала українському театру. Тут вона працювала з перших років діяльності в Криму, зіграла декілька десятків різнохарактерних ролей, серед яких Мавра "У неділю вранці зілля копала", Варька в "Безталанній", На дні в "Трибуналі", Тісбе в "Анжело, тиран Падуанський", Маруся Богуславка в однойменній п'єсі та інші. У 1960 році їй присвоєно почесне звання заслуженої артистки УРСР. Через вісім років вона стала володаркою премії ім. М. Заньковецької. Її гарячість, схвилюваність і чарівність глядач завжди ніс із театру. Багато робіт артистки стали чудовими сторінками у творчому літописі театру [3, с. 36].

У 1969 році в штаті театру налічувалося 35 акторів, 4 артисти балету й 4 артисти хору. Акторська трупа складалася з 20 чоловіків і 19 жінок. В оркестрі було 12 музикантів [3, с. 20].

Г. Белоусов 20 років віддав кримській сцені. У 1966 році він дебютував у "Синіх росах" І. Рачаді. Глядачам запам'яталися його ролі: Андрейко ("Мартин Боруля"), Янус ("Кримінальне танго"), рядовий ("Аджимушкai"), матрос ("Правда"), син Хвiртки ("Сто тисяч" І. Тобілевича) та ін.

Серед колоритних і популярних акторів 50–60-х років ХХ ст. були заслужені артисти В. Веремєєнко, К. Мізик, М. Новик, Р. Радецький, Ж. Фадєєва, актори А. Сапсай, В. Дідусенко, С. Сорокопатий.

І. Бурменко був одним із найстаріших акторів театру. Він прийшов сюди, маючи значний досвід роботи у Харківському й Київському театрах. У Кримському українському театрі пропрацював 21 рік, створивши на його сцені більше 100 образів. Акторським успіхом були ролі Яшки – артилериста у "Весіллі у Вільшанці", Валентина в "Коли приходять молоді", князя в "Ханумі", Нікоша у "Веселій вдові", барона де Кривельяка в "Принцесі цирку", дяка в "Думі про кохання", Д. Карбишева "Коли мертві оживають".

70-ті роки ХХ ст. відзначені змінами не лише у матеріальній забезпеченості, але й в сценічній діяльності. У 1973 році в театрі вже працювало 59 акторів. Усього в штаті налічувалося 136 одиниць. У 1973–1974 роках організована трупа оперети. Перша постановка цього жанру "Принцеса цирку" показала перспективність і виправданість цього рішення [1, с. 4].

Н. Бондаревський почав роботу в театрі з ролі Генки Безсмертного в опереті "Севастопольський вальс". Вдалими були роботи над образами Андрія в "Найщасливіший", оперна партія в ролі Андрія в "Запоріжці за Дунаєм", Франсуа ("Удосвіта"), Льовки в "Баладі про хлопчиська". Діапазон його акторських робіт значний: від простака в опереті до складної драматичної ролі і оперних партій. 9 січня 1980 року Н. Бондаревський був удостоєний почесного звання заслуженого артиста УРСР [9, с. 2].

У новій будівлі театру в 1977 році штатний склад налічував 270 осіб. З 415 творчих працівників 182 були артистами драми, хору, оркестру й балету. Театр став повністю відповідати своєму музичному напрямку: у штаті оркестру було 30, а в хорі – 24 артисти. Колектив отримав можливість запрошувати до себе на роботу фахівців вищої кваліфікації, для яких у штаті передбачалися посади: 15 артистів драми, 6 вокалістів, 8 артистів балету, 7 музикантів. Незабаром до театру запросили заслужену артистку УРСР М. Мар'яновську [3, с.38].

На кримській сцені на початку 80-х років ХХ ст. повною мірою розкривалася акторська майстерність і талант багатьох артистів, серед яких особливо виділялися: О. Блок, В. Бойко, І. Кашперська, Л. Клименко, А. Клип (з 1983 року заслужений артист УРСР), І. Льовченко, Е. Лисяк, Л. Сахарова, В. Чобіт, О. Шейко, артисти хору Т. Бабкіна, Н. Кулагіна, Т. Кухова, Л. Леренс, М. Раськіна, Н. Тюленєва, артисти балету Н. Багаутдінов, І. Бакши, Н. Власова, М. Петренко, Т. Тарасович, І. Харченко, П. Шулімова. У 1982 році дебютував на сцені театру в ролі Ясона В. Навроцький, нині народний артист України, один із провідних акторів Кримського академічного російського театру ім. М. Горького. Глядачам запам'ятався створений ним образ Свирида Голохвастого в комедії Н. Старицького "За двома зайцями" в постановці 1984 роки [3, с. 44].

У травні 1984 року почесне звання заслуженої артистки УРСР отримала В. Бойко, нині народна артистка України. Кримський глядач добре знайомий із творчістю талановитої актриси, з нетерпінням чекав з нею нових зустрічей. Високі оцінки отримувала вона за свою роботу від театральних критиків. От як оцінюють виконання ролі Сильви в Донецьку: "В. Бойко має право претендувати на один із найвищих рейтингів. Артистичність, добрий вокал, упевнене існування в драматичних ситуаціях – вектори, що направляють успіх у спектаклю". А ось рецензія на спектакль "Севастопольський вальс": "Вірний емоційний тон спектаклю задає виконавцеві ролі Любаші В. Бойко. Мужня й ніжна, розкрита серцем до людей і стримана, її героїня полонить граничною щирістю відчуттів". Кримські театральники люблять її Груню в "Сорочинському ярмарку", Розалінду в "Летючий миші", Гордилю в "Циганці Азі", Марицу, Зарему в "Фонтані кохання" й інші ролі [5, с. 3].

У 1984 році свою долю з Кримським українським музичним театром, після закінчення студії при Київському театрі оперети, пов'язав артист В. Карпов. Він відразу заявив про себе й був активно задіяний у репертуарі. Визначними для нього стали ролі морського офіцера в "Сильві", Фалька в "Летючий миші", Наполеона в "Баядері", Поповича Опанаса Івановича в "Сорочинському ярмарку". У 1994 році він отримав звання заслуженого артиста України. За створення образів Дон Кіхота у "Людині з Ламанча" й Поета в спектаклі – баладі "Колесо фортуни" В. Карпов був удостоєний Державної премії АР Крим за 1995 рік. Мистецтвознавець А. Золотарев писав про нього: "Він на сцені завжди домінував. Навіть коли мовчить або тримає паузу, увага глядачів прикована саме до нього, бо він незвичайно колоритний і підкупливо щирий. Він буквально увірвався в серця глядачів, став популярним, улюбленим, провідним артистом театру. "На Карпова" ось вже більше двадцяти років ходить найвишуканіша публіка" [1, с. 4].



У 1988 році при театрі відкрито балетну студію, очолювану головним балетмейстером А. Якубовим. Після закінчення Ленінградської консерваторії він працював у Москві, Ташкенті, Саратові, Харкові, Одесі. У Кримському українському музичному театрі А. Якубов поставив танцювальні частини у мюзиклах "Іспанська рапсодія" і "Моя прекрасна леді", оперетах "Маріца" і "Сильва", музичній драмі "Товариш Любов". Пізніше, у 1995 р., він відкрив платну професійну хореографічну студію, запросивши випускницю Київського інституту культури О.Кухарську. Новий статус музичного театру вимагав підготовки здібної творчої молоді [1, с. 4].

Проте наповнюваність штату була недостатньою. У 1994 році працювало 16 драматичних акторів (за штатом 18), 15 вокалістів (28 штатних одиниць), 12 артистів балету (за штатом 22), 11 хористів (25), 22 музиканти оркестру (за штатом 36) [3, с.41].

На сьогодні в театрі плідно працюють заслужені артисти АРК Т.Гончаренко, Ю. Грищенко, Н. Жук, С. Заклінська, І. Звонкова, Л. Єгорочкіна, Л. Карпова, С. Кубанцев, В. Черников, А. Шейко, заслужені працівники культури АРК В. Сухненко, С. Філіппов, Ю. Соловйов, Н. Шлевська, лауреат премії АРК А. Коваленко, молода творча молодь – М. Войнова, Л. Ішкіна, З. Меджитова, Н. Красовська, А. Савченко, О. Яровой та інші. І як стверджував директор театру Володимир Загурський: "Ювілейний сезон був результативним і про це свідчить репертуарна афіша. Усі артисти задіяні в спектаклях, ніхто не простоє" [4, с. 2].

Таким чином, в основі будь-якої установи, у тому числі й музичного театру, покладено людський чинник – це, передусім, артисти. Актори є основними дійовими особами, оскільки саме вони виходять на сцену віч-на-віч із глядачами. І від того, наскільки ефективним і вражаючим буде цей контакт, багато в чому залежатиме доля музичного театрального колективу.

#### *Список використаних джерел*

1. Загурський В. Багатогранність репертуарної палітри / В.Загурський // Крымские известия. – 22 сентября 2007. – С. 4.
2. Иванишин И. 50-й театральный сезон / И.Иванишин // Крымские известия. – 31 декабря 2004. – С. 3.
3. Королёв В. Крымский украинский музыкальный театр. Листая страницы истории. Исторические очерки / В.Королёв. – Симферополь: Таврия, 2005. – 76 с.
4. Макаренко С. Скоро сказка movится... / С.Макаренко // Крымские известия. – 29 декабря 2007. – С. 2.
5. Сваричевский В. В добрый путь, Роксолана! / В.Сваричевский // Крымские известия. – 6 ноября 1996. – С. 3.
6. Театр // Крымский вестник. – 1890. – № 5. – С. 3.
7. Театр и музыка // Крым. – 1898. – № 116. – С. 4.
8. Театр и музыка // Крым. – 1898. – № 118. – С. 4.
9. Указ Президії ВР УРСР // Культура і життя. – 17 січня 1980. – С. 2.
10. Хроника // Севастопольский листок. – 9 ноября 1886. – №113. – С. 3–4.
11. Чернецкий С. История Украинской культуры / С.Чернецкий. – К.: Лыбидь, 2002. – 656 с.

**Снежана Шендрикова**

#### **АКТЕРЫ КРЫМСКОГО УКРАИНСКОГО МУЗЫКАЛЬНОГО ТЕАТРА**

*В научной статье проанализирована работа ведущих украинских актёров Крымского Украинского Музыкального театра и их влияние на культурную жизнь Крымского полуострова.*

*Ключевые слова: Крымский украинский музыкальный театр, ведущая роль, репертуар, актёрское мастерство.*

**Snizhana Shendrikova**

#### **ACTORS CRIMEA UKRAINIAN MUSIC THEATRE**

*In the presented article, the work of the leading actors of the Crimean Ukrainian Musical theatre is analyzed alongside with their impact to the cultural life of the Crimean peninsula.*

*Keywords: Crimean Ukrainian musical theatre, leading role, repertory, theatric masterhood.*



УДК 94 (477)

Ярослав Секо

## ІДЕЯ НАЦІЇ В ЕСЕЇСТИЦІ ВАЛЕНТИНА МОРОЗА

*У статті проаналізовано основні націоналогічні поняття есеїстики В. Мороза.**Ключові слова: нація, культура, інтегральний націоналізм, еліта, В. Мороз.*

Історія – річ парадоксальна... Коли в СРСР складали анекдоти про "дорогого Леоніда Ілліча", про дисидентів складали легенди. Такою "легендою" у свій час був Валентин Мороз. У його підтримку на Заході створювалися організації, лідери країн турбувалися про його здоров'я. У той час коли СРСР вимагав свободу Анжелі Девіс і Луїсу Корваллану, В. Мороз перебував у застінках "Владимірського централа" та інших не менш відомих закладів розсекреченого ним "заповідника імені Берії". Лише у 1979 р. його обміняли на радянських шпигунів, і дозволили виїхати на Захід.

Визнання В. Морозу найперше принесла есеїстика. Впродовж другої половини 1960-х рр. ним було написано чотири есе: "Репортаж із заповідника імені Берії", "Серед снігів" (така собі відповідь І. Еренбургу на його "Оттепель"), "Хроніка опору", "Мойсей і Датан". Вони, а головне – мужня і безкомпромісна поведінка В. Мороза під час слідства й ув'язнення витворили "легенду".

У період кризи руху шістдесятників, на тлі "зречення" Івана Дзюби, багато хто саме у В. Морозі побачив нового лідера й ідеолога. Категоричність В. Мороза контрастувала з рафінованою інтелігентністю І. Дзюби. Відмовившись від будь-якої полеміки з владою, В. Мороз відкрито себе їй протиставив. Українська еміграція у його творах "почула голос духа", знайшла знайомі мотиви й енергетику донцовського стилю. Прикметно, що 1973 р. Д. Донцов помер, і саме з цього часу вся увага переключається саме на В. Мороза. А його звільнення стало питанням честі для діаспори.

Утім, ця стаття не про таку неоднозначну фігуру як В. Мороз. Її предметом є аналіз його націоналістичного дискурсу. Не маючи на меті співставляти між собою ідеї В. Мороза та Д. Донцова, варто відзначити певний вплив останнього. Про це, зокрема, писав І. Лисяк-Рудницький, відзначаючи схожість у філософському волюнтаризмі, наполегливості в обстоюванні чистоти національного ідеалу за будь-яку ціну, зневажливу відмову від будь-якого прагматичного пристосування до існуючих умов, культ сильної, героїчної, здатної на самопожертву особистості, антиінтелектуалізм і захист одержимості [1, с. 479].

Однак, в умовах обмеженого доступу до текстів, В. Мороз змушений був самостійно виходити на висновки. Пізніше він згадував, що "ми вчилися не від Донцова, а на живому прикладі" [2, с. 42]. Атмосфера національного гноблення 1960-х породжувала внутрішній, інтуїтивний пошук, який вплив в яскраві й емоційні тексти. Схожість досвіду й світовідчуття зближувало цих людей, які розійшлися між собою в часі. Так, наприклад, В. Мороз зізнався, що з брошурою Д. Донцова "Два патріотизми" зміг ознайомитися після написання власного есе "Мойсей і Датан". Найбільше його вразило те, що він зміг фактично відтворити не лише загальну ідею, але й аргументацію ідеолога "чинного націоналізму" [2, с. 18].

За своїми сюжетними лініями есе В. Мороза багатопланові. Незважаючи на незначні обсяги, у них піднімаються філософські проблеми розвитку індивіда, тогочасного становища "руху опору", його засад і перспектив. Проте, в межах цієї статті головна увага звертатиметься на феномен нації. Зауважу, що в науковій літературі це питання не отримало належного вивчення. Окремі аспекти теми зустрічаються в роботах Г. Касьянова [3], А. Русначенка [4], О. Гриніва [5] О. Обертаса [6].

Цікаві спогади про В. Мороза належать його колишній дружині – Раїсі Мороз [7].

Український дослідник А. Русначенко вірно відзначив, що есеї Мороза "варто читати, радше – ніж писати про них" [4, с. 234]. Очевидна методологічна складність виникає вже при перших спробах аналізу. Яскравий афористичний стиль В. Мороза, скерований передусім до почуттів і емоцій людини, породжує образи, тоді як дослідник прагне мати справу з якомога чіткішими дефініціями. На цю суперечність вказував "батько інтуїтивізму" А. Бергсон: "Інтуїцію називається такий вид інтелектуального відчуття, за допомогою якого проникаємо в нутро даного предмету, щоб виявити те, що для нього властиве, але що не піддається вираженню. Аналіз є тим процесом, що зводить цей предмет до відомих йому та іншим предметам спільних елементів" [8, с. 74]. Саме тому, "перевіряючи алгеброю гармонію", варто бути обережним у інтерпретації, пам'ятаючи пораду Томаса Стернза Еліота, що всяка інтерпретація "правомірна тільки тоді, коли нічого не інтерпретує, а надає читачеві факти, яких він би сам, очевидно, не зауважив" [9, с. 93].

Ефект творів В. Мороза, так само як і ефект від картин експресіоністів, виникає за рахунок чіткого акценту на діонісійському началі в людині, що вносить неспокій, стрімкість, оп'яніння, хаос у розмірене й розплановане життя. Це піднесення над побутом, матеріальним прогресом та

міщанством заради служіння вищому ідеалу, й екстатичному злитті з ним. Посилиє простоту сприймання маніхейський, за суттю, принцип дуалізму, в якому інтуїція протиставляється розуму, традиція – прогресу, "ми" – "ім" тощо. Попри це, виникає відчуття, що автор не намагається пояснити світ, а лише нав'язати свою думку. Саме через це, як вважає Г. Касьянов, статті В. Мороза серед українських шістдесятників сприймалися неоднозначно: з одного боку, віддавали належне публіцистичному талантові автора, психологізмові його висновків, з іншого – відштовхували його максималізм, суб'єктивність оцінок і менторство [3, с. 110].

Однак, те що в Україні називали відірваністю від реалій, окремі емігрантські кола проголосили одкровенням.

Ще І. Лисяк-Рудницький відніс твори В. Мороза до інтелектуальної традиції інтегрального націоналізму [1, с. 479]. Загальними для неї є наступні ознаки (за Дж. Армстронгом): 1) Віра в те, що нація є найвищою цінністю, якій мають бути підпорядковані всі інші; 2) апеляція до містичної ідеї єдності всіх особистостей, що складають націю, зазвичай через припущення, що в одне органічне ціле їх об'єднують біологічні характеристики, або незворотні наслідки спільного історичного розвитку; 3) підпорядкування раціональної аналітичної думки "інтуїтивно правильним" емоціям, ірраціональності; 4) наявність харизматичного лідера чи еліти націоналістів-ентузіастів, які вважаються уособленням "волі нації"; 5) культ дії, війни та насильства, які вважаються вираженням "вищої біологічної життєздатності нації" [10, с. 318].

Тією чи іншою мірою, усі означені риси притаманні творам В. Мороза. Ключовим поняттям є "нація". Годі шукати в текстах хоча б якесь пояснення йому. Для практикуючого націоналіста є лише одне питання на яке він не в змозі відповісти: що таке нація? Перед цим питанням він відчуває трепет теолога, якому необхідно доводити існування Бога купці атеїстів. "Qu'est-ce qu'une nation?", – першим це питання в європейській думці поставив і спробував відповісти Е. Ренан, породивши тривалу дискусію, що не стихає й досі. Простіше науковцям, за допомогою описових дефініцій чи абстракцій на зразок "уявленої спільноти" (Б. Андерсон) так-сяк визначити цей феномен. Або ж просто відмовитися від нього й "забути про націю" (В. Тішков). Але націоналісту вкрай непросто. Це всеодно, що назвати ім'я Бога. Колись люди вірили, що знання імені (дефініції) розкриває сутність. Націоналіст наче біблійний Яків, що борючись із Ангелом, допитується його імені, але у відповідь чує: "воно (ім'я – Я.С.) дивне". От і все. Неможливо проникнути в таємницю чогось гранично вищого від себе, можна лише вірити й прийняти як данність.

Тому вдамся до цитування: "Нація – це Щось з великої літери, Щось містичне, яке є в людині, яке споконвічно в національній душі. Воно може бути в будь-якій формі. Воно може реалізовувати себе в будь-яких ознаках. І найперше реалізує себе в тій ознаці, яка породжує почуття окремішності, неподібності до інших" [2, с. 51].

Нація є вічною і незнищеною, а отже явищем наскрізь містичним. Вона виникає не через історичні обставини, не через волю окремих осіб. Її творить "силове духове поле землі" [2, с. 52]. В. Мороз усіляко уникає конкретних визначень суті нації, а задовольняється абстракціями як от: нація – це психіка, а не зовнішній вияв [2, с. 57]. Як кожен містик він боїться означити той первень, який складає означуваний феномен. Говорячи про його непізнаваність в принципі, трансцендентність, а отже, недосяжність для розуму, есеїст сакралізує поняття нації. Нація – це найсвятіше, це синтез всього духовного чим володіє людина. Нація є незнищеною, а якщо зустрічаємося з випадком асиміляції, то це означає лише те, що мали справу не з нацією, а "випадковим утвором" який не мав під своїми ногами того силового поля, яке творить націю [2, с. 65].

Хоча нація виводиться В. Морозом з-під будь-якої дискусії, все ж існує потреба показати щось реальне, через що нація проявляється. Інакше матимемо справу з фікцією. Есеїст звертається до аналогії з хрином. Нація – це те, що в землі, те, чого не видно. У той же час листя, що на поверхні – конкретні риси, через які пізнаємо націю – мова, релігія, культура. Саме через те, для нації є не смертельною втрата будь-якої з цих ознак – виринаючи бадилля, корінь залишається в землі [2, с. 56].

З іншого боку, нація не є чимось відокремленим від людського досвіду. Категорією, через яку В. Мороз намагається показати зв'язок між нацією і окремим індивідом, є національність (українськість, білоруськість, німецькість). Вона декларує себе через особливе світовідчуття: "Мій народ – окраса землі. Мій народ – стріла з Божого лука" [11, с. 71]. У "Мойсеї і Датані" В. Мороз безапеляційно заявляє: нація є необхідністю. Критикуючи білоруську поетесу Євдокію Лось за її почуття "вторинності щодо Росії", есеїст проголошує, що в повноцінної людини нація, Вітчизна повинна бути цінністю над усіма цінностями: "Я не знаю, для чого існує на світі Білорусія. Але я твердо знаю: білорус, що каже: "А зачем мне Белоруссия?" – це вже мертва людина. "Для чого Білорусія" – на такі запитання відповіді нема. Коли йдеться про святощі – тоді логіка ні до чого (...). Нація – це синтез усього духовного, чим володіє людина" [11, с. 71].

Саме крізь призму нації відбувається прочитання людських цінностей: "Істина – національна. Тобто вона одна для всіх, але з мільйоном граней. І до кожної нації повернута однією, неповторною гранню. Місія нації – знайти свою грань, яку ніхто, крім неї, не знайде, і цим збагатити людство" [11, с. 70].

Такий погляд на націю жодною мірою не є оригінальним, а повністю вкладається в примордіалістську парадигму мислення, причому в її крайню версію. Ентоні Сміт так резюмує її: "ми маємо етнічну ідентичність, як маємо язык, очі чи вуха. Ця форма примордіалізму розглядає людей як приналежних "за природою" до певної етнічної спільноти так само, як вони належать до сімей" [12, с. 52]. Це те, що мав на увазі ідеолог інтегрального націоналізму Шарль Моррас, коли говорив, що поняття "нація" означає "народження", або не означає нічого" [13, с. 123].

Примордіалізм здійснює спробу проникнення у таємниці людської психіки й оголює первісні інстинкти. Нація це не те, що ми можемо обрати, а лише прийняти як данність, як дар чи як талант. "Можна все на світі вибирати, сину, вибрати не можна тільки Батьківщину", – цими відомими рядками В. Симоненка можна передати таке світовідчуття.

На відміну від своїх головних критиків – модерністів, які схильні визнавати за індивідом право на вибір національної ідентичності під дією переважно соціально-політичних чинників, примордіалісти апелюють до стихійних, неусвідомлених почувань.

Саме ця природа, часом приспана, заглушена, але все ще жива, лише чекає часу, аби проявити себе. Описуючи цей стан на прикладі білоруса, В. Мороз писав: "У душі білоруса могутніми тисячолітніми карами скристалізувалася білоруськість. Знищити її неможливо – як неможливо загасити вулкан сміттям. Можна приспати, але в час могутнього виверження, коли здригаються гори, воно щезне моментально. Навіть не згорить – випарується" [11, с. 72].

Виграшне місце примордіалістів – наявність у людській природі почуттів, що проявляють себе в зустрічі з іншим, особливо коли той наділений іншими расовими чи культурними рисами. Цей "каїновий страх" перед зустріччю з іншим характерний для усіх епох і народів, і саме його примордіалісти, багато в чому спекулятивно, ототожнюють з національним почуттям, і, врешті, з нацією. Саме в цьому запорука успішності сприймання примордіалістської парадигми широкими верствами населення. Це особливо проявляється в кризові періоду розвитку суспільства, коли відчувається потреба знайти винного поза собою.

У той же час середовищем або ж, за висловом В. Мороза, "силовим полем" з якого народжується нація є культура. У ній зосереджено спадок нації. Це живильний гумус для наступних поколінь. У тлумаченні культури В. Мороз не вельми оригінальний, вказуючи на її накопичувальний характер: "Культура передбачає багатовікове визрівання чогось" [11, с. 127].

Однак, це накопичування не є сумативним. Усе складніше – у процесі віків індивідуальність стирається, внесок окремих людей обезличується й відбувається створення традиції. Для прикладу, кожна пісня мала свого автора, не менш відомого в своїх колах аніж сьогодні Ю. Рибчинський, і автентичне звучання. Однак, її шлях до сучасності не позбавлений фонетичних і композиційних змін, вставок, запозичень, забуттів, і як результат маємо "слова і музика народні". Це стосується як предметів художньої, так і матеріальної культури, звичаїв, обрядів, ментальності тощо. Саме так можна зрозуміти твердження публіциста про те, що "Традиції не створюють. Традиції *створюються самі* протягом віків" [11, с. 127].

За такого процесу вони втрачають своє утилітарне значення й перетворюються на суспільнозначимі. Традиції сакралізуються, стають непорушними цінностями, й саме в такому розумінні можуть претендувати на те, аби бути вираженням сутності нації. Таким чином, В. Мороз вкотре підкреслює надособовість і субстанційність нації, незалежну від дій окремих індивідів. Побіжно зазначу, що в сучасній науці цей аргумент зазнав серйозної критики після виходу в світ книги за редакцією Е. Гобсбаума й Т. Рейнджера "Винайдення традиції". Її автори доводять штучний характер більшості того, що ми пов'язуємо з автентичними рисами національної культури. Мова, одяг, національна символіка є результатом не стихійного творення, а системної роботи національних еліт, і саме в такому сенсі є штучними [14].

Для В. Мороза традиції це не лише "онтологічний аргумент існування нації", але й ключовий елемент її сучасного життя. Вони є матрицею, на котру насаджується новий досвід. У "Хроніці опору" В. Мороз позитивно оцінює грузинську культуру, в якій навіть такі недавні явища як кіно і джаз прив'язані до спадщини. Це ж стосується гуцулів Космача, досвід яких на переконання В. Мороза має бути перенесений на все українське суспільство. Гуцулам вдалося зберегти самотність своєї культури завдяки тому, що вони взяли нове, не зруйнувавши старих надбань [11, с. 115]. На переконання есеїста, "високі культурні досягнення можливі тільки при неперервності традицій. Нічого не втратити, усе складати – шар за шаром. Тільки так виростає власна органічна духовність" [11, с. 116].



Інтегральний націоналізм живиться страхами – перед іншим і часом. Традиція за таких умов відіграє охоронницьку функцію. Страх перед іншим долається шляхом возвеличення власного "я", а поступ часу обмежується вудилами культурного традиціоналізму. Для В. Мороза прогрес матеріальної цивілізації в якому загубилося духовне начало складає серйозну проблему, виклик усталеним цінностям. Саме через це, він відкидає революційність у культурі, результатом якої є виникнення масової культури. Велика хиба націоналізму полягає в переконаності, що лише він є єдиним чинником людської духовності, творить єдність світу в різноманітності.

Між тим практика доводить, що саме націоналізм у індустріальну епоху був головним чинником стирання етнічних відмінностей й гомогенізації суспільства. Процеси русифікації, англізації, онімечення здійснювалися саме під прапором націоналізму. Критикуючи масову культуру, В. Мороз цілиться в ту силу, що стоїть за нею – російський націоналізм. У той же час, варто підкреслити, що відкидання В. Морозом масової культури на користь так званої "високої" культури, навряд чи може вважатися сильним місцем. Упередженість щодо сучасної йому російської масової культури, не дозволила побачити значного потенціалу низьких жанрів, кітчу як таких для націотворення.

Культура для В. Мороза це ще й поле на якому, й за яке відбувається боротьба. Пригноблена нація, на його думку, відчуває в собі інстинкт до самозбереження, який реалізується через опір. На ньому "тримається і нація, і духовність узагалі" [11, с. 116]. Опір – це те живе, яке здатне протистояти асиміляції. Останню В. Мороз розуміє як розбиття традиційних структур. "Це тонка хімічна реакція, – читаємо у "Хроніці опору", – у результаті якої з нації видаляють отой цемент, скріплюючий елемент, завдяки якому вона тримається вкупі як нація" [11, с. 118].

Прикладами асиміляційних дій в Україні називалися: дехристиянізація, колективізація, індустріалізація, масове переселення з села до міста [11, с. 126]. На думку есеїста, збереження бодай десятої частини нації з повноцінною духовністю є достатньою умовою для подальшого відродження: "із шматочка повноцінної вербової гілочки виросте цілий вербовий гай" [11, с. 118].

Валентин Мороз у "Хроніці опору" простежує особливості опору в українській історії. Саме почуття національної гідності спонукало опришків іти в ліс, а боротьба за православну (згодом і уніатську) віру була ознакою національної боротьби.

Для В. Мороза очевидно, що віднайти коріння нації в минулому вкрай важко, тому він вдається до маніпуляцій різними ідентичностями. Присутність у релігійній ідентичності етнічного компоненту він абсолютизує, проводячи в окремих випадках між церквою і нацією знак рівності [11, с. 111]. Не потрібно забувати, що головне завдання церкви полягає у приведенні людей до Царства Небесного, її найвищою цінністю є Бог. А що стосується земних справ, то вони вирішуються лише в руслі цього завдання. Боротьба за віру, в умовах Середньовіччя – Нового часу, містила в собі як соціальні мотиви, так і національні. Однак, останні були другорядними. Абсолютизуючи саме національні чинники, й зводячи основний конфлікт до них, В. Мороз мав на меті довести лише одне: коли існує національний опір, тоді це є прямим свідченням існування нації.

Серед інших прикладів опору В. Мороз у "Хроніці опору" описує боротьбу гуцулів Космача за вкрадений іконостас, а в "Серед снігів" – рух шістдесятників. Саме через це В. Мороз виступає за національне відродження, в основі якого лежить боротьба за культуру. Варто сказати, що В. Мороз не надто політизує свої есе. Проте це швидше проблема стилю, ніж позиція. Між рядками впевнено читається повноцінна всеохопна боротьба.

Культура, хоча й виступає матрицею національного відродження, "силовим полем", все ж, не є самодостатньою. На думку В. Мороза, вирішальна роль належить суб'єктивному чиннику. Як і Д. Донцов, він апелює до волюнтаристичного "хочу". Коли людина про щось почне думати, щось робити, чогось хотіти, вона створює своєрідне силове поле, силовий чинник, який впливає на інших. Створити націю, збудувати націю – це означає створити суму великих "Хочу", великих волюнтаристичних потуг, достатню для того, щоб перемогти всі інші. "Хочу" за своїм характером – виклик пасивності [2, с. 56].

В. Мороз для означення людського стану збуреного "Хочу" застосовує поняття одержимості: "ОДЕРЖИМІСТЬ – це не художність. І не науковість. Одержимість це окрема субстанція, необхідний поряд з іншими компонент для повноцінного духовного життя. Можна мати чудові руди – але вони ніколи не перетворюються у сплав, не оживуть без необхідної температури в печі. Можна мати великі духовні скарби – але їх просто не помітять, доки за них не візьметься одержима людина і не розтопить їх у горнилі своєї одержимості" [11, с. 78].

Носіями такого стану, "одержимими" за В. Морозом, є аристократи духу [11, с. 93]. Цей донцовський термін у В. Мороза не тотожний загальному прийнятому розумінню еліти. Останню він ділить на реалістів, які послугуються логікою сьогодення, та одержимих. Розуміння одержимих дещо виходить за узвичаєне розуміння еліти. Це не просто людина, яка знає і вміє, але живе своїм знанням, і діє. Римську імперію оновили християни не завдяки своїм знанням (філософи

знали значно більше), а більшому градусу емоційності. Для реаліста істина – просто інформаційне знання, для одержимого – одкровення, без якого життя втрачає сенс. Істина розігріта в душі до певного "градусу" стає цінністю. Знання переростає у віру [11, с. 82].

Як бачимо семантично стан одержимості є значно ближчим до гумільовського поняття "пасіонарності". Пасіонарність походить від латинського *passio* – страждання, страсть. У логіці одержимості момент страждання, самопожертви Валентин Мороз підносить дуже високо: "Нема ніяких прогресів, які б автоматично гарантували нації право на існування. Нація може жити тільки тоді, коли є люди готові за неї вмерти <...> коли сини її вірять, що їхня нація – богообрена, вважають свій народ найвищим витвором історії" [11, с. 71].

Мотив сильної особистості у В. Мороза, без сумніву, ніцшеанський за своїм походженням. У верлібровій поезії "Перший день", він так розкриває сутність того, що Ніцше називав би надлюдиною: "Сильним – трудно. Усі їхні хочи дуже великі – ті, що привели за ґрати, і ті, що поривають на волю. Ні, то не поєдинок хочи і мушу. То битва двох сатанинських хочи – обое мускулясті і несамовиті, обое з дужим виразним пульсом, з міцним апетитом до життя, обое вигодувані пружним, повнокровним організмом" [11, с. 142].

Не випадково, В. Мороз звертається до образу героя. Підносячи його над буденними справами, оцінюючи під кутом зору готовності до жертви, есеїст робить його відповідальним за буття нації. Страждання, смерть людини в ім'я нації для нього – той нормальний стан опору за якого можливе воскресіння пригнобленої нації: "Не всі квіти, посіяні на морозі, ростуть. Більшість гине. Але іншого виходу нема. Для нації, що сотні років живе в льодовиковому періоді, в умовах постійної зими, це єдиний вихід: "буду сіять квіти на морозі". Та й сама Україна – це квітка, що виросла серед снігів. Україна – це квітка ломикамів. Українська живучість – це алогізм, ірреальність, парадокс, якщо користуватися логікою "реалістів" – так само як і цвітіння білотки (едельвейс) на крижаних вершинах. Україна живе завдяки іншій логіці – логіці одержимості" [11, с. 72].

Відзначу, що сам по собі культ героя є дуже давнім витвором людства. Міфологічна свідомість породила цілий сонм героїв типу Гільгамеша, Ахіла чи Кецалькоатля, головна функція яких полягала в руйнуванні пасивності. Герой – це приклад, це виклик пасивності, але, водночас, і жертва на вівтарі. Не так, власне, подвиги, скільки трагічний фінал є чинником, який спонукає до наслідування, а отже, запалює послідовників на нові звершення, породжує нових героїв.

Таке звернення до архетипів людської ментальності, як бачимо, є характерним почерком інтегральних націоналістів. Відшукуючи їх, вони наділяють їх національним змістом, вписуючи, таким чином, у сучасну національну історію. При цьому, відбувається заретушовування негативних проявів, котрі містять у собі той чи інший архетип. Так, жертвуючи собою, герой вимагає аналогічної жертви й від інших, не бажаючи визнати за ними право на слабкість.

Власне, у цій системі понять знаходиться відповідь на ще одну характерну рису інтегрального націоналізму – наявність сильного вождя, що уособлює собою інтереси нації. У есе "Серед снігів" пошук такого героя-символа стає однією з головних сюжетних ліній.

Варто зауважити, що в цьому пункті В. Мороз чи не найбільше увійшов у суперечність з іншими шістдесятниками. Адже, його есе було не лише загальним міркуванням, але апелювало до конкретних фігур. Критикуючи "реалістів", він називає його сучасний вияв "павличківством" за іменем відомого поета; так само гострою була реакція на покайну заяву одного із "одержимих" – Івана Дзюби. Однак коріння несприйняття "культу героя" шістдесятниками, як на мене, потрібно шукати глибше, аніж у особистих симпатіях-антипатіях.

Покоління шістдесятників відкривало собою нову епоху світовідчуття, в основі якої лежали інші цінності життя. Згадаймо симоненкове повернення до людини: "Сьогодні усе для тебе – озера, гаї, степи. І жити спішити треба, кохати спішити треба – гляди ж не проспи", у якому сучасність та індивідуальність вивіщено над благами майбутніх поколінь і колективних індивідуальностей.

Інтегральний націоналізм у морозовому прочитанні не переобтяжений надмірною увагою до факту, йому невідомі сумніви. Мета визначена, завдання поставлені, проголошені істини стають імперативом до дії. Звичайно, В. Мороз не теоретик, а – будитель. Однак запропонований ним рецепт подолання національних проблем вже на рівні категоріального апарату виглядає аж надто абстрактно і розмито. В цьому головна небезпека подальших спотворень і деформацій.

Ставлячи високі цілі й ідеали, подібний тип націоналізму апелює навіть не до високоморальної людини, а надлюдина, що стоїть вище за мораль. Навіть, якщо погодитися з думкою, що саме "аристократи духу" мають вести за собою решту, то в очі кидається суперечність. Інтегральний націоналізм базується на страхах людини, її слабкостях. І саме граючи на них, ці "аристократи духу" обґрунтовують власне панування. Водночас, варто мати на увазі, що саме така система координат дає дуже зручні, а головне – прості відповіді на багато питань сьогодення. Її антиінтелектуалізм в умовах віку "бунту мас" створює дуже зрозумілі для багатьох поведінкові рамки.



Ідеї В. Мороза не вичерпуються своїм часом. Інтегральний націоналізм, як бачимо, дуже вкорінений у людську психіку, а отже, реінкарнація його ідей цілком закономірна, підтвердження чому дають сучасні українські реалії. За привабливим стилем таких без сумніву талановитих авторів як В. Мороз ховається доволі непередбачувана сила ірраціональних потягів людей, перед якою навіть найсвітліші задуми можуть потьмяніти. Попри високий позитивний пафос українського національного відродження, що знаходимо в творах В. Мороза, відсутність шовінізму, закликів до агресії, національного вивищення, не можливо не відзначити хибності самої методології та понять. І саме в них закладені інструменти подальших деформацій і перероджень націоналізму.

#### *Список використаних джерел*

1. Лисяк-Рудницький І. Політична думка українських підрадянських дисидентів // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – В 2-х т. – Т. 2. – К.: Основи, 1994. – С. 477–488.
2. Мороз В. Лекції з історії України / Мороз В. – Торонто, 1982. – 127 с.
3. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-х – 80-х років / Касьянов Г. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.
4. Русначенко А. Розумом і серцем. Українська суспільно-політична думка 1940–1980-х років / Русначенко А. – К.: КМ Академія, 1999. – 324 с.
5. Гринів О. Українська націологія: від другої світової війни до відродження держави. Історичні нариси / Гринів О. – Львів: Світ, 2004. – 592 с.
6. Обертас О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років) / Обертас О. – К.: Смолоскип, 2010. – 300 с.
7. Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політ'язня / Мороз Р. – К.: Свічадо, 2005. – 214 с.
8. Бергсон А. Вступ до метафізики / Бергсон А. // Антологія світової літературно-критичної думки XX ст. / За ред. М. Зубрицької. – Львів: Літопис, 2001. – С. 73–83.
9. Еліот Т. С. Функції літературної критики / Еліот Т. С. // Антологія світової літературно-критичної думки XX ст. / За ред. М. Зубрицької. – Львів: Літопис, 2001. – С. 86–94.
10. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму / Касьянов Г. – К., 1999. – 352 с.
11. Мороз В. Есеї, листи, документи / Мороз В. – Мюнхен: Сучасність, 1975. – 288 с.
12. Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Сміт Е. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 313 с.
13. Моррас Ш. Повернення до живих речей / Моррас Ш. // Націоналізм: антологія / Упор. О. Проценко, В. Лісовий. – С. 121–132.
14. Винайдення традиції / За ред. Е. Гобсбаума та Т. Рейнджера. – Пер. з англ. – К.: Ніка-Центр, 2005. – 448 с.

**Ярослав Секо**

#### **ИДЕЯ НАЦИИ В ЭССЕЙСТИКЕ ВАЛЕНТИНА МОРОЗА**

*В статье анализируются основные националогические понятия эссеистики В. Мороза.*

*Ключевые слова: нация, культура, интегральный национализм, элита.*

**Yaroslav Seko**

#### **AN IDEA OF NATION IS IN ESEISTICI OF VALENTYN MOROZ**

*In the article the basic nation science concepts of ese are analysed V. Moroz.*

*Keywords: nation, culture, integral nationalism, elite, V. Moroz.*

**УДК 130.2: 930.85**

**Марія Левенець**

#### **ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ**

*У статті досліджено історичні умови, особливості становлення та розвитку історії української культури України. Проаналізовано та узагальнено праці відомих українських та зарубіжних дослідників історії культури.*

*Ключові слова: історія української культури, становлення історії української культури, ретроспектива історії української культури, українознавчі праці, Україна.*

У XXI ст. людство прийшло з видатними науковими і технологічними досягненнями, що корінним чином змінили устрій життя. Бурхливий розвиток науково-технічного прогресу, перетворення науки в безпосередню продуктивну силу, виникнення якісно нових політичних, економічних і соціальних механізмів, стимулюючих розвиток суспільства, ставлять надзвичайно високі вимоги до адекватної соціалізації людини і передусім до її освіти.



Упродовж радянського періоду дослідження окремих галузей культури і мистецтва просунулося далеко – крім численних монографій, маємо фундаментальну восьмитомну "Історію української літератури", шеститомну "Історію українського мистецтва" (образотворчого), низку енциклопедичних видань, праці з історії окремих видів мистецтва, історії науки в УРСР тощо. Не можна недооцінювати цих здобутків, хоч не можна не бачити і їх недоліків. Крім того, до останнього часу українські радянські вчені були обмежені і в матеріалі (значні масиви – творчість репресованих авторів, дореволюційних "націоналістів", культура діаспори – були табуовані), і в інтерпретації (система догм, що, зокрема, закріплювали несамотійний статус української культури).

Що ж до загальної, систематизованої історії української культури, то її за 70 років радянської влади так і не було створено й видано. Хоча у 1931 р. вийшов нарис А.Козаченка "Українська культура, її минулина і сучасність". У 1961 р., за умов тимчасової "відлиги", у видавництві "Радянська школа" вийшла "Історія української культури (З найдавніших часів до середини XVII ст.)" М. Марченка. Але й вона, по-перше, була по суті історією української культури лише середньовіччя; по-друге, мала характер навчального посібника, а не концептивної наукової праці. Втім, як посібник вона й досі зберігає свою цінність – адже інших просто не було в Україні.

Постає питання: чому українські дослідники не змогли створити повноцінної, систематизованої наукової історії української культури? Певно, справа не в їхній професійній неспроможності, а в тій національній і культурній політиці, жертвою якої була Україна, у духовній атмосфері, яку ця політика створювала. Режим не був зацікавлений у культурному самопізнанні й самоусвідомленні українського народу, а атмосфера несвободи, нагляду за наукою, маніакального вишукування і викорінювання "націоналізму" робила неможливим адекватне осмислення національного буття і його вищого продукту – національної культури. Звідси випливає актуальність нашого дослідження.

Обрана тема не залишається поза увагою вчених. Загальному розумінню проблеми допомогли окремі теоретичні положення праць українських філософів, істориків, істориків культури минулого та сучасності: Д. Антоновича, М. Беляєвої, С. Безклубенка, Ю. Богуцького, Т. Булат, В. Іванова, І. Котляревського, В. Мазепи, Ю. Полянського, М. Поповича, О. Сокола, К. Шамаєвої, Б. Яворського та інших.

Проблеми діяльності вищих закладів освіти в Україні, шляхів удосконалення, раціоналізації управління закладами освіти, напрямів адаптації до нових ринкових умов, розвиток історії культури, особливостей надання освітніх послуг та наближення їх до світових стандартів торкаються праці І. Зязюна, В. Зубка, В. Козакова, К. Корсака, В. Кременя, В. Подкопаєва, О. Тимошенка, А. Чебикіна, В. Чернеця, В. Шейка.

В українській педагогічній науці теоретичне обґрунтування історії культури у вищій школі спонукало ґрунтовний і багатоаспектний її розгляд. У той же час необхідно зауважити, що основний масив праць присвячено проблемам історії української культури та підготовки майбутніх фахівців. І.Зязюн визначав методологічні засади формування майбутнього спеціаліста як чинник готовності до професійно-педагогічної, суспільно-політичної та соціокультурної діяльності, що визначає соціальну зрілість фахівця [2, с. 74].

Визначення окремих напрямків історії української культури освіти та її складових (естетичний та художній розвиток особистості) пов'язане із дослідженнями Г. Падалки, А. Капської, В. Дряпки, О. Рудницької, О. Щолокової, Л. Бутенко, Л. Кондрацької, А. Валицької, Л. Настенко, Т. Іванової, З. Донець, В. Маслова, О. Шевнюк та ін.

Проте, незважаючи на ґрунтовні дослідження, ця тема й досі залишається малодослідженою, що й зумовило вибір теми статті.

Автор поставила за мету на основі вивчення різних джерел, провести ретроспективний аналіз розвитку та становлення історії української культури в Україні.

Історія української культури є новою і відносно молододою наукою. Її виникнення пов'язують із зміщенням філософської проблематики наприкінці XIX – початку XX ст. у сферу історії культури як самостійного і самозначущого напрямку досліджень, виокремленого у зв'язку з кризою європейської культури.

Для українського народу початок XX ст. актуалізував проблему культури як такої, що забезпечує розвиток національної самосвідомості. Ця ідея, вистраждана усім національним досвідом, стала стрижнем вимоги досконалої культури, як умови життєздатності нації в складних тогочасних історичних і соціальних умовах. Українство може існувати як нація, об'єднана культурою, – цей принцип став узагальненням досвіду цілого покоління українських мислителів початку нового століття, які реалізовували свої прагнення на ниві культуротворення.

Цілком природно – з огляду на стан суспільства та його самопізнання, як і на логіку розвитку науки, – що перш ніж стати окремим науковим предметом, історія української культури тривалий

час залишалася фрагментом загальної історії народу, більш (у М. Грушевського, скажімо) чи менш (у інших авторів) вагомим; інколи – свого роду доповненням до такої історії.

На початку XX ст. українські вчені та публіцисти багато зусиль докладали для того, щоб краще популяризувати серед російської спільноти з історією культури, становищем та бажанням українського народу вплинути на демократичну громадськість у напрямі справедливого розв'язання "українського питання". У цьому контексті чи не найзначнішою акцією було видання в Петрограді в 1914–1916 рр. двотомної колективної праці "Украинский народ в его прошлом и настоящем". Ініціатором видання був М. Грушевський, а членами редколегії разом із ним, відомі вчені – Ф. Вовк, М. Ковалевський, Ф. Корш, А. Кримський, М. Туган-Барановський, О. Шахматов. Розділ про історію українського народу написав М. Грушевський, про географію України – С. Рудницький, про статистику українського населення – О. Русов, В. Охримович і С. Томашівський, про антропологічні та етнографічні особливості українського народу – Ф. Вовк, про історію української мови – О. Шахматов. Це була по суті перша енциклопедія українознавства. На жаль, задумані два наступні томи так і не з'явилися через початок Першої світової війни.

Тим часом зроблено ще одну спробу виділити національну культуру, як цілість, в окремий предмет розгляду. Маю на увазі книжку І. Огієнка (тоді ще приват-доцента Київського університету ім. св. Володимира) "Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу" (Київ, 1918 р.). Попри свій популярний характер та адресованість до малообізнаної аудиторії, книга розкривала добре продуману загальну картину розвитку національної культури, правда, у схематичному окресленні. Книжку написано і видано в той час, коли зусилля свідомого українства зосереджувалися на національному самоствердженні – політичному та культурному, коли треба було надати переконливості образів української культури в очах усього суспільства, щоб той образ став чинником у мобілізації волі народу у боротьбі за власну державу.

Автор послідовно і підкреслено обґрунтовує саме уявлення про українську культуру як цілком окрему, а не частину чи периферію російської, отож наголос зроблено на відмінності її від російської та на тих історичних обставинах, що гальмували її розвиток; багато уваги приділено фактам, що засвідчують антиукраїнську політику російських царів. Через те книжка набрала виразно полемічного і "політизованого" характеру. Натомість структура самої культури та внутрішні чинники її розвитку описані побіжно. Втім, своє популяризаторське призначення праця І. Огієнка виконувала та й нині не втратила свого значення (до речі, відтворена репринтним способом 1991 року) [6, с. 40–41].

Сучасне розуміння культури філософами, істориками, історикам культури багато в чому спирається на ідеї І. Огієнка, щодо суб'єктності культури, її зверненості до людини, існування через людину і задля людини. "Духовна культура творить із людини найдосконалішу одиницю" [6, с. 38], – стверджуючи це, він розумів культуру як процес і результат реалізації людських потенцій. Його історико-культурні нариси відображають плин часу через діяльність реальних людей, героїв, творців непростої національної долі. Культура в його інтерпретації постає як опановане людиною, як те, що стало атрибутивною властивістю її сутнісних сил, способу діяльності, вираженням її діяльного відношення до самої себе і до оточуючого світу. Важливо підкреслити, що І. Огієнко розумів культуру як особистісне залучення людини до діяльного освоєння світу.

Пізніше, 1937 року, в Галичині у видавництві Івана Тиктора вийшла "Історія української культури" за редакцією Івана Крип'якевича. Він був автором тієї частини праці, що висвітлювала побутову і суспільну культуру українців; інші розділи належали таким авторам: письменство – В. Радзикович, мистецтво – М. Голубець, музика – В. Барвінський, театр – С. Чарнецький. Як і книжка І. Огієнка, ця також мала популярний характер, але відзначалася набагато більшою повнотою, подавала детальніший матеріал із різних галузей культури, ґрунтовніше висвітлювала основні її ділянки – була свого роду "популярною енциклопедією" української культури.

Наступна позиція, що визначає місце історії культури у науці – це ототожнення її насамперед з філософією культури. Це твердження спростовує В. Межуєв. Перше, на що він звертає увагу це те, що різниця між історією культури і філософією культури – частина більш загальної теми, що торкається науки і філософії. І це питання постає у відношенні не лише до культури, але й до інших об'єктів знання – суспільства (соціологія і соціальна філософія), історії (історія і філософія історії) і т.д. В. Межуєв стверджує, що саме виникнення філософії культури виявилось наслідком відділення культури від релігії (секуляризація) у Новий час, і саме європейська культура у її секуляризованому вигляді зробила філософію головним органом свого самопізнання і самоосмислення. Це є відповідним від культурології, яка є нейтральною і не передбачає дидактично-оціночний аспект [5, с. 48–52].

Виходячи із сказаного, маємо можливість розглянути концепцію, у якій історії культури виступає як сучасна наука про культуру. Насамперед варто зазначити, що у науковій літературі визначень культури пропонується багато, крім того висловлюється думка, що віднайти адекватне,



що відповідало б цілям загальнотеоретичного його вивчення, не є можливим. Така версія особливо закріпилась після того, як у виданій у 1952 р. книзі американських істориків культури А. Кребера і К. Клакхона "Культура. Критичний аналіз концепцій і визначень" було наведено більше 150 визначень культури. Дійсно, до недавнього часу культура тлумачилась досить фрагментовано: культура як творчість, як сума людських надбань, як загальнолюдські цінності, що в свою чергу вивчається мистецтвознавцями, етнографами, естетами тощо. Американський мислитель Л. Уайт, англійський учений Б. Малиновський у другій половині XX ст. вперше запропонували розглядати культуру як цілісний об'єкт, більше того не як просту суму усіх відомих визначень культури, а як деяку самоорганізуючу систему. Це певною мірою передувало виникненню історії культури, науки предметом дослідження якої являється картина світу (онтологічна, антропологічна, аксіологічна моделі).

Історія української культури в Україні переживає сьогодні важку ситуацію, пов'язану з формуванням нових стратегій розвитку всієї української освіти, основу якої становлять принципи глобалізації й регіоналізації; інтеграції й диверсифікованості освітніх структур, уніфікації напрямків і спеціальностей підготовки фахівців, інноваційності технологій навчання. У цих умовах особливо актуальним є вивчення особливостей культурологічної освіти як основи розвитку всієї української освіти.

Отже, ми розглянули хронологію праць відомих дослідників, теоретиків та практиків, зокрема, можемо виділити І. Огієнка, Б. Малиновського, М. Грушевського, Д. Багалія, О. Єфименка. Кожен з цих науковців, публіцистів, зробив свій вагомий внесок у висвітлення проблем історії української культури. Проте, українські дослідники не змогли створити повноцінної, систематизованої наукової історії української культури.

#### *Список використаних джерел*

1. Більченко Є. Проблема тексту культури в змісті освіти / Є. Більченко // Шлях освіти. – 2007. – № 3. – С. 8–12.
2. Зязюн І. Педагогіка добра: ідеали і реалії / І. А. Зязюн. – К.: МАУП, 2000. – 312 с.
3. Виткалов В. Українська культура: Методичне забезпечення дисципліни: Навч.-метод. посібник: Для студ. гуманіт. навч. закл. / Рівненський держ. гуманітарний ун-т. – 2. вид., випр. і доп. / Виткалов В. Г., Митровка М. М. – Рівне, 2001. – 168 с.
4. Кремень В. Феномен інновації: освіта, суспільство, культура / В. Г. Кремень, В. В. Ільїн, С. В. Пролесв та ін. [за ред. В. Г. Кременя]. – К.: Педагогічна думка, 2008. – 472 с.
5. Межуев В. Культурология как наука / Межуев В. М. // Вопросы философии. – 1997. – № 2. – С. 8–14.
6. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. – Репр. відтворення вид. 1918 р. / Іван Огієнко – К.: Абрис, 1991. – 272 с.
7. Шеманов А. Проблема единства культурологии: с позиции философа / Шеманов А. Ю. // Философские науки. – 2000. – № 1. – С. 7–11.

**Мария Левенец**

#### **ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ИСТОРИИ УКРАИНСКОЙ КУЛЬТУРЫ В УКРАИНЕ**

*В статье исследованы исторические условия, особенности становления и развития истории украинской культуры Украины. Проанализированы и обобщены труды известных украинских и зарубежных исследователей истории культуры.*

*Ключевые слова: история украинской культуры, становление истории украинской культуры, ретроспектива истории украинской культуры, украиноведческие труды, Украина.*

**Maria Levenets**

#### **HISTORICAL BACKGROUND AND DEVELOPMENT OF ITS FORMATION HISTORY OF UKRAINIAN CULTURE IN UKRAINE**

*In the article the historical conditions, peculiarities of formation and development history of Ukrainian culture in Ukraine. Analyzed and summarized the works of Ukrainian and foreign researchers of cultural history.*

*Key words: history of Ukrainian culture, the formation history of Ukrainian culture, retrospective history of Ukrainian culture, Ukrainian labor, Ukraine.*



УДК 947 (477)

Володимир Окаринський

**ПРОБЛЕМА ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ У СВІДОМОСТІ  
МЕШКАНЦІВ МІСТА ТЕРНОПОЛЯ: МИНУЛЕ І СУЧАСНЕ**

*У дискусійній статті розглянуто стан історичної свідомості мешканців міста Тернополя, як звичайних обивателів, так і публічних осіб, бізнесових структур, преси, краєзнавців та органів влади і місцевого самоврядування щодо знання й шанування історії свого міста, збереження його неповторного історико-культурного обличчя.*

*Ключові слова:* Тернопіль, суспільна свідомість, історія, історико-культурна спадщина, місця пам'яті.

Історична свідомість теперішніх українців перебуває у доволі невпорядкованому, хаотичному стані. Існують різні рівні цієї свідомості, що мало корелюються між собою: науковий із дуже багатьма підходами або концепціями, побутовий і офіційний чи масовий (підручники, ЗМІ, мас-культура). Мабуть, варто вести мову про більш масовий і побутовий рівні колективної історичної свідомості українців і зокрема, тернополян. У ній також немає єдності (якої, можливо й не буває і не потрібно, щоб вона була), але у ній також мало історизму, а над усім тим стоїть відсутність культури. Ця історична неусвідомленість гальмує творення модерної української нації і процвітаючої держави, більш гармонізованого і справедливого суспільства, а також є проблемою й місцевого рівня. На практиці це виливається у втраті містами свого історичного обличчя, культурної атури, або її розмитті і спрощенні – профанації.

Історична свідомість на базовому рівні формується через знання місцевої історії – місця, у якому народилася, сформувалася чи проживає людина, її малої "батьківщини". Увагу до місцевої ("малої") історії визначають як одну з основних рис ментальності європейців, приналежність до яких декларують в Україні на усіх рівнях – від офіційно-владного до культурно-мистецького і побутового.

Історична свідомість відображає самоусвідомлення суспільства у єдності минулого, теперішнього і майбутнього. Оскільки суспільство є різноманітним, то все його різноманіття має історичне підґрунтя, а без нього уявлення про минуле є неповним. Тому, історична свідомість на місцевому – тернопільському – рівні має відображати не лише національно-визвольний чи ще якийсь підхід, а стояти понад чи поза цими підходами. Виходячи з цього, для процвітання і гармонізації місцевої культурно-історичної атури, слід виходити із таких базових засад: Тернопіль – місто, що утворилося в певних історичних обставинах, має свого засновника і точну дату заснування; місто від початків складалося як культурно-історичний феномен, у якому переплелися здобутки й творіння різних культур, етносів, шкіл, митців тощо; Тарнополь-Тарнопіль-Тернопіль від початків був полікультурним і багатонаціональним і при розгляді його історії та її усвідомленні неможливо оминати внеску жодної з культур – русько-української, польської, єврейської, австрійської, космополітичної; об'єднуючим чинником для історичної свідомості тернополян є усвідомлення їх міської ментальності, як культурно-історичного феномену. Останній має продовження в сучасності і є (чи повинен стати) культурозберігаючим та примножуючим чинником для культурно-історичної системи міста.

Метою статті є з'ясування стану історичної свідомості мешканців міста Тернополя, як звичайних обивателів, так і публічних осіб, бізнесових структур, преси, краєзнавців та органів влади і місцевого самоврядування щодо знання й шанування історії свого міста, збереження його неповторного історико-культурного обличчя.

Завдання статті – проаналізувати причини "погіршення" історичної пам'яті тернополян і занедбаного стану історико-культурної спадщини міста, виявити зміни у історичній топографії міста і стан відображення у ній слідів історичної традиції міста, звернути увагу на перекручення фактів із історії міста та можливість їх виправлення, виявити факти неналежного ставлення до пам'яток міста і спотворень його історико-культурного образу, актуалізувати потребу в суспільстві щодо створення й оформлення у Тернополі місць пам'яті, згідно з концепцією французького історика П. Нори і через них формувати в місцевій громаді містоцентричний погляд на історію, відродити городянську свідомість тернополян.

Об'єктом статті є історична колективна свідомість та історична пам'ять. Предметом – проблема збереження та конструювання історичної пам'яті сучасних мешканців міста Тернополя.

Застосовуючи порівняльно-історичний метод, доводиться констатувати загальне "погіршення" історичної пам'яті тернополян: дилетантизм деяких "фахівців" – краєзнавців, журналістів, органів влади місцевого рівня, а також невігластво так званих "пересічних городян". Сліди історичної

пам'яті фіксуються у знанні мешканцями Тернополя елементарних фактів історії свого міста, стані пам'яток, назвах вулиць та інших об'єктів міста (також їх зміни, спотворення чи трансформації) і, як наслідок, ставленні до свого історичного минулого.

Таке незнання свого міста є наслідком провінційної традиційної "сільської" ментальності більшості мешканців сучасного Тернополя, яка ще не встигла зазнати впливу урбанізації. Серед них існує внутрішній підсвідомий опір цьому процесові. І це не лише характеризує маргіналів, які "приїхавши в місто не можуть виїхати з села". Непримиренне ставлення містян до вихідців із села, які перебувають у місті, ще не означає, що міщани самі позбулися залишків "сільської" ментальності. Причинами цього є низький рівень освіченості і відсутність елементарної культури. Наслідки цього бачимо у ставленні таких мешканців Тернополя до міста як до тимчасової "перевалочної" бази або й як до окупованої ворожої території. Саме місто такі мешканці називають "великим селом", приносять з собою "кращі" традиції низької особистої культури, яку галицька урбаністична культура ХХ століття окреслила як "рагульство". Звідси, наприклад, і проблема засмічення міста.

Явище рагулізму є ключовим у проблемі збереження історико-культурної спадщини міста. Тому звернемо увагу на походження цього феномена. Термін "рагуль" є суто галицьким і набув поширення із кінця 1960-х років на позначення маргінальних вихідців із села, які не мають міської ментальності і відзначаються низьким рівнем культури. За часів Австро-Угорської імперії так називали відокремлену категорію населення, мешканців місцевих сіл. За версією Ю. Винничука, їх називали "рагулі" (первісно "рогулі"), тому що в ХІХ ст. існував шлагбаум перед в'їздом у Львів (мабуть, і у інші міста регіону), що перекривав в'їзд до міста на ніч і його звали "рогатка". Ця ж назва зафіксована й у Тернополі, наприклад церква "на рогатці" (очевидно, Микулинецькій рогатці), як досі називають "монастирську" Успенську церкву на вул. князя Острозького. На рогатці збирали плату за в'їзд до міста. Людей, які були з села і мешкали поза рогаткою й називали рагулями (рогулями).

Згодом це стало прізвиськом, яке однак не було надто пов'язане із національними відносинами. Це, передусім, пов'язано з певним рівнем культури, розвитку людини в культурному плані. Самі ж місцеві українці досі часто використовують термін "рагулі" до людей своєї національності, якщо вони хочуть підкреслити, що ця людина не цивілізована і він чи вона має надто низький культурний рівень [20, с. 86].

За визначенням авторів "Енциклопедії нашого українознавства" О. Кривенка та В. Павліва, рагуль – це найпримітивніший профан, груба антитеза втаємниченого, синонім профанського терміну "бик" [9, с. 89]. Зараз це низьке явище згубно впливає на образ міста і зокрема на його історико-культурне обличчя. Як зазначав Ю. Винничук, справжній міщанин, який любить своє місто, ніколи не піде співати народні пісні під пам'ятник Шевченкові серед білого дня в неділю, бо це не по-міському. Носіями міської культури в регіоні є дуже мало людей [5].

У проблемі збереження історико-культурного середовища основним є те, що на думку відомого українського інтелектуала М. Рябчука, уся суть рагулізму полягає в тому, щоб нав'язати своє рагульство усім довкола [13]. Особливістю Тернополя є те, що серед названої категорії населення є певна кількість забезпечених і впливових осіб, тому нав'язування своїх примітивних вподобань для них не є проблемою. Загалом же, теперішній рагулізм не лікується, оскільки став масовим явищем [5]. Це явище є й основною причиною спотворення міст, в тому числі й Тернополя, зокрема через поширення псевдо-культурної течії цієї категорії населення, відомої під назвою кітч (кіч) або по-старому "халтура". Про кіч в сучасному образі Тернополя нижче.

Отже, що ми можемо сказати про відображення історичного минулого міста Тернополя в теперішньому обличчі міста? Почнемо з назви міста та місцевої топоніміки. У школах й досі вчать, що назва "Тернопіль" походить від "Тернове поле", коли місто після Другої світової війни набуло сучасної офіційної назви. Натомість, ім'я засновника міста Яна з Тарнова – Яна Амора І Тарновського (1488–1561) і досі передається місцевими виданнями, як "Ян Тарнавський". Немає на мапі міста й вулиці імені засновника міста, хоч раніше була (від теперішнього ЦУМу на вул. Руській до Старого парку – частина сучасного проспекту С. Бандери). Натомість, є вулиця генерала М. Тарнавського. Заледве чи знає більшість мешканців цієї вулиці і міста загалом про кого саме йдеться.

А між іншим, назва "Тарнополь/Тарнопіль" традиційно вживалася і вживається досі у народному мовленні і від неї зокрема походить прізвище "Тарнопільський", як, наприклад, відомий український і російський музичний діяч, хоровий диригент ХVІІ ст. Теодор Тарнопольський (з Тернополя) тощо.

Назва "Тарнополь" вперше письмово зафіксована саме староукраїнською мовою у 1570 році. Згодом вона поступово в усному українському мовленні "українізувалася" як "Тарнопіль" і "Тернопіль" через схожість польського "tarn" і українського "терен". 9 серпня 1944 року Президія Верховної Ради



СРСР спеціальним указом перейменувала м. Тарнополь у м. Тернопіль [7, с. 88]. Таким чином, давню історичну назву замінено на новочасну, а рішеннями владних органів подано "правильну" транскрипцію назви міста. З часу перейменування Тарнополя, походження назви міста стали виводити від "тернового поля", хоч це не зафіксовано у жодних історичних джерелах [14, с. 8, 140].

Назва іншої вулиці – "15 квітня" – трактується тільки як дата звільнення міста від німців Червоною армією у 1944 році. Однак, 15 квітня – це також день народження міста, коли у 1540 році король польський і Великий князь литовський Зигмунт I Старий видав Яну Тарновському, як руському воєводі і великому коронному гетьману, локаційний привілей на заснування міста у пустельній місцевості "Сопільче". Привілей виявлений і його фотокопію вперше опубліковано заходами О. М. Гаврилюка у виданнях "Тернопіль: сторінки минулого і сьогодення" (співавтори О. Петровський та І. Крочак. – Т.: Астон, 2010) – перша сторінка, а також у повному обсязі – у праці О. Петровського, О. Гаврилюка, В. Окаринського та І. Крочака "Тернопіль / Tarnopol: історія міста" (Тернопіль: Астон, 2010) [14, с. 33–35].

Вперше, завдяки друкарській помилці, назва "Сопільче" була перекинутою як "Топільче" у 1892 р. у гаслі, присвяченому Тернополю авторства Людвіка Дзедзіцького, у одному з томів видання "Słownik geograficzny" [18, с. 188]. З тих пір це твердження некритично повторювала більшість вітчизняних авторів.

Уже за часів незалежності сучасної Української держави "Піонерський" гідропарк Тернополя перейменовано у парк "Топільче", і хоча науковці довели, що назва Топільче не підкріплена жодними документами, а місцевість у якій засновано Тернопіль називалася Сопільче, назва парку залишається незмінною.

Мабуть тому, що місцева влада Тернополя досі не знала про цю помилку або не вважала її суттєвою. Інтернет-сайт Тернопільської міської ради у своєму історичному розділі не поновлювався декілька років, незважаючи на очевидні помилки. Останнім часом цей розділ взагалі усунутий на оновленій веб-сторінці міськради. Продовжують культивувати міф про "Топільче", вживаючи цю назву, й особи, які претендують на звання дослідників історії міста уже в 2010 році [6, с. 11–12]. Такі ж нісенітниця можна прочитати в місцевій пресі, почути на телебаченні тощо.

Жодні поважні ініціативи науковців досі не знайшли гідної уваги ні з боку міської влади, ні з боку громади міста. Це, передусім, стосується відновлення колишньої топоніміки міста, у тому числі й назв вулиць (годонімів), а також вшанування у назвах вулиць та інших міських топонімах видатних осіб, пов'язаних із Тернополем.

Так, ідею відновити вулицю засновника міста Яна Тарновського було вперше в новітній історії Тернополя висловлено ще у 1993 р. на сторінках газети "Тернопіль вечірній" істориком М. Ханасом, тодішнім директором обласного державного архіву Б. Хаварівським та письменником П. Тимочком [3]. У 2007 році цю ж ідею, а також концепцію спорудження пам'ятника Іоанну з Тарнова, висловили на спеціальній зустрічі з тодішнім міським головою Тернополя Р. Заставним та його заступниками історики О. Гаврилюк, В. Блозва та автор цієї статті В. Окаринський. Ініціатива залишилася поза увагою. Непоміченою залишилася навіть ювілейна дата січня 2008 р., коли виповнилося 520 років від дати народження Яна Амора II з Тарнова. Це ж можна було б приурочити й до 470-річчя заснування Тернополя і 460-річчя надання місту маґдебурзького права (згідно з уточненими даними досліджень, раніше вважалося, що воно було надане у 1548 р. – авт. [14, с. 31–32]), які припадали на 2010 рік. У наступному, 2011 році виповнюється 450 років від смерті засновника міста Тернополя Іоанна Амора з Тарнова (Тарновського). Сподіватимемося, що місто таки дочекається вшанування пам'яті свого засновника.

Не менше прислужилися для розвитку Тернополя й інші його власники. Тим-то елементарною вдячністю, а разом й формою пропагування минулого міста для його обивателів, було б присвоєння імен цих осіб вулицям у історичній частині міста. Серед таких, достойних вшанування, мав би бути Ян Криштоф (чи Кшиштоф) Тарновський (1537–1567), який суттєво розбудував місто і оточив його мурами, а серед будівничих міста був італійський ренесансний архітектор Христопор Боццано (Боззано, Бодзан) з Феррари. Імовірно, Ян Кшиштоф з Тарнова помер у Тернополі. У переліку мали б бути також князь Олександр Костянтинович Острозький, який мав намір перетворити тогочасний Тарнополь у духовно-культурний центр; Тома (1591–1638) і Катерина (з Острозьких) Замойські – співфундатори Воздвиженської церкви "над Ставом" та фундатори однієї з найкращих у Речі Посполитій ренесансної синагоги на тарнопільському Подолі; Ян "Собіпан" Замойський (1627–1665) та його вдова і, згодом, королева й дружина Яна III Собеського Марія Казимира Луїза де Ля Ґранж д'Арк'єн (1641–1716) або "Марисенька" Собеська; фундатор домініканського костелу граф Йосиф Потоцький (1673–1751), імовірно похований у його крипті; реставратор Старого та ініціатор спорудження Нового замку Франциск Коритовський (1763–1833), який суттєво розширив місто та інші.



Імена інших власників чи керівників міста у другій половині ХХ ст. також забувалися, а в кращому випадку перекичувалися. Якщо ім'я князя Василя-Костянтина Костянтиновича Острозького у назві вулиці за радянських часів було "зручно" замінено на більшовицького письменника М. Островського, то ім'я першого українця-бурмістра (цю посаду зараз чомусь перекичують як "бургомістр", або взагалі подають як "мер") Тернополя Володимира Лучаковського, у спотвореному вигляді, було надане вулиці міста у формі "В. Лучаківського" вже за української влади (у мікрорайоні "Дружба" або Загребелля). Слід відзначити, що вулиця, яка у 1900–1930-х рр. носила ім'я доктора Володимира Лучаковського, у радянські часи перейменована у М. Коцюбинського і цю назву носить й досі. Натомість, теперішня вул. "Лучаківського" розташована у місцевості, що за часів бурмістра В. Лучаковського і до 1930-х років не входила до складу міста, тоді там було передмістя Загребелля.

Була тоді й вулиця іншого бурмістра Володимира Мандля, засновника "Нового міста", теперішнього Старого парку чи Парку Слави (тепер вул. Паркова). Між іншим, ім'я цього бурмістра німецького походження українцями вживалося як "Володимир". У "Новому місті" був і пам'ятник В. Мандлю. Імена інших керівників міста чи славних міщан або мешканців тернопільських околиць, які чимало прислужилися для добра Тернополя, забуті на сучасній карті міста.

У ХІХ–ХХ ст. були ще вулиці В. Баворовського, бурмістрів Леона Козьмінського, Фелікса Погорецького, Людвіка Пунчерта (теперішня Вояків дивізії "Галичина") [1, с. 237], Бабада, а також пасаж Адлера (тепер О. Кульчицької), яких зараз немає на карті міста.

Жодним чином не відображено у топографії теперішнього Тернополя імена осіб, пов'язаних із його розвитком у середньовіччю й ранньомодерну добу. Серед них, крім названого Х. Боццано з Феррари, є ще архітектори П'єтро Сперендіо – придворний будівничий Костянтина Острозького, муляр Леонтій – архітектор Хрестовоздвиженської церкви початку ХVІІ ст., перекладач Біблії Лука з Тернополя та інші.

Імена цих осіб не лише не відображені на карті міста, а й зазнають перекичень, у тому числі й з боку медіа й місцевих інтелектуалів, їх здобутки приписуються іншим. Так, місцевий телеканал TV-4 у своїй відео-заставці стверджував, що архітектором катедрального собору (домініканського костелу) Тернополя другої половини ХVІІІ ст. є голландець Ян де Вітт (чи "де Вітс") (у їх варіанті "де Вітте"), тоді коли ще у 20–30-х роках минулого століття доведено, що справжнім архітектором був майстер пізнього бароко з польсько-саксонського роду Август Ф. Мошинський (1731–1786). Прізвище останнього перекичене у дослідженні Л. Бойцун і навіть в "Тернопільському енциклопедичному словнику" (ТЕС) як "Мошинський" [16, т. 2, с. 570].

Назви теперішнього Тернополя загалом неадекватно відтворюють минуле цього міста. Вулицю Леніна, який ніколи не бував в Тернополі, замінив проспект такого ж "тернополянина" С. Бандери. Є вулиця Б. Хмельницького, і навіть князя Олександра Невського чи росіянина, ніяк не пов'язаного з історією міста, М. Ломоносова.

Натомість, немає вулиці уродженця міста донського отамана початку ХVІІ ст. Івана Мартиновича Заруцького (?–1614), уродженців міста всесвітньовідомого філософа і логіка поляка Казімежа Айдукевича (1890–1963), австрійського антрополога і етнологі, піонера фото й кінодокументалістики в Австрії Рудольфа Пьоха (1870–1921), званого українського математика Володимира Левицького (1872–1956), засновника української наукової географії Степана Рудницького (1877–1937), який можливо народився у Тернополі, у якому минули роки його дитинства.

Зате є чи не найкоротша вулиця уродженця міста і його почесного громадянина академіка-мовознавця А. Брюкнера. Імена інших уродженців чи мешканців Тернополя – культурних, наукових, суспільних, спортивних діячів ніяк не відображені на карті міста: всесвітньознаний лінгвіст-есперантист Михайло Юрків, географ і поет Вінценти Поль (була вулиця його імені), письменник Йосиф Перль (була вулиця його імені), композитор Кароль Ратхаус, археолог, єгиптолог-культуролог Казімеж Міхаловський та інші. Є лише "колективна" вулиця родини Барвінських, хоча кожен із них – Олександр, Володимир, Василь, Богдан – заслуговує на окреме вшанування. Олександр Барвінський взагалі був піонером українського національного відродження тернопільських міщан-русинів у 1870–1880-х роках.

У останні роки почастишали ініціативи вшановувати видатних людей міста через надання вулицям міста їх імен чи встановлення пам'ятних знаків. Щоправда, хто є видатним для теперішніх мешканців чи представників населення їх відповідним рівнем свідомості і культури. І це є відображенням загальної культури населення міста. Є деякі зміни, щоправда вони радше винятки, а їх реалізація доволі курйозна. Так, після трагічної загибелі колишнього тернополянина, рок-музиканта, радіо- і телеведучого, продюсера І. Пелиха (1974–2008), згідно з рішенням

Тернопільської міськради, названо вулицю його імені у новому мікрорайоні "Північний" міста Тернополя [15].

Потребує належного врегулювання й питання повернення вулицям Тернополя історичних назв. Певним прикладом у цьому процесі може бути Львів, який повернув багато колишніх назв вулиць. Спробував повернути їх і Тернопіль, але в результаті – низка назв вулиць хоч і повернулася, та це часто не відповідає навіть приблизно історичній топографії Тернополя. Так, частина відновлених історичних назв вулиць не відповідає їх історичному розташуванню (Коллонтая, Вертепна, Брюкнера, Подільська, та ж Лучаковського). Назви окремих вулиць перекручено: Брідська стала Бродівською, Строма – Стрімкою і т.д. Низка вулиць відповідає старим назвам лише частково, як наприклад Галицька. Навряд чи варто повертати усі старі назви вулиць. Але, якщо вже йдеться про повернення історичних назв, то слід бути більш точним.

Лише такі вулиці, як Медова (частково), Багата (точніше, до 1990-х років "Богата"), Білецька, Білогірська, Весела, Гайова, Глибока, Дівоча, Доли, Дубовецька, Зелена, Квітова, Липова, М. Лисенка, С. Монюшка, Татарська, Ю. Федьковича і декілька інших носять свої колишні назви, до того ж майже не були перейменовані жодною владою. Причиною цього стало мабуть те, що названі вулиці невеликі, а назви вони носять нейтральні. Однак, не зовсім зрозуміло чому стару історичну назву вулиці Привокзальна (початкова назва Колійова) замінено на вул. В. Чорновола. Невже не можна для цього було знайти іншу вулицю? Навіщо перейменовувати давню вулицю За Монастирем у "Замонастирську"? Який сенс перейменовувати Площу Свободи у Майдан Волі також незрозуміло. А може більший сенс був би повернути колишню назву площі – Домініканська, як вона існувала від свого створення наприкінці XIX ст. на місці колишньої кінської торгівлі? Вважаємо, що там де неможливо або занадто складно повернути колишні назви, варто встановити пам'ятні знаки, що нагадували б як називалися вулиці і площі міста упродовж тривалого історичного розвитку міста.

Такого ж виокремлення заслуговують й інші об'єкти місцевої історичної топографії, більшість з яких уже не існують або майже не існують: місця валів, веж, храмів, значних будівель чи споруд, парків, скверів, навчальних закладів, економічних і громадських установ, осередків громадського і культурного життя, спортивних об'єктів. Заслугове на увагу колишня площа Ринок, входи до підземель, пасаж Адлера, Новий замок, будівлі товариства Руська бесіда, "Руського банку" ("палац Чосновських"), місця будівель Полковничих палат, кам'яниці Стахевича, Степчинського тощо.

Не менш важливим для відновлення й формування історичної свідомості мешканців Тернополя є нагадування про видатні події з місцевої історії. У інших містах є пам'ятники приурочені до річниць їх заснування чи надання їм маґдебурзького права, як у Києві. Такою гідною вшанування подією, нарівні із названими, для Тернополя міг би стати викуп міста й надання йому статусу вільного королівського міста Тернополя і герба з рук імператора Фердинанда I у 1843–1844 рр.

Таке ж свідчення стану історичної свідомості тернополян відображає символіка, зокрема, герб міста. На жаль, давній історичний герб міста був знехтуваний не лише у радянські часи, а й в сучасному Тернополі. Небагато міст мало герб, увінчаний королівською короною і статус "королівського міста", що офіційно вживався щодо Тернополя аж до приходу в місто більшовицької влади у 1939 році. Наприклад, це фіксує офіційні печатки маґистрату. Поряд із тим, сучасний герб Тернополя, прийнятий уже в 1990-х роках (автор проекту художник М. Хариневич), не врахував побажання науковців і складений всупереч правилам геральдики. Цікаво, чому замок Тарновського має поєднуватися із родовим гербом того ж Тарновського "Лелівою"? Сумніви у доцільності викликає застосування в сучасному гербі тризуба замість корони, тим більше, що він є основною геральдичною фігурою національного герба. По-перше, тризуб як нашоломник (навершя) або клейнод може застосовуватися лише поверх корони, що також було б нонсенсом. По-друге, для символу клейнода традиційно використовують роги, пір'я птахів, крила або повторюють основну гербову фігуру. По-третє, в гербах міста навершя взагалі може не застосовуватися. Те ж стосується і напису "Тернопіль" замість девізу, який, до того ж, аж ніяк не є підписом до герба. Вважаємо, що доцільно повернути герб, наданий Тернополю 12 грудня 1844 року, разом із статусом вільного королівського міста, імператором Австрійської держави Фердинандом I [19, с. 64–65].

Занедбаний стан історичної пам'яті міщан відображає й стан пам'яток. Пам'ятки історії, архітектури та містобудування, монументального мистецтва за міжнародними критеріями визначаються як культурна спадщина. До пам'яток архітектури та містобудування відносяться архітектурні ансамблі і комплекси, історичні центри міст, квартали, площі, вулиці, залишки давнього планування і забудови міст, архітектурні споруди (державні, військові, цивільні, сакаральні), а також пов'язані з ними твори монументального, декоративного, садово-паркового мистецтва, рукотворні ландшафти.

Тернопіль де-факто не має генерального плану розвитку та забудови, внаслідок чого постраждав образ центральної частини міста. Можливо, це пов'язано з тим, що Тернопіль не

потрапив до реєстру історичних центрів, складеному в 1946–1949 роках. Тогочасні критерії визначення історичного значення міст і сіл були нечіткими, а Тернопіль лежав у руїнах [14, с. 183]. Однак, у повоєнні роки, на чолі з архітектором В. Ніколаєвим, місто мало цілісне планування. Хоч деякі споруди і місця на той час безповоротно втрачено, як Старий Ринок, парафіяльний костел тощо. Деякі з часом вдалося відновити, щоправда у змінених умовах і частково зі зміненим статусом, як Старий парк і пагорб Унії, на місті якого насипано курган Слави. Тим не менше, місто розвивалося згідно з генеральним планом, останній із яких був затверджений у 1985 році. Як відзначив розробник генплану, тогочасний головний архітектор міста, Станіслав Калашник, уже в 2000-х роках, на його основі, із врахуванням змін техніко-економічних показників, розробили концепцію теперішнього розвитку міста. Тож, замість великих промислових об'єктів зараз "ростуть" торгові центри і т. ін. [12].

Таким чином, діюча концепція розвитку Тернополя, в силу різних обставин, не є логічним продовженням попередньої стратегії розвитку міста. Проблемою є також те, що генплан і правила забудови міста формально є, але вони не діють.

Серед пам'яток міста є лише окремі пам'ятки історії і культури національного значення. Тим не менше, стан їх бажає кращого. Всупереч усім нормам, із мовчазної згоди (чи з дозволу) місцевої влади і міського управління архітектури, до найстарішої будівлі міста – Старого замку, що почав споруджуватися у XVI ст., добудовано ресторан "Максім". Незаконних і неестетичних добудов зазнають і деякі сакральні пам'ятки історії і культури національного значення. Так, церква Різдва Христового зазнає незаконних добудов з боку її настоятелів. До стіни початку XVII століття прилаштовано пам'ятник митрополиту УАПЦ Василю Липківському. Замуровано давній вхід до храму і встановлено натомість пам'ятник жертвам голодомору 1932–1933 років. Хтось дозволяв добудовувати "пам'ятники" до стін початку XVII століття? Питання риторичне.

Проблемами у збереженні нечисленних пам'яток архітектури та містобудування Тернополя є такі чинники, як: невизначеність процедур із забезпечення охорони цих споруд; порушення заборони нового будівництва на встановлених законом територіях навколо пам'яток як зон охорони; неналежна поінформованість суспільства щодо майстрів, які проектували та зводили міські споруди; підготовка фахівців-реставраторів, які виконували б роботи за старими технологіями; нез'ясованість такої складової пам'ятки як відстань часу (вік), після якої споруда може вважатися пам'яткою; нехтування такою ознакою пам'ятки як її автентичність; спотворення фасадів пам'яток рекламними вівісками або частковою реконструкцією ("ремонт") під потреби офісних центрів тощо; відсутність чітких вимог до власників будинків щодо забезпечення збереження архітектурних об'єктів; надмірне захоплення ідеєю відбудови, відтворення зруйнованих пам'яток замість збереження існуючих; руйнування окремих пам'яток архітектури, які разом складають комплекс, що порушує значення історичної забудови; порушення новою висотною забудовою (не обов'язково набагато вищою – В. О.) у центрі міста норм, які формують силует міста, а це є невід'ємною складовою містоформуючого комплексу; несвоєчасне інформування громади міста про плани перспективної забудови, що свідчить про непрозорість або закритість вирішення містобудівних питань і порушення свободи слова [8, с. 200, 208–209].

Від себе можемо додати руйнування будівель і архітектурних комплексів деревами, яких свого часу насаджували в місті з метою "озеленення" у безпосередній близькості від пам'яток. А також, передача пам'яток сакральної архітектури національного значення релігійним громадам, настоятелі яких не розуміють значення пам'ятки, не мають належного уявлення про її стиль тощо. Унаслідок цього давні розписи покривають сучасним кічевим малярством або в іншому художньому стилі відносно самої споруди, куполи покривають неналежним матеріалом, зовні обштукатурюють і встановлюють євровікна і металочерепицю й інші новітні та дешеві матеріали, які нищать пам'ятку, а саму споруду ззовні оздоблюють різкими кольорами. Крім того, прилеглу до пам'ятки територію "прикрашають" так, що порушують автентичний історико-культурний комплекс.

Тим часом, для внесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України від Тернополя нових пропозицій не надходить. Немає що охороняти? Або це нічого не дає? До "Переліку пам'яток культурної спадщини", що не підлягають приватизації Тернопільською міською радою від міста Тернополя було внесено аж три об'єкти: келії монастиря домініканців, Замок Старий і будинок Міщанського братства. А чого б не внести у цей перелік низку адміністративних будинків кінця XIX – початку XX ст. (приміщення теперішніх банків, рацу і т.д.), а також Старий парк, закладений ще у 1861 р., майже 150 років тому? Чому в переліку є келії монастиря домініканців, а домініканського костелу нема? Заборона приватизації пам'ятки стосується монастиря чи лише його келій? А тим часом, не таємниця, що монастир творить єдиний комплекс. Де у цьому переліку церкви Різдва і Христовоздвиженська (Здвиженська)? З активності настоятелів церков із забудови, на власний розсуд, прилеглої території складається враження, що вони уже приватизовані.



Для порівняння, чисельність таких об'єктів у деяких містечках Тернопільської області: у Збаражі – 13, у Кременці – 18, у Бережанах – 10. Таким чином, чисельність об'єктів культурної спадщини в Тернополі катастрофічно падає, і це засвідчує недбальство адміністративної і місцевої влад, їх некомпетентність і, можливо, корумпованість.

На тлі руйнування об'єктів культурної спадщини, гіперболізована увага місцевої і виконавчої влади у Тернополі досі звернена на спорудження меморіальних дощок і пам'ятників. Натомість, дошки, встановлені на стінах, спотворених ремонтами і невдалими вивісками, виглядають неорганічно.

Влада обмежується спорудженням пам'ятників особам, непов'язаним із історією міста, натомість споруджуються пам'ятники чи пам'ятні знаки виключно національним символам або кумирам своїх політичних чи релігійних вподобань. Складається враження, що гідними для вшанування є виключно героїчно-трагічні сторінки історії українського народу, які часто ніяк не пов'язані з Тернополем як містом: визвольна боротьба, репресії, депортації, голодомори. Вважаємо, що трагічні сторінки варто вшановувати лише ті, що мали стосунок до міста. Крім того, варто не забувати, що місто Тарнополь/Тарнопіль/Tarnopol/Тернополь/Тернопіль було поліетнічним, полікультурним, поліконфесійним, таким воно було засноване, таким формувалося і зростало. Чимало тернополян є гордістю поляків, євреїв, німців, росіян. Також і події історії цих народів відбувалися в Тернополі і їх неможливо розділити за національною ознакою. Наприклад, події доби наполеонівських війн, Другої світової війни (зокрема, одна з найруйнівніших і найкривавіших битва за Тарнополь березня-квітня 1944 року). З іншого боку, як можна далі ґлорифікувати козацьку війну-революцію Хмельниччину, якщо вона принесла тогочасному Тернополю аж чотири руйнування і пограбування міста, винищення і взяття в рабство його населення тощо? Мабуть, слід змістити акценти у оцінках цих (та інших) подій у гуманітарну і містоцентричну площину: що ті чи інші події чи процеси минулого принесли Тернополю й тернополянам. Місцева історія, таким чином, може стати більш адекватним поглядом на минуле, аніж класична національна модель історичної свідомості.

Наразі ж, постатям пов'язаним власне із історією Тернополя напряду (уродженці, мешканці), залишаються в кращому випадку пам'ятні дошки. За винятком пам'ятника С. Крушельницькій та погрудь полеглих героїв штурму Тернополя 1944 р., офіцерів-червоноармійців, героїв Радянського Союзу, таких пам'ятників у місті більше нема.

Замість реконструювання й конструювання історичної, а через неї й соціальної свідомості городян Тернополя, у місті відбувається хаотичний процес. Доволі часто він немає жодного місцевого підґрунтя. Наочно це демонструє поширене останнім часом у місті встановлення скульптур з ініціативи бізнес-структур та політиків. Їхній стиль найбільше характеризує термін "кітч". Так, у Тернополі набуло поширення відверте наслідування існуючих у світі пам'ятників або створення "своїх" псевдо-пам'ятників. Серед таких монументів є споруди біля торгового центру "Атріум" (споруджений на місці названої зруйнованої пам'ятки місцевого значення по вул. Кардинала Йосифа Сліпого, 1). Це відверте наслідування і навіть плагіат чужих ідей, "скульптур", раніше споруджених у інших містах світу: "сантехніку" (аналогічні існують у містах Бердянськ в Україні, Братислава в Словаччині, російських Москві, Єкатеринбурзі і Омську тощо); "Людині-невидимці" у вигляді двох черевиків із неграмотним підписом, де неправильно подане прізвище автора роману "Невидимець" Г. Дж. Уеллса (Веллса), а саме "Г. Уельс", а також гіперреалістичний і у натуральну величину "пам'ятник" стільцю (в пам'ять про стілець, який шукав літературний персонаж О. Бендер). Автор цих споруд скульптор Дмитро Мулярчук.

Стало популярним й таке явище як відкриття скульптур політиками, за їх кошти, як "дар" місту. Вони відображають політичну орієнтацію замовника й встановлювача і є нічим іншим як формою політичної самореклами. До таких належать відкриті нещодавно на набережній Тернопільського ставу в парку ім. Т. Г. Шевченка, ковані скульптури "дереву" та "серцю". З нагоди останніх місцевих виборів 2010 р., одним із претендентів на посаду міського голови Тернополя відкрито ще один "пам'ятник" – "бджілці-трудівниці" (бульвар Шевченка, біля театру). Сім'я колишнього міського голови Тернополя встановила "пам'ятник" лелекам навпроти Старого замку, хоча більш логічно було б – біля пологового будинку, що розташовується за 50 метрів від споруди. Вважаємо, що на встановлення таких споруд у Тернополі слід ввести мораторій, а існуючі – демонтувати, оскільки вони псують обличчя міста, закріплюють й формують у тернополян простацьку негородянську свідомість.

Тим часом, справді високомистецькі скульптури, створені під час міжнародних симпозіумів-планерів декоративно-паркової скульптури "Медобори-89" і "Медобори-90", митцями із України, Росії, Казахстану, Бельгії і Австралії і встановлені у парках та скверах Тернополя до 450-річчя міста, зараз перебувають у занедбаному стані. Частина із них пропала безслідно, деякі частково

зруйновані, інші приховані від огляду або неналежно оберігаються. Адже статус тих пам'яток залишається нез'ясованим [14, с. 163–164].

У парках міста також відбувається спорудження дерев'яних хрестів, "капличок" на власний розсуд і без дозволів, групами релігійно-екзальтованих громадян. Вони не лише незаконно захоплюють територію комунальної власності, а й оздоблюють її своєю атрибутикою, демонструючи низький смак.

Загалом же, становище історичної свідомості у сучасному суспільстві та її збереження ілюструє концепція місць пам'яті французького історика П'єра Нори. Поняття пам'яті має фактично замінити суху традиційну історію – як більш живе і адекватне осмислення минулого. Місця пам'яті (фр. – *lieux de mémoire*), за П. Норою, є вузловими пунктами і опорною точкою спогадів. Такі місця підтримують пам'ять, допомагають у її змаганні із забуттям.

У сучасних суспільствах колективна пам'ять вмирає. Академічна історія витісняє традицію і пам'ять. Причинами цього явища вважаються насамперед глобалізація та пов'язані з нею демократизацією, масовою культурою та інформаційними технологіями. "Розширення світу" призводить до руйнування колишніх концепцій ідентичностей, що базуються на національній належності. Демократизація історії, атомізація і фрагментація історичної пам'яті роблять потребу вибору ідентичності, а значить і пам'яті справою виключно індивідуальною. Колективна пам'ять емансипує у собі соціальні пам'яті менших соціальних, національних груп та різних меншин. Замість старої національної ідентичності і її "усередненого"/узагальненого погляду на історію приходять утвердження соціальних ідентичностей.

З метою закріплення в суспільстві певної концепції домінуючою пам'яті, пов'язаної з потребами національних держав, залишаються лише окремі специфічні місця, так звані місця пам'яті. Тут проявляється реакція на відмирання колективної пам'яті в суспільстві: чим менше вона діє в суспільстві, тим більше певні соціальні інститути, передусім, держава, намагаються її зберегти. Місця пам'яті виконують меморіальну функцію в культурі, що схильна забувати, дозволяють відчутти громадянам певні переживання, хоча б тимчасово відчутти приналежність до конкретної групи, до їх колективної ідентичності. Місцями пам'яті можуть бути як конкретні географічні пункти, так і музеї, архіви, цвинтарі, пам'ятники, святкування, історичні дати, назви вулиць, підручники тощо. П'єр Нора виділяє три види місць пам'яті: матеріальні, символічні і функціональні, що можуть переплітатися між собою.

Місце пам'яті у всіх значеннях цього слова охоплює діапазон від найбільш матеріального й конкретного, географічно визначеного об'єкта до об'єкта найбільш абстрактного й інтелектуально сконструйованого. Тобто, місцем пам'яті може бути конкретне географічне місце, пов'язане з певною подією, але також і пам'ятник, музей, архів, символ, художній твір, певна інституція чи сама історична подія – все, що є феноменами колективної пам'яті. Об'єкт стає місцем пам'яті, коли уникає забуття (меморіальна дошка, згадка в мас-медіа), коли він викликає емоцію в певній спільноті.

Для того, щоб конкретне місце стало місцем пам'яті, недостатньо лише наукової бази або потенціалу самого місця, потрібно, щоб об'єктом зацікавилися і взяли під охорону певні соціальні групи: релігійні громади, національні меншини і т.д. За П. Нору, тільки національна держава здатна дозволити собі великомасштабне управління і підтримку місць пам'яті з метою сформулювати певної ідеології в громадянстві (яскравим прикладом цього є Франція) [11].

Ця концепція торкається не лише долі окремих особистостей, а феномени колективної пам'яті (соціальні рамки пам'яті). Колективна пам'ять, згідно з автором, який запропонував це поняття, французького соціолога Моріса Гальбвакса, не є механічною здатністю реєстрування спостережуваних явищ, а спирається на реконструкцію минулого через осіб, що пам'ятають. Спільнота, до якої належить особа, дає їй певні рамки, в які ця особа поміщає факти, що вона пам'ятає [17].

Зваживши названі підходи, задля збереження історичної пам'яті і обличчя міста слід задіяти весь арсенал засобів щодо створення в Тернополі місць пам'яті абсолютно різних ґатунків. Це має супроводжуватися і збереженням й відновленням пам'яток, або просто споруд у їх автентичному вигляді задля збереження історичного і культурного обличчя міста.

Специфікою Тернополя є те, що справді старовинних пам'яток, віком понад 100 і більше років, у місті залишилося небагато. Тому, варто порівняти до пам'яток культурної спадщини (національного значення) й місцеві пам'ятки, а їх перелік розширити. Адже навіть не усі будівлі, що хронологічно підпадають під цей перелік, у ньому зараз є. Загалом, вони складають 206, але частина із них уже знищена. Ті, що не входять до списку, можуть бути втрачені будь-коли. Вважаємо, що будь-які будівлі віком понад 70 років повинні бути збережені, оскільки вони відображають неповторну ауру міста, загалом втрачену після 1944 року, особливо в останні роки.

Цьому перешкоджає проблема руйнування і спотворення пам'яток архітектури і містобудування місцевого значення, а також і пам'яток історичного місцевого значення, що спостерігаємо у останні роки. Зупинимось на окремих фактах. У 2000 році було споруджено будинок євростудій економічного університету на бульварі Т. Шевченка, 8, а перед тим на цьому місці знесено будинок колишньої "Просвіти". Знесена будівля із двома наступними будинками складала комплекс із трьох будинків українських товариств, у яких зосереджувалося громадсько-культурне життя міжвоєнного Тернополя. Це були єдині будівлі, що належали українській громаді міста того часу по вул. Міцкевича. Таким чином, зруйновано історичну споруду, пов'язану із десятками видатних історичних осіб національного і сотнями осіб місцевого масштабу. І хоч нова будівля євростудій визначається окремими авторитетами від архітектури як вдала, її спорудження призвело до руйнування будинку першої половини XX століття, відповідно й до порушення архітектурного ансамблю бульвару Шевченка.

Знесено під виглядом "реконструкції" колишній житловий будинок по вул. Кардинала Йосифа Сліпого, 1. Будинок було споруджено у 1894 році, зруйновано у 2008 році. У Державному реєстрі нерухомих пам'яток України (пам'ятки містобудування і архітектури місцевого значення) цей будинок мав охоронний номер 285 [4].

До комплексу житлових будинків початку XX ст. на вул. Гетьмана Сагайдачного вже у 2000-х роках добудовано мансарди, фактично надбудовано ще один поверх. Мансарди добудовано й до комплексу будинків колишнього поштового відомства 1910 р. (вул. Чорновола, 1). Прибудовами знищено й ансамбль будинків по вул. Валуї "Три близнюки". У 2000-х роках видозмінений і будинок колишнього Руського банку або "палацу Чосновського") споруджено у 1906 р. (тепер – державне казначейство). Низка будинків, зокрема на вул. І. Франка, некоректно відремонтовано уже в поточному році. Усі зазначені факти стосуються пам'яток місцевого значення [4].

Добудови мансард, поверхів, перебудови здійснюються щодо місцевих пам'яток на вулицях М. Коперника, І. Франка та інших. Капличка, споруджена у міжвоєнний період на розі вулиць Шевченка, Уєйського і Ленартовича (тепер, ріг вулиць М. Пирогова і М. Гоголя), простоявши радянські часи, зазнала спотворення уже за останній рік – зокрема її покрито дахом із синьої металочерепиці, що радше наближає вигляд пам'ятки до новітньої торгової точки, а нещодавно до цієї, початково римо-католицької, каплиці долаштовано неорганічні куполи.

Поряд із пам'ятками архітектури і містобудування місцевого значення XIX – початку XX ст. споруджують новітні, переважно торгові й офісні центри, порушуючи цілісність вулиць, кварталів, архітектурних комплексів, просто заступаючи старі будинки. Так, поміж будівель кінця XIX – початку XX ст. на розі вулиць І. Франка, С. Качали і Родини Барвінських споруджено адмінбудинок із житловими приміщеннями (2000, архітектор Б. Гром'як). Він затуляє навіть сусідній будинок на бульварі Т. Шевченка, 1. Таким чином, порушено місцевий історико-культурний ландшафт. Впритул до будинку із написами "1911" на розі вулиць князя Острозького і митрополита Шептицького зведено торговий комплекс. Такі ж будівлі зводять на вулицях В. Чорновола і Б. Хмельницького та інших. У 2010 р., за ініціативи попередньої місцевої влади, відбулося облицювання Театральної площі Тернополя. Однак, саму серцевину міста, поміж старих будівель кінця XIX – початку XX ст. (готель "Подільський", тепер "Україна" чи ресторан "Полонія", низка будівель бульвару Т. Шевченка і вул. М. Грушевського) покрито дешевою різнокольоровою плиткою. Так, зміщено акцент із давніх пам'яток (і двох скверів) на саму "кольорову" площу.

Таким чином, незаконних і просто неестетичних добудов і забудов зазнала центральна частина міста. Схоже відбувається і на Новому світі.

Узагальнивши факти, зазначимо, що у 2000-х роках відбувається друга свідомо велика хвиля руйнувань і спотворень міста. Після битви за Тернопіль 1944 р. і його відбудови, коли не відновили низку старих будівель, наприкінці 1950-х – початку 1960-х років, у місті свідомо знищено парафіяльний неоготичний (з елементами сецесії) собор Теодора Тальовського, монастирську Успенську церкву і низку інших будівель. Теперішня хвиля руйнувань, що супроводжується особливо нахабною забудовою, добудовами і спотвореннями історичної частини міста, до невпізнання міняє обличчя Тернополя.

Особливе нахабство сучасних фірм-забудовників міста торкнулося його старої, історичної, частини (центр, Новий світ). Якщо у мікрорайонах, що забудовувалися упродовж 1960–1980-х років це виправдано, адже місто розширюється, а його населення зростає, то було б об'єктивно обмежити цинічні спотворення залишків історичного образу Тернополя до середини XX ст. Показово, що роль обслуговувача інтересів будівельних фірм взяла на себе частина тернопільських архітекторів, які для виправдання навіть запровадили назву "тернопільський архітектурний стиль" на позначення своїх творінь.



"Стиль" відзначається надмірним використанням округлих форм, конусних та інших башточок із прапорцями на житлових будинках. При цьому використовуються надмірно яскраві кольори. Такі будинки більше нагадують дитячі майданчики, диснейленд тощо. Для офісних приміщень чи торгових центрів характерна більш масивна забудова із використанням псевдо-конструктивізму, геометричними надмірностями, псевдо-класичні скульптури на фасадах, надмірне захоплення гранітною плиткою для облицювання стін, металочерепиці, металопластикових євровікон. Це різко контрастує із залишками старої забудови. Серед таких творців так званого "нового тернопільського стилю" місцеві архітектори Б. Гром'як, йому належить абсолютна першість та інші.

Такий стиль мав би право на існування у новіших районах. У історичній же частині міста такі будівлі споруджуються поміж старою забудовою, закривають її, часто переважаючи висотою, зміщують акценти, профанують вигляд вулиць і загальний образ міста. Образ історичної частини Тернополя як провінційного окружного міста часів Австрійської імперії і воєводського центру Польщі між двома світовими війнами представляє історичну цінність. Культурну (зокрема архітектурно-містобудівну) цінність зберігає стара частина міста. Це не лише поодинокі пам'ятки, ув тому числі й перебудовані XVI–XVIII століть, яких залишилися одиниці. Це не лише сакральні споруди. Ще більш актуальним є збереження і ретельна реставрація із поверненням первісного вигляду будівель XIX – початку XX століть із стилями модерну, зокрема еkleктизму й історизму (як їх варіанти неороманський стиль, неоренесанс, неоготика та інші), віденської та львівської сецесії 1890–1920-х років як частини загальноєвропейського стилю ар-нуво, конструктивізму (функціоналізму) тощо. Такий образ міста зараз значно спрофанований, порушений і активними темпами доруйнується.

Складається враження, що місто не тільки де-факто немає єдиного генерального плану, а й що архітектори втратили свою кваліфікацію, а керівництво міської архітектури просто дає дозволи на спорудження будинків будівельним компаніям, нехтуючи елементарними правилами забудови – парки, відстані між будинками, дитячі майданчики, вирубка дерев тощо.

Щодо окремих пам'яток місцевого значення уже піднімалося питання приватизації. А це означатиме, що такі об'єкти ми можемо остаточно втратити. Про це свідчить теперішня реальність.

Меморіальними місцями, які виконують більшу історико-культурну роль природно мали б стати давні тернопільські цвинтарі, яких усього залишилося два. Інші місця колишніх поховань (вул. Святоїванська, тепер М. Грушевського, пл. Перемоги, бульв. Шевченка, вул. кн. Острозького у районі церкви Успіння Пресвятої Богородиці "на рогатці", і старий іудейський цвинтар на тій же вулиці) не збереглися, переважно були свідомо знесені у XX ст.

Наостанок зазначимо, що розквіт нової історичної свідомості (пам'яті), за П. Нора, має такі важливі наслідки. Перший полягає у більш інтенсивному використанні минулого – політичному, туристичному, комерційному. Це може проявлятися в різкому підйомі меморіальних заходів абсолютно різноманітного характеру. Це розмаїття має довести, що минуле втратило єдиний сенс і що сучасність, наділена історичною самосвідомістю, неминуче узаконює множинність можливих версій минулого. По-друге, нова організація історичної пам'яті полягає в тому, що в історика відбирається його традиційна монополія на інтерпретацію минулого. У світі, де існували колективна історія та індивідуальна пам'ять, саме історик мав право виняткового контролю над минулим. Тепер він втрачає цей привілей.

Таким чином, допоки нова українська політична нація у своєму багатоманітті формує спільний націотворчий погляд на свою історію, місцева історія може бути могутнім чинником цього процесу. Конструювання нової історичної свідомості, пам'яті, тернопільського соціуму, разом із формуванням свідомості тернополян (як громадян міста) є необхідною умовою гармонії минулого і сьогодення. Раніше минуле було проекцією погляду на майбутнє. Тому, залежно від устремлінь суспільства, існувало уявлення що саме із минулого слід зберігати у своїй пам'яті, а що відкинути. А оскільки у сучасному світі майбутнє є все більш невизначене, це змушує суспільство дивитися на своє минуле як на пам'ять, а не як на неминуче препаровану історію. А пам'ять вимагає збереження якомога більшої кількості і різноманіття слідів минулого і належного до них ставлення.

#### *Список використаних джерел*

1. Бойцун Л. Ім'я Лучаківського на карті міста / Л. Бойцун // І: незалежний культурологічний часопис. – 2010. – № 63. – С. 236–239.
2. Бойцун Л. Тернопіль у плинні літ. Історико-краєзнавчі замальовки / Л. Бойцун. – Тернопіль: Джура, 2003. – 392 с.
3. Гулько Я. Де поділася вулиця Тарновського? / Я. Гулько // Тернопіль вечірній. – 1993. – 22 вересня. – С. 3.
4. Державний реєстр нерухомих пам'яток України (пам'ятки містобудування і архітектури місцевого значення). – Тернопільська область: м. Тернопіль.
5. Дроздов О. До 750-річчя Львова: місто-феномен, місто-легенда, місто-жертва / О. Дроздов // Дзеркало тижня. – 30 вересня – 6 жовтня 2006. – № 37 (616). – Режим доступу: <http://www.dt.ua/3000/3760/54622>.
6. Дуда І. М. Тернопіль. 1540–1944. Історико-краєзнавча хроніка. Частина I. / І. Дуда. – Тернопіль: Навчальна книга–Богдан, 2010. – 296 с.
7. Історія міст і сіл УРСР: В 26 тт. – Т. XIX: Тернопільська область / Нечай С. П. (голова редкол.). – Київ: Інститут

історії АН УРСР, 1973. – 640 с. 8. Катаргіна Т. І. Проблеми збереження пам'яток архітектури та містобудування / Т. І. Катаргіна // Проблеми збереження історико-культурної спадщини Києва / Відп. редактор Горбик В. О. – К.: Інститут історії України, 2009. – С. 200–236. 9. Кривенко О., Павлів В. Енциклопедія нашого українознавства. – Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Дух і літера, 2003. – 140 с. 10. Місце пам'яті // Вікіпедія: Вільна енциклопедія. – Режим доступу: [http://uk.wikipedia.org/wiki/Місце\\_пам'яті](http://uk.wikipedia.org/wiki/Місце_пам'яті). 11. Нора П. Всемирное торжество памяти / П. Нора // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2–3(40–41). – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/nora22.html>. 12. Погоріла І. Про плюси й мінуси в забудові Тернополя розповідає його колишній головний архітектор [інтерв'ю з С. Калашником] / І. Погоріла // 20 хвилин. – 2009. – 15 жовтня. – Режим доступу: <http://te.20minut.ua/news/159912>. 13. Рябчук М. Де ви, професоре Рудницький? / М. Рябчук // Gazeta.ua. – 25.03.2007 16:36:37. – Режим доступу: <http://gazeta.ua/index.php?id=155165>. 14. Тернопіль / Тамопол: історія міста / Петровський О., Гаврилюк О., Окаринський В., Крочак І. – Тернопіль: Астон, 2010. – 216 с.: іл. 15. Тернопільська міська рада. Новини: 27-11-2009. – Режим доступу: <http://www.rada.te.ua/news/view/2022>. 16. Тернопільський Енциклопедичний Словник (ТЕС). – Тернопіль: БАТ ТВІК "Збруч", 2003–2008. – ТТ. 1–3: 2003. – Т. 1. А–К; 2005. – Т. 2. К–О; 2008. – Т. 3. П–Я. 16. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память / М. Хальбвакс // Неприкосновенный запас. – 2005. – №2–3(40–41). – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html>. 18. Dzied. (Dziedzicki) Ludwik. Tamopol / Ludwik Dziedzicki // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, pod red. B. Chlebowskiego i W. Walewskiego. Tom XII. Zeszyt 135. – Warszawa, 1892. – S. 187–194. 19. Leniek Jan. Przywileje królów i właścicieli miasta Tamopola, znajdujące się w archiwum miejskim / Jan Leniek // I. Rocznik Kółka Naukowego Tamopolskiego za rok 1892. – Tamopol, 1892. – S. 14–65. 20. Olsson E. East, West and What Next? Formations of Identity among Young People in Post-Soviet Lviv / E. Olsson, E. Havryluyk-Narvselius. – Stockholm: Sodertoms hogskola, 2003. – 110 p.

**Volodymyr Okaryns'kyj**

#### **PROBLEM OF MAINTENANCE OF HISTORICAL MEMORY IN CONSCIOUSNESS OF HABITANTS OF CITY OF TERNOPIL: PAST AND MODERN**

*The state of historical consciousness of habitants of city of Ternopil, both ordinary citizens and public persons, businesses, press, researchers of a particular region, organs of power and local self-government in relation to knowledge and honouring of history of the city, maintenance of his unique historical and cultural character is examined in the debatable article.*

*Key words: Ternopil, public consciousness, history, historical and cultural heritage, spaces of memory.*

**Владимир Окаринский**

#### **ПРОБЛЕМА СОХРАНЕНИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ В СОЗНАНИИ ЖИТЕЛЕЙ ГОРОДА ТЕРНОПОЛЯ: ПРОШЛОЕ И СОВРЕМЕННОСТЬ**

*В дискуссионной статье рассматривается состояние исторического сознания жителей города Тернополя, как обычных граждан, так и публичных персон, бизнес-структур, прессы, краеведов, органов власти и местного самоуправления относительно знания и почитания истории своего города, сохранения его неповторимого историко-культурного облика.*

*Ключевые слова: Тернополь, общественное сознание, история, историко-культурное наследие, места памяти.*

---

## **РОЗДІЛ 4. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ**



УДК 930.22

Валентина Бездрабко

### РОЗВИТОК ДІЛОВОДСТВА В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ХІХ СТ.: ЗДОБУТКИ ПРАКТИКИ Й НАРОДЖЕННЯ ТЕОРІЇ

*Статтю присвячено недостатньо дослідженому висліді модернізації діловодства в Російській імперії ХІХ ст. – формуванню теорії діловодства. Висвітлено заходи нормативно-правового забезпечення сфери документування та документообігу, архівний вимір існування документів. Акцентовано увагу на працях, що склали основу становлення теорії діловодства як передумови документознавства.*

*Ключові слова:* діловодство, Російська імперія, ХІХ ст., нормативно-правове забезпечення, документообіг.

Історія діловодства в Російській імперії ХІХ ст. – тема популярна і достатньо розроблена. Більшість дослідників, звертаючись до висвітлення різних її аспектів, переймаються, передусім, історією модернізації практики роботи з документами в установі сфери управління. Проте прикладні розробки значно "скоротили" шлях формування теорії діловодства, що окреслимо перспективи науки ХХ ст. – документознавства. Головною ідеєю дослідження є вивчення історичних передумов народження науки про документ, що склались у площині практичної сфери роботи з документами.

Вивчення історичних передумов поява документознавства передбачає ретельно обміркований аналіз розвитку діловодства в ХІХ ст. В осерді історичних студій маємо його загальну характеристику як сфери суспільної діяльності, нормативно-правового забезпечення ділових процесів, творення традиційної форми документів, уніфікацію різних рівнів зовнішньої організації, внутрішнього змісту документа, формування і розвитку систем документації. Діловодство переживає суттєві трансформації, значною мірою пов'язані з реформами центрального державного апарату, основу яких склали укази про заснування Комітету міністрів (1802 р.), Державної ради (1810 р.), міністерств (1802, 1811 рр.) і указ про права і обов'язки Сенату (1802 р.) [19–23].

Ця послідовність розкриває розуміння владою необхідності системного удосконалення всіх рівнів управління, а заодно й ведення діловодства в горизонтальному і вертикальному напрямках управлінської ієрархії.

Термін "міністерський період діловодства" застосовують, коли йдеться про цілеспрямоване зміцнення центрального апарату влади шляхом упровадження міністерств та викликані цим трансформації у веденні діловодства. Для останнього властиві вища (порівняно з колезьким) правова регламентація, остаточне окреслення функцій канцелярії і встановлення її одноманітного устрою, чітке визначення обов'язків службовців структурної частини установи. Проте, як відзначає Б. Литвак, "у цей період "канцелярські функції" виконує усе міністерство, усі підлеглі йому установи, весь державний апарат зверху донизу, а власне "канцелярія" реалізує вузькі функції самообслуговування", зміст яких полягав у реєстрації та "диспетчерському" регулюванні руху "паперів" [17, с. 50].

Канцелярія представляла складне утворення, що об'єднувало відділення, столи, очолювані директором, начальників "відділень, секретарів і потрібну кількість писарів" [14, с. 75]. Чітка державна регламентація оформлювання документів, зокрема їх структури і змісту, пояснює наявність у законодавчому акті спеціальної частини, присвяченої письмоводству. Студіювання "Загальної настанови міністерств" демонструє ставлення до діловодства як технології розроблення та прийняття рішень. Канцелярії належало вагомe місце в структурі міністерств, а її очільник мав не менший ранг, аніж директор будь-якого функційного департаменту. Стосовно статусу секретарів (статс-секретар, оберсекретар, державний секретар), то варто погодитись із Г. Коньковою, котра зауважує на високому рівні їх авторитету, що відповідав 1–5 класам "Табеля о рангах" ("Табелі про ранги", 1722) [12, с. 128]. Ця обставина дозволила міністру внутрішніх справ Російської імперії П. Валуєву в щоденнику мемуарів записати: "... державний секретар – все" [5, с. 356–357].

Із часом аналітичне розв'язання питань технологічного змісту, пов'язаних із документуванням і функціонуванням документів, сприяло появі "Руководства к наглядному изучению административного порядка течения бумаг в России" ("Керування до наочного вивчення адміністративного порядку проходження паперів у Росії", 1858 – переклад автора) [11]. Наслідком ухвали цього й інших нормативних актів, деталізуючих окремі моменти діловодства, став вищий рівень підготовки управлінських документів й організація роботи з ними. Як відмічає В. Янкова, відбувається спеціалізація канцелярій центральних органів влади (передусім міністерств), а також

установ розгалуженої системи місцевого управління, виокремлюються функції так званого "загального діловодства" й остаточно формуються різні види спеціального діловодства, удосконалюється порядок оформлювання документів, що втілюється в їх уніфікації [32, с. 34].

Уніфікація стала магістральним напрямом розвитку документування. Її розвиток прийшовся на час реорганізації державного апарату. Один із найретельніших дослідників теми – А. Сокова, зазначала, що для тих, хто займався уніфікацією, властиве сприйняття документа як цілісного, органічного симбіозу соціальної (змістової) і матеріальної (формальної) частин [25, с. 228]. Причому змістова частина виявилась більш відкритою до змін, аніж формальна, що, зрештою, й довів час і досвід. Поява детальних описів і суворих приписів щодо необхідної для кожного виду документа інформації (тобто реквізитів), встановлення єдиного розміру і виду (простий, гербовий) аркуша паперу (1833 р.) та інші заходи удосконалення внутрішньої і зовнішньої форми документа прискорили перегляд мовного аспекту документування з метою усунути штучне протистояння між сучасною мовою і "канцелярськими" словесними архаїзмами [25, с. 228].

Надвимогливо звучить питання оформлення документів згідно з установленними зразками, котрі в разі порушення вимог не набували юридичної сили [23]. Нагальність проблеми знайшла віддзеркалення у підтримці традиції укладання своєрідних "письмовників", "азбук", "письмоводителів", "секретарів-письмоводителів", "кабінетних секретарів" попередніх століть модернізованого кшталту. Додаткова прискіплива увага практиків до композиції текстової частини документа виявилась продуктивною. Поступове закріплення кутового розташування реквізитів і, як наслідок, зміна внутрішньої структури документа, спричинили появу бланків спочатку в рукописному виконанні, а згодом – поліграфічному. "Досягненням дев'ятнадцятого століття" називає А. Сокова виготовлення бланків друкувальним способом [25, с. 228]. Уже в 1830-і рр. у нормативно-правових актах з'явилась вимога обов'язкового застосування бланків для "пришвидшення протікання і зменшення занять канцелярських службовців" [25, с. 221].

Витворення нової уніфікованої форми документа – фіксованої побудови його структури (розташування реквізитів) й організації тексту, як головного реквізиту, миттєво не витіснило попереднього досвіду, наприклад, колезького діловодства. Проте їх співіснування увиразнило переваги одного й недоліки іншого, сприяючи поширенню різного обсягу збірок бланків документів, побудованих згідно з загальними вимогами законодавства і трансформованими під впливом "побажань" конкретних відомчих норм.

Зовнішні характеристики видів документів зі зразками їх оформлення на бланковій основі знаходимо в "Формах донесений и представлений департаменту внешней торговли" ("Форми донесення і подання департаменту зовнішньої торгівлі", 1834 р. – переклад автора), "Формах канцелярского делопроизводства" ("Форми канцелярського діловодства", 1841 р. – переклад автора) Міністерства державного майна, "Инструкции о порядке делопроизводства по Департаменту уделов" ("Інструкції про порядок діловодства в Департаменті уділів", 1883 р. – переклад автора) і т.д., що ілюструють адаптацію загальних правил документування до специфіки діяльності установи. Розвиток техніки фіксації інформації (машинопис, множильні пристрої), а з ним і форм документів сприяли їх уніфікації, що так само детермінувало становлення теорії діловодства.

Отже, стихійна уніфікація документів змінюється усвідомленим упорядкуванням документованої управлінської інформації, а обов'язкове дотримання встановленої форми документа набуває законодавчої сили. До XIX століття складанню формулярів-зразків документів передувала практика, а з реформами В. Кочубея – М. Сперанського пов'язано завчасне визначення клаузул, обов'язкових для того чи іншого типу документа. Клаузули не тільки формалізували документ, але й полегшували роботу канцелярій, економили витрати часу для виконання тих чи інших операцій, пришвидшували "виробництво" документів, стандартизували їх. Розробленню обов'язкових формулярів різних видів документації, до якого вдався В. Кочубей, повинна була сприяти ще й ідентифікація документа, тобто перелік реквізитів для кожного виду документа мав визначати "належності ... не тільки до свого відділення, але й до свого столу і до самої справи", підставою для підтвердження їх оригінальності.

Дослідники відмічають видове урізноманітнення внутрішньої та зовнішньої управлінської документації, що відбиває і вмотивовує нову реальність їх побутування. Формам і видам документів дореволюційного діловодства (до 1917 р.) присвячено чимало праць, написаних спеціально в руслі документознавчої проблематики чи опосередковано до неї [8; 10; 15; 16; 24–26]. Обговорюючи це питання, фахівці солідарні стосовно перспектив вивчення історії систем документації державного управління, що дозволить розкрити закономірності формалізації й уніфікації структурних документних елементів [1, с. 3].

Тоді ж відбувається чітка спеціалізація діловодства різних галузей державного управління (судова, військова, відомства духовних справ та ін.). Це породжувало конституювання уніфікованих



систем відомчої документації. За 1802–1823 рр. у томах першого зібрання законів Російської імперії міститься більш, ніж у 35 законодавчих актів із питань діловодства з додатками різних формулярів документів. Якщо ж урахувати тематичні нормативні матеріали міністерств, то їх кількість сягне більше 150. Особливою активністю відзначилися Міністерство внутрішніх справ, Міністерство фінансів, Синод. Найвищий рівень регламентації й уніфікації всіх видів документів було досягнуто, на думку фахівців, у військовому відомстві [25, с. 230]. Накопичення традицій у галузі документування призвело до створення стійких формулярів, а поширення міністерського діловодства сприяло утвердженню тенденції до однопредметності, звуженню тематики і зменшенню обсягу інформації. Нормативно вводилися дві форми уніфікації текстів службових документів – трафаретна і таблична.

У цей же час спостерігається різке зростання обсягів документальних потоків із відчутнішим домінуванням "масової документації" [31, с. 119]. Окрім апробованих історичним досвідом і закріплених нормативно-правовими актами систем документації, зовнішніх сполучень між управлінськими структурами, удосконалено документацію "внутрішньої діяльності" колегіальних органів – накази, протоколи, розпорядження тощо. Показовим є прагнення уряду впорядкувати діловодство, скоротити обсяг документопотоків за рахунок зменшення листування між відомствами. Спеціальною постановою від 1852 р. Державна рада рекомендувала міністерствам і відомствам вишукувати можливості скорочення листування і спрощення канцелярського виробництва.

Справедливим є висновок про те, що "основні принципи побудови документаційних систем завжди втілюють принципи і завдання системи управління, яку вони обслуговують" [25, с. 236]. Орієнтування на збереження в Росії сильної централізованої влади з урахуванням колоніальних процесів і розширення територіальних імперських володінь, здійснення контролю над уже приєднаними землями, ефективне керування в поєднанні з "великими реформами" спричинили модернізацію документування й документальної комунікації, що продукувало теоретичне осмислення здобутків діловодства. Серед практичних наслідків його реформування слід назвати скорочення обсягу документообігу у зв'язку з послідовними діями в цьому напрямі верховної влади, уряду, що виявилось, зокрема, в делегуванні управлінських повноважень нижчим установам і посадовим особам [4].

Науковці одноголосно відзначають неабияку значущість реформ 1860–1870-х рр. для діловодних процесів, масштабів і обсягів документостворення [9, с. 53]. Збережені чинними відповідні нормативно-правові документи першої половини XIX ст. доповнюються новими актами, скерованими на впровадження конструктивних рішень нагальних проблем галузі. Окрім цього, зростає потреба в оперативному інформаційному забезпеченні управління, що й зумовило модернізацію документування, відображену в його спрощенні. Поява новітніх засобів зв'язку (телеграф, телефон, фотоапарат, фонограф) вплинули не лише на способи документування, але й продукували новітні види документів (телеграма, телефонограма, фотодокумент, фонодокумент). Відбуваються суттєві зміни у способі їх виготовлення, спричинені застосуванням множливих апаратів – гектографа, шапірографа, ротатора тощо. Ці та інші новації відкрили широкі можливості для діловодства.

Відмітимо зміцнення позицій теорії діловодства як системи узагальнювальних ідей, породжених тривалою практикою роботи з документами, що конструюється відповідно до стратегії реформування управління. Яскравим підтвердженням висловленого припущення є праці М. Варадинова, В. Вельдбрехта, М. Магницького, І. Рихтера й ін., в яких узагальнюються результати практичного діловодства, розробляються початки його теорії. Вони першими спробували визначити зміст діловодства, загальну схему документообігу, "життя документа" тощо. Відображенням діяльності, що документується (М. Варадинов), "правила, котрими канцелярія керується при складанні доповідних записок, журналів, визначень, актів загалом і виконавських паперів" (В. Вельдбрехт), "мистецтво творити листи і папери" (Ф. Наливкін) – у цих та інших роз'ясненнях змісту діловодства відбилосся ставлення до нього провісників теорії, що характеризують різні вектори розгортання роздумів стосовно форми і сутнісного наповнення значення цього виду роботи з документами.

Так само в перших працях знаходимо вивчення конкретних питань діловодства, як-от класифікація документів чи формування окремих систем документації. Спільним для них був об'єкт дослідження – управлінський документ, але шлях його пізнання, тобто предмет, визначався по-різному. М. Магницькому належать спроби класифікувати окремі типи управлінської документації, проаналізувати їх із точки зору лінгвістичних особливостей, М. Варадинову – класифікувати документи, що функціонують у державній установі, уніфікувати їх форми, дефініціювати термінологію діловодства, визначити правила організації документообігу, І. Рихтеру – застосувати десятикову систему класифікації до документів казенних залізничних доріг,



В. Вельдбрехту – розробити правила діяльності канцелярій, визначити залежності документування від сфери функціонування документів тощо.

Намагаючись окреслити зміст власних розробок, учені дають різні означення новій галузі наукової діяльності – "теорія діловодства", "теоретичне діловодство", "документальне джерелознавство" та ін., що свідчить про термінологічний пошук із-поміж новаційних дослідних напрямів.

Серед здобутків цього часу особливо поцінуємо працю В.М. Вельдбрехта "Общие основания русского делопроизводства с приложением его форм" ("Загальні основи руського діловодства з додатком його форм", далі – "Загальні основи", 1854 р. – переклад автора) [3]. Про цей історіографічний факт в історії діловодства сказано немало. Утім наразі відсутні спеціальні розвідки, які б розкривали значення студій В. Вельдбрехта. Із перших сторінок "Загальних основ" діловодство проголошується наукою про канцелярські обов'язки [3, с. 8], а всі наступні шпальти видання активно слугують доведенню твердження. Дослідник ефективно перевів об'єкт дослідження у площину сфери управління. Неодмінною складовою будь-якої установи управлінської сфери є, на думку автора, канцелярія. Тому канцелярія, як осередок практичного діловодства, знаходить належний розгляд. В. Вельдбрехт резонно зауважує, що статус, обсяг повноважень, рівно, як і її структура, визначаються місцем установи в загальній ієрархії адміністративного підпорядкування.

Незважаючи на специфіку кожної канцелярії, залежно від призначення установи структурною одиницею якої та є, В. Вельдбрехт зауважує на подібності штатного розпису, а відтак і тотожності виконуваних ними функцій. Такими виконавцями, оперуючи термінологією автора, мали бути: реєстратори чи журналісти, що займалися прийомом і відправкою документів; особи, для провадження справ і зберігання під час ведення; протоколісти, які завідували б актами присутствія (протоколами); архіваріуси – особи, спеціально призначені для зберігання справ по їх завершенню; ексекutori, казначей – для ведення господарської частини і "зовнішнього порядку закладу" [3, с. 11].

Простий примірний перелік посадових осіб, запропонований практиком, свідчить про те, що за функційними повноваженнями і призначенням канцелярія сприймалась місцем документування, реєстрації документації зовнішнього і внутрішнього обігу, початком його переміщення для виконання по горизонтальній і вертикальній лініях управлінської ієрархії, а також зберігання.

"Траєкторія розгортання" розвідки – від штатного розпису канцелярії до змісту діловодства – знаходить вираз у детальному описуванні особливостей "канцелярського устрою". Намагаючись віддзеркалити в загальних схемах влаштування бюрократичного апарату Російської імперії, В. Вельдбрехт підтверджує його визначальний вплив на діловодство, який вбачається в обов'язках тих, хто займається створенням, розповсюдженням і зберіганням документів, а саме: писарів, письмоводів і секретарів. Він фіксує чіткий розподіл обсягу робіт, виконуваних ними. Так, писар – це "реєстратор і виготовлювач, і писець (переписувач [документів]); ... отримує папери, доповідає про них, виконує накази влади і зберігає справи", письмовод розподіляє "справи канцелярії між різними столами, якими хоча й завідують писці, власне призначені для переписування, проте фактично представляють собою чини різних посад канцелярії тому, що досвідчені з них допомагають письмоводу – одні, тим, бо ведуть вхідні і вихідні книги (реєстратори), інші – завідуванням певними особливими (форменими, механічними) галузями канцелярської праці (столоначальники) і у виготовленні паперів, які не вигадуються, а пишуться завжди в певних випадках, за певною формою і т.д." [3, с. 12–13].

Розлога цитата є доречною, оскільки прямо вказує на ускладнення діловодства настільки, що нагально постало питання не тільки розподілу обов'язків між його виконавцями, але й чіткого визначення їх функцій таким чином, щоби спільна праця була продуктивною, уникала дублювання дій, а "життя документа" на рівні установи мало завершений цикл. Схематичне узагальнення положень нормативно-правових актів кінця XVIII – першої половини XIX ст., що регулювали й визначали порядок ведення діловодства в закладах різного відомчого підпорядкування й підзвітності, гілок влади, характеру ухвалення управлінських рішень (колегіальний, особний), так само мало місце.

Загальне окреслення структури канцелярії логічно доповнюється зауваженнями про "хід діловодства", а саме: його порядок від часу потрапляння документів в установу до надходження виконавцям. Роздуми торкаються форми і змісту кожного етапу документальної комунікації в канцелярії, описом супроводжувальних операцій, які звершують відповідальні за їх проведення. Як виходець із практичної сфери юридичної науки, В. Вельдбрехт демонструє особливе ставлення до документа як акту, покликаного встановлювати й регулювати правові відносини [3, с. 75].

Оскільки діловодство є невід'ємною складовою управління, тому "особи, які належать складу канцелярії, входять у коло діяльності влади, і навпаки, особи, котрі володіють владою, виконують канцелярські обов'язки" [3, с. 16]. Високий статус працівників канцелярії, визначений дослідником,

свідчить про сприйняття їх не тільки як технічних укладачів документів і виконавців провадження справи, але й осіб, які здійснювали документаційне забезпечення управління. Діловодство осмислюється як факт управлінської сфери та процес поетапного документального оформлення рішень владних структур і їх виконання.

Надзвичайно високо В. Вельдбрехт поціновує належну компетенцію осіб, зайнятих діловодством, які повинні добре знати нормативні акти, що регулюють діяльність установи, вміти вчасно оформлювати документи, готувати доповіді, огляди справ тощо [3, с. 72–91]. Значне місце відводиться розгляду окремих їх видів (довідні записки чи доповіді, укази, повідомлення, рапорти, подання, донесення і т.д.), із поясненням правил оформлення, змісту й ролі у сфері управління. Примітно, у виданні з назвою "Загальні основи руського діловодства з додатком його форм", дослідник подає зразки документів, що трапляються в документообігові виконавчої служби дореформеної судової системи Російської імперії XIX ст.

Отже, хоча В. Вельдбрехт і намагається окреслити загальні засади діловодства, утім його висновки базуються на конкретних прикладах діяльності установ судової системи. Складно однозначно дати відповідь на питання, що це: вузькість бачення автором основ діловодства чи добра обізнаність із його особливостями повсюдно, що й дозволила вільно узагальнювати, посилаючись на вибіркового досвід.

Без перебільшення, праця В. Вельдбрехта стала провісником початку якісно нового етапу розвитку діловодства, що змусила наукові кола засумніватися у сприйнятті справочинства лише практичною сферою роботи з документами, активніше поставитися до розроблення його теорії. Тому видання, що присвячувалися спеціальному діловодству, наслідували студійовану книгу, обов'язково представляючи місце установи в загальній схемі виконавчої влади, окреслюючи структуру її канцелярії, подаючи типовий перелік документів, що забезпечують функціонування і знаходять оформлення, їх зразки, функційні обов'язки відповідальних працівників. Такими є, наприклад, посібники з діловодства М. Варадинова, І. Крашениннікова, П. Макалинського та ін. [2; 13; 18].

Організація діловодства в "окраїнних землях" Російської імперії, хоча й дублювала діловодство центру, втім мала й деякі особливості, що зумовлено регіональною специфікою управління. Лише віднедавна розпочалося ґрунтовне розроблення діловодних питань. Це пояснюється розбалансуванням на початку 1990-х рр. бінарної позиції "метрополія – колонія" (у контексті існування Союзу РСР) і поширенням інтересу до всього постколоніального, тобто такого, що "стосується періоду після здобуття незалежності" [33].

Так, історичний аспект діловодства подано у ґрунтовних монографічних дослідженнях В. Шандри [27–30]. Зокрема, на тлі розгляду історії становлення і діяльності генерал-губернаторської форми управління в Україні визначається роль, характеризуються функції й організація роботи канцелярій київського (1832–1914 рр.) та малоросійського (1802–1856 рр.) генерал-губернаторств. Вивчаючи вплив політики центру в законодавчих актах, порушуючи питання конкретних дій державної влади щодо їх реалізації в межах ієрархії метрополітального і колоніального, науковець відзначає труднощі інтеграційних процесів, які переживала Російська імперія.

Актуалізується проблема ефективного функціонування бюрократичного апарату. Регіональні особливості та тенденції імперського розвитку в українських землях знайшли відображення в діяльності канцелярії генерал-губернатора, що за своєю суттю та напрямками дещо різнилася від установ, що діяли в інших окраїнних регіонах [28, с. 33]. Документування у канцелярії генерал-губернатора провадилося за традицією російського діловодства. Так само діловодна практика, офіційно-ділова мова, види документації і рівень уніфікації створюваних документів адміністративних установ Східної Галичини, упродовж 1772–1918 рр. цілком відповідали нормам австрійського діловодства [7, с. 24].

Отже, основним досягненням діловодства XIX ст., окрім практичної складової, стало "відкриття" теорії діловодства як породження забстрагованих накопичених знань. Студії з практичного діловодства рішуче уривають спробу розробити теорію діловодства і в такий спосіб підтримують тяглість дослідного напрямку, фактично передуючи документознавству. Удосконалення організації діловодства в органах державної влади тривало і на початку XX ст., породжуючи цікаві пропозиції розв'язання нагальних потреб роботи з документами [6, с. 43].

Функціонування документів набуває особливого архівного виміру. Потенційні можливості об'єктивних чинників удосконалення архівної справи в установі "висунули" на перший план не тільки класифікацію, експертизу цінності документів, але й укладання довідкового апарату архіву, нормативне забезпечення процесу архівування [9, с. 51–52].

Серед пріоритетних архівознавчих тем також історія архівної справи, наукова евристика, класифікація та критика документа, технології зберігання документів. Вагомим є внесок у розвиток

архівознавства В. Антоновича, М. Владимирського-Буданова, М. Калачова, І. Каманіна, Д. Самоковасова та ін. Разом із цим, посилюється усвідомлення важливості раціональної організації діловодної практики, головний об'єкт якої, з завершення виконання оперативної функції, з динамічного стану переходить у стан статичний, продовжуючи побутувати вже в статусі потенційного джерела інформації.

Отже, початок нового періоду розвитку російського діловодства, що одержав назву "міністерський", традиційно пов'язують із реорганізацією органів влади й управління. Особливістю "міністерського" періоду стало оновлення його технологій, що позначилося на підготовці управлінських документів та організації роботи з ними, поглиблення спеціалізації діяльності канцелярій. Відбувається виокремлення функцій "загального діловодства", пов'язаного з управлінням, остаточно складаються види спеціального діловодства, на підставі сформованості відповідних систем документації. Нормативно й законодавчо модернізується порядок ведення справ, підготовки текстів, їх оформлювання із застосуванням методів уніфікації форм і змісту документів.

Спостерігається різке зростання обсягів потоків документації, що зумовлено соціально-економічними чинниками та політичними перетвореннями в державі. Науково-технічний прогрес зумовив зміни в організації сфери управління. Новітні засоби праці канцелярій, підвищені вимоги до функціонування управлінського апарату, складання документів, організації документообігу спричинили пошук шляхів раціоналізації діловодства, а отже, й науково-теоретичних і технологічних студій у цій галузі.

Тоді ж відбувається формування теорії діловодства, об'єктом уваги якої стали документ, шляхи його удосконалення, специфіка середовища створення та функціонування, закономірності документальної комунікації, а також фахова компетентність діловода. Становлення теорії діловодства провістило розбудову документознавства у XX ст.

#### *Список використаних джерел*

1. Банасюкевич В.Д. Управленческая документация как исторический источник (на материалах Министерства угольной промышленности СССР за 1971–1975 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 05.25.02 "Документалистика, документоведение, архивоведение" / В.Д. Банасюкевич; МГИАИ. – М., 1977. – 24 с. 2. Варадинов Н.В. Делопроизводство или теоретическое и практическое руководство к гражданскому и уголовному коллегияльному и одноличному письмоводству, к составлению всех правительственных и частных деловых бумаг и к ведению самых дел, с приложением к оным образцов и форм / Н.В. Варадинов. – СПб.: тип. Я. Трея, 1857. – Ч. 1. – VIII, 166 с.; Ч. 2. – 394, X с. 3. Вельдбрехт В. Общие основания русского делопроизводства с приложением основных его форм / В. Вельдбрехт. – СПб.: Тип. Я. Трея, 1854. – 122, II с. 4. Вялова Л.М. Тенденции сокращения документооборота в XIX в. / Л.М. Вялова // Делопроизводство. – 2000. – № 2. – С. 80–85. 5. Дневник П.А. Валуева, министра внутренних дел: в 2 т. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1961. – Т. 1. – С. 356–357. 6. Загорецька О.М. Нормативне та науково-методичне забезпечення організації діловодства в Україні у другій половині XX – на початку XXI століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.10 "Документознавство, архівознавство" / О.М. Загорецька; Держкомархів України, УНДІАСД. – К., 2005. – 194 арк. 7. Захарчишина П. Особливості діловодства в адміністративних установах Галичини (1772–1918) / П. Захарчишин // Наук.-інформ. бюл. Архів. упр. УРСР. – 1963. – № 1. – С. 17–24. 8. Иконников В.С. Опыт русской историографии. Т. 1, кн. 1 / В.С. Иконников. – К.: Тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1891. – 1288 с. 9. История делопроизводства в СССР: учеб. пособие / под ред. Я.З. Лившица, В.А. Цикулина. – М., 1974. – 170 с. 10. Капганов С.М. Очерки русской дипломатики / С.М. Капганов. – М.: Наука, 1970. – 502 с. 11. [Кокорев А.] Руководство к наглядному изучению административного порядка течения бумаг в России. – М.: Тип. Каткова и К°, 1858. – 16 с. 12. Конькова А.Ю. Статус канцелярских служащих в пореформенной России XIX века / А.Ю. Конькова // Секретарское дело. – 1997. – № 2. – С. 125–128. 13. Крапшенинников И. Делопроизводство в канцеляриях уголовных отделений окружного суда: справ. кн. для г.г. канд. на судеб. должности / И. Крапшенинников. – М.: "Правоведение" И.К. Голубева, 1909. – 64 с. 14. Кузнецова Т.В. История профессии документоведа в XIX–XX вв. / Т.В. Кузнецов // Делопроизводство. – 2003. – № 1. – С. 75–77. 15. Лапш-Данилевский А.С. Очерк русской дипломатики частных актов: лекции, читанные слушателям "Архивных курсов" при Петроградском археологическом институте в 1918 году / А.С. Лапш-Данилевский. – Пг., 1920. – 189 с. 16. Литвак Б.Г. Очерки источниковедения массовой документации XIX–XX в. / Б.Г. Литвак. – М.: Наука, 1979. – 292 с. 17. Литвак Б.Г. О закономерностях эволюции делопроизводственной документации в XVIII–XIX вв. (К постановке вопроса) / Б.Г. Литвак // Проблемы источниковедения истории СССР и специальных исторических дисциплин: ст. и материалы. – М.: Наука, 1984. – С. 40–50. 18. Макалинский П.В. Образцы делопроизводства судебных следователей: приложение к 5 изд. Практическое руководство для судебных следователей, состоящих при окружных судах / П.В. Макалинский. – СПб.: Н.К. Мартынов, 1901. – 232 с. 19. О правах и обязанностях Сената: именной указ, данный Сенату 8 сентября 1802 г. // Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб., 1830. – Т. 27. – № 20405. – С. 241–243. 20. Об учреждении Комитета Министров, с особой властью, по случаю Высочайшего отбытия из столицы: указ Сенату от 20 марта 1812 г. // Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб., 1830. – Т. 32. – № 25043–25044. – С. 234–



236. 21. Об учреждении министерств: манифест от 8 сентября 1802 г. // Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб., 1830. – Т. 27. – № 20405. – С. 243–248. 22. Образование Государственного Совета: манифест от 1 января 1810 г. // Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб., 1830. – Т. 31. – № 24064. – С. 1–15. 23. Общее учреждение министерств: манифест от 25 июня 1811 г. // Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб., 1830. – Т. 31. – № 24686. – С. 686–719. 24. Пупкарев Л.Н. Формы и содержание исторического источника / Л.Н. Пупкарев // Сов. архивы. – 1966. – № 5. – С. 34–40. 25. Сокова А.Н. О создании русской традиционной формы документа в делопроизводстве госучреждений XVIII – начала XX в. / А.Н. Сокова // Тр. ВНИИДАД. – 1974. – Т. 5, ч. 1. – С. 206–236. 26. Чаев Н.С. Русская палеография / Н.С. Чаев, Л.В. Черепнин. – М., 1946 [На обл.: 1947]. – 212 с., 19 л. ил. 27. Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття / В.С. Шандра / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2005. – 427 с. 28. Шандра В.С. Інститут генерал-губернаторства в Україні XIX – початку XX ст.: структура, функції, архіви канцелярій: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спеціальність 07.00.06 "Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни" / В.С. Шандра / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 2002. – 39 с. 29. Шандра В.С. Київське генерал-губернаторство, 1832–1914: історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал / В.С. Шандра / Голов. архів. упр. при Кабінеті Міністрів України, УДНДІАСД. – К., 1999. – 141 с. 30. Шандра В.С. Малоросійське генерал-губернаторство, 1802–1856: функції, структура, архів / В.С. Шандра / Держкомархів України, УДНДІАСД, НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 2001. – 355 с. 31. Шепелёв Л.Е. Изучение делопроизводственных документов XIX – начала XX в. / Л.Е. Шепелёв // Вспом. ист. дисциплины: сб. науч. тр. – Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1968. – Т. 1. – С. 119–138. 32. Янковая В.Ф. Оптимизация текстов управленческих документов в историческом аспекте / В.Ф. Янковая // Документирование управленческой деятельности: сб. науч. тр. / ВНИИДАД. – М., 1986. – С. 30–34. 33. Mukherjee A.P. Whose Postcolonialism and Whose Postmodernism? / Mukherjee A.P. // Word Literature Written in English. 1990. – Vol. 30, № 2. – P. 1–9.

**Валентина Бездрабко**

#### **РАЗВИТИЕ ДЕЛОПРОИЗВОДСТВА В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ XIX ВЕКА: ДОСТИЖЕНИЯ ПРАКТИКИ И РОЖДЕНИЯ ТЕОРИИ**

*Статья посвящена недостаточно исследованному вопросу модернизации делопроизводства в Российской империи XIX века – формированию теории делопроизводства. Освещены мероприятия нормативно-правового обеспечения сферы документирования и документооборота, архивный измерение существования документов. Акцентировано внимание на работах, которые составили основу становления теории делопроизводства предшественники документоведения.*

*Ключевые слова:* делопроизводство, Российская империя, XIX века, нормативно-правовое обеспечение, документооборот.

**Valentyna Bezdrabko**

#### **THE EVOLUTION OF OFFICE MANAGEMENT IN THE RUSSIAN EMPIRE DURING XIX CENTURY: ACHIEVEMENTS OF PRACTICE AND THE BIRTH OF THEORY**

*The article is devoted to the insufficiently studied application of the office management modernization in the Russian Empire during the XIX century – development of the office management theory. It outlines activities providing legal framework for documentation and document circulation as well as the archive dimension of document existence. Specific emphasis is put on the papers which laid the basis for office management theory development being predecessor of the document studies.*

*Keywords:* clerical, Russian Empire, XIX century., Regulatory and legal framework, workflow.



УДК 39 (092) (477)

Оксана Ятищук

**РОЗВИТОК ЕТНОГРАФІЧНИХ ЗНАНЬ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ В ХІХ СТ.**

*У статті розглядається питання впливу Харківського університету на розвиток етнографії в Україні, посилення вивчення культурно-побутових особливостей слобожан діячами культури і краю.*

*Ключові слова: університет, слобожани, етнографічний гурток, календар, культура та побут.*

Етнографія як наука про українську культуру та побут пройшла досить складний шлях, сформувавшись в окрему наукову дисципліну доволі давно. Дослідження та теоретичне узагальнення проблем становлення української етнографії – актуальне завдання сучасних етнографів.

Проблемам історії української етнографії як у ХІХ, так і в ХХ столітті приділялося недостатньо уваги. Значні зрушення у цій галузі відбулися в кінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття.

Попри досягнуті успіхи багато питань залишилося ще недостатньо висвітленими. Серед них, насамперед, проблеми, пов'язані з історією культурно-побутових досліджень окремих етнографічних районів України, в тому числі й Слобожанщини.

Історія розвитку етнографічного вивчення Слобідської України, особливо в період пізнього феодалізму, ще донедавна залишалася мало дослідженою. І хоча частина дослідників зробила спробу розкрити цей процес, їх праці обмежувалися лише короткими бібліографічними оглядами, бібліографічними описами та розглядом окремих етнографічних публікацій [1–4].

Економічне і культурне зростання Слобідської України на початку ХІХ століття, відкриття Харківського університету, а у зв'язку з цим розвиток етнографії і, зокрема, української – все це не могло не вплинути на розгортання етнографічних досліджень. Збирання, вивчення і публікація матеріалів про культуру та побут населення краю в першій третині ХІХ століття мало свої особливості. Як і раніше, державні установи країни проводили роботу зі збирання різноманітних даних про Росію, зокрема і про Слобожанщину, серед яких значна кількість мала етнографічний характер і фіксувала стан матеріальної культури краю. Одночасно продовжували розвиватись демократичні тенденції в українській етнографії, які характеризувались появою етнографічних досліджень, опрацьованих окремими дослідниками не за завданням державних установ, а за власним бажанням і присвячених не тільки матеріальній, але й духовній культурі населення Слобідської України. Значний вплив на розгортання цих досліджень мало відкриття у 1804 році Харківського університету, навколо якого згуртувались видатні діячі культури краю.

Аналіз етнографічних досліджень Слобожанщини у 1800–1830 роках ХІХ ст. показує, що появи в 20–30 роках виключно етнографічних праць передували історичні, часом і географічні праці, на сторінках яких було чимало етнографічного матеріалу.

Першими такими працями були календарі, видання яких значно поширилось із відкриттям університетської друкарні. Вже в 1806 році, з дозволу цензурного комітету університету (голова О.Стойкович) у Харкові видано "Хозяйственный способ узнавать погоды в 1806 году с прибавлением исторического известия о Слободской Украинской губернии" [5]. На чотирьох сторінках календаря дуже стисло подано короткий історичний опис краю, починаючи з його розорення монголо-татарами і до кінця ХVІІІ ст.

Більш детальний опис Слобожанщини маємо у календарі 1809 року [6], що складається з трьох частин: "О Слободской Украинской губернии вообще", "О городе Харькове", "О Харьковском коллегииуме", кожна з яких, в свою чергу, ділиться на параграфи. Таке членування опису, коли колегіуму виділена окрема, найбільша за обсягом частина, дає підстави вважати, що його автором був протоєрей колегіуму Прокопович або хтось із його викладачів. У першій частині обсягом 11 сторінок (9 параграфів), автор, розповідаючи про історію краю з часу існування тут хозар, печенігів, половців в основному без помилок змалював боротьбу Російської держави проти кримських татар і процес заселення Слобідської України, створення Слобідських полків, а також навів дані про пожалувані грамоти, реорганізацію полків і реорганізацію адміністративного устрою.

У трьох останніх параграфах йшлося про географію краю, шляхи (Сагайдачний шлях), ріки, клімат тощо. Друга частина, що складається з чотирьох параграфів, дуже стисло подає опис Харкова, а в третій, що має найбільший обсяг, викладено цікавий матеріал з історії колегіуму. Наведені описи мали на своїх сторінках дуже мало етнографічного матеріалу, однак, вони пробуджували у населення інтерес до історії краю і його культурно-побутових особливостей. Цьому

сприяв і значний тираж календарів. У 1812 році випуск календарів було припинено через заборону міністра освіти Розумовського [7, с. 753].

Щоправда, у 1812 році в друкарні Харківського університету побачила світ книжка "Записки о Слободских полках с начала их поселения до 1766 года" [8], авторство якої довгий час приписували Г. Квітці-Оснот'яненку, хоч її написав І.Квітка. Ця праця (87 сторінок) складається зі вступу, в якому розглядається питання про різницю між літописним Белгородом та існуючим, та із записок про слобідські полки, у якій зібрані матеріали про заселення краю, його устрій і управління, створення слобідських полків, соціально-економічне становище, боротьбу з татарами та іншими іноземними загарбниками тощо. У праці є доповнення про заснування Ізюмського та Острогозького полків, створення Слов'яносербії, заселення краю росіянами та інше. І хоч у "Записках" в основному розглядаються історичні питання, книга має безпосередній стосунок і до етнографії, бо демонструє етнічний склад населення краю у XVII–XVIII століттях.

Значний вклад у справу розвитку етнографічних досліджень про Слобідську Україну на початку XIX століття вніс відомий історик і етнограф, професор Харківського університету Г. Успенський. У 1809 році він (тоді ще ад'юнкт) подав до управління університету "Инструкцию для сочинения при гимназиях исторических, топографических и статистических записок о губерниях, со включением в них разнх сведений", що передбачала також і збирання етнографічних матеріалів. Того ж року інструкцію видруковано в університетській друкарні під назвою "Наставление учителям для составления исторических, топографических и статистических записок согласно ст. 50 училищного устава, написанное по поручению Совета университета адъюнкта. Успенским" і надіслано в усі навчальні заклади округу, зокрема і Слобожанщини. На жаль, інструкцію не вдалось розшукати у бібліотеках Харкова, але, з огляду на записку, складену на основі "наставления" почесним "смотрителем" повітових училищ Білецьким-Носенком [7, с.713], вона відіграла значну роль у збиранні матеріалів про культуру та побут у різних районах України, а також і в Слобідській Українській губернії.

На нашу думку, зібрані Г.Успенським матеріали, завдяки розсиланню згаданої інструкції, дали можливість значно доповнити його роботу, присвячену "древностям русским", бо на її сторінках ми зустрічаємо багато етнографічних відомостей про Україну, вибраних не тільки з топографічних описів Шафонського і Переверзева. Так, наприклад, у VII розділі "О родах и младенцах" автор, описуючи обряд, пов'язаний з пологами у росіян, для порівняння наводить обряд, що побутував серед українців. "В Малороссии, – пише він, – напротив того, на другой или третий день по рождении младенца родители посылают повивальную бабку к родным и приятелям, давши хлеб и сушеные яблоки и груши, сливы, вишни иногда и изюм в воде сваренный, взвар называемый, который она, отдавая им, извещает о богоданном новорожденном младенце... При посещении родительницы по родинах не кладут оной на зубок ничего" [9, с. 32].

У праці Г.Успенського є цікаві дані про культуру та побут населення зокрема і харківського краю. У другому розділі "О художествах, ремеслах и домостроительстве" читаємо, що "в южной России с начала поселения Слободских пришельцев находим, что принесено ими в сей край искусство пилить бревна и делать для кровлей дубовый с прорезным краем гонт. Сии же переселенцы ввели в употребление кроме здешних мест в Белгородской и Воронежской губерниях водяные и ветряные мельницы" [9, с. 33].

Говорячи про внесок Г.Успенського в розвиток етнографічних досліджень Слобідської України, слід відзначити і його спробу "собрать костюмы всей России", а також те, що в університеті за його участі підготували до друку "Книгу с малороссийскими костюмами" [10], у якій представлені зразки народного одягу і Слобожанщини.

Наступним, хто звернув увагу на культурно-побутові особливості населення Слобідської України у вказаний період був засновник Харківського університету В. Каразін. Будучи високоосвіченою людиною свого часу і різноплановим науковцем, він поряд із заняттями хімією, керівництвом філотехнічним товариством тощо, займався також питаннями історії та етнографії краю. В 1817 році він завершив значну за обсягом роботу (89 аркушів, або 178 сторінок) під назвою "Статистическое обозрение Слободско-Украинской губернии". І хоч назва праці говорить про те, що у ній повинен бути систематизований статистичний матеріал про Слобожанщину, вона мала описовий характер. Тут подано загальний опис Слобідсько-Української губернії в історичному, топографічному та економічному аспектах, а також опис міст губернії з повітами. Особливо детально в праці показані промисли і ремесла. Заключна частина – "Общие примечания Слободско-Украинской губернии" – має історико-етнографічний характер.

На початку 20-х років XIX століття послідовником В. Каразіна на ниві етнографічних досліджень про Слобідську Україну став магістр університету О.Склабовський. У 1824 році на сторінках "Украинского журнала" він опублікував дві етнографічні статті "Троицын день" та "Иван-



Купало". Обидві написані в порівняльному плані, але їх етнографічну основу складають матеріали, почерпнуті з народних джерел Слобожанщини.

Перша етнографічна стаття О. Склабовського "Троицын день или русальная неделя" написана у формі оповідання. Автор у формі розмови з другом описує Трійцю або Зелені свята, що починались на восьмому тижні після Великодня і припадали на кінець травня або початок червня. Починаючи опис Зеленої неділі з клечальної суботи, О.Склабовський писав, що в той день у Харкові "на каждых десяти шагах встречали мы целые большие возы с ...деревьями и толпу людей около них", які купували "молодые, зеленые, прекрасные деревца кленовые, липовые, ореховые и другие" [11, с. 258–249].

Далі автор у вигляді спомину дитинства розповідає про прибирання хати і подвір'я клечанням. "Я, – згадує він, – любовался зеленью, встречая оную внутри и вне домов, над головою и под ногами; сам любил расстановливать лучшие деревья от ворот через весь двор к крыльцу дома, густою аллеєю, и – уставлял пол и землю травой и цветами, с удовольствием прохаживался по оной" [11, с. 249]. Далі, розповідаючи про троїцькі свята, О.Склабовський пише, що в Росії вони називаються "русальною" або "семицькою неделю", а на Україні – "святою", або зеленими святами, під час яких в українських селах відбуваються народні розваги.

Поява статті О. Склабовського "Троицын день или русальная неделя" була схвально прийнята громадськістю, бо після книги Г.Калиновського, в якій він ще в 1777 році докладно описав українське весілля на Слобожанщині, довгий час не було праці, присвяченої духовній культурі населення краю. Порівнюючи обидві праці, бачимо, що стаття О.Склабовського значно слабша за зібраними матеріалами, однак у ній зроблено спробу на науковому ґрунті висвітлити історію цього питання, як шляхом використання існуючої етнографічної літератури (мається на увазі книга Г. Успенського та інші), так і шляхом порівнянь.

Після опублікування етнографічних праць О.Склабовського, робота з вивчення культурно-побутових особливостей краю на деякий час припинилась, що було викликано наступом реакції після придушення повстання декабристів. Загальмувавши певною мірою процес розвитку крайової етнографії і намагаючись придушити розвиток передової прогресивної тенденції в українській етнографії, російський уряд в той же час підтримував появу в етнографічній сфері консервативно-реакційний напрям (в особі Снегирьова, Сахарова та інших), які під виглядом ідеї народності пропагували непохитність державного ладу. Але наступ реакції не зміг припинити етнографічне вивчення Слобожанщини. У кінці 20 – на початку 30-х років XIX століття дослідники почали опрацьовувати матеріали культури та побуту населення краю.

У 1828 році вихованець Харківського університету, вчитель Суджанського повітового училища О.Дмитрюков написав працю "Статистическое описание Суджи и уезда сего города" з великою кількістю етнографічних матеріалів. Витяг з цього дослідження під назвою "Нравы, обычаи и образ жизни в Суджанском уезде Курской губернии" було опубліковано в 10 і 11 номерах журналу "Московский телеграф" за 1831 рік. У дослідженні автор, на основі значної кількості етнографічних відомостей, зібраних в цій місцевості, досить докладно описав побут і звичаї українців і росіян – корінних жителів повіту.

Вивчення культури та побуту слобожан, що його вели діячі науки і культури краю, значно посилилось у 30-х роках XIX століття. Значну роль в його розгортанні відіграла творча діяльність відомого вченого, етнографа і славіста І. Срезневського. У 1833 році він підготував до друку першу частину зібраних ним матеріалів, що була видана того ж року в друкарні Харківського університету під назвою "Запорожская старина" [12].

Вихід у світ першої частини (а потім ще п'яти) "Запорожской старины" відіграв дуже важливу роль не тільки у справі розвитку етнографічного вивчення українського народу, а також у подальшому розгортанні досліджень про культуру та побут Слобожанської України.

Продовжуючи працювати над "Запорожской стариной", І. Срезневський видає в Харкові у 1835 році "Украинскую летопись 1640–1657 гг.", а в 1838 році – "Украинские были". З метою популяризації творів українських письменників він разом із соратниками видає "Украинский сборник", перша книжка якого вийшла у Харкові в 1838 році, а друга в Москві в 1841 році, де вперше були повністю опубліковані п'єси І.Котляревського "Наталка Полтавка" та "Москаль-чарівник".

У цей період наукові інтереси і заняття етнографією зблизили І. Срезневського з низкою діячів науки і культури краю, які серйозніше ставилися до вивчення культури та побуту українського народу, ніж його перші помічники і друзі по етнографічному гуртку. Він знайомиться і підтримує дружні стосунки з В. Пассеком, А. Метлинським, Г. Квіткою, В. Каразіним, а через Метлинського знайомиться з молодим М.І.Костомаровим, який згодом писав, що під впливом І.Срезневського він розвивав у собі "стремление к изучению малорусской народности" [13, с.73].

У 1839 році на сторінках газети "Харьковские губернские ведомости" з'явилася етнографічно-географічна праця В. Пассека "Очерк Харьковской губернии" з коротенькою історичною довідкою. Публікацію закінчили у 30 номері, а вже в наступному, 31 почалось публікування праці І. Срезневського "Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины со времени ее заселения до преобразования в Харьковскую губернию" [14], що була своєрідним доповненням праці В. Пассека.

Творча діяльність І. Срезневського на ниві української етнографії стала своєрідним каталізатором, що прискорив роботу з вивчення культури та побуту населення Слобідської України.

Одним з перших, хто пішов цим шляхом і зробив значний внесок у розвиток крайової етнографії, був однодумець І. Срезневського – В. Пассек. У 1834 році в Москві, в друкарні С.Селівановського, видана його книга "Путевые записки Вадима", що швидко привернула увагу читачів не тільки виконаними описами країни, особливо Слобожанщини, а й глибокими думками, умінням вникати в культурно-побутові особливості народів Росії. Особливу увагу в своїй книзі В. Пассек приділив історико-етнографічному опису Слобожанщини, у якому є окремий розділ під назвою "Украина", а також подав багато відомостей про цей регіон у розділі "Малороссия".

Етнографічний нарис краю автор розпочинає з опису українських поселень і порівняння їх з поселеннями центральних і північних районів Росії. Далі в такому ж порівняльному плані він описує селянський двір і житло, сімейний побут, розваги. У кінці етнографічного нариса він наводить коротеньку характеристику побуту панівних верств.

Схвальні відгуки громадськості з приводу "Путевых записок Вадима", дружні контакти з І. Срезневським, В. Каразіним, Г. Квіткою-Основою надихнули В. Пассека на інтенсивніші заняття українською етнографією. У ті роки за допомогою І.Срезневського, який працював бібліотекарем у міській бібліотеці, він опрацьовує літературу історико-етнографічного та географічного характеру, відвідує деякі місця краю, знайомиться з народним побутом. Відсутність коштів на проведення історичного та етнографічного обстеження Слобожанщини підштовхнула В. Пассека звернутися в "Общество истории и древностей русских". Як стверджував В. Пассек, товариство видало йому відповідну кількість грошей на проведення досліджень на території Харківської та Полтавської губерній [32, с.115], що дало змогу детально опрацювати етнографічні матеріали у Валківському, Ізюмському, Зміївському та інших повітах краю.

Зібраний в процесі польових досліджень та в результаті опрацювання літературних джерел матеріал, дав можливість В. Пассеку розпочати видання "Очерков России", у якому опубліковано багато етнографічних праць, присвячених не тільки культурі та побуту всієї України, але й Слобожанщини зокрема.

Перша книга "Очерков России" вийшла у світ у 1838 році у друкарні Н.Греча. Вона складалась в цілому (за незначним винятком) з історичних та етнографічних статей, написаних В. Пассеком та І. Срезневським [16]. Вважаючи, що звичаї народу мають важливе значення у його житті, оскільки супроводжують людину від народження до смерті і тим самим стійко зберігають національні риси кожного народу, В. Пассек у зв'язку з цим наголошував на необхідності збирання і вивчення етнографічного матеріалу, присвяченого народним звичаям. "Обычаи народа в обширном смысле, – писав автор, – есть сокровищница его прошедшего, его знаний, философии, медицины, всей его жизни, его особенности и самобытности. Без этой особенности народ был бы бесхарактерен, несчастен, ничтожен. Доколе жив и силен народ, до того времени живы и сильны его обычаи. Они могут выдержать вековую борьбу с противодействием людей, даже природы, и гибель их, без замены другим чисто народным обычаем, служит предвестником гибели народной... Напрасно думают иные писатели уничтожить обычаи, как предрассудки и заблуждения народа, напрасно мечтают сделать всех людей, каждый по своему философами: в народе и без того есть высшая философия, которой он учится, правда, не в школах...Худо человеку без собственного характера, горе народу без национальности. Эта национальность, более всего выражаемая и хранимая обычаями, составляет часть жизни целого человечества: каждый народ в этом отношении дополняет один другого, и доколе существует, составляет необходимое звено в неразгаданной цепи человечества" [16, с. 84–85].

Впродовж 1838–1842 років В. Пассек здійснив видання ще чотирьох книг "Очерков России", у яких також видруковано цікавий етнографічний матеріал, присвячений Україні і Слобожанщині.

Особливо цікавий матеріал, присвячений Слобідській Україні, було вміщено у третій книзі "Очерков России". Тут, серед досліджень І. Срезневського та інших авторів, В. Пассек опублікував працю "Малороссийские святки" та статтю "Слобода Каплуновка" – про одне з поселень Харківщини.

Цикл досліджень, присвячених духовній культурі населення Слобідської України, В. Пассек закінчив статтею "Веснянки", написаною в 1839 році і опублікованою в п'ятій книзі "Очерков России".

Окрім згаданих праць, В. Пассек залишив нам ще одне дослідження етнографічного характеру – "Очерк Харьковской губернии". Ця праця заслуговує особливої уваги, хоч би тому, що опублікована у 1838 році на сторінках "Харьковских губернских ведомостей" [17], залишилася майже невідомою ні історикам, ні етнографам України. Дослідження В. Пассека, присвячене етнографічному опису краю, якщо оминати географічні дані, складається з двох частин, яким автор дав назви: "Быт и обычаи" та "Занятия".

Першу частину етнографічного розділу праці автор починає з короткого опису українських хат. Відзначивши, що багато звичаїв, що побутують на Слобожанщині, мають відмінності від аналогічних звичаїв, що побутують у Росії, він наводить розповідь про українське весілля. Поряд з весіллям автор побіжно характеризує родини і хрестини, похорон, а також коротко розповідає про деякі звичаї, у яких збереглося багато з давнини: святкування Купали, щедрівки, Святий вечір, веснянки.

Значне місце в першій частині твору відведено опису чоловічого і жіночого селянського одягу, який В.Пассек зробив не за майновим станом жителів краю, як це мало місце в праці І. Переверзева, а за іншим принципом, у якому значне місце відведено святковому вбранню і дуже мало сказано про буденне.

Закінчуючи першу частину етнографічного розділу "Очерка Харьковской губернии", В. Пассек дав опис селянської їжі. За його спостереженням, слобожани вживали для випікання хліба житнє, пшеничне та гречане борошно. Їх традиційною їжею були борщ, галушки, вареники, пшоняна каша, сало з хлібом, суха риба (тараня), жирні хлібні печива, а також страви з городини. Автор відзначає, що на зиму жителі краю запасались городиною і фруктами. "Вообще, – вказує він, – любят более пряное нежели кислое. Пьют или воду, или фруктовый и терновый квас" [18, с. 195].

Друга частина розділу змальовує заняття жителів краю і розпочинається описом землеробства, у якому значна увага приділена прийомам обробітку землі і землеробським знаряддям праці, сільськогосподарським культурам і календарю, збиранню врожаю і молотьбі, переробці зернових культур.

В. Пассек вмістив у нарисі цікавий етнографічний матеріал, присвячений садівництву, городництву, тютюнництву, вирощуванню фарбувальних рослин тощо, а також домашнім промислам і ремеслам, торгівлі і т.п. Причому, в своїй розповіді (особливо про промисли), де використовувалась жіноча праця, він не був стороннім спостерігачем, а висловлював своїх думки і надії на усунення багатьох хиб.

У 30-х роках XIX століття кількість етнографічних досліджень, присвячених Слобідській Україні, зростала. Кожна нова праця, на сторінках якої йшла мова про культуру та побут слобожан, приймалась громадськістю зі значним інтересом, заохочуючи дослідників до нових пошуків. У цей же час поряд з В.Пассеком до етнографічного вивчення краю долучились і такі діячі культури і науки, як Г. Квітка-Оснот'яненко, А. Метлинський, М. Костомаров та інші.

У 40–50-их роках XIX ст. значна заслуга в критичному опрацюванні етнографічного матеріалу належала П.Кулішу та його двотомній праці "Записки о Южной Руси" [19].

Новий етап в історії вивчення Слобідської України почався після створення у Києві 1872 р. Південно-Західного відділу імператорського російського географічного товариства. У цей час значно поширився обсяг етнографічної роботи. Від окремих публікацій дослідники переходять до кодифікації етнографічного матеріалу, до видання так званих "корпусів". Внаслідок планового дослідження української території (1869–1870-х рр.) товариство зібрало значну кількість нового матеріалу і в 1872 р. під керівництвом П.Чубинського розпочало видання "Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край", що у 7 томах, 10 книжках становили першу велику спробу кодексу етнографічного матеріалу.

Етнографічне вивчення Слобожанщини не припинялося і після закриття товариства та заборони української мови (1876 р.). Матеріали досліджень друкувалися в журналі "Киевская старина" (1882–1906), "Сборниках Историческо-Филологического Общества" в Харкові (1877–1922 рр.), в московському журналі "Этнографическое обозрение" (з 1889 р.) та в журналі "Живая Старина" (1890–1916 рр.). Багато збірок з'явилося окремими виданнями, особливо у 90-их роках XIX ст. Значні заслуги в організації етнографічних розвідок та їх публікуванні мали М.Сумцов [20–24] та Б.Грінченко [25].

Найцінніші відомості з народознавства Слобідської України були зібрані наприкінці XIX – початку XX ст. Етнографи-аматори та науковці зосереджувалися як на вивченні окремих аспектів, так і глобальних комплексів народної культури. На жаль, серйозні наукові студії народної культури Слобожанщини були перервані у 1930-ті роки XX ст., а відновлені лише з 1995 р. Характерним для всього періоду досліджень є те, що свідчення за цією темою частіше подавалися інформаторами не прямо, а опосередковано, у зв'язку із розповідями про певні свята (Різдво, Великдень) та сімейну (зокрема, весільну, родинну та поховальну) обрядовість.



**Список використаних джерел**

1. Багалей Д. Топографическое описание Харьковскаго наместничества с введением и примечаниями / Д.И. Багалей // Харьковский сборник. Литературно-научное приложение к "Харьковскому календарю" на 1888 г. – 1888. – Вып. 2. – С. 1–80. 2. Метлинский А. Известие об издании Южного Русского Сборника и напечатанных этнографических или народно-писательских сведений и вообще южно-русского края / А. Метлинский // Харьковские губернские ведомости. – 1848. – № 35. 3. Сумцов Н. Г.Ф. Квитка как этнограф / Н.Сумцов // Киевская старина. – 1893. – Т. XLII. С. 190–214. 4. Слобожани. Історико-етнографічна розвідка / М.Сумцов. – Х.: "Союз", 1918. – 240 с. 5. Хозяйственный способ узнавать погоды в 1806 году с прибавлением краткого исторического известия о Слободской Украинской губернии. Печатано в Харькове в типографии под ведением Слободско-Украинского приказа общественного призрения состоящей. – 1806. – 4 с. 6. Календарь на лето господне 1809, которое есть простое, то есть содержащее в себе 165 дней, показывающей погоды, восхождение и захождение солнца, действие воздуха на урожай хлеба и древесных плодов, с привоскуплением: 1. Хронологии достопамятных происшествий, 2. Краткого описания Слободско-Украинской губернии, города Харькова и Харьковского коллегіума, 3. Замечаний экономических, а особливо до земледелия, садоводства, пчеловодства, скотоводства и проч. принадлежащих. – В Харькове, в университетской типографии 1809 года. – 127 с. 7. Багалей Д. Опыт истории Харьковскаго университета / Д.И. Багалей. – Т.1 (1802–1815). – Х., 1893–1898. – 1204 с. 8. Записки о Слободских полках с начала их поселения до 1766 года. – Харьков: университетская типография, 1812. – 87 с. 9. Опыт повествования о древностях русских Гавриила Успенскаго императорскаго Харьковскаго университета П.О. профессора истории, статистики и географии Российскаго государства и разных ученых обществ члена. – Харьков: в университетской типографии. – 40 с. 10. Барсуков Н. Жизнь и труды М.П. Погодина / Н.Барсуков. – Кн. 2. – СПб., 1889. – 72 с. 11. Склабовский О. Троицын день или русальная неделя / О.В. Склабовский // Украинский журнал. – 1824. – № 11. – С. 248–263. 12. Срезневский И. Запорожская старина / Измаил Иванович Срезневский. – Ч. 1. – Харьков, 1833. – 82 с. 13. Костомаров М. Русская история в жизнеописаниях её важнейших деятелей / М.Костомаров // Отечественные записки. – 1893. – Кн. 5. – С. 70–82. 14. Срезневский И. Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины со времен её заселения до преобразования в Харьковскую губернию / Измаил Иванович Срезневский // Харьковские губернские ведомости. – 1839. – № 31–36. 15. Пассек В. Малороссия / В.В.Пассек // Харьковские губернские ведомости. – 1839. – № 19. – С. 109–118. 16. Очерки России, издаваемые Вадимом Пассеком. – Кн. 1. – СПб., 1839. – 312 с. 17. Пассек В. Очерк Харьковской губернии / В.В.Пассек // Харьковские губернские ведомости. – 1839. – № 20, 21. 18. Пассек В. Очерк Харьковской губернии / В.Пассек // Харьковские губернские ведомости. – 1839. – № 29. 19. Кулиш П. Записки о Южной Руси: в 2-х т. / Пантелеймон Кулиш. – СПб. – Т. 1. – СПб., 1856. – 322 с.; Т. 2. – СПб., 1857. – 354 с. 20. Сумцов Н. К истории малорусских свадебных обычаев / Н.Сумцов // Киевская старина. – 1883. – № 11. – С. 510–514. 21. Сумцов Н. Хлеб в юбрядях и песнях / Николай Сумцов. – Х.: типогр. М.Зильберберга, 1885. – 139 с. 22. Сумцов Н. Религиозно-мифологическое значение малорусской свадьбы / Н.Сумцов // Киевская старина. – 1885. – № 3. – С. 417–436. 23. Сумцов Н. Малорусская географическая номенклатура / Н. Сумцов // Киевская старина. – 1886. – № 7. – С. 456–489. 24. Сумцов Н. К вопросу о влиянии греческого и римского свадебного ритуала на малороссийскую свадьбу / Н.Сумцов // Киевская старина. – 1886. – Кн. 1. – С. 17–40. 25. Гринченко Б. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседней с ней губерниях / Б.Д.Гринченко. – Чернигов, 1895–1899.

**Оксана Ятьшчук**

### **ЭТНОГРАФИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ СЛОБОДСКОЙ УКРАИНЫ В XIX СТ.**

*В статье рассматривается вопрос влияния Харьковскаго университета на развитие этнографии на Украине, усиление изучения культурно-бытовых особенностей слобожан деятелями культуры края.*

*Ключевые слова: университет, слобожане, этнографический кружок, календарь, культура и быт.*

**Oksana Yatyshchuk**

### **ETHNOGRAPHICAL RESEARCHES OF SLOBIDSKA UKRAINE IN THE FIRST HALF OF XIX CENTURY**

*In this article the problem of influence of the university upon the development of ethnography in Ukraine, the further learning of cultural and common peculiarities of Slobozhans by the representatives of science and culture is being discussed.*

*Key words: University, Slobozhans, ethnographic circle, calendar, culture, mode of life.*

УДК 94(477) "XIX"

Андрій Криськов

**АГРАРНІ ВІДНОСИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ. НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ  
УКРАЇНІ В ДОРЕВОЛЮЦІЙНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ**

*Статтю присвячено з'ясуванню питання основних течій у дореволюційній вітчизняній історіографії аграрних відносин на Правобережній Україні другої половини XIX ст.*

*Ключові слова: історіографія, Правобережна Україна, землеволодіння, землекористування, дворяни.*

Актуальність дослідження цієї проблеми полягає у тому, що одним із найбільш актуальних питань для дореволюційної Росії було аграрне питання. Його нерозв'язаність зумовлювала масові заворушення й революційні події. І жовтень 1917 р., і поразка Української революції 1917–1921 рр., також значною мірою стали можливими через невирішеність цієї проблеми. Адже за наявності значних масивів родючих земель маси селян бідували, а на Правобережжі України спостерігалось багатовекторне протистояння щодо володіння земельними угіддями. Росія залишалася одним із найбільших експортерів хліба, а водночас в імперії не був рідкістю голод.

На жаль, комплексний аналіз історіографії поземельних відносин другої половини XIX ст. на Правобережній Україні, дослідження поглядів сучасників тих подій на суспільно-економічні трансформації не знайшов відображення у сучасній вітчизняній історичній науці. Тому метою статті є окреслити основні течії в тогочасній історіографії стосовно проблем землеволодіння. Для цього необхідно проаналізувати твори того періоду, визначити основні позиції авторів з цієї проблеми.

На межі XIX–XX ст. вже була можливість підбивати певні підсумки еволюції поземельних відносин на Правобережній Україні пореформеного періоду. Тому у цей час з'явилася численна література з аграрної проблематики, у якій значне місце приділялося поміщицькому господарству – визначенню його ролі у сільськогосподарському виробництві, окресленню перспектив розвитку. Коло авторів було надзвичайно широким: від землевласників-практиків до професійних агрономів та економістів. Не менш обширною була й ідеологічна палітра: від консерваторів до радикалів. Ці роботи друкувалися в часописах, збірках статей, виходили окремими книгами. У дореволюційній історіографії цього питання можна прослідкувати три течії: ліберальну, консервативну й радикальну.

Консервативний напрямок репрезентували, зазвичай, вихідці з дворянського стану. Стурбованість представників дворянської історіографії викликала мобілізація, тобто купівля-продаж поміщицької земельної власності, наслідком якої стало "оскудение" – перехід дворянської землі до представників інших станів при переважанні польського землеволодіння у регіоні. Критичне становище поміщицького землеволодіння передбачалося подолати різними шляхами: призупиненням відчуження маєтків родових дворян до рук осіб інших станів, передачею в адміністративне керування дворянськими маєтками у залежності від їх стану до налагодження справ. Ті ж, хто розумів неминучість товарно-капіталістичної еволюції аграрного сектора, бачили вихід у переході до інтенсивного машинного господарства.

Аналізуючи з точки зору законодавчого регулювання землеволодіння на Правобережній Україні у XIX ст., значну увагу пореформеному періоду приділив І.Рудченко. Він розглядав це питання через призму боротьби російського та польського поміщицтва за землю. Автор вказував на значення урядової політики, скерованої на "обрусеніє" Правобережної України, для збільшення питомої ваги російського землеволодіння після польського повстання 1863 р. [1, с. 99–100]. Проте змушений був констатувати, що: "Польське землеволодіння, мобілізувавши все, що у нього було слабкого і ненадійного, підтримавши себе кредитом, яким, до честі поляків, вони скористалися помірковано, – почало міцніти і видужувати від завданого йому погрому" [1, с. 102]. Негативно автор ставився до зростання недворянського землеволодіння, вважаючи, що таким чином земельна власність завуальовано переходить до рук євреїв [1, с. 125].

Переважає більшість представників консервативного напрямку негативно ставилася до зменшення землеволодіння дворян. Зокрема, О.Паршин простежив еволюцію дворянства у пореформені роки. За його словами, "дворяни... були майже єдиним правлячим елементом держави, який вийшов на буржуазну дорогу, і протягом останнього часу виконали завдання цього державного переходу від станових форм до буржуазних" [2, с. 67]. На захист поміщиків став Х.Петров, зазначивши, що більша їх частина була, передусім, господарями, які розуміли залежність власного добробуту від становища селян. Цим зумовлювалася їхня турбота про селянина та його господарство. Серед негативних наслідків реформи 1861 р. він називає, по-перше, позбавлення поміщиків робочих рук, по-друге, втрату значної частини своєї землі [3, с. 23]. З автором можна



погодитися лише з тим, що спосіб звільнення селян від влади поміщиків невідгукно позначився як на селянах, так і на поміщиках.

В.Іонов вважав, що "увесь зміст пореформеної поземельної трагедії полягає в появі цілого ряду осіб взамін одного старого власника – дворянина" [4, с. 197]. Автор наголошував на тому, що темпи втрати дворянами земель знижувались. Є.Верс, говорячи про причини банкрутства "землеробської Росії", називає причини збіднення дворянства: відсутність корпоративного духу; строкатість елементів, що поповнювали його лави; відсутність боротьби за існування; життя на дармовій кріпацькій праці; несприятливі економічні умови. Він виступає проти дрібнення селянських наділів, побоюючись масової пролетаризації села [5, с. 26–35].

Тривогу з приводу масового продажу заставлених у банках дворянських маєтків висловлював О. Єлишев. Особливо він був занепокоєний втратою маєтків для дворянського стану та злиття його зі "строкатими лавами різночинства". Наслідки реформи 1861 р. він охарактеризував так: "...це розплата за нашу політичну легковажність шістдесятих років, це тяжке похмілля після бурхливого і безтурботного кутежу реформеної епохи" [6, с. 2].

Дворянин О. Антонович так визначав причини занепаду дворянського землеволодіння: нераціональне використання викупних платежів через відсутність досвіду організації підприємницького господарства; зростання ризику сільськогосподарської діяльності, наслідком чого стала масова втрата маєтків; низькі ціни на робочі руки через екстенсивність господарств, що зумовило недобросовісне ставлення селян до своїх обов'язків; падіння цін на хліб на світовому ринку. Вихід із такого драматичного становища він вбачав у зміцненні селянської общини та посиленні контролю за нею з боку дворян [7, с. 31–33, 50]. У цілому об'єктивно визначивши чинники занепаду дворянського землеволодіння, автор зводить усе до додаткового зміцнення общини, що на той час уже не відповідало потребам часу. Доцільніше було б вести мову про її руйнування та розширення приватної ініціативи.

На захист дворянського землеволодіння виступав і М. Соковнін. На основі зібраного статистичного матеріалу у 46 губерніях європейської частини Росії він доводив, що усі біди селян не в малоземеллі, а в низькому рівні культури землеробства. Він стверджував, що поміщицьке землеволодіння є абсолютно необхідним елементом всього сільськогосподарського виробництва і що навіть перехід поміщицьких земель до рук селян не задовільнить селянських потреб в землі. Тому він був проти діяльності Селянського земельного банку, а радив покласти на природну еволюцію [8]. Інший дослідник, Шильдер-Шульдер, вважав, що причиною розорення селян Правобережної України було подвірне землеволодіння. Це, на його думку, підривало солідарність інтересів, він вимагав повернення до общини, посилення опіки над селянами з боку місцевої влади [9].

До консервативного групи в історіографії цього питання можна віднести і секретаря Київського товариства сільського господарства Т. Осадчого. Констатуючи розвиток капіталізму і розшарування селянства, він застерігав від прискорення еволюційних процесів, особливо проти знищення селянського надільного землеволодіння. "Нехай наділ нашого селянина занадто малий для людського існування, але він являє собою важливий регулятор попиту і пропозиції робочих рук, важливу умову, поки народне господарство перейде до вищих соціальних форм" [10, с. 20].

Інший дослідник, Ф.Белціковський, захищаючи дворянське землеволодіння, зазначав, що необхідно провести розмежування маєтків для раціоналізації господарювання. "Кожен селянин мав би отримати належну йому землю в одній ділянці, яка тепер розкинута в чотирьох сторонах світу, селянин-власник став би дрібним землевласником. Це дозволило б йому подумати про ведення господарства раціонально" – писав він [11, с. 12].

На загал, представники консервативного напрямку приділили менше уваги становищу селянських господарств Правобережної України після реформи 1861 р. Але питання аграрного перенаселення змусило їх включитися в ініційовану лібералами дискусію про доцільність селянських переселень. За дозвіл вільних переселень виступали деякі поміщики Півдня України, які відчували нестачу робочих рук [12, с. 5].

Керуючись прагненням довести негативний вплив наслідків переселень малоземельних і безземельних селян для забезпечення робочою силою поміщицьких маєтків Правобережжя, професор Київського університету Д. Піхно, використавши висновки французького економіста П. Леруа-Бол'є, стверджував, що імперія страждає не від надлишку населення, а, навпаки, від малонаселеності, що гальмує економічний і культурний розвиток [13, с. 33].

Дослідник цього питання, В. Соловйов, навпаки, був переконаний, що переселення є єдиним способом подолання селянського малоземелля: "...розширення селянської земельної власності – в якості загального і правильного способу покращити стан землеробства і землеробів – є засобом абсолютно хибним. Залишається крайній засіб – переселення селян масами до Туркестану і Сибіру" [14, с. 359].



Отже, незважаючи на розмаїття поглядів консервативних авторів, їх об'єднує прагнення підтримати й зберегти приватне землеволодіння дворян.

Радикальні погляди на наслідки реформи 1861 р. були притаманні прибічникам марксистської ідеології. Найрадикальнішим з них був лідер більшовиків В. Ленін. Альтернативу аграрного розвитку села він вбачав у поширенні класової боротьби. За словами В. Леніна, "боротьба селянських і поміщицьких інтересів, яка проходить червоною ниткою через всю пореформену історію Росії і становить економічну основу революції, є боротьба за той чи інший тип буржуазної аграрної еволюції". Ці два шляхи еволюції аграрного ладу В. Ленін назвав пруським і американським. У роботі "Розвиток капіталізму в Росії" він показав, що руйнування дворянського землеволодіння забезпечувало найбільш швидкий і вільний розвиток продуктивних сил на капіталістичній основі [15]. Він не міг не бачити, що капіталізм сприяв витісненню дрібного виробництва великим, і звернув увагу на переваги великого землеволодіння, що полягали не лише у меншій втраті культурних площ, економії на реманенті, у ширшій можливості застосовувати машини, у більшій доступності кредиту, але і в комерційній перевазі, а також у застосуванні в них системи керівництва господарством [16]. Землекористування в Російській імперії ним характеризувалося як пристосоване до відробітків, кабали, рутини, а не до підприємницького господарства [17].

В. Ленін відзначав, що суть революційних подій 1905–1907 рр. полягала у знищенні кріпацьких латифундій, створенні сприятливих умов для "вільного і заможного землевласницького селянства, здатного не прозябати, не маятись на землі, а розвивати продуктивні сили, рухати вперед сільськогосподарську культуру". Він розставив акценти в аграрному питанні таким чином: "...суть аграрного питання і аграрної кризи полягає не в тому, щоб усунути перешкоди підняттю агрокультури, а в тому, яким чином усунути перешкоди, якому класу і якими методами провести це усунення" [17, с. 118].

У його працях звучить неприхований заклик до насильницьких дій: "Аграрне питання" ...є питання про усунення залишків кріпосництва... про круту ломку старого, середньовічного землеволодіння, як поміщицького, так і надільного селянського, – ломку, абсолютно необхідну внаслідок крайньої відсталості цього землеволодіння, крайньої невідповідності між ним і всією системою народного господарства, що стало капіталістичним" [18, с. 295].

Отже, В. Ленін, як представник ортодоксального марксизму, цікавився питаннями розподілу й ігнорував сутність сільськогосподарського виробництва. Він започаткував традицію негативної оцінки поміщицького господарства, що стала нормою для радянської історіографії.

До цього напрямку можна віднести й погляди О. Пешехонова. Він критикував уявлення про співіснування поміщицьких і селянських господарств як запоруку сільськогосподарського прогресу. На його думку, вузол протиріч "може розрубати тільки рішуча мобілізація землі у той чи інший бік, – у бік підприємців чи трудящих" [19, с. 54]. Він вказав на три форми розширення селянського землекористування за рахунок земель поміщицьких: купівля селянами землі по вільній ціні за сприяння Селянського банку; обов'язковий викуп приватновласницької землі за "совісливою оцінкою"; націоналізація землі, тобто перетворення землі у власність держави з наданням її в користування всіх трудящих" [19, с. 140].

Більшість представників ліберального напрямку були фаховими дослідниками. Чільне місце серед них посідає В. Святловський. Наукові інтереси професора В. Святловського лежали у сфері руху земельної власності дворян. Ключовим моментом його концепції було ототожнення землі із звичайним товаром. Він з'ясував хід мобілізації земельної власності, вважаючи, що після реформи 1861 р. вона відбувалася в основному серед дворян. Також відзначив тенденцію до подрібнення земельних ділянок при продажу поміщицьких володінь. Площа таких ділянок зменшувалась, а їхня ціна зростала. В. Святловський зазначав, що дворянство, як клас, розшарувалося на середніх та дрібних, які обезземелилися, і на великих, котрі, навпаки, збільшили розмір своїх володінь. До поміщицького господарства в ролі визначального чинника аграрного розвитку він ставився достатньо скептично: "...як би високо не тримало в останній час свій прапор російське велике землеволодіння – його успіхи ефемерні, і не йому належить майбутнє", – писав В. Святловський [20, с. 57].

Привертає увагу праця П. Лященка. Вивчення "Матеріалов по статистике движения землевладения в России" дозволило йому стверджувати, що поміщицьке землеволодіння, як і селянське, зазнало внутрішньостанової мобілізації. Дворянство було не тільки найбільшим продавцем землі, але й найбільшим покупцем на земельному ринку в якості великого торговця, в той час як інші стани – меншими покупцями.

Отже, занепад торкнувся далеко не всієї маси дворянства. Це означає, що доля дворянської земельної власності, проданої іншим дворянам, була значною. У якості виняткового продавця

виступали лише економічно слабкі групи. П. Лященко звернув увагу на привілейований характер дворянського землеволодіння, що проявився в сприятливій урядовій матеріальній підтримці.

У роботі "Очерки аграрной эволюции России" він показав обмежений характер дрібного господарства. На його думку, велике капіталістичне господарство повинно займатися не виробництвом зерна, оскільки воно буде побиватися дешевим селянським хлібом, а намагатися індустріалізувати виробництво, тобто прагнути до подальшої переробки сільськогосподарської продукції. "Промислова заводсько-технічна система господарювання є для великого капіталістичного господарства не тільки метою прагнень, але й економічно необхідним висновком", – відзначав П. Лященко [21, с. 95]. Чим більше підприємницьке господарство, тим наполегливіше прагне набути індустріального характеру. Прибуток в такому господарстві повинен отримуватися не стільки від землеробства, скільки від переробки землеробських культур.

Ще одним яскравим представником ліберального напрямку був професор О. Кауфман. Визнаючи наявність кризових явищ в аграрному секторі пореформеного періоду, намагався знайти найменш болісний шлях їх подолання. Розв'язання аграрного питання він вбачав у подоланні селянського малоземелля. Одним із шляхів цього визначав відчуження частини поміщицьких земель за справедливую винагороду. О. Кауфман відзначив позитивні риси поміщицького господарства. По-перше, це один із шляхів проникнення передових методів господарювання у селянське господарство. По-друге, тут спостерігалася вища врожайність. Разом із тим, він зауважує: "Приватне господарство лише тоді буде відігравати позитивну роль, якщо воно є носієм тих знань, які не доступні дрібному селянському. Одне з них – управління маєтком" [22, с. 461].

О. Кауфман дав детальну характеристику орендних відносин. Він відзначав, що на орендних землях, зазвичай, велося інтенсивніше господарство. Виняток становила дрібна селянська оренда. При цьому він зауважував, що експлуатація земель шляхом віддачі в оренду селянству, яке гостро потребує землі, є не тільки несправедливим, а й не має жодного виправдання з точки зору агротехніки чи продуктивності землі. По його точному зауваженню, "наше велике землеволодіння... зробило все, щоб примусити забути про позитивне значення приватного господарства" [22, с. 458]. Серед негативних його рис він відзначав, зокрема, "реакційну роль у пореформені роки" та поширення кабальних елементів ("голодна" оренда та застосування надзвичайно дешевої робочої сили).

З критикою авторів, які, заціклювалися на селянському малоземеллі, виступив Ю. Богушевич. Він звернув увагу на те, що реформа й не передбачала наділення землею у достатній кількості абсолютно усіх селян. На його думку, йшлося про те, що земельна ділянка гарантувала особисту свободу. Маєтки, що перейшли б до селян, очікувало б виснаження ґрунту [23, с. 4, 21].

М. Водовозова, на прикладі Франції та Пруссії, показала, що зменшення розміру земельного володіння серед дрібних і середніх господарств з одночасним укрупненням найбільших господарств, є природнім процесом розвитку капіталістичних відносин у сільському господарстві [24, с. 56].

З критикою основних положень марксизму щодо функціонування аграрного сектора виступив М. Суханов. Він писав: "Відправним пунктом в капіталізації сільського господарства не був переворот у засобах праці; ...капіталістичні відносини... у переважній більшості випадків породила не економіка, а перебудова правових відносин – у вигляді знищення кріпосної залежності" [25, с. 92]. Тому М. Суханов зробив висновок про вимушену капіталізацію сільського господарства, яка "ґрунтується не на економічному базисі (приспосовуватися заставляють не економічні фактори), не в цілях економічного прогресу, а в цілях самозбереження" [25, с. 94].

Дослідник був переконаний, і в цьому є логіка, заявляючи: "Про рівень розвитку капіталістичних відносин треба судити по селянських господарствах, бо поміщицькі мають більше можливостей для виживання – зовні капіталістичні, але базуються на некапіталістичних відносинах" [25, с. 98].

Він також звернув увагу на неправильну постановку питання про найоптимальніші форми функціонування сільськогосподарських господарств, коли порівнювали великі і дрібні господарства: "Цілі і задачі великокапіталістичного і дрібнотрудового господарства зовсім різні і, строго кажучи, для співставлення їх не може бути спільного критерія: дрібнотрудове землеробство має ціллю отримання більшого продукту з меншими затратами праці, але сучасне великокапіталістичне землеробство таких цілей не має: для останнього не має значення ні кількість продукту, ні кількість праці, для нього має значення лише кількість чистого прибутку на одиницю капіталу" [25, с. 21]. М. Суханов також не вважав, що розорення селянства відбувається через малоземелля: "Сучасне селянське малоземелля не можна вважати першопричиною розорення селянства. Малоземелля... селянства є фактором похідним, і є явищем відносним, яке повністю залежить від існуючих прийомів і способів господарювання" [25, с. 159].



Одним із перших звернув увагу на недостатність земельних наділів пореформеного селянства для внесення викупних платежів Ю. Янсон [26]. Він висунув концепцію відносного аграрного перенаселення, що склалося після скасування кріпосного права в Росії внаслідок "природних та господарських умов" [27, с. XIII]. На жаль, автор не пояснив, що слід розуміти під "природними та господарськими умовами", але, вочевидь, мається на увазі нестача земельних наділів, бо його дослідження в кінцевому рахунку зводяться до цього питання.

Ще у 1868 р. Ю. Янсон одним із перших дослідив вплив реформи 1861 р. на аграрний сектор Правобережної України. Характеризуючи пореформені поміщицькі господарства, він зазначав: "...перехід до нової ситуації відбувся без особливих потрясінь, але мав істотно ту корисну сторону, що дозволив господарству звернутися власне на галузі більш вигідні і, головне, заставив поміщика з рання зводитися справжнім господарем. ...дякуючи фактичному знищенню обмежень у праві володіння землею реформа ...зробила легким перехід земель з рук безгрошових власників до рук людей з грошми, людей комерційних. Ніде, мабуть, не відбувся б цей перехід так швидко і в таких великих розмірах, як у Південно-Західному краї, якби місцеві капітали допускалися до купівлі землі; але вони до покупки землі не допускаються, оскільки знаходяться в руках євреїв" [28, с. 266–267].

Аналізуючи становище селян, Ю. Янсон дійшов висновку, що вони залишилися залежними від колишніх власників, оскільки при наділенні не отримали всіх видів угідь (випаси, сіножаті, ліс), необхідних для ведення господарства: "...якісно воно залишилося таким же, яким і було: ті ж знаряддя, та ж дрібна худоба, та ж мотузьяна упряж" [28, с. 270]. Також дослідник відзначив швидке соціальне розшарування селян: "Нерівномірність, неминуча у розвитку достатку окремих селянських господарств, ...за відсутності общинного володіння, сприяє виділенню так званих "багатирів": вони утворюють серед селянського населення новий клас власників" [28, с. 270].

Необхідність вирішення питання аграрних відносин диктувало саме життя. Автори консервативної течії проблеми вбачали у підриві позицій дворянства й дворянського землеволодіння, закликали до зміцнення цього стану. Найнебезпечніші погляди належали прибічникам радикальних методів розв'язання аграрного питання. Саме ці ідеї впали у підготовлений ґрунт. Позицію між цими антагоністичними течіями займали ліберали, які погоджувались з недостатністю селянського землеволодіння, все ж не вимагали негайного знищення дворянського землеволодіння.

Наслідки насильницького втручання у природній поступ сільського господарства не викорінені до сьогодні. Ліберальний погляд на аграрну проблему пропонував найбільш безболісний спосіб розв'язання назрілих протиріч. Різниця поглядів була відчутною, що пояснюється суттєвими відмінностями сприйняття суспільно-політичної ситуації в країні.

#### *Список використаних джерел*

1. Записка о землевладении в Юго-Западном крае. Обзор законодательства и фактического положения / Сост. И.Рудченко. – К., 1882.
2. Паршин А. Социологический этюд (Эволюция правящих органов и значение дворянства современной России) / Паршин А. М. – М., 1905.
3. Петров Х. Помещики / Петров Х. – М., 1906.
4. Ионов В. Факты и иллюзии в вопросе движения частной собственности / Ионов В. // Жизнь. – 1900. – Т. IV. 5. Верс Е. О причинах разорения земледельческой России / Верс Е. – СПб., 1899.
6. Елишев А. Дворянское дело / Елишев А. И. – М., 1898.
7. Антонович А. Вопросы земледельческой промышленности и дворянского землевладения в России / Антонович А.И. – М., 1898.
8. Соковнин Н. Культурный уровень крестьянского полеводства на надельной земле и его значение в крестьянском вопросе / Соковнин Н. Н. – СПб., 1906.
9. Шильдер-Шульдер. Из Юго-Западного края. Современное положение и назревшие вопросы / Шильдер-Шульдер. – К., 1896.
10. Осадчий Т. Земля и земледельцы в Юго-Западном крае (на Украине, Подолии, Волыни) / Осадчий Т. Н. – К., 1889.
11. Белцковский Ф. Сельскохозяйственная производительность Подолии в сравнении с Францией / Белцковский Ф. – К., 1902.
12. Неручев М. Русское землевладение и земледелие / Неручев М. В. – М., 1877.
13. Пихно Д. К переселенческому вопросу / Пихно Д. И. – К., 1881.
14. Соловьев В. Мнимые и действительные меры к подъему народного благосостояния // Вестник Европы. – Сентябрь. – 1892.
15. Ленин В. Развитие капитализма в России // Ленин В.И. Полн. собр. сочинений. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1958. – Т.3.
16. Ленин В. Капитализм у сільському господарстві // Ленин В.И. Повне збір. творів. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1969. – Т. 4.
17. Ленин В. Аграрне питання в Росії на кінець XIX століття // Ленин В.И. Повне збір. творів. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1971. – Т. 17.
18. Ленин В. Суть "аграрного питання в Росії" // Ленин В.И. Повне збір. творів. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1971. – Т. 21.
19. Пешехонов А. Земельные нужды деревни и основные задачи аграрной реформы / Пешехонов А. В. – СПб., 1906.
20. Святловский В. Что делается в крупном хозяйстве? / Святловский В. В. // Северный вестник. – 1886. – № 2. – С. 57.
21. Лященко П. Очерки аграрной эволюции России. Крестьянское дело и пореформенная землеустроительная политика / Лященко П. И. – Ч.1. – СПб., 1913.
22. Кауфман А.А. К вопросу о культурно-хозяйственном значении частного землевладения // Аграрный вопрос. – Т.II. – М., 1907.
23. Богушевич Ю. О крестьянском малоземелье в связи с помещичьим хозяйством / Богушевич Ю. М. – СПб., 1881.
24. Водовозова М. Землевладение и сельское



хозяйство: Статьи из Handwörterbuch der Staatswissenschaften / Водовозова М. И. – СПб., 1901. 25. Суханов Н. К вопросу об эволюции сельского хозяйства: Социальные отношения в крестьянском хозяйстве России / Суханов Н. К. – М., 1909. 26. Янсон Ю. Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах / Янсон Ю. Э. – СПб., 1877. 27. Янсон Ю. Сравнительная статистика России и западно-европейских государств / Янсон Ю. Э. – СПб., 1878. – Т. 1. 28. Янсон Ю. Влияние реформы 1861 года на сельское хозяйство и хлебную торговлю в Юго-Западных губерниях / Янсон Ю. Э. // Труды Императорского Вольного Экономического Общества. – СПб., 1868. – Т. 4.

**Андрей Крыськов**

### **АГРАРНЫЕ ОТНОШЕНИЯ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX В. НА ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЕ В ДОРЕВОЛЮЦИОННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ**

*Статья посвящена освещению вопроса об основных течениях в дореволюционной отечественной историографии аграрных отношений на Правобережной Украине второй половины XIX века.*

*Ключевые слова: историография, Правобережная Украина, землевладение, землепользование, дворянство.*

**Andriy Kryskov**

### **WITH LAND DURING SECOND HALF OF XIX CENTURY ON RIGHTLAND UKRAINE IN PRE-REVOLUTIONARY HISTORIOGRAPHY**

*This article is devoted to elucidate problem landowning relations in Rightland Ukraine of second half of XIX century what were investigated native historians of that period.*

*Key words: Rightland Ukraine, landowning, lend tenure, nobility, historiography.*

**УДК 94 (477)**

**Євген Мельников**

### **БІОГРАФІЧНІ СТОРІНКИ ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ГРИГОРІЯ ОРЛИКА В НАУКОВО-ПУБЛІЦИСТИЧНІЙ СПАДЩИНІ ІЛЛІ БОРЩАКА**

*У вітчизняній історичній науці залишається майже не дослідженим одне з актуальних питань, присвячених життю та діяльності визначного дипломата та військового Григорія Орлика. Завдяки науковим дослідженням вченого, емігранта Іллі Борщака, українському суспільству стало відоме ще одна історична постать, яка усе своє життя присвятила служінню українській справі. У статті подано біографічні дані та розкрито особливості міжнародного політичного механізму того часу на прикладі діяльності окремої особи.*

*Ключові слова: Український відділ тасмної дипломатії, біографічна сторінка, санітарний кордон, коаліція, Кримська Січ.*

Актуальність теми дослідження полягає в тому що у вітчизняній історії довгий час залишалась невідомою визначна постать дипломата та військового Григорія Орлика. Навіть сьогодні ми не можемо впевнено стверджувати, що ця наукова проблематика повністю досліджена та розкрита.

Необхідно зазначити, що саме наукова діяльність Іллі Борщака збагатила вітчизняну історичну науку новими відомостями та фактами з цієї проблеми, використовуючи нові та майже невідомі матеріали та архівні джерела провідних європейських країн.

Метою наукової статті є дослідження життєвого шляху Г. Орлика, його роль у вітчизняній та європейській історії.

Ця наукова проблематика представлена у працях таких вчених, як: О. Субтельний [1], який у книзі "Мазепинці" відображає дипломатичні заходи Г. Орлика. Інший відомий історик В. Сарбей у своєму "Історичному календарі за 1999 р." [2], подає невелику біографічну інформацію про генерала-поручика графа Г. Орлика.

Питання, присвячені науково-публіцистичній спадщині І. Борщака, досліджували такі вчені, як В. Шкварець [3], В. Сергійчук [4], М. Гресько [5].

У 1991 р. львівське видавництво "Червона калина" видає книгу історичних есе І. Борщака, автором якої був визначний вітчизняний історик Я. Дашкевич. [6]. Один з розділів книги присвячений життю та діяльності Г. Орлика, став першим у вітчизняній історіографії джерелом біографічної інформації, яке більш детально та об'єктивно висвітлює всі аспекти життя.

Цей розділ книги – частина значного наукового дослідження, під назвою "Франція й Україна", що стало своєрідним синтезом європейських зносин з Україною в минулому. Дослідження життя та діяльності Г. Орлика, як і багато інших наукових праць І. Борщака, написані завдяки сприянню уряду французької республіки, надавши унікальну можливість вченому познайомитися з архівними матеріалами.

Значну роль у дослідженні однієї з найповажніших постатей французької історії, відіграли директор архіву французького міністерства закордонних справ міністр Пенго, архівісти Pigo та Спінасова, дирекція архівів військового та морського міністерства.

Значний внесок у дослідженні цього наукового питання належить директорів національної бібліотеки Де ла Ронсьєрові, професору Полю Буайє, директорів Інституту східних мов професору Андре Мазанові та бібліотекареві Унбегаунові з "Інституту слов'янознавства" та дирекції національного архіву. Саме завдяки наполегливій праці цих осіб, стало відоме ще одне забуте ім'я, що безумовно збагачує історію двох країн [6, с. 110].

Ця наукова стаття присвячена двом визначним історичним постатям, які все життя прожили в еміграції, присвятивши свою діяльність служінню українській справі. Досліджуючи їх особисту біографію стає зрозумілим той факт, що у вітчизняній історії ще не знайдено для багатьох визначних постатей чинного місця, які довгий час залишалися невідомими для нас.

Григорій Орлик та Ілля Борщак зовсім різні історичні особистості, що жили та працювали у різні часи, у кожного з них був свій життєвий шлях та різні історичні ролі, мета була у них одна – жити заради України та відстоювати її ім'я своєю діяльністю.

Доля дала унікальну можливість обом бути дипломатами, які в складні часи захищали та відстоювали українське питання на міжнародній арені. Зусилля та намагання обох залишилися марними, міжнародна спільнота у різні історичні періоди не визнавала права України на існування як незалежної держави.

Біографія вченого не знайшла масового читача навіть на його безпосередній батьківщині, зовсім не вшанованою залишається його світла і непогасна пам'ять в Україні, його рідному краї.

Незалежність України стала вагомим поштовхом у дослідженні цієї наукової проблематики, саме з цього періоду з'являється низка публікацій про діяльність та історичну спадщину І. Борщака. Почали публікувати окремі його праці, хоча до об'ємної збірки праць вченого справа не дійшла [3, с. 96].

Біографічну сторінку Григорія Орлика, як і багато інших маловідомих сторінок, присвячених "Мазепинцям" відкрив І. Борщак. У газеті "Gazette de France" за 1759 рр. вчений знайшов повідомлення про смерть Г. Орлика як генерала Франції. Тому далі історик звертається до міністерства військових справ Французької республіки, і швидко отримує дозвіл на вивчення справи генерала-поручика графа Г. Орлика. З досліджень вченого стає відомим, що 23 жовтня 1714 р. П. Орлик з родиною та двором з 24 осіб як "шеф союзної нації" вирушив слідами Карла XII.

У травні 1715 р. родина українських емігрантів осіла в Швеції, в Істаді у провінції Сканії. У тринадцятилітньому віці Г. Орлик зараховується у королівську гвардію. У всіх своїх життєписах, що він подавав французькому урядові, підкреслював, що почав військову кар'єру під проводом шведського короля. Через рік він покинув військову службу і почав навчатись в університеті в Лунді, під проводом професора метафізики Андрія Регеліуса.

Завдяки французькій прислузі, що жила в родині, він добре опанував французьку мову. Отримання європейської освіти найвищого ґатунку, він завдячував своєму батькові. 29 квітня 1721 р. Г. Орлик вступає на військову службу в Саксонську дивізію, у якій він у званні лейтенанта прослужив шість років [6, с. 115].

Втративши інтерес до військової служби та бажання реалізувати плани батька, стали вагомим важелем його переходу до дипломатичної служби. Основним завданням був пошук союзників, яких цікавила доля України та які мали значний вплив в міжнародному середовищі. Основною справою було визволення батька з-під турецької опіки та спроба повернутись в Україну.

Г. Орлик у своїй політичній концепції прийшов до проекту опертися дипломатично в Європі на Францію, щоб увійти в безпосередні зносини з сусідами України, рівночасно союзниками Версалю. І це зрозуміло, бо упродовж усього XVIII ст. одна лише Франція непохитно поборювала російську експансію в Європі. Її загально визнавали першим і наймогутнішим королівством у християнському світі, як найбільш об'єднаною територією, з найбільш авторитетною владою.

27 листопада 1729 р. припадає зустріч Г. Орлика в Парижі, з міністром закордонних справ Шовеленом, у якій він вказує на основні причини повстання І. Мазепи і на сучасне становище



України. Єдиною можливістю реалізації вважав він підтримку Туреччини, тому метою його зустрічі було обговорення питання дипломатичної підтримки, звільнення П. Орлика та створення Кримської Січі. Французький уряд погодився фінансувати його переїзд до Салонік та Туреччини, і організувати зустріч з батьком [1, с. 132].

Хоча увагу французів до Г. Орлика привернув С. Лещинський, Версаль мав інші причини цікавитися гетьманом, аніж обрання кандидата на польський престол. За умов протистояння з австро-російським альянсом, французькі стратеги сподівалися створити "санітарний кордон", що складався б зі Швеції, Польщі й Туреччини.

Польща мала бути наріжним каменем цієї коаліції. Але оскільки сама країна під владою С. Лещинського не могла протистояти російському тискові, підтримка з боку татар і турків могла стати у великій пригоді. У цих геополітичних міркуваннях, простір між власне Польщею та Османською імперією, тобто Україною, мав ключове значення. Здійснювати ці плани доручено французькому послові в Туреччині, маркизу де Вільневу [8].

Основним завданням його було умовити пасивний турецький уряд стати на рішучу протиросійську позицію. У зв'язку з цим, французький посол спробував встановити тісніші контакти з П. Орликом. Ізоляція гетьмана в Салоніках перешкоджала будь-якій значній співпраці. Розв'язання проблеми прийшло з несподіваного боку. Зусиллями прибічників Потоцьких в Орликові політичні плани й орієнтації введено чинник, значення якого годі переоцінити. Йому судилося стати активним представником батькових інтересів і справ козацьких вольностей при королівських дворах від Стокгольму до Бахчисараю. Саме він більш-менш відповідно до батькових бажань, представлятиме аргументи на користь "революції в Україні" урядам султана та хана.

Перебуваючи у Салоніках, Г. Орлик з батьком розробляли стратегію, згідно з якою турецький уряд дасть можливість переселитися П. Орлику ближче до запорожців. Г. Орлик підготував детальну інструкцію для французького посла Вільнева, у якій підкреслював позитивну роль, яку може відіграти Січ у майбутньому як України, так і Туреччини. У своїх настановах він детально описав, які послуги можуть бути надані Туреччині, якщо П. Орлика переведуть до Бендер чи до Хотина, ближче до запорожців. Звідти йому легше буде переконати запорожців залишитись під турецькою протекцією, що, на його думку, давала більше надій на звільнення України. Він також міг протидіяти поширенню проросійських почуттів серед козаків, а головне, отримав би можливість "творити канали для прихованого спілкування з місцевою старшиною і радитись з ними за допомогою таємних контактів. Туреччина не поспішала підтримувати його політичний проект, особливе побоювання викликав той факт, якщо перевести П. Орлика ближче до запорожців, він може спровокувати війну з росіянами або перейти на їх бік [7].

Переговори не дали жодної відповіді, однак викликали значний інтерес у кримського хана Каплан-Гірея, який виразив підтримку польському королю у вигнанні, та обіцяв зробити все можливе до того, щоб гетьман знов з'єднався з запорожцями. Франція була зацікавлена у послугах Г. Орлика, призначивши його керувати українським відділом таємної дипломатії короля.

У національному архіві Франції знаходяться документи зі спеціальними шифрами, якими він листувався. Україна фігурувала під цифрою 72, Січ – 14, Козаки – 299, Г. Орлик – 1265, гетьман Розумовський – 1017 [6, с. 155].

Останній шифр, мав велике значення у діяльності Г. Орлика. У 1752 р. французьким послом у Варшаві стає граф де Брой, що був важливою особою таємної дипломатії Людовика XV. Знавець політики та інтриг, розумний, досвідчений майстер у політичних та дипломатичних комбінаціях, він прагнув за будь-яку ціну знищити російську могутність задля тріумфу Франції у північних країнах. Його думка не могла не наблизити до Г. Орлика, що тоді у Франції провадив український відділ таємної політики короля. Саме Г. Орлик подав де Броеві думку зв'язатись з гетьманом, щоб викликати антиросійську революцію в Україні.

Отже, де Брой за його порадою вирішив з'ясувати особу нового гетьмана. Висланий з Варшави на Правобережжя агент Мокрановський, мав від імені французького короля переконати гетьмана, що на випадок нової революції у Петербурзі або смерті цариці, К. Розумовському було б корисно, як і його нації, відокремитись назавжди від Росії. Але змінилися події у зовнішній політиці, Версаль почав розраховувати на Росію як на майбутнього союзника проти Пруссії. Саме цей факт змусив де Броя припинити свою діяльність.

Матеріалів листування Г. Орлика збереглося дуже мало та взагалі такі справи нечасто залишають сліди у документах [14, с. 18]. Зусилля Г. Орлика, які він докладав у дипломатичних відносинах з часом стали марними. Усі великі держави мали зацікавленість у його політичних проектах, висловлювали тільки формальну підтримку, побоюючись загрози прямого зіткнення з Росією, яка на той час представляла реальну військову та політичну силу. А Франція, на яку він так розраховував у 1744 р., відмовилась від активної антиросійської політики.



Дипломатичні проекти Г. Орлика частково співпадали з інтересами багатьох країн, що намагались вирішити основні геополітичні проблеми та створити з українського козацтва протекцію. А щодо реакції російської влади на діяльність українського емігранта, то цей факт став значною несподіванкою, зустріти на зовнішньополітичному шляху політичну еміграцію, з конкретною метою та завданням, що стала своєрідним аргументом протидії.

Г. Орлик не був політичним перебіжчиком, що переслідував конкретну мету, його політичні контакти давали можливість матеріального забезпечення та кар'єрного зростання. Тому однією з визначальних ролей, була роль дипломата, що не зазнала жодного тиску, була орієнтована переважно на інтереси українського суспільства.

Україна остаточно втратила усі можливості набуття самостійності, навіть зусилля однієї людини у міжнародній політиці нічого не змогли змінити. Однією із перших та вагомих причин, що посприяла занепаду української державності, стала діяльність Карла XII та його прорахунки. Військова та політична міць Швеції, в одну мить зникла, залишивши на українських землях політичну нестабільність, жорсткий контроль та невіршеність подальшої долі. Тому свій шанс українські сепаратисти втратили під Полтавою. Але такий присуд був би, мабуть, надто суворим.

Порівняно зі здобутками пізніших поколінь українських емігрантів, Г. Орликові вдалось зробити чимало. Його дипломатія – це альтернативний пошук шляху вирішення основного завдання, а саме набуття незалежності. Як представник молодшої політичної генерації, він передбачав загрозу політичного курсу, який впроваджується, тому всіма можливими дипломатичними заходами намагається врятувати Україну. Події відбуваються саме в той час, коли Росія дуже сильно дбає про свій авторитет у Європі. Стрімко почав розвиватися новий український дисидентський рух, що підбурював провідні країни виступити у військово-політичній боротьбі.

Зміни орієнтирів у міжнародній політиці провідних країн та смерть батька, позбавили Г. Орлика можливості реалізувати усі свої задуми. Покінчивши з дипломатією, він перейшов на військову службу до Франції, але не забував слідкувати за політичною ситуацією у Європі. Очоливши кінний полк, він брав участь у захопленні Вайсенбурга, осаді Огенумома та Баварії.

Перебуваючи у Франції, Г. Орлик вирішував не тільки політичні питання, значних зусиль він докладав для розвитку української історичної думки. Знайомство з вченим, приятелем Вольтера, став своєрідним кроком, що змусив вести мову провідне європейське суспільство про Україну. Детальна історія життя Карла XII написана на основі відомостей та інструкцій, що надав своєму синові П. Орлик. Саме ця наукова праця дала можливість кожному європейцю дізнатись більше про Україну та її змагання за часів Шведщини. Г. Орлик був особисто знайомий з Вольтером, автором роботи "Хрещеники Мазепи", що могла мати вагоме наукове значення, але за іронією долі, примірник зник після "Великої Французької Революції" [11, с. 50]

Також подбав Г. Орлик про архів свого батька. У кінці 1743 р. він приїздить до Франції з метою розшукати архіви. З Ясс надійшли вістки, що жодних документів гетьмана там немає, тому Г. Орлик звернувся до Людовика XV. Документи гетьмана не зникли, господар Маврокардато, зацікавившись ними залишив їх у себе. 11 лютого 1744 р. він надіслав частину гетьманського архіву до французького амбасадора у Стамбулі, доля решти документів архіву залишилась невідомою [1, с. 151].

Однією з вагомих наукових знахідок стосовно дослідження біографії Г. Орлика, є "Діарій Пилипа Орлика", опублікований І. Борщаком у 1924 р., у якому детально описано його побут у Солуні. Також в цьому році був виданий архів родини Дентівілів, до якого він мав безпосереднє відношення, взявши шлюб з Луїзою-Оленою Ле Брюн де Дентевіль. Усе своє життя Г. Орлик присвятив служінню інтересам своєї батьківщини на чужині. У Європі він захищав Україну в один з найскладніших періодів історії.

Могила Г. Орлика на чужині залишається невідомою. За свідченнями Де Броя, він похований біля Міндена на Рейні. Смерть його стала значною втратою для Франції. Зі спогадів Людовика XV стає відомо, що із життя пішов сміливий і видатний генерал, ім'я котрого залишається у славетних анналах армії. Граф Г. Орлик помер, як слід умирати людині його роду й гідності [6, с. 199].

Якщо донедавна ми не знали, то тепер впевнені, що І. Борщак займає чільне місце в українській історичній науці. Звичайно, для того, щоб найретельніше визначити його місце серед визначних істориків України, треба ще відкрити десятки, а то й сотні прихованих імен, не одну сотню забутих праць, серед них і найвищого гатунку.

Однак те, що ім'я І. Борщака буде не в останній десятці цього довгого ряду стає зрозумілим для нас, тим більше, що цього вкрай потребує незалежна Україна. Тепер, як ніколи, суспільству потрібне ім'я цього автора, який не лише вніс до української історіографії цілком небуденні теми і відкрив невідомі сторінки історії України, прикрасив її блискучим духом елегантної французької

історичної творчості. Природно, що про сильні й слабкі сторони наукової творчості та діяльності І. Борщака довго ще сперечатимуться історики української науки [3, с. 109].

Її новизна та оригінальність навіть після написання основних праць відчуває кожен, хто познайомився з цією визначною спадщиною. Вивчення спадку вченого стане роботою не одного покоління дослідників.

Отже, наукова спадщина Іллі Борщака збагачує вітчизняну історичну науку. Перспектива розвитку цієї наукової проблематики полягає у подальшому дослідженні маловідомих історичних постатей, які жили та працювали у еміграції, і довгий час залишалися невідомими у вітчизняній науці.

#### *Список використаних джерел*

1. Субтельний О. Мазепинці / Орест Субтельний. – К: Либідь 1994. – 238 с. 2. Сарбей В. Хто він – Ілько Борщак? / Сарбей В. // Історичний календар, 1999 (Видатні історики). – К., 1998. 3. Шкварець В. Історична спадщина Ілька Борщака з Миколаївщини визначного історика і публіциста, патріота України / Шкварець В.П. // Заселення Південної України: проблеми національного та культурного розвитку: Наукові доповіді. Міжнародна науково-методична конференція. 21–24 травня 1997 р. – Херсон, 1997 – Ч. II. – С. 96–110. 4. Сергійчук В. В чьих руках архив Борщака? / Сергійчук В. // Комсомольское знамя. – 6 декабря 1988. 5. Гресько М. Борщак Ілько / Гресько М.М. – Українська літературна енциклопедія. – Т. I. – К., 1988. – С. 224. 6. Дашкевич Я. Ілько Борщак, історик / Дашкевич Я.Р. // Мазепа-Орлик-Войнаровський, історичне есе. – Л., 1991. – 255 с. 7. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право / Гуржій О. – К.: Основи, 1996. 8. Брайчевський М. Правда і вигадки / Михайло Брайчевський // Україна. – 1990. – № 6. 9. Борщак І. Мазепа. Життя та пориви великого гетьмана / Борщак І. – К.: Свенас, 1991. 10. Голобуцький В. Запорозьке козацтво / Голобуцький В. – К., 1991. 11. Дашкевич Я. Ілько Борщак і його вклад в історіографію України / Дашкевич Я.Р. // Вісник Київського університету. – 1990. – Вип. – 32. – С. 47–52. 12. Сергійчук В. Запорозжці за Дунаєм, Віслою, Рейном / Сергійчук В. // Всесвіт. – 1990. – № 6. 13. Гузенко Ю. Визначні постаті краю. Ілько Борщак (1892–1959) / Гузенко Ю.І. // Миколаївщина: літопис історичних подій. – Миколаїв, 2002. 14. Борщак І. Слідами гетьмана Розумовського у Франції / Борщак І. – Мюнхен, 1957. – 37 с.

**Евгений Мельников**

#### **БИОГРАФИЧЕСКИЕ СТРАНИЦЫ ЖИЗНИ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ГРИГОРИЯ ОРЛИКА В НАУЧНО-ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОМ НАСЛЕДИИ ИЛЫ БОРЩАКА**

*В отечественной исторической науке, остается почти не исследованным как следует один из актуальных вопросов, посвященный жизни и деятельности выдающегося дипломата и военного Григория Орлика. Благодаря научным исследованиям ученого эмигранта Ильи Борщака, украинскому обществу стало известно еще одно историческое имя, которое всю свою жизнь посвятило службе украинскому делу. Данная статья предоставляет биографический материал, и раскрывает особенности международного политического механизма того времени на отдельном примере деятельности одного человека.*

*Ключевые слова: Украинский отдел тайной дипломатии, биографическая страница, санитарная граница, коалиция, Крымская сечь.*

**Ievgen Melnykov**

#### **BIOGRAPHIC PAGES OF A LIFE AND GREGORY ORLIKA'S ACTIVITY IN SCIENTIFICALLY – ILYA BORSHCHAKA'S PUBLICISTIC HERITAGE**

*In a domestic historical science, remains almost not investigated as one of the pressing questions, devoted follows a life and activity of an outstanding diplomat and militaries Gregory Orlika. Owing to scientific researches of scientific emigrant Ilya Borshchaka, the Ukrainian society one more historical name which has devoted all life to service to the Ukrainian business became known. Given clause gives a biographic material, and opens features of the international political mechanism of that time on a separate example of activity of one person.*

*Keywords: Ukrainian department of secret diplomacy, Biographic page, sanitary border, coalition, Crimean Sich.*



УДК 94 (478)

Наталія Лубкович

**НАУКОВА ТА ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВГЕНА ХРАПЛИВОГО:  
ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ**

*У статті проаналізовано історіографічний огляд праць, присвячених Є. Храпливому, його науковій і громадській діяльності.*

*Ключові слова: Є. Храпливий, наукова діяльність, громадська діяльність, історіографія дослідження, кооперативний рух.*

Актуальною проблемою сучасної історичної науки залишається всебічне вивчення персоналії видатних науковців, громадсько-політичних діячів, чії імена, у роки довготривалого панування в Україні тоталітарної системи, перебували поза межами наукових досліджень. До таких діячів належить і Євген Храпливий.

На жаль, в сучасній історичній науці практично відсутні комплексні дослідження, які б висвітлювали в повному обсязі його життя та діяльність. Натомість маємо лише поверхневі і неоднозначні огляди окремих аспектів ролі Є. Храпливого в кооперативному житті західноукраїнських земель у міжвоєнний період. Тому, відчутною є потреба систематизувати історіографію досліджуваної проблеми та провести аналіз її наукової розробки, що сприятиме висвітлюванню життя, наукової та громадсько-політичної діяльності Є. Храпливого, його місце у національному відродженні України.

Проведений аналіз історіографії досліджуваної проблеми дає змогу умовно поділити її на три періоди. Перший період – міжвоєнний (1920–1939 рр.), другий – 40–80-ті роки XX ст., третій – після здобуття Україною незалежності.

Історіографія першого періоду характеризується незначним обсягом відгуків та рецензій, написаних у довідково-інформаційному, мемуарному, рецензійному та науково-публіцистичному дусі із приводу публікації Є. Храпливого. Перші публікації про діяльність Є. Храпливого з'явилися відразу ж після виходу у світ перших його праць, які критики оцінили досить позитивно [1–6]. Зокрема, І. Витанович та К. Коберський, наголошували на тому, що праця Є. Храпливого "Сільське господарство галицько-волинських земель", розкривала тогочасне становище аграрного комплексу та селянства зокрема [2; 5].

У 1933 р. за редакцією Івана Раковського вийшла у світ "Українська Загальна Енциклопедія" в 3-ох томах [7], у якій у третьому томі вміщено коротку статтю про діяльність Є. Храпливого. Зокрема, у ній наголошено на тому, що Є. Храпливий був редактором "Кооперативного часопису", "Українського молочарства", автором багатьох статей і видань, присвячених суспільній агрономії та кооперації, а у 1928 р. обраний на посаду головного директора товариства "Сільський господар".

У 1939 р., до 40-річчя з часу заснування "Сільського господаря", Є. Храпливий видав першу монографічну працю "Сорок літ праці Краєвого Господарського Товариства "Сільський господар" у Львові" [8]. Розділи книги висвітлюють передумови виникнення та перебудову товариства у крайове, захист господарських інтересів українського селянства, громадсько-економічну й агрономічну діяльність. У монографії йшла мова про діяльність центрального правління товариства у Львові. В цілому видання носить популярно-пропагандистський характер.

Таким чином, характерною рисою та змістом цього періоду досліджень життя та творчості вченого є поява публікацій стосовно аналізу праць, виданих Є. Храпливим, рецензій на окремі статті та найважливіші праці вченого, а також оцінки в цілому його наукової та видавничо-редакційної діяльності.

Другий період у розвитку історіографії можна окреслити 40–80-ми рр. XX ст. Студії про Є. Храпливого на цьому етапі друкувалися лише в еміграції. Це пояснюється тим, що в СРСР вивчення життєвого шляху, наукового доробку та громадської діяльності Є. Храпливого з ідеологічних міркувань заборонялося.

Після 1939 р. на вивчення історії соціально-економічного розвитку західноукраїнських земель через призму громадських, наукових і кооперативних діячів накладено заборону. Вчені УРСР, в силу ідеологічних обставин змушені були дотримуватися класового підходу у висвітленні досліджуваних процесів, явищ та фактів, тож зрозуміло, що поява праць, у яких об'єктивно і всебічно розглядалася б діяльність кооперативних діячів та організацій, за допомогою яких українці демонстрували свою здатність власними силами розвивати економічний потенціал, вважалася "зайвою" на тлі соціалістичного будівництва, і тому була неможливою. Якщо кооперативна



проблематика і з'являлася на сторінках наукових досліджень, то здебільшого і виключно у формі її негативного трактування – як антирадянська і націоналістична.

Першим, хто написав коротку розвідку в газеті "Час" у 1949 р., присвячену смерті Є. Храпливого був його друг і співробітник, відомий науковець, етнограф З. Кузеля. В якій коротко розповів про життєвий шлях та науковий доробок вченого. Саме його стаття стала основою подальших досліджень про Є. Храпливого [9].

Дослідник історії української економіки Ілля Витанович, активний учасник кооперативного руху 30-х рр. XX ст., директор комерційного ліцею у Львові, а в українській діаспорі США дійсний член НТШ, доктор філософії професор історії у фундаментальній праці "Історія українського кооперативного руху" [10], для написання якої використав цінні матеріали "Кооперативного архіву", що зберігалися впродовж десятиліть "Товариством української кооперації" (тепер "Централа української кооперації Америки").

Видання охоплює період з XIX ст. до почату 60-х років XX ст. У роботі зібрано значний фактографічний і статистичний матеріал про українську кооперацію в Другій Речі Посполитій. Дослідження кооперативного руху міжвоєнного періоду, не обходиться і без біографії активних діячів, таких як Є. Храпливий. Автор подає стислу інформацію про життєвий шлях, науковий доробок і громадську діяльність видатного кооперативного діяча, подвижника кооперативної ідеї у Східній Галичині. Недоліком цієї праці є те, що автор, подаючи інформацію, не завжди посилається на джерела, якими користується. Загалом на сьогоднішній день робота І. Витановича є найбільшою фундаментальною працею присвяченою історії розвитку українського кооперативного руху.

У 1970 р. у Нью-Йорку, на кошти українських установ Америки і Канади, вийшов монументальний збірник праць багатьох авторів, колишніх активних працівників товариства "Сільський господар" у Львові [11]. У ньому подано цінний фактичний матеріал про діяльність дирекції, філій та гуртків "Сільського господаря", співпрацю з українськими кооперативами, взаємини з польською владою, список українських агрономів, які працювали в товаристві, бібліографію видань. Особливої уваги заслуговує стаття Є. Храпливого "Західноукраїнські агрономи між двома еміграціями", в якій автор подає історію створення товариства "Українських агрономів" та основні напрямки його діяльності. Цінність збірника у тому, що вся інформація у ньому подається з перших рук, колишніх активістів "Сільського господаря", які причетних до розбудови товариства, тобто фактично були його творцями.

Особливе місце в історіографії досліджуваної теми займає праця Івана Кедрин "Життя – події – люди. Спомини і коментарі" [12]. У якій автор робить спроби розкрити психологічний портрет Є. Храпливого. Спогади – це життєво цінний матеріал, який деталізує проблему крізь призму людського світогляду. Вони дозволяють глибше осмислити складність тогочасних реалій, нерідко неоднозначне переплетення політичних обставин і життєвих колізій, різні сторони бачення проблеми, громадську позицію осіб, мотиви їх вчинків. Однак, використання спогадів вимагає досить критичного ставлення, оскільки погляди і переконання їх авторів істотно впливають на інтерпретацію представлених історичних фактів.

Привертає увагу й документальна праця Володимира Кубійовича "Українці в Генеральній губернії 1939–1941 рр." Історія Українського Центрального комітету [13]. У якій автор подав життя українців під час Другої світової війни на тій частині українських земель, що упродовж 1939–1944 рр. входили до складу Генерал-Губернаторства, через діяльність Українського Центрального Комітету, що був єдиною легальною українською установою і, тому, очолював усі сфери суспільного життя, дозволені в умовах німецької окупації. Цінність праці полягає у тому, що джерелом інформації були документи й архіви Українського Центрального Комітету й Українського видавництва (що частково збереглися), а також, матеріали опубліковані в пресі.

Далі слід відзначити роботу Андрія Качора – відомого українській громаді закордоном, як "літописця" історії "Маслосюзу", що у 20–30-х рр. XX ст. працював в його організаційному відділі. Займаючись дослідження історії молочної кооперації Західної України, здійснив глибокий аналіз її становлення, реорганізації та розвитку, один із перших описав життя та діяльність провідників кооперативного молочарства. Його праця "Мужі, ідеї і праці" [14] присвячена Андрію Палію і Андрію Мудрику, засновникам "Маслосюзу" і модерної української молочної кооперації. Дає коротку характеристику й діяльності Є. Храпливого упродовж 1925–1928 рр. у Ревізійному Союзі Українських Кооператив, як одного з організаторів кооперативного молочарства, як інспектора окремого "Молочарського відділу".

Важливим доробком А. Качора є окрема стаття – розвідка "Євген Храпливий" [15], написана з приводу 30-ліття смерті. Для написання якої автор використав статтю, опубліковану в 1979 р. на сторінках "Свободи", "Канадійського фермера" [16]. У ній коротко подано життєвий і творчий шлях, науковий доробок визначного громадського діяча, заслуженого економіста, одного з дослідників

сільського господарства, професора Є. Храпливого, й коротку історію товариства "Сільський господар", якому присвятив найкращі роки свого життя. Цінним є поданий у кінці книги, список друкованих праць на основі бібліографії, складений Є. Храпливим.

Цінність праць істориків української діаспори полягає в тому, що вони позбавлені певної заангажованості, фальсифікацій, притаманних для радянської історіографії. Однак на заваді глибоким і всебічним дослідженням зарубіжних вчених стояла недоступність для них значного масиву історичних джерел, насамперед архівних. Вони могли оперувати лише опублікованими документами, матеріалами періодичної преси, офіційної статистики, а також вивезеними в еміграцію документами. Тож не доводиться говорити про суттєве поповнення вченими української діаспори документальної фактичної бази української історичної науки. Їх висновком є запропоновані ними методологічні і концептуальні підходи, що являли собою протипагу засиллю радянських ідеологічних доктрин.

Новим етапом дослідження наукової та громадської діяльності Є. Храпливого став період незалежності в Україні. Спочатку його постать розглядалася в контексті дослідження соціально-економічного, господарського становища українського селянства в Східній Галичині. При цьому основними центрами дослідження цієї тематики стали Львівський національний університет імені Івана Франка, Львівська комерційна академія, Тернопільський національний економічний університет.

Комплексне дослідження українського кооперативного руху здійснив професор С. Гелей. У своїх працях [17] він проаналізував кооперативне законодавство міжвоєнного періоду, діяльність крайового кредитного союзу, споживчої кооперації Східної Галичини, розкрив погляди теоретиків кооперативного руху. С. Гелей став "генератором" вивчення західноукраїнської кооперації. Під його керівництвом науковці Львівської комерційної академії та Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України підготували навчальні посібники "Історія кооперативного руху" [18], "Історія споживчої кооперації України" [19]. Автори вперше в Україні видали підручники, вільні від ідеологічної заангажованості та кон'юктурних інтересів, об'єктивно висвітлили основні етапи розвитку світової та української економічної думки, розкрили її роль та місце в житті народів, насамперед українського, упродовж останніх десятиліть.

У роботі "Історія кооперативного руху" розглядаються основні проблеми історії світового та українського кооперативного руху від його зародження і до середини 90-х років XX ст., висвітлюються найважливіші тенденції, специфічні особливості та конкретний досвід функціонування кооперативів у суспільствах з різними економічними та політичними системами, простежуються основні етапи розвитку української та зарубіжної кооперативної думки.

Розкриваючи соціально-економічні передумови, політичні, національні та інші особливості розвитку кооперації в Україні, автори видання виходять з концепції соборності усіх її земель. Це дуже важливий принцип, бо без нього важко збагнути своєрідність українського кооперативного руху, який аж ніяк не був механічною копією подібних зарубіжних форм. Автори стверджують, що на відміну від кооператорів інших країн, український кооперативний рух змушений був долати перешкоди, створені тоталітарним режимами, засиллям іноземного капіталу і тощо.

У роботі є достатньо фактів і джерел, щоб зрозуміти і проаналізувати основні тенденції розвитку кооперативного руху. Звичайно, не всі положення праці належно доведено, вона потребує кращого методичного обґрунтування. Вимагають уточнення окремі оцінки явищ, процесів, подій, постатей. Міжвоєнному періоду на західноукраїнських землях присвячено 25 сторінок. Незважаючи на це, видання "Історія кооперативного руху" є корисним для розуміння кооперативних процесів у світі і в Україні зокрема [18].

В "Історії споживчої кооперації України" описується виникнення, становлення та розвиток споживчої кооперації в Україні. Розглядаються основні етапи її історії та особливості розвитку в окремих регіонах. Прослідковується процес формування системи споживчої кооперації, її господарча та культурно-освітня діяльність. Розкривається вплив різних чинників на розвиток споживчих товариств. Робота спирається на широку джерельну базу [19].

За загальною редакцією С. Гелея львівські історики видали бібліографічний збірник "Українські кооператори. Історичні нариси" [20]. У книзі міститься понад п'ятдесят історичних нарисів про життєвий шлях та активну творчу діяльність видатних громадсько-політичних діячів, правників, священників, діячів культури, серед них і Є. Храпливий, які були подвижниками кооперативної ідеї України від початків зародження кооперативного руху з 60-х років XIX ст. до першої половини XX ст.; аналізується їх науковий та практичний доробок, що може бути використаний в сучасних умовах державотворення, становлення ринкової економіки, розв'язання соціальних проблем переважної більшості населення.

Цікавою є стаття С. Гелея "Сільський господар" – перше хліборобське товариство галицьких селян" [21]. Автором поставлене питання про відродження традиції "Сільського господаря". Проте

товариство характеризується на основі діаспорних видань без залучення монографічних і архівних джерел 20–30-х рр. XX ст.

Окремо деякі аспекти діяльності Є. Храпливого розглянуто В. Чайковським [22] і Р. Матейком [23] у дослідженнях, присвячених українській сільськогосподарській кооперації в Західній Україні, Ю. Такарьським при висвітленні історії сільськогосподарської академії в Дублянах Львівської області [24]. Аналізом видань "Сільського господаря" займалася Л. Пинда [25].

У 1994 році у Львові за редакцією М. Романюка вийшов збірник "Українська журналістика в іменах" [26]. До нього увійшли бібліографічні статті про багатьох відомих, малознаних і "забутих" українських журналістів, редакторів та видавців. Чимало імен нашої минувшини вперше повернулися зі спецфондів, серед них і Є. Храпливий.

У контексті ювілейних заходів української громадськості до 100-річчя з дня народження Є. Храпливого (1998 р.) у Львові видано книгу "Євген Храпливий" [27] під редакцією І. Гургули, у якій надруковано спогад доньки вченого "Мій батько", окремі уривки із праць А. Качора і І. Витановича, розділи праці Є. Храпливого "Як працювати у хліборобському вишколі молоді".

З цієї нагоди у львівській пресі з'явилися статті С. Злупка про економічні погляди й організаторську діяльність Є. Храпливого: "Теоретик і організатор модерного хліборобства" [28], "Наука суспільної агрономії Є. Храпливого" [29], Ф. Ковалю "Був аграрієм за покликанням. До 100-річчя від дня народження Є. Храпливого" [30], Й. Децовського "...Любив гармонію в усьому" [31].

У Львівській національній науковій бібліотеці імені В. Стефаника було відкрито виставку його творів. Цього ж року вийшла у світ хрестоматія з української економічної думки, у якій вміщено нарис про Є. Храпливого і фрагменти його дослідження "Шляхом праці нашої суспільної агрономії" [32].

Особливу цінність становить монографія "На чатах рідної землі" [33], у якій на основі різноманітної джерельної бази з'ясовано ідейні засади розвитку національно українського господарського життя на західноукраїнських землях, проаналізовано наукову спадщину, агрономічну та громадську діяльність Є. Храпливого у міжвоєнний період. У другій частині монографії автор розмістив уривки з історико-економічних праць вченого.

Незважаючи на зацікавленість творчим доробком і постаттю Є. Храпливого, ці публікації свідчать, що вони фрагментарно відображають його світогляд і діяльність.

Деякі аспекти з діяльності Є. Храпливого розглядає Л. Рева-Родіонова, яка чи не найповніше висвітлює історію товариства "Сільський господар" (1899–1939), у своїй кандидатській дисертації та у монографії, опублікованій на основі дисертації [34–38], та Г. Шевчук у дисертації "Фахово-господарська та культурно-освітня діяльність товариства "Сільський господар" (1899–1944)" висвітлюючи роль товариства у розвитку сільського господарства західноукраїнських земель в політичному, культурному і господарському житті української нації [39].

У 1999 році про Є. Храпливого опубліковані науково-публіцистичні статті в газетах: "Самостійна Україна" [40], "Шлях перемоги" [41], "Поступ" [42], "Українське слово" [43] до 50-ти річчя від часу смерті Є. Храпливого. У них автори висвітлюють окремі аспекти біографії, наукової спадщини, громадсько-суспільної та кооперативної діяльності вченого. На жаль, більшість із цих статей є переважно загальними, науково-популярними, їм притаманні вузькість джерельної бази й недостатнє використання архівних документів.

Незначні за обсягом біографічні відомості про Є. Храпливого вміщено в сучасній довідковій літературі, зокрема в "Енциклопедії Українознавства. Словникова частина" [44], а також її англійському варіанті, виданому в м. Торонто.

Серед публікацій останнього часу варто назвати працю К. Курилишина "Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939–1944 рр.)" у 2 т. [45]. У книзі вперше досліджується українська легальна преса періоду німецької окупації як цілісне і самостійне явище, вивчається її вплив на формування національної самосвідомості, суспільне і економічне життя українців на окупованих територіях (Генеральна Губернія, Закарпаття, Рейхскомісаріат Україна, Трансністрія). Бібліографічний опис видань здійснений за схемою, розробленою у науково-дослідницьким центром періодики 1994 р. Видання доповнене покажчиками: іменним, редакторів і видавців, хронологічним, місцем видання.

Цінність праці полягає у тому, що у ній автор, при описі видань, висвітлює деякі аспекти журналістської діяльності Є. Храпливого у роки німецької окупації України (1939–1944 рр.).

Таким чином, в історіографії відсутня праця, безпосередньо присвячена темі нашого наукового дослідження. Досі не стало предметом вивчення у вітчизняній історії питання ролі і значення українського вченого в науковому та громадсько-політичному житті України наприкінці XIX – в першій половині XX ст., відсутня ґрунтовна узагальнююча праця, що б висвітлювала життя та багатогранну діяльність Є. Храпливого, його місце у національному відродженні України.



*Список використаних джерел*

1. Храпливий С. "Данія край хліборобів". Вразіння з прогульки. 3 28 образками і картою Данії / С. Храпливий // Діло. – 12 грудня 1935. – С. 6. 2. Витанович І. Є. Храпливий: Сільське господарство галицько-волинських земель. Львів 1936, накл. фонду "Учітеся брати мої" / І. Витанович // Діло. – 5 липня 1936. – С. 6. 3. Храпливий С. Про хліборобський вишкіл сільської молоді / С. Храпливий // Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1933. – Ч. 5. – С. 13. 4. Коберський К. "Український агрономічний вісник". Під редакцією Є. Храпливого. Львів 1934, книжка 1 / К. Коберський // Кооперативна республіка. – Львів. – 1934. – Ч. 3. – С. 113–115. 5. Коберський К. Є. Храпливий: Сільське господарство галицько-волинських земель / К. Коберський // Кооперативна республіка. – Львів. – 1937. – Ч. 1. – С. 26–27. 6. Храпливий С. Напі молочарські кооперативи в році 1925 / Храпливий С. // Українське молочарство. – Львів. – 1927. – Ч. 4. – С. 32. 7. Українська загальна енциклопедія. Книга знань: у 3 т. Т. 3. / Під ред. І. Раковського. – Львів–Станіславів–Коломия: вид. "Рідна школа", 1933. – 1424 с. 8. Храпливий С. Сорок літ праці Красного Господарського Товариства "Сільський Господар" у Львові / С. Храпливий. – Львів: [б. в.], 1939. – 40 с. 9. Кузеля З. Св. п. С. Храпливий / З. Кузеля // Свобода. – Парсиппані – Нью-Йорк, 1998. – Ч. 108. – С. 4. 10. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью-Йорк: Товариство української кооперації. – 1964. – 624 с. 11. Крайове господарське товариство "Сільський господар" у Львові 1899–1944 р. / Під ред. П. Дубрівного. – Нью-Йорк, 1970. – 600 с. 12. Кедрин І. Життя–події–люди. Спомини і коментарі / І. Кедрин. – Нью-Йорк: Червона калина, 1976. – 724 с. 13. Кубійович В. "Українці в Генеральній губернії 1939–1941 рр." Історія Українського Центрального комітету / В. Кубійович. – Чикаго: вид. Микола Денисюк, 1975. 14. Качор А. Мужі ідеї і праці. Андрій Палій і Андрій Мудрик – творці "Маслосоюзу" і модерної молочарської кооперації в Західній Україні / А. Качор. – Вінніпег–Торонто–Клівдент, 1974. – 344 с. 15. Качор А. Євген Храпливий / А. Качор – Вінніпег: УВАН, 1980. – 32 с. 16. Качор А. Євген Храпливий. З приводу 30-ліття смерті передового українського економіста і дослідника сільського господарства / А. Качор // Свобода. – Джерзі Сіті – Нью-Йорк, 1979. – Ч. 148 – 153. – 4 с. 17. Гелей С. Діяльність Крайового кредитного союзу в першій половині ХХ ст. / С. Гелей // Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти. – Львів: Вид-во Льв. комерц. академії, 2001. – Т. 2. – С. 96–103. 18. Історія кооперативного руху / Під кер. С. Гелея. – Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1995. – 410 с. 19. Історія споживчої кооперації України / Під кер. С. Гелея. – Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1996. – 384 с. 20. Українські кооператори. Історичні нариси. Книга 1 / За ред. С. Гелея. – Львів: Вид-во "Укоопосвіта" Львівської комерційної академії, 1999. – 456 с. 21. Гелей С. "Сільський господар" – перше хліборобське товариство галицьких селян / С. Гелей // Сільський господар. – 1996. – № 1. – С. 37–39. 22. Чайковський В. Західноукраїнська сільськогосподарська кооперація. 1920–1939 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спеціальність 08.01.04 "Економічна історія та історія економічної думки" / В. П. Чайковський. – К., 1995. – 17 с. 23. Матейко Р. Кооперативна та громадська діяльність Ольги Бачинської (кінець ХІХ ст. – 1939 р.) // Гуржіївські історичні читання. Збірник наукових праць. – Черкаси, 2007. – С. 373–378. 24. Токарський Ю. Дубляни: історія аграрних студій. 1856–1946 / За заг. ред. акад. О. Семковича. – Л.: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1996. – 384 с. 25. Пинда Л. Українські сільськогосподарські видання Східної Галичини як джерело бібліографічної інформації (20–30-ті роки ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спеціальність 07.00.08 "Історія України" / Л.А. Пинда. – К., 2000. – 24 с. 26. Українська журналістика в іменах / За ред. М. М. Романюка; Передм. В. Качкана. – Львів, Львівська наукова бібліотека: 1994. – Вип. 1. – 234 с. 27. Євген Храпливий: Добірка матеріалів / [Храплива-Щур Л. С. та ін.]; під ред. І. В. Гургули. – Л.: "Основа", 1997. – 198 с. 28. Злупко С. Теоретик і організатор модерного хліборобства / С. Злупко // За вільну Україну. – 1998. – № 75. – С. 6. 29. Злупко С. Наука суспільної агрономії Євгена Храпливого / С. Злупко // Аудиторія. – 1998. – Ч. 19. – С. 12. 30. Коваль Ф. Був аграрієм за покликанням. До 100-річчя від дня народження Євгена Храпливого / Ф. Коваль // Молода Галичина. – 1998. – № 64. – С. 8. 31. Децовський Й. ...Любив гармонію в усьому / Й. Децовський // Час. – 1998. – № 27. – С. 5. 32. Українська економічна думка: Хрестоматія / Упоряд. С. М. Злупко. – К.: Знання, 2007. – 694 с. 33. Злупко С. На чатах рідної землі: Євген Храпливий – учений, організатор, патріот / С. Злупко. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 1999. – 283 с. 34. Родіонова Л. Роль товариства "Сільський господар" у розвитку сільського господарства західноукраїнських земель (20–30-ті роки): дис. ... канд. економ. наук: 08.01.04 / Лариса Андріївна Родіонова. – Тернопіль, 2001. – 226 с. 35. Рева-Родіонова Л. Українське товариство "Сільський господар" (1899–1944). Історія. Досвід / Л. Рева-Родіонова. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2000. – 368 с. 36. Родіонова Л. Вклад красного господарського товариства "Сільський господар" у Львові (1899–1939 рр.) у світову теорію і практику громадської агрономії / Л. Родіонова // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. Щорічник. – Тернопіль, 1999. – С. 71–76. 37. З історії освіти на західноукраїнських землях: Хліборобський вишкіл молоді: матеріали Всеук. наук.-практ. конф. / Гуманітарна освіта: Досвід і проблеми. – Ужгород, 1999. – С. 197–202. 38. Родіонова Л. Роль красного господарського товариства "Сільський господар" у розвитку українського сільськогосподарського шкільництва на західноукраїнських землях (20–30 рр. ХХ ст.) / Л. Родіонова // Мандрівець. – Тернопіль, 1999. – № 2. – С. 42–48. 39. Шевчук Г. Фахово-господарська та культурно-освітня діяльність товариства "Сільський господар" (1899–1944): дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 "Історія України" / Ганна Йосипівна Шевчук. – Львів, 2005. – 218 с. 40. Коваль Ф. Євген Храпливий – подвижник кооперативної

ідеї національного державотворення / Ф. Коваль // Самостійна Україна. – 1999. – Ч. 31. – 32. – С. 6. 41. Коваль Ф. Захисник гідності і добробуту селян / Ф. Коваль // Шлях перемоги. – 1999. – Ч. 38. – С. 4. 42. Коваль Ф. 100 років "Сільського господаря" / Ф. Коваль // Поступ. – 1999. – № 55. – С. 5. 43. Пам'яті видатного діяча українського кооперативного руху // Українське слово. – 1998. – Ч. 31. – С. 13. 44. Храпливий Євген // Енциклопедія українознавства: словникова частина. У 10 т. / За ред. В. Кубійовича. – Львів, 2000. – Т. 10. – С. 3633. 45. Курилішин К. Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939–1944 рр.): Історико-бібліографічне дослідження. У 2 т. / НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника. Відділ україніки. Відділення "НДЦ періодики". – Львів, 2007. – Т. 2: Н–Я. – 592 с.

**Наталія Лубкович**

#### **НАУЧНАЯ И ОБЩЕСТВЕННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЕВГЕНА ХРАПЛИВОГО: ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМЫ**

*В статье изложен историографический обзор работ, приуроченных Е. Храпльовому, его общественной и научной деятельности.*

*Ключевые слова:* Е. Храпльовый, научная деятельность, общественная деятельность, историография исследования, кооперативное движение.

**Natalia Lubkovich**

#### **SCIENTIFIC AND PUBLIC ACTIVITY OF YEVEN KHRAPLIVYI: HISTORIOGRAPHY OF PROBLEM**

*In the article the historiography review of labours devoted is given E. Khraplivi, him public and scientific activity.*

*Key words:* E. Khraplivi, scientific activities, public activity, historiography research, co-operative movement.

**УДК 336.71(477):303.446.4 ("19" 1920–1930)**

**Костянтин Нікітенко**

#### **ВИСВІТЛЕННЯ ПИТАНЬ ФУНКЦІОНУВАННЯ БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ УСРР В ІСТОРІОГРАФІЇ 1920–1930-Х РР.**

*У статті досліджується процес формування історичних знань про функціонування банківської системи України. Аналізуються основні тенденції та концепції дослідження теми в історіографії 1920–1930-х рр.*

*Ключові слова:* Державний банк, банківська система, фінансові структури, сталінська система, історіографія.

Визначальною умовою і основною запорукою існування будь-якої науки є її перебування у постійній динаміці, невинному пошуку, трансформації, що є прямою залежністю від рівня її відповідності викликам сучасності. Формування визначеної наукової парадигми, що не потребує і не терпить жодних змін і оновлень автоматично стає кінцем науки і переводить її у розряд трансцендентальних формацій, в основу яких покладено догму, а не науковий пошук і критичний аналіз. Отже, розвиток науки, рух уперед вимагають узагальнюючих досліджень, покликаних підсумувати вивчення проблематики, визначити недостатньо досліджені аспекти, а в чомусь і подолати віджилі ідеологічні догми та нашарування.

Етап 1920–1930-х рр. в історіографії питання характеризувався концентрацією уваги до проблем відновлення, функціонування, розвитку та подальших перспектив існування і трансформацій банківського сектору. Принциповою особливістю стала наявність певного плюралізму думок у наукових дослідженнях, який повністю зник разом з утвердженням тоталітаризму.

Значна частина опублікованих з теми робіт уже проаналізована в історіографічних монографіях [1; 4; 11]. Втім, роботи, присвячені функціонуванню банківської системи при цьому не виділялися в особливу групу, що й обумовлює актуальність дослідження.